

# Uluslararası Akademik



ISSN 2757-6469

## Birikim Dergisi

# International Journal of ACADEMIC Accumulation



**Uluslararası Hakemli E-Dergi**

Yıl: 2023 Cilt: 6 Sayı: Özel Sayı

Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye'de Sosyal Bilimler Araştırmaları

<https://akademikbirikimdergisi.com>

**YIL: 2023 CİLT: 6 SAYI: ÖZELSAYI**  
***Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye'de Sosyal Bilimler***  
***Araştırmaları***  
***JENERİK / GENERIC PAGE***

ULUSLARARASI AKADEMİK BİRİKİM DERGİSİ (UABD) uluslararası hakemli bir dergidir. Dergimiz 2021 yılına kadar yılda bir yayın yapmakta iken 2021 yılından itibaren Mayıs ve Aralık ayları olmak üzere yılda iki kez 2022 yılından itibaren ise Ocak-Mart-Mayıs-Ekim ve Aralık ayları olmak üzere yılda 5 kez yayınlanmaktadır. Bu sayı Cumhuriyetin 100. Yılına özel olarak özel sayı olarak yayınlanmıştır.

UABD, sosyal bilimlerin her alanından yazı yayınlayan bir dergidir. Bu çerçevede özgün bilimsel makaleler, çeviriler, çeviri-yazılar, röportajlar, kitap, makale, sempozyum, panel ve bilimsel etkinlik tanıtma çalışmaları ile nekroloji metinleri yayınlar. Ayrıca, sunulduğu yer, toplantı ve tarihin kaydedilmesi ile başka bir yerde yayınlanmamış olması şartıyla sempozyum bildirimleri de yayınlanabilir. Ancak bu yayın etkinliğinden kaynaklanması muhtemel herhangi bir sorunun sorumluluğu yazara aittir. Yayınlanması için UABD Dergisi'ne gönderilen yazıların basım ve yayın hakları dergiye devredilmiş olur. Bu yazılar dergi yönetiminden izin alınmaksızın bir başka yayın organında yayınlanamaz, çoğaltılamaz ve kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

UABD Dergisi, yayınlamış olduğu metinleri çeşitli mecralarda yayınlayabilir. UABD Dergisi'ne gönderilmiş yazılardan kaynaklanması muhtemel herhangi bir yasal, hukuksal, ekonomik ve etik sorumluluk, söz konusu yazı yayınlanmış olsa bile yazarlarına aittir. Dergi herhangi bir yükümlülük kabul etmez.

UABD Dergisi'nin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

# ***SAHİBİ/OWNER***

Doç.Dr. Vedat YILMAZ

## ***GENEL EDİTÖR / GENERAL EDITOR***

Doç.Dr. Vedat YILMAZ

Malatya Turgut Özal Üniversitesi

## ***BİLİM VE DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD***

Prof. Dr. Adnan ÇELİK	Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali AZAD	United Arab Emirates University / UNITED ARAB EMIRATES
Prof. Dr. Emmy INDRAYANI	Gunadarma University / ENDONEZYA
Prof. Dr. Erdiñ TUTAR	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Hasan Güner BERKANT	Yozgat Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. İsmail BAKAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Jayesh KUMAR	Indira Gandhi Institute of Development Research / INDIA
Prof. Dr. Marek GRUSZCZYNSKI	Warsaw School of Economics Warsaw /POLAND
Prof. Dr. Mbodja MOUGOUÉ	Wayne State University / USA
Prof. Dr. Mevlüt KARAKAYA	Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Milind SATHYE	University of Canberra / AUSTRALIA
Prof. Dr. Mohga BASSIM	Buckingham University / UNITED KINGDOM
Prof. Dr. Muhsin KAR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Murat TUNCER	Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mustafa TASLIYAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mücahit KAĞAN	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Nor Asiah ABDULLAH	Multimedia University / MALAYSIA
Prof. Dr. Partha SARKAR	The University of Burdwan / INDIA
Prof. Dr. Tahir AKGEMCI	Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Şafak KAYPAK	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Yakup BULUT	Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE

## **YAYIN KURULU / PUBLICATION BOARD**

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK	Harran Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. A.Menaf TURAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali AZAD	United Arab Emirates University / UNITED ARAB EMIRATES
Prof. Dr. Emmy INDRAYANI	Gunadarma University / ENDONEZYA
Prof. Dr. Ferit İZCİ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. İsmail BAKAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Jayesh KUMAR	Indira Gandhi Institute of Development Research / INDIA
Prof. Dr. Marek GRUSZCZYNSKI	Warsaw School of Economics Warsaw /POLAND
Prof. Dr. Mbodja MOUGOUÉ	Wayne State University / USA
Prof. Dr. Milind SATHYE	University of Canberra / AUSTRALIA
Prof. Dr. Mohga BASSIM	Buckingham University / UNITED KINGDOM
Prof. Dr. Muhsin KAR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Nor Asiah ABDULLAH	Multimedia University / MALAYSIA
Prof. Dr. Partha SARKAR	The University of Burdwan / INDIA
Prof. Dr. Şafak KAYPAK	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Veysel EREN	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Yakup BULUT	Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Abdullah AYDIN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Abdulsemet YAMAN	Ardahan Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ahmet ŞİT	Malatya Turgut Özal Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Aziz BELLİ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Berat AKINCI	Alpaslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA	Malatya Turgut Özal Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Yıldız ATMACA	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Dr. Öğr. Üyesi Habibe POLAT	Malatya Turgut Özal Üniversitesi / TÜRKİYE
Dr. Öğr. Üyesi Kürşad ÖZKAYNAR	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE
Öğr. Gör. Mehmet MECEK	Afyon Kocatepe Üniversitesi / TÜRKİYE

## **SAYI HAKEM KURULU / REWIEVER BOARD**

Prof.Dr. Aykut Hamit TURAN	: Sakarya Üniversitesi (TÜRKİYE)
Prof.Dr. Cengiz YILMAZ	: Konya Gıda ve Tarım Üniversitesi (TÜRKİYE)
Prof.Dr. Çiğdem SOFYALIOĞLU	: Manisa Celal Bayar Üniversitesi (TÜRKİYE)
Prof.Dr. Durmuş Çağrı YILDIRIM	: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi (TÜRKİYE)
Prof.Dr. Gökhan TUNCEL	: İnönü Üniversitesi (TÜRKİYE)
Prof.Dr. Fatma Meral HALİFEOĞLU	: Dicle Üniversitesi (TÜRKİYE)
Prof.Dr. İrfan ERTUĞRUL	: Pamukkale Üniversitesi (TÜRKİYE)
Prof.Dr. İsmail Hakkı ERASLAN	: Düzce Üniversitesi (TÜRKİYE)
Prof.Dr. M. F. Bilal ALODALI	: Necmettin Erbakan Üniversitesi (TÜRKİYE)
Prof.Dr. Ömer ESEN	: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi (TÜRKİYE)
Prof.Dr. Yüksel BAYRAKTAR	: Ankara Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ayfer ÖZYILMAZ	: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi (TÜRKİYE)

Doç.Dr. Ahmet TAN	: Iğdır Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Ahsen SAÇLI	: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Çiğdem MUTLU	: Dokuz Eylül Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Damla MURSÜL	: Nuh Naci Yazgan Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Ebru ERTÜRK	: Necmettin Erbakan Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Elem EYRİCE TEPECİKLIÖĞLU	: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Esra CANPOLAT GÖKÇE	: Necmettin Erbakan Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Hale DEMİR KAYAN	: Dicle Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Ezgi KOVANCI	: Adıyaman Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Ekrem SEVİM	: Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Hasan YILMAZ	: İnönü Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Gözde MERT	: Nişantaşı Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Mehmet Akif ÇİNİ	: Selçuk Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Mesut DOĞAN	: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Metin KAPLAN	: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Mustafa SOBA	: Uşak Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Nihan Tomris KÜÇÜN	: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Oğuzhan ERDOĞAN	: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Onur DOĞAN	: Dokuz Eylül Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Osman Kürşat ACAR	: Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Selim DEMEZ	: Hakkari Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Turhan MOÇ	: Iğdır Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Yunus YILMAZ	: Dicle Üniversitesi (TÜRKİYE)
Doç.Dr. Yeliz DOĞAN MERİH	: Sağlık Bilimleri Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Bade EKİM KOCAMAN	: Başkent Sütçü İmam Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Burak UĞUR	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Çağdaş ZARPLI	: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Deniz MACİT	: Ege Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Erkan UZUN	: Tarsus Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ferhat İSPIROĞLU	: Giresun Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Gazal CENGİZ	: Şırnak Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan AĞAÇ	: Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi İsmet AKBAŞ	: Çankırı Karatekin Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Kürşad ÖZKAYNAR	: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi (TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Nurperihan TOSUN	:	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Serpil SÜMER	:	Atatürk Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk ACAR	:	Süleyman Demirel Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Özgür Uğur ARIKAN	:	Toros Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Yasin YILDIZ	:	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Zehra BULUT	:	Artvin Çoruh Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ufuk AY	:	KTU Karatay Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Yunus YILAN	:	Afyon Kocatepe Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf GÜNEYSU	:	Trabzon Üniversitesi (TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Zahide GENÇTÜRK	:	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi (TÜRKİYE)
Öğr. Gör. Dr. Mehmet Tahir Dursun	:	Pamukkale Üniversitesi (TÜRKİYE)

## ***İNDEKSLER / INDEXED & IN LISTED***

*Index Copernicus, Rsearchbip, Directory of Research Journals Indexing (DRJI)*

*Google Scholar, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), RootIndexing, Crossref*

## ***YEAR: 2023 VOLUME: 6 ISSUE: SPECIAL ISSUE***

### ***Social Sciences Research in Turkey on the 100th Anniversary of the Republic***

## ***GENERIC PAGE***

INTERNATIONAL ACADEMIC ACCUMULATION JOURNAL (IJAA) is an international refereed journal. While our journal is publishing once a year until 2021, it is published twice a year, in May and December, from 2021 on, and 5 times a year, as January-March-May-October and December from 2022. This issue was published as a special issue for the 100th anniversary of the Republic.

IJAA is a journal that publishes articles from all areas of social sciences. In this context, it publishes original scientific articles, translations, translation-texts, interviews, books, articles, symposiums, panels and scientific events promotion works and necrology texts. In addition, symposium papers can be published, provided that the place, meeting and date of the presentation is recorded and not published

elsewhere. However, the responsibility of any problem likely to arise from this publication activity belongs to the author. The printing and publication rights of the articles sent to the IJAA Journal for publication will be transferred to the journal. These articles cannot be published, reproduced or used without reference to any other publication without the permission of the journal management.

IJAA Journal can publish the texts it has published in various media. Any legal, legal, economic and ethical responsibility that may arise from the articles submitted to the IJAA Journal belongs to the authors even if the article in question has been published. The journal does not accept any liability.

The language of publication of IJAA Journal is Turkish and English.

## **OWNER**

Assoc.Prof. Vedat YILMAZ

## **GENERAL EDITOR**

Assoc.Prof. Vedat YILMAZ

Malatya Turgut Ozal University

## **SCIENCE AND ADVISORY BOARD**

Prof. Dr. Adnan ÇELİK  
Prof. Dr. Ali AZAD  
Prof. Dr. Emmy INDRAYANI  
Prof. Dr. Erdiç TUTAR  
Prof. Dr. Hasan Güner BERKANT  
Prof. Dr. İsmail BAKAN  
Prof. Dr. Jayesh KUMAR  
Prof. Dr. Marek GRUSZCZYNSKI  
Prof. Dr. Mbodja MOUGOUÉ  
Prof. Dr. Mevlüt KARAKAYA  
Prof. Dr. Milind SATHYE  
Prof. Dr. Mohga BASSIM  
Prof. Dr. Muhsin KAR  
Prof. Dr. Murat TUNCER  
Prof. Dr. Mustafa TASLIYAN  
Prof. Dr. Mücahit KAĞAN  
Prof. Dr. Nor Asiah ABDULLAH  
Prof. Dr. Partha SARKAR  
Prof. Dr. Tahir AKGEMCI  
Prof. Dr. Şafak KAYPAK  
Prof. Dr. Yakup BULUT

Selçuk University / TÜRKİYE  
United Arab Emirates University / UNITED ARAB EMIRATES  
Gunadarma University / ENDONEZYA  
Niğde Ömer Halisdemir University / TÜRKİYE  
Yozgat Bozok University / TÜRKİYE  
Kahramanmaraş Sütçü İmam University / TÜRKİYE  
Indira Gandhi Institute of Development Research / INDIA  
Warsaw School of Economics Warsaw / POLAND  
Wayne State University / USA  
Gazi University / TÜRKİYE  
University of Canberra / AUSTRALIA  
Buckingham University / UNITED KINGDOM  
Yıldırım Beyazıt University / TÜRKİYE  
Fırat University / TÜRKİYE  
Kahramanmaraş Sütçü İmam University / TÜRKİYE  
Erzincan Binali Yıldırım University / TÜRKİYE  
Multimedia University / MALAYSIA  
The University of Burdwan / INDIA  
Selçuk University / TÜRKİYE  
Hatay Mustafa Kemal University / TÜRKİYE  
Gaziantep University / TÜRKİYE

## ***PUBLICATION BOARD***

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK	Harran University / TÜRKİYE
Prof. Dr. A.Menaf TURAN	Van Yüzüncü Yıl University / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali AZAD	United Arab Emirates University / UNITED ARAB EMIRATES
Prof. Dr. Emmy INDRAYANI	Gunadarma University / ENDONEZYA
Prof. Dr. Ferit İZCİ	Van Yüzüncü Yıl University / TÜRKİYE
Prof. Dr. İsmail BAKAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam University / TÜRKİYE
Prof. Dr. Jayesh KUMAR	Indira Gandhi Institute of Development Research / INDIA
Prof. Dr. Marek GRUSZCZYNSKI	Warsaw School of Economics Warsaw / POLAND
Prof. Dr. Mbodja MOUGOUÉ	Wayne State University / USA
Prof. Dr. Milind SATHYE	University of Canberra / AUSTRALIA
Prof. Dr. Mohga BASSIM	Buckingham University / UNITED KINGDOM
Prof. Dr. Muhsin KAR	Yıldırım Beyazıt University / TÜRKİYE
Prof. Dr. Nor Asiah ABDULLAH	Multimedia University / MALAYSIA
Prof. Dr. Partha SARKAR	The University of Burdwan / INDIA
Prof. Dr. Şafak KAYPAK	Hatay Mustafa Kemal University / TÜRKİYE
Prof. Dr. Veysel EREN	Hatay Mustafa Kemal University / TÜRKİYE
Prof. Dr. Yakup BULUT	Gaziantep University / TÜRKİYE
Assoc.Prof. Abdullah AYDIN	Niğde Ömer Halisdemir University / TÜRKİYE
Assoc.Prof. Abdulsemet YAMAN	Ardahan University / TÜRKİYE
Assoc.Prof. Ahmet ŞİT	Malatya Turgut Özal University / TÜRKİYE
Assoc.Prof. Aziz BELLİ	Kahramanmaraş Sütçü İmam University / TÜRKİYE
Assoc.Prof. Berat AKINCI	Alpaslan Türkeş Bilim ve Teknoloji University / TÜRKİYE
Assoc.Prof. Oktay KIZILKAYA	Malatya Turgut Özal University / TÜRKİYE
Assoc.Prof. Yıldız ATMACA	Van Yüzüncü Yıl University / TÜRKİYE
Asistant Prof. Habibe POLAT	Malatya Turgut Ozal University / TÜRKİYE
Asistant Prof. Kürşad ÖZKAYNAR	Sivas Cumhuriyet University / TÜRKİYE
Lecturer Mehmet MECEK	Afyon Kocatepe University / TÜRKİYE

## ***INDEXED & IN LISTED***

*Index Copernicus, Rsearchbip, Directory of Research Journals Indexing (DRJI)*

*Google Scholar, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), RootIndexing, Crossref*



# ULUSLARARASI AKADEMİK BİRİKİM DERGİSİ

## International Journal of Academic Accumulation

### Open Access Refereed e-Journal

#### TABLE OF CONTENTS / İÇİNDEKİLER

s. 01-12	<b>Dr.Öğr.Ü. Handan BOYALI</b> Dijitalleşmeyle Birlikte Kamu Bürokrasisinde Değişen İnsan Kaynağı Anlayışı
s. 13-22	<b>Busenur BİRCAN &amp; Doç. Dr. Sami ZARİÇ</b> Panslavizm ve Turancılık Akımının Karşılaştırılması Üzerine Bir İnceleme
s. 23-39	<b>Prof. Dr. Mustafa KOCAOĞLU &amp; Merve YILDIRIMOĞLU</b> Farklı Ülke Deneyimleri Çerçevesinde Açık Verinin Yönetişim Kavramı Açısından Değerlendirilmesi
s. 40- 47	<b>Doç. Dr. Fatma KIZILKAYA</b> Türkiye’de Temiz Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Uzun ve Kısa Dönem Analizi
s.48-60	<b>Dr.Öğr.Ü. Işıl DEMİRTAŞ</b> OECD Ülkeleri için Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC)’nin Geçerliliğine İlişkin Bir Analiz
s. 61-74	<b>Dr.Öğr.Ü. Fuat YALMAN</b> Sürdürülebilir Sağlık Turizmi Unsurlarının Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri Üzerine Etkisinde Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajının Aracılık Rolü
s. 75-90	<b>Dr.Öğr.Ü. Salih AYDIN</b> Kayıptan Kaçınma, İyimserlik ve Sürü Eğilimleri İle Kaybetme Korkusunun Yatırım Kararına Etkisinin Analizi
s. 91-108	<b>Dr.Öğr.Ü. Arzu ÖZKANAN</b> Bir Kavram Karmaşası Olarak Orta Kademe Yönetim
s. 109-124	<b>Dr.Öğr.Gör. Dilek ESEN</b> Yapay Zeka ve Çalışan Davranışları: Bibliyometrik Bir Analiz
s. 125-141	<b>Dr.Selin ÖGEL AYDIN &amp; Ar.Gör.Dr. Serhat AYDIN</b> Canım Çok Sıkıyor! Boş Zamandan Sıkılma, Boş Zaman Kısıtları ve Boş Zaman Deneyimi Üzerine Bir Değerlendirme
s. 142-151	<b>Dr.Öğr.Ü. Reşat SAKUR</b> Katma Değer Yaratmada Ücret Faktörünün Etkisi: Finansal (Mali) Sektörler Üzerine Bir Analiz
s. 152-167	<b>Dr.Öğr.Gör. Arya BİÇEN</b> Tarihi Köprüde Yakın Çevre Sorunları: Diyarbakır Silvan (On Gözlü Köprü) Köprüsü

s. 168-178	<b>Dr.Öğr.Ü. Menekşe ŞAHİN KARADAL</b> Zamanın Katmanlı Temsili: Resim Sanatında Kolaj ve Çağdaş Perspektifler
s. 179-193	<b>Dr.Öğr.Gör. H. Şirin AK</b> Sinemada İdeoloji ve Totalitarizmin Temsili: V For Vendetta
s. 194-202	<b>Dr.Öğr.Ü. Aslıhan YAVUZALP MARANGOZ</b> Sanal Marka Topluluklarının Marka Denklğine Etkisi
s. 203-212	<b>Dr.Öğr.Gör. Didem DEMİR</b> Pazarlama ve Lojistiğin Entegrasyonu Çerçevesinde Müşteri Hizmetlerinin Önemi
s. 213-224	<b>Dr.Öğr.Ü. AMustafa ATSAN &amp; Sultan ÇETİNKAYA &amp; Alpaslan ADİL</b> Kültürel Miras Alanlarında QR Kod Teknolojileri Kullanımında Turizm Paydaşlarının Görüşleri: Anamur Antik Kent Örneği
s. 225-232	<b>Dr.Öğr.Ü. Koray ÇETİNCELİ</b> İş Arkadaşlarına Güven: Bir Ölçek Uyarlama Çalışması
s. 233-243	<b>Doç. Dr. Didem TEZSÜRÜCÜ COŞANSU</b> Sürekli İyileştirme Projelerinin Seçim Kriterlerinin Değerlendirilmesi: DEMATEL Yöntemi Uygulaması
s. 244-260	<b>Doç. Dr. Algn OKURSOY</b> Bir Seramik Üretim İşletmesinde Tedarikçi Seçimi: Bütünleşik MEREK ARAS Uygulaması
s. 261-270	<b>Dr.Öğr.Gör. Gülferah ERTÜRKMEN</b> Küreselleşme Ve Ekonomik Büyümenin Tüketim Üzerindeki Etkisi: BRICS Ülkelerinden Kanıtlar
s. 271-282	<b>Dr. Erdem BULUT</b> Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikalarının Bitkisel Üretim Üzerine Etkisi: Fark Ödemesi Desteği, Alan Bazlı Girdi Desteği ve Doğrudan Gelir Desteği
s. 283-304	<b>Ar. Gör.Dr. Onur İZMİR</b> How Is CSR Perception Formed and When Does It Affect Purchase Intention: A Mixed Method Study in the Turkish Airline Industry
s. 305-316	<b>Dr. Öğr. Ü. Betül AYDOĞAN</b> How Can Automated Text Analysis Enhance Local Digital Democracy?
s. 317-331	<b>Dr. Öğr. Ü. Asuman ERBEN YAVUZ</b> Finansal Sağlamlık: Türk Bankacılık Sektörünün Bankometer ile İncelenmesi
s. 332-346	<b>Dr. Öğr. Ü. Duygu YILDIZ KARAKOÇ</b> Advocacy Activities of Environmental Non-Governmental Organizations in the Protection of Coastal Areas
s. 347-361	<b>Dr. Öğr. Ü. Ela OĞAN</b> Success Strategies in Digital Transformation: A Qualitative Research
s. 362-393	<b>Dr. Öğr. Gör. Harun KARAKAVUZ</b> Bibliometric Analysis of Studies on Emissions from Air Transportation Sector: The Case of Journal of Air Transport Management

s. 394-435 Dr. Öğr. Ü. Özden GÜDÜK & Dr. Öğr. Ü. Samad Joshani SHIRVAN & Dr. Öğr. Ü. Özlem ÖZAYDIN  
University Students' Attitudes Towards Age Discrimination And Affecting Factors In Turkey: A  
Systematic Review

s. 436-449 Dr. Öğr. Ü. Barış ARMUTÇU  
Yeşil Pazarlamanın Kavramsallaştırılması ve Öne Çıkan Temalar Üzerine VOSviewer İle Bir Araştırma



# Dijitalleşmeyle Birlikte Kamu Bürokrasisinde Değişen İnsan Kaynağı Anlayışı

**Handan BOYALI**

Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, İ.İ.B.F

[handanboyali@munzur.edu.tr](mailto:handanboyali@munzur.edu.tr)

<https://orcid.org/0000-0002-4662-5124>

Makale Başvuru Tarihi : 20.07.2023

Makale Kabul Tarihi : 18.09.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Doi: 10.5281/zenodo.8430905

## Özet

### **Anahtar Kelimeler:**

Dijitalleşme,  
Dijital Dönüşüm,  
Bürokrasi,  
İnsan Kaynağı

*Dijital alanda yaşanan hızlı gelişmeler günlük aktivitelerden sosyal ilişkilere, toplumsal ve kültürel değerlerden resmi işlemlere kadar hayatımızdaki birçok unsuru derinden etkilemektedir. Buna bağlı olarak kullanılan kavramlarda değişimler olmaya başlayıp, dijitalleşme olmazsa olmaz bir kavram haline gelmiştir. Kamu yönetimi ve bürokrasisi de dijital değişim ve dönüşümden etkilenerek, birçok dijital araç ve yöntemler kullanılmaya başlanmıştır. E- devlet, dijital devlet, akıllı devlet gibi uygulamalar geliştirilerek internet ortamında kamu hizmetlerinin vatandaşa ulaştırılmasında önemli bir boyut kazanmıştır. İletişim ve bilgi teknolojilerinde yaşanan bu gelişmelerle vatandaşa daha hızlı, kolay, kaliteli ve etkili hizmet sunmak amaçlanmıştır. Çalışmamızda dijitalleşmenin kamu bürokrasisinde meydana getirdiği değişimler ele alınmış, bu değişimlerin insan kaynağı anlayışına etkisini ortaya koymak amaçlanmıştır.*

## ***The Changing Understanding of Human Resources in The Public Bureaucracy with Digitalization***

### **Abstract**

### **Keywords:**

Digitization,  
Digital  
Transformation,  
Bureaucracy,  
Human Resources

*The rapid developments in the digital field deeply affect many elements in our lives, from daily activities to social relations, from social and cultural values to official transactions. Accordingly, there have been changes in the concepts used, and digitalization has become an indispensable concept. Public administration and bureaucracy have also been affected by digital change and transformation, and many digital tools and methods have been used. Applications such as e-government, digital state and smart state have gained an important dimension in delivering public services to citizens on the internet. With these developments in communication and information technologies, it is aimed to provide faster, easier, quality and effective service to the citizens. In our study, the changes brought about by digitalization in the public bureaucracy are discussed and it is aimed to reveal the effect of these changes on the understanding of human resources.*

## GİRİŞ

Çağımızda popüler bir kullanıma sahip olan bürokrasi kavramı, özü itibariyle çok eskiye dayanan bir yönetim ve örgütlenme modelidir. Geçmiş Eski Mısır, Çin, Roma ve Mezopotamya'ya kadar giden bürokrasi, tarihsel süreçte birçok yönetim biçiminde var olmuştur. Bürokrasinin özellikle büyük imparatorluklarda ortaya çıkması tesadüfi bir durum değildir. Büyük imparatorlukların büyük örgütlenmeler ile yönetilme gereği, bir örgütlenme biçimi olan bürokrasi için var olma alanıdır. Devlet içindeki büyük örgütlenmeler devlet yönetiminde kaçınılmaz bir şekilde egemen rol almaktadır. Latince'den türetilen bürokrasi kelimesi de, büroların egemenliği anlamını taşımaktadır. Günümüzde bürokrasi kavramını genel olarak üç başlık altında tanımlamak mümkündür. Devlet idaresi anlamında, rasyonel örgütlenme anlamında ve olumsuz kullanım olarak ise kırtasiyecilik anlamında bürokrasi şeklinde ifade edilmektedir.

Bürokrasi kavramı tarihsel süreç içerisinde gelişim gösterirken, birçok düşünür tarafından da incelemeye konu olmuştur. Bu incelemelerin sonucunda bürokrasiye dair bazı kuramlar geliştirilmiştir. Bunlar içerisinde Hegel'ci bürokrasi kuramı, Marksist bürokrasi kuramı ve Weberyen bürokrasi kuramı en popüler olan kuramlardır. Özellikle Max Weber'in geliştirmiş olduğu bürokrasi kuramı, yönetim bilimi, siyaset bilimi ve işletme yönetimi gibi birden fazla alanda dikkate alınarak uygulamaya konulmuştur. Weber, geliştirmiş olduğu bürokrasi kuramında bir ideal tip bürokrasi oluşturarak, bürokrasinin sahip olması gereken özellikleri ve unsurları belirtmiştir. Weberyen kuram, bürokrasideki insan kaynağının neye göre belirleneceği ve hangi ilkeler doğrultusunda çalışacağını da şekillendirmiştir.

Bürokrasi, tarihsel süreç içerisinde sürekli değişen koşullar altında gerekli dönüşümü sağlayarak varlığını devam ettirmiştir. Günümüz koşullarında bilgi ve iletişim teknolojilerinin etkin bir şekilde kullanılması, kamu sektöründe bir dijitalleşme sürecini başlattığı gibi bu süreçte bürokrasinin de dijitalleşme sürecine dahil olmasını sağlamıştır. Dijitalleşmenin bir sonucu olarak bürokrasideki insan kaynağı anlayışı da değişmiştir. E-devletin temel unsurlarından bir tanesinin kamu çalışanları olduğu göz önüne alındığında, dijitalleşmenin insan kaynağına olan bakış açısını etkilemesi kaçınılmaz bir durumdur.

Dijitalleşmeyle birlikte kamu çalışanları için nicel bir artış beklenmese de nitelik olarak daha yetkin olmaları beklenmektedir. Bu nitelikli personel ihtiyacının karşılanabilmesi için de bürokrasideki klasik bakış açısı yerine farklı bir insan kaynağı anlayışı ile nitelikli personeller oluşturulması gerekmektedir. Bürokrasideki klasik anlayışa göre; memuriyet bir meslektir ve kariyer sistemi içerisinde yükselebilir, işe alımda liyakat ilkesi geçerlidir, bulunduğu pozisyon için bir uzmanlaşma talebi vardır ve çalıştığı örgüte sadakatle bağlı olması gerekmektedir. Fakat dijitalleşme, özellikle de e-devlete geçiş, daha verimli işleyen bir sistemin oluşturulması için bu klasik bakış açısının değişmesini zorunlu kılmaktadır. Türkiye'de dijitalleşme sonrası bilişim personeli özelinde ortaya çıkan bu yeni bakış açısını, hem çıkarılan yönetmeliklerde hem de resmi kurumlar tarafından hazırlanan strateji ve eylem planlarında görmek mümkündür. 2008 yılında çıkarılan sözleşmeli bilişim personeli istihdamına ilişkin yönetmelik, bilişim personeli için istenildiğinde talep edilen niteliklerin dışında farklı niteliklerin de aranabileceği bilgisine yer vererek klasik liyakat ilkesini yeterli görmeyebilmektedir. Bu tarz örnekler daha da çoğaltılabilir. Fakat bürokrasideki değişen insan kaynağı anlayışına yönelik en somut politika belgeleri arasında, 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı ve 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı yer almaktadır. Her iki belgede de değişen yeni insan kaynağı anlayışına yönelik belirlenen politikalar mevcut bulunmaktadır.

## BÜROKRASİ KAVRAMI, TARİHSEL GELİŞİMİ, SINIFLANDIRILMASI VE KURAMLARI

Bürokrasi kavramı, geçmişi antik Mısır, Çin ve Mezopotamya'ya kadar dayanan çok eski bir yönetim olgusudur (Akçakaya, 2016: 672). Yönetim olgusunun önemli bir parçası olan bürokrasi, bu bağlamda hem kavram hem de kuram yönünden birçok tanıma sahiptir. Bürokrasinin neyi ifade ettiğini anlayabilmek için bu kavram ve kuramların tanımlarını incelemek, konuyu doğru bir şekilde değerlendirebilmek açısından önemlidir.

### Bürokrasi Kavramı

Bürokrasi, Latince “burra” ve Yunanca “kratos” sözcüklerinden türetilmiş bir kavramdır. Kavramdaki “burra” sözcüğü, masaları örten koyu renkli kumaş anlamına gelirken, “kratos” sözcüğü de egemenlik anlamına geldiği için “masaların veya büroların egemenliği” şeklinde anlam kazanmıştır (Çevikbaş, 2014: 78). Bürokrasi kelimesinin etimolojisinde yer alan bu masa ya da büro sözcükleri, devlet idaresinin kurumsal yönünü nitelemektedir. Bürokrasi bir yanıyla devletin kurumsal yanını nitelese de, bir yanıyla da devlet örgütlenmesinde yer alan personeli belirtmektedir. Bu bağlamda bürokrasi, bu yönüyle bir sınıfı ve onun zihniyetini anlatmaktadır (Çevikbaş, 2014: 78). Bürokrasinin kavramsal olarak ilk kullanımı ise, 1745 yılında Fransız fizyokrat ve iktisatçı Vincent De Gournay tarafından gerçekleştirilmiştir (Çevikbaş, 2014: 78).

Bürokrasi kelimesi 18. yüzyıldan bu yana kullanılmakla birlikte, esasen devlet yönetimi, yönetim ve örgütlenme biçimi olarak ilk çağlardan beri var olmuştur (Baransel, 1993: 161). Bürokrasinin devlet yönetimi, yönetim ve örgütlenme şeklini temsil etmesi, kavramsal olarak çeşitli tanımlamalara sahip olduğunu göstermektedir. Bürokrasinin yönetime dair bu kadar çok şeyi temsil etmesi, kavramın yönetimle ilgili olumlu tarafları kadar olumsuz taraflarını da tanımlayabileceğini göstermektedir. Bürokrasinin yönetimle ilgili kırtasiyecilik, işleyişte yavaşlık, sorumluluktan kaçınma ve idari baskı gibi olumsuz tarafları bürokratizm olarak ifade dilmektedir (Baransel, 1993: 165). Bürokrasinin bu denli öne çıkmasını sağlayan nokta ise, bürokrasinin vatandaşın devlete temas noktası olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, vatandaşın devletin hem olumlu hem de olumsuz taraflarının görülmesi anlamına gelmektedir. Bu olumlu ve olumsuz taraflar, bürokrasi üzerinden anlamlandırılmaktadır.

Kavramsal çerçeveye bakıldığında, bürokrasi kavramını tanımlayan üç ana başlığın ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar; devlet idaresi anlamında bürokrasi, rasyonel teşkilatlanma biçimi olarak bürokrasi ve kırtasiyecilik anlamında bürokrasi şeklindedir (Kalağan, 2010: 16-17). Devlet idaresi anlamında bürokrasi, devlet örgütlenmesi ve bu örgütlenmede yer alan çalışanlardır (Abandan, 1959: 9-10). Yani, kapsayıcı bir kavram olarak devlet teşkilatlanmasını ve teşkilatlanmaya işlerlik kazandıran insan kaynağını birlikte kapsamaktadır. Bu tanımlamada öne çıkan temel nokta, insan kaynağıdır. Devlet idaresi anlamında bürokrasi, kamu kurumlarında çalışanları ve bunların icra ettikleri görevleri yansıtmaktadır (Kalağan, 2010: 16). Bu anlamıyla bürokrasi, devlette çalışan bir sınıf olarak anlam kazanmaktadır. Bürokrasinin bu şekilde anlam kazanması, tanımın tam ve eksiksiz olduğu anlamına gelmemektedir. Bu durumun temel nedeni, bürokrasinin sadece devlette değil, ayrıca devlet dışındaki özel kurumlarda da bulunmasıdır (Çevikbaş, 2014: 80).

Bürokrasi, bir diğer yönüyle, rasyonel bir teşkilatlanma biçimini tanımlamaktadır. Bu anlamıyla bürokrasi, örgütlenebilme kabiliyetidir. Bu kabiliyet, sadece devlet için geçerli bir özellik değildir. Bu bağlamda bürokrasi, kamu ve özel kesimde belirli bir büyüklüğe ulaşmış kurumların rasyonel örgütlenme ve yönetim biçimini ifade etmektedir (Dursun, 1992: 134). Belirli bir büyüklüğe ulaşmış olan kurumlarda rasyonel örgütlenme ve yönetim biçiminde bürokrasinin gerekli olması, bürokrasiyi kaçınılmaz bir yönetim olgusu yapmaktadır. Rasyonel örgütlenme ve yönetim biçiminde bürokrasi bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, rasyonel teşkilatlanma anlamında bürokrasi, bütün büyük ölçekli yapıların genel bir karakteristiğidir (Kalağan, 2010: 17). Büyük yapıların bir gereği olan bürokrasi, aynı zamanda yönetim biçimini de belirlemektedir. Bu yüzden bürokrasi; başkaları tarafından belirlenmiş olan politikaların yerine

getirilmesinde kullanılan çok sayıdaki teknik beceriden meydana gelen ve büyük operasyonlar için uygun olan bir karmaşık örgüt sistemi anlamına gelmektedir (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 43).

Bürokrasi kavramı olumluyu ifade etmekte kullanıldığı gibi olumsuzluğu ifade etmekte de kullanılmaktadır. Bürokrasinin bu olumsuz kullanımı, kırtasiyecilik anlamında bürokrasidir. Kırtasiyecilik kelimesi; devlet dairelerinde işlemlerin yavaş ilerlemesini, formalitelerin çokluğunu ve evrak işlerinin fazlalığını belirtmek amacıyla kullanılmaktadır (Çevikbaş, 2014: 79). Kırtasiyecilik kelimesinin bu şekilde olumsuz anlamda kullanılması, bürokrasinin hantallık ve sorumluluktan kaçma gibi kötü özellikler ile anılmasına neden olmaktadır. Kırtasiyecilik teriminin olumsuz anlamda kullanılması, bürokrasinin patolojik sonuçlarını belirtirken, bu patolojik sonuçlara bilimsel dilde bürokratizm denilmektedir (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 44).

### **Bürokrasinin Tarihsel Süreçteki Gelişimi**

Bürokrasinin bir örgütlenme ve yönetim biçimini temsil etmesi, tarihsel sürece sahip yönetim olgusu olduğunu göstermektedir. İlk olarak İlkel toplumlara bakıldığında, bu toplumlarda klan ya da kabile tarzı bir örgütlenme biçimi olsa da, bu yöneten ile yönetilenin içinde yer aldığı bir örgütlenme biçimi değildir (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 45). Bu toplum tipinde yönetsel bir örgütün olmayışı, bürokrasinin de olmayışı anlamına gelmektedir. Tarım devrimi ile birlikte ilkel toplumdan medeniyete geçiş, beraberinde yönetsel yapıların ve buna bağlı olarak bürokrasinin de ortaya çıkışını sağlamıştır.

Antik medeniyetler döneminde Eski Mısır ve Çin devlet yönetimleri özellikle patrimonyal bürokrasinin birer örneğidir (Baransel, 1993: 161). Eski Mısır bürokrasi, tarihteki ilk bürokrasi olma özelliğine de sahiptir (Çevikbaş, 2014: 81). Bu bilgi, bürokrasinin köken olarak ne kadar tarihi bir yönetim olgusu olduğunu göstermektedir. Eski Mısır'da bürokrasinin ortaya çıkışını etkileyen temel kriter, ekonomik kaygı olmuştur. Nil Nehri'nin belirli dönemlerde taşması ve tarımı etkilemesi sonucunda, hem ticaret yolu niteliğinin korunması hem de ülkenin açlık tehlikesiyle karşılaşmaması adına sulama sistemini kurarak nehrin kontrol altına alınması için kâtip adı verilen memur grubu oluşturulmuştur (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 47). Yönetim içerisindeki bu insan kaynağı gerekliliği, bürokrasinin oluşmasında etkili bir rol oynamıştır.

Çin'de bürokrasinin ortaya çıkışında; Çin'in büyük bir devlet oluşu, akınlara karşı büyük bir orduya sahip olması ve Çin Seddi gibi büyük çaplı bayındırlık faaliyetlerinde bulunması etkili faktörler olmuştur (Abadan, 1959: 14). Bütün bu yönetim faaliyetleri, beraberinde büyük bir memuriyet sınıfını gerektirmektedir. Yönetim faaliyetlerinin yoğunluğu ve bunun için daha çok insan kaynağına ihtiyaç duyulması, sistemli bir yönetim biçiminin oluşmasına da katkı sağlamıştır. Yönetsel tarihi M.Ö. 2200 yıllarına kadar dayanan Çin, bu devirde gelişmiş bir hükümet sistemine sahip olmuştur (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 47). Bürokrasinin tarihsel gelişiminde yer alan bir diğer önemli yönetim, Roma İmparatorluğudur. Roma İmparatorluğu, bürokrasisi ve askeri örgütlenmesi sayesinde önemli bir güç haline gelmiştir (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 48). Burada öne çıkan nokta, askeri örgütlenmenin önemli bir bürokrasiyi oluşturmuş olmasıdır. Ordu için çok önemli olan disiplin ve hiyerarşi gibi özellikler, modern bürokrasi için de vazgeçilmez özelliklerdir. Bundan dolayıdır ki, ordular tarihte yer alan ilk modern bürokrasilerdir (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 48). Bu bilgiler ışığında bakıldığında, devletlerin ve buna bağlı olarak orduların ortaya çıkışı, bürokrasiyi de ortaya çıkarmıştır.

Roma İmparatorluğu'nun batı ve doğu olarak ikiye ayrılması, Orta Çağ'ın başlamasına ve Avrupa'da merkezi yönetimlerin zayıflayarak yerine feodal sistemin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde devlet bürokrasisi fazla gelişme olanağı bulamadığı için kilise bürokrasisi gelişme imkanı bulmuştur (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 50). Roma yönetiminin yerine geçen Katolik kilisesi Papa, Danışma Kurulu, başpiskoposlar, piskoposlar, seyyar ajanlar ve papazlar şeklindeki hiyerarşik yapılanması ile güçlü bir idari mekanizmaya sahip olmuştur (Küçük, 2019: 32). Katolik Kilisesi, sahip olduğu hiyerarşik yapısıyla bir bürokrasi örneğidir (Baransel, 1993: 162). Orta Çağ'ın sonları ile Yeni Çağ'ın başlarında yaşanan siyasi,

ekonomik ve sosyal olaylar modern bürokrasinin ortaya çıkması açısından gerekli zemini hazırlamıştır. Yeni Çağ'da mutlak monarşilerin güçlenmesiyle birlikte, feodal sistem yerini güçlü merkezi yönetimlere bırakmıştır. Güçlü merkezi yönetimler ise, beraberinde yönetici ve memurlar sınıfını ortaya çıkarmıştır (Kalağan, 2010: 19). Böylelikle derebeylerin ve prensliklerin hükümlarlığı yerine, bürokrasinin toplum üzerinde nüfuz ve iktidara sahip olduğu bir yapı oluşmuştur (Eryılmaz, 2015: 288).

18. yüzyıla gelindiğinde, Amerikan ve Fransız Devrimleri, devlet anlayışında bir değişimi meydana getirmiştir (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 52). Özellikle Fransız İhtilali'nin yaşanması ve Napoleon'un iktidara gelmesi, bürokrasinin köklü bir şekilde yeniden biçimlenmesini sağlamıştır. İhtilalin sonucunda; kralın otoritesi ve bürokrasinin yetkileri sınırlandırılmış, kamu görevlilerinin statüsünde değişiklikler meydana gelmiş, kraliyet hizmetleri kamu hizmetine dönüşmüş ve kamu görevlileri kralın özel hizmetçisi olmaktan çıkmıştır (Akçakaya, 2016: 278). Tarihsel süreçte bürokrasinin gelişimini etkileyen bir diğer önemli durum, sanayi devrimidir. Sanayi devrimiyle birlikte şehirlerin endüstri merkezleri haline gelmesi, bu merkezlerde toplumsal yığılmaların yaşanmasına ve buna bağlı olarak da toplumsal ihtiyaçların karşılanabilmesi adına kuruluşların büyümesini gerekli kılmıştır. Kurumlardaki büyüklüğün bürokrasi için belirgin bir özellik olması, sanayi devrimi sonrasında ekonomik amaçlı kuruluşlarda bürokrasileşme eğilimini ortaya çıkarmıştır (Baransel, 1993: 162). Bu yüzyılda yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler, devlet anlayışında fundamental bir değişim getirdiği gibi bürokraside de radikal bir değişimi sağlamıştır. Modern anlamda bürokrasinin meydana gelmesinde; kapitalist temele dayalı bir ekonomik sistem, sosyal kümeleşme ve şehirleşme, rasyonelleşme, ihtisaslaşma ve teşkilatlanma gibi faktörler etkin bir şekilde rol almışlardır (Abadan, 1959: 36).

### **Bürokrasinin Sınıflandırılması**

Bürokrasi, tarihsel süreçte farklı yönetim biçimlerinde gelişim gösterdiği gibi farklı bürokrasi sınıflandırmaları içerisinde de değerlendirilmiştir. Bu bağlamda bürokrasi, patrimonyal bürokrasi ve hukuki-rasyonel bürokrasi olmak üzere iki sınıf içerisinde değerlendirilmektedir.

### **Patrimonyal Bürokrasi**

Patrimonyalizm, bir yönetim biçimi olarak geleneksel toplumlarda görülen yönetim tarzının kültürel boyutlarını ifade eden bir kavramdır (Doğan, 2020: 416). Patrimonyalizm kavramı, bir nevi geleneksel topluluklardaki ilişki biçiminin yönetim anlayışına yansımaları demektir. Yönetici erkeğin ev halkı ile arasındaki iktidar ilişkisinin nitelik olarak değişime uğramadan geniş ölçekli toplumlara yansımalarıdır (Doğan, 2020: 416). Devletin böyle idare edildiği bir yönetim şeklinde, bürokrasinin de farklılık göstermesi kaçınılmazdır. Patrimonyal bürokrasi, sözleşme esaslı doğrultusunda atama yoluyla görev tevdi edilen memurlar değil, hür olmayan memurların çalışmasına dayanan bürokratik bir yapıdır (Kalağan, 2010: 20). Bu yüzden ki, patrimonyal bürokratik sistem, hükümdar ya da kral tarafından idare edilen yönetim biçimlerinde görülmektedir. Bu tarz yönetim biçiminde görülen patrimonyal bürokrasinin işleyişinde hukuk kuralları değil, belirli bir mevkiye bulunan kişiye duyulan itaat etkili olmaktadır (Kalağan, 2010: 21).

### **Hukuki-Rasyonel (Yasal-Ussal) Bürokrasi**

Hukuki-rasyonel bürokrasi modeli, Max Weber tarafından, 19. yüzyılda Batı Avrupa'da yaşanan gelişmeler doğrultusunda formüle edilmiştir (Dursun, 1992: 141). Bu bürokrasi modeli, rasyonel ilkeler doğrultusunda oluşturulmuş bir örgütlenmenin ve idari düzenlemelerin bulunduğu ve yasalara dayalı bir modeldir (Kalağan, 2010: 21). Hukuki-rasyonel bürokrasi modeli, patrimonyal bürokrasi modeli karşısında konumlanmış bir modeldir. Bu yüzden hukuki-rasyonel bürokrasi modelinde şahsılık ve/veya keyfilik yer almamakta, memuriyet bir meslek olarak yer almakta, hiyerarşik bir düzen ve sadakat yerine de yasalar ya da kurallara bağlılık bulunmaktadır. Özellikle hukuki kurallara uyma, bu bürokrasi modelinin temel şartıdır (Dursun,



1992: 141). Bu tip bürokrasilerde zaman zaman hukukilik boyutu rasyonellik boyutunun önüne geçebilmektedir (Kalağan, 2010: 22). Hukukiliğin meşruiyet için gereklilik arz etmesi, bu bürokrasi modelinde, örgütün meşruluğu adına hukukiliğin rasyonelliğe oranla daha değerli olmasını sağlamaktadır.

### **Bürokrasi Kuramları**

Bürokrasi, tarihsel süreç içerisinde bir gelişim gösterdiği gibi bu süreçte birçok düşünür tarafından da inceleme konusu olmuştur. Bu bağlamda, bürokrasinin yapı ve işleyişine yönelik birden fazla kuram da ortaya çıkmıştır. Günümüzde en çok ilgi çeken kuramlar, George Wilhelm Friedrich Hegel, Karl Marx ve Max Weber'in oluşturduğu kuramlardır.

### **Hegel'in Bürokrasi Kuramı**

Hegel'in bürokrasi kuramı, kurumların özel çıkarları ile devletin genel çıkarları arasındaki mücadeleyi odak almaktadır (Şahin, 1998: 36). Bürokrasinin özel ve genel çıkarlar arasındaki mücadeleyi odak alması, bürokrasiye bir rol veya kimlik yüklemektedir. Bürokrasinin rolü, toplumun özel menfaatlerini (meslekler, ticari ortaklıklar ve belediyeler tarafından temsil edilir) devlet tarafından temsil edilen genel menfaatlere dönüştürmektir (Şahin, 1998: 36). Bürokrasi, sahip olduğu bu rol ile bir araç görevini de üstlenmiş olmaktadır. Hegel'e göre kamu yönetimi, devletle sivil toplum arasında bir köprü konumundadır. Böylece bürokrasi, devletle sivil toplum arasında yer alarak toplumdaki özel çıkarların devletin temsil ettiği genel faydaya dönüşmesini sağlamaktadır (Kalağan, 2010: 23). Hegel, bürokrasiye böyle bir rol atfederken aynı zamanda sınırlı bir işlev yüklemiştir. Bürokrasinin işlevini aşarak kendi değerlerini topluma empoze etmeye çalışmasını ya da bürokratik despotizmi hiçbir şekilde tasvip etmemiştir (Heper, 1983: 292).

### **Marksist Bürokrasi Kuramı**

Marks, Hegel'in bürokrasiyi sivil toplum ile devlet arasında bir köprü olarak gördüğü ve sivil toplumun özel çıkarı devletin ise genelin menfaatini temsil ettiği durumda bürokrasinin bir uzlaşma aracı olduğu fikrini şeklen benimsemekle birlikte içerik bazında eleştirmektedir. Marks'a göre devlet, genel veya evrensel menfaati değil egemen sınıfın çıkarını temsil etmektedir (Gökçe ve Şahin, 2002: 5). Marks, bu yönüyle Hegel'in devleti konumlandırmış olduğu noktayı eleştirmektedir. Marksist kuramın bu eleştirisinin bir neticesi olarak bürokrasi de Hegel'ci kurama göre farklı bir bakış açısı ile ele alınmaktadır. Marks'a göre bürokrasi, egemen sınıfın devlet misali toplumdaki diğer sınıflar üzerinde egemenlik kurmak için kullandığı bir araçtır (Çevikbaş, 2014: 89). Daha öncede değinildiği gibi, Marks da Hegel gibi bürokrasiyi bir araç olarak kabul etmekte; fakat Hegel'e oranla negatif bir anlam yüklemektedir. Bürokrasi Hegel'ci kuramda sivil toplum ile devlet arasında daha bağımsız bir araç rolünde iken, Marksist kuramda ise egemen sınıfın elinde olan bir araç rolüne bürünmektedir. Marks'a göre kapitalist sınıf için bir araç olan bürokrasi ve devlet, proleteryanın yapacağı devrim sonrasında ortaya çıkacak olan sınıfsız toplumda kaybolacaktır (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 55).

### **Weberyan Bürokrasi Kuramı**

Alman sosyal bilimci olan Max Weber, bürokrasi kavramını ilk kez sistemli bir şekilde inceleyen kişidir. Bu durum, günümüzde bürokrasi denince akla ilk Weber'in gelmesini sağlayacak şekilde kendisine bir ün kazandırmıştır. Weber'in yapmış olduğu analizler sonucunda ortaya koymuş olduğu bürokrasi modeli, sadece yönetim bilimi ya da siyaset bilimi değil, başta işletme yönetimi olmak üzere birçok bilim dalını da etkilemiştir.

Weber, bürokrasiyi bir yönetim ve örgütlenme biçimi şeklinde değerlendirerek; geniş gruplar halinde bir arada çalışan insanların belirli bir büyüklüğe ulaştıktan sonra rasyonel ilkelere göre örgütlenip yönetildiğini ifade etmektedir (Baransel, 1993: 166). Weber, örgütlerin yapısı ve işlemleri üzerinde yaptığı incelemelerin

neticesinde ideal tip olarak kavramlaştırdığı bürokrasi modelini geliştirmiştir (Eryılmaz, 2010: 44). Bürokrasi için kullanılan bu ideal tip veya model kavramı, istenilen ya da hedeflenen modeli kastetmekten ziyade, uygulamada hiçbir zaman gerçekleşmemiş saf gelişmiş bürokratik yapıyı belirtmektedir (Baransel, 1993: 167).

İdeal tip bürokrasi kavramı, tam bir bürokrasi tanımı yapmak yerine, bürokrasinin belirleyici özelliklerini ve temel unsurlarını ifade etmek için kullanılmaktadır (Akçakaya, 2016: 676). Weber'in ideal tip bürokrasisinde örgütlerin taşıması gereken ilkeler şunlardır (Kalağan, 2010: 2);

- “Yasalarla düzenlenmiş yetki alanı,
- Görev hiyerarşisi ve otoritenin kademelendirilmesi,
- Yönetimin yazılı belgelere dayandırılması,
- Yetki ve görevlerde uzmanlaşma,
- Kurallara bağlılık ve biçimsellik,
- Gayrişahsilik,
- Kariyer yapısı,
- Kamu ve özel hayatın ayrışması.”

Bürokratik örgütler, ancak bu ilkeleri benimseyip hayata geçirebildikleri ölçüde ideal tip bürokrasiye yaklaşabileceklerdir. Sonuç olarak Weber için bürokrasi, bir yönetim biçimi değil bir örgütlenme biçimi olarak (Eryılmaz, 2010: 48), çağdaş yönetimlerin vazgeçemediği bir gerçekliktir. Weberyen bürokrasi; detaylı kuralların ve yazılı biçimselliğin ön plana çıktığı, örgütlerde yoğun hiyerarşik basamakların oluşturulduğu, uzmanlaşmanın esas alındığı, kariyere dayalı yükselmenin benimsendiği, emir – komuta zincirine sürekli ve kesin bir şekilde riayet edildiği yönetsel unsurdur (Mecek ve Yılmaz, 2021: 234).

## **TÜRK KAMU BÜROKRASİSİ VE İNSAN KAYNAĞI**

Bürokrasinin tarihsel süreç içerisindeki gelişimine bağlı olarak bürokrasideki insan kaynağı anlayışı da değişim göstermektedir. İnsan kaynağı anlayışındaki değişimi kavrayabilmek için Türk kamu bürokrasisinin tarihsel gelişimini de bilmek gerekmektedir.

### **Türkiye’de Kamu Bürokrasisinin Gelişimi**

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı sonrası kurulan yeni bir devlet olsa da kamu bürokrasisi bağlamında mirasçısı olduğu Osmanlı bürokrasisinden etkilenmiştir. Cumhuriyet, Osmanlı bürokrasisinin olumlu ve olumsuz yönlerini miras almıştır (Şahin, 1998: 144). Osmanlı yönetiminin temel kurumlarını aynı şekilde bünyesine alan Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşunun ilk dönemlerinde kamu bürokrasisine iki farklı misyon yüklemiştir. Bu misyonlar, reformları geliştirerek devam ettirmek ve ekonomik kalkınma için devletin öncülük yapmasını sağlamak şeklinde olmuştur (Çevikbaş, 2014: 85).

Türkiye’de tek partinin egemen olduğu dönemde, bürokrasi önemli bir kuvvet olarak devlet yönetiminde çok etkili bir şekilde yer almıştır. Bu durumun temel nedeni, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından bürokrasinin egemen olduğu bir felsefenin benimsenmesi ve bunun sonucunda da devlet, rejim ve temel kamusal kurumların bürokrasi tarafından şekillendirilmesidir (Kalağan, 2010: 93). Bu felsefenin sonucunda devlet parti bütünleşmesi şeklinde bir yönetim anlayışı gelişmiştir. İçişleri Bakanının parti genel sekreteri, valilerin ise il başkanı sıfatıyla görevlerini icra ettikleri bir sistem oluşmuştur (Çevikbaş, 2014: 85). 1923-1950 yılları arasında iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi, bürokratlardan oluşan bir siyasi kadroya sahipti (Kalağan, 2010: 93). Parti kadrolarının bürokratlardan oluşturulması, bürokrasinin siyaset üzerinde önemli bir etki gücüne sahip olmasını sağlamıştır.

Türkiye’de çok partili hayata geçişle birlikte kamu bürokrasisinde değişim dönemi de başlamıştır. Özellikle 1950-1960 dönemi, bürokrasinin güç kaybettiği yıllardır. Bu dönemde bürokrasi, gerek maddi olanaklar gerekse de toplumsal statü bakımından bir değer kaybına uğramıştır (Şahin, 1998: 161). Bürokrasinin bu denli bir değişim içine girmesini sağlayan temel etken, iktidarın el değiştirmiş olmasıdır. Demokrat Partinin iktidarda olduğu bu dönemde bürokrasi için belirlenmiş olan işlev, halka hizmet ve işlerin görülmesine yardımcı olmak şeklinde belirlenmiştir (Kalağan, 2010: 96). Türkiye’de 1960 yılına gelindiğinde yaşanan askeri darbe bürokrasinin değişim geçirdiği bir diğer kritik dönemi meydana getirmiştir. 1961 Anayasası, askeri bürokrasinin Milli Güvenlik Kurulu aracılığıyla devlet yönetiminde etkili bir konuma gelmesini sağlamıştır (Çevikbaş, 2014: 86). Bu durum, askeri bürokrasinin sivil bürokrasiyi tamamen baypas ettiği anlamını taşımamaktadır. Güçlenen askeri bürokrasi, sivil ve askeri bürokrasinin bir arada yer alabileceği çalışma modeli ortaya koyabilmiştir (Kalağan, 2010: 97). 1961 Anayasası, memurlara yönelik özlük haklarının kanunla düzenlenmesi, disiplin uygulamasında özel güvençlerin tanınması, kanunsuz emirlere karşı memurun korunması ve memurlara sendika kurma hakkının tanınması gibi birtakım yeni düzenlemelere yer vermiştir. Bu anayasal güvencelerle, sivil bürokrasinin hem askeri bürokrasi karşısında korunması hem de bürokrasinin kurumsal temelde gelişmesi hedeflenmiştir.

Türk kamu bürokrasisinin gelişiminde etkili olan bir diğer önemli dönüm noktası, 1980 yılından itibaren başlayarak devam eden gelişmelerdir. 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra oluşturulan 1982 Anayasası, yürütme organını yasama organına karşı güçlendirdiği gibi siyasal iktidarı da bürokrasiye karşı kuvvetlendirmiştir (Kalağan, 2010: 100). Bürokrasi açısından 1980’li yılların bir diğer önemli yanı, dünyada özelleştirme ve devletin küçültülmesi gibi neoliberal politikaların yer aldığı dönem olmasıdır. Neoliberal politikalar doğrultusunda ülkeler sahip olduğu siyasi ve ekonomik şartlar doğrultusunda yönetsel reformlar gerçekleştirmişlerdir. Türkiye’de ise, bu durum devletin küçülmesinden ziyade memur sayısında yaşanan artış ile neticelenmiştir (Şahin, 1998: 172). Memur sayısında artış olsa da, bürokrasi için temel faktör olan insan kaynağı geliştirilmemiştir. Bürokrasi, “yönetim sistemi” ya da “memurların kamu hizmetlerinin yürütülmesinde egemenliği” olarak görülmediği için kurumsal-yapısal reformlar yapmak yerine bina, araç-gereç ve teknik donanım gibi yönlerde geliştirme yapmıştır (Çevikbaş, 2014: 87).

### **Bürokraside İnsan Kaynağı**

Bürokrasinin sahip olduğu bina, araç-gereç ve teknik donanım gibi etmelerin yanı sıra, bürokrasinin işlemesi adına ihtiyaç duyulan yegane temel kaynak insandır. Bu bağlamda, Weberyen bürokrasi kuramının merkezinde de insan faktörü yer almaktadır (Civek ve Özkahveci, 2021: 383). Bu modelde memuriyet bir meslektir. Memur; bulunduğu pozisyonun gerektirdiği iş ve görevleri yerine getirir, bürokratik otoriteye tabidir, bulunduğu pozisyona sahip olduğu uzmanlık bilgileriyle gelmektedir, kariyer imkanı doğrultusunda terfi edebilmektedir (Baransel, 1993: 170-172).

Weberyen bürokraside uzmanlaşma önemli bir noktayı teşkil etmektedir. Günümüzde insan kaynaklarında yetenek yönetimi olarak lanse edilen bu durum, yeteneğe göre bölümlendirme olarak uygulanmaktadır (Civek ve Özkahveci, 2021: 385). Bürokrasideki insan kaynağı açısından gerekli olan bir diğer ilke liyakattir. Türk kamu bürokrasisinde liyakat ilkesi yeteri kadar önemsenmemekte ve dikkate alınmamaktadır (Karatepe ve Kurnaz, 2019: 97).

Weberyen bürokrasi modeline getirilen önemli bir eleştiri, modelde bilgi ve iletişim teknolojisindeki değişime yönelik değişkenler ve öngörülleri içermemesidir (Akçakaya, 2016: 286). Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaşamımızda daha fazla yer edinmesi ve kamu sektöründe hizmet sunumu açısından önemli bir gelişme göstermesi, kamu bürokrasisi için gerekli olan insan kaynağı anlayışını da dönüştürmüştür.

## DIJİTALLEŞME SONUCUNDA KAMU BÜROKRASİSİNDE DEĞİŞEN İNSAN KAYNAĞI ANLAYIŞI

Yönetimsel unsur olarak “*Weberyan Bürokrasi*”nin hâkim olduğu “*Kamu Yönetimi 2.0*” süreci, “*Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı*” ile “*Kamu Yönetimi 3.0*” sürecine girmiş, teknolojinin kamu yönetimi alanında yoğun bir şekilde uygulanmaya başlaması ile de “*kamu yönetimi 4.0*” ve sonrasında “*kamu yönetimi 5.0*” sürecine ilerlemiştir (Yılmaz ve Mecek, 2021: 109). Bilgi ve iletişim teknolojisi alanındaki ilerlemenin bir sonucu olarak oluşan bilgi toplumu ve değişen ekonomik şartlar, kamu yönetiminde yeniden yapılanma ve arayışı gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda, çağdaş bir kamu yönetimi anlayışı ve uygulaması adına öne çıkan en etkili yönetim modellerinden bir tanesi, elektronik devlet olarak bilinen e-devlet modelidir. E-devlet modeline geçiş yapmak, klasik iş görmeden ağ tabanlı bir iş görme sistemine geçişi sağlamıştır. Bu durumun bürokrasiyi ilgilendiren kısmı ise, e-devlet modeline geçişle birlikte bürokrasiye yönelik hantallık, denetimsizlik ve kırtasiyecilik gibi birtakım bürokratik olumsuzlukları ortadan kaldırmasıdır. E-devlet modeline geçiş, bürokrasideki sorunları çözüme kavuşturabilmenin yanı sıra, bürokrasideki insan kaynağı anlayışında da değişim yaşanmasını sağlamıştır.

Kamuda e-devlet modeline geçişle birlikte, kamu hizmetlerinin vatandaşlara sunulması daha da kritik bir öneme sahip olmuştur. Bu durumun en büyük nedeni, bilgi ve iletişim teknolojisi sayesinde devlet ile vatandaşlar arasındaki iletişimin 7/24 bir şekilde gerçekleşmesidir. Bu sürekli iletişim hali, hizmet sunumunda kamu personellerine önemli bir rol yüklemektedir. Hizmet sunumunda teknolojinin kullanılması insan unsuruna daha az iş düşmesini sağlasa da insansız bir e-devlet mümkün değildir (Kırçova, 2003: 22). E-devletin başarılı bir şekilde işleyebilmesi için bürokrasideki insan kaynağının sadece nicel olarak fazla olması değil, aynı zamanda nitelikli olması da gerekmektedir. Bu bağlamda e-devlet modelinin verimli olabilmesi için çalışanların bilgi ve iletişim teknolojilerine hakim olmaları gerekmektedir (Katı, 2021: 9).

Kamu personelinin kontrolsüz bir şekilde nicel olarak artması ve buna karşın nitelik olarak zayıflaması, kamuda yaşanan personel sorunlarının artışına neden olmaktadır (Karatepe ve Kurnaz, 2019: 81). Türkiye’de kamu personeli alımında uzmanlığın ve liyakatin yerine göre göz ardı edildiği dikkate alındığında, bürokraside nitelikli personel ihtiyacını sağlayabilmek için insan kaynağı anlayışında bir değişimin olması gerekmektedir. Bu anlayışın değişmesi, Türkiye’deki dijitalleşme çalışmalarına verilen önemle de orantılıdır. E-devlet çalışmalarının kıymetini gösteren önemli bir gösterge de istihdam edilen uzman bilişim personelinin sayısıdır (tübitak.gov.tr). 2008 yılında çıkarılan kamu kurum ve kuruluşlarında sözleşmeli bilişim personeli istihdamına ilişkin yönetmelikte, personel seçimi ile ilgili gerekli kriterler belirtildiği gibi ayrıca personel olacak adayların uzmanlıklarını belgelemeleri zorunlu bir kriter olarak yer almaktadır. Bu durum bürokrasideki uzmanlaşma ilkesi açısından olması gereken bir niteliktir. Fakat ilgili yönetmelikte 6. maddenin ikinci fıkrasında yer alan dikkate değer bir diğer husus ise; Kurum ve kuruluşlar, birinci fıkrada belirtilen kriterlerin dışında özel nitelikler de arayabilmektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi) şeklindedir. Yönetmelikteki bu madde, personel seçiminde sadece uzmanlık ve liyakat ilkesinin sağlanması dışında başka bir kriter daha isteyebileceğine tanımlanmıştır. Ayrıca bürokrasideki klasik görüşte memuriyet bir meslek olarak güvence altına alınmışken, bu yönetmelikle birlikte memuriyet sözleşmeli bir hal alarak kesin güvence ortadan kaldırılmaktadır. Bu bilgiler, bürokrasideki değişen insan kaynağı anlayışının bir tezahürü niteliğindedir.

Bürokrasideki değişen insan kaynağı anlayışına yönelik politika belgeleri de mevcuttur. Bu belgeler, 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı ve 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı’dır. Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı’nda; bilişim personeli istihdam sisteminin basitleştirilmesi ve adil bir hale kavuşturulması, kurumlarda bilişim personeli istihdamına yönelik dış kaynak kullanımıyla birlikte yarı zamanlı çalışma ve kurumlar arasında geçici personel değişimini sağlayacak yöntemlerin araştırılması, istihdam edilecek personel için işin gerektirdiği nitelikleri ölçen işe alım süreçleri ve yeterlilik sınavlarından

geçmesi, bilişim personelinin kurumlar arasında görevlendirilmesi için yöntem geliştirilmesi hedeflenmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı, 2015: 149). Bilişim personelinin kurumlar arasında görevlendirilmesi hususu, bürokraside değişen insan kaynağı anlayışının bir diğer göstergesidir. İdeal bürokraside memurun makam ve örgüte sadık olması ve de bulunduğu örgütte çalışması ve terfi etmesi gerektiği bilgisi yer alırken (Baransel, 1993: 172), bilişim personeli için öngörülen bu yeni çalışma şekli ile memur kurumlar arasında çoklu (multi) bir çalışma düzenine tabi olacaktır. Memurun birden fazla kurumda çalışması halinde hangi makam ya da örgüte sadık kalacağı da ayrıca bir muammadır. Bütün bu bilgiler, değişen insan kaynağı anlayışına örnek teşkil etmektedir. 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı'nda, bilişim uzmanlığının yanında e-devlet uzmanlığının da kariyer meslek olarak tasarlanması hedeflenmiştir (T.C. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, 2016-2019 Ulusal E-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, 2016: 103). Aynı meslek ve kariyer grubu içerisinde tekrardan bir meslek ve kariyer grubu geliştirmeye çalışmak, bürokraside değişen insan kaynağı anlayışını göstermektedir. Kamu sektöründe yaşanan dijitalleşme, kamu bürokrasisindeki insan kaynağı anlayışını değiştirerek bilişim personellerinin daha egemen olacağı bir bürokratik yapıyı inşa etmektedir.

## SONUÇ

Köklü bir yönetim ve örgütlenme modeli olan bürokrasi, tarihsel olarak geçmiş Eski Mısır, Çin, Roma ve Mezopotamya medeniyetlerine kadar dayanmaktadır. Bürokrasinin hemen hemen bütün eski medeniyetlerde ve çağımızdaki yönetim sistemlerinde görülüyor olması, bürokrasiyi evrensel yaptığı gibi, aynı zamanda her yönetim biçimi içinde de var olabilen bir yönetim olgusu olduğunu göstermektedir. Bürokrasinin gerek geçmiş medeniyetlerde gerekse de günümüzdeki devlet yönetimlerinde bir yönetim ve örgütlenme modeli olarak yer almasını sağlayan en kritik faktörlerden bir tanesi, yönetimlerin büyük organizasyonları teşkil etmesidir. Büyük yapıları yönetimler, muhakkak ki bürokratik bir örgütlenmeye dayanmaktadır. Organizasyonların büyüklüğü, bürokrasi için olmazsa olmaz bir varlık sebebidir. Bu kadar büyük yapılarda örgütlenme biçimi olarak yer alan bürokrasi, aynı zamanda içerisinde yer alanlara, yönetimde bir egemen olma imkanı da tanımaktadır.

Bürokrasinin kavramsal olarak ortaya çıkış hikayesi de bu egemenlik anlayışına dayanmaktadır. Latince'den türemiş bir kelime olan bürokrasi, büroların egemenliği anlamını taşımaktadır. Günümüzde bürokrasi kavramı, sadece yönetimde egemenlik ile özdeşleşen bir kavram olmaktan çıkmıştır. Bürokrasinin güncel kullanımına bakıldığında, kavramı genel olarak üç başlık altında tanımlamak mümkündür. Bunlar; kamunun yönetimi-idaresi anlamında, ussal örgütlenme modeli anlamında ve olumsuz biçimde ise kırtasiyecilik anlamında kullanılmaktadır. Bürokrasi, kavramsal olarak anlamlandırıldığı gibi kuramsal olarak da anlamlandırılmıştır. Bürokrasi, birçok düşünür tarafından incelemeye konu yapılarak kuramsallaştırılmıştır. Günümüz yönetim sistemleri tarafından daha çok benimsenmiş olan Weberyen bürokrasi kuramı, özellikle ideal tip bürokrasi modeliyle bürokrasinin nasıl olması gerektiğine dair birtakım ilkeler geliştirmiştir. Weberyen kuramın temel özelliği, bürokrasideki insan kaynağının neye göre seçileceği ve hangi ilkeler doğrultusunda çalışacağını belirlemiş olmasıdır.

Weberyen bürokrasi kuramı, memuriyeti bir meslek olarak kabul ederek memuriyeti güvence altına alınmaktadır. Bunun yanı sıra, uzmanlık, liyakat ve kariyer gibi ilkelerle de bürokraside klasik insan kaynağı anlayışını şekillendirmektedir. Fakat bu noktada Weberyen bürokrasiye getirilen bir eleştiri söz konusudur. Bu eleştiri, Weberyen bürokrasi modelinin bilgi ve iletişim teknolojisinin getirmiş olduğu değişkenler karşısında bir öngörüye sahip olamamasıdır. Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerinin kamu sektöründe yoğun bir şekilde kullanılmasının sonucunda kamuda bir dijitalleşme dönemine geçilmiştir. Dijitalleşmeyle birlikte bürokrasideki insan kaynağı anlayışı da bir değişim içine girmiştir.

Kamudaki dijitalleşmeyle birlikte, kamu hizmetlerinin sunumu için bilişim personel ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu ihtiyacın karşılanması adına, 2008 yılında çıkarılan kamu kurum ve kuruluşlarında sözleşmeli bilişim personeli istihdamına ilişkin yönetmelik, personel seçiminde liyakat ilkesinin gereklerini taşımasına rağmen keyfiyete göre farklı kriterleri de talep edebilme imkanı sağlamaktadır. Bunun yanında, yönetmelik sözleşme esasına dayanan bir personel rejimi öngörerek memuriyeti güvence bağlamında bir meslek olmaktan da çıkarmaktadır. 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı'nda politika belirleme adına yarı zamanlı çalışma, kurumlar arası personel değişimi, kurumlar arası görevlendirme gibi değişikliklerle memuru çoklu bir çalışma alanına zorlamaktadır. Politika olarak belirlenen bu yeni çalışma prensipleri ile bürokrasideki o klasik insan kaynağı anlayışının değişime uğradığı görülmektedir. 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı'nda da, bilişim uzmanlığını yanında e-devlet uzmanlığı gibi yeni bir kariyer ve meslek alanı tasarlanmıştır. Halbuki aynı kariyer ve meslek grubu içinden tekrardan bir kariyer ve meslek grubu oluşturmaya çalışmak, e-devlet özelinde değişen insan kaynağı anlayışını göstermektedir. Bilişim personelinin istihdamı sürecinde bunun gibi ortaya çıkan birtakım yeni gelişmeler, bürokrasideki klasik insan kaynağı anlayışında değişimin yaşandığını göstermektedir. Bu değişen insan kaynağı anlayışı bürokrasiyi daha da güçlü kılmakla birlikte, bürokrasi içerisinde bilişim personellerinin daha egemen olabileceği bir bürokratik ortamı da hazırlamaktadır.

## KAYNAKÇA

- Abadan, N. (1959). *Bürokrasi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Akçakaya, M. (2016). Bürokrasi kuramları ve Türk kamu yönetiminde bürokratik sorunlar. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 669-694.
- Akçakaya, M. (2016). Weber'in bürokrasi kuramının bugünü ve geleceği. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(8), 275-295.
- Baransel, A. (1993). *Çağdaş yönetim düşüncesinin evrimi*. İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Civek, F. ve Özkahveci, E. (2021). Weber bürokrasi kuramı ve insan kaynakları yönetimi üzerine kavramsal bir değerlendirme. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (39), 364-394.
- Çevikbaş, R. (2014). Bürokrasi kuramı ve yönetsel işlevi. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 75-102.
- Doğan, K. C. (2020). Max Weber'de patrimonyalizm ve bürokrasi kavramları: Antik ve Çin İmparatorluğu üzerine analizler. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), 410-433.
- Dursun, D. (1992). Bürokrasi teorisi ve yönetim. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (37-38), 133-149.
- Ergun, T. ve Polatoğlu, A. (1988). *Kamu yönetimine giriş*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.
- Eryılmaz, B. (2010). *Bürokrasi ve siyaset: Bürokratik devletten etkin yönetime*. 4. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Eryılmaz, B. (2015). *Kamu yönetimi*. 8. Baskı, İstanbul: Umuttepe Yayınları.
- Gökçe, O. ve Şahin, A. (2002). 21. yüzyılda Türk bürokrasisinin sorunları ve çözüm önerileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 1-27.
- Heper, M. (1983). *Bürokrasi, Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi*. Cilt: 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 290-297.
- Kalağan, G. (2010). *Türkiye'de 1980 sonrası bürokratik dönüşüm*. İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Karatepe, S. ve Kurnaz, S. (2019). Kamu yönetiminde liyakat ilkesi: İngiltere örneği üzerinden Türkiye için bir değerlendirme. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33(46), 77-104.
- Katı, Ö. (2021). Türkiye'de Elektronik Devletin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Edirne*.

- Kırçova, İ. (2003). *E-devlet uygulamaları ve ekonomiye etkileri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Küçük, A. (2019). Yönetim biliminin dinsel kökleri üzerine. *Memleket Siyaset Yönetim*, 14(31), 29-52.
- Mecek, M. ve Yılmaz, V. (2021). Postmodern kamu yönetimi ekseninde yerel yönetim ve katılım. *Postmodern Kamu Yönetimi: Kavramlar, Teoriler, Yaklaşımlar* (Ed. B. Parlak, K. C. Doğan), Nobel Yayınları, Ankara, ss.231-273.
- Şahin, A. (1998). Bürokrasi Kuramı ve Türk Bürokrasisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Konya*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=12701&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2015). 2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı, <http://www.bilgitoplumu.gov.tr/wp-content/uploads/2020/07/2015-2018-Bilgi-Toplumu-Stratejisi-ve-Eylem-Plani.pdf>.
- T.C. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı (2016). 2016-2019 Ulusal E-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160719M2-1-1.pdf>.
- tubitak.gov.tr, <https://dijitalakademi.bilgem.tubitak.gov.tr/kamu-bilisim-personeli/>.
- Yılmaz, V. ve Mecek, M. (2021). Kavram ve kuramsal açıdan Türkiye’de dijital kamu yönetimi ve dönüşümü. *Kamu Yönetiminde Değişim Olgusu: Global Trendler ve Yeni Paradigmalar* (Ed. B. Akıncı), Nobel Yayınları, Ankara, ss.103-138.



## Panslavizm ve Turancılık Akımının Karşılaştırılması Üzerine Bir İnceleme

**Busenur BİRCAN**

Yüksek Lisans Öğrencisi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü  
[22053220003@mersin.edu.tr](mailto:22053220003@mersin.edu.tr)  
<https://orcid.org/0000-0002-5297-6529>

Makale Başvuru Tarihi : 20.04.2023

Makale Kabul Tarihi : 19.09.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Doi: 10.5281/zenodo.8430956

**Sami ZARİÇ**

Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi  
[samizaric@mersin.edu.tr](mailto:samizaric@mersin.edu.tr)  
<https://orcid.org/0000-0002-3375-8825>

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

Panslavizm  
Turancılık,  
Osmanlı Devleti  
Rusya

*Panslavizm, Slav ırklarının bir çatı altında toplaması fikri olarak tanımlanmaktadır. Bu akım bütün Slavları etkilemiştir. Ortak geçmişleri, dilleri ve kültürleri olması dolayısı ile bütün Slavların bir siyasi birlik kurması düşüncesi en çok Rusya'ya etkisi altına almıştır. Rusya kendi çıkarları doğrultusunda bütün Slavları bir Rus egemenliği altında toplamak istemiş ve bu doğrultuda da Panslavizm politikasına öncülük etmiştir. Bu fikir ilk olarak 16. yy'da görülmeye başlamış ve bu tarihlerden üç yüz yıllık bir süre sonra 1839'da Macaristan'da bütün Türklerin bir çatı altında toplanması fikri olan Turancılık düşüncesi ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu fikir Osmanlı Devleti'nin çöküşü sırasında Osmanlı'yı kurtaracak bir fikir olacağı düşüncesi ile en çok Osmanlı Devleti'nde etkisini göstermiştir. Her iki akımın çıkış noktasının ve ulaşmak istedikleri hedefin benzerlik göstermesinden dolayı bu fikir akımları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar bu çalışmada tartışılacaktır.*

### *An Examination of the Comparison Between Panslavism and Turanism Movement*

### Abstract

**Keywords:**

Panslavism  
Turanism  
Ottoman Empire  
Russia

*Panslavism is defined as the idea of gathering the Slavic races under one roof. This current affected all Slavs. Due to their common history, language and culture, the idea of establishing a political union of all Slavs affected Russia the most. Russia wanted to gather all Slavs under a Russian rule in line with its own interests and in this direction it pioneered the policy of Panslavism. This idea began to be seen in the 16th century and three hundred years after these dates, in 1839, the idea of Turanism, the idea of gathering all Turks under one roof, emerged in Hungary. Later, this idea showed its effect mostly in the Ottoman Empire, with the thought that it would be an idea that would save the Ottoman Empire during the collapse of the Ottoman Empire. Due to the similarity in the origins and goals of both movements, the similarities and differences between the ideological trends will be discussed in this study.*



## GİRİŞ

Slavların ortak geçmişleri, dilleri ve kùltürleri olması dolayısı ile siyasi bir birlik kurma fikri ilk olarak 16.yy'da Slav şairler arasında ortaya çıkmıştır. 19.yy'da bu fikir akımı Panslavizm olarak adlandırılmıştır. Slavlar arasında etkisini gösteren bu akım Slav aydınlar tarafından yayılmaya çalışılmıştır. Slavistik bilimi ile Slav ırklarının incelenmesi Panslavizm akımını etkilemiştir. İlerleyen süreçte kendi çıkarları doğrultusunda Rusya bu fikre öncülük etmiş ve bir politika olarak benimsemiştir. Kendi egemenliği altında Slav ırklarının bir arada yaşama düşüncesi Rus devletinin politikalarından biri olmuş ve Rusya bunu gerçekleştirebilecek tek güç olarak kendini görmüştür. Rusya dışında yaşayan Slav ırkları arasında bu fikri kabul edenler olduğu gibi bunun bir Ruslaştırma politikası olduğunu düşünenler de olmuştur.

Rusya Panslavizm politikası doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında Balkanlarda yaşayan Slav ırklarını Osmanlı'ya karşı kullanmış, Osmanlı Devleti içerisinde iç karışıklıklar yaşanmasına neden olmuştur. Balkanlar'da yaşanan bu karışıklıkların da içinde bulunduğu daha birçok neden Osmanlı Devleti'nde çöküş süreci başlatmıştır.

Bu süreçte ilk olarak 1839'da Macaristan'da ortaya çıkan tüm Türkleri bir çatı altında toplama fikri olan Turancılık düşüncesi Osmanlı'da etkisini göstermeye başlamıştır. Turancılık, Osmanlı'nın kötü gidişatını önlemek için ortaya atılan birçok fikir akımından biridir. Bu doğrultuda gör÷lmektedir ki her iki akımda aynı temelden ortaya çıkmıştır. Bu fikir akımlarının ortaya çıkışı, etkiledikleri ÷lkelerdeki tarihsel gelişimleri ve sonuçları arasında benzerlik ve farklılıklar bulunmaktadır.

## PANSLAVİZM AKIMI

Panslavizm, Slavların ortak geçmişinin kabul edilmesi ve Slavlar arasında kùltürel ve siyasi birlik sağlanarak tek bir devlet altında toplanmasını ÷lkü edinen 19.yüzyılda ortaya çıkmış fikir akımıdır. Bu düşünce Rusya dışında ilk olarak Avusturya-Alman hâkimiyeti altında yaşayan Slavlar arasında ortaya çıkmıştır (Aydın, 2004: 73).

Slavlar, Avrupa'nın en eski topluluklarından biridir. Aynı ırktan olan Slavlar, 5. yüzyıldan itibaren Avrupa'da yaşamaya başlamışlardır. Nüfuslarındaki artışı sayesinde giderek yayılmışlar ve komşu olarak yaşamaya devam etmişlerdir (ağ, 2008: 206). Aynı kökten olmalarına rağmen farklı bölgelerde farklı özellikler göstermişlerdir. Bu yüzden Batı Slavları, Doğu Slavları ve Güney Slavları olmak üzere üç gruba ayrılmışlardır (Doğan, 2021: 136). Bu ayrıma göre; Ruslar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar Doğu Slavlarını, Polonyalıları, ekler ve Slovaklar Batı Slavlarını, Boşnaklar, Hırvatlar, Sırplar, Karadağlılar, Bulgarlar, Slovenler ve Makedonlar ise Güney Slavlarını oluşturmuşlardır (Özgen, 1999: 4-7). Batı Slavları daha çok Almanların hâkimiyetinde, Balkanlardaki Slavlar ise Osmanlı hâkimiyeti altında yaşamışlardır (ağ, 2008: 206).

Aynı zamanda Mođol hâkimiyeti altında olan Rus beyleri, Moskova'da Knezi'nin önderliğinde bir araya gelmişler ve bir birlik oluşturmuşlardır. Önce Moskova Rusya'sı, ardından Rus İmparatorluğu'nda garp kùltürü gelişmiştir (ađ, 2008: 206).

Hristiyanlığın ortaya çıkması ile birlikte Slavlar Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Dil, din ve kullandıkları alfabe gibi ortak unsurlar nedeniyle Slavlar arasında Slav birliği düşüncesi oluşmaya başlamış; bu durum Panslavizm akımının oluşmasında etkili olmuştur. Slav ırkından olan Ruslar ise tarih boyunca bu birliği kurmak için kendilerini öncü olarak görmüşlerdir (Doğan, 2021: 136).

Neredeyse bütün fikir akımlarında olduğu gibi Panslavizm akımı da öncelikle edebi ve kültürel olarak ortaya çıkmıştır. Daha sonra siyasi ve ideolojik bir kimliğe bürünmüştür (Asker ve Özel, 2016: 23). Panslavizm ismi ile olmasa da Slav birliği düşünceleri 16.yüzyılda Slav şair ve tarihçilerde görülmektedir (Doğan, 2021: 137).

Slavların bir çatı altında toplanması fikrini ilk olarak Hırvat Yuriy Krijaniç dile getirmiştir (Demiroğlu, 2009: 77). Krijaniç, Slavlardan sadece Rusya'nın tek başına bir güç olarak devam ettiğini ve Slavların Rusya altında bir arada toplanmalarını dile getirmiştir (Kurat, 1999: 44'den akt. Çağ, 2008: 207).

Bu akımın bir politika haline gelmesi için bazı girişimler olmuştur. 1725 yılında Rus İlimler Akademisi açılmış, ardından 1755 yılında Moskova Üniversitesi kurulmuştur. Burada Slav ırkının tarihini, dilini ve kültürünü inceleyen "Slavistik" bilimi ortaya çıkmıştır. Alman, Çek ve Sırp bilim adamlarının bu bilim dalında çalışmaları olmuştur. Rusya dışında yaşanan bu gelişmeler daha sonra Rusya'yı etkilemiştir. Tarih boyunca Rusların hedefleri, Panslavizm akımını desteklemelerinin sebebi olmuştur (Çağ, 2008: 138). Lehliler bu politikanın bir Ruslaştırma politikası olacağını düşünerek bu fikirden uzak durmuşlardır (Doğan, 2021: 138). Buradan her Slav ırkının bu politikaya sıcak bakmadığını söylemek mümkündür.

Çek düşünür Palacky ve Çek şair Kollar bu Slav hareketinin öncülerinden olmuşlardır. Fransız İhtilali etkisiyle ortaya çıkan milliyetçilik akımı bu düşünürler sayesinde geniş yankı uyandırmıştır (Çağ, 2008: 209). Puşkin ve Tyütçev'de bu fikri yayan kişilere örnek olarak gösterilebilir. Rusya'da Panslavizm akımı "Slavophil" adı ile Batı karşıtlığı düşüncesi ile ortaya çıkmıştır. Bu düşünce batının kötülüğü karşısında insanlığı Rusya'nın kurtaracağını söylemektedir (Kaya ve İşyar, 2009: 30). Slavofil düşüncesi ilk kez siyasi olarak Mikhail Petrovich Pogodin tarafından kullanılmıştır. Bu düşünceyi savunan bilim adamları 1841 yılında Moskvitya adlı dergiyi çıkarmışlardır. Dergi üyeleri arasında önemli bilim adamları bulunmaktadır (Kohn, 2007: 146).

Pogodin'e göre Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu yıkılmalı, yerine Rusya egemenliğinde İstanbul'un merkez olduğu büyük bir Slav devleti kurulmalıydı. Pogodin'in bu düşüncesine katılanlar bu amaçları doğrultusunda 1857 yılında Moskova'da Slav Yardım Derneğini kurdular. Pogodin büyük Slav devletinin kurulması için Osmanlı himayesindeki Slavlardan faydalanılması gerektiğini düşünmekteydi. Rus yetkililere bu fikirlerini bildirerek, fikirlerini onlara kabul ettirmiştir. Bundan sonra da Panslavizm hareketi Rusya temelinde gelişmeye başlamıştır (Doğan, 2021: 139). Keleş'e göre Rusya'da gelişen Panslavizmin üç amacı vardı; doğuda yeni topraklar ele geçirmek, hâkimiyetinde yaşayan ırkları Ruslaştırmak ve Rusya dışındaki Slavları kendi hâkimiyetine almak (Keleş, 2008: 127).

Panslavizm kavramı ilk olarak 1826 yılında Slovak bir yazar olan J. Herkel tarafından kullanılmıştır. Slav birliğinin öncelikle kültürel olarak sağlanması gerektiğini, ardından siyasi birliğin de sağlanabileceğini ifade etmiştir (Çağ, 2008: 212).

Panslavizm politikası Rusya'nın gündemine Kırım Savaşı öncesinde gelmeye başlamıştır. Fakat Slavlara yönelik politikalar Çar I. Petro zamanında görülmüştür. I.Petro zamanında Rusya'da milli şuur oluşmuştur. I. Petro, Rus egemenliğini ülke dışında yaymak istemiştir (Cracraft, 1994). II. Katerina da I.Petro'nun izinden giderek, Panslavizm akımının politik öncülerinden biri olmuş ve bu fikirleri sürdürmüştür. II. Katerina İstanbul merkezli, Rusların hâkimiyetinde bir Grek Devleti kurmayı hedeflemiştir. Bu Grek Devleti kurma planı Rusya'nın Panslavizm politikasının zeminini hazırlamıştır. Rusya bu siyaseti izlerken 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu anlaşma ile II. Katerina Osmanlı'daki Ortodoksları koruma hakkı elde ettiğini iddia etmiştir. Rusya bu anlaşma ile Osmanlı'nın içişlerine karışabilmek için kendine bir neden hazırlamıştır (Kurat, 1993: 291). Fakat bu politika Rusya açısından başarıya ulaşmamıştır.

Panslavizm'in etkisi Avrupa'da Fransız İhtilali sonrasında görülmeye başlamıştır. Balkanlardaki Sırp, Hırvat ve Bulgarlar dil ve kültürleri ile ilgili konuları daha çok önemsemeye başlamış; Rusya da onları destekleyerek kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmek istemiştir (Kara, 2005). Avusturya'daki ihtilalde Macarların ayaklanmaları Avusturya'daki Slavları etkilemiştir. Bunun sonucunda Slavlar, Prag'da bir Slav kongresi düzenlemişlerdir. Kongrede Slav haklarından ve kültürel birlikten bahsedilmiştir. Siyasi birlikten bahsedilmemiştir, ancak bu sırada Prag'da çıkan ayaklanmada Slavlara Rusya destek vermiştir (Doğan, 2021: 140). Ardından 1853-1856 yılları arasında Osmanlı ile Rusya arasında Kırım Savaşı yaşanmıştır. Fransa ve İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılmışlardır. Osmanlı'nın galibiyeti ile sonuçlanan savaş sonrasında Paris Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Rus tehdidi büyük bir darbe almıştır. Fakat bu durum Rusya'da Avrupa düşmanlığının ve Panslavizm etkisinin artmasına neden olmuştur. Bu sırada Avrupa'da milliyetçilik akımı etkisi ile güç kazanan Pancermenizm akımı da Panslavizmin daha fazla ilgi çekmesine neden olmuştur. Panslavizmin, Pancermenizm'e paralel olarak geliştiği söylenebilir (Aydın, 2004). Bu doğrultuda Nikolay Danilevskiy'nin Zarva dergisinde yayınlanan on makalesi daha sonra birleştirilmiş, 1871'de Rusya ve Avrupa isimli eser haline getirilmiştir. Bu eser Panslavizmin anayasası haline gelmiştir (Petrovich, 1958).

Rusya hedeflerini gerçekleştirebilmek için birçok yol denemiş; Panslavizm de bu hedeflerine ulaşmak için denediği yollardan biri olmuştur. Bu düşünce, Rusya'nın uluslararası ilişkiler politikasında temel olarak uyguladığı politikalar arasında yer almaktadır (Kurat, 1999: 173'dan akt. Doğan, 2021: 141).

Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın Panslavizm politikası daha çok Balkanlar'da yoğunlaşmıştır. Osmanlı'nın kötüye giden durumu bunu kolaylaştırıyordu. Bu akımın Rusya'daki devlet adamları arasında yaygınlaşması bu hareketin örgütsel bir hareket olarak benimsenmesine yol açmıştır. İlk Panslavist örgütlenme 1854 yılında Odesa'da ortaya çıkmıştır. Örgütün amacı Bulgar sorununu Ruslara anlatmak ve destek sağlamaktır. Resmi olmayan bu kurumların sayısı giderek artmaya başlamıştır. Ardından 1858 yılında Rusya'da örgütsel olarak güçlü bir yapı olan Moskova Slav Yardım Komitesi, Moskova'da kurulmuştur. Komitenin temel amacı Osmanlı Devleti idaresinde yaşayan Balkan halklarına yardım etmektir ve Panslav amaçları doğrultusunda farklı kesimlerle iş birliği içerisine girmiştir. Panslavizm politikasını yaptıkları yayınlar ile de yaymaya çalışmışlardır. Bu fikrin öncülerinden olan Pogodin ise bu komitenin üyelerindedir. Komitede daha çok akademisyenler, yazarlar ve kamu görevlileri görev almıştır. Komite giderek başka şehirlerde de örgütlenmiş ve üye sayısı giderek artmıştır (Aydın, 2004).

1870'lerden sonra Panslavizm tam olarak siyasi bir nitelik kazanmış ve bazı engellerle de karşılaşmıştır. Bazı Slav ırkları Rusya'nın bu politikasına karşı çıkmış, başka bir ülkenin hâkimiyetinden çıkıp Rusya'nın hâkimiyeti altına girmek istememişlerdir.

General Fadaye'v'den siyasi anlamda Panslavizm akımının öncülerinden biridir. O'nun görüşleri sadece Rusya'da değil Avrupa'da da ses getirmiştir. O'na göre Ruslara karşı en büyük tehdit Almanlardı. Doğuda ve güneyde Slavlara karşı oluşacak bir Almanya'ya karşı Rusya Slavları korumalıydı (Kohn, 2017: 183-184). Fadaye'v'e göre Rusya'nın merkezde olduğu bir konfederasyon kurulacak, diğer Slav devletler federe devletler olarak içişlerinde serbest bir şekilde hareket edeceklerdir. Ona göre artık din, dil ve kültür gibi unsurların önemi kalmamıştı (Armaoğlu, 2010: 701).

Tüm bu yaşananlar doğrultusunda Nikolay İgnatiyev Panslavizm politikasını Osmanlı'da uygulayan kişi olmuştur. Osmanlı'ya büyükelçi olarak atandıktan sonra orada Balkanlardaki ulusları kışkırtarak iç karışıklıklar yaşanmasına neden olmuştur. 1866'da Girit'te isyan çıkmıştır. İgnatiyev'in Osmanlı aleyhindeki faaliyetleri devam ederken, 1875'te Hersek'te bir ayaklanma yaşanmış ve hemen ardından 1876'da Bulgar ayaklanmaları gerçekleşmiştir. Avrupa'nın Osmanlı'yı desteklemesi üzerine Slavlar ve Türkler arasındaki düşmanlık daha da artmıştır. Bu gelişmelerden cesaretlenen Karadağ ve Sırbistan da Osmanlıya karşı

ayaklanmış ve Ruslar bunu desteklemişlerdir. Bu destekler sonucunda istediği amaca ulaşamayan Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na 24 Nisan 1877'de savaş açmıştır. Bu savaş sonunda İngiltere'nin de müdahalesi ile Ayastefanos Anlaşması imzalanmıştır. Berlin Kongresi ile bu anlaşma geçersiz sayılmış, bu kongre sayesinde Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Balkanlardaki Slavların büyük ölçüde bağımsızlıklarını kazanmaları Rusya'yı memnun etmemiştir. Çünkü Rusya'nın asıl amacı Slavlara bağımsızlık kazandırmak değil, onları kendi çıkarları doğrultusunda Rus çatısı altında toplamaktır (Doğan, 2021: 142-144).

1881 yılında II. Aleksandr'ın ölümünün ardından III. Aleksandr başa geçmiş ve Panslavizm politikasını devam ettirmiştir. III. Aleksandr Panslavizm politikası ile ilgili daha sert fikirlere sahipti, O'na göre Rus ve Ortodokslar dışında kimsenin yaşamaya hakkı yoktu. 1905 yılında yaşanan Rus ihtilalinden sonra Rusya'da yaşayan halk içerisinde milliyetçilik ağır basmaya başladı. Bu durum Lehliler öncülüğünde "Neoslavizm" akımının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çekler arasında da etki oluşturan bu neoslavizm akımı zamanla Türk ve Alman düşmanlığına dönüşmüştür. Prag'da 1908 yılında bu akımın ilk kongresi yapılmıştır (Çağ, 2008).

1911-1912 yıllarında yaşanan Balkan Savaşları'nda Rusya, Sırp ve Bulgarları desteklemiştir. Bu olayların arkasından yaşanan Bolşevik Devrimi, Panslavizm'e darbe vurmuştur. Hitler'in Slav topluluklarına karşı tutumu karşısında 1935 yılında Rusya'da milliyetçi düşünceler yeniden ortaya çıkmış, Slav toplulukları ile Rusya arasında yakınlık oluşmaya başlamıştır. 1941, 1942, 1943 yıllarında Moskova'da tüm Slav topluluklarının temsilcilerinin katıldığı kongreler gerçekleştirilmiş ve Slavyane adıyla bir dergi çıkarılmaya başlamıştır (Çağ, 2008).

Panslavizm akımının tüm Slavlar arasında ve Rusya'da yaşadığı süreç başarılı sonuçlara ulaşmamıştır. Slavlar arasında Rusya'nın Panslavist politikası Ruslaştırma politikası olarak görülmüştür (Keleş,2008). Slavların homojen bir yapıda bulunmaması da bu politikanın başarısız olmasının sebepleri arasındadır (Petrovich, 1958).

## **TURANCILIK AKIMI**

Turancılık Türkiye'de 60 yıldan fazladır üzerinde durulan bir fikir akımıdır. Zaman zaman, Türklerle akraba olan tüm milletleri içine alan birlik fikri olarak düşünülmektedir. Günümüzde Turancılık düşüncesinden bahsedilirken tarihi mirasların dâhil olması ile birlikte bütün Türkleri tek bir devlet altında birleştirme ülküsü anlaşılmaktadır (Atsız, 2011: 15) Turancılık, Pantürkizm ve Türk Birliği kavramları aynı anlamda kullanılmak ile birlikte aralarında küçük farklar bulunmaktadır (Özcan, 2011).

Turan, İranlıların kendi ülkelerinin kuzey doğusundaki bölgeye verdikleri isimdir (Vurucu, 2009: 36). Dil bilimci olan Max Müller, Turani ve Ari dilleri ayrımı yaparken iki büyük dil ailesinin iki farklı ırk ile özdeşleştiğini görmüştür. Öncelikle Macaristan'da benimsenen Turani dillerini konuşan bütün halkların ana yurdunun Orta Asya ve Ural Altay olduğu düşüncesi kabul görmüştür. Dil, ırk, tarih ve coğrafya gibi ortak noktalardan benimsenen Turancılık, Macar milliyetçilerin etkisi ile gelişmiş, ardından Macar milliyetçiliğinin bir türü olan Pan-Turanizm 1839'larda ortaya çıkmıştır (Özdoğan, 2009: 389).

Türk birliği düşüncesinin ilk ortaya çıkışı Osmanlı dışında Rus egemenliğindeki Türk ülkeleridir. Rus milliyetçiliğine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Tatarlar ve Azeriler arasında da Turancılık düşüncesi oluşmuştur (Vurucu, 2009: 43-45).

1789 Fransız İhtilali'nden sonra milliyetçilik akımı neredeyse her yerde etkisini göstermeye başlamıştır. O dönemde Osmanlı'da çağdaşlaşma hareketleri padişahların önderliğinde yapılmıştır. Fakat ne Tanzimat Fermanı ile yapılan düzenlemeler ne de Meşrutiyet dönemlerinde yaşanan reformlar Osmanlı'nın kötü

gidişatını değiştirememiştir. Osmanlı'nın gerileme sürecinde, ülke dışında gelişmeler yaşanmaktaydı. Rusya Osmanlı aleyhine topraklarını genişletme politikası yürütmekte ve Doğu Asya'da Türklerin yaşadıkları bölgeleri hâkimiyeti altına almaktaydı. Rusya yürüttüğü Panslavist politikalar aracılığıyla Balkanlarda yaşayan Slav halklarını Osmanlı'ya karşı kışkırtmaktaydı. Osmanlı'yı da etkisi altına alan milliyetçilik akımı Osmanlı içerisinde yaşayan diğer halkları etkilemiştir. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu bu halklara çeşitli imtiyazlar tanıyarak bu durumun üstesinden gelmeye çalıştıysa da, yürütülen politikalar tam tersi etki yaratarak ayrılıkçı hareketlerin artmasına neden olmuştur. Yaşanan iç karışıklık ve ülkede birliğin sağlanamaması ülkeyi dağılma sürecine doğru götürmüştür. Bu süreçte Osmanlı aydınları, genelde Avrupa'da öğrendiklerini kendi memleketlerini kurtarmak için kullanmak istemişler ve çeşitli çözüm yolları aramışlardır. Başta Osmanlılık olmak üzere, İslamcılık, Turancılık, Türkçülük de bu akımlardandır (Özcan, 2011).

Turancılığın imparatorluğun sorunlarını çözebileceği fikrini söyleyen ilk Osmanlı düşünürü Munis Tekinalp'tir. Tekinalp, Turancılığın içte ve dışta tanıtılmasında önemli katkılar sağlamıştır (Vurucu, 2009: 47).

Turancılığı incelerken, Türkçülüğün gelişmesinde etkili olan Türkoloji çalışmalarının da incelenmesi gerekmektedir. Çünkü Türkçülüğün gelişmesinde yapılan Türkoloji çalışmalarının etkisi büyüktür. Türklük bilimi adı verilen Türkoloji çalışmaları, Avrupalı bilim adamları tarafından yürütülmüştür. Bu çalışmalar 19.yüzyılda başlamıştır. Türkoloji çalışmaları Osmanlı'daki Türklerde farkındalık yaratmıştır. Batıda yapılan Türkoloji çalışmaları, Türkçülüğün Orta Asya'da gelişip Rusya'yı tehdit edecek seviyeye ulaşmasına olanak sağlamıştır (Çolak, 2014: 23-26). Türkoloji biliminin gelişmesi, Türklerin geçmişlerini, tarihlerini, yaşadıkları coğrafyaları ve kültürlerini öğrenmelerini sağlamış bu sayede milli bilincin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Türkçü düşüncenin siyasal olarak ortaya çıkmasında Rusya'dan Türkiye'ye gelen göçmenlerin etkisi büyüktür. Bu etkiyi yaratan önderlerden biri de Yusuf Akçura'dır. Yusuf Akçura 1904 yılında "Üç Tarz-ı Siyaset" makalesini yayınlamış ve bu makale Türkçülük için milat olmuştur. Bu makalede Akçura, Türkçülüğü ırk temelinde açıklamıştır. Osmanlı'nın kurtuluşunun Osmanlılık ve İslamcılık ile değil Türkçülük ile olabileceğini söylemiştir (Akçura, 2011: 8).

Türkler bu fikirlerini yaymak için örgütlenmişlerdir. Kültürel nitelikli bu örgütler Türkçülük ve Turancılığın yayılmasında önemli roller oynamışlardır. Türkçülük fikrini benimseyen Türk dünyası aydınlarının iş birliği ile 1911'de Türk Derneği adıyla ilk Türkçü dernek kurulmuştur. Bu dernek başta Türkoloji çalışmaları yapmak adına kurulmuştur. Daha sonra bu derneğin kurucularının da içinde bulunduğu Türk Yurdu Cemiyeti kurulmuştur (Vurucu, 2009: 26). Türk Yurdu Cemiyeti'nin yayın organı olan Türk Yurdu Dergisi Türklerin, dilde ve fikirde birleşmeleri gerektiğini, ardından da siyasal olarak birleşecekleri fikrini savunmuştur (Çolak, 2014: 45).

Türk Yurdu Cemiyeti'nin kapatılması ile birlikte 25 Mart 1912'de Türk Ocağı kurulmuştur. 1912-1930 yılları arasında en etkili cemiyetlerden olmuştur. Yusuf Akçura, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmed Ferit Tek, Ahmet Ağaoğlu ve Fuat Sabit Ağacık, Türk Ocağı'nın kurucularındandır. Türk Yurdu Dergisi, Türk Ocağı'nın da yayın organı olmuştur. Cemiyetin tüzüğüne göre amacı; Türklerin ilmi, iktisadi seviyelerini yükseltmek ve Türk ırkı ve dili için çalışmaktır. Bir politikaya çalışmayacaklarını ve bir siyasal partiye hizmet etmeyeceklerini de belirtmişlerdir. Zamanla yayılmaya ve üye sayıları da artmaya başlamıştır. Türk ocakları II. Meşrutiyetten sonra kurulan milliyetçi derneklerin en uzun ömürlüsü olduğu gibi Türk Yurdu dergisi de en uzun ömürlü yayınlardan olmuştur (Akyüz, 1986: 201-205). Ayrıca Zeki Velidi Togan, Reşit Galip, Halide Edip Adıvar gibi aydınlar da derneğin üyelerindendir.

Ziya Gökalp Turancılık düşüncesinin öncülerindendir. Bu düşüncenin yayılmasında ve Türk Ocakları'nda aktif rol oynamıştır. O Turancılığı hem şiir ve hikâye gibi edebi formatta hem de sistematik ve bilimsel açıdan incelemiştir (Vurucu, 2009: 111). Ayrıca Ömer Seyfettin yazdığı hikâyeleri, Mehmet Emin Yurdakul'un 1918'de derlediği "Turana Doğru" şiirleri, Halide Edip'in Yeni Turan romanı, Ömer Seyfettin'in Turan adıyla yayınladığı ilkökul kitabı Turancılık fikrinin yayılması çalışmalarında etkili olmuştur (Çolak, 2014: 51).

Enver Paşa önderliğinde 1914 yılındaki Sarıkamış Taarruzunun, Rus işgalinin önüne geçmenin ötesinde Kafkasya ve Orta Asya'daki Türklerle de buluşabilme amacı vardı. Fakat Sarıkamış Harekâtı ağır bir yenilgi ile sonuçlandı. Bu harekâtın amaçları arasında bulunan Turancı fikirler ise bir kez daha kötü sonuçlar ile karşılaşmış oldu.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra ise dikkat çeken düşünce Türk Milliyetçiliği ile Turancılık'ın özdeş olmadığı düşüncesidir. Cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte terkedilen İslamcılık, Osmanlıcılık düşünceleri gibi Turancılık anlayışı da ortadan kalkmıştır. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Türk Milliyetçiliği düşüncesi Türk birliğinden değil, Anadolu'daki Türklerden bahsetmektedir. Sovyetler Birliği ile olan yakınlık Turancılık düşüncesinin devlet politikası haline gelmemesinde önemli bir nedendir. Tatarlı sürgünler arasında PanTürk imparatorluğu kurma fikri hala sürse de Mustafa Kemal bu düşüncelere kesinlikle karşı çıkmıştır. Aynı zamanda Sovyet Rusya'daki Türkler arasında da Türkiye önderliğinde Türk halklarını birleştirme fikri bir süre daha devam etmiştir (Vurucu, 2009: 51- 54). Ziya Gökalp, 1923'te yayınlanan 'Türkçülüğün Esasları' eserinde Turancılığı uzak bir hayal olarak kabul etmiş, yeni Türk devletinin kabul edeceği Türkçülük tanımını yapmıştır. İlerleyen süreçte daha önce Turancılığı savunan aydınların da bu fikirden vazgeçtikleri de görülmüştür.

1930'larda Türkçü-Turancı düşünce yeniden ortaya çıkmaya başlamıştır. Nihal Atsız, Zeki Velidi Togan ve Reha Oğuz Türkkan gibi isimler bu düşünceyi yeniden canlandırmıştır (Yaşlı, 2008: 4). 1930'lu yıllardan sonraki Türkçü-Turancı akım kendini dergilerde göstermeye başlamıştır. Nihal Atsız'ın çıkardığı Atsız Mecmua ve Orhun dergileri, Reha Oğuz Türkkan'ın çıkardığı Ergenekon, Bozkurt ve Gökbörü dergileri bu konuda öncü yayınlardır (Kılıç, 2007: 134-136). Daha sonra Atsız, Türk Tarih Tezi'ne karşı eleştirilerde bulunmuştur. Atsız'a göre Türklüğü sadece Anadolu'da aramak, Türk olmayanların sadece Türk soylu olduklarını söylemek yanlıştır. Bu çıkışlarından sonra Atsız önce akademiden atılmış, sürülmüş ve çıkardığı dergi kapatılmıştır. 1944 yılında yaşanan Türkçü-Turancı Milliyetçilik ile Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin benimsediği resmi milliyetçilik karşı karşıya gelmiştir. 1944 yılında bu konudan dolayı davalar görülmüştür. İçlerinde Atsız, Türkkan, Togan'ın da bulunduğu birçok kişi tutuklanmıştır. Yargılama ve tutuklama süreçlerinden sonra 31 Mart 1947'de Türkçü- Turancıların hepsi özgürlüğüne kavuşmuştur (Bölükbaşı, 2018: 47-48).

Türkçü-Turancılık akımında önemli bir rol de Alparslan Türkeş'e aittir. Türkeş'in Turancılık yaklaşımı iki farklı temel üzerine şekillenmiştir. Bunlardan ilki, Türkiye'nin bağımsızlığının ve güvenliğinin öncelikli önem taşıdığı, ikincisi ise esir olan Türk halklarının bir çatı altında toplanmasıdır. Bunun bir hayal olduğunu düşünenlere ise "her gerçeğin önce bir hayal ile başladığı" cevabını verir. İnsan Hakları Beyannamesi'nin öngördüğü halkların kendi kaderlerini belirleme haklarının kullanılmasını ister. Türkeş siyasete atılmadan önceki süreçte Türkçülük-Turancılık davasına çok fazla önem verirken, 1970'li yıllarda siyasete atıldıktan sonra bu konuya çok az yer vermiştir (Vurucu, 2009: 157).

## **PANSLAVİZM VE TURANCILIK DÜŞÜNCELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI**

Panslavizm, Slav ırklarının bir çatı altında toplanması iken Turancılık, Türk halklarının bir çatı altında toplanmasıdır. Panslavizm akımının etkisi daha çok Rusya'da görülmüşken, Turancılık etkisi de daha çok Osmanlı Devleti'nde görülmüştür. Fakat bu akımların tarihsel gelişim süreçleri ve etkileri açısından benzer

yönleri olduğu kadar farklılıkları da bulunmaktadır. Panslavizm düşüncesi Turancılık düşüncesinden çok daha önce ortaya çıkmış bir politikadır. Panslavist düşünceler 16.yy'da görülmeye başlamışken, Turancılık akımı Panslavizme göre çok daha geç bir tarihte 1839 yılında Macaristan'da ortaya çıkmıştır. İki akımın da temelinde dil, din, ırk ve kültür birliği yatmaktadır. Panslavistler Hristiyanlık etrafında birleşirken, Turancılar yani Türk ırkının birlikteliği fikrini benimseyenler İslamiyet üzerinden birleştirici etki yaratmak istemişlerdir. Hans'a göre Turancılık fikri Panslavizm fikrinin mirasçısıdır (Kohn, 2007: 238).

Nasıl Turancılık fikri öncelikle Osmanlı'da değil Macaristan'da başladıysa, Panslavizm fikri de sadece Rusya ile sınırlı kalmamış, Rusya dışında yaşayan Slav ırkları da bu fikri benimsemişlerdir. Fakat Turancılık en çok Osmanlı'da, Panslavizm de en çok Rusya'da etkisini göstermiştir. İki düşüncenin de temelini oluşturmasında bilimsel çalışmalar etkili olmuştur. Slav ırklarını araştıran Slavistik bilimi ile Türk ırklarını araştıran Türkoloji bilimi bu çalışmaların yapılmasında öncü olmuşlardır.

Rusya dışındaki Slavlar arasında Panslavizm akımının bir Ruslaştırma politikası olduğu düşüncesi, bu politikaya karşı tepkilerin oluşmasına da neden olmuştur. Fakat Turancılık akımı ile ilgili böyle bir tepki söz konusu değildir. Ruslar kendi tarihsel hedeflerini gerçekleştirmek için bu politikayı benimsediler ise de Osmanlı Devleti Turancılık akımını içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmak için bir çözüm yolu olarak benimsemiştir.

Her iki fikir akımı da dönemin aydınları tarafından ortaya atılmış ve bir politika olarak benimsenmiştir. Palacky, Kollar, Puşkin gibi içinde yazarların, şairlerin ve bilim adamlarının bulunduğu aydın kesim Panslavizm fikrini yaymaya çalışmışlardır. Aynı şekilde Ziya Gökalp, Halide Edip Adıvar, Yusuf Akçura ve daha birçok Türk yazar, şair, bilim adamı yani aydın kesim de Turancılık fikrinin yayılmasına öncülük etmişlerdir.

Her iki akımda da bu fikri benimseyenler arasında örgütlenmeler olmuştur. Bu amaçla ilk Panslavist örgütlenme 1854 yılında olurken, ilk Turancı dernek 1911 yılında kurulan Türk Derneği olmuştur. Her iki akımın örgütleri ve öncü isimleri fikirlerini yaymak için kitapları, dergi gibi yayın organlarını kullanmışlardır.

Rusya'da yaşanan ihtilalden sonra Panslavizm akımı, Neoslavizm olarak yeniden karşımıza çıkmış, Turancılık fikrinin Osmanlı Devleti'ni kurtaracak bir fikir akımı olmadığı anlaşıldıktan sonra bu fikir de Türkçülük, Türk Milliyetçiliği olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra ise bu fikri hala savunanlar olsa da Turancılık fikrinin etkisi giderek azalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Turancılık fikrine sıcak bakmamış, kendi anlayışları doğrultusunda bir Türk Milliyetçiliği fikrini kabul etmişlerdir.

## SONUÇ

Slav birliğini hedefleyen Panslavizm akımı ile Türk birliğini hedefleyen Turancılık akımı arasında farklılıklar bulunsa da benzer yönlerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Her iki akımın bir ırk birliğini hedeflemesi ve bu hedefin daha çok bir ülkenin benimsediği bir politikaya dönüşmesi, sonucunda iki fikrin de hedeflerine ulaşamaması temel benzerliklerinden sayılabilir. Belirli bir süre Panslavizm Rusya'yı, Turancılık Osmanlı Devleti'ni etkilediyse de her iki akımın etkileri bir süre sonra ortadan kaybolmuştur. Günümüzde Slav birliğini sağlayan bir Slav devleti ya da Rusya çatısı altında bir Slav birliği kurulamadığı gibi Türk birliği de kurulamamıştır.

Sonuç olarak, her iki akım da günümüz dünyasında amacına ulaşamamıştır. Birçok düşünürün Turancılık fikrini bir hayal olarak görmesi, Türkiye dışında yaşayan Türklerle ortak bir birlik sağlanamaması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Turancılık fikrine sıcak bakmayıp tamamen kendi sınırları içinde kalan bir Türk

Milliyetçiliği fikrini benimsemesi bu akımın giderek etkisini yitirmesinin sebepleri arasındadır. Panslavizmin akımının başarısızlık sebepleri ise bu politikanın Slav birliğinden ziyade sadece Rusların çıkarlarına hizmet eden ve giderek Ruslaştırma politikasına dönen bir akıma dönüşmesi ve Slav ırklarının homojen bir yapıda bulunmamasıdır.

## KAYNAKÇA

- Akçura, Y. (2011). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Kilit Yayınları, Ankara.
- Akyüz, K. (1986). Türk Ocakları. *Bellekten*, 50 (195), 201-228.
- Armaoğlu, F. (2010). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Alkım Yayınları, İstanbul.
- Asker, A. ve Özel, Ö. (2016). Panslavizmin Çarlık Rusya'sının ve Sovyetler Birliği'nin Balkan Politikaları Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, (17), 17-46.
- Atsız, H. N. (2011). *Turancılık, Milli Değerler ve Gençlik*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Aydın, M. (2004). 19.Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(15), 73-82.
- Bölükbaşı, Y. S. (2018). Türkçü-Turancı Milliyetçiliğin Düşünsel Temelleri Üzerine Bir İnceleme. *Akademik Hassasiyetler*, 5(10), 45-60.
- Cracraft, C. (1994). *Major Problems in The History of Imperial Russia*. University of Illinois Press, Chicago.
- Çağ, G. (2008). Panslavizmin Fikri Temelleri ve Slav Birliği Çabaları. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), 205-219.
- Çolak, Ç. (2014). Türkiye'de Türkçü Turancı Düşüncenin Kökleri ve Irkçılık Turancılık Davası. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Trabzon*.
- Demiroğlu, H. (2009). Rus Kaynaklarına Göre Rusya'nın Balkan Siyaseti: Ortodoks Birliği ve Panslavizm (1856-1878). *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi: İstanbul*.
- Doğan, M. (2021). Kültürel ve Siyasi Temelleri ile Panslavizm Hareketi ve Panslavizmin Balkan Milliyetçiliğine Etkisi. *Cihanşümül Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 133-145.
- Kara, A. (2005). 1828-29 Osmanlı – Rus Savaşı ve Anadolu'da Alınan Tedbirler. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 8(1-4), 115-131.
- Kaya, S. ve İşyar, Ö. G. (2009). Rus Yayılmacılığı ve Slavofil Düşüncenin Tarihsel Gelişimi. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 4(8), 25-49.
- Keleş, E. (2008). Rusya'nın Panslavizm Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına Dair Bir Layiha. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (21), 123-140.
- Ketenci, A. (2018). Panslavizm ve Başarısızlık Sebepleri. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı (1), 345-352.
- Kılıç, M. (2007). Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin Tipolojisi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 16, 113-140.
- Kohn, H. (2007). *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*. (Çev: Agah Oktay Güner). İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Kurat, A. N. (1993). *Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özcan, Ö. (2011). Türk Yurdunda Turancılık ve Türk Dünyası. *Türk Yurdu Dergisi*, 100(282). <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1376> (Erişim Tarihi: 03.01.2023).
- Özdoğan, G. G. (2009). "Dünya'da Türkiye'de Turancılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt:4. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özgen, Ö. (1999). Balkanlar'da Slavist ve Ortodoks Eksenli Politikalar. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul*.



Petrovich, M. B. (1958). *The Emergence of Russian Pan Slavizm*. Colombia University Press, Newyork.

Türk Ocaklarının Kısa Tarihçesi. (2021). <https://www.turkocaklari.org.tr/turk-ocagi-tarihi/6/turk-ocaklarinin-kisa-tarihcesi> (Erişim Tarihi: 04.01.2023).

Vurucu, İ. (2009). Osmanlıdan Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığına Kadar Türk Milliyetçilerinde Turancılık Algısı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Konya*.

Yaşlı, F. (2008). Milliyetçilik ve Faşizm: Türkiye’de Irkçı Milliyetçilik Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi: Ankara*.



## Farklı Ülke Deneyimleri Çerçevesinde Açık Verinin Yönetişim Kavramı Açısından Değerlendirilmesi

**Mustafa KOCAOĞLU**

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi  
kocaoglumustafa@gmail.com  
https://orcid.org/0000-0002-9341-6341

Makale Başvuru Tarihi : 23.07.2023

Makale Kabul Tarihi : 19.09.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Doi: 10.5281/zenodo.10003927

**Merve YILDIRIMOĞLU**

Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü  
merveduvarci@yahoo.com.tr  
https://orcid.org/0000-0002-5306-8610

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

Açık Veri,  
Şeffaflık,  
Yönetişim

Çağımızda önlenemez bir ivmeyle yeni gelişmeler yaşanırken, söz konusu ilerlemeler tüm sektörleri ve onların parametrelerini etkilemektedir. Bu doğrultuda bireylerin kamu ve özel sektörden beklentileri de artmaktadır. Özellikle kamu yönetiminde veri temelli politika çerçevesinde verilerin kamuya açılması; katılımçılık, şeffaflık ve hesap verebilirlik olgularıyla bütünleşik halde karşımıza çıkmaktadır. Ülkelerin gelişmişlik seviyeleri, bir anlamda yönetim düzeyleri ile de ilişkilendirilmektedir. Bu çalışma kapsamında yönetişimin unsurları ile açık veri ilişkisi kavramsal olarak açıklanarak devletler bazında incelenmiş, gelişmişlik seviyeleri ve yönetişimin ulusal/uluslararası bazda etkileşimi ortaya konmuştur.

### *Evaluation of Open Data in Terms of Governance Concept in the Framework of Different Country Experiences*

### Abstract

**Keywords:**

Open Data,  
Transparency,  
Governance

While new developments are being experienced with an unstoppable momentum in our age, these developments affect all sectors and their parameters. In this direction, the expectations of individuals from the public and private sectors are also increasing. Making data public, especially within the framework of data-based policy in public administration; participation, transparency and accountability. The development levels of the countries are also associated with the level of governance in a sense. Within the scope of this study, the relationship between the elements of governance and open data has been explained conceptually and analyzed on the basis of states, and the interaction of development levels and governance on a national/international basis has been revealed.

## GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin etkilerini yoğun biçimde hissettiğimiz bu günlerde, internetin evrimi başta olmak üzere yaşanan gelişmeler, bireylerin içerik üretme ve tüketme algısını ve etkileşim metodunu oldukça değiştirmiştir. Bu değişim kamu hizmetlerinin dönüşümüne de hız kazandırmış olup, vatandaşlara elektronik ortamda verilen hizmetlerin gün geçtikçe artmasıyla ülkedeki yönetim mekanizmasına da olumlu şekilde etki etmektedir.

Yaşanan gelişmeler bazı ülkelerde açık devlet verisine yönelik eylem planları, kamu verisinin açılması gibi girişimlerde de bir artış sağlamıştır. Birçok ülkede açık devlet girişimine yönelik eylem planı veya uygulama seviyesinde girişimler başlatıldığı görülmektedir. Kamu kurumları bünyelerinde sundukları hizmetlerin bir ürünü olarak büyük miktarlarda veri barındırmakta, fakat çoğunlukla sadece hassas içerikte olanlar değil, bu kapsamda olmayan verilere de erişim imkânı bulunmamakta, erişim imkânı olmayan veri setlerinden yararlanılamamaktadır (Topçu ve Işık, 2019).

Bilhassa son yıllarda veri temelli politikaların gündeme gelmesiyle şeffaflık ve verilerin açık hale getirilmesi arasındaki ilişki yoğunlaşarak karşımıza çıkmaktadır. Kamu yönetiminde hesap verilebilirliğin karşılığı, verilerinin açık hale getirilmesi (açık veri) ve şeffaflık olarak görülmektedir. Yani kamuda açık veri elde etmenin esas amacının şeffaflık ve hesap verebilirlik unsurlarını sağlamak olduğu belirtilmektedir (Karaca ve Özsalmanlı, 2022).

Bu çalışmada; açık devlet verisi kavramı, veri ve açık veri unsurları bağlamında incelenmiş, yönetişimin temel kavramları olan katılımcılık, şeffaflık ve hesap verebilirlik ekseninde yönetişim açıklanmış, açık veri ve yönetişim ilişkisi incelenerek dünya devletlerinin ve Türkiye'nin yönetişim düzeyleri, ülkelerin açık veri politikaları ve endekslerden hareketle aktarılmaya çalışılmıştır.

## AÇIK DEVLET VERİSİ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

### Veri

Literatüre bakıldığında veri kavramı ile ilgili oldukça fazla tanımla karşılaşılmaktadır. Veri “*dijital olarak ifade edilebilen, transfer edilebilen ve işlenebilen bilgi*” şeklinde tanımlandığı gibi, “*bir fikir, bir olgu veya hesaplama temel oluşturmak için kullanılan istatistiksel veya hesaplama dayalı bilgi*” şeklinde tanımlamalar da mevcuttur (Talan ve Aktürk, 2021: 9).

Veri; yorum katılmamış, birbiri ile ilişkilendirilebilecek olan ancak işlenmemiş, tek başına anlam ifade etmeyen, içerikten yoksun olan, doğadan elde edilen ham haldeki enformasyon parçalarıdır. Veriler insan beyni dışından temin edilerek aktarılır ve kaydedilir. Veriler nicel ve nitel olarak aktarılabilir. Kim tarafından ortaya çıkarıldığı bilinmemekte olup veriler problemi tek başına çözme kabiliyetinden yoksundur (Kocaoğlu ve Usta, 2021: 120-122).

Veri, çeşitli incelemeler ve gözlemlerden, farklı dijital platformlardan ve ağlardan sağlanmış olan genel bir terimi ifade eder. Son zamanlarda çoğu cihaz veri üretebilir durumdadır. Özellikle kamunun ve özel sektörün gelecekleriyle ilgili bilinçli kararları almaları noktasında veriler oldukça fayda sağlamaktadır (Çelik, 2018). Veri kavramı, dijitalin iş hayatına ve özel yaşama hızlıca dâhil olmasının ardından basit verilerin toplanması ve günlük pratik amaçlara hizmet etmesiyle sıkça adından söz ettirmeye başlamıştır (Atan, 2016).

Avrupa Birliği'nin “*Açık Veri Stratejisi*” açılış konuşmasında Avrupa Komisyonu Başkan Yardımcısı Neelie Kroes; petrole yapılan siyah altın benzetmesi gibi, verinin de dijital çağda yeni bir değer kazanacağını ifade etmiş ve “*Veri altındır... Onu işlemeye başlayalım*” ifadelerini kullanmıştır (Akt. Gürdal, 2014).

2012 yılı Dünya Ekonomik Forumu'nda, para ve altın benzeri varlıkların dışında güncel bir ekonomik değer olarak "veri" kavramından bahsedilmiş, ancak verinin bireylere, kurum veya kuruluşlara sağladığı ekonomik katkıyı rakamsal olarak ifade edebilmenin güçlüğünden de söz edilmiştir (Doğan ve Arslantekin, 2016). Veri ham haliyle bir anlam ifade etmediğinden, ancak doğru analiz edilerek değerli ve uygulanabilir bilgiye dönüştürülmesiyle hem özel hem de kamu sektörü için önemli hale gelmektedir (Talan ve Aktürk, 2021).

2000'li yıllar ile teknolojik gelişmeler daha da büyük verilerin hızlı, kolay ve az maliyet ile elde edilmesine, depolanmasına, işlenmesine, analiz edilmesine ve ürün olarak kullanılmasına olanak sağlamıştır. Yerel ve bölgesel nitelikteki veriler ulusal ve hatta bazen küresel düzeyde birbirine entegre edilmiştir. Kullanılan teknolojiler yenilenerek daha hızlı, etkin, güvenli ve konforlu bilgi/hizmet akışı sağlanmıştır. İnsanlar arasındaki ilişki ve etkileşim ağına makineler, akıllı cihazlar, sistemler, ağlar, uygulamalar, eşyalar ve hatta nesnelere de dâhil edilmiştir (Yılmaz ve Mecek, 2021: 103-104).

## **Veri Bilimi**

Son yıllarda dijitalde meydana gelen değişim ve dönüşümler sayesinde veri üretildiği anda kullanılmaya hazır hale gelmektedir. Bahsedilen dönüşüm, hızla akan veriye en hızlı tepkiyi vererek, veri henüz akış halindeyken ona müdahale etmeyi, onu işlemeyi ve çözümlenmeyi mümkün kılmaktadır (Doğan ve Arslantekin, 2016).

Veri bilimi, "matematik, istatistik, bilgisayar bilimleri" gibi alanlara dair metotlar kullanılarak, "yapılandırılmış ya da yapılandırılmamış büyük verilerin analiz edildiği çok disiplinli bir alan" olarak karşımıza çıkmaktadır (Altun, Şahin ve Boztaş, 2017).

Yaşanan değişim ve dönüşüm bilim dünyasında da değişikliklere yol açmış; bilim çeşitlerine dördüncü paradigma olarak "veri bilimi" eklendiğinden bahsedilmiştir. Bu yeni modelin amacı, "tüm bilimsel literatür ile verilerin çevrimiçi hale geldiği ve bunların birlikte çalışılabilir olduğu bir bilimsel ortamın sağlanması" şeklinde betimlenmiştir (Gray, 2009).

Veri bilimi, bünyesinde bilgisayar, istatistik, matematik ve bilişim bilimleri ve buna benzer birçok bilim dalıyla iç içe olan, işletmede veya kurumda meydana gelen gerçek sorunları verilerle ilişkilendirerek bu sorunlara çözüm olabilecek veri uygulamaları geliştiren disiplinler arası bir çalışma alanıdır (Hamilton, 2015).

## **Açık Veri**

Dijital teknolojinin kamu kurumlarında da kullanılma politikasının benimsenmesi ve bunun hükümet tarafından desteklenmesiyle kurumlar bünyelerinde elektronik ortamda hatırı sayılır derecede çok çeşitli veriyi barındırır hale gelmiştir. Vatandaşların, sivil toplum kuruluşlarının ve özel sektörün, bazı hassas konuları dikkate alarak (kişisel bilgilerin korunması, güvenlik, ticari sır vb.) idarenin gerçekleştirdiği faaliyetleri izleyebilmek, politika üretim süreçlerine katılabilmek ve bunun yanında katma değeri olan yeni ürün ve hizmet üretebilmek için devletin sahip olduğu verilere erişim isteği ve ısrarı artmıştır. Bu talepler sonucunda ortaya çıkan ve "veriye üçüncü taraflarca erişimin önündeki hukuki ve teknik engellerin kaldırılmasını" savunan açık veri yaklaşımı, bir anlamda devletleri veri paylaşımına dair politikalarını yeniden şekillendirmeye, stratejiler belirlemeye ve bu alanda kayda değer atılımlarda bulunmaya teşvik etmiştir (Çolak, 2017).

Farklı tanımları yapılmakta birlikte üzerinde henüz uzlaşmaya varılamayan açık veri kavramı; "telif hakları, patent veya diğer kontrol mekanizmalarının kısıtlamaları olmaksızın, belirli bir verinin, herkes tarafından istedikleri gibi kullanma ve yayımlayabilmeleri için ücretsiz ulaşılabilir olması" fikridir. Açık verinin sisteme katkısı; etkinliği artırarak inovasyonu sürdürülebilir kılması ve ekonomik kalkınmayı teşvik etmesidir (Gürdal, 2014).

Açık Bilgi Vakfı (Open Knowledge Foundation) ise açık veriyi (OKF, 2022):

- İnternet üzerinden indirilerek bulunabilen ve değiştirilebilir şekilde yayımlanabilen,
- Yeniden kullanıma ve yeniden paylaşılmaya izin veren şartlarla açılabilen,
- Herhangi bir ayırım olmadan kullanılabilen veri türü

şeklinde açıklamıştır. Açık Bilgi Vakfı'nın (Open Knowledge Foundation) kurucularından Rufus Pollock'a göre verinin şirketlere, bireylere ve kâr amacı gütmeyen sektörlerle faydalı hizmetler için açılması demokrasinin teşvik edilmesini, hükümetin katılımcılığının artırılmasını, şeffaflık ve hesap verilebilirliği sağlar (Gürdal, 2014).

### **Açık Devlet ve Açık Devlet Verisi Kavramları**

Teknolojiden etkilenen ve dönüşen alanlardan olan günümüz modern kamu yönetimlerinde devlet verilerinin açılması ekonomik, sosyal ve politik açıdan önem arz etmektedir. Bu olgudan hareketle "Açık Devlet" kavramı çerçevesinde hayata geçirilen uygulamaların ana kaynağı olan açık devlet verileri mevcut düzende çoğu ülke tarafından yatırım gerçekleştirilen ve üzerinde durulan bir alan haline dönüşmüştür (Eroğlu, 2018).

Açık devlet kavramı, "açık devlet verilerinin açık formatta yayımlanması, bu verilerin herkes tarafından erişilebilmesi ve yeniden kullanımına yönelik stratejiler" şeklinde tanımlanır (Ayers, 2007). Kamu verilerine erişim ve verilerin açıklığı kavramlarının ilk olarak 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıktığı düşünülmektedir.

"Açık Devlet" anlayışının internet kanalındaki ilk örneği "THOMAS" web sayfasında görülmektedir. 1995 yılında THOMAS, Amerikan Kongresi tarafından alınan kararların belgelerini, yöneticilerin bilgilerini ve yasal düzenlemeleri açık bir şekilde yayınlamıştır. Ardından 1998 yılında "OpenSecrets" projesi ortaya çıkmıştır. Projenin temel hedefi şeffaflığı ve açıklığı teşvik etmektir. Proje kapsamında, vatandaş bilgileri makineler tarafından okunabilecek şekilde yayımlanmıştır (Yu&Robinson, 2011: 191).

Açık devlet verisi; kamu kurumları tarafından kamu menfaati gözetilerek erişime açılan, herhangi bir engele takılmadan kullanımına ve dağıtımına izin verilen depolanmış haldeki kamu kurumları verilerini ifade etmektedir. Açık devlet verisinde; milli sırlar, gizli devlet verileri, ticari sırlar ve kişisel veriler kapsam dışındadır (Eroğlu, 2018).

Açık devlet uygulamalarında kamu kurumlarına yol göstermek amacıyla konuya yönelik çalışmalar yapan sivil toplum kuruluşlarından "Public.Resource.Org" tarafından 2017 yılında Kaliforniya, Sebastapol'da düzenlenen "Açık Devlet Çalışma Grubu" (Open Government Working Group) toplantısında "8 Açık Devlet Verisi İlkesi" yayımlanmıştır. Yayınlanan bu ilkeler doğrultusunda devletlerin sanal ortamda nasıl veri paylaşacaklarına dair açıklamalar örneklerle betimlenerek, bu ilkeleri özümseyen devletlerde daha verimli, şeffaf ve katılımçı yönetimlere yer verilebileceği üzerinde durulmuştur (Tauberer, 2014; Open Government Data Principles, 2007; United Nations, 2014, s.14).

2009 yılında ABD'de Barack Obama'nın politika değişimleri ile açık devlet anlayışı yaygınlık kazanmaya başlamış; yine 2009'da yayımlanan "Açık Devlet Direktifi"nde "Açık Devlet" kavramı ilk defa tanımlanarak ilk açık devlet platformu olan "Data.gov" hizmete açılmıştır (Tauberer, 2014).

Yönetimde şeffaflık ve hesap verebilirliği artıran açık devlet verileri, bir taraftan da inovatif hizmetleri ve ekonomik büyümeyi de desteklemektedir (Ayers, 2007; "W3C Interest", 2009). Kamu verisinin genele açılması hesap verebilirliği artırarak yeni ve daha kaliteli hizmetlere imkân sağlayacak, operasyon maliyetini düşürecek, hem kamuda hem de özel sektörde açık inovasyonu teşvik edecektir (Topçu ve Işık, 2019). Bu anlamda açık veri, yönetişimin unsurları olan şeffaflık, katılımcılık, hesap verebilirlik olgularını hem desteklemekte hem de onlardan beslenmektedir.

Son yıllarda açık devlet ve açık devlet verisi kapsamında çoğu ülke hareket planları oluşturmuş ve uygulamaya başlamıştır. Türkiye’de ise açık devlet kavramı özelinde yapılan çalışmalara bakıldığında açık devlet verisi yasal alt yapısı olarak adlandırılabilir “Bilgi Edinme Kanunu” ve “Kişisel Verilerin Korunması Kanunu” gibi düzenlemelerin oluşturulduğu, yayımlanan politika belgeleri, strateji metinleri, eylem planları ve raporlarında da devlet verilerinin paylaşımı hakkında bilgiler ve başlangıç seviyesinde bölümler olduğu görülmektedir (Eroğlu, 2018).

Açık devlete ilişkin literatürde var olan bir başka yaklaşım olan eski açık devlet-yeni açık devlet anlayışının karşılaştırılması (Gündoğan, 2022: 36) aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Boyut	Eski Açık Devlet	Yeni Açık Devlet
Politika Odağı	Bilgi Edinme Hakkı Politikası	Açık devlet ve açık veri girişimi
Bilgi ve Verinin Kaynağı	Geleneksel Ayrıştırılmış Bilgi	Dijitalleşmiş formatlara uygulanabilen, yeniden kullanılabilen bilgi
Vatandaşların Rolü	Bilgiyi kabullenen ve kullanan, bilgili vatandaş	Katılımcı, işbirlikçi, etkileşimde bulunan ve hesap verebilen merci
Öncelikli İdari İlkeler	Açıklık, şeffaflık, hesap verebilirlik	Ortak üreten, tasarlayan ağlara dayalı işbirlikçi yönetim

**Tablo:** Eski açık devlet-Yeni açık devlet karşılaştırılması

## YÖNETİŞİM KAVRAMI VE BİLEŞENLERİ

### Yönetişim

Yönetişim kelimesi, köken olarak antik Yunan’a kadar geriye gitmekte olup, kelimenin kökeni olarak bilinen Grekçe “*Kybernetes*” ifadesi “*dümençi*” anlamına gelmektedir (Weber ve Weber, 2010). Yönetişim, İngilizce “*Governor*” kelimesine köken olmuştur. “*Governor*” vali, bir kamu kurumu yöneticisi ve otorite sahibi kişi gibi birçok anlama gelebilmektedir. “*Governor*” kelimesinden türeyen “*Governance*” ise günümüzde yönetim kelimesinin tam karşılığı olarak literatürde yer almaktadır (Oxford University Press, 2022).

Yönetişim kavramı, klasik yönetim yaklaşımında var olan hükümet-vatandaş ilişkilerini açıklamada yetersiz kalması sebebiyle bu eksikliği gidermek için geliştirilmiş, dolayısıyla devlet ve yönetimle ilgili ulusal ve ulus üstü aktörleri de sisteme dâhil eden yeni bir kavramsal çerçeve meydana getirilmiştir (Akbaş, 2015: 335).

OECD tarafından yapılan tanımlamada yönetim, bir ülkede var olan ekonomik ve sosyal kaynakların yönetiminde sahip olunan güç ve yetkilerin kullanımı biçiminde ifade edilmektedir (Aktan, 2003: 173). Daha geniş bir anlatımla yönetim; yerel, bölgesel ya da ulusal düzeydeki sosyal, siyasal ve ekonomik konularda mevcut olan yönetsel ve politik karar alma yetkisinin salt kamu sektörünün (özellikle devlet idaresi merkezli) tekeline bırakılmadan; bu politikaların ortaya konulması, uygulanması, denetlenmesi ve sürekliliğinin sağlanması sürecinde doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenen merkezi idare (devlet), yerel idareler (il özel idareleri, belediyeler, köyler), kamu kurumları, özel sektör kişileri, sivil toplum kuruluşları (STK) ve hizmet alan diğer kişilerin; politik bir denge içerisinde tüm paydaşlarca karşılıklı olarak, birlikte ve birbirleri ile etkileşim içerisinde kullanıldığı; katılımcı, çoğulcu ve çok merkezli yönetim modelidir (Mecek ve Kocakula, 2019: 196).

Kamu yönetiminde yönetim kavramı, vatandaş-yönetim ilişkisinin yetersizliği görüşüne karşı ortaya çıkan; kamu ile ilgili hususlarda karar alırken yetki kullanımının nasıl gerçekleşeceği ve vatandaşın bu aşamada kendi fikirlerini kararlara nasıl entegre edeceği ile ilgili güç kullanımı olarak nitelendirilir (Kocaoğlu, 2015: 48).

Yönetişim kavramı ilk defa Dünya Bankası'nın 1989 tarihli raporunda “*good governance-iyi yönetim*” olarak yer almıştır. Yönetişim, dünyada yaşanan gelişmeler neticesinde son 30 yılda popüler hale gelmiş ve yönetim kavramının alternatifi olarak alan yazında ve günlük yaşamda geniş kullanım alanı bulmuştur (Eryılmaz, 2021: 57-58).

### **Yönetişimin Temel Bileşenleri**

“İyi yönetim” ile kastedilen; yönetimde katılımcılığın, şeffaflığın ve hesap verebilirliğin yer aldığı; vatandaşların birbirleriyle ve yönetimle etkileşim halinde olduğu, teknolojinin yönetim süreçlerine daha çok entegre edildiği; açık, verimli, ahlak ve erdemi barındıran geniş yelpazeli bir yönetimdir. Yeni yönetsel fikirlerin kamu yönetimine dâhil edilmesiyle birlikte, yönetsel katılmayı geliştiren ve uygulamada kolaylık sağlayan bazı araçların ortaya çıktığı görülmektedir (Kocaoğlu, 2015: 48-56).

Literatürde iyi yönetişimin birbirini tamamlayan başlıca sekiz unsuru bulunduğu belirtilmektedir: Katılımcılık, Hesap Verebilirlik, Cevap Verebilirlik, Şeffaflık, Hukukun Üstünlüğü, Etkinlik, Eşitlik ve Stratejik Vizyon (Özer, 2006: 79). Çalışma kapsamında bahsi geçen bu araçlardan katılımcılık, şeffaflık ve hesap verebilirlik, yönetim ve açık veri çerçevesinde incelenmiştir.

### **Katılımcılık**

Katılma fiili, belirli bir olgu ya da olay karşısında gösterilen duruşları, yaklaşımları, tercihleri, tepkileri, eylemleri ve eğilimleri kapsamaktadır. Çok yönlü ve türde bir eylem olmasına karşın, kamu yönetimi alanındaki karşılığı “*siyasal katılım*” olarak ifade edilmektedir (Mecek ve Yılmaz, 2021: 251). Katılım; “*Kamu politikalarının belirlenmesinde, uygulanmasında ve denetlenmesinde yer alma*” ya da “*iktidarı kullanan kurum ve kişilerin aldıkları kararları etkileme amacına yönelik tüm eylemler*” (Çitci, 1996: 10) şeklinde ifade edilmektedir. Bu bağlamda vatandaş katılımı, vatandaşların kamu politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında sürece dâhil olarak süreci etkileyebilmesi olarak tanımlanabilir. Vatandaş katılımı, onların devlet ile birbirlerine yakınlaşmalarını sağlamaktadır (Örselli, Bayrakçı ve Karabulut, 2018: 110).

2001 yılından beri Birleşmiş Milletler tarafından üye ülkelerin e-Devlet gelişmişlik düzeyini belirlemek için yaklaşık iki yılda bir yapılan “E-Devlet Gelişmişlik İndeksi”nde, kamu sektörünün şeffaflığının, etkinliğinin ve verimliliğinin artırılması amacıyla bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımının sistematik bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Sürdürülen çalışmalar neticesinde 2020 yılında genel sıralamaya bakıldığında ise ilk üçte Danimarka, Güney Kore ve Estonya yer alırken, e-Katılım Endeksi sıralamasında ilk üçte Güney Kore, Estonya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yer aldığı görülmektedir. Türkiye 2018 yılında 193 ülke arasında 37. Sırada olduğu e-Katılım Endeksi'nde 23. sıraya yükselmiştir. E-Devlet Gelişmişlik İndeksi'nde ise bir önceki yıla ait konumunu koruyarak 53. Sırada yer almıştır (UN E-Government Surveys, 2020).

### **Şeffaflık**

Şeffaflık genel anlamıyla yönetimin gerçekleştirdiği iş ve işlemlerin ortaklar tarafından takip edilebilir ve gözlemlenebilir olması ilkesidir. Geleneksel anlayışa göre gizlilik söz konusuysen yönetim anlayışında “*yönetimde şeffaflık*”, “*idari açıklık*”, “*gün ışığında yönetim*”, “*idari demokrasi*” gibi kavramlar ile kamuoyunun bilgilendirilmesi benimsenmektedir. Örneğin; güvenlik, kişisel veriler dışında kamusal alımlar, ihaleler, projeler, harcamalar, mali ve idari raporlar gibi hususlar bu çerçevede kamuoyuna her zaman açık olmalıdır (Şengül, 2008: 1-2).

Şeffaflık, yapılan işler ve hizmetlerde gizlilik sınırlandırmasını mümkün olan en alt seviyelere indirmenin yanında, bilgi edinme hak ve özgürlüğüne serbestlik tanımıştır. İhtiyaç duyulan her türlü bilgiye siber alanlardan erişilmesi “*şeffaf devlet*” anlayışını da beraberinde getirecek ve devletle vatandaş arasındaki ilişkileri farklı bir

boyuta taşıyarak “halk için var olan devlet” olgusunun benimsenmesine imkân tanıyacaktır (Kösecik ve Karkın, 2004: 99).

Şeffaflık ve açıklık olguları, bir anlamda kamunun hesap verebilirliğini mümkün kılan altyapıyı sağlamaktadır. Açık ve şeffaf bir yönetimde, kamu haklarının hangi amaçlarla ve yöntemlerle kullanıldığı gibi soruların cevapları bulunmaktadır (Kalkan ve Alparslan, 2009: 32).

### **Hesap Verebilirlik**

Kamu yönetiminde son zamanlarda en fazla kullanılan kavramlardan biri olan hesap verebilirlik, “yönetim kurulu üyelerinin esas itibarıyla anonim şirket tüzel kişiliğine ve dolayısıyla pay sahiplerine karşı olan hesap verme zorunluluğunu” ifade etmektedir (SPK, Kurumsal Yönetim İlkeleri, 2011).

Hesap verebilirlik, esas olarak kişi ya da grupların sorumlu oldukları eylem ve işlemler sebebiyle diğer kişi ya da gruplara açıklama yapması veya cevap vermesi anlamına gelir. 1980’li yılların sonrasında Yeni Yönetim Anlayışı’nın gelişmesiyle hesap verebilirliğe kavramsal olarak çok daha geniş bir perspektifle bakıldığı görülmektedir (Eryılmaz ve Biricikoğlu, 2011: 21-22).

Hesap verebilirlik, yetki sahibi kişilerin kullandıkları kaynaklara ilişkin hesap verme yükümlülükleri olarak açıklanır. Örgütlerde yetkili kişilerce sunulan hizmetin kalitesi ve uygun kaynak kullanımının başka bir otoriteye açıklanması yükümlülüğüdür (Balci, 2003).

## **AÇIK VERİ BAĞLAMINDA YÖNETİŞİMİN ÜLKELER BAZINDA İNCELENMESİ VE TÜRKİYE ÖRNEĞİNE YÖNELİK DEĞERLENDİRMELER**

### **Açık Veri-Yönetişim Kavramı İlişkisi**

Modern kamu yönetimleri işleyişlerinde teknoloji ile entegre oluşumları tercih etmektedir. Dolayısıyla geleneksel kapalı yönetim anlayışı yerini çoklu iletişime izin veren, açıklık anlayışını benimseyen bir yönetim anlayışına bırakmaya başlamıştır (Eroğlu, 2018).

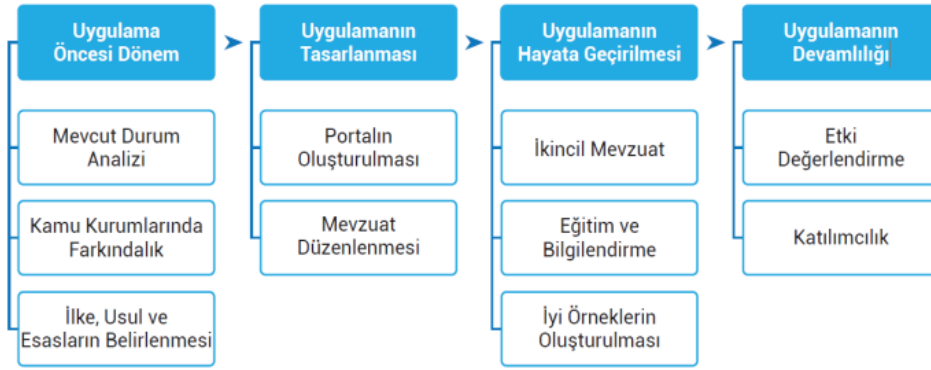
Açıklık kavramı, 1980’li yıllardan itibaren kamu yönetiminde yer alan hizmetlerde görülmeye başlanmıştır. 1990’lı yıllardan itibaren Uluslararası Şeffaflık Örgütü’nün yönetim konusundaki akademik ve örgütsel çalışmalarının Türkiye dahil birçok ülkede hem literatürde hem de devletin kamu yönetimi uygulamalarında benimsendiği ifade edilmektedir (Karaca ve Özsalmanlı, 2022).

Yeni Kamu İşletmeciliği (YKİ) sayesinde kamu yönetiminde açıklık olgusu ortaya çıkmış, günümüz kamu yönetiminde de ilke olarak benimsenmiştir (Gündoğan, 2022). 1980’lerden itibaren Yeni Kamu İşletmeciliği, var olan problemlerle baş etmede zayıf kalan Klasik Kamu İşletmeciliği’nin önemli bir alternatifi haline gelmiştir. Klasik yönetimin tam tersi ilkeleri barındıran Yeni Kamu İşletmeciliği’nin kamu yönetiminde var olan etkinlik ve verimlilik anlayışı, Klasik Kamu İşletmeciliği’nden farklı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu ilkelere genel olarak bakıldığında (Arıkboğa, 2007: 2):

- Hiyerarşik ve bürokratik yapıdan, yalın bir teşkilatlandırmaya,
- Merkeziyetçilikten, yerinden yönetime,
- Kapalılık, katılık ve kuralcılıktan; açıklık, hesap verebilirlik ve şeffaflığa,
- Kendi başına hareket eden kamu yönetimi anlayışından, özel sektör ile işbirliği içerisinde olan kamu yönetimi anlayışına,
- Bürokrasinin yoğunluğu sebebiyle artan maliyetlerden, tasarruf ve verimliliğe kayan ilkelerin olduğu görülmektedir.



Kamu verisinin açık hale getirilmesi hesap verilebilirliğin artırılmasına, daha kaliteli ve yeni hizmetlerin sunulmasına, operasyon maliyetlerinin düşürülmesine, kamu kurumlarında ve özel sektörde açık inovasyonun teşvik edilmesine olanak sağlayacaktır (Zeleti ve Ojo, 2014). Topçu ve Işık (2019) tarafından oluşturulan modelde, ülkelerin açık devlet verisi uygulamaları ve politikalarıyla uluslararası sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları incelenerek açık devlet verisi politikasını uygulamaya başlayacak olan bir kamu kurumu için tüm süreç yer almaktadır:



**Tablo: Model Önerisi**

Kamu yönetiminde faaliyetlerin ve harcamaların takip edilmesini kolaylaştırdığından, açık veri, yönetişimin temel ilkelerinden hesap verebilirliği destekleyerek, şeffaflık düzeyini artırıp yolsuzlukların önüne geçilmesine destek olacaktır. Ayrıca hesap verebilirlik, kamu yönetimine katılımın artırılmasını teşvik ederek, demokratik toplumu da destekler (Karaca ve Özsalmanlı, 2022).

### **Devletlerin Açık Veri Bağlamında Yönetişim Düzeylerinin İncelenmesi**

Hükümetler, birçok farklı alanda en büyük veri üretici ve toplayıcılardan biridir. Açık veri girişimlerinin ilk uygulama örneği, 1766'daki "İsveç Bilgi Edinme Kanunu" olup, modern anlamda ilk kez Sir Tim Berners Lee'nin "Web (World Wide Web)" çalışmasına dayanır. Açık veri hakkında dünya genelinde görülen girişimler; 2003 yılında Avrupa Komisyonu'nun "*Kamu Sektörü Bilgilendirme Direktifi (Public Sector Information Directive)*", 2009 yılında ABD Başkanı Barack Hussein Obama'nın "*Açık Veri Girişimleri*", 2011 yılında "*Açık Devlet Ortaklığı (Open Government Partnership)*" ve 2013 yılında hazırlanan "*G8 Açık Veri Sözleşmesi (G8 Open Data Charter)*" şeklinde sıralanabilir (Karaca ve Özsalmanlı, 2022).

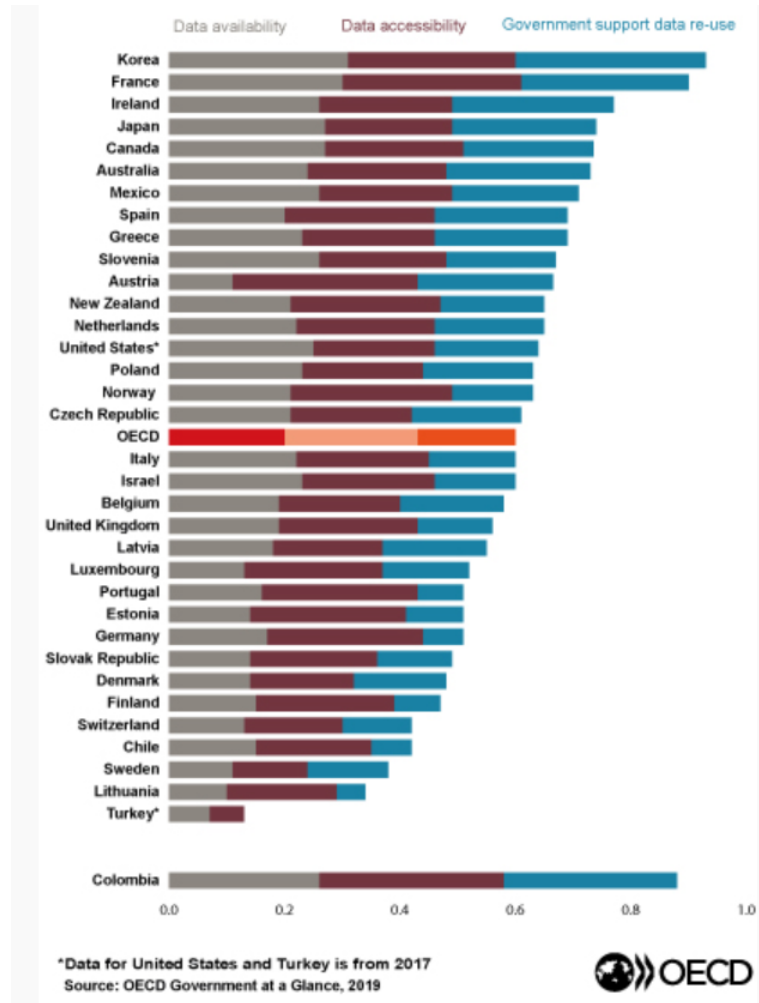
Yönetimde açıklık kavramının devlet idaresinde en dikkat çeken örneği İsveç'te görülmektedir. İsveç'te çalışan memurlar kendilerini akvaryumdaki balıklara benzetmektedirler. Bunun sebebi, memurların eylem ve işlemlerinin, tıpkı akvaryumdaki balıkların hareketleri gibi tamamen şeffaf biçimde herkes tarafından görülebilmesidir. İsveç'te kamu kurumları tarafından toplanan vergi beyannamesi gibi birçok belge halka açıktır. Bu açıklık politikasıyla amaçlanan idari ve siyasi sistemi halka karşı daha çok sorumlu hale getirmektir (Eryılmaz, 2021: 374).

Son yıllarda birçok ülkenin (Finlandiya, Norveç, Danimarka, Kanada, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri vb.) açıklık politikası çerçevesinde devlet verilerini erişime açarak şeffaflık ve hesap verilebilirlik ilkelerini yönetim süreçlerine dâhil ettikleri görülmektedir. Örneğin ABD'de Vietnam, Watergate vb. olayların yaşanması, yönetimin oluşabilecek güvensizlik ortamını engellemek için tüm yönetim birimlerinde açıklık politikası benimsemesine neden olmuştur (Eryılmaz, 2021: 374-375; Eroğlu, 2018).

Dünyada açık veri kapsamında oluşturulan portalların ilki olarak bilinen Amerika Birleşik Devletleri açık veri uygulaması “data.gov” platformunda; tarım, iklim, enerji, yerel hükümet, denizcilik, denizcilik ve yaşlı-yetişkin sağlığı başlıklarını barındıran toplam 335.221 veri yer almaktadır. Portaldan elde edilen verilere göre, erişim tarihi itibarıyla ABD’nin 48 eyaletinde, 53 ülkenin ise 167 farklı bölgesinde açık veri politikası benimsenerek uygulamaya konulmuştur (Data.gov, 2022).

Amerika Birleşik Devletleri’nden sonra açık devlet portalına 2009 yılında Birleşik Krallık, ardından 2009 yılında Yeni Zelanda, 2010 yılında Norveç, Yunanistan ve Rusya kurmuş oldukları platformlarla katılmışlardır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018: 43).

OECD OURdata (Open, Useful and Re-useable Data-2019) Endeksi, hükümetlerin açık verileri uygulamalarını üç ana başlıkta değerlendirmektedir: Devlet verilerinin açıklığı, kullanılabilirliği ve yeniden kullanılabilirliği:



**Tablo:** Açık Devlet Verilerine İlişkin OECD OURdata Endeksi, 2019

OURdata Endeksi verilerine bakıldığında ilk üçte yer alan Güney Kore ve Fransa puanı 0,9 ve üzerinde görünmektedir. Üçüncü sırada yer alan İrlanda’nın puanı ise 0.7 üzerindedir. ABD ve Türkiye verileri 2017 yılına aittir. 2019 yılı ortalamasının 0,6 olduğu göz önünde bulundurulduğunda ülkelerin neredeyse yarısının ortalamasının üzerinde olduğu, son üç sırada ise Şili, İsveç ve Litvanya’nın yer aldığı görülmektedir.

Devletlerin açık veri yayınlama ve kullanma şeklinin küresel bir ölçütü olarak ifade edilen Açık Veri Barometresi’nde (Open Data Barometer); Açık Veri Şartı’nı benimseyen ve G20 üyeleri olarak G20 Yolsuzlukla

Mücadele Açık Veri İlkelerini taahhüt eden 30 ülkenin veri setleri 100 puan üzerinden değerlendirilmektedir (Open Data Barometer, 2017):

Ülke	Puan 100 ÜZERİNDEN	Puan Değişikliği İLK BASKIDAN BERİ	Skor Eğilimi GEÇMİŞ SÜRÜMLERDE	hazırlık 100 ÜZERİNDEN	uygulama 100 ÜZERİNDEN	Ortaya Çıkan Etki 100 ÜZERİNDEN
Kanada Ayrıntılara bakınız	76	18 ▲		86	87	55
Birleşik Krallık Ayrıntılara bakınız	76	-4 ▼		83	89	57
Avustralya Ayrıntılara bakınız	75	17 ▲		79	84	62
Fransa Ayrıntılara bakınız	72	17 ▲		84	77	55
Kore Ayrıntılara bakınız	72	25 ▲		82	67	67
Meksika Ayrıntılara bakınız	69	33 ▲		79	67	62
Japonya Ayrıntılara bakınız	68	24 ▲		78	68	58
Yeni Zelanda Ayrıntılara bakınız	68	5 ▲		79	72	52
Amerika Birleşik Devletleri Ayrıntılara bakınız	64	-11 ▼		79	76	37
Almanya Ayrıntılara bakınız	58	2 ▲		76	72	27
Uruguay Ayrıntılara bakınız	56	23 ▲		71	70	28
Kolombiya Ayrıntılara bakınız	52	25 ▲		69	60	28
Rusya Ayrıntılara bakınız	51	10 ▲		62	59	32
Brezilya Ayrıntılara bakınız	50	15 ▲		63	56	30
İtalya Ayrıntılara bakınız	50	8 ▲		61	61	27
Hindistan Ayrıntılara bakınız	48	16 ▲		64	49	32
Arjantin Ayrıntılara bakınız	47	14 ▲		66	56	20
Ukrayna Ayrıntılara bakınız	47	25 ▲		60	52	28
Filipinler Ayrıntılara bakınız	42	19 ▲		54	42	30
Şili Ayrıntılara bakınız	40	2 ▲		54	55	12
Endonezya Ayrıntılara bakınız	37	17 ▲		49	45	17
Güney Afrika Ayrıntılara bakınız	36	14 ▲		50	37	22
Paraguay Ayrıntılara bakınız	34	15 ▲		41	45	15
Çin Ayrıntılara bakınız	31	15 ▲		44	38	10
Kosta Rika Ayrıntılara bakınız	31	1 ▲		48	43	3
Türkiye Ayrıntılara bakınız	31	5 ▲		33	53	7
Panama Ayrıntılara bakınız	30	10 ▲		47	42	0
Guatemala Ayrıntılara bakınız	26	2 ▲		36	37	5
Suudi Arabistan Ayrıntılara bakınız	25	12 ▲		40	32	3
Sierra Leone Ayrıntılara bakınız	22	11 ▲		33	23	10

**Tablo:** Ülkelerin Açık Veri Barometresindeki Puan Sıralamaları

Yukarıdaki tabloda yer alan puanlamalarda; “verilerin mevcut olup olmadığı, verilere çevrimiçi erişilip erişilemeyeceği, verilerin makine tarafından okunup okunamadığı ve yeniden kullanılabilirliği, ücretsiz olup olmadığı, herhangi bir lisansı olup olmadığı, verilere erişimin kolaylığı, verilerin güncelliği” gibi alt başlıklar ele alınmaktadır. Bu bağlamda ülkelerin barometredeki sıralamasına bakıldığında ilk üç sırada Kanada, Birleşik

Krallık ve Avusturalya yer almakta iken, son sıralarda ise Guatemala, Arabistan ve Sierra Leone ülkeleri görülmektedir. OURdata Endeksi ile karşılaştırıldığında, endekste ilk sırada yer alan Güney Kore, barometrede 5. Sırada yer alırken; Endeks'te 2. Sırada olan Fransa, barometrede 4. Sırada yer almaktadır.

Barometrede puanların elde edilmesini sağlayan veri seti başlıkları ve verilere ait sorular, barometrede ilk sırada yer alan ülke olan Kanada baz alınarak aşağıdaki tabloda verilmiştir:

UYGULAMA															
VERİ KÜMESİ PUANLANDI															
Kanada	90	95	95	75	75	100	80	95	90	80	85	90	60	95	100
Veriler var mı?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Herhangi bir biçimde hükümetten çevrimiçi olarak temin edilebilir mi?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veri kümesi makine tarafından okunabilir ve yeniden kullanılabilir biçimlerde sağlanıyor mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Makine tarafından okunabilir ve yeniden kullanılabilir veriler bir bütün olarak mevcut mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veri seti ücretsiz olarak sunuluyor mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veriler açıkça lisanslanıyor mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veri seti güncel mi?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veri seti düzenli olarak güncelleniyor mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Bu veri kümesi hakkında bilgi bulmak kolay mıydı?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veri kümesindeki anahtar öğeler için veri tanımlayıcıları sağlanıyor mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●

**Tablo:** Veri Kümesine Ait Sorular

## Türkiye’de Açık Veri-Yönetişim İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler

Türk kamu yönetimi, 2003 yılında 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu’nun kabul edilmesiyle birlikte otoriter, gizli ve dışa kapalı bir sistem görünümünden uzaklaşarak, Avrupa Birliği’ne uyum süreci ekseninde, saydam bir yönetime doğru değişmeye başlamıştır (Eryılmaz, 2021: 375). Mevcut kalkınma planları, ulusal strateji ve eylem planları incelendiğinde; tüm paydaşları sisteme dahil edecek açık veri çalışmalarının belirlenmesi ve kullanımının yaygınlaştırılması için açık veri uygulamalarını hayata geçirecek stratejilerin belirlendiği görülmektedir. 11.Kalkınma Planı (2019-2023)’nda “*şeffaflığı, hesap verebilirliği, katılımı arttırmak ve veri temelli yeni hizmetlerin hayata geçirilmesine imkân sağlamak için mahremiyet ilkeleri çerçevesinde devlet verilerinin ulusal bir açık veri portalı oluşturularak paylaşılacağı*” vurgulanmıştır. Ancak yukarıda sözü edilen uluslararası örneklerle benzer şekilde oluşturulmuş merkezi bir veri portalı Türkiye’de henüz bulunmamaktadır (Karaca ve Özsalmanlı, 2022).

2018 yılında yayınlanan “1 No’lu Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkındaki Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” ile kurulan Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi’nin görevleri arasında “*Kamu verisinin paylaşılması amacıyla ulusal Açık Veri Portalını kurmak ve işletmek, kamu kurumlarının Portala veri aktarımına ilişkin usul, esas ve standartları belirlemek*” maddesi bulunmaktadır (Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, 2018: 287).

Türkiye’de Açık Veri İlkeleri’ne uygun çalışan en iyi kurum olarak “Türkiye İstatistik Kurumu” gösterilebilir. Resmi İstatistik Programı (RİP) kapsamında ulusal istatistik ve veri setlerinin belirlenen standartlarda hazırlanması ve yayınlanmasına yönelik çalışmalar bulunmaktadır (Kara ve Cömert, 2019).

Özellikle Covid-19 Pandemi sürecinde daha da hız kazanan açık veri ve açık devlet verisi girişimleri çerçevesinde; 21 Mart 2020 tarihinde “Türkiye COVID-19 Pandemi İzleme Ekranı (TURCOVID19)” hayata

geçirilmiştir. TURCOVID19, Türkiye’deki Covid-19 pandemisiyle ilgili epistemolojik verilerin erişime açıldığı, ücretsiz, kâr amacı gütmeyen çevrimiçi bir platformdur (TURCOVID19, 2022).

OURdata Endeksi 2017 verileri incelendiğinde, Türkiye’de, verilerin açıklık, faydalılık ve yeniden kullanılabilirlik bakımından skoru 0.1’dir (OECD, 2019: 19-22). 2019 yılı ortalamasının 0,6 olduğu göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’nin ortalamanın altında kaldığı görülmektedir. Açık Veri Barometresi’nde ise Türkiye 31 skor ile 26. sırada yer almaktadır (Open Data Barometer, 2017). Açık Veri Barometresi’nde yer alan veri kümesi ve veri setlerine ilişkin aşağıdaki tabloda yer alan puanlama, Türkiye’deki açık veri-yönetişim ilişkisi üzerine değerlendirme yapmak için uygun bir kaynak oluşturmaktadır:

PUANLANAN VERİ KÜMESİ	Harita Verileri	Arazi Mülkiyet Verileri	Ayrıntılı Nüfus Sayım Verileri	Ayrıntılı Devlet Bütçesi	Devlet Harcamalarına İlişkin Ayrıntılı Veriler	Şirket Tescilli	Mevzuat	Toplu Taşınma Tarifeleri	Uluslararası Ticaret Verileri	Sağlık Sektörü Performansı	İlk/Ortaöğretim Performans Verileri	Suç İstatistikleri	Ulusal Çevre İstatistikleri	Ulusal Seçim Sonuçları	Kamu Sözleşmeleri
<b>TÜRKİYE</b>	<b>30</b>	<b>65</b>	<b>80</b>	<b>65</b>	<b>5</b>	<b>35</b>	<b>50</b>	<b>50</b>	<b>65</b>	<b>60</b>	<b>60</b>	<b>60</b>	<b>60</b>	<b>65</b>	<b>50</b>
Veriler var mı?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Herhangi bir biçimde hükümetten çevrimiçi olarak temin edilebilir mi?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veri kümesi makine tarafından okunabilir ve yeniden kullanılabilir biçimlerde sağlanıyor mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Makine tarafından okunabilir ve yeniden kullanılabilir veriler bir bütün olarak mevcut mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veri seti ücretsiz olarak sunuluyor mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veriler açıkça lisanslanıyor mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veri seti güncel mi?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veri seti düzenli olarak güncelleniyor mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Bu veri kümesi hakkında bilgi bulmak kolay mıydı?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●
Veri kümesindeki anahtar öğeler için veri tanımlayıcıları sağlanıyor mu?	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●

**Tablo:** Açık Veri Barometresi Ülke Detayı (Türkiye)

Eroğlu (2018) tarafından Aralık 2016-Şubat 2017 tarihleri arasında 21 kurumda (Cumhurbaşkanlığı, TBMM, Başbakanlık ve Bakanlıklar, TÜİK ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü) gerçekleştirilen, Türkiye’de açık devlet uygulamalarında açık devlet verilerine yönelik teknik koşulların betimlenmesi ve karşılaşılan sorunların nedenlerinin belirlenmesi amacıyla yapılan araştırmada aşağıdaki veriler elde edilmiştir:

Açık devlet verisi hizmetleri yürütülme durumu	Sayı	%
<b>Evet</b>	12	57,1
<b>Kısmen</b>	7	33,3
<b>Hayır</b>	2	9,5

**Tablo:** Kurumlarda açık devlet verisi yürütülme durumu

Yukarıda yer alan tabloya bakıldığında katılımcı kurumların yaklaşık 2/3’ünün kurum bünyelerinde “açık devlet verisi” hizmeti yürüttükleri görülmektedir.

Amaçlar/Önem Düzeyi	1. Sırada Önemli		2. Sırada Önemli		3. Sırada Önemli		4. Sırada Önemli		5. Sırada Önemli		6. Sırada Önemli		7. Sırada Önemli	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
Devletin açıklığının artırılması	6	30	3	15	3	15	5	25	1	5	1	5	1	5
Devletin şeffaflığının artırılması	4	20	<b>6</b>	<b>30</b>	4	20	3	15	2	10	1	5	0	0
Kamu hizmetlerinin daha verimli ve etkin bir şekilde sunumunun sağlanması	<b>7</b>	<b>35</b>	3	15	<b>6</b>	<b>30</b>	2	10	1	5	1	5	0	0
Devlet verilerinin kullanımı ve yeniden kullanımı aracılığıyla kamu hizmetlerinin etkinliğinin artırılması	2	10	5	25	4	20	2	10	<b>6</b>	<b>30</b>	1	5	0	0
Ekonomik değer yaratmak	2	10	1	5	0	0	5	<b>25</b>	4	20	1	5	<b>7</b>	35
Yönetimlere katılımın artırılması	0	0	0	0	1	5	1	5	3	15	<b>11</b>	<b>55</b>	4	20
Karar verme süreçlerinde kamu ile devlet arasında iş birliğinin artırılması	1	5	0	0	2	10	2	10	3	15	4	20	<b>8</b>	<b>40</b>

**Tablo:** Açık devlet verilerinin önem sırası

Kurumlara göre açık devlet verilerinin önem sırası incelendiğinde; kurumların 1/3'ü “açık devlet verisinin kamu hizmetlerinin daha verimli ve etkin bir şekilde sunumunun sağlanması” amacını birinci sırada önemli olarak görmektedir. Kurumlarda önem sırasını ikinci olarak “devletin şeffaflığının artırılması”, üçüncü olarak ise “kamu hizmetlerinin daha verimli ve etkin bir şekilde sunumunun sağlanması” yer almaktadır. Kurumlar son sırada ise “açık devlet verisinin karar verme süreçlerinde kamu ile devlet arasında işbirliğinin artırılması” amacının önemli olduğunu belirtmiştir.

Alt yapı olanakları/ Yeterlilik durumu	1	2	3	4	5	$\bar{x}$	$\sigma$	
Bilgisayar ve donanım altyapısı	s	1	0	2	<b>15</b>	3	3,90	0,83
	%	4,8	0	9,5	<b>71,4</b>	14,3		
Bilgi sistemleri ve yazılım olanakları	s	1	7	4	<b>8</b>	1	3,05	1,07
	%	4,8	33,3	<b>19</b>	<b>38,1</b>	4,8		
Bilgi güvenliği teknik altyapısı	s	1	0	<b>11</b>	<b>7</b>	2	3,43	0,87
	%	4,8	0	52,4	<b>33,3</b>	9,5		
Veri depolama altyapısı	s	1	3	5	<b>7</b>	5	3,57	1,16
	%	4,8	14,3	23,8	<b>33,3</b>	23,8		
İnternet ve bilgi erişim altyapısı	s	0	0	1	<b>13</b>	7	4,29	0,56
	%	0	0	4,8	<b>61,9</b>	33,3		

1: Çok yetersiz, 2: Yetersiz, 3: Kısmen Yeterli, 4: Yeterli, 5: Çok yeterli

**Tablo:** Kuruma ait verilerin kamuya açılmasını içeren açık devlet uygulamalarına yönelik mevcut altyapı olanakları

Çalışma kapsamında kuruma ait verilerin kamuya açılmasını içeren açık devlet uygulamalarına yönelik mevcut altyapı olanakları değerlendirildiğinde, kurumların %71,4'ünün bilgisayar ve donanım altyapısı, %61,9'unun internet ve bilgi erişim altyapısı kapsamında kendilerini yeterli gördükleri anlaşılmaktadır.

Genel olarak çalışmadan elde edilen sonuçlara bakıldığında Türkiye'de açık devlet verilerinin bazı kurumlarca kullanıma sunulduğu, ancak bu kurumların çoğunun bu alanda bir stratejiye veya yasal düzenlemeye sahip olmadığı ve ulusal bir ortak platformun henüz oluşturulmadığı görülmektedir. Kurumlarda açık devlet verilerinin toplanması, ayıklanması ve yönetimi gibi organizasyonel süreçlerin yetersiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Araştırmanın sonuçları değerlendirildiğinde kurumların açık devlet verisi ile ilgili düzenleme ve uygulama modellerine ihtiyaç duydukları ifade edilmektedir (Eroğlu, 2018).

Türkiye'de açık devlet verileri konusundaki girişim ve ilerlemeler incelendiğinde verilerin açılmasına ilişkin atılımların altyapı ve yasal düzenleme bakımından yetersiz kaldığı, strateji ve eylem planlarında bu hedefe yönelik adımlar atılması ve yasal düzenlemelere gidilmesi gerektiği düşünülmektedir.

## SONUÇ

Geçmişle kıyaslandığında günümüzde sahip olunan veri ve bilgi birikiminin büyük avantaj olduğu söylenebilir (Çakırel, 2021:3). Bilhassa etkisi en çok hissedilen 1990'lı yıllardan beri bilginin ve verinin yaşamın tüm alanlarına dokunan değişirici ve dönüştürücü etkisi ile karşılaşılmakta, bu dalga kamu yönetimlerinin örgüt yapısına ve fonksiyonel işleyişine de nüfuz etmektedir (Karaca ve Özsalmanlı, 2022).

Açık hükümetin vatandaş güveni oluşturmak için kritik öneme sahip olduğu; kamu sektörü bütünlüğü ve yolsuzlukla mücadele, kamu sektörü modernizasyonu, yurttaşlık özgürlüğü, dijital hükümet, kamu alımları ve kamu sektörü inovasyonu dahil olmak üzere çeşitli alanlarda farklı politika sonuçlarına ulaşılmasına önemli bir katkı sağladığı ifade edilmektedir. Ayrıca; paydaş katılımının hükümetin hesap verebilirliğini artırdığı, vatandaşların yetkilendirmesini ve kararlar üzerindeki etkisini genişlettiği, sivil kapasite oluşturduğu, politika oluşturma için kanıt tabanını iyileştirdiği, uygulama maliyetlerini azalttığı ve politika oluşturma ve hizmet sunumunda yenilik için daha geniş ağılardan yararlandığı sonucuna ulaşılabilir. İyi yönetim bağlamında ülkelerin; demokrasi, güven ve kapsayıcı büyüme için bir katalizör olarak açık hükümetin rolünü giderek daha fazla benimsediği görülmektedir. Açık hükümet ilkeleri (şeffaflık, dürüstlük, hesap verebilirlik ve paydaş katılımı vb.), tüm dünyada kamu görevlileri ve vatandaşlar arasındaki ilişkiyi değiştirerek daha dinamik, yarar sağlayan ve karşılıklı güvene dayalı hale getirmektedir (Açık Hükümet Konsey Tavsiyesi, OECD, 2017).

Devlet verilerinin açık olması, şeffaflık ve hesap verebilirlik faktörlerini etkilerken; belirli veri setlerinin yayınlanması, paydaşları yenilikçi hizmetler oluşturmaya ve ekonomik büyümeyi desteklemeye teşvik edebilmektedir (Attard, vd. 2016). Çalışma kapsamında yönetişimin unsurlarından üç tanesi (katılımcılık, şeffaflık, hesap verebilirlik) ele alınmış olup, şeffaflık ve açık veri ilişkisi üzerinde durulmuştur. Yönetişimin diğer unsurlarının da açık veriyle olan ilişkisi ve sağlayacağı katkıya dair bulgular elde edilebilir.

Bu çalışma çerçevesinde yapılan araştırmalarda, uluslararası düzeyde açık devlet verileri kapsamında ülkelerin farklı olgunluk düzeylerinde uygulamalarının bulunduğu, Türkiye'de ise açık devlet verilerine ilişkin çalışmaların henüz başlangıç evresinde olduğu görülmüştür. Mevcut durum incelendiğinde, stratejik ve eylem planlarında açık verilerin ve açık devlet uygulamalarının gerçekleştirilmesine ilişkin ifadelerin yer aldığı ancak bu konuyla ilgili girişimler yetersiz kaldığından, açık veri ve açık devlet verileri ile ilgili hukuki ve siyasi düzenlemelerin yapılması gerektiği anlaşılmaktadır. Ulusal seviyede açık veri portalı oluşturulması halinde veri kapsamının belirlendiği uygulama senaryoları çerçevesinde veri temaları belirlenmeli ve bu kapsamda ihtiyaç duyulan altyapı geliştirilmelidir (Kara ve Cömert, 2019).

## KAYNAKÇA

- Akbaş, İ. (2015). Bölgesel Kalkınma’da Yönetişim Kavramı. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(2), 333-354.
- Aktan, C. (2003). Değişim Çağında Devlet, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Altun, T., Şahin, F., Öztaş, N. (2017). Kamu Politikalarının Belirlenmesi Ve Uygulanmasında Büyük Veri. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22 (Kayfor 15 Özel Sayısı), 2021-2044.
- Arıkboğa, E. (2007). Türk Yerel Yönetim Sisteminde Reform ve Yeni Kamu Yönetimi. Kamu Yönetimi Yazıları, 42-70.
- Atan, S. (2016). Veri, Büyük Veri Ve İşletmecilik. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 19(35), 137-154.
- Attard, J., Orlandi, F., Auer, S. (2016). Value Creation on Open Government Data. 2016 49th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS).
- Ayers, D. (2007). Evolving the link. IEEE Internet Computing 11(3), 94–95.
- Balcı, A. (2003) “Kamu Yönetiminde Hesap Verebilirlik Anlayışı”, Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar, Seçkin Yayınevi, Ankara, s:129.
- Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, (2018). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.1.pdf>. adresinden 30.11.2022 tarihinde erişildi.
- Çakırel, Y. (2016). İşletmelerde Büyük Veri. Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. [https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=&Id=AWZ7sjMXHDbCZb\\_mQ05c](https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=&Id=AWZ7sjMXHDbCZb_mQ05c) adresinden 18.11.2022 tarihinde erişildi.
- Çakırel, Y. (2021). Dijital Dönüşümün Sektörel Analizleri. Nobel Yayınları, 1. Basım.
- Çelik, S. (2018). Büyük Veri. Gece Kitablığı, Ankara.
- Çitci, O, (1996), Temsil, Katılma ve Yerel Demokrasi, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt.5, Sayı.16.
- Çolak, Y. (2017). Kamu Verisinin Paylaşılması: Dünyada ve Türkiye’de Açık Veri. Planlama Uzmanlığı Tezi (Yayımlanmamış).
- Doğan, K., Arslantekin, S. (2016). Büyük Veri: Önemi, Yapısı Ve Günümüzdeki Durum. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 56(1), 15-36.
- yönetişEroğlu, Ş. (2018). Açık Devlet Yaklaşımında Açık Devlet Verisi: Belge Yönetimi Kapsamında Bir Değerlendirme. Bilgi Dünyası. <https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=articles-page&journal-id=1785&article-id=298681> adresinden 18.11.2022 tarihinde erişildi.
- Eryılmaz, B. (2021). “Kamu Yönetimi”. Düşünceler, Yapılar, Fonksiyonlar, Politikalar. Umuttepe Yayınları, 14. Baskı, Kocaeli.
- Eryılmaz, B., Biricikoğlu, H. (2011). Kamu yönetiminde hesap verebilirlik ve etik. İş Ahlakı Dergisi, 4(7), 19-45.
- Geiger, C.P. ve Lucke, J. V. (2012). Open government and (Linked) (Open) (Government) (Data): Free accessible data of the public sector in the context of open government. JeDEM, 4(2), 265-278. <https://jedem.org/index.php/jedem/article/download/143/115> adresinden erişildi.
- Gray, J. (2009). Jim Gray On Escience: A Transformed Scientific Method. In T. Hey, S. Tansley, & K. Tolle, The Fourth Paradigm: Data-Intensive Scientific Discovery. Washington: Microsoft Research, XXVI-XXXI.



Gündoğan, Y. S. (2022). Türk Kamu Yönetiminde Açık Veri Uygulamaları Ve Yerel Yönetimlerin Açık Veri Portallarının İncelenmesi. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Gürdal, G. (2014). Açık Veri-Açık Erişim: Dünya ve Türkiye. Bilişim Dergisi, 42 (169), 104-109.

Hamilton, B. A. (2015). The Field Guide to Data Science, 126. Retrieved from papers3. publication/uuid/1941BECE-325A-45B6-B10C-5A850FA5D609.

Kalkan, A., & Alparslan, A. M. (2009). Şeffaflık, İletişim ve Hesap Verebilirliğin Yerel Yönetim Başarılarına Etkileri. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 1(1), 25-40.

Kara, G., Cömert, Ç., (2019), Uluslararası Düzeyde Açık Veri Girişimlerinin İncelenmesi, TMMOB 6. Coğrafi Bilgi Sistemleri Kongresi, Ankara

Karaca, Y., Özsalmanlı, A. Y. (2022). Kamu Yönetiminde Açık Veri Yönetimi ve Şeffaflık: ABD ve İngiltere Uygulamaları. Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(1), 121-140.

Kocaoğlu, M. (2015). Yerel Yönetimlerde Katılım ve Kültür, Katılımcı Yerel Yönetim Anlayışının Kültürel Temelleri, Çizgi Kitabevi, Konya.

Kocaoğlu, M., Usta, S. (2021), Kurumsal Bilgi Yönetimi, Teknolojik Eğilimler. Eğitim Yayınları, Konya.

Kösecik, M., Karkın N. (2004), E-Devlet: Amaçlar, Sorunlar ve Uygulamalar, Kamu Yönetimi (Ed: Abdullah Yılmaz, Mustafa Ökmen), Gazi Kitabevi, Ankara.

McAfee, A., Brynjolfsson, E. (2012). Big Data:The Management Revolution, Harvard Business Review, pp. 60-68. <https://hbr.org/2012/10/big-data-the-management-revolution/ar> adresinden erişildi.

Mecek, M., Kocakula, Ö. (2019), E-Devlet ve E-Yönetişimde İdari, Siyasi ve Etik Sorunlar, E-Yönetişim: Kavramsal/Kuramsal Çerçeve, Ülke İncelemeleri ve Türkiye'ye Yansımaları (Ed. B. Parlak, K. C. Doğan), Beta Yayınları, İstanbul, 195-230.

Mecek, M., Yılmaz, V. (2021), Postmodern Kamu Yönetimi Ekseninde Yerel Yönetişim ve Katılım, Postmodern Kamu Yönetimi (Ed. B. Parlak, K. C. Doğan), Nobel Yayınları, Ankara, 231-273.

OECD Principles of Corporate Governance, (2004). <https://spk.gov.tr/data/61e87f0b1b41c611a4c53a90/1b47cbfd0bed2552471ad0ff6dd342e.pdf> adresinden 04.12.2022 tarihinde erişildi.

Open Data Barometer, (2017). [https://opendatabarometer.org/?\\_year=2017&indicator=ODB](https://opendatabarometer.org/?_year=2017&indicator=ODB) adresinden 30.11.2022 tarihinde erişildi.

Open Data Barometer, Country Detail, Turkey, [https://opendatabarometer.org/country-detail/?\\_year=2017&indicator=ODB&detail=TUR](https://opendatabarometer.org/country-detail/?_year=2017&indicator=ODB&detail=TUR). adresinden 01.12.2022 tarihinde erişildi.

Open Government Data Principles. (2007). Open government data principles. <https://public.resource.org/8> adresinden 22.11.2022 tarihinde erişildi.

Open Government Partnership, (2021). Open Government Members, <https://www.opengovpartnership.org/members/> adresinden 30.11.2022 tarihinde erişildi.

Open Knowledge Foundation, <https://opendefinition.org/> adresinden 03.12.2022 tarihinde erişildi.

Open, Useful and Re-usable Data (OURdata) Index: 2019- Policy Paper <https://www.oecd.org/gov/digital-government/policy-paper-ourdata-index-2019.htm> adresinden 30.11.2022 tarihinde erişildi.

Oxford Dictionaries, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/governor> adresinden 15.11.2022 tarihinde erişildi.

Örselli E., Bayrakçı E., Karabulut N. (2018), E-Demokrasiyi E-Katılım Üzerinden Okumak: Kavramsal Bir Analiz, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*.

Recommendation of the Council on Open Government, OECD Legal Instruments, (2017).  
[https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0438#\\_ga=2.37822115.1251313301.1554450220-751648841.1537891795](https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0438#_ga=2.37822115.1251313301.1554450220-751648841.1537891795) adresinden 30.11.2022 tarihinde erişildi.

S. K. Aikins, D. Krane, (2010). “Are Public officials obstacles to citizencentered e-government? An examination of municipal administrators’ motivations and actions,” *State Local Gov. Rev.*, vol. 42, no. 2, pp. 87– 103.

Sermaye Piyasası Kurulu, Kurumsal Yönetim İlkeleri, (2011).  
<https://spk.gov.tr/data/61e87f0b1b41c611a4c53a90/2fb4947cb75a159d431a0ed205cdbc7c.pdf> adresinden 23.11.2022 tarihinde erişildi.

Şengül, R. (2008). *Bilişim Çağında Şeffaf Yönetim*. Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.

T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2018). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), E-Devlet Hizmetlerinin Geliştirilmesi Çalışma Gurubu Raporu*, Yayın No: 2986, Ankara.

Talan, T., Aktürk, C. (2021). “Bilgisayar Bilimlerinde Teorik ve Uygulamalı Araştırmalar.” İstanbul.

Tauberer, J. (2014). *Open government data: The book* (2. bs.). <https://opengovdata.io> adresinden 30.11.2022 tarihinde erişildi.

Topcu, A. E., Işık, A. (2019). Açık Devlet Verisi Süreçlerine Dair Bir Model Önerisi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (17), 833-843.

TURCOVID19, (2021). *Türkiye COVID-19 Pandemi İzlem Ekranı*, <https://turcovid19.com/> adresinden 02.12.2022 tarihinde erişildi.

U.S. Government’s Open Data, <https://data.gov/open-gov/> adresinden 30.11.2022 tarihinde erişildi.

UK Open Government, <https://www.data.gov.uk/> adresinden 30.11.2022 tarihinde erişildi.

UN E-Government Surveys, (2020).  
[https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20\(Full%20Report\).pdf](https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20(Full%20Report).pdf) 24.11.2022 tarihinde erişildi.

W3C Interest Group Note. (2009). *Publishing open government data*. <http://www.w3.org/TR/govdata/> adresinden erişildi.

Weber, R. H., Weber, R. (2010). *Internet of Things: Legal Perspectives*, vol. 49. S. 69.

Yılmaz, V., Mecek, M. (2021), *Kavram ve Kuramsal Açından Türkiye’de Dijital Kamu Yönetimi ve Dönüşümü, Kamu Yönetiminde Değişim Olgusu: Global Trendler ve Yeni Paradigmalar* (Ed. B. Akıncı), Nobel Yayınları, Ankara, 103-137.

Zeleti T., Ojo A. (2014) “Capability Matrix for Open Data”. Working Conference on Virtual Enterprises (PROVE), Amsterdam, Netherlands.



## Türkiye’de Temiz Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Uzun ve Kısa Dönem Analizi

**Fatma KIZILKAYA**  
Doç. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi  
[fatma.kizilkaya@ozal.edu.tr](mailto:fatma.kizilkaya@ozal.edu.tr)  
<https://orcid.org/0000-0002-1028-9341>.

Makale Başvuru Tarihi : 20 .07.2023  
Makale Kabul Tarihi : 19.09.2023  
Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023  
Makale Türü : Araştırma Makalesi  
Doi: 10.5281/zenodo.10003946

### Özet

#### **Anahtar Kelimeler:**

Temiz Enerji,  
Ekonomik Büyüme,  
Eşbütünleşme

*Türkiye'nin enerjide dışa bağımlı olan yapısı, enerji güvenliği ve kalkınma süreci için riskler oluşturmaktadır. Ayrıca enerjinin büyük bir bölümünün fosil yakıtlardan elde edilmesi nedeniyle kirlilik ve sera gazı emisyonu giderek artmaktadır. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşabilmesi için enerji ihtiyacını temiz ve verimli bir şekilde temin etmek ve kullanmak durumundadır. Bu çalışmada, Türkiye’de temiz enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi 1965-2021 dönemi için araştırılmıştır. Ele alınan model çerçevesinde eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı, Bayer-Hanck eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Eşbütünleşme analizi bulgularına göre temiz enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Uzun ve kısa dönem analiz sonuçları, temiz enerji tüketimindeki artışların ekonomik büyümeyi artırdığını göstermektedir.*

### ***The Effects of Clean Energy Consumption on Economic Growth in Turkey: Long and Short-Run Analysis***

### Abstract

#### **Keywords:**

Clean Energy,  
Economic Growth,  
Cointegration

*Turkey's foreign-dependent structure in energy poses risks for energy security and development process. In addition, since most of the energy is obtained from fossil fuels, pollution and greenhouse gas emissions are increasing. Therefore, in order to achieve sustainable development goals, it must supply and use its energy needs in a clean and efficient manner. In this study, the effect of clean energy consumption on economic growth in Turkey is investigated for the period 1965-2021. Whether there is a cointegration relationship within the framework of the model considered is analyzed using the Bayer-Hanck cointegration test. According to the findings of the cointegration analysis, it is concluded that there is a cointegration relationship between clean energy consumption and economic growth. Long and short run analysis results show that increases in clean energy consumption increase economic growth.*

## GİRİŞ

Enerji tüm sektörler için vazgeçilmez bir girdi olmakla birlikte, ülkelerin ekonomik faaliyetleri ile paralel bir şekilde büyümektedir. Nüfus artışı, gelir artışı, sanayileşme, kentleşme gibi birçok sebepten dolayı enerji ihtiyacı giderek artmaktadır. Bu durum enerjide dışa bağımlı ülkeler için önemli maliyetler doğurmaktadır. Günümüzde enerji ihtiyacının sağlanması için ülkelerin çoğu fosil yakıtlara bağımlıdır. Bu bağımlılığın sona ermesi için alternatif enerji kaynaklarına geçiş büyük öneme sahiptir. Yakıt tedarikinde yaşanabilecek sorunlar birçok faaliyetin aksamasına neden olarak ciddi riskler ve enerji güvenliği ile ilgili endişe oluşturmaktadır. Ayrıca fosil yakıt kullanımı ile çevreye yayılan sera gazlarının iklim değişikliği, çevresel bozulma ve küresel ısınma gibi birçok soruna sebep olduğu da bilinmektedir. Ülkelerin enerji güvenliği, çevresel problemler gibi sebeplerden dolayı temiz enerji kaynaklarına yönelimi zorunlu hale gelmektedir.

Üretimden tüketime kadar ekonomik faaliyetlerin bütün aşamaları önemli ölçüde enerjiye dayalıdır. Bu nedenle enerji ister gelişmiş ister gelişmekte olan ülkelerde olsun ekonomik büyümenin en temel itici gücüdür. Enerjinin çoğu, petrol, kömür ve gaz gibi geleneksel enerji kaynaklarının tüketilmesinden üretilmektedir. Gelişmiş ülkeler uzun yıllardır ekonomik büyümeyi sağlamak için temiz enerjiden yararlanmaya odaklanmıştır. Ancak, geleneksel yakıtların daha düşük fiyatı ve kolay erişilebilirliği, bu gelişmiş ülkelerin hala bu kirli yakıtlardan vazgeçmemesine neden olmaktadır. Başka bir deyişle, politika otoriteleri, güçlü ekonomik büyüme için sera gazı emisyonlarını azaltmak istememektedir (Cai vd., 2018: 1002). Uluslararası kuruluşlar, ekonomistler, çevre bilimciler ve politika yapımcılar, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri, enerji tüketim modellerini temiz olmayan enerji kaynaklarından temiz enerji kaynaklarına kaydırmaları konusunda uyarmaktadır. Karbondioksit emisyonunu azaltmak ve küresel ısınmayı kontrol altına almak için dünyada temiz enerjiye olan talep de giderek artmaktadır. Temiz enerji tüketiminin birçok avantajı bulunmaktadır. Bu avantajlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: temiz enerji üretildiğinde karbondioksit yaymaz ve karbonhidrat içermez. Hem evsel hem de endüstriyel sektörde yaygın olarak kullanılabilir. Kırsal alanlarda temiz enerji projelerinin geliştirilmesi, erişilebilir, güvenilir ve uygun fiyatlı olması açısından kırsal-kentsel enerji arasındaki boşluğu doldurabilir. Petrol, gaz ve kömür gibi ithal edilen temiz olmayan enerjilere olan bağımlılığı azaltabilir. Ekonominin makroekonomik performansını istikrara kavuşturabilir. Ayrıca enerji projelerinin kurulumu ekonomide doğrudan veya dolaylı olarak iş fırsatları oluşturabilir (Ummalla ve Goyari, 2021:1).

Türkiye, sera gazı emisyonlarının azaltılması, araştırma ve teknolojik olarak işbirliği ile doğanın korunmasına ilişkin maddeler içeren Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Sözleşmesi'ni 24 Mayıs 2004 tarihinde imzalamıştır. Bu sözleşmenin ilk uygulama anlaşması niteliğinde olan Kyoto Protokolü'ne ise 2009 yılında taraf olan Türkiye'nin bu protokole göre, sera gazı emisyonunun sayısal olarak azaltılmasına yönelik bir taahhütü bulunmamaktadır. Türkiye, 2020 sonrası iklim rejimini düzenleyen Paris antlaşmasını ise 22 Nisan 2016 tarihinde imzalamıştır. 2030 itibarıyla sera gazı emisyonuna ilişkin öngörülen %21'e varan artıştan azaltım hedefini daha sonra %41'e çıkarmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023). Bu hedefler şüphesiz sadece çevresel alanda değil enerji, sağlık, tarım, ekonomi gibi birçok alanda köklü değişikliklere sebep olarak ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde önemli rol oynayacaktır.

Türkiye'nin enerjide dışa bağımlı olan yapısı, enerji güvenliği ve kalkınma süreci için riskler oluşturmaktadır. Ayrıca enerjinin büyük bir bölümünün fosil yakıtlardan elde edilmesi nedeniyle kirlilik ve sera gazı emisyonu giderek artmaktadır. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşabilmesi için ekonomisini hızla büyütmenin yanı sıra enerji ihtiyacını temiz ve verimli bir şekilde temin etmek ve kullanmak durumundadır. Türkiye, karbondioksit üretmeyen ve karbonhidrat olmayan enerji olarak tanımlanan temiz enerji kaynakları bakımından coğrafi konumu nedeniyle oldukça zengindir. Trakya, Marmara ve Ege bölgeleri rüzgar enerjisi ve jeotermal enerji, Akdeniz bölgesi güneş enerjisi bakımından oldukça yüksek potansiyele sahiptir. Bu kapsamda Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın Türkiye Ulusal

Enerji Planı (2022)'na göre rüzgar enerjisinin elektrik üretimindeki payı 2021 yılında %9.4 iken 2035 yılında %17.7'ye, güneş enerjisinin elektrik üretimindeki payı 2021 yılında %4.2 iken 2035 yılında %16.5'e, Hidrolik enerjinin elektrik üretimindeki payı 2021 yılında %16.7 iken 2035 yılında %17.3'e yükselterek temiz enerji payını giderek artırmayı planlamaktadır.

Bu çalışmanın Türkiye örneğinde büyüme ve temiz enerji tüketimi ilişkisini inceleyen ilk çalışma olduğu düşünülmektedir. Çalışmanın bölümleri şu şekilde yapılandırılmıştır: İkinci bölümünde konu ile ilgili literatüre yer verilmektedir. Üçüncü ve dördüncü bölümünde sırasıyla çalışmada kullanılan yöntem ve veri seti tanıtılmıştır. Beşinci bölümde ekonometrik analizden elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme ve politika önerileri ile çalışma sonlandırılmıştır.

## LİTERATÜR

Temiz enerji konusunda yapılan ampirik çalışmalar, özellikle nükleer enerji-ekonomik büyüme veya yenilenebilir enerji-ekonomik büyüme ilişkisine odaklanmış ya da temiz enerji tüketiminin durağanlık özelliklerini incelemişlerdir. Özellikle temiz enerji-ekonomik büyüme ilişkisini analiz eden sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan, Pao vd. (2014), 1990-2010 dönemine ait veriler ile MİST ülkelerinde temiz enerji (yenilenebilir/nükleer), temiz olmayan enerji ve büyüme ilişkisini Panel Granger nedensellik analizi ile araştırmışlardır. Nükleer enerji tüketimi ile büyüme değişkenleri arasında uzun dönemli ve iki yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Maji (2015), 1971-2011 dönemi verileriyle Nijerya'da temiz enerjinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığını belirlemek amacıyla ARDL eşbütünleşme yaklaşımı kullanılmıştır. Uzun dönem sonuçları, iki temiz enerji göstergesi (alternatif ve nükleer enerji ile elektrik enerjisi) ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ve negatif ilişki olduğu belirlenmiştir.

Hamit-Haggar (2016), 1971–2007 döneminde temiz enerji tüketimi ile ekonomik büyüme göstergeleri arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığını Sahra altı Afrika ülkeleri için araştırmıştır. Granger panel nedensellik testinin uygulandığı çalışmada temiz enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

Cai, Sam ve Chang (2018), G7 ülkeleri için büyüme, temiz enerji tüketimi ve karbondioksit emisyonları arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Bootstrap ARDL sınır testinin ve 1975-2015 dönemine ait veri setinin kullanıldığı çalışmada, temiz enerji tüketiminin yalnızca Kanada, Almanya ve ABD'de ekonomik büyümeye neden olduğunu bulmuşlardır.

Cai ve Menegaki (2019), sekiz ülke için (Brezilya, Çin, Endonezya, Filipinler, Hindistan, Malezya, Pakistan ve Tayland) temiz enerji tüketiminin durağanlık özelliklerini araştırmışlardır. 1965-2016 dönemine ait verilere kantil ve Fourier kantil birim kök testlerini uygulamışlardır. Kantil birim kök analizi sonuçları temiz enerji tüketiminin Brezilya ve Filipinler için durağan olduğunu göstermektedir. Fourier kantil birim kök analizi sonuçları ise Çin, Pakistan ve Tayland için temiz enerji tüketiminin durağan olduğunu göstermektedir.

Cai ve Menegaki (2019), 21 OECD ülkesi ve 14 Yükselen piyasa ülkesi için temiz enerji tüketimini, 1965'ten 2016'ya kadar olan dönemi kapsayan verileri kullanarak hem keskin hem de yumuşak kırılmalara sahip ikinci nesil panel birim kök testi ile incelemişlerdir. Ampirik sonuçlar, keskin kırılmalarla birlikte yumuşak kırılmaların da dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. 35 ülkeden 22'si için yakınsama hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Saliminezhad ve Bahramian (2020), 1965-2017 dönemi verileri ile Çin'de temiz enerji tüketimi ile büyüme arasındaki ilişkileri hem zaman hem de frekans alanlarında simetrik ve asimetrik nedensellik testleri

kullanarak araştırmışlardır. Hem simetrik hem de asimetrik nedensellik analizi sonuçlarında temiz enerji tüketimeinden büyümeye nedensel ilişkinin olmadığı görülmüştür. Fakat ekonomik büyüme değişkeninden temiz enerji tüketimeine doğru orta ve uzun dönemde simetrik nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Asimetrik analiz sonucunda yalnızca ekonomik büyümeye yönelik negatif şokların temiz enerji tüketim seviyesinde düşüşe yol açacağı bulgusuna ulaşılmıştır.

Ummalla ve Goyari (2021), temiz enerji tüketimeinin, büyüme ve CO2 emisyonları üzerindeki etkilerini, 1992–2014 dönemi için BRICS ülkelerinden oluşan bir panel için çevresel Kuznets eğrisi (EKC) hipotezi çerçevesinde incelemektedir. Temiz enerji tüketimi değişkeninin büyüme düzeyi üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu ve EKC hipotezinin BRICS ülkelerinde geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

## YÖNTEM

Çalışmanın ilk aşamasında birim kök analizi yapılmış ve ADF ve testleri uygulanmıştır. Birim kök analizi sonucunda eşbütünleşme ilişkisinin araştırılmasına yönelik ön koşul sağlandığından (alışmada kullanılan değişkenler I(1) olduğundan) Bayer ve Hanck (2013) tarafından önerilen eşbütünleşme testi yapılmıştır. Daha sonra ele alınan modele ait uzun dönemli katsayılar Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) yöntemi, Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemi ve Kanonik Eşbütünleşme Regresyonu (CCR) kullanılarak tahmin edilmiştir. Son aşamada ise hata düzelme modeli oluşturulmuş ve kısa dönem analizi yapılmıştır.

### Bayer-Hanck (2013) Eşbütünleşme Testi

Durağan olmayan değişkenler kullanılarak gerçekleştirilen ekonometrik analizlerde sahte regresyon sorunu ortaya çıkabilmektedir. Sahte regresyon sorunundan kaçınmak iki şekilde mümkün olmaktadır. Bunlardan birincisi serileri durağan hale getirmek, ikincisi ise değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisini araştırmaktır. Eşbütünleşme ilişkisinin araştırılması amacıyla farklı temellere dayanan birçok eşbütünleşme prosedürü önerilmiştir. Örneğin Engle ve Granger (1987) testi kalıntılara dayanmaktadır, Johansen (1988) testi ise sistem temelli yapıya sahip bir testtir. Boswijk (1994) tarafından literatüre kazandırılan eşbütünleşme testinde F testi kullanılmakta ve bu test hata düzelme modeline dayanmaktadır. Banerjee vd. (1998) eşbütünleşme testinde ise t testi kullanılmaktadır. Amprik çalışmalarda kullanılan bu gibi farklı eşbütünleşme testleri bazen birbirleri ile çelişen sonuçlar verebilmektedir. Bayer ve Hanck (2013) bu durumdan hareket ederek daha tutarlı sonuçlar elde edebilmek adına Engle ve Granger (1987), Johansen (1988), Boswijk (1994) ve Banerjee vd. (1998) testlerini beraber ele alan ve bu eşbütünleşme testlerinden daha güçlü olan yeni bir test geliştirmişlerdir. Bayer ve Hanck (2013), ele alınan eşbütünleşme testlerine ait olasılık değerlerinin Fisher (1932) formülleri ile kombine edilmesini önermektedir. Fisher (1932), ele alınan testlerin her birine ait p değerlerini kullanarak test istatistiğinin hesaplandığı bir yöntem önermiştir. Fisher (1932),  $p_i$ 'nin doğal logaritma dönüşümünü uygulayarak, denklem (1) ile verilen test istatistiğini tanımlamıştır:

$$Fisher = -2 \sum \log p_i \quad (1)$$

Bayer ve Hanck (2013) test istatistiği ise Fisher (1932) yaklaşımı dikkate alınarak denklem (2) ile hesaplanmaktadır:

$$Fisher = -2[\ln(PEG) + \ln(PJOH) + \ln(PBO) + \ln(PBDM)] \quad (2)$$

Denklem (2)'de, *PEG* ; Engle-Granger (1987), *PJOH* ; Johansen, *PBO* ; Boswijk ve *PBDM* ; Banerjee vd. eşbütünleşme testlerine ait olasılık değerleridir. Geliştirilen bu eşbütünleşme testi araştırmacıların bir karara varması açısından isteğe bağlı seçimden kurtulmalarını sağlaması açısından oldukça avantajlıdır. Elde edilen test istatistiği, Bayer ve Hanck (2013)'ın çalışmasında hesaplamış olduğu kritik değerlerden büyük ise

eşbütünlük olmadığı ifade eden  $H_0$  hipotezi reddedilmekte ve eşbütünlüğün varlığına karar verilmektedir.

## VERİ SETİ

Bu çalışmada, Türkiye’de temiz enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi 1965-2021 dönemi için araştırılmıştır. Bağımlı değişken olarak ekonomik büyüme düzeyinin bir göstergesi olan reel gayri safi yurt içi hâsıla (y, sabit fiyatlarla 2015 US\$) kullanılmıştır. Bağımsız değişken olarak temiz enerji tüketimi değişkeni (te) oluşturulmuştur. Temiz enerji tüketimi değişkeni, Cai, Sam ve Chang (2018) ile Saliminezhad ve Bahramian (2020)’in çalışmaları takip edilerek BP Statistical Review of World Energy (2022)’den ve hidroelektrik, güneş enerjisi ve rüzgar enerjisi tüketimi verilerinin toplamından elde edilmiştir. Reel gayri safi yurt içi hâsıla verilerine Dünya Bankası web sayfasından ulaşılmıştır. Seriler arasındaki boyutsal farklılıkları düzeltmek için değişkenler logaritma formuna dönüştürülmüştür.

## BULGULAR

Tahmin sonuçlarının geçerliliği ve regresyon tekniğinin seçimi genellikle birim kök testi ve eşbütünlük testi bulgularına bağlıdır. Verilerin durağanlığını araştırmak için genellikle birim kök testleri kullanılmaktadır. Çalışmada, değişkenlerin durağanlık özelliklerini araştırmak amacıyla ADF ve DF-GLS birim kök testleri kullanılmıştır. Tablo 1’de birim kök testi sonuçları verilmiştir.

**Tablo 1. ADF ve DF-GLS Birim Kök Analizi Sonuçları**

Değişken	ADF		DF-GLS	
	Düzye	1. Fark	Düzye	1. Fark
y	-3.107 (0)	-5.064 (3)*	-2.723 (0)	-8.394 (0)*
te	-2.459 (0)	-8.289 (0)*	-2.298 (0)	-6.386 (0)*

**Not:** \*, \*\* ve \*\*\* simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içinde verilen uygun gecikme uzunlukları Akaike Bilgi Kriteri kullanılarak belirlenmiştir.

Tablo 1 ile verilen ADF ve DF-GLS testi sonuçları incelendiğinde y ve te değişkenlerinin düzeyde birim köklü olduğu ve serilerin birinci farklarında ise durağan olduğu görülmektedir. Bayer-Hanck eşbütünlük testi, ele alınan serilerin I(1) olma koşulunu gerektirdiğinden eşbütünlük ilişkisinin araştırılabilmesi için gerekli önkoşul sağlanmaktadır. Bayer ve Hanck (2013) eşbütünlük testinden elde edilen bulgular Tablo 2’de yer almaktadır.

**Tablo 2. Eşbütünlük Analizi Sonuçları**

	Banerjee vd.	Boswijk	Engle-Granger	Johansen
<b>Test İstatistikleri</b>	-4.473*	22.312*	-2.907	19.889**
<b>p-değeri</b>	0.004	0.002	0.299	0.031
Bayer-Hanck (2013) Eşbütünlük Testi				
	Fisher İstatistiği	Kritik Değerler		
		% 1	% 5	% 10
<b>EG – JOH – BO – BDM</b>	31.895**	34.334	22.215	17.187

**Not:** \*, \*\* ve \*\*\* simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 2 ile verilen Bayer-Hanck eşbütünlük testi sonuçları incelendiğinde hesaplanan Fisher istatistiği %5 kritik değerlerden büyük olarak elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre  $H_0$  hipotezi reddedilmektedir. Buna göre değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi elde edilmiştir. Eşbütünlük analizi sonucu uzun dönemde

Türkiye’de temiz enerji tüketimi ile büyüme arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Buna göre değişkenlerin düzey değerlerinin kullanılmasıyla yapılacak uzun dönemli tahminlerde sahte regresyon sorunu olmayacaktır. Bu çalışmada, uzun dönemli eşbütünlük katsayılarının tahmin edilmesi amacıyla DOLS (Stock ve Watson, 1993), FMOLS (Phillips ve Hansen, 1990) ve CCR (Park, 1992) yöntemleri kullanılmıştır. Uzun dönem analizi sonucunda elde edilen bulgular Tablo 3’de sunulmuştur.

**Tablo 3. Uzun Dönem Analizi (Eşbütünlük Katsayıları)**

Yöntem	Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
DOLS	te	0.078**	0.038	2.073	0.044
	Sabit Terim	25.378*	0.043	587.639	0.000
FMOLS	te	0.075**	0.036	2.099	0.041
	Sabit Terim	25.371*	0.037	682.022	0.000
CCR	te	0.075**	0.037	2.018	0.049
	Sabit Terim	25.371*	0.038	666.606	0.000

**Not:** \*, \*\* ve \*\*\* simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3 incelendiğinde DOLS, FMOLS ve CCR tahmin sonuçlarının benzer sonuçlar içerdiği görülmektedir. Uzun dönemde, kullanılan her üç yönteme göre temiz enerji tüketimi değişkenine ait katsayılar pozitif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlı elde edilmiştir. Buna göre Türkiye’de uzun dönemde temiz enerji tüketiminde meydana gelecek %1’lik artış ekonomik büyümeyi yaklaşık olarak %0.07 oranında artırmaktadır.

Ekonometrik analizin son aşamasında kısa dönem parametrelerini tahmin etmek amacıyla hata düzelme modeli kurulmuştur. Hata düzelme modeline ait kısa dönem analizi bulguları Tablo 4’de verilmiştir. Tablo 4’den görülebileceği gibi hata düzeltme terimine ( $ECT_{t-1}$ ) ait katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı elde edilmiştir. Buna göre uzun dönemde birlikte hareket eden seriler arasında kısa dönemde ortaya çıkan sapmaların ortadan kalktığı ve hata düzeltme mekanizmasının çalıştığı söylenebilir. Sapmaların 0.367’lik kısmının 1 dönem içinde düzeleceği ve sistemin yaklaşık olarak 2.72 dönem sonra dengeye geleceği görülmektedir.

**Tablo 4: Kısa Dönem Analizi (Hata Düzeltme Modeli)**

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
$\Delta te$	0.117*	0.031	3.725	0.001
$ECT_{t-1}$	-0.367**	0.160	-2.289	0.026

**Not:** \*, \*\* ve \*\*\* simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir. ECT hata düzeltme terimini göstermektedir.

Tablo 4’den görülebileceği üzere temiz enerji tüketiminin kısa dönem katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuca göre kısa dönemde temiz enerji tüketiminde meydana gelecek %1’lik bir artış, ekonomik büyüme üzerinde % 0.11’lik bir artışa neden olmaktadır.

## SONUÇ

Bu çalışmada 1965-2021 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak, Türkiye’de temiz enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki uzun ve kısa dönem etkileri araştırılmıştır. Serilerin durağanlıkları ADF ve DF-GLS testleri ile araştırılmış ve serilerin birinci farklarında durağan hale geldikleri tespit edilmiştir. Ele alınan model çerçevesinde eşbütünlük ilişkisinin olup olmadığı, Bayer-Hanck eşbütünlük testi ile analiz



edilmiştir. Eşbütünleşme analizi bulguları değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Uzun dönem analizi için DOLS, FMOLS ve CCR yöntemleri kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre uzun dönemde Türkiye’de temiz enerji tüketimindeki artışların ekonomik büyümeyi artırdığı belirlenmiştir. Ekonometrik analizin son aşamasında kısa dönem analizi için hata düzeltme modeli oluşturulmuştur. Hata düzeltme modeli sonuçları, kısa dönemde temiz enerji tüketimindeki artışların ekonomik büyümeyi artırdığını göstermektedir.

Türkiye’nin şüphesiz büyüme hedeflerinden vazgeçmesi mümkün değildir. Ekonomik büyüme ile birlikte artan fosil yakıt kullanımı çevreyi doğal olarak kirletecektir. Bu kirliliğin boyutlarının azaltılması ancak temiz enerji kullanımı ile mümkün olacaktır. Elektrikli arabaların geliştirilmesi, güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi üretiminin teşvik edilmesi gibi bazı temiz enerji teşvik politikaları hükümet tarafından uygulanmaktadır. Fakat emisyon düzeylerine bakıldığında daha fazla tedbire ihtiyaç olduğu açıktır. Bu durumda temiz enerji teknolojilerini geliştirilerek, enerji kullanımında verimliliğin artırılması gerekmektedir. Bu da ancak gelişmiş ülkelerde olduğu gibi temiz enerji çalışmalarını teşvik etmekle ve bu alana daha fazla kaynak ayırmak ile mümkün olacaktır. Temiz enerji kaynaklarının ekonomik büyüme ile çevre koruma dengesini sağlayacağı düşünülmektedir.

## KAYNAKÇA

- Banerjee, A., Dolado, J. & Mestre, R. (1998). Error-correction mechanism tests for cointegration in a single-equation framework. *Journal of Time Series Analysis*, 19(3), 267-83.
- Bayer, C. & Hanck, C. (2013). Combining non-cointegration tests. *Journal of Time Series Analysis*, 34(1), 83-95.
- Boswijk, P. H. (1994). Testing for an unstable root in conditional and unconditional error correction models. *Journal of Econometrics*, 63, 37-60.
- Cai, Y., & Menegaki, A. N. (2019). Convergence of clean energy consumption—panel unit root test with sharp and smooth breaks. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 18790-18803.
- Cai, Y., & Menegaki, A. N. (2019). Fourier quantile unit root test for the integrational properties of clean energy consumption in emerging economies. *Energy Economics*, 78, 324-334.
- Cai, Y., Sam, C. Y., & Chang, T. (2018). Nexus between clean energy consumption, economic growth and CO2 emissions. *Journal of Cleaner Production*, 182, 1001-1011.
- Engle, R. F. & Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276.
- Fisher, R. A. (1932). Statistical methods for research workers, in: breakthroughs in statistics, New York: Springer.
- Hamit-Haggar, M. (2016). Clean energy-growth nexus in sub-Saharan Africa: Evidence from cross-sectionally dependent heterogeneous panel with structural breaks. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 57, 1237-1244.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-54.
- Maji, I. K. (2015). Does clean energy contribute to economic growth? Evidence from Nigeria. *Energy Reports*, 1, 145-150.
- Mohamed, M. S., Sun, H., & Tariq, G. (2019). Clean energy consumption and economic growth: using Obor countries. *Journal of Economics and Finance*, 10(2), 50-56.
- Pao, H. T., Li, Y. Y., & Fu, H. C. (2014). Clean energy, non-clean energy, and economic growth in the MIST countries. *Energy Policy*, 67, 932-942.

- Park, J. Y. (1992). Canonical cointegrating regressions. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 60(1), 119-143.
- Phillips, P. C., & Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I(1) processes. *The Review of Economic Studies*, 57(1), 99-125.
- Saliminezhad, A. & Bahramian, P. (2020). Clean energy consumption and economic growth nexus: asymmetric time and frequency domain causality testing in China. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 15(1), 1-12.
- Stock, J. H., & Watson, M. W. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 61(4) 783-820.
- T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2023). Türkiye Ulusal Enerji Planı 2022 (01/08/2023 tarihinde <https://enerji.gov.tr/duyuru-detay?id=20317> adresinden ulaşılmıştır)
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2023). (01/08/2023 tarihinde <https://www.mfa.gov.tr/> adresinden ulaşılmıştır)
- Ummalla, M., & Goyari, P. (2021). The impact of clean energy consumption on economic growth and CO2 emissions in BRICS countries: Does the environmental Kuznets curve exist?. *Journal of Public Affairs*, 21(1), 1-12.



## OECD Ülkeleri için Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC)'nin Geçerliliğine İlişkin Bir Analiz

**Işıl DEMİRTAŞ**

Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,  
Giresun

isil.demirtas@giresun.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-7534-4911>

Makale Başvuru Tarihi : 20.07.2023

Makale Kabul Tarihi : 19.09.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Doi: 10.5281/zenodo.10003950

### Özet

#### **Anahtar Kelimeler:**

Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC), Ekonomik Büyüme, Kalkınma, Panel Koentegrasyon Analizi, MG (Mean Group), CCE (Common Correlated Effect), AMG (Augmented Mean Group)

*Bu çalışma, panel eşbütünleşme testleri kullanarak kişi başı gelirin kirlenici emisyonlar üzerinde bir eşik etkisinin olup olmadığını EKC hipotezi bağlamında incelemektedir. Çalışma, 1998-2019 dönemini kapsayacak şekilde 37 OECD ülkesinden oluşmaktadır. Elde edilen ampirik sonuçlar, kişi başı gelir düzeyi ile CO<sub>2</sub> emisyonu arasında EKC tipi ilişkinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktadan hareketle, bulgular, gelir düzeyinin seviyesine bağlı olarak çevreye olan duyarlılığın değiştiğine işaret etmektedir. Ancak, eşğin üzerinde yaşanan kirlenici emisyonlardaki düşüşlerin, eşğin altındaki bozulmaları dengelediği anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla, politika yapıcıların ekonomik büyüme ve CO<sub>2</sub> emisyonu arasındaki EKC hipotezi ile ilintili ters U-şeklindeki ilişkiye dayanarak pasif çevre politikaları yerine zarar gören biyoçeşitliliği ve ekolojik sistemleri iyileştiren proaktif politikaları benimsemeleri tavsiye edilmektedir.*

### **An Analysis of the Validity of the Environmental Kuznets Curve for OECD Countries**

### Abstract

#### **Keywords:**

Environmental Kuznets Curve (EKC), Economic Growth, Development, Panel Cointegration Analysis, MG (Mean Group), CCE (Common Correlated Effect), AMG (Augmented Mean Group)

*This paper examines whether per capita income has a threshold effect on pollutant emissions in the context of the EKC hypothesis, using panel cointegration tests. The study consists of 37 OECD countries covering the period 1998-2019. The empirical results reveal that the EKC-type relationship is valid between per capita income and CO<sub>2</sub> emissions. From this point of view, the findings indicate that environmental sensitivity changes depending on the level of income level. However, reductions in pollutant emissions above the threshold cannot offset degradation below the threshold. Therefore, it is recommended that policy makers adopt proactive policies that improve damaged biodiversity and ecological systems rather than passive environmental policies based on the inverted U-shaped relationship between economic growth and CO<sub>2</sub> emissions associated with the EKC hypothesis.*

## GİRİŞ

Ekonomik büyümenin çevreye zarar verdiği düşüncesi çok uzun yıllar genel kabul gören bir yaklaşım oldu. Öncelikli olarak üretim ve gelir artışına odaklanan ülkelerin çevresel sorunları ilk etapta göz ardı etmeleri, iklim değişikliği ve küresel ısınma gibi çevresel sorunların oluşmasına sebebiyet verdi (Aydın, Esen ve Aydın, 2019). Bu çerçevede ülkeler için vazgeçilmez bir hedef olan ekonomik büyümenin, çevresel riskleri minimize edecek şekilde değerlendirilmesi bir gereklilik haline geldi. Sürdürülebilirlik kavramı bu kapsamda hem ekonomik büyümeyi önceleyen hem de çevresel sorunları bertaraf edecek yeni bir politika olarak ortaya çıktı.

70'li yıllarda çevresel kirliliğin dikkat çekici bir boyuta ulaşması üzerine 1972 yılında yapılan Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı büyümenin sınırlarına dikkat çekmişti (Meadows vd., 1972). Çevresel sorunların ortadan kalkması için büyümeden taviz verilmesi önerilmekteydi. Çevre ile ekonomik büyüme arasındaki bu ters yönlü ilişki, 1983 yılında Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun Ortak Geleceğimiz raporunda Sürdürülebilir Kalkınma kavramının önerilmesi ile farklı bir boyuta taşındı. Rapor, büyüme ve çevresel sürdürülebilirliği birlikte sağlamanın mümkün olacağını savunmaktaydı (Demirtaş, 2017: 111).

1990'ların başında, Grossman ve Krueger (1991) ile Shafik ve Bandyopadhyay (1992)'ın çalışmaları (Stern, 2004: 1420), ekonomik gelişmişlik ile çevre arasındaki ilişkinin ters U biçiminde olduğunu ileri sürdü. Böylece Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezi olarak literatüre geçen söz konusu ilişki ülkelerin ekonomik büyümeyi gerçekleştirirken aynı zamanda çevresel kirlilik ile de mücadele etmelerinin mümkün olduğunu destekledi. Ancak EKC hipotezi, ülkelerin ekonomik büyüme ve çevreyi birlikte önceleyebilmelerinin belirli bir eşik gelir düzeyinin aşılmasından sonra mümkün olabileceğini ileri sürmektedir.

EKC yaklaşımı, akademik ve politik yazında çekici gibi görünse de son zamanlardaki teorik ve ampirik çalışmalar EKC hipotezi ve onunla ilintili politika çıkarımları hakkında sorgulamalar ve eleştiriler getirmeye başlamıştır. Bu eleştirilerden bazıları, tipik bir EKC eğrisinin şeklinin, çevre kirliliğinin kümülatif olmadığı veya etkilerinin tersine çevrilebileceği varsayımına dayanmaktadır. Çünkü gerek bireysel gerekse toplumun tamamı için gelir seviyesi ve yaşam standardının yükselmesiyle çevreye duyarlılık artabilir, ama bu süreçte kaybedilen biyoçeşitlilik gibi çevresel sorunlar geri döndürülemez olabilir (Arrow vd., 1995; Tisdell, 2001, Fodha ve Zaghdoud, 2010; Aydın, Esen ve Aydın, 2019; Esen, Yıldırım ve Yıldırım, 2020; Aydın, Esen ve Aydın, 2022). Çevre ile ekonomik gelişmişlik düzeyi ilişkisi halen güncelliğini koruyan bir tartışma olmayı sürdürmektedir. Küresel ısınma ve iklim değişikliği sorunları günümüzde artan bir biçimde devam etmektedir. Ülkeler, çevre sorunları ile gerek ulusal düzeyde gerekse uluslararası düzeyde mücadelelerini sürdürmektedir. 2012 yılında Rio+20 konferansında sürdürülebilir kalkınma hedefleri belirlenmiştir. Öte yandan 2000 yılında imzalanan Birleşmiş Milletler Binyıl Deklarasyonu ile Binyıl Kalkınma Hedeflerine, 2015'e kadar ulaşılması amaçlanmıştır. 2015 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda ise 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile ülkelerin ekonomik, sosyal ve çevresel alanlarda sürdürülebilirliği yakalayabilmeleri için uzlaşmıştır (Yıldırım, Demirtaş ve Yıldırım, 2022).

2021 yılı verilerine göre enerji kaynaklı CO<sub>2</sub> emisyonlarının %33'ü OECD ülkeleri kaynaklıdır (BP, 2022: 12). OECD ülkelerinin ortalama kişi başına karbon salınımı 2019 yılı itibarıyla 8.3 ton ile dünyanın geri kalanının kişi başına karbon emisyonunun (4.4 ton) oldukça üzerindedir. Ancak OECD ülkeleri 2000 yılından beri ekonomileri büyürken, enerji kaynaklı karbon emisyonlarını azaltmayı başarmaktadır. Bu gelişmede endüstriyel yapıdaki dönüşümler, enerji verimliliğine ve yenilenebilir enerjiye yönelik köklü değişiklikler ve yeni politikalar etkili olmuştur (OECD.Stat, 2023). OECD ülkelerinde 2021 yılında 2020 yılına göre birincil enerji tüketimi %0.2 azalırken, enerji kaynaklı karbon emisyonundaki azalma %1.3 olmuştur. Ancak OECD ülkelerinin tüketim mallarının üretimini önemli bir bölümünü dünyanın geri

kalanına taşıdığı düşünüldüğünde, OECD ülkelerinin çevresel kirliliğin daha büyük bir kısmından sorumlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla küresel ısınma ve iklim değişikliğine ilişkin sorunlar ve hedefler göz önüne alındığında uygulanan politikaların hedeflere ulaşmada ne derece etkili olacağı tartışmalı görünmektedir. OECD, ekolojik kaynakların kullanımında etkinliği artırabileceği için çevresel inovatif faaliyetleri teşvik eden çevre politikası yaklaşımlarını desteklemektedir (Yıldırım, Esen ve Yıldırım, 2022). Dolayısıyla, bu çalışmada 1998-2019 yılların için 37 OECD ülkesinde EKC hipotezinin geçerliliği Panel Koentegrasyon Testleri ile analiz edilmektedir.

Bu amaç doğrultusunda çalışmanın geri kalan kısmı şu şekilde düzenlenmiştir: Birinci bölümde EKC hipotezinin teorik çerçevesi ele alınmaktadır. Ardından ikinci bölümde söz konusu alanda yapılan benzer çalışmaların yer aldığı bir literatür çalışmasına yer verilmektedir. Üçüncü bölümde metodolojik kısmın açıklanmasının ardından ise çalışmadan elde edilen bulgular açıklanmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise söz konusu çalışmadan çıkan sonuca ilişkin politika önerilerinden bahsedilmektedir.

## TEORİK ÇERÇEVE

Kuznets (1955), gelir eşitsizliği ile kişi başına düşen gelir arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu ileri sürmektedir. Bu ilişkiye göre kişi başına gelir düzeyi arttıkça gelir eşitsizliği başlangıçta artmakta, daha sonra ise azalmaya başlamaktadır. Kuznets Eğrisi olarak literatüre geçen bu eğrinin, 1990'lı yıllarda çevre kalitesi ile gelir düzeyi arasındaki ilişkiyle benzerlik göstermesi üzerine çevresel kirlilik ile gelir düzeyi arasındaki ters-U ilişkisi de literatüre Çevresel Kuznets Hipotezi (EKC) olarak geçmiştir (Churchill vd., 2018: 389).

EKC hipotezi, Grossman ve Krueger'in (1991) NAFTA üzerine olan çalışmalarını ile Shafik ve Bandyopadhyay (1992)'ın Dünya Kalkınma Raporuna dair çalışmalarına dayanmaktadır (Stern, 2004: 1420). Grossman ve Krueger (1991) çalışmalarında çevresel kirlilik ile ekonomik büyüme arasında ters U şeklinde bir ilişkinin olduğunu tespit etmiştir (Shahbaz vd., 2013: 495).

Ehrlich ve Holdren (1972) tarafından geliştirilen çevresel etki IPAT eşitliğine göre çevresel etki (I); nüfus (P), refah (A) ve teknolojiye (T) bağlıdır. Bu formüle göre ekonomilerin refahının artması gerektiği düşünüldüğünde ve nüfus da zamanla arttığına göre çevresel etkiyi azaltacak faktör olarak teknoloji kalmaktadır (Ucal, An ve Kurnaz, 2017: 381). Ekonomide yapısal ya da teknolojik olarak herhangi bir değişiklik yoksa ekonomideki ölçek etkisi nedeniyle büyüme, çevresel kirlilik ile sonuçlanacaktır. Ancak EKC hipotezi, ekonomik gelişmişlik düzeyine göre ekonomide farklı etkilerin ortaya çıkacağını varsayar. Yüksek gelişmişlik düzeyi, çevresel farkındalığı artırırken çevresel regülasyonları ve çevre dostu teknolojilerin kullanımını da teşvik eder. Yüksek gelişmişlik düzeylerinde çevresel farkındalığın gelişmesi ile çevresel bozulmaların azalması beklenir. Böylece kişi başına düşen gelirin belirli bir düzeye eriştiği koşulda, eğilim tersine dönebilmekte ve dolayısıyla yüksek gelir seviyelerinde ekonomik büyüme, çevresel iyileşmeye katkı sağlayabilmektedir. Bu durumda, çevresel etkilerin, kişi başına düşen gelirin ters U-şekilli bir fonksiyonu olduğu anlamına gelmektedir (Stern, 2017: 8; Stern, 2004: 1421). Gelişmişlik düzeyi aynı zamanda eğitim düzeyinin de artması ile çevresel farkındalık üzerinde olumlu etki yaratır.

Standart EKC regresyon modeli eşitlik (1)'deki gibi ifade edilmektedir (Stern, 2017: 13):

$$E_{it} = \alpha_{it} + \gamma_t + \beta_1 Y_{it} + \beta_2 Y_{it}^2 + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Buradaki E, kişi başına emisyonların doğal logaritmasını; Y, kişi başına gayri safi yurt içi hasılanın doğal logaritmasını,  $\varepsilon$  rastgele bir hata terimini, i ülkeleri ve t ise zamanı temsil etmektedir.

Çevresel kirlilik ile çıktı arasında geçerli olan üç ilişki, EKC'nin hipotezinin geçerliliğini etkilemektedir (Apergis, 2016: 263). Bu etkilerden birincisi ölçek etkisidir. Ekonomik aktivitenin artması, CO<sub>2</sub> emisyonlarını arttırmaktadır. EKC hipotezine göre ekonomik gelişmenin erken aşamalarında ekonomik faaliyet arttıkça ortaya çıkan ölçek etkisi CO<sub>2</sub> emisyonlarının artmasına ve çevresel bozulmaya yol açar. Ekonominin yapısında veya teknolojisinde herhangi bir değişiklik olmasaydı, ekonominin ölçeğindeki saf büyüme, kirlilik ve diğer çevresel etkilerde orantılı bir büyüme ile sonuçlanacaktı. Ekonomik kalkınma ve çevresel kalitenin çelişen hedefler olduğu şeklindeki geleneksel görüş, yalnızca ölçek etkisini yansıtmaktadır (Stern, 2017: 10). Ancak kompozisyon etkisi nedeniyle ekonomik gelişmenin sonraki aşamalarında GSYİH karesinin negatif olması beklenmektedir. Bu durum bize ekonominin hizmet sektörüne ve hafif sanayiye kaymasının etkisiyle çevresel kalitenin iyileştiğini ifade eder (Churchill vd., 2018: 390). Ürünler temiz üretim yöntemleri ile üretildiğinde kirlilik azalmaktadır. Farklı endüstriler farklı kirlilik yoğunluklarına sahiptir ve ekonomik gelişme ile birlikte endüstriyel gelişme sağlandıkça kirlilik yoğunlukları azalan endüstrilere geçiş sağlanır (Stern, 2017:10). Diğer bir etki ise teknik etkidir. Teknoloji düzeyinin gelişmesi, üretimdeki verimliliği arttırarak kirliliği azaltmaktadır. Çevreye daha az zarar veren girdilerin çevreye daha fazla zarar verenlerle ikame edilmesiyle üretimdeki verimlilik artarak çıktı başına düşen kirletici girdi miktarını azaltır. Teknik etki, çevresel düzenlemeler ve yenilik politikaları tarafından yönlendirilir (Stern, 2017:10; Apergis, 2016: 263; Churchill vd., 2018: 390). EKC hipotezinin geçerliliği bu etkilerin derecesine bağlıdır. Kompozisyon ve teknik etkinin ölçek etkisine belirli bir gelir düzeyi sonrasında baskın olması durumunda EKC hipotezi geçerli olacaktır (Tenaw ve Beyene, 2021: 2).

## LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde EKC hipotezini analiz eden çalışmalardan elde edilen bulgular farklılık göstermektedir. Çalışmalardan bir kısmı ülke gruplarını ele alarak standart EKC regresyon modeli ile çevre- ekonomik büyüme ilişkisini analiz etmektedir. Örneğin, Churchill vd. (2018), 20 OECD ülkesinde 1870-2014 döneminde panelin geneli için EKC hipotezini destekler bulgular elde etmiştir. Ülke bazlı sonuçlara bakıldığında ise 20 OECD ülkesinden 9'unda EKC'yi destekler sonuçlara ulaşılmaktadır. Apergis (2016), CO<sub>2</sub> emisyonu ile kişi başına reel GSYİH arasında kantil eşbütünleşme yaklaşımı ile 1960–2013 dönemi için 15 ülkeden 12'sinde EKC hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Diğer üç ülkede de belirli kantillerde EKC'nin geçerliliği ortaya çıkmıştır. Al-Mulali, Tang ve Öztürk (2015), Latin Amerika ve Karayip ülkelerinde 1980–2010 dönemi için Panel Fully Modified OLS yöntemi ile GSYİH büyümesi CO<sub>2</sub> emisyonu arasında EKC hipotezini destekler sonuçlara ulaşmıştır. Tenaw ve Beyene (2021), 1990-2015 dönemi için 20 Sahraaltı Afrika ülkesinde Panel ARDL yöntemi ile EKC hipotezinin geçerliliğini test etmiştir. Çalışmada, çevresel bozulma endeksi ve ekolojik ayakizi bağımlı değişkenler olarak kullanılarak EKC hipotezi modifiye edilmiştir. Ayrıca kişi başına GSYH yerine Beşerî Sermaye Endeksi (HDI) değişkeni ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlar her iki modelde de EKC hipotezini doğrulamıştır. Ayrıca Sahraaltı Afrika ülkeleri kaynak yoğunluklarına göre sınıflandırılarak da EKC test edilmiştir. Kaynak zengini ülkelerde EKC hipotezinin geçerli olduğu, kaynak yoğun olmayan ülkelerde ise geçerli olmadığı sonucuna varılmıştır. Ulucak (2017), 1995-2014 döneminde AB28 için EKC'yi etkileyen ölçek, kompozisyon ve teknoloji faktörlerinin çevre kirliliği üzerindeki etkilerini ayrı ayrı test etmiştir. Panel DOLS ve FMOLS tahmincileri ile tahmin edilen modelde değişkenler arasındaki ilişki EKC hipotezinin geçerliliğini doğrulamaktadır. Erataş ve Uysal (2014), 1992-2010 yıllarını kapsayan dönem için BRIC-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Türkiye) ülkelerinde EKC hipotezinin varlığını Westerlund ECM eşbütünleşme testi ve Breitung İki Aşamalı EKK tahmincisi ile sınamıştır. Güriş ve Tuna (2011), 88 ülkenin 1971-2008 verilerini kullandığı çalışmada parametrik panel veri modeli EKC'nin geçerliliğini doğrulamıştır. Buna karşın Aydın, Esen ve Özçoban (2019), EKC hipotezinin geçerliliğini 65 net enerji ithal eden ülke için PSTR yaklaşımı kullanarak analiz etmişler. Analiz sonuçları EKC hipotezinin iddia ettiği gibi yüksek gelir düzeylerinin çevre kirliliğine çözüm olduğunu göstermezken, belirli bir eşğin üzerinde gelir artışıyla birlikte sadece emisyon düzeyinin artış hızında bir düşüş yaşandığını ortaya koymuştur. Al-Mulali, Saboori ve Öztürk (2015) de 1981-2011

döneminde Vietnam'da ARDL analizi ile EKC hipotezinin geçerli olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Uzun ve kısa dönemde GSYİH ve kirlilik arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Eğitim düzeyi çevresel farkındalık yaratarak çevresel kaliteyi iyileştirmede etkili olabilmektedir. Nitekim EKC hipotezinin sınındığı bir kısım çalışmada beşerî sermaye de bu doğrultuda ele alınmaktadır. Williamson (2017), 181 ülkenin 2012 yılına ait verilerinden yararlanarak karbondioksit ve metan emisyonlarını ikinci dereceden bir fonksiyon ile tahmin ettiği çalışmasında ortalama eğitim yılı verisini de modele dahil etmiştir. Çalışmada, yüksek eğitim düzeyinde çevresel Kuznets'i doğrulayan bir sonuca ulaşmamıştır. Mehmood (2021), G11 ülkelerinin 1990-2019 yılı verilerinden yararlanılarak eğitim, doğal kaynaklar, doğrudan yabancı yatırımlar, yenilenebilir enerji tüketimi ve GSYİH'nın CO<sub>2</sub> emisyonları üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Orta öğretim kaydı eğitimi temsilen modelde yer almıştır. Çalışmada ikinci nesil panel birim kök testleri CADF ve CIPS, Westerlund and Edgerton koentegrasyon testi, FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Square), DOLS (Dynamic Least Squares Method) ve PMG (Pool Mean Group) ARDL testlerinden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular eğitim düzeyindeki artışın CO<sub>2</sub> emisyonlarını azalttığını ortaya koymuştur. Diğer taraftan (doğrudan yabancı yatırımlar) DYY ve ekonomik büyüme, EKC hipotezini doğrulamaktadır. Yani ekonomik büyümenin erken aşamalarında DYY, doğal kaynaklar ve ekonomik büyüme hava kalitesini bozarken, eşik seviyesini aştıktan sonra her iki değişken de CO<sub>2</sub> emisyonunu azaltıcı yönde etki göstermektedir. Aynı zamanda eğitim düzeyi için de aynı koşullar geçerlidir. Yani EKC hipotezini doğrulayan sonuçlar söz konusudur. Sapkota ve Bastola (2017), 14 Latin Amerika ülkesinde 1980-2010 yıllarına ait dönemde DYY'nin ve gelirin CO<sub>2</sub> emisyonu üzerindeki etkilerini, panel sabit ve rassal etkiler modeli ile test etmiştir. DYY stoku ve enerji yoğun üretim ve nüfus yoğunluğu CO<sub>2</sub> emisyonunu Latin Amerika ülkelerinde arttırmaktadır. Gelir düzeyi ile CO<sub>2</sub> emisyonu arasındaki ilişkide ülkelerin tamamı ele alındığında EKC hipotezinin varlığı doğrulanmaktadır. Diğer taraftan çalışmada ülkeler düşük ve yüksek gelirli olmak üzere iki ayrı gruba ayrılarak da test edilmiştir. Kişi başına düşen CO<sub>2</sub> emisyonu oranı ile beşerî sermaye ilişkisinin ele alındığı çalışmada, beşerî sermayeyi temsilen eğitime erişim kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre düşük gelirli ülke grubunda eğitime erişim ile kirlilik arasında negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yüksek gelirli ülkelerde ise eğitim ile kirlilik arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Khan (2020), 1980-2014 döneminde 122 ekonomi için CO<sub>2</sub> emisyonları ile kişi başına düşen reel GSYİH, kişi başına düşen reel GSYİH'nın karesi, finansal gelişme, yatırım, ticari açıklık, nüfus büyüklüğü ve beşerî sermaye değişkenleri arasındaki ilişkiyi Hansen Eşikdeğer modeli ile test etmiştir. Eğitim düzeyi, 15 yaş ve üzeri nüfus için ilk, orta, yükseköğretim ve ortalama eğitim süresi olmak üzere dört gösterge kullanılarak ölçülmüştür. Elde edilen bulgularla, eğitim düzeyi ile CO<sub>2</sub> emisyonu arasındaki ilişkide bir eşik değer var olduğu ve EKC hipotezinin doğrulandığı sonucuna varılmıştır.

Çalışmalardan bir kısmı ise ülke bazında EKC hipotezini test etmektedir. Shahbaz vd. (2013), 1970-2010 döneminde Türkiye'de CO<sub>2</sub> emisyonu ile ekonomik büyüme, küreselleşme ve enerji yoğunluğu ilişkisini VECM Granger Nedensellik yaklaşımı ve ARDL Koentegrasyon testi ile analiz etmiştir. Çalışma EKC hipotezini doğrulamaktadır. Balaguer ve Cantavella (2018), Avustralya'nın 1950-2014 yılları arasındaki verilerinden yararlanarak eğitim ile CO<sub>2</sub> emisyonu arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi ile test etmiştir. EKC yaklaşımını dikkate alarak elde edilen bulgulara göre yükseköğretim düzeyi dikkate alındığında 1969 yılı dönüm noktası olarak ifade edilmektedir. 1969 öncesinde hem yüksek öğrenim düzeyindeki hem de kişi başına gelir düzeyindeki artış, emisyon oranını arttırmaktadır. 1969 yılından 2011 yılına kadarki süreçte ise eğitim düzeyindeki artış, ekonomik büyümenin çevre üzerindeki etkisini bertaraf etmekte iken, 2012 yılından itibaren ise hem ekonomik büyüme hem de eğitim düzeyindeki artış çevre üzerinde olumlu etkiye neden olmaktadır. Managi ve Jena (2008), 1991-2003 döneminde Hindistan'da çevresel verimlilik ve gelir arasındaki ilişkiyi panel veri ile test etmiştir. Çevresel bilinç düzeyinin bir göstergesi olarak kullanılan eğitim endeksi daha yüksek eğitim düzeyine sahip olan eyaletlerin daha az çevresel kirliliğe maruz kaldığını göstermektedir. Bunun yanında Aydın ve Esen (2017) Türkiye'de EKC hipotezinin geçerliliğini 1971-2014

dönemi için Smooth Transition Regression (STR) modeli ile incelemiştir. Sonuçlar, çevresel kirliliğin kalkınmanın ilk evrelerinde ekonomik büyümeyle birlikte yükselme eğiliminde olduğunu ancak 8.022 \$'lık bir eşik seviyesinin aşılmasıyla birlikte kirlilik artış oranının yavaşladığını ama düşmediğini göstermektedir.

## EKONOMETRİK YÖNTEM

Çalışmada, değişkenler arasındaki ilişkinin sınılanması için öncelikle serilerin durağanlık düzeylerinin belirlenmesi gerekmektedir. Durağanlık düzeylerinin belirlenmesinde uygun birim kök testinin seçimi ise yatay kesit bağımlılığının olup olmamasına bağlıdır. Yatay kesit bağımlılığının olmadığı yani paneli oluşturan kesitlerin birbirlerinden bağımsız olduğu durumlarda birincil nesil panel birim kök testleri, paneli oluşturan yatay kesitler arasında korelasyon olduğu durumda ise ikincil nesil birim kök testleri kullanılmaktadır. Çalışmada yatay kesit bağımlılığının varlığı Pesaran (2004) CD testi ile analiz edilmiştir. CD testi, ADF tipi regresyondan elde edilen OLS artıklarının ikili regresyon katsayılarını analiz etmektedir (Yıldırım, Esen ve Yıldırım, 2022: 4).

Yatay kesit bağımlılığının varlığı söz konusu olduğunda heterojen panel verilere daha uygun olan Kesitsel Im-Pesaran-Shin (CIPS) testi uygulanmaktadır (Yıldırım, Esen ve Yıldırım, 2022:4). Pesaran (2007), IPS testini CA yöntemiyle genişleterek yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Cross-Sectionally Augmented IPS (CIPS) testini önermiştir. Bu test, kesitlerin ilk farkları ve gecikmeli değerleri ile standart ADF regresyonunu panel verilere genişletir. Hem  $T > N$  hem de  $N > T$ 'de kullanılabilir (Yıldırım vd. 2021; 7).

Pesaran (2007) birim kök testi eşitlik (2)'deki gibi ifade edilmektedir:

$$CIPS(N, T) = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (2)$$

Eşitlik (2)'de yer alan  $N$ , ülke sayısını ve  $T$  ise zaman periyodunu temsil etmektedir. Ayrıca,  $t_i(N, T)$ , yatay kesit istatistiğini temsil etmektedir.

Çalışmada seriler arasında uzun dönemli ilişkisinin olup olmadığı Pedroni (1999) ve Westerlund (2005) testleri ile analiz edilmiştir. Pedroni (1999) testinde, çok değişkenli regresyon modellerine izin verilmektedir. Koentegrasyon vektörleri boyunca hataların heterojenliği söz konusu olabilmektedir. Dinamik ve sabit etkiler, panelin yatay kesitleri arasında farklıdır (Akbaş ve Şentürk, 2013: 51). Pedroni koentegrasyon testi, değişkenler arasında koentegrasyon olmadığı sıfır hipotezini sınamaktadır. Sıfır hipotezi bu şekilde belirlendiği takdirde, uzun dönem durağan durum dengeden sapmalara yol açan şokların kalıcı olduğunda bu testlerin gücü düşebilmektedir. Bu nedenle koentegrasyon vardır sıfır hipotezini sınamak üzere geliştirilen testlerin de uygulanması önemlidir (Özcan, 2015:2010). Bu amaçla çalışmada Westerlund (2005) testi de uygulanmıştır. Westerlund (2005), boş hipotezde koentegrasyonun olduğunu, alternatif hipotezde ise koentegrasyonun olmadığını ifade etmektedir (Özşahin, Mucuk ve Gerçekler, 2016: 124).

Çalışmada uzun dönemli parametreler MG (Mean Group) (Pesaran ve Smith, 1995), CCE (Common Correlated Effect) (Pesaran, 2006) ve AMG (Augmented Mean Group) (Eberhardt ve Teal, 2010) olmak üzere üç farklı panel tahmincisi kullanılarak tahmin edilmiştir. MG tahmincisi, heterojenliğe izin verir, ancak yatay kesit bağımlılığını ele almamaktadır (Topçu ve Payne, 2018: 162). MG, kesişimlerin, eğimlerin ve hata varyanslarının gruplar arasında farklılık göstermesine izin verir. Her grup için ayrı bir model ele alır ve katsayıların aritmetik ortalamasını hesaba katar. Zaman serisi boyutu yeterince uzunsa, MG tahmincisi tutarlı tahminler üretir (Atasoy, 2017: 737).

CCE ve AMG modelleri heterojen ve yatay kesit bağımlılığı olan panel veri kümelerinde kısa ve uzun dönem tahminleri için uygundur. Pesaran (2006) tarafından önerilen CCE, ortak faktörleri temsil etmek için kesit



ortalama değerleri panel hata düzeltme modeline eklenir. Eberhardt ve Teal (2010) tarafından önerilen AMG tahmin edicisinde ise modele zaman yapay değişkenleri eklenerek birinci fark yöntemleri ile model tahmin edilir. Bu tahminler her hata düzeltme modeline eklenir. AMG tahminicisini elde etmek için birim bazında ortalaması alınır (Erdoğan vd., 2020: 6).

AMG, ülke regresyonuna ortak bir dinamik etki dahil ederek yatay kesit bağımlılığını açıklar. Bu değişken, ilk farklarda havuzlanmış bir regresyonun yıl kukla katsayılarından çıkarılır ve tüm ülkelerde gözlemlenmemiş ortak faktörlerin düzey eşdeğer ortalama gelişimini temsil eder. Gözlemlenmemiş ortak faktörlerin ülkeye özgü eş bütünleşme ilişkisinin bir parçasını oluşturması koşuluyla, artırılmış ülke regresyon modeli, ülkeler arasında farklılık göstermesine izin verilen eş bütünleşme ilişkisini kapsar (Bond ve Eberhardt, 2013: 3).

CCE tahminicisi, gözlemlenmemiş faktörlerin ve bireye özgü hataların durağanlığına izin verir. Ayrıca, gözlemlenmeyen faktörlerin sayısını tahmin etmeye gerek yoktur. CCE ve AMG yöntemleri, içsellik ve yapısal kırılmaların varlığında bile heterojenlik veya homojenlik durumunda tutarlı tahminler verir (Erdoğan ve Acaravcı, 2022: 1875). İlk olarak Pesaran (2006) tarafından ortaya atılan ve Kapetanios vd. (2011) tarafından geliştirilen CCE tahminicisi ayrıca yapısal kırılmalara ve durağan olmayan gözlemlenmemiş ortak faktörlere karşı dayanıklıdır (Atasoy, 2017: 736). CCE için ortalama grup tahminicisi, her bir regresyon üzerinden her bir katsayının ortalaması hesaplanarak elde edilir (Atasoy, 2017: 737).

## VERİ VE AMPİRİK SONUÇLAR

Bu çalışmada 37 OECD ülkesi için Çevresel Kuznets eğrisinin geçerliliği analiz edilmektedir. Tahmin denklemi, Eşitlik (3)'te görülmektedir.

$$co2_{it} = \beta_0 + \beta_1gdp_{it} + \beta_2gdp2_{it} + \beta_3urban_{it} + \beta_4ec_{it} + \beta_5hdi_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Eşitlik (3)'te,  $co_2$ , karbon emisyonu;  $gdp$ , kişi başı hasılayı;  $urban$ , kent nüfusunu;  $ec$ , enerji tüketimini ve  $hdi$  ise beşerî sermayeyi temsil etmektedir. Ayrıca  $\varepsilon_{it}$ , hata terimlerini,  $i: 1, \dots, N$  ve  $t: 1, \dots, T$  ülkeleri ve yılları temsil etmektedir. Veriler Dünya Bankası'ndan elde edilmiştir. Verilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de görülmektedir. Çalışmada ikincil veriler kullanıldığından, etik kurul onayı gerekmemektedir.

**Tablo 1.** Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Açıklama	Göz.	Ort.	Std. Hata	Min.	Maks.
co2	CO <sub>2</sub> emisyonu (kişi başına metrik ton)	814	8.073	4.339	1.244	25.604
gdp	Kişi başına düşen GSYİH (sabit 2015 ABD doları)	814	33358.6	21973.8	3953.6	112417.9
urban	Kent Nüfusu	814	76.047	11.175	50.701	98.041
ec	Toplam Enerji Tüketimi (quad Btu)	814	6.198	16.000	0.076	101.244
hdi	İnsani gelişim indeksi	814	0.863	0.063	0.640	0.957

Tablo 1'deki istatistikler incelendiğinde karbon emisyonunun ortalama değerinin 8.073 olduğu görülmektedir. Diğer yandan  $gdp$ ,  $urb$ ,  $ec$  ve  $hdi$  değişkenler ortalama değerleri sırası ile 33358.6, 76.04, 6.19 ve 0.86'dır. Seriler arasındaki ilişkilere yönelik Pearson Korelasyon Matrisi Tablo 2'de görülmektedir.

**Tablo.2** Pearson Korelasyon Matrisi

	co2	gdp	urb	ec	hdi
co2	1				
gdp	0.552***	1			
urb	0.2571***	0.4152***	1		
ec	0.4055***	0.1542***	0.1233***	1	
hdi	0.4585***	0.7236***	0.3782***	0.1567***	1

Tablo 2'deki sonuçlar incelendiğinde karbon emisyonu üzerinde tüm değişkenlerinin korelasyon katsayılarının %1 seviyesinde anlamlı olduğu görülmektedir. Değişkenlerin hepsinin karbon emisyonu ile arasındaki korelasyon pozitifdir.

Serilerin durağan olmaması, sahte regresyon sorununa neden olabilmektedir. Bu nedenle tahmin denkleminin durağan serilerle araştırılması gerekmektedir. Serilerin durağanlığını araştırmak için uygun birim kök testinin seçilmesi yatay kesit bağımlılığına bağlıdır. Tablo 3'te değişkenlerin birim kök ve yatay kesit bağımlılık testi sonuçları görülmektedir.

**Tablo 3.** Birim Kök ve Yatay Kesit Bağımlılığı Sonuçları

Değişkenler	Birim Kök Testi		Yatay Kesit Bağımlılığı	
	Sabitli Model	Sabitli ve Trendli Model	CD	P-Value
co2	-1.921	-2.612	39.02	0.000
lngdp	-2.087	-2.083	97.46	0.000
lnurban	-1.05	-1.469	58.93	0.000
lnec	-1.656	-3.475	17.24	0.000
hdi	-2.196	-2.435	116.47	0.000
<b>Kritik Değerler</b>				
		10%	5%	1%
<b>Sabitli Model</b>		-2.08	-2.16	-2.3
<b>Sabitli ve Trendli Model</b>		-2.58	-2.65	-2.78

*Not: Maksimum gecikme 8 olarak seçilmiştir. Optimum gecikme uzunluğu F testi ile seçilmiştir.*

Tablo 3'te Pesaran (2004) yatay kesit bağımlılık (CD) testi sonuçlarına göre yatay kesit bağımlılığının olmadığı sıfır hipotezi tüm seriler için reddedilmektedir. Böylece tüm serilerin yatay kesit bağımlılığına sahip olduğuna karar verilir. Yatay kesit bağımlılık testi sonuçlarına göre ikinci nesil birim kök testinin kullanılması gerektiğine karar verilmiştir. Literatürde yaygın olarak kullanılan CIPS testi (cross-sectional IPS) tercih edilmektedir. CIPS testi sonuçlarına göre, lnco2, lngdp ve lnurban serileri için birim kökün mevcut olduğunu öne süren sıfır hipotezi reddedilememektedir. lnco2, lngdp ve lnurban serilerinin hem sabit hem de sabit ve trend modelleri için durağan olmadığına karar verilmektedir. Diğer yandan lnec serisi için sabitli ve trendli modele göre ve hdi serisi için sabitli modele göre sıfır hipotezi reddedilmekte ve serilerin durağan olduğuna karar verilmektedir. Seriler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin araştırılması için Panel Koentegrasyon Test Sonuçları ele alınmaktadır. Literatürde Panel Koentegrasyon Testi için yaygın olarak kullanılan Pedroni (1999) ve Westerlund (2005) testleri tercih edilmiştir. Test sonuçları Tablo 4'te görülmektedir.

**Tablo 4.** Panel Koentegrasyon Test Sonuçları

Pedroni Koentegrasyon Testi	İstatistik	Olasılık
Modified Phillips–Perron t	4.616	0.000
Phillips–Perron t	-5.900	0.000
Augmented Dickey–Fuller t	-6.619	0.000
Westerlund Koentegrasyon Testi		
	İstatistik	Olasılık
Variance ratio	-2.4623	0.0069

Tablo 4’teki sonuçlar incelendiğinde hem Pedroni (1999) hem de Westerlund (2005) testleri için koentegrasyon ilişkisinin mevcut olmadığını öne süren temel hipotez reddedilmekte ve seriler arasında bir uzun dönemli ilişkinin mevcut olduğuna karar verilmektedir. Uzun dönemli bir ilişkinin mevcut olmasının görülmesinin ardından seriler arasındaki ilişkilerin yönünün ve büyüklüğünün tespit edilebilmesi için uzun dönemli katsayılar incelenmektedir. Test sonuçları Tablo 5’de görülmektedir.

**Tablo 5.** MG, CCE & AMG Test Results

Değişkenler	MG Sonuçları			CCE Sonuçları			AMG Sonuçları		
	Coeff.	z	Prob.	Coeff.	z	Prob.	Coeff.	z	Prob.
<b>lngdp</b>	23.555	2.140	0.032	20.310	1.860	0.064	17.572	1.730	0.084
<b>lngdp2</b>	-1.080	-2.020	0.043	-0.998	-1.880	0.061	-0.843	-1.680	0.092
<b>lnurban</b>	-1.896	-1.730	0.084	-3.993	-1.630	0.102	-0.391	-0.330	0.745
<b>lnec</b>	0.716	7.030	0.000	0.491	4.780	0.000	0.588	6.340	0.000
<b>hdi</b>	-0.832	-1.090	0.277	0.397	0.660	0.512	-0.081	-0.140	0.887
<b>cons</b>	-95.589	-1.570	0.117	-150.934	-1.910	0.056	-82.236	-1.550	0.120

Tablo 5’te literatürde yaygın şekilde kullanılan MG, CCE ve AMG yöntemlerine ilişkin sonuçların yer aldığı görülmektedir. Öncelikle her üç model için çevresel Kuznets eğrisi geçerlidir. Belirli bir eşik değerine kadar hasılanın karbon emisyonu üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi mevcuttur. Ancak bu eşik değerinden sonra hasılanın etkisi negatif ve anlamlı hale gelmektedir. Bu eşik değeri  $-\frac{\beta_1}{2*\beta_2}$  şeklinde hesaplanabilmektedir. Buna göre modellerin sonuçları farklılık göstermektedir. MG modelinin sonucuna göre kişi başı gelir 54.453 \$ seviyesine gelinceye kadar gelir artışı karbon emisyonunu artırmakta bu seviyeden sonra gelir artışı karbon emisyonunu azaltmaktadır. CCE modeli için eşik değeri 26.248\$ ve AMG modeli için eşik değeri 33.601\$ olarak tespit edilmiştir.

Diğer yandan kentleşme ve beşerî sermaye serilerinin karbon emisyonu üzerinde %5 anlamlılık düzeyine göre bir etkisinin mevcut olmadığı görülmektedir. Son olarak enerji tüketimi serisinin de teorik beklentiye uygun olarak karbon emisyonunu artırdığı sonucuna ulaşılmaktadır.

## SONUÇ

Küresel ısınma ve iklim değişikliği, ülkelerin karşılaştığı temel sorunlardan birisidir. Ülkeler ekonomik büyümelerini sürdürmeye çalışırken çevresel kirlilik ile de mücadele etmek zorundadır. Ekonomik büyüme ile çevresel kirlilik arasındaki ilişkinin geleneksel olarak ters yönde olduğu anlayışı ülkeleri ekonomik gelişmişlik-çevre arasında bir seçim yapmaya itmiştir. Ancak ekonomik gelişmişlik düzeyinin belirli bir düzeye eriştikten sonra çevre kalitesini iyileştirmesi ülkeleri hem ekonomik hem de çevresel sorunları eşanlı

olarak çözecek politikaların mümkün olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla ekonomik büyüme-çevre kalitesi arasındaki ilişkinin yönü hem çevresel sürdürülebilirlik hem de ekonomik sürdürülebilirlik açısından önem taşımaktadır.

Söz konusu çalışmada 37 OECD ülkesinin 1998-2019 yılları verilerinden yararlanılarak EKC'nin varlığı analiz edilmiştir. Hem Pedroni (1999) hem de Westerlund (2005) testleri ile elde edilen sonuçlar, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Değişkenler arasındaki ilişkilerin yönünün ve büyüklüğünün tespit edilebilmesi için uzun dönemli katsayılar MG, CCE ve AMG yöntemleri ile test edilmiştir. Elde edilen sonuçlar her üç yöntemde de EKC'nin varlığını doğrulamaktadır. Ancak modellerde gelir düzeyinin eşik değeri farklılık göstermektedir. Gelir düzeyinin karbon emisyonunu düşürücü etkisi, MG modelinin sonucuna göre kişi başı gelir 54.453 \$, CCE modeli için 26.248\$ ve AMG modeli için ise 33.601\$ olarak gerçekleşmektedir.

Analiz sonucu elde edilen bulgular, kişi başına düşen GSYİH düzeyi ile CO<sub>2</sub> emisyonu arasında EKC tipi bir ilişkinin geçerli olduğunu doğrulamaktadır. Bu sonuçlar, gelir düzeyinin seviyesine bağlı olarak toplumda çevresel duyarlılığın da değiştiğini göstermektedir. Buna karşın, bu durum belirli bir gelir eşığının üzerinde görülen kirlenici emisyonlardaki düşüşlerin, eşığın altındaki bozulmaları dengelediği anlamı taşımamaktadır. Diğer bir deyişle, belirli gelir düzeyine ulaşan ekonomilerin ekolojik dengeye daha duyarlı oldukları ve çevreye daha az zarar veren üretim ve tüketim kalıplarını tercih ettikleri görülmektedir. Ancak, bu süreç kaybolan ekolojik dengenin düzeldiği anlamını taşımamaktadır. Dolayısıyla, politika yapıcılara EKC hipotezine dayanarak pasif çevre politikaları yerine zarar gören biyoçeşitliliği onaran ve ekolojik sistemleri iyileştirmeyi amaçlayan proaktif politikaları benimsemeleri tavsiye edilmektedir. Böylece ekonomik büyümenin çevreyi olumsuz etkileyen yönleri de tespit edilerek (Tenaw ve Beyene, 2021: 8), çevre dostu büyümeye öncelik veren politikalar hayata geçirilmelidir. Bu çerçevede sürdürülebilir kaynak kullanımı için kaynak kullanımının ekonomik büyümeden ayrıştırılması etkin bir yol olarak görülmektedir (Ucal, 2017: 373). Ekonomik büyümenin çevre üzerinde olumsuz etki yarattığı düşünüldüğünde bu etkinin minimize edilmesi için daha az kaynak kullanılması ve çevreye duyarlı inovatif faaliyetlerin desteklenmesi etkin bir yol olacaktır. Dolayısıyla daha az kaynak kullanımı sağlayan teknolojik gelişmeyi sağlayıcı politikalar bu noktada büyük önem kazanmaktadır.

## KAYNAKÇA

- Akbaş, Y., & Şentürk, M. (2013). MENA Ülkelerinde Elektrik Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Karşılıklı İlişkinin Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (41), 45-67.
- Al-Mulali, U., Saboori, B., & Ozturk, I. (2015). Investigating The Environmental Kuznets Curve Hypothesis in Vietnam. *Energy Policy*, 76, 123-131.
- Al-Mulali, U., Tang, C. F., & Ozturk, I. (2015). Estimating the Environment Kuznets Curve Hypothesis: Evidence From Latin America and the Caribbean Countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 50, 918-924.
- Apergis, N. (2016). Environmental Kuznets Curves: New Evidence on Both Panel and Country-Level CO<sub>2</sub> Emissions. *Energy Econ*, 54, 263-271.
- Arrow, K., Bolin, B., Costanza, R., Dasgupta, P., Folke, C., Holling, C. S., Jansson, B., Levin, S., Mäler, K., Perrings, C., & Pimentel, D. (1995). Economic growth, Carrying Capacity, and the Environment. *Ecological Economics*, 15(2), 91-95. [https://doi.org/10.1016/0921-8009\(95\)00059-3](https://doi.org/10.1016/0921-8009(95)00059-3)
- Atasoy, B. S. (2017). Testing the Environmental Kuznets Curve Hypothesis Across the US: Evidence from Panel Mean Group Estimators. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 77, 731-747.
- Aydın, C., & Esen, Ö. (2017). The Validity of the Environmental Kuznets Curve Hypothesis for CO<sub>2</sub> Emissions in Turkey: New Evidence from Smooth Transition Regression Approach. *Mustafa Kemal University Journal Of Social Sciences Institute*, 14(39), 101-116.

- Aydın, C., Esen, Ö., & Aydın, R. (2019). Is the Ecological Footprint Related to the Kuznets Curve a Real Process or Rationalizing the Ecological Consequences of the Affluence? Evidence from PSTR Approach. *Ecological Indicators*, 98, 543-555. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2018.11.034>
- Aydın, C., Esen, Ö., & Aydın, R. (2022). Analyzing the Economic Development-Driven Ecological Deficit in the EU-15 Countries: New Evidence from PSTR Approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 15188–15204. <https://doi.org/10.1007/S11356-021-16773-3>
- Aydın, C., Esen, Ö., & Özçoban, D. (2019). Economic Development as a Driver of Environmental Pollution in Net Energy-Importing Countries? New Evidence from a PSTR Model. In: Aydın, C., Darici, B. (Eds.), *Handbook of Energy and Environment Policy*. Berlin, Germany: Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/b16348>
- Balaguer, J. & Cantavella, M. (2018). The Role of Education in the Environmental Kuznets Curve, Evidence from Australian Data. *Energy Economics*, 70(1), 289-296.
- Bond, S., & Eberhardt, M. (2013). Accounting for Unobserved Heterogeneity in Panel Time Series Models. *University of Oxford*, 1-11.
- BP (2022). *Statistical Review of World Energy 2022*. (Erişim Tarihi: 10.05.2023), <https://www.bp.com>
- Churchill, S. A., Inekwe, J., Ivanovski, K., & Smyth, R. (2018). The Environmental Kuznets Curve in the OECD: 1870–2014. *Energy Economics*, 75, 389-399.
- Demirtaş, I. (2017). Ekolojik ve Ekonomik Krizlere Alternatif Çözüm Olarak Yeşil Ekonomi Politikaları. *Alternatif Politika*, 9(Special), 107-132.
- Ehrlich, P. and Holdren, J. (1972). A Bulletin Dialogue on the ‘Closing Circle’: Critique: One-Dimensional Ecology. *Bulletin of Atomic Scientists*, 28(5): 16–27.
- Erataş, F., & Uysal, D. (2014). Çevresel Kuznets Eğrisi Yaklaşımının “BRICT” Ülkeleri Kapsamında Değerlendirilmesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 64(1), 1-25.
- Erdoğan, S., & Acaravcı, A. (2022). On the Nexus Between Institutions and Economic Development: An Empirical Analysis for Sub-Saharan African Countries. *The European Journal of Development Research*, 34(4), 1857-1892.
- Erdoğan, S., Yıldırım, S., Yıldırım, D. Ç., & Gedikli, A. (2020). The Effects of Innovation on Sectoral Carbon Emissions: Evidence from G20 Countries. *Journal of Environmental Management*, 267, 110637.
- Esen, Ö., Yıldırım, D. Ç., & Yıldırım, S. (2020). Threshold Effects of Economic Growth on Water Stress in the Eurozone. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 31427-31438. <https://doi.org/10.1007/S11356-020-09383-Y>
- Fodha, M., & Zaghoud, O. (2010). Economic Growth and Pollutant Emissions in Tunisia: An Empirical Analysis of the Environmental Kuznets Curve. *Energy Policy*, 38(2), 1150-1156. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.11.002>
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement. *National Bureau of Economic Research Working Paper 3914*, NBER, Cambridge MA.
- Güriş, S., & Tuna, E. (2011). Çevresel Kuznets Eğrisi'nin Geçerliliğinin Panel Veri Modelleriyle Analizi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 173-189.
- Kapetanios G, Pesaran MH, & Yamagata T. (2011). Panels with Non-stationary Multifactor Error Structures. *J Econ*;160(2): 326–48. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jeconom.2010.10.001>.
- Khan, M. (2020). CO<sub>2</sub> Emissions and Sustainable Economic Development: New Evidence on the Role of Human Capital. *Sustainable Development*, 28 (5), 1279-1288. <https://doi.org/10.1002/sd.2083>
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *Am. Econ. Rev.* 45 (1), 1–28.
- Managi, S. & Jena P. R. (2008). Environmental Productivity and Kuznets Curve in India. *Ecological Economics*, 65, 432-440.

- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J., & Behrens, W.W. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- Mehmood, U. (2021). Contribution of Renewable Energy Towards Environmental Quality: The Role of Education to Achieve Sustainable Development Goals in G11 Countries. *Renewable Energy*, 178, 600-607.
- OECD.Stat (2023). OECD Environment Statistics. (Erişim Tarihi: 10.05.2023), <https://stats.oecd.org/>
- Özcan, C. C. (2015). Türkiye’de Turizm Gelirinin Makroekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 203-220.
- Özşahin, Ş., Mucuk, M., & Gerçekler, M. (2016). Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: BRICS-T Ülkeleri Üzerine Panel ARDL Analizi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 111-130.
- Pedroni, P. (1999). Critical Values for Cointegration Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors. *Oxf. Bull. Econ. Stat.* 61, 653–670.
- Pesaran, H., M. (2007), A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M.H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. *Cambridge Working Papers in Economics*, No. 435 and CESifo Working Paper, No. 1229.
- Pesaran, M.H. (2006). Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with a Multifactor Error Structure. *Econometrica* 74, 967–1012.
- Sapkota, P. & Bastola, U. (2017). Foreign Direct Investment, Income, and Environmental Pollution in Developing Countries: Panel Data Analysis of Latin America. *Energy Economics*, 64, 206-212.
- Shafik, N., & Bandyopadhyay, S. (1992). Economic Growth and Environmental Quality: Time Series and Crosscountry Evidence. *Background Paper for the World Development Report*, The World Bank, Washington, DC.
- Shahbaz, M., Ozturk, I., Afza, T., & Ali, A. (2013). Revisiting the Environmental Kuznets Curve in a Global Economy. *Renewable And Sustainable Energy Reviews*, 25, 494-502.
- Stern, D. I. (2004). The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*, 32(8), 1419-1439.
- Stern, D. I. (2017). The Environmental Kuznets Curve After 25 Years. *Journal of Bioeconomics*, 19, 7-28.
- Teal, F., & Eberhardt, M. (2010). *Productivity Analysis in Global Manufacturing Production*.
- Tenaw, D., & Beyene, A. D. (2021). Environmental Sustainability and Economic Development in Sub-Saharan Africa: A Modified EKC Hypothesis. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 143, 110897.
- Tisdell, C. (2001). Globalisation and sustainability: environmental Kuznets curve and the WTO. *Ecological Economics*, 39(2), 185-196. [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(01\)00234-8](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(01)00234-8)
- Topcu, M., & Payne, J. E. (2018). Further Evidence on the Trade-Energy Consumption Nexus in OECD Countries. *Energy Policy*, 117, 160-165.
- Ucal, M., An, N. & Kurnaz, L. (2017). İklim Değişikliği Sürecinde Ekonomideki Yeni Kavramlar ve Yaklaşımlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(3), 373-402.
- Ulucak, R. (2017). Ölçek, Kompozisyon ve Teknik Etkilerin Kirlilik Düzeyindeki Rolü: AB Ülkeleri İçin Ampirik Bir Uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(13), 756-769.
- Westerlund, J. (2005). New simple tests for panel cointegration. *Econometric Reviews*, 24(3), 297-316.
- Williamson, C. (2017). Emission, Education, and Politics: An Empirical Study of the Carbon Dioxide and Methane Environmental Kuznets Curve. *The Park Place Economist*. 25, 9.
- Yıldırım, D. Ç., Esen, Ö., & Yıldırım, S. (2022). The Nonlinear Effects of Environmental Innovation on Energy Sector-Based Carbon Dioxide Emissions in OECD Countries. *Technological Forecasting and Social Change*, 182, 121800. <https://doi.org/10.1016/J.Techfore.2022.121800>

Yıldırım, S., Demirtaş, I., & Yıldırım, D. C. (2022). A Review of Alternative Economic Approaches to Achieve Sustainable Development: The Rising Digitalization and Degrowth Post COVID-19. *Handbook of Research on Sustainable Development Goals, Climate Change, and Digitalization*, 288-307.



## Sürdürülebilir Sağlık Turizmi Unsurlarının Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri Üzerine Etkisinde Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajının Aracılık Rolü

**Fuat YALMAN**  
Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi  
[fuatyalman@duzce.edu.tr](mailto:fuatyalman@duzce.edu.tr)  
<https://orcid.org/0000-0002-1041-1837>

Makale Başvuru Tarihi : 23.07.2023  
Makale Kabul Tarihi : 21.09.2023  
Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023  
Makale Türü : Araştırma Makalesi  
DOI: 10.5281/zenodo.10003966

### Özet

#### **Anahtar Kelimeler:**

Sürdürülebilir  
Sağlık Turizmi,  
Sağlık Turistlerinin  
Davranışsal  
Niyetleri, Hizmet  
Sağlayıcıların  
Algılanan İmajı,  
Yapısal Eşitlik  
Modellemesi,

*Bu çalışmanın amacı, sürdürülebilir sağlık turizmi unsurlarının sağlık turistlerinin davranışsal niyetleri üzerine etkisinde hizmet sağlayıcıların algılanan imajının aracılık rolünü tespit etmektir. Araştırmanın evrenini Ankara ilinde faaliyet gösteren sağlık turizmi yetki belgeli üç özel sağlık kuruluşundan sağlık turizmi hizmeti almış olan ve yurtdışında ikamet eden Türk kökenli uluslararası hastalar oluşturmaktadır. Örneklem grubunu ise basit rastgele yöntemle seçilen 378 uluslararası sağlık turisti oluşturmuştur. Araştırma anketlerinin dil eşdeğerliliği yapıldıktan sonra tüm anket formları, farklı ülkelerde ikamet eden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına (Almanya, Hollanda ve Romanya'da ikamet eden Türk diasporasına) Türkçe dilinde uygulanmıştır. Bu araştırmanın sonuçları sağlık turizminin sürdürülebilirlik kriterlerinin sağlık turistlerinin davranışsal niyetlerini doğrudan önemli derecede ve pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra bu araştırma ile sağlık turizminin sürdürülebilirlik kriterlerinin, sağlık turistlerinin davranışsal niyetlerini dolaylı olarak (hizmet sağlayıcıların algılanan imajı aracılığıyla) önemli derecede pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Dolayısıyla hizmet sağlayıcıların algılanan imajının, sağlık turizminin sürdürülebilirlik kriterleri ile sağlık turistlerinin davranışsal niyetleri arasındaki ilişkiye aracılık ettiği görülmüştür.*

### ***The Mediating Role of Perceived Image of Service Providers in the Effect of Sustainable Health Tourism Elements on the Behavioral Intentions of Health Tourists***

#### **Abstract**

#### **Keywords:**

Sustainable Health  
Tourism, Behavioral  
Intentions of Health  
Tourists, Perceived  
Image of Service  
Providers,  
Structural Equation  
Modeling,

*The aim of this study is to determine the mediating role of the perceived image of service providers in the effect of sustainable health tourism elements on the behavioral intentions of health tourists. The population of the research consists of international patients of Turkish origin residing abroad who received health tourism services from three private health institutions with health tourism authorization certificates operating in Ankara. The sample group consisted of 378 international health tourists selected by simple random method. After the language equivalence of the research surveys was made, all survey forms were administered in Turkish to the citizens of the Republic of Turkey residing in different countries (the Turkish diaspora residing in Germany, the Netherlands and Romania). The results of this research revealed that the sustainability criteria of health tourism directly affect the behavioral intentions of health tourists significantly and positively. In addition, this research has determined that the sustainability criteria of health tourism have a significant positive impact on the behavioral intentions of health tourists indirectly (through the perceived image of service providers). Therefore, it has been observed that the perceived image of service providers mediates the relationship between the sustainability criteria of health tourism and the behavioral intentions of health tourists.*



## GİRİŞ

Sağlık turizmi, turistlerin belirli tıbbi tedavileri almak veya zihinsel, fiziksel veya ruhsal refahlarını artırmak amacıyla seyahat etmelerini öngören genel turizmin bir dalı olarak tanımlanmaktadır (Chang ve Beise-Zee, 2013; Yang vd., 2015). Sağlık seyahatleri güzellik, hoşgörü ve yenilenme gibi ödüllendirici unsurların yanı sıra teşvik edici faaliyetler ve spor gibi daha zorlu unsurları da içermektedir (Laesser, 2011). Birçok bilim insanına göre sağlık turizmi; tıp, sağlıklı yaşam ve spa turizminin bir sürekliliğini içermektedir (Hall, 2011). Ross (2001) sağlık turizmi endüstrisini, turistlerin ikamet yerinden destinasyona tıbbi tedavi gibi sağlık nedenleriyle seyahat ettiği ilgili faaliyetler olarak açıklamaktadır. Sheldon ve Bushell (2009) ise sağlık turizmini, turistlerin yaşamlarını ve yaşam kalitesini artırabilecek tıbbi tedavi, hijyen, güzellik, spor/fitness ve macerayı kapsayan bir turizm türü olarak belirtmiştir. Aynı zamanda Goodrich ve Goodrich (1987), sağlık turizmi destinasyonlarının sadece güzel manzaralara sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda otel, konaklama, yeme-içme, su sporları ve golf gibi sağlık hizmeti altyapısını da sağladığını iddia etmişlerdir.

Sağlık turizmi, en hızlı büyüyen turizm niş pazarlarından biri haline gelmiştir. Giderek artan destinasyonlar, öncelikle gelir getirici potansiyeli ve bir bölgenin turizm ürün-hizmet tekliflerini çeşitlendirme yeteneği nedeniyle nispeten yeni bir turistik ürün geliştirmenin içerisinde aktif olarak yer almaktadırlar (Chambers ve McIntosh, 2008; Ramya, 2010). Hedef ziyaretleri ve turist başına harcamalar gibi kesin küresel sağlık turizmi rakamları büyük ölçüde bilinmemekle birlikte mevcut istatistikler bu sektör için artan talep ve güçlü potansiyel olduğunu ortaya koymaktadır (Connell, 2013). Ayrıca küresel sağlık turizmi pazarının küresel olarak yılda yaklaşık 4,4 trilyon ABD Doları olarak büyümesi öngörülmektedir (Chanda, 2004). Sağlık turizmindeki son büyüme, nispeten yeni sağlık kuruluşları biçimlerinin geliştirilmesi ve sınır ötesi sağlık hizmeti sunumu da dahil olmak üzere çeşitli şekillerde kendini gösteren küreselleşmeye veya küresel sağlık hizmetleri ticaretine dayandırılmaktadır (Chanda, 2004). Bu bağlamda, sağlık turizmi hastaların tanı, tedavi ve sağlığın iyileştirilmesi dahil olmak üzere sağlık hizmetlerinin tüketimi için seyahat ettiği yurtdışında tüketim modu ile tanımlanmaktadır (Yim, 2005).

Mevcut eğilimler, sağlık turizmi sektörünün parlak bir geleceğe sahip olduğunu ve ayrıca mevcut sağlık turizmi kaynaklarından yararlanabilecek destinasyonlar için olumlu gelişim özellikleri sunduğunu göstermektedir (Yim, 2005). Ayrıca diğer turizm ürünleri gibi sağlık turizminin gelişimi, büyümesi ve yönetimi de sürdürülebilirlik ilkesinin göz önünde bulundurulması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu doğrultuda önerilen yaklaşım, sağlık turizminin sürdürülebilir bir şekilde geliştirilmesine ve yönetilmesine yardımcı olmak için turizm politikası planlamacıları ve uygulayıcıları tarafından daha ulaşılabilir ve kullanılabilir olması olarak belirtilmiştir (Jackson ve Barber, 2015). Dolayısıyla bu araştırmanın amacı, sağlık turizminin sürdürülebilir kalkınmasına ve yönetimine yardımcı olmak için turizm politikası planlayıcıları ve uygulayıcıları tarafından benimsenebilecek ve kullanılacak bir model önermek ve önerilerde bulunmaktır.

## KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Sağlık turizmi, sağlık amaçlı tüm gezileri kapsayan evrensel ve geniş bir terim olarak tanımlanmaktadır. Sağlık turizmi spa, sağlıklı yaşam ve tıbbi turizmi içermektedir (Dryglas, 2018). Sağlık turizmi faaliyetlerinin uygarlığın çok erken dönemlerine kadar uzanan uzun bir tarihi olduğu ifade edilmiştir. Geçmişte zengin insanların kaplıcaları deneyimlemek, maden sularında yıkanmak ve genel olarak dinlenmek ve gençleşmek için uzak diyarlara seyahat ettikleri görülmüştür. On dokuzuncu yüzyıldan bu yana, az gelişmiş ülkelerdeki zengin hastalar, kendi ülkelerinde bulunmayan tedaviler ve özel ve yenilikçi sağlık tesisleri için Avrupa ve ABD'deki büyük tıp merkezlerine seyahat ederken, yirminci yüzyılın sonundan itibaren ise bu durumun tersine bir akışı söz konusu olmaya başlamıştır. Dolayısıyla günümüzde hastaların çok gelişmiş ülkelere az gelişmiş ülkelere doğru; erişilemez, istenmeyen, aşırı derecede yoğun çalışan halk

sağlığı sistemleri ve uzun bekleme süreleri sebebiyle sağlık hizmetlerinden kaçındıkları gözlemlenmiştir (Jadhav vd., 2014).

Rawat (2016)'a göre insanlar, daha iyi ve kaliteli tıbbi tedavi, tıbbi operasyon için uygun fiyatlı ve daha ucuz ülkelere erişim veya kendi ülkelerinde belirli tıbbi prosedürlerin yer alması sebebiyle başka ülkelerde tıbbi tedavi aramaya yönelmektedir. Bazı ülkelerde yasal olabilen sağlık hizmetleri, bazı ülkelerde yasal olmamaktadır. Örneğin kürtaj ve doğurganlık prosedürleri bazı ülkelerde yasal iken bazı ülkeler bu hizmetleri yasaklamıştır. Geçmişte belirlenen faktörlere ek olarak, hedef ülkenin yakınlığı, sağlık hizmetlerine hızlı erişim, tatili tedaviyle birleştirme, nitelikli sağlık çalışanlarının varlığı, politik ve ekonomik istikrar, kültürel mesafeler, belirli prosedürler için düzenlemeler ve teknoloji insanları başka ülkelere seyahat etmeye zorlamaktadır (Kumar vd., 2012).

Sağlık turizmi bir yandan turistik gezi programının zorunlu bir noktası olarak algılanırken, diğer yandan küresel (sınır ötesi dahil) sağlık hizmeti olgusu olarak algılanmaktadır (Lunt vd., 2014). Sağlık turizmi, hastaların turizm paketleri de dahil olmak üzere sağlıkla ilgili hizmetlerden yararlanmak için daimi ikamet yerlerinin dışına seyahat ettiği, önemi artan bir olgu olarak görülmektedir (Connell, 2013). Literatürde sağlık turizminin, turizm sektöründe yer alan herkesin yaşam kalitesini iyileştirmeyi amaçlayan sürdürülebilir turizmin ilkelerini takip ettiği ve tıbbi seyahatin faydasının herkes için en iyi bir karar olarak açıklandığı ifade edilmiştir (Carabello, 2013). Perkumiene vd. (2009)'ye göre, sürdürülebilir sağlık turizminin gelişimi, sağlık turizmi sektörü (kurumlar ve doktorlar gibi) ve turizm sektörü olarak iki önemli grupla ilişkilidir. Dolayısıyla turizm sektörünün diğer dalları gibi ülkeye ek gelir sağlaması açısından tüm ülkeyi ilgilendirmektedir. Diğer yaklaşım ise yerel yönetim de dahil olmak üzere birçok farklı kurum ve paydaşın işbirliği ve katılımının gerekliliğinin altını çizmektedir. Bu tür bir medikal turizm organizasyonu aynı zamanda turizm ürününün sürdürülebilirliğini de desteklemektedir ve endüstrinin hayatta kalması tüm paydaşların çıkarınıdır ve böylece tüm sağlık turizmi kaynaklarının korunması teşvik edilmektedir (Jackson ve Barber, 2015).

Sürdürülebilirlik ise, kullanıldığı yere göre farklı şekilde yorumlanan karmaşık ve açık uçlu bir kavram olarak açıklanmaktadır (Constanza ve Patten, 1995). Sürdürülebilirlik, bir kuruluşun finansal gücüne ve benzersizliğine (ekonomik refah), çevrenin korunmasına (çevresel bütünlük) ve sosyal sağlık ve refahı sağlamaya yönelik süreçlere (sosyal sürdürülebilirlik) atıfta bulunmaktadır (Giannetti vd., 2019). Genel anlamda sürdürülebilirlik, hayatta kalma veya devam etme yeteneği olarak ifade edilmektedir (Constanza ve Patten, 1995). Omura ve Foster (2014), çoğu sağlık sektörü ve hayırsever kuruluş için sürdürülebilirliğin temel zorluğunun, ticari olmayan çıktılar üretmeleri veya hizmetlerini indirimli fiyatlarla sunmalarından kaynaklandığını ileri sürmektedir. İstikrarsız bir ortamda hayatta kalmayı ve sürekliliği sağlamak için, diğerlerinin aksine sürdürülebilir kalmaya yönelik etkili stratejilerin geliştirilmesi gerekmektedir.

Bunun yanı sıra sağlık turizminde sürdürülebilirlik ise aynı zamanda bir yasa/organizasyon meselesi ve aynı derecede bir yenilik ve yerli üretim gelişimi olarak da anlaşılmaktadır (Jadhav vd. 2014). Perkumiene vd. (2019), sürdürülebilir sağlık turizminin, turizmin mevcut turistlerin ve ev sahibi bölgelerin ihtiyaçlarını karşılarken geleceğe yönelik fırsatları koruyup geliştirdiğinde var olduğunu iddia etmişlerdir. Bu perspektifte sürdürülebilir sağlık turizmi ilkelerinin destinasyon yönetimine ve kamu politikalarına dahil edilmesi kaçınılmaz bir durum ortaya çıkarmaktadır. Kamu sağlık turizmi politikaları ve destinasyon yönetimi kuruluşları, sürdürülebilir sağlık turizmiyle ilgili değerleri, eylemlerin uygulanmasında pekiştirmek ve somut olarak ifade etmek için tanıtmaktadır. Yönetişim ve yerel aktörler, destinasyonun gelişimi üzerinde kaynakları ve olasılıkları bütünlüştürecek şekilde hareket etmek için sağlık ve sağlıklı yaşam turizminin sadece önemini değil aynı zamanda anlamını da bilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Sheldon ve Park, 2008). Sonuç olarak sürdürülebilir sağlık turizmi uygulamalarının faydaları; maliyetlerin azaltılması, maliyetlerin

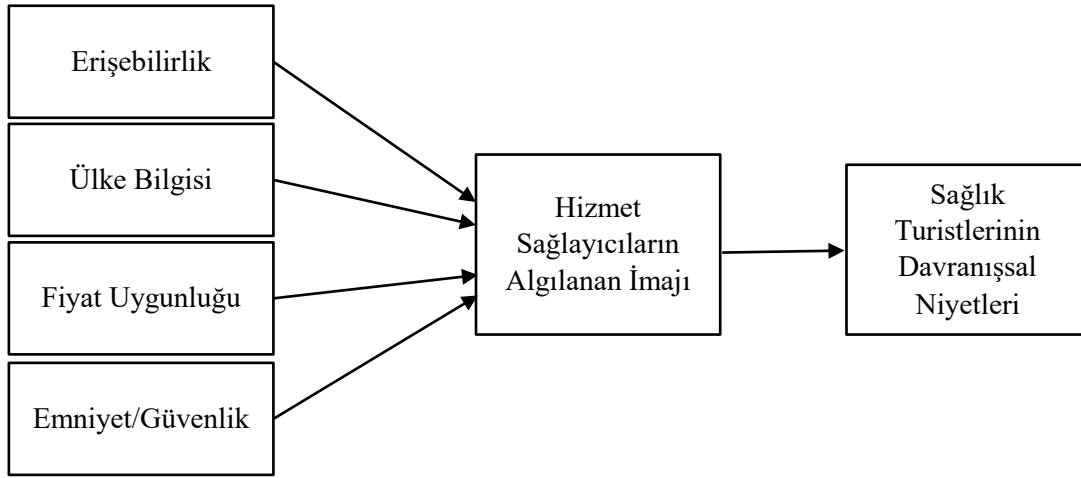
standartlaştırılması, olumlu halkla ilişkiler ve imajın iyileştirilmesi, memnuniyet ve talebin artması şeklinde sıralanmaktadır (Bolos, 2013).

## YÖNTEM

Araştırma için Düzce Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 28.08.2023 tarih ve 2023/15 karar no'lu etik izin alınmıştır. Çalışmaya katılımda gönüllülük esas alınmıştır.

### Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Sürdürülebilir sağlık turizmi unsurlarının sağlık turistlerinin davranışsal niyetleri üzerine etkisinde hizmet sağlayıcıların algılanan imajının aracılık rolünü tespit edilmesi araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Araştırmanın kavramsal modeli arasındaki yapısal ilişkiler Şekil 1'de gösterilmektedir



Şekil 1. Araştırmanın Kavramsal Modeli

### Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Ankara ilinde faaliyet gösteren sağlık turizmi yetki belgeli üç özel sağlık kuruluşundan sağlık turizmi hizmeti almış olan Türk kökenli uluslararası hastalar oluşturmaktadır. Örneklem grubunu ise basit rastgele yöntemle seçilen 378 uluslararası sağlık turisti oluşturmuştur.

### Veri Toplama Yöntemi

Veri toplama yöntemi olarak yüz yüze anket tekniği kullanılmıştır. Bu çalışmada tanımlayıcı kesitsel araştırma tasarımı kullanılmıştır. Ankara ilinde faaliyet gösteren sağlık turizmi yetki belgeli üç özel sağlık kuruluşundan basit rastgele yöntemle 378 uluslararası sağlık turisti seçilmiştir. Araştırma anketlerinin dil eşdeğerliliği yapıldıktan sonra tüm anket formları, farklı ülkelerde ikamet eden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına (Almanya, Hollanda ve Romanya'da ikamet eden Türk diasporasına) Türkçe dilinde uygulanmıştır. Anket formu, toplamda dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sürdürülebilir sağlık turizmi potansiyelini ortaya koyan 18 önerme yer alırken; ikinci bölümde hizmet sağlayıcıların algılanan imajına yönelik 6 önerme yer almıştır. Üçüncü bölümde sağlık turistlerinin davranışsal niyetlerini ortaya koyan 3 önerme yer almıştır. Ölçeğin son bölümde ise katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine yönelik ifadeler yer verilmiştir.

### Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Bu aşamada gerekli literatür taraması yapılmış ve sürdürülebilir sağlık turizmi potansiyeli, Mee vd. (2018) tarafından geliştirilmiş ölçek formundan faydalanılarak ölçülmüştür. Benzer şekilde hizmet sağlayıcıların algılanan imajı, Lehman ve Simpson (1992) tarafından geliştirilmiş ölçek formundan faydalanılarak ölçülmüştür. Sağlık turistlerinin davranışsal niyetleri ise, Choi vd. (2004) tarafından geliştirilmiş ölçek formundan faydalanılarak ölçülmüştür. Ölçekteki maddeler uzman görüşüne sunulmuştur; konuyla ilgili 5 uzman, ölçekteki her bir maddeyi incelemiş ve kavramsal çerçeveyi göz önüne alarak ölçeklere karar vermiştir. Taslak ölçekle 20 kişi üzerinde pilot çalışma yapılarak maddelerdeki ifade hataları, cevaplayanlar tarafından yanlış anlaşılma durumları, yazım hataları, imla hataları vb. hatalar düzeltilmiştir. Ölçeğin likert tanımlanması ise, "1=Kesinlikle Katılmıyorum; 2=Katılmıyorum; 3=Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum; 4=Katılıyorum; 5=Kesinlikle Katılıyorum" şeklinde yapılmıştır.

Dil eşdeğerliği kavramı literatürde dil geçerliliği olarak da isimlendirilmektedir. Birinci aşamada orijinal ölçeği geliştiren araştırmacılardan uyarılma süreci için izin istenmiş ve onayları alınarak, hem orijinal ölçeğin dilini hem de Türkçeyi çok iyi bilen 3-5 uzmandan ayrı ayrı ölçeği Türkçeye çevirmeleri istenmiştir. İkinci aşamada araştırmacı tarafından yapılan çeviri ile uzmanlardan oluşan çeviri grubunun yaptıkları çeviriler karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma işlemi yapılırken her bir madde, çevirilerin anlam bakımından uygun olup olmadıkları yönünden incelenmiştir. Üçüncü aşamada ise Türkçeye çevrilen ölçek, orijinal ölçeğin dilinde uzman olan ve ikinci aşamadaki uzmanlardan bağımsız 3-5 kişilik bir gruba verilerek bu uzmanlardan ölçeği Türkçeden tekrar o dile çevirmeleri istenmiştir. Daha sonra her bir maddenin orijinal ifadesi ile bu çeviri sonucunda ortaya çıkan ifadeler bire bir karşılaştırılmıştır. Nihayetinde üçüncü aşamadaki çeviri ile orijinal ölçeğin uygun olduğu görülmüştür.

Ayrıca orijinal ölçekle çeviri ölçeğin arasında dilsel yönden eşdeğerlik olup olmadığı uygulama yapılarak ve istatistiksel analizler kullanılarak incelenmiştir. Bu amaçla orijinal ölçekle taslak ölçek her iki ölçeğin dilini de iyi düzeyde bilen en az 30 kişilik bir gruba uygulanmıştır. Uygulama işleminde önce orijinal ölçek, sonra Türkçe ölçek iki haftalık aralıklarla uygulanmıştır. Uygulama yapıldıktan sonra çalışma grubunda yer alan her bir bireyin hem orijinal ölçekten hem Türkçe ölçekten aldıkları toplam puanlar hesaplanmış ve iki uygulama arasındaki ilişkinin Pearson korelasyon katsayısının önemli olduğu ( $p<0,01$ ) ve katsayının derecesinin de 0,89 olduğu yapılan analiz neticesinde görülmüştür. Bu durum çok yüksek bir uyum derecesinin olduğunu ortaya koymuştur.

## **İstatistiksel Analizler**

Araştırma kapsamında veri setinin analizi için IBM SPSS 23 ve AMOS istatistiksel analiz programları birlikte kullanılmıştır. Çalışmanın analizinde yapısal eşitlik modellemesi (YEM) yöntemlerinden olan path analizi (yol analizi) kullanılmıştır.

## **BULGULAR**

### **Araştırma Verilerinin Güvenilirliği**

Güvenilirlik analizi için hedef kitleden elde edilen verilere, madde-toplam korelasyonuna dayalı madde analizi yapılmıştır. Genel güvenilirlik katsayısı=0,901, Sağlık Turizmi Sürdürülebilirlik Kriterleri=0,892, Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı=0,608, ve Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyeti=0,628 olduğundan, ölçek oldukça güvenilir olarak yorumlanmıştır.

### **Demografik Bulgular ve Farklılık Analizleri**

Araştırmaya katılan sağlık turistlerinin demografik özellikleri ile faktörler arasındaki farklılık analizlerinin sonuçları aşağıda verilmiştir.

**Tablo 1.** Katılımcıların Temel Özellikleri ve Farklılık Analizleri

	N	%	Sağlık Turizmi Sürdürülebilirlik Kriterleri		Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı		Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyeti	
			t <sup>a</sup> /F <sup>b</sup>	p <sup>c</sup>	t <sup>a</sup> /F <sup>b</sup>	p <sup>c</sup>	t <sup>a</sup> /F <sup>b</sup>	p <sup>c</sup>
<b>Cinsiyet</b>								
Erkek	251	66,4	0,086	0,931	0,649	0,517	-1,287	0,199
Kadın	127	33,6						
<b>Yaş</b>								
18-25	67	17,7	2,313	,057	2,286	,060	1,574	0,181
26-35	125	33,1						
36-45	167	44,2						
46-55	15	4,0						
56 ve üzeri	4	1,1						
<b>Destinasyonu Tercih Sebebi</b>								
Fiyat uygunluğu	49	13,0	0,205	0,984	0,941	0,474	0,382	0,913
Kür/Tedavi hizmetlerinin çeşitliliği ve kalitesi	53	14,0						
Personelin yaklaşımı	75	19,8						
Termal suyun özellikleri	17	4,5						
Hastanedeki sosyal aktivitelerin zenginliği	49	13,0						
Ulaşımın kolaylığı	55	14,6						
Yeme-İçme hizmetlerinin kalitesi	37	9,8						
Diğer	43	11,4						

<sup>a</sup> Independent t test, <sup>b</sup> ANOVA test, <sup>c</sup> p-value (2tailed)

Cinsiyet değişkenine göre; sig. değeri  $p=0,931>0,05$  olduğundan Sağlık Turizmi Sürdürülebilirlik Kriterleri için cinsiyetin alt gruplarına göre anlamlı farklılık yoktur. Sig. değeri  $p=0,517>0,05$  olduğundan Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı için cinsiyetin alt gruplarına göre farklılık yoktur. Sig. değeri  $p=0,199>0,05$  olduğundan Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyeti için cinsiyetin alt gruplarına göre farklılık yoktur.

Yaş değişkenine göre; sig. değeri  $p=0,057>0,05$  olduğundan Sağlık Turizmi Sürdürülebilirlik Kriterleri için yaşın alt gruplarına göre farklılık yoktur. Sig. değeri  $p=0,060>0,05$  olduğundan Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı için yaşın alt gruplarına göre farklılık yoktur. Sig. değeri  $p=0,181>0,05$  olduğundan Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyeti için yaşın alt gruplarına göre farklılık yoktur.

Sağlık Turistlerinin destinasyonu tercih sebebi değişkenine göre ise; sig. değeri  $p=0,057>0,05$  olduğundan Sağlık Turizmi Sürdürülebilirlik Kriterleri için destinasyonu tercih sebebinin alt gruplarına göre farklılık yoktur. Sig. değeri  $p=0,060>0,05$  olduğundan Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı için destinasyonu tercih sebebinin alt gruplarına göre farklılık yoktur. Sig. değeri  $p=0,181>0,05$  olduğundan Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyeti için destinasyonu tercih sebebinin alt gruplarına göre farklılık yoktur.

### Betimsel Analizler

Sürdürülebilir sağlık turizmi potansiyeli, hizmet sağlayıcıların algılanan imajı ve sağlık turistlerinin davranışsal niyeti ile ilgili faktörlere yönelik betimsel analiz sonuçları aşağıda verilmiştir.

**Tablo 2.** Betimsel Analiz Sonuçları

Faktörler	N	Mean	Standard Deviation	Variance	Cronbach's Alpha
-----------	---	------	--------------------	----------	------------------

Sağlık Turizmi Sürdürülebilirlik Kriterleri	378	4,0994	,53695	,288	,892
Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı	378	4,1217	,57904	,335	,608
Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyeti	378	4,0944	,70715	,500	,628

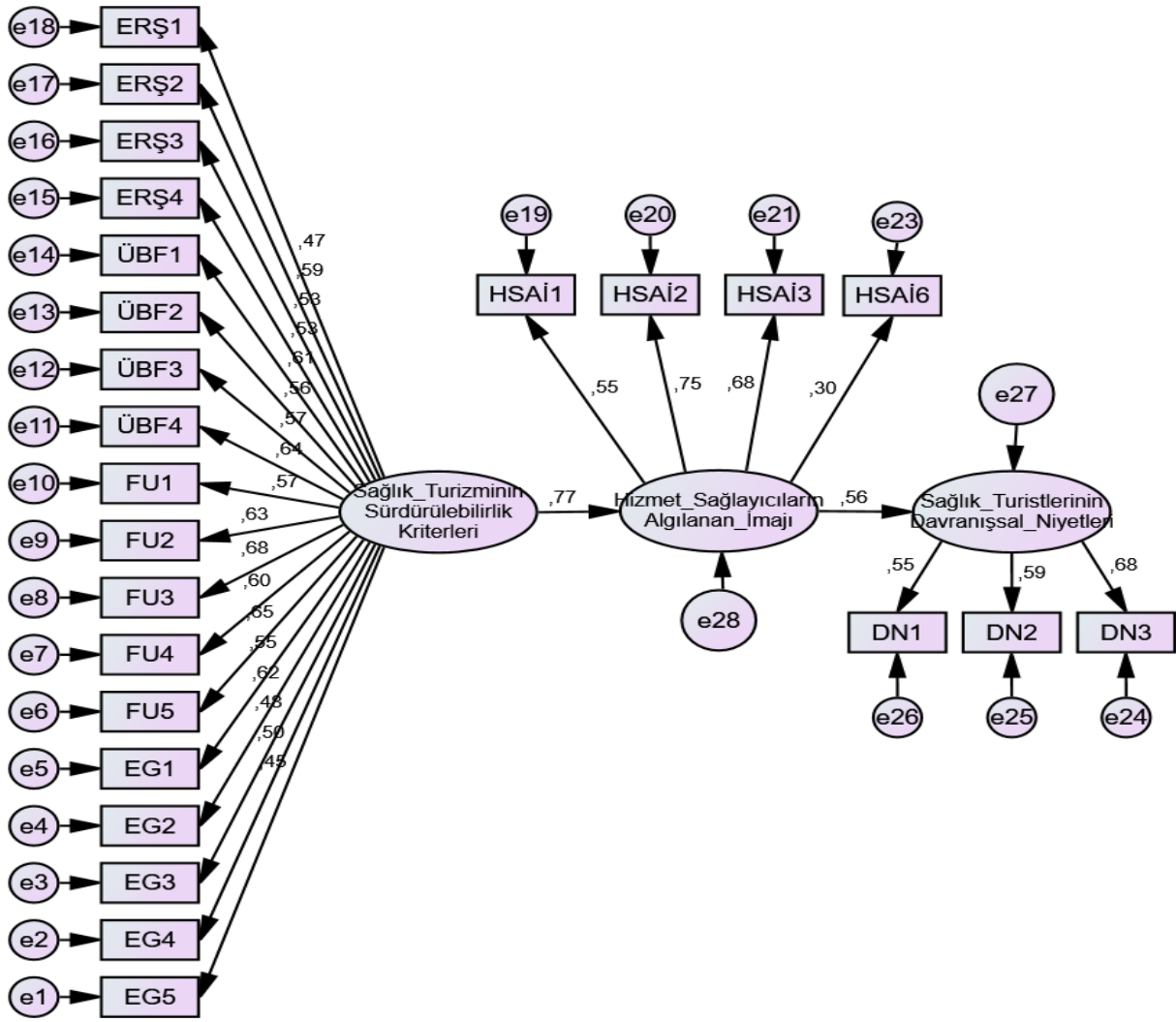
Ankete katılanlar tarafından bütün boyutlar için ortalama olarak “katılıyorum” cevabı verilmiştir. Ölçek maddelerinin içeriğine göre isimlendirilmesi 3 temel boyutta verilmiştir. Bu boyutlar Tablo 3’de ayrıntılı olarak ifade edilmiştir.

**Tablo 3. Ölçek Temel Boyutları**

<b>Birinci Temel Boyut: Sağlık Turizmi Sürdürülebilirlik Kriterleri (STSK)</b>
<b>Birinci Alt Boyut: Erişebilirlik (ERŞ)</b>
ERŞ1-Türkiye, yaşadığım yerden direkt uçuşlar sunuyor.
ERŞ2-Türkiye esnek bir göçmenlik politikasına sahiptir.
ERŞ3-Türkiye iyi bir ulaşım sistemine sahiptir.
ERŞ4-Türkiye benim ülkeme daha yakın.
<b>İkinci Alt Boyut: Ülke Bilgisi (ÜB)</b>
ÜBF1-Türkiye hakkında kolayca bilgi edinebilirim.
ÜBF2-Türkiye hakkında bilgim var.
ÜBF3-Türkiye 'deki tıbbi hizmetlerin kalitesi mükemmel.
ÜBF4-Türkiye saygın tıp uzmanlarına/doktorlarına/sağlık personeline sahiptir.
<b>Üçüncü Alt Boyut: Fiyat Uygunluğu (FU)</b>
FU1-Türkiye, aynı tıbbi tedaviyi kendi ülkemden daha düşük bir maliyetle sağlıyor.
FU2-Türkiye, uygun fiyata konaklama hizmeti sunmaktadır.
FU3-Türkiye'ye kendi ülkemden düşük bir maliyetle erişilebilir.
FU4-Türkiye, yaşadığım ülkeden daha düşük bir yaşam maliyeti sahiptir.
FU5-Türkiye'de tıbbi tedavi aramanın toplam maliyeti nispeten daha düşüktür.
<b>Dördüncü Alt Boyut: Emniyet/Güvenlik</b>
EG1-Türkiye yalnız seyahat etmek için güvenlidir.
EG2-Türkiye politik olarak istikrarlıdır.
EG3-Türkiye güvenli bir ortama sahiptir.
EG4-Türkiye, teröristlerin saldırısı için hedeflenmiyor.
EG5-Türkiye güvenli bir ulaşım ağına sahiptir.
<b>İkinci Temel Boyut: Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı (HSAİ)</b>
HSAİ1-Doktorlar mesleklerine karşı dürüsttür.
HSAİ2-Doktorların genel olarak tutum ve davranışları iyidir.
HSAİ3-Hemşireler her zaman yardımcı ve destekleyicidir.
HSAİ4-Hemşireler her zaman söyleyeceklerinizi dinlemeye hazırdır.
HSAİ5-Teknik destek personeli çok cana yakın ve yardımseverdir.
HSAİ6-Destek personeli mesai saatleri içinde her zaman işlerinin başında bulunur.
<b>Üçüncü Temel Boyut: Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyeti (STDN)</b>
DN1-Türkiye'yi başkalarına tavsiye edeceğim.
DN2-Gelecekte ikamet ettiğim ülke dışında tıbbi hizmetlere ihtiyacım olursa, Türkiye'yi ilk tercihim olarak düşünürdüm.
DN3-Diğer insanlara Türkiye hakkında iyi şeyler anlatacağım.

### **Path (Yol) Analizi İle İlgili Bulgular**

Sürdürülebilir sağlık turizmi unsurlarının sağlık turistlerinin davranışsal niyetleri üzerine etkisinde hizmet sağlayıcıların algılanan imajının aracılık rolünü ortaya koymak için yol analizi yapılmıştır.



Şekil 2. Yol Analizi Modeli

Elde edilen  $CMIN/DF=2,802<3$ ,  $RMR=0,049<0,08$ ,  $0,850<GFI=0,852$ ,  $RMSEA=0,069<0,08$ ,  $SRMR=0,0604<0,08$  uyum değerleri, verilerin modele iyi uyum sağladığını göstermektedir. Verilerin modele uyum sağlaması modelin yapı geçerliliğinin olduğunu göstermektedir. HSAİ4 ve HSAİ5 modele uymadığı için çıkarılmıştır.

Tablo 4. İyileştirilmiş Ölçüm Modeline İlişkin Yol Analizi Sonuçları – AVE ve CR Değerleri

Constructs	Items	Estimate	Cronbach's $\alpha$	AVE	CR
Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterleri	EG1	,548	,892	,33	,91
	EG2	,619			
	EG3	,482			
	EG4	,497			
	EG5	,454			
	FU5	,646			
	FU4	,602			
	FU3	,676			
	FU2	,635			
	FU1	,574			
	ÜBF4	,641			
	ÜBF3	,572			
	ÜBF2	,558			

Constructs	Items	Estimate	Cronbach's $\alpha$	AVE	CR
	ÜBF1	,612			
	ERŞ4	,528			
	ERŞ3	,525			
	ERŞ2	,593			
	ERŞ1	,471			
Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı	HSAİ1	,554	,608	,36	,72
	HSAİ2	,747			
	HSAİ3	,681			
	HSAİ6	,300			
Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri	DN3	,679	,628	,37	,67
	DN2	,589			
	DN1	,548			

Yukarıdaki tabloda standardize edilmiş regresyon katsayıları (standartized regression weights) verilmiştir. Regresyon değerleri, ölçekteki soruların (değişkenlerin), gizli değişkenleri ne kadar iyi tahmin ettiklerini göstermektedir. Yukarıdaki tabloda AVE değerlerinin 0,50'den küçük olmakla birlikte, CR değerlerinin 0,60 ve daha büyük olması uyum geçerliliğinin olduğunu göstermektedir. Yukarıdaki tabloda hesaplanan AVE değerleri 0,33 ve daha büyük ve CR değerleri de 0,67 ve daha büyük olduğundan model uyum geçerliğini sağlamaktadır. Yapısal eşitlik modeli (AMOS analizi) kullanılarak yapılan yol analizi (yol katsayıları) sonuçları aşağıda tabloda verilmiştir.

**Tablo 5.** Yol Analizinin Sonuçları

Hipotezler	Paths	Estimate	S.E.	C.R.	P	Result
<b>Aracı Değişken (Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı) Hariç Direk Etki</b>						
Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterlerinin, Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetlerine Etkisi						
H <sub>1</sub>	Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri <--- Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterleri	,540	,108	6,385	P<,01	Önemli
<b>Aracı Değişken (Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı) Dâhil Direk Etki</b>						
Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterlerinin, Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajına Etkisi						
H <sub>2</sub>	Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı <--- Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterleri	,768	,093	7,567	P<,01	Önemli
Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajının, Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetlerine Etkisi						
H <sub>3</sub>	Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri <--- Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı	,564	,126	6,331	P<,01	Önemli

Aracı Değişken Hariç Direk Etki;

H1: Bağımsız değişkenin (Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterleri) bağımlı değişken (Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri) üzerindeki direk etkisi önemlidir ve pozitifdir ( $p<0,01$ ) ve bağımsız değişkenin (Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterleri) ile bağımlı değişken (Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri) arasındaki standardize edilmiş regresyon katsayısı 0,540'dır. Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterleri bir birim artarsa, Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri de 0,540 kat artacaktır.

Aracı Değişken (Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı) Dâhil Direk Etkiler;

H2: Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterlerinin, Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajına Etkisi önemlidir ( $P<,01$ ). Etki derecesi pozitif yönlüdür (0,768). Yani Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterleri bir birim artığında, Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı da 0,768 kat artacaktır.



H3: Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajının, Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetlerine Etkisi önemlidir ( $P<,01$ ). Etki derecesi pozitif yönlüdür (0,564). Yani Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı bir birim artığında, Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri de 0,564 kat artacaktır.

**Tablo 6.** Path Analizi Sonuçları (Aracı Değişken Dâhil (Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı) Dolaylı Etki

Hipotezler	Yollar	Yol Katsayısı
Aracı Değişken (Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı) Dâhil Dolaylı Etki		
Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterlerinin, Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetlerine Etkisi		
H <sub>4</sub>	Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri <--- Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterleri	,433

Aracı Değişken Dâhil (Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı) Dolaylı Etki;

H4: Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterlerinin, Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetlerine Dolaylı Etkisi 0,433'dur. Yani Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterleri bir birim artığında, Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri de dolaylı olarak 0,433 kat artacaktır. Sadece Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterleri (STSK) ile Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri (STDN) arasındaki standardize edilmiş regresyon katsayısı 0,540 iken, bütün modeldeki Sağlık Turizminin Sürdürülebilirlik Kriterleri (STSK) ile Sağlık Turistlerinin Davranışsal Niyetleri (STDN) arasındaki standardize edilmiş regresyon katsayısı 0,433'e düşmüştür. Dolayısıyla Hizmet Sağlayıcıların Algılanan İmajı (HSAİ) yarı aracı değişkendir

## SONUÇ

Türkiye'de turizm 1980'lerden beri popülerdir ve Türkiye, turistik destinasyonlar açısından dünyada dokuzuncu ülke konumundadır. Türkiye, plajları, kaliteli hizmetleri ve misafirperverliği ile bir turizm destinasyonu olarak olumlu bir imaja sahiptir. Ayrıca, Türkiye uygun fiyatlı bir seyahat destinasyonu olarak algılanmaktadır. Sonuç olarak, Türkiye'de turizm endüstrisi önemli bir ekonomik kaynaktır ve turizm hizmeti sunan ülkeler arasında lider bir yere sahip olmaya devam edecek ve ayrıca Fransa, İspanya, İtalya, Portekiz ve Yunanistan gibi Akdeniz ülkeleri ile rekabet halinde kalacaktır (Kozak ve Rimmington, 1999). Alternatif turizm türlerinden olan sağlık turizmi hızla büyüyen bir sektör haline gelmekte ve bu konuda yapılan akademik çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır. Turizm sektöründe sürdürülebilirlik, algılanan imaj ve davranışsal niyet ile ilgili önemli sayıda çalışma olmasına rağmen sağlık turizmi sektöründe bu konularda yapılmış çalışma sayısı yetersizdir ve sınırlı sayıdadır. Sağlık turizmi sektörü, Türkiye'de hem turistler hem de yatırımcılar açısından büyük bir potansiyele sahiptir. Bu nedenle sağlık turistlerinin hizmet kalitesi ve destinasyon imajı ile ilgili beklentileri, değer algıları ve davranışsal niyetlerinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Buradan hareketle bu araştırmada, sürdürülebilir sağlık turizmi unsurlarının sağlık turistlerinin davranışsal niyetleri üzerine etkisinde hizmet sağlayıcıların algılanan imajının aracılık rolünü tespit etmek amaçlanmıştır. Araştırma anketlerinin dil eşdeğerliliği yapıldıktan sonra tüm anket formları, farklı ülkelerde ikamet eden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına (Almanya, Hollanda ve Romanya'da ikamet eden Türk diasporasına) Türkçe dilinde uygulanmıştır.

Yapısal eşitlik modellemesi aracılığıyla yapılan yol (path) analizi ile elde edilen uyum değerleri ( $CMIN/DF=2,802<3$ ,  $RMR=0,049<0,08$ ,  $0,850<GFI=0,852$ ,  $RMSEA=0,069<0,08$ ,  $SRMR=0,0604<0,08$ ), verilerin modele iyi uyum sağladığını göstermiştir. Verilerin modele iyi uyum sağlaması modelin yapı geçerliliğinin olduğunu ortaya koymuştur. Bu araştırmanın sonuçları ayrıca sağlık turizminin sürdürülebilirlik kriterlerinin sağlık turistlerinin davranışsal niyetlerini doğrudan önemli derecede ve pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Medikal turizm ortamında, medikal turistleri belirli bir ülkeye motive eden veya çeken çekici faktörler olarak öne sürülen çeşitli faktörler vardır. Önceki literatür, insanları başka ülkelerde tedavi aramaya iten ortak motivasyon faktörlerinin erişilebilirlik (Bookman and Bookman, 2007; Singh, 2013), ülkeye ilişkin bilgi ve

farkındalık (Horowitz et al., 2007), düşük tıbbi maliyetler (Gan and Frederick, 2013; Hall, 2011) ve bir ülkenin emniyeti ve güvenliği (Awadzi and Panda, 2006; Bookman and Bookman, 2007; Fried and Harris, 2007; Saiprasert, 2011) olduğunu göstermektedir. Çeşitli çalışmalar, motivasyon faktörlerinin müşterilerin şirket imajına ilişkin algıları üzerinde doğrudan etkiye sahip olabileceğini göstermiştir (Moreno-Gil and Martín-Santana, 2013; Wang, 2013; Wilkins and Huisman, 2015). Özellikle Moreno-Gil ve Martín-Santana (2013), ülkeye ilişkin bilginin hizmet sağlayıcılarının algılanan imajı ve niyetleri üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu bulmuşlardır. Benzer şekilde Wang (2013), fiyat uygunluğunun, müşterilerin Çin'in Xiamen kentindeki butik otellerin imajına ilişkin algısını güçlü bir şekilde etkileyen motivasyonel bir faktör olduğunu bildirmiştir. Wilkins ve Huisman (2015), Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki 407 üniversite öğrencisi üzerinde yaptıkları çalışmada, doğru ülke bilgisinin ve ülkeye erişilebilirliğin, öğrencilerin üniversiteye ilişkin algıları ve davranışsal niyetleri üzerinde doğrudan etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır.

Literatürde davranışsal niyet, bireyin belirli bir eyleme katılmasının öznel olasılığı olarak tanımlanmaktadır (Ajzen and Fishbein, 1977). Geçmiş literatür davranışsal niyetin müşteri sadakati ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Davranışsal niyet, gelecekteki davranışların nispeten doğru bir öngörüsü olduğu düşünüldüğünden, müşterilerin tekrar ziyaret etme potansiyelini değerlendirmek için sıklıkla kullanılır (Alexandris et al., 2002; Ishaqa, 2012; Keiningham et al., 2007). Zeithaml vd. (1996) davranışsal niyetin, müşterilerin organizasyonda kalıp kalamayacağını bir göstergesi olduğunu ileri sürmüştür. Literatürde bu araştırma sonuçlarıyla benzer şekilde Huei vd. (2015) tarafından yapılan araştırma sonuçları; erişilebilirlik, uygun fiyat, ülke bilgisi gibi sürdürülebilirlik faktörlerinin hastane imajıyla ve medikal turistlerin davranışsal niyetiyle önemli ölçüde ilişkili olduğunu göstermiştir. Araştırma bulgularında sağlık turizmi endüstrisinde politika oluşturma ve pazarlama stratejisi geliştirme üzerindeki etkileri tartışılmıştır.

Bunun yanı sıra bu araştırma ile sağlık turizminin sürdürülebilirlik kriterlerinin, sağlık turistlerinin davranışsal niyetlerini dolaylı olarak (hizmet sağlayıcıların algılanan imajı aracılığıyla) önemli derecede pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Dolayısıyla hizmet sağlayıcıların algılanan imajının, sağlık turizminin sürdürülebilirlik kriterleri ile sağlık turistlerinin davranışsal niyetleri arasındaki ilişkiye aracılık ettiği görülmüştür. Literatürde algılanan destinasyon imajının, hizmet kalitesi ile tekrar ziyaret etme niyeti arasındaki ilişkisi üzerinde aracı etkiye sahip olduğu ve algılanan destinasyon imajının modele eklendiğinde bu ilişkiyi güçlendirdiği görülmüştür (Timur, 2018).

Sonuç olarak sağlık turistlerinin davranışsal niyetleri, sağlık organizasyonlarının sürdürülebilirliğini sağlamada en önemli husus olarak kabul edilmektedir. Bu özellikle sağlık turizmi endüstrisindeki sağlık hizmeti sağlayıcıları için çok önemlidir ve geçerlidir. Her ne kadar bu çalışma teorik ve pratik çıkarımlar sağlamış olsa da, bu çalışmada vurgulanması gereken bazı sınırlamalar bulunmaktadır. İlk olarak, bu araştırma çalışması yalnızca Almanya, Hollanda ve Romanya'dan gelen Türk kökenli belirli bir grup tıbbi turisti incelemiştir. Aynı veya farklı ülkelerden gelen doğrudan yabancı uyruklu tıbbi turistlerin gelecekteki çalışmalarda incelenmesi önerilmektedir. İkinci olarak, bireysel katılımcılarla ve odak grupla derinlemesine görüşme teknikleri gibi nitel yöntemlerin bulunmaması, bu çalışmanın bir diğer sınırlılığı olarak değerlendirilmektedir. Gelecekteki çalışmaların diğer ülkelerden örnekleri içermesi ve niteliksel veri toplama yöntemlerini içermesi önerilmektedir. Ayrıca gelecekteki araştırmalar, sağlık turistlerinin davranışsal niyetlerinin gerçek davranışla sonuçlanıp sonuçlanmayacağını incelemek için boylamsal bir yaklaşımı da dikkate alabilir. Böyle boylamsal bir çalışma, sağlık turizmi alanındaki araştırmaların değerine önemli katkılar sağlayacaktır.

## KAYNAKÇA

Ajzen, I. and Fishbein, M. (1977). Attitude-behavior relations: A theoretical analysis and review of empirical research. *Psychological bulletin*, 84(5), 888.

- Alexandris, K., Dimitriadis, N., and Markata, D. (2002). Can perceptions of service quality predict behavioral intentions? An exploratory study in the hotel sector in Greece. *Managing Service Quality*, 12(4), 224-231.
- Awadzi, W. and Panda, D. (2006). Medical Tourism: Globalization And The Marketing Of Medical Services. *Consortium Journal of Hospitality and Tourism*, 11(1), 75-81.
- Bolos, M.D. (2013). Intellectual property as a drive for sustainable medical tourism – the Ana Aslan case. *Nang Yan Bus J.*, 2, 123–130.
- Bookman, M.Z. and Bookman, K.R. (2007). *Medical tourism in developing countries*. New York: Palgrave Macmillan.
- Carabello, L. (2013). U.S. domestic medical tourism delivers sustainable tourism for America’s cities and states. *J Tourism Hospit*, 2, 114. <https://doi.org/10.4172/21670269.1000114>.
- Chambers, D. and McIntosh, B. (2008). Using authenticity to achieve competitive advantage in medical tourism in the English-speaking Caribbean. *Third World Quarterly*, 29, 919–937.
- Chanda, R. (2004). Trade in health services. Available at: [www.who.int/bulletin/archives/80\(2\)158.pdf](http://www.who.int/bulletin/archives/80(2)158.pdf) (accessed 5 April 2023).
- Chang, L.; Beise-Zee, R. (2013). Consumer perception of healthfulness and appraisal of health promoting tourist destinations. *Tour. Rev.*, 68, 34–47.
- Choi, K. S., Cho, W. H., Lee, S., Lee, H., and Kim, C. (2004). The relationships among quality, value, satisfaction and behavioral intention in health care provider choice: A South Korean study. *Journal of Business Research*, 57(8), 913-921.
- Connell, J. (2013). Contemporary medical tourism: Conceptualisation, culture and commodification. *Tour. Manag.* 2013, 34, 1–13.
- Constanza, R. & Patten, B.C. (1995). Defining and predicting sustainability. *Ecological Economics*, 15(3), 193–196.
- Dryglas, D. (2018). *Designing a health tourism product structure model in the process of marketing management*. PWN, Warsaw.
- Fried, B.J., and Harris, D.M. (2007). Managing healthcare services in the global marketplace. *Frontiers of health services management*, 24(2), 3-18.
- Gan, L.L. and Frederick, J.R. (2013). Medical tourists: who goes and what motivates them?. *Health Marketing Quarterly*, 30(2), 177-194.
- Giannetti, B. F., Sevegnani, F., Almeida, C. M., Agostinho, F., García, R. R. M. & Liu, G. (2019). Five sector sustainability model: A proposal for assessing sustainability of production systems. *Ecological Modelling*, 406, 98–108.
- Goodrich, J.N.; Goodrich, G.E. (1987). Health-care tourism—An exploratory study. *Tour. Manag.*, 8, 217–222.
- Hall, C.M. (2011). Health and medical tourism: A kill or cure for global public health? *Tour. Rev.*, 66, 4–15.
- Hall, C.M. (2011). Health and medical tourism: a kill or cure for global public health?. *Tourism Review*, 66(1/2), 4-15.
- Horowitz, M.D., Rosensweig, J.A., and Jones, C.A. (2007). Medical tourism: globalization of the healthcare marketplace. *Medscape General Medicine*, 9(4), 33.
- Huei, C.T., Mee, L.Y., & Chiek, A.N. (2015). A Study of Brand Image, Perceived Service Quality, Patient Satisfaction and Behavioral Intention among the Medical Tourists. *Global Journal of Business and Social Science Review*, 2 (1), 14-26.
- Hunter-Jones, P. and Blackburn, A. (2007). Understanding the relationship between holiday taking and self-assessed health: An exploratory study of senior tourism. *Int. J. Consum. Stud.*, 31, 509–516.
- Jackson, L. A. and Barber, D. S. (2015). Ethical and sustainable healthcare tourism development: A primer. *Tourism and Hospitality Research*, 15(1), 19–26.

- Jadhav, S., Yeravdekar, R., Kulkarni, M. (2014). Cross-border healthcare access in South Asian countries: learnings for sustainable healthcare tourism in India. *Procedia Soc Behav Sci*, 157, 109–117.
- Keiningham, T. L., Cooil, B., Aksoy, L., Andreassen, T.W., and Weiner, J. (2007). The value of different customer satisfaction and loyalty metrics in predicting customer retention, recommendation, and share-of-wallet. *Managing Service Quality*, 17(4), 361-384.
- Kozak, M. and M. Rimmington (1999). Measuring tourist destination competitiveness: Conceptual considerations and empirical findings. *International Journal of Hospitality Management*, 18(3), 273-283.
- Kumar, S., Breuing, R. & Chahal, R. (2012). Globalization of health care delivery in the United States through medical tourism. *Journal of Health Communication*, 17(2), 177-198.
- Laesser, C. (2011). Health travel motivation and activities: Insights from a mature market-Switzerland. *Tour. Rev.*, 66, 83–89.
- Lehman, W. E., & Simpson, D. D. (1992). Employee substance use and on-the-job behaviors. *Journal of applied Psychology*, 77(3), 309.
- Lunt, N., Smith, R.D., Mannion, R. et al. (2014). Implications for the NHS of inward and outward medical tourism: a policy and economic analysis using literature review and mixed-methods approaches. *Health Serv Deliv Res.*, 2, 1–234.
- Mee, L.Y., Huei, C.T., Chuan, S.B. (2018). Medical Tourists' Behavioral Intention in relation to Motivational Factors and Perceived Image of the Service Providers. *International Academic Journal of Organizational Behavior and Human Resource Management*, 5(3), 1-16.
- Moreno-Gil, S. and Martín-Santana, J.D. (2013). The influence of motivations on the image of non-hotel tourist accommodation offering. *International Journal of Tourism Policy*, 5(1-2), 59-81.
- Omura, T. & Forster, J. (2014). Competition for Donations and the Sustainability of Not for Profit Organisations. *Humanomics*, 30(3), 255– 274.
- Perkumiene, D., Vienažindiene, M. and Švagždiene, B. (2019). Cooperation perspectives in sustainable medical tourism: the case of Lithuania. *Sustainability*, 11, 3584. <https://doi.org/10.3390/su11133584>.
- Ramya, V. (2010). Medical tourism: Revenue generation or international transfer of healthcare problems?. *Journal of Economic*, 44, 53–70.
- Rawat, R. (2016). The Importance of Medical Tourism to Us. <https://yourstory.com/mystory/8fe9a38623-the-importance-of-medical-tourism-to-us> [10 September 2023].
- Ross, K. (2002). Health tourism: An overview. *HSMIAI Mark. Rev.* 2001, 27, 2001.
- Saiprasert, W. (2011). An examination of the medical tourists motivational behavior and perception: A structural model (Unpublished doctoral dissertation). Oklahoma State University, USA.
- Sheldon, P. J., & Park, S. Y. (2008). Sustainable Wellness Tourism: Governance and Entrepreneurship Issue. *Acta turistica*, 20(2).
- Sheldon, P.J.; Bushell, R. (2009). *Introduction to wellness and tourism*. In *Wellness and Tourism: Mind, Body, Spirit, Place; Cognizant Communication Corp.: Putnam Valley, NY, USA, 2009*; pp. 3–18.
- Singh, N. (2013). Exploring the factors influencing the travel motivations of US medical tourists. *Current Issues in Tourism*, 16(5), 436-454.
- Timur, B. (2018). Service Quality, Destination Image and Revisit Intention Relationships at Thermal Tourism Businesses. *Journal of Gastronomy Hospitality and Travel (JOGHAT)*, 1(1), 38-48.
- Wang, T. (2013). *A case study of customer motivation in boutique hotels in Xiamen, China using pushpull theory*. Iowa State University, Master Thesis.
- Wilkins, S. and Huisman, J. (2015). Factors affecting university image formation among prospective higher education students: the case of international branch campuses. *Studies in Higher Education*, 40(7), 1256-1272.

- Yang, J.Y.; Paek, S.; Kim, T.; Lee, T.H. (2015). Health tourism: Needs for healing experience and intentions for transformation in wellness resorts in Korea. *Int. J. Contemp. Hosp. Manag.*, 27, 1881–1904.
- Yim, C.K. (2005). *Healthcare Destinations in Asia. Hong Kong, Hong Kong: The Asia Case Research Center, University of Hong Kong.*
- Zeithaml, V.A., Berry, L.L., and Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *The Journal of Marketing*, 31-46.



## Kayıptan Kaçınma, İyimserlik ve Sürü Eğilimleri İle Kaybetme Korkusunun Yatırım Kararına Etkisinin Analizi

**Salih AYDIN**  
Dr. Öğr. Üyesi Artvin Çoruh Üniversitesi, Borçka Acarlar MYO  
[salihaydin@artvin.edu.tr](mailto:salihaydin@artvin.edu.tr)  
<https://orcid.org/0000-0002-3817-1169>

Makale Başvuru Tarihi : 24.07.2023  
Makale Kabul Tarihi : 22.09.2023  
Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023  
Makale Türü : Araştırma Makalesi  
DOI: 10.5281/zenodo.10003970

### Özet

#### **Anahtar Kelimeler:**

*Kayıptan Kaçınma,  
Sürü,  
İyimserlik,  
Kaybetme Korkusu,  
Yatırım Kararı,*

*Bireysel yatırımcıların finansal piyasalarda işlem yaparken sergiledikleri birçok irrasyonel yatırımcı eğilimi vardır. Yatırımcılar farklı nedenlerden dolayı bu eğilimleri sergilemektedir. Bu çalışmada yatırımcıların sergiledikleri eğilimler arasından kayıptan kaçınma, sürü ve iyimserlik eğilimi ile kaybetme korkusu kullanılmıştır. Kayıptan kaçınma, sürü ve iyimserlik eğilimi ile kaybetme korkusunun yatırım kararına etkisinin incelendiği bu çalışmada anakütle olarak Borsa İstanbul'da işlem yapan bireysel yatırımcılar seçilmiştir. Hazırlanan anket formu Borsa İstanbul'da işlem yapan bireysel yatırımcılara farklı veri toplama teknikleri ile ulaştırılmıştır. Örneklem seçiminde tesadüfi örneklem yöntemi kullanılmıştır. 352 kişinin katılım gösterdiği çalışmada bireysel yatırımcıların yatırım kararlarına kayıptan kaçınma ve sürü eğiliminin negatif etkisi tespit edilmiştir. Kayıptan kaçınma ve sürü eğilimi taşıyan bireysel yatırımcıların yatırım kararları bu eğilimlerden olumsuz anlamda etkilenmektedir. Çalışmada iyimserlik eğiliminin yatırım kararına pozitif etkisinin varlığı da kanıtlanmıştır. Kaybetme korkusunun yatırım kararına herhangi bir etkisi tespit edilememiştir.*

### **Analysis of the Effects of Loss Aversion, Optimism and Herding Biases and Fear of Missing Out on Investment Decision**

### Abstract

#### **Keywords:**

*Loss Aversion,  
Herd Bias,  
Optimism,  
Fear of Missing out,  
Investment Decision*

*There are many irrational investor biases exhibited by individual investors when trading in financial markets. Investors display these trends for different reasons. In this study, among the biases exhibited by investors, loss aversion, herd and optimism bias and fear of missing out were used. In this study, which examines the effect of loss aversion, herd and optimism bias and fear of missing out on investment decision, individual investors trading in Borsa Istanbul were chosen as the main population. The prepared questionnaire was delivered to individual investors trading in Borsa Istanbul using different data collection techniques. Random sampling method was used in sample selection. In the study in which 352 people participated, it was determined that the negative effects of loss aversion and herd bias on the investment decisions of individual investors. Investment decisions of individual investors with loss aversion and herd bias are negatively affected by these biases. The positive effect of the optimism bias on the investment decision has also been proven in the study. No effect of the fear of missing out on the investment decision could be detected.*

## GİRİŞ

Yatırım kararı, risk içermesi ve kişisel servet yönetimine etkisi sebebiyle yatırımcıların hayatlarında alacak oldukları en önemli kararlardan birisidir (Shiva vd., 2020: 2). Finansal kararlar, bir bireyin finansal yönetim uygulamalarının temel ve vazgeçilmez bir parçasıdır. Finansal kararlar ile ilgili yapılacak olan seçimler, bir bireyin maddi anlamda tatmin olması ve yaşam kalitesinin artması üzerinde büyük bir etkiye sahiptir (Gupta ve Shrivastava, 2022: 1720).

Finansal piyasalarda işlem yapan yatırımcıların yatırım kararlarını birçok psikolojik faktör etkilemektedir. Geçmişte yaşanan finansal ve finansal olmayan olaylar, kişinin taşıdığı inanç yapısı ve hayat sürecinde yapılan tercihler bireylerin yatırım kararlarına etki etmektedir. Aynı zamanda öfke, stres, taşınan ruh hali ve korku gibi faktörler de bireylerin finansal kararlarına etki etmektedir (Chaitanya ve Nordin, 2021: 56). Bireylerin finansal kararlarında rasyonel hareket etmelerini engelleyen bu psikolojik faktörler davranışsal finansın doğmasına neden olmuştur.

Davranışsal finans, karar vermede psikolojinin, duyguların ve bilişsel hataların etkisini inceleyen bir bilim dalıdır. (Jain vd., 2020: 298). Davranışsal finans, yatırım karar verme sürecinin, yatırımcıları rasyonaliteden sapmaya ve irrasyonel yatırım kararları almaya iten çeşitli davranışsal önyargılardan etkilendiğini öne sürmektedir (Madaan ve Singh, 2019: 56).

Farklı kaynaklarda farklı şekillerde sınıflandırılan bu eğilimler yatırımcıların yatırım kararlarını yönlendirme noktasında etkin rol oynamaktadır. Bu çalışmada irrasyonel yatırımcı eğilimleri içerisinde yer alan kayıptan kaçınma eğilimi, sürü eğilimi ve aşırı iyimserlik eğilimi kullanılmıştır. Aynı zamanda yatırımcıların yatırım davranışlarına etki eden kaybetme korkusu değişkeni de yatırım davranışına etki eden faktörler içerisine dâhil edilmiştir.

Kayıptan kaçınma eğilimi, bir yatırımcının aynı nominal tutarda da olsa kazanç durumunda elde ettiği mutluluktan ziyade bir kayıp yaşaması halinde daha fazla üzüntü yaşamasını açıklamaktadır (Yuningsih ve Taufiq, 2019: 330). Kayıptan kaçınma eğilimi, yatırım araçları ile derin bir duygusal bağ kurulması nedeniyle yatırımları değerlendirirken kayıp duygusuna kazanç durumuna göre daha fazla önem verilmesi tutumunu açıklamaktadır (Kumar vd., 2023: 6588). Kayıptan kaçınma eğilimi, davranışsal finansın önemli bir varsayımı haline gelmiş ve pazarlama, psikoloji, finans ve diğer birçok alandaki teorilere ve araştırmalara etki etmiştir (Mrkva vd., 2020: 407).

Sürü eğilimi, bir bireyin o gruptaki diğer bireylerin eylemlerini taklit etmesi olarak tanımlanmaktadır. Finansal piyasalarda sürü eğilimi, bir yatırımcının başkalarının eylemlerini takip etme yönündeki davranışsal bir eğilim olarak görülmektedir (Dewan ve Dharni, 2019: 1). Sürü eğilimi gösteren yatırımcılar hisse senetlerinin fiyat hareketlerine güvenmek yerine piyasadaki diğer yatırımcıların davranışlarını takip etmeyi tercih etmektedir (Ranaweera ve Kawshala, 2022: 57).

İyimserlik eğilimi, bireyin başına istenmeyen bir olayın gelme olasılığını hafife alacak ölçüde aşırı olumlu bir bakış açısına sahip olmasına neden olmaktadır. Aşırı iyimserlik eğilimine sahip bir kişi, olumlu bir olayın olasılığını abartmakta veya olumsuz olaylara yeterince önem vermemektedir (Banerji vd., 2020: 86). İyimserlik eğilimi, yatırımcıların geleceği olumlu ve başarılı olarak varsaydığı, başarısızlıkları ise görmezden geldiği bir eğilim türüdür. Yatırımcılar, risk aldıkları ve kararlarının doğru olduğunu düşündükleri için iyimser bir tutum sergilemektedir (Ullah vd., 2017: 232).

Yatırım davranışını etkileyen faktörlerden birisi de kaybetme korkusudur. FoMO (fear of missing out) olarak da tanımlanan kaybetme korkusunun sosyal bilimlerin pek çok alanında bu kadar popüler olmasının en

önemli nedenlerinden biri, insan davranışlarını etkileme gücünde yatmaktadır. Kaybetme korkusu, bireylerin başkalarının daha çok para kazandığını hissetmelerine ve bu kazançları kaçırmamak için ilgili pazarlarda işlem yapmalarına yol açmaktadır. Kaybetme korkusu, bazı piyasalarda bireylerin finansal yatırım kararlarını etkileyerek sürü davranışlarının gelişmesine yol açmakta ve bunun sonucunda fiyatlar olması gerekenden daha fazla dalgalanmaktadır (Argan vd., 2023: 73). Kaybetme korkusu, bireylerin muhtemelen istemedikleri sonuçlara yol açacak yanlış bir tercih yapmış olabileceklerini, şu anda yapmakta olduklarını veya ilerde yapacaklarını hissetmelerine neden olmakta ve daha sonra bu tercihlerinden dolayı pişmanlık duyacaklarını açıklamaktadır (Neumann, 2020: 2).

Kayıptan kaçınma, sürü ve aşırı iyimserlik eğilimi ile kaybetme korkusunun yatırım davranışına etkisinin incelendiği birçok çalışma mevcuttur. Ancak kayıptan kaçınma, sürü ve aşırı iyimserlik ve kaybetme korkusu eğiliminin yatırım kararına etkisini bir arada inceleyen çalışmalar sınırlıdır. Özellikle ulusal literatürde bu noktada bir eksiklik olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada yukarıda açıklanan kayıptan kaçınma, sürü, iyimserlik ve kaybetme korkusu eğilimlerinin yatırım kararına etkisi incelenmiştir. Öncelikle kavramlara ilişkin literatürde yapılmış çalışmalar aktarılmıştır. Daha sonra çalışmanın modeli oluşturulmuş ve çalışmanın hipotezleri belirlenmiştir. Araştırmada kullanılan değişkenlerin hangi kaynaklardan elde edildiğine değinildikten sonra veri toplama sürecinden bahsedilmiştir. Çalışmada kullanılan ölçeklere ait geçerlilik ve güvenilirlik analizleri yapıldıktan sonra çalışmada elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Araştırma modelinin test sonuçları açıklandıktan sonra çalışmada elde edilen sonuçlar ve çalışma sonucuna göre oluşturulan önerilerin verilmesi ile çalışma sonlandırılmıştır.

## LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde kayıptan kaçınma, sürü ve aşırı iyimserlik eğilimi ile kaybetme korkusunun yatırım davranışına etkisinin incelendiği birçok çalışma mevcuttur. Ancak kayıptan kaçınma, sürü ve aşırı iyimserlik ve kaybetme korkusu eğiliminin yatırım kararına etkisini bir arada inceleyen çalışmalar sınırlıdır. Özellikle ulusal literatürde bu noktada bir eksiklik olduğu görülmektedir. Çalışmanın özgün bir çalışma olduğu düşünülmektedir.

### Kayıptan Kaçınma ve Yatırım Kararı

Kayıptan kaçınma kavramı ilk kez 1979 yılında iki psikolog Daniel Kahneman ve Amos Tversky tarafından tartışılmıştır. Kahneman ve Tversky, insanların kazançtan duydukları tatminin iki katı kadar kayıptan üzüntü duyduklarını analiz etmişlerdir. Kayıptan kaçınma yatırımcıların, yatırımlarındaki büyümeden çok, sermayedeki azalmayı ve kaybetme korkusunu korumayı daha aktif veya bilinçli olarak düşünmelerine neden olmaktadır. Kayıptan kaçınma, sermayelerinde azalmaya, onu artırmaktan daha duyarlı olan insanların eğilimini ifade etmektedir (Khan, 2017: 19).

Kayıptan kaçınma eğiliminin yatırım kararına etkisini inceleyen literatürde birçok çalışma yer almaktadır. Mbaluka vd., (2012), Kenya borsası üzerine yaptıkları çalışmada bireysel yatırımcıların yatırım kararlarının kayıptan kaçınma eğiliminden etkilendiğini vurgulamıştır.

Kumar ve Babu (2018) çalışmalarında, cinsiyetin kayıptan kaçınma üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ve yatırımcıların yatırım kararlarının kayıptan kaçınma eğilimlerinden etkilendiğini tespit etmişlerdir. Arora ve Kumari (2015) çalışmalarında, Hindistan borsasında yatırım yapan 25-55 yaş arası yatırımcıların kayıptan kaçınma eğilimlerinin yatırım performansına etkisini incelemişlerdir. Çalışma sonucunda, kayıptan kaçınma eğiliminin yatırım kararı üzerindeki etkisine yaş ve cinsiyetin farklılık kattığı



tespit edilmiştir. Prasad ve Mohta (2012) çalışmalarında, kadın yatırımcıların erkek yatırımcılara göre daha yüksek düzeyde bir kayıptan kaçınma eğilimi taşıdıklarını belirtmişlerdir.

Köroğlu ve diğerleri (2022), çalışmalarında bireysel yatırımcıların Covid-19 sürecinde ön plana çıkan davranışsal eğilimlerini incelemişlerdir. Çalışma sonucunda kayıptan kaçınma eğiliminin bireysel yatırımcılar için Covid-19 sürecinde daha ön plana çıktığı tespit edilmiştir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde yatırımcıların sergiledikleri kayıptan kaçınma eğilimleri ile yatırım kararları arasında ilişki tespit edilmiştir.

### **Sürü Eğilimi ve Yatırım Kararı**

Sürü, rasyonel insanların karar verirken başkalarının yargılarını taklit ederek irrasyonel davranmaya başladığı durumu ifade eder. Farklı yatırımcı türleri arasında sürü eğiliminin sergilenmesinin birçok nedeni vardır. Bireysel yatırımcılar kayıp durumunda herkesin kaybedeceğini, kazanç durumunda ise kendisinin de kazanacağını düşünerek sürü eğilimi gösterebilir. Yöneticiler diğer yöneticiler gibi hareket ederek piyasa ortalamalarına göre hareket edebilir. Bu ve benzeri nedenlerle finansal piyasalarda sürü eğilimi sıklıkla karşılaşılan bir durumdur (Kumar ve Goyal, 2015: 90). Adil ve diğerleri (2022) çalışmalarında, kadın ve erkek yatırımcıların sergiledikleri sürü eğilimlerinin yatırım kararları üzerinde negatif ve anlamlı etkisini tespit etmişlerdir. Hem kadın hem de erkek yatırımcıların yatırım kararlarına olumsuz bir etkisinin olduğu söylenebilir. Robin ve Angelina (2020) çalışmalarında ise sürü eğiliminin yatırım kararları üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğunu vurgulamışlardır.

Rahayu ve diğerleri (2021), uzman yatırımcılardan kaynaklanan sosyal etkinin yatırımcıların yatırım kararları alma davranışı üzerinde hisse başına defter değeri bilgisinden daha etkili olduğunu kanıtlamışlardır. Çalışma analizi sonucunda elde edilen bilgiler yerine piyasadaki uzmanların görüşlerinin yatırımcılar için daha önemli olduğu araştırmacılar tarafından belirtilmiştir.

Qasim ve diğerleri (2019) çalışmalarında, Pakistan'da bulunan finansal piyasaların gelişmişlik seviyelerinin düşük olması sebebiyle bilginin herkese eşit şekilde ulaştırılmadığını açıklamışlardır. Bu sebeple finansal piyasalarda yatırımcıların alacağı yatırım kararlarında sürü eğiliminin güçlü bir etkisinin olduğunu belirtmişlerdir. Küçük yatırımcılar zarardan korunmak için büyük finans kuruluşlarının yatırım stratejilerine göre hareket etmektedir. Ahmad ve Wu (2022) çalışmalarında ise sürü davranışının, bireysel yatırımcıların karar vermesini olumlu yönde etkilerken, algılanan piyasa etkinliği ve yatırım performansı üzerinde belirgin bir şekilde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu kanıtlamışlardır.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde yatırımcıların sergiledikleri sürü eğiliminin yatırım kararları üzerinde olumlu veya olumsuz bir etkisinin olduğu görülmektedir.

### **İyimserlik Eğilimi ve Yatırım Kararı**

İyimserlik eğilimi, yatırımcıların yatırım süreçlerinde her şeyin kendilerinin istedikleri gibi olacağına inanmalarına neden olmaktadır. İyimserlik eğilimi ile hareket eden bireysel yatırımcılar her zaman diğer yatırımcılardan daha fazla kazanacaklarına inanmaktadır (Hayta, 2014: 336). İyimserlik eğilimi, yatırımcının kötü bir durum yaşadığında bunun tamamen yatırımcının kendisi dışındaki faktörlerden kaynaklandığını düşünmesine neden olmaktadır (Aytekin ve Aygün, 2016: 148).

Iqbal (2015), yatırımcıların sergiledikleri iyimserlik eğilimleri ile yatırım kararları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma sonucunda iyimserlik eğilimi ile yatırım kararı arasında istatistiksel anlamda bir ilişki tespit etmişlerdir. Gakhar (2019), iyimserlik eğiliminin yatırımcıların medeni durumlarına göre, çalıştığı sektöre göre ve çalışma süresine göre farklılık gösterdiğini belirtmiştir. Evlilerin bekârlara göre iyimserlik

eğiliminin daha yüksek olduğu vurgulanmıştır. Pratiwi ve Leon (2019) çalışmalarında, iyimserlik eğiliminin yatırım kararı üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu belirtmişlerdir. Yatırımcılar karar verme anında iyimser bir tutum sergilemektedir. Sever ve diğerleri (2020), erkeklerin kadınlara göre daha yüksek düzeyde bir iyimserlik eğilimi taşıdığını belirtilmiştir. Çalışmada yaş gruplarına göre bireylerin iyimserlik eğilimlerinde farklılıkların olduğu da kanıtlanmıştır.

Arik ve Sri (2021) çalışmalarında, iyimserlik eğiliminin hisse senedi seçim kararları üzerinde etkisinin olduğunu kanıtlamışlardır. Çalışmada aynı zamanda finansal okuryazarlığın iyimserlik eğiliminin yatırım kararı üzerindeki etkisini azaltacağını tespit etmişlerdir. Chen ve diğerleri (2022) çalışmalarında, emtia piyasalarında işlem yapan bireysel yatırımcıların yatırım kararı sürecine iyimserlik eğiliminin olumlu etkisinin olduğunu belirtmişlerdir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde yatırımcıların sergiledikleri iyimserlik eğiliminin yatırım kararları üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu görülmektedir. Yatırımcılar yatırım faaliyetlerinde bulunurken iyimser bir tutum takınarak kendilerine aşırı güvenmektedir. Ancak bu durumda yatırımcıların irrasyonel davrandıkları unutulmamalıdır.

### **Kaybetme Korkusu ve Yatırım Kararı**

Kaybetme korkusu, bireylerin başkalarının kendilerinden daha fazla eğlendiği düşüncesine neden olan bir duygudur (Chaitanya ve Nordin, 2021: 62). FOMO, bir kişinin, sürekli olarak başkalarıyla bağlantı kurmaya ve diğer insanların yaptığı her şey hakkındaki en son haberleri takip etmeye teşvik eden sosyal fırsatları kaçırma korkusudur. Sermaye piyasasına yeni giren bir yatırımcının genellikle psikolojisi zayıftır veya sosyal medyadaki bilgilerle hareket etmeyi sevmektedir (Sudrajat, 2022: 116).

Gerrans ve diğerleri (2023) çalışmalarında, kaybetme korkusu ile kripto sahipliği arasındaki ilişkinin gücünün, kaybetme korkusu hisse senedi sahipliği arasındaki ilişkinin gücünden daha yüksek olduğunu kanıtlamışlardır. Shiva ve diğerleri (2020) çalışmalarında, yatırımcıların kaybetme korkusu ile bireysel yatırımcıların yatırım kararı arasındaki ilişkiyi araştırmışlar ve bu iki değişken arasında ilişki tespit etmişlerdir.

Potsaid ve Venkataraman (2022), çevrimiçi işlem gören hisse senetlerine, hisse senedi piyasasında yüksek oynaklıkla karşı karşıya kaldığında ticaret kısıtlamalar uygulandığını belirtmişlerdir. Ticaret kısıtlamaları sırasında, yatırımcıların çevrimiçi alım satım yapmasına izin verilmemektedir. Yüksek kaybetme korkusuna sahip yatırımcıların ticaret kısıtlaması sırasında olumsuz tepki verme olasılıklarının daha yüksek olduğu vurgulanmıştır.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde kaybetme korkusu ile yatırım kararı arasında bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Kaybetme korkusunun yatırım kararı üzerinde doğrudan etkisi olduğu gibi kaybetme korkusunun davranışsal eğilimler ile yatırım kararı arasındaki ilişkiye de etki ettiği çalışmalar mevcuttur.

Gupta ve Shrivastava (2022) çalışmalarında, yüksek düzeyde kaybetme korkusu taşıyan bireysel yatırımcıların yatırım kararlarında kayıptan kaçınma ve sürü eğilimi taşıdıklarını belirtmişlerdir. Hodgkinson (2019) çalışmasında, sosyal faktörlerden birisi olan kaybetme korkusunun genç bireysel yatırımcılar arasındaki sürü eğilimini artırdığını kanıtlamıştır. Kang ve diğerleri (2020) kaybetme korkusu ile sürü eğilimi arasında bir ilişki tespit etmiştir. Araştırmacılara göre, bireyler kaybetme korkusu taşıdıklarında yatırım kararlarında toplu hareket etmek istemektedir.

Dennison (2018) çalışmasında, kaybetme korkusunu, bireysel yatırımcıların çevresinde bulunan diğer yatırımcılara ayak uydurmak için aceleci bir şekilde karar almalarına neden olan bir faktör olarak açıklamaktadır.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde kayıptan kaçınma, sürü, iyimserlik ve kaybetme korkusu eğilimi ile bireylerin yatırım kararları üzerinde ilişki görülmektedir. Gelişmekte olan borsa statüsünde yer alan Borsa İstanbul'da işlem yapan bireysel yatırımcılar üzerinde, bu kapsamda yapılan çalışmanın finans literatürüne katkı sunacağı düşünülmektedir. Yapılan literatür değerlendirmesi sonucunda çalışmada oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir.

*H1: Kayıptan kaçınma eğilimi, bireysel yatırımcıların yatırım kararlarını etkilemektedir.*

*H2: Sürü eğilimi, bireysel yatırımcıların yatırım kararlarını etkilemektedir.*

*H3: İyimserlik eğilimi, bireysel yatırımcıların yatırım kararlarını etkilemektedir.*

*H4: Kaybetme korkusu, bireysel yatırımcıların yatırım kararlarını etkilemektedir.*

## **YÖNTEM**

Bireysel yatırımcıların kayıptan kaçınma, sürü, iyimserlik ve kaybetme korkusu eğilimlerinin yatırım kararına etkisinin incelendiği bu çalışmada veri toplama aracı olarak anket tekniği seçilmiştir. Kayıptan kaçınma eğilimi, sürü eğilimi, kaybetme korkusu ve yatırım kararı değişkenlerini ölçen sorular Gupta ve Shrivastava, (2022) “Herding and loss aversion in stock markets: mediating role of fear of missing out (FOMO) in retail investors” adlı çalışmadan, iyimserlik eğilimini ölçen sorular Parlak, (2022) “Katılım Bankacılığında Davranışsal Finans Etkisi” adlı çalışmadan elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan anket formu Google forms aracılığı ile hazırlanmış ve bireysel yatırımcılara ulaştırılmıştır. Elde edilen verilerin analiz edilmesinde SPSS'ten yararlanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin analiz edilmesinde regresyon analizi kullanılmıştır. Öncelikle bağımsız değişkenler olarak çalışmada kullanılan kayıptan kaçınma, sürü, iyimserlik ve kaybetme korkusu eğilimlerinin yatırım kararına etkisi ayrı ayrı incelenmiştir. Çalışmada basit doğrusal regresyon modeli kullanılmıştır.

## **BULGULAR VE DEĞERLENDİRME**

Çalışmada Borsa İstanbul'da işlem yapan bireysel yatırımcıların yatırım kararlarına kayıptan kaçınma, sürü, iyimserlik ve kaybetme korkusunun etkisi incelenmiştir. Toplam 352 kişinin katılım gösterdiği bu çalışmada katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1'de gösterilmiştir. Tablo 1'e göre katılımcıların %88,4'ü erkek yatırımcılardan oluşmaktadır. Katılımcıların yaş durumlarına bakıldığında 35-54 yaş arası katılımcıların çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. Eğitim durumlarına göre katılımcıların yarısından fazlasının en az lisans düzeyinde bir eğitime sahip oldukları görülmektedir. Katılımcıların servetlerinden borsaya ayırdıkları paylar oransal olarak birbirlerine yakın değerler göstermiştir. Katılımcıların borsada geçirdikleri süreye bakıldığında katılımcıların %82,3'ü 7 yıldan daha az süredir borsada işlem yapmaktadır. Son yıllarda Borsa İstanbul'da işlem yapan bireysel yatırımcıların sayısı ve oranının artması ile bu sonuç paralellik göstermektedir. Borsa İstanbul'da işlem yapan bireysel yatırımcıların büyük çoğunluğu erkek yatırımcılardan oluşmaktadır (MKK, 2021). Borsa İstanbul'da işlem yapan bireysel yatırımcıların demografik bilgileri ile çalışmaya katılım gösteren bireysel yatırımcıların demografik bilgileri arasında paralellik yakalanması çalışmanın bütünü temsil edeceği anlayışını güçlendirmektedir.

**Tablo 1.** Katılımcıların Demografik Özellikleri

	<b>Kategoriler</b>	<b>N</b>	<b>%</b>
<b>Cinsiyet</b>	Kadın	41	11,6
	Erkek	311	88,4
<b>Yaş</b>	25 yaş altı	18	5,1
	25-34 yaş arası	67	19,0
	35-44 yaş arası	130	36,9
	45-54 yaş arası	89	25,3
	55 yaş ve üzeri	48	13,6
<b>Eğitim Durumu</b>	Önlisans ve öncesi	59	16,8
	Lisans	196	55,7
	Yüksek Lisans	76	21,6
	Doktora	21	6,0
<b>Servetin Ayrılan Payı</b>	% 10'dan daha az	91	25,9
	%10-%29 arası	96	27,3
	%30-%49 arası	60	17,0
	%50-%69 arası	44	12,5
	%70 ve üzeri	61	17,3
<b>Borsada Geçirilen Süre</b>	3 yıldan daha az	186	52,8
	3-7 yıl arası	104	29,5
	8-12 yıl arası	16	4,5
	13-17 yıl arası	9	2,6
	18 yıl ve üzeri	37	10,5

Frekans analizi yapıldıktan sonra çalışmada kullanılan değişkenlerin analiz için uygun olup olmadığı incelenmiştir. Kalaycı (2018), çalışmasında Alpha ( $\alpha$ ) katsayısına bağlı olarak ölçeğin güvenilirliğini aşağıdaki şekilde yorumlamıştır.

$0.00 \leq \alpha < 0.40$  ise ölçek analiz için güvenilir değildir.

$0.40 \leq \alpha < 0.60$  ise ölçeğin analiz için güvenilirlik seviyesi düşüktür.

$0.60 \leq \alpha < 0.80$  ise ölçeğin analiz için güvenilirlik düzeyinin oldukça yeterli olduğu yorumu yapılır.

$0.80 \leq \alpha < 1.00$  ise ölçeğin analiz için mükemmel düzeyde güvenilir olduğuna karar verilir.

Çalışmada kullanılan kayıptan kaçınma, sürü, iyimserlik ve kaybetme korkusu eğilimleri ile yatırım kararı değişkenlerine ait güvenilirlik testi sonuçları Tablo 2’de gösterilmiştir.

**Tablo 2.** Güvenirlilik Analizi Sonuçları

Boyutlar	Cronbach’s Alpha	İfade Sayısı
Kayıptan Kaçınma Eğilimi	0,648	3
Sürü Eğilimi	0,665	4
Aşırı İyimserlik Eğilimi	0,755	3
Kaybetme Korkusu Eğilimi	0,722	5
Yatırım Kararı	0,655	4

Tablo 2’ye göre çalışmada kullanılan değişkenlerin analiz için uygun olduğu belirlenmiştir. Elde edilen Cronbach’s Alpha değerlerine bakıldığında tüm değerlerin 0,60-0,80 arasında gerçekleştiği görülmektedir. Bu aralık için yukarıda analiz için yeterlidir yorumu yapılmıştır.

Cronbach’s Alpha değerinin analiz için uygun olduğu kanıtlandıktan sonra veri setinin faktör analizi yapılmalıdır. Faktör analizi, birbirleriyle ilişkili birden çok değişkeni daha az sayıda, anlamlı ve birbirinden bağımsız faktörler haline getiren tekniklerden birisidir (Kalaycı, 2018: 321). Öncelikle veri setine ait KMO değerine bakılmıştır. KMO değerinin 0,50’nin üstünde olması istenir.

**Tablo 3.** KMO ve Bartlett Testinin Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Measure ile Örnekleme Yeterliliği Ölçümü Analizi	0,734	
Ki-Kare Değeri	1275,560	
Bartlett Küresellik Testi	df	171
Olasılık	0,000	

Tablo 3’e göre araştırma için oluşturulan veri setini açıklamada örneklem büyüklüğü yeterlidir. KMO değeri arzu edilen düzeyin üstünde gerçekleşmiştir. Araştırmada kullanılan değişkenleri ölçen soruların faktör yükleri Tablo 4’te verilmiştir.

**Tablo 4.** Faktör Analizi Sonuçları

	Sorular	Baş Değer	Faktör Yüğü
<b>Kayıptan Kaçınma Eğilimi</b>	Önceden yaşadığım kayıp deneyimim, gelecekte alacak olduğum risk düzeyini belirlemede etkilidir.	1	0,725
	Zarar eden hisse senetlerimi elden çıkarırken tereddüt ederim.	1	0,533
	Yüksek kar getiren hisse senetlerini satış durumunda diğerlerine göre daha erken satarım.	1	0,694
<b>Sürü Eğilimi</b>	Arkadaşlarımın veya akrabalarımın yatırım yaptığı hisse senedine yatırım yapmayı tercih ederim.	1	0,631
	Hisse senedini almadan önce hisse senedini alacağım şirketi tercih eden müşterileri analiz ederim.	1	0,611
	Hisse senedi alım-satım işlemi yaparken piyasa değişimini takip ederim.	1	0,664
	Diğer yatırımcıların verdiği yatırım tavsiyesi hisse senedi alım kararına etki eder.	1	0,621
<b>İyimserlik Eğilimi</b>	Gelecekte ulusal ve uluslararası piyasalarda meydana gelecek ekonomik gelişmelerin olumlu yönde olacağını düşünüyorum.	1	0,680
	Gelecek dönemde finansal yatırımlarımın daha çok kazandıracağına dair beklentim var.	1	0,707
	Gelecek dönemde kendi portföyümdeki yatırım araçlarımın başkalarının portföyündeki yatırım araçlarından daha fazla kazandıracağını düşünüyorum.	1	0,510
<b>Kaybetme Korkusu</b>	Yatırımlarım ile ilgili haber alamamam beni rahatsız eder.	1	0,543
	Yatırım yaptığım şirketin plan ve stratejilerini bilmemek beni rahatsız eder.	1	0,668
	Yatırım yaptığım hisse senetlerinin sergilediği trendlerden anında haberdar olmak isterim.	1	0,675
	Portföyümü kontrol edemediğim zamanlarda tedirgin olurum.	1	0,590
	Portföyümle ilgili haberlere olabildiğince erken ulaşmak isterim.	1	0,671
<b>Yatırım Kararı</b>	Hisse senedi yatırım kararlarımdan memnunum.	1	0,679
	Son aldığım hisse senedi yatırımım getiri beklentimi karşıladı.	1	0,652
	Hisse senedi yatırımların genellikle piyasa şartlarına göre düşük risklidir.	1	0,579
	Hisse senedi yatırımlarımdan elde ettiğim getiri oranım piyasa ortalamasından daha yüksektir.	1	0,643

Kalaycı'ya (2018) göre ortak varyans, bir değişkenin analizde yer alan diğer değişkenlerle paylaştığı varyans miktarıdır. Faktör analizinde düşük ve orta varyansa sahip olan yani faktör yükü 0,50'nin altında olan sorular analizden çıkartılarak, faktör analizi yeniden yapılmalıdır. Araştırmada kullanılan değişkenlerin tamamı 0,50'in üstünde bir değer almıştır.

Çalışmanın analize uygunluğunun tespit edilmesinden sonra çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki ilişkiyi açıklayan korelasyon analizi sonuçlarına Tablo 5'te yer verilmiştir.

**Tablo 5.** Korelasyon Analizi Sonuçları

		Kayıptan Kaçınma Eğilimi	Sürü Eğilimi	İyimserlik Eğilimi	Kaybetme Korkusu	Yatırım Kararı
Kayıptan Kaçınma Eğilimi	Pearson Korelasyonu	1	0,154 (0,004)	-0,085 (0,113)	0,114 (0,033)	-0,169 (0,001)
Sürü Eğilimi	Pearson Korelasyonu	0,154 (0,004)	1	0,028 (0,603)	0,075 (0,159)	-0,121 (0,023)
İyimserlik Eğilimi	Pearson Korelasyonu	-0,085 (0,113)	0,028 (0,603)	1	0,065 (0,227)	0,249 (0,000)
Kaybetme Korkusu	Pearson Korelasyonu	0,114 (0,033)	0,075 (0,159)	0,065 (0,227)	1	0,035 (0,513)
Yatırım Kararı	Pearson Korelasyonu	-0,169 (0,001)	-0,121 (0,023)	0,249 (0,000)	0,035 (0,513)	1

Tablo 5'e göre kayıptan kaçınma eğilimi ile yatırım kararı arasında negatif yönlü bir ilişki vardır. Bireysel yatırımcıların yatırım kararları üzerinde kayıptan kaçınma eğiliminin negatif bir etkisi vardır. Sürü eğilimi ile yatırım kararı arasındaki ilişki incelendiğinde iki değişken arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. İyimserlik eğilimi ile yatırım kararı arasında ise kayıptan kaçınma ve sürü eğiliminin aksine pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Tablo 5'e göre kaybetme korkusu ile yatırım kararı arasında herhangi bir ilişki tespit edilememiştir.

Değişkenler arasındaki ilişkinin tespit edilmesi ile birlikte değişkenlerin birbirlerini etkileme düzeyleri analiz edilmiştir. Bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisini tespit etmek için regresyon analizi yapılmıştır. Çalışmada bağımsız değişkenlerin her birisinin bağımlı değişken üzerindeki etkisi ayrı ayrı incelenmiştir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkileri ayrı ayrı incelendikten sonra analiz sonuçları verilmiştir.

### **Kayıptan Kaçınmanın Yatırım Kararı Üzerindeki Etkisi**

Bireysel yatırımcıların sergiledikleri kayıptan kaçınma eğilimlerinin yatırım kararları üzerindeki etkisini tespit etmek için basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Basit doğrusal regresyon modeli aşağıdaki gibidir.

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 X_{i1} + \epsilon_i \quad (1)$$

Y: Bağımlı değişken

X: Bağımsız değişken

$\beta_0$ : Bilinmeyen regresyon sabiti

$\beta_1$ : Birinci bağımsız değişkenin katsayısı

e: Hata terimi (Gözlenen değer-Tahmin edilen değer)

Basit doğrusal model kapsamında çalışmada incelenen değişkenlerle birlikte model aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.

$$Yatırım Kararı = \beta_0 + \beta_1 \text{Kayıptan Kaçınma Eğilimi} + \epsilon_i \quad (2)$$

Oluşturulan model kapsamında değişkenler arasındaki etkiyi gösteren regresyon analizi sonuçları Tablo 6’da gösterilmiştir.

**Tablo 6.** Regresyon Analizi ve Sonuçları (Kayıptan Kaçınma Eğilimi-Yatırım Kararı)

Bağımlı Değişken: Yatırım Kararı				
<i>Model</i>	<i>B</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>t</i>	<i>p (sig.)</i>
Constant	3,849	0,180	21,421	<b>0,000</b>
Kayıptan Kaçınma Eğilimi	-0,163	0,051	-3,201	<b>0,001</b>

$$Yatırım Kararı = 3,849 - 0,163 \text{Kayıptan Kaçınma Eğilimi} + \epsilon_i \quad (3)$$

Tablo 6’ya göre bireysel yatırımcıların yatırım kararları üzerinde kayıptan kaçınma eğilimlerinin (0,05) anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak negatif bir etkisi vardır. Bireysel yatırımcıların kayıptan kaçınma eğilimi taşımaları yatırım kararlarını olumsuz anlamda etkilemektedir. “*H1: Kayıptan kaçınma eğilimi, bireysel yatırımcıları yatırım kararlarını etkilemektedir*” hipotezi 0,05 anlamlılık düzeyine göre kabul edilmiştir.

### **Sürü Eğiliminin Yatırım Kararı Üzerindeki Etkisi**

Bireysel yatırımcıların sergiledikleri sürü eğilimlerinin yatırım kararları üzerindeki etkisini tespit etmek için basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Yukarıda basit doğrusal modelin açıklaması yapıldığı için tekrara düşülmemesi açısından burada regresyon modeline yer verilmemiştir. Sürü eğilimi ile yatırım kararı arasındaki etkiyi göstermek için oluşturulan regresyon modeli aşağıdaki gibidir.

$$Yatırım Kararı = \beta_0 + \beta_1 \text{Sürü Eğilimi} + \epsilon_i \quad (4)$$

Oluşturulan model kapsamında değişkenler arasındaki etkiyi gösteren regresyon analizi sonuçları Tablo 7’de gösterilmiştir.



**Tablo 7.** Regresyon Analizi ve Sonuçları (Sürü Eğilimi-Yatırım Kararı)

Bağımlı Değişken: Yatırım Kararı				
<i>Model</i>	<i>B</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>t</i>	<i>p (sig.)</i>
Constant	3,749	0,206	18,202	<b>0,000</b>
Sürü Eğilimi	-0,151	0,066	-2,281	<b>0,023</b>

$$Yatırım Kararı = 3,749 - 0,151 Sürü Eğilimi + \varepsilon_i \quad (5)$$

Tablo 7'ye göre bireysel yatırımcıların yatırım kararları üzerinde sürü eğilimlerinin (0,05) anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak negatif bir etkisi vardır. Bireysel yatırımcıların sürü eğilimi taşımaları yatırım kararlarını olumsuz anlamda etkilemektedir. “*H2: Sürü eğilimi, bireysel yatırımcıların yatırım kararlarını etkilemektedir*” hipotezi 0,05 anlamlılık düzeyine göre kabul edilmiştir.

### İyimserlik Eğiliminin Yatırım Kararı Üzerindeki Etkisi

Bireysel yatırımcıların sergiledikleri iyimserlik eğilimlerinin yatırım kararları üzerindeki etkisini tespit etmek için basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. İyimserlik eğilimi ile yatırım kararı arasındaki etkiyi göstermek için oluşturulan regresyon modeli aşağıdaki gibidir.

$$Yatırım Kararı = \beta_0 + \beta_1 İyimserlik Eğilimi + \varepsilon_i \quad (6)$$

Oluşturulan model kapsamında değişkenler arasındaki etkiyi gösteren regresyon analizi sonuçları Tablo 8'de gösterilmiştir.

**Tablo 8.** Regresyon Analizi ve Sonuçları (İyimserlik Eğilimi-Yatırım Kararı)

Bağımlı Değişken: Yatırım Kararı				
<i>Model</i>	<i>B</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>t</i>	<i>p (sig.)</i>
Constant	2,428	0,183	13,291	<b>0,000</b>
İyimserlik Eğilimi	0,257	0,053	4,812	<b>0,000</b>

$$Yatırım Kararı = 2,428 + 0,257 İyimserlik Eğilimi + \varepsilon_i \quad (7)$$

Tablo 8'e göre bireysel yatırımcıların yatırım kararları üzerinde iyimserlik eğilimlerinin (0,05) anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak pozitif bir etkisi vardır. Bireysel yatırımcıların iyimserlik eğilimi taşımaları yatırım kararlarını olumlu anlamda etkilemektedir. “*H3: İyimserlik eğilimi, bireysel yatırımcıların yatırım kararlarını etkilemektedir*” hipotezi 0,05 anlamlılık düzeyine göre kabul edilmiştir.

### Kaybetme Korkusunun Yatırım Kararı Üzerindeki Etkisi

Bireysel yatırımcıların taşıdıkları kaybetme korkusunun yatırım kararları üzerindeki etkisini tespit etmek için basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Kaybetme korkusu ile yatırım kararı arasındaki etkiyi göstermek için oluşturulan regresyon modeli aşağıdaki gibidir.

$$Yatırım Kararı = \beta_0 + \beta_1 Kaybetme Korkusu + \epsilon_i \quad (8)$$

Oluşturulan model kapsamında değişkenler arasındaki etkiyi gösteren regresyon analizi sonuçları Tablo 9’da gösterilmiştir.

**Tablo 9.** Regresyon Analizi ve Sonuçları (Kaybetme Korkusu-Yatırım Kararı)

Bağımlı Değişken: Yatırım Kararı				
<i>Model</i>	<i>B</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>t</i>	<i>p (sig.)</i>
Constant	3,110	0,259	12,071	<b>0,000</b>
Kaybetme Korkusu	0,041	0,063	0,654	0,513

$$Yatırım Kararı = 3,110 + 0,041 Kaybetme Korkusu + \epsilon_i \quad (9)$$

Tablo 9’a göre bireysel yatırımcıların yatırım kararları üzerinde kaybetme korkusunun istatistiksel olarak herhangi bir etkisi yoktur. Bireysel yatırımcıların kaybetme korkusu taşımaları yatırım kararlarını etkilememektedir. “H4: Kaybetme korkusu, bireysel yatırımcıların yatırım kararlarını etkilemektedir” hipotezi 0,05 anlamlılık düzeyine göre reddedilmiştir.

## SONUÇ

Bireysel yatırımcılar yatırım kararı verirken birçok psikolojik faktörden etkilenmektedir. Bu psikolojik faktörler bireylerin irrasyonel yatırım kararları almalarına neden olmaktadır. Literatürde bireylerin etkilendiği psikolojik faktörler farklı başlıklar altında farklı sınıflandırmalarla gösterilmektedir. Bu çalışmada bireysel yatırımcıların yatırım kararı verirken etkilendikleri psikolojik faktörlerden kayıptan kaçınma eğilimi, sürü eğilimi, iyimserlik eğilimi ve kaybetme korkusu dikkate alınmıştır.

Çalışmada, bireysel yatırımcıların sergiledikleri kayıptan kaçınma, sürü ve iyimserlik eğilimi ile kaybetme korkusunun yatırım kararına etkisi incelenmiştir. Çalışma amacı doğrultusunda hazırlanan anket formu Borsa İstanbul’da işlem yapan bireysel yatırımcılara ulaştırılmıştır. 352 bireysel yatırımcının katılım gösterdiği bu çalışmada verilerin analizinde SPSS’ten yararlanılmıştır. Verilerin analiz edilmesinde regresyon analizi kullanılmış ve aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

Bireysel yatırımcıların yatırım kararına kayıptan kaçınmanın etkisinin incelendiği H1 hipotezi kabul edilmiştir. Bireysel yatırımcıların yatırım kararlarına kayıptan kaçınmanın negatif etkisinin olduğu kanıtlanmıştır. Ghelichi vd., (2016) çalışmalarında, kayıptan kaçınma eğiliminin yatırım performansını negatif etkilediğini belirtmişlerdir. Benzer şekilde Mallik vd., (2017) çalışmalarında, kayıptan kaçınmanın yatırım kararına negatif bir etkisinin olduğunu kanıtlamışlardır.

Bireysel yatırımcıların yatırım kararına sürü eğiliminin etkisinin incelendiği H2 hipotezi kabul edilmiştir. Bireysel yatırımcıların yatırım kararlarına sürü eğiliminin negatif etkisinin olduğu kanıtlanmıştır. Naomi vd., (2018) çalışmalarında sürü eğiliminin yatırım kararına negatif etki ettiğini belirtmişlerdir. Adil vd., (2022) çalışmalarında, sürü eğiliminin yatırım kararını negatif yönde etkilediğini vurgulamışlardır.

Bireysel yatırımcıların yatırım kararına iyimserlik eğiliminin etkisinin incelendiği H3 hipotezi kabul edilmiştir. Bireysel yatırımcıların yatırım kararını iyimserlik eğiliminin pozitif yönlü etkilediği kanıtlanmıştır. Iqbal (2015) ve Pratiwi ve Leon (2019) çalışmalarında iyimserlik eğiliminin yatırım kararı üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu belirtmişlerdir.

Bireysel yatırımcıların yatırım kararına kaybetme korkusunun etkisinin incelendiği H4 hipotezi reddedilmiştir. Bireysel yatırımcıların yatırım kararına kaybetme korkusunun herhangi bir etkisi bulunamamıştır. Chaitanya ve Nordin (2021), kaybetmek korkusunun yatırım kararına herhangi bir etkisinin olmadığını kanıtlamıştır.

Çalışmada elde edilen sonuçlar ile literatürde yapılmış bazı çalışmalar arasında paralellik görülmektedir. Gelişmekte olan Borsa İstanbul'da işlem yapan bireysel yatırımcıların yatırım davranışlarının yatırım kararına etkisini inceleyen çalışma özgün bir çalışma olarak görülebilir.

Finansal bilgi düzeylerinin artması ile bireysel yatırımcılar piyasada irrasyonel davranmaktan uzak durabilirler. Son yıllarda işlem yapan kişi sayısının arttığı Borsa İstanbul'daki bireysel yatırımcılar finansal bilgi düzeylerini artırarak kayıptan kaçınma ve sürü eğiliminin yatırım kararlarına olan negatif etkisini ortadan kaldıracaktır.

Çalışmada, sadece bireysel yatırımcıların dikkate alınması, yatırımcılar arasındaki demografik değişkenlerin ortaya koyacağı farklılıkların incelenmemesi ve araştırmaya dâhil edilemeyen diğer yatırımcı eğilimlerinin yatırım kararına etkisine bakılmaması da çalışmanın kısıtları olarak söylenebilir. Bu çerçevede gelecekte bu kısıtlar dikkate alınarak farklı veya benzer sonuçların ortaya çıktığı çalışmalar literatüre kazandırılabilir.

## KAYNAKÇA

Adil, M., Singh, Y. and Ansari, M. S. (2022). How financial literacy moderate the association between behaviour biases and investment decision?. *Asian Journal of Accounting Research*, 7(1), 17-30.

Ahmad, M and Wu, Q. (2022). Does herding behavior matter in investment management and perceived market efficiency? Evidence from an emerging market. *Management Decision*, 60(8), 2148-2173.

Argan, M., Altundal, V. ve Tokay A. M. (2023). What is the role of FoMO in individual investment behavior? The relationship among FoMO, involvement, engagement, and satisfaction. *Journal of East-West Business*, 29(1), 69-96.

Arik, S. L. and Sri, A. L. (2021). The effect of overconfidence and optimism bias on stock investment decisions with financial literature as moderating variable. *Eurasia: Economics & Business*, 12(54), 84-93.

Arora, M. and Kumari, S. (2015). Risk taking in financial decisions as a function of age, gender: mediating role of loss aversion and regret. *International Journal of Applied Psychology*, 5(4), 83-89.

Aytekin, Y.E. ve Aygün, M. (2016). Finansta yeni bir alan davranışsal finans. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (2), 143-156.

Banerji, J., Kundu, K., and Alam, P.A. (2020). Influence of behavioral biases on investment behavior. *SCMS Journal of Indian Management*, 17(1), 81-98.

Chaitanya, D. and Nordin, N. (2021). The Relationship between Psychological Factors, Risk Perception and Social Media on Investment Decision Making. *International Journal of Advanced Research in Economics and Finance*, 3(4), 55-72.

Chen, C., Ishfaq, M., Ashraf, F., Sarfaraz, A. and Wang, K. (2022). Mediating Role of Optimism Bias and Risk Perception Between Emotional Intelligence and Decision-Making: A Serial Mediation Model. *Frontiers in Psychology*, 27(31), 1-9.

Dennison, T. (2018). Behavioral Investing That Breaks the Boxes. *Invest Outside the Box: Understanding Different Asset Classes and Strategies*, 279-290.

Dewan, P. and Dharni, K. (2019). Herding behaviour in investment decision making: a review. *Journal of Economics, Management and Trade*, 24(2), 1-12.

Gakhar, D. (2019). Role of optimism bias and risk attitude on investment behaviour. *Theoretical Economics Letters*, 9(04), 852-871.

- Gerrans, P., Abisekaraj, S. B., & Liu, Z. F. (2023). The fear of missing out on cryptocurrency and stock investments: Direct and indirect effects of financial literacy and risk tolerance. *Journal of Financial Literacy and Wellbeing*, 1-35.
- Ghelichi, M. A., Nakhjavan, B., & Gharehdaghi, M. (2016). Impact of psychological factors on investment decision making in stock exchange market. *Asian Journal of Management Sciences & Education*, 5(3), 36-44. .
- Gupta, S. and Shrivastava, M. (2022). Herding and loss aversion in stock markets: mediating role of fear of missing out (FOMO) in retail investors. *International Journal of Emerging Markets*, 17(7), 1720-1737.
- Hayta, A. B. (2014). Bireysel yatırımcıların finansal risk algısına etki eden psikolojik önyargılar. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 183(183), 329-352.
- Hodkinson, C. (2019). 'Fear of Missing Out'(FOMO) marketing appeals: A conceptual model. *Journal of Marketing Communications*, 25(1), 65-88.
- Iqbal, N. (2015). Impact of optimism bias on investment decision: Evidence from Islamabad stock exchange, Pakistan. *Research Journal of Finance and Accounting*, 6(19), 74-79.
- Jain, J., Walia, N. and Gupta, S. (2020). Evaluation of behavioral biases affecting investment decision making of individual equity investors by fuzzy analytic hierarchy process. *Review of Behavioral Finance*, 12(3), 297-314.
- Kalaycı, Ş. (2018). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri (8th ed.)*. Dinamik Akademi.
- Kang, I., He, X., & Shin, M. M. (2020). Chinese consumers' herd consumption behavior related to Korean luxury cosmetics: the mediating role of fear of missing out. *Frontiers in psychology*, 11, 121.
- Khan, M. U. (2017). Impact of availability bias and loss aversion bias on investment decision making, moderating role of risk perception. *Management & Administration (IMPACT: JMDGMA)*, 1(1), 17-28.
- Köroğlu, Ç., Kazan, H. G. ve Temel, E. (2022). Covid-19 pandemi sürecinde finansal yatırım alışkanlıkları ve davranışsal finans eğilimleri. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 29(1), 1-25.
- Kumar, A. A. and Babu, M. (2018). Effect of loss aversion bias on investment decision: A study. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 5(11), 71-76.
- Kumar, V., Dudani, R. and K, L. (2023). The big five personality traits and psychological biases: an exploratory study. *Current Psychology*, 42(8), 6587-6597.
- Kumar, S. and Goyal, N. (2015). Behavioural biases in investment decision making—a systematic literature review. *Qualitative Research in financial markets*, 7(1), 88-108.
- Madaan, G. and Singh, S. (2019). An analysis of behavioral biases in investment decision-making. *International Journal of Financial Research*, 10(4), 55-67.
- Mallik, K. A., Munir, M. A. and Sarwar, S. A. L. M. A. N. (2017). Impact of overconfidence and loss aversion biases on investor decision making behavior: Mediating role of risk perception. *International Journal of Public Finance, Law & Taxation*, 1(1), 13-24.
- Mbaluka, P., Muthama, C. and Kalunda, E. (2012). Prospect Theory: Test on Framing and Loss Aversion Effects on Investors Decision-Making Process at the Nairobi Securities Exchange, Kenya. *Research Journal of Finance and Accounting*, 3(9), 31-41.
- Mkk. (2021). Yaş Grupları Bazında Yatırımcı Sayıları, Erişim Tarihi: 19 Ekim 2021, <https://www.vap.org.tr/yas-gruplari-bazinda-yatirimci-sayilari>.
- Mkk. (2021). Yıllık İstatistiki Veriler, Erişim Tarihi: 08 Kasım 2021, <https://www.mkk.com.tr/tr-tr/Veri-Depolama-Hizmetleri/eVERi/Sayfalar/Yillik-Istatistiki-Veriler.aspx>.
- Mrkva, K., Johnson, E. J., Gächter, S. and Herrmann, A. (2020). Moderating loss aversion: Loss aversion has moderators, but reports of its death are greatly exaggerated. *Journal of Consumer Psychology*, 30(3), 407-428.

- Naomi, C., Kiprop, S. and Tanui, J. (2018). Influence of herding behavior on investment decision of SMEs in Bomet county, Kenya. *East African Scholars Journal of Economics, Business and Management*, 4464(2), 34-39.
- Neumann, D. (2020). Fear of missing out. *The international encyclopedia of media psychology*, 1-9.
- Parlak, F. (2022). Katılım bankacılığında davranışsal finans etkisi. *Altınbaş Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.
- Potsaid, T. and Venkataraman, S. (2022). Trading restrictions and investor reaction to non-gains, non-losses, and the fear of missing out: Experimental evidence. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 33, 1-9.
- Prasad, H. and Mohta, B. (2012). Loss Aversion and Overconfidence: Does Gender Matters?. *Annamalai International Journal of Business Studies & Research*, 4(1), 48-54.
- Pratiwi, R. R. and Leon, F. M. (2019). The Impact Of Overconfidence And Optimism On Investment Decision On Individual Investor In Indonesia. *Jurnal Akuntansi*, 19(2), 93-104.
- Qasim, M., Hussain, R., Mehboob, I. and Arshad, M. (2019). Impact of herding behavior and overconfidence bias on investors' decision-making in Pakistan. *Accounting*, 5(2), 81-90.
- Rahayu, S., Rohman, A. and Harto, P. (2021). Herding behavior model in investment decision on emerging markets: Experimental in Indonesia. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(1), 053-059.
- Ranaweera, S. S. and Kawshala, B. A. H. (2022). Influence of behavioral biases on investment decision making with moderating role of financial literacy and risk attitude: A study based on colombo stock exchange. *Journal Homepage: <https://sajf.sljol.info>*, 2(1), 56-67.
- Robin, R. and Angelina, V. (2020). Analysis of the impact of anchoring, herding bias, overconfidence and ethical consideration towards investment decision. *JIMFE (Jurnal Ilmiah Manajemen Fakultas Ekonomi)*, 6(2), 253-264.
- Sever, E., Çetiner, M. and Paksoy, M. (2020). Bireysel yatırım kararları ile davranışsal finans eğilimlerinin ilişkisi: İmalat ve hizmet sektörlerinde bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), 9-40.
- Shiva, A Narula, S. and Shahi, S. K. (2020). What drives retail investors' investment decisions? Evidence from no mobile phone phobia (Nomophobia) and investor fear of missing out (I-FoMo). *Journal of Content, Community and Communication*, 10(6), 2-20.
- Sudrajat, D. (2022). Fear of Missing Out and Student Interest in Stocks Investment during Covid-19 Pandemic. *Journal of Economics Research and Social Sciences*, 6(2), 115-123.
- Ullah, I., Ullah, A. and Rehman, N.U (2017). Impact of overconfidence and optimism on investment decision. *International Journal of Information, Business and Management*, 9(2), 231-243.
- Yuniningsih, Y. and Taufiq, M. (2019). Investor Behavior In Determining Investmen On Real Asset. *MIX: Jurnal Ilmiah Manajemen*, 9(2), 327-341.



## Bir Kavram Karmaşası Olarak Orta Kademe Yönetim

Arzu ÖZKANAN

Dr. Öğr. Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Ün., Uzaktan Eğitim MYO  
arzuozkanan@isparta.edu.tr  
https://orcid.org/0000-0003-2166-7827

Makale Başvuru Tarihi : 25.07.2023

Makale Kabul Tarihi : 22.09.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10003973

### Özet

#### Anahtar Kelimeler:

Orta Kademe  
Yönetim, Metafor;  
Nitel Analiz

*Orta kademe yönetim yönetsel kademeler içerisinde ortada yer alan üst kademe yönetimin kararları ile alt kademinin faaliyetlerini uyumlaştıran yönetim kademesidir. Her sektör ve büyüklükteki örgütlerde farklı ünvanlar görevlerini yerine getiren orta kademe yöneticiler, orta ifadesini karşılayarak ortada kalmaktadırlar. Bu araştırma ile tüm örgütlerde faaliyetlerin yürütülmesinde önemli görevler üstlenen orta kademe yöneticilerin hiyerarşik basamaktaki yerleri ve aynı zamanda ünvanları olan "orta kademe yönetim" ifadesinin hem çalışanlar hem üst düzey yöneticiler hem de fiilen bu görevi yürüten orta kademe yöneticilerin bakış açıları metafor analizi yöntemi ile incelenmiştir. Orta kademe yönetimin nasıl algılandığını belirleme amacıyla yürütülen çalışma nitel bir çalışma olarak olgubilim deseni ile dizayn edilmiştir. Bu amaçla orta kademe yönetim kademesine bakış ve bu kademedeki beklentileri ortaya koyarak yorumlar geliştirebilmek amacıyla metaforlar kullanılmıştır. Araştırmanın evreni devlet üniversitelerinde görev yapan idari çalışanlar, orta kademe yöneticiler, üst kademe yöneticiler ile akademik personel ve akademik yöneticilerden oluşmaktadır. Araştırmada veriler katılımcıların "Orta Kademe Yönetim ..... gibidir. Çünkü....." ifadesini tamamlamaları ile toplanmıştır. Katılımcıların yazmış oldukları metaforlar toplamda 435 olmak üzere 117 tekrarsız metafor elde edilmiştir. Bu metaforlar özellikleri bakımından "Hiyerarşik Konum", "Yeterlilikler", "Verilen Önem" olmak üzere 3 kategoriye ayrılmış ve her kategori kendi içerisinde temalar halinde gruplandırılmıştır. Katılımcıların çoğunluğunun orta kademe yönetimi örgütlerin "belkemiği" olarak gördüğü ve "köprü" görevini üstlendiklerini belirttikleri görülmüştür.*

### **Redefining Implementation of Economic Regulation: Independent Regulatory Authorities and Governance**

#### Abstract

#### Keywords:

Mid-Level  
Management,  
Metaphor,  
Qualitative Analysis

*Middle-level management is the management level that harmonizes the decisions of the upper-level management, which is in the middle, with the distribution of the lower-level management. They take over the middle ranks by replacing different titles in organizations in every sector and hierarchy, and rise in the middle by meeting the middle expression. With this research, the positions of the middle-level positions in the steps of the middle-level positions that undertake major tasks in all organizations, as well as the perspectives of the term "middle level management", which are their titles, are impressive with the metaphor analysis method. In order to determine how middle-level management is perceived, the executive study was designed with a phenomenological design as a qualitative study. For this purpose, metaphors have been used in order to develop an overview of the middle management levels and interpretations of the views emerging from this level. The universe of the research consists of administrative officials, middle-level administrations, upper-level administrations, academic staff and academic courses working in state universities. In the links in the research, "Middle Level Management is like ..... Because ....." is collected by completing the statement. 117 non-repetitive metaphors were found, 435 of which were metaphors said by the participants. These metaphors are divided into 3 categories as "Hierarchical Position", "Competencies" and "Attributed Importance" and each category is grouped within its own themes. They stated that the participants saw what they received as the "backbone" of the middle management units and assumed the role of "bridge".*

## GİRİŞ

Örgütlerin faaliyetlerini yerine getirerek varlıklarını devam ettirebilmesi için çalışanların ve yönetim kademelerinin her birine farklı yetki ve sorumluluklar ile görevler düşmektedir. Bu yönetim kademeleri verilen yetki ve sorumluluk ile doğru orantılı bir şekilde belirlenmektedir. Üst kademe, orta kademe ve alt kademe olarak karşılık bulan yönetim kademeleri içerisinde örgütlere yön verme sorumluluğu ve yetkisi bulunan üst kademe yönetim yönetim denildiğinde ilk ve tek olarak akla gelmektedir. Ancak üst kademe yönetimin örgüte yön verme, stratejik açıdan kararlar alma süreçlerinde gerek kararların alınması noktasında bilgi sağlama ve kararlara katılma, gerekse alınan kararların alt kademe tarafından anlaşılabilir şekilde uygulanması noktasında uyumlaştırma misyonları ile orta kademe yönetimin varlığı vurgulanmalıdır.

Kamu ve özel sektörde kendilerine farklı ünvanlar ile karşılık bulan orta kademe yönetim ve yöneticileri, bu ünvanların farklılığı, “orta” ifadesinin de katkısı ile gerek görev ve rol tanımlarında gerekse yetki ve sorumluluk sınırlarında karmaşa içerisine girmektedirler. Çeşitli gözlemler ve yapılan çalışmalar orta kademe yönetimin özellikle yetki ve sorumluluk sınırlarında sorunlar yaşadığını, üst kademe yönetimin orta kademe yönetim yetkisine müdahale ettiğini göstermektedir. Zaman içerisinde oluşan eğilim ile orta kademe yönetimin de yetki kullanma noktasında imtina ettikleri de açıktır. Orta kademe yönetimin örgütlerdeki kritik görevini Rezvani 2017’de yaptığı “Who is a Middle Manager: A Literature Review” başlıklı çalışmasını yapma gerekçesini şu şekilde belirtmektedir: “Bir benzin istasyonunun kuyusunda yaşanan patlama felaketinde patlamanın nedeni mühendislik, kurulum gibi konulardan dolayı değil, bu süreçlere orta kademe yönetimin dahil olmamasındandır.”

Orta kademe yönetim ile ilgili yapılan çalışmalar bu kademenin örgütlerde stratejik süreçlerde (Tregoe & Tobia, 1990; Floyd & Wooldridge, 1992; 1996; 1997; Westley, 1990; Currie & Procter, 2005; Mantere, 2008; Wooldridge, Schmidt & Floyd, 2008; Salih & Doll, 2013; Ahearne, Lam & Kraus, 2014; Mair, 2017), çalışan performansında (Yang vd., 2010; Ouakouak, Ouedraogo & Mbengue, 2014), örgüt kültürü üzerinde (Ogbonna & Wilkinson, 2003), örgütsel değişim ve gelişim üzerinde (Heyden vd., 2017; Kras, Rudes & Taxman, 2017; Arıcıoğlu, Gökçe & Gülnar, 2020; Hermkens, Romme & Dolmans, 2020) etkisi olduğu yönündedir.

Bu çalışma ile örgütlerde önemli görevleri yerine getiren, çeşitli ünvanlar ile anılan ve özellikle hiyerarşik basamaklarındaki konumları nedeniyle “orta kademe yönetim” olarak ifade edilen yönetim basamağına yönelik çalışanlar, alt kademe yöneticiler, üst kademe yöneticiler ve fiilen görevi yürüten orta kademe yöneticilerin algıları tespit edilmiştir.

## ORTA KADEME YÖNETİM

Örgütler faaliyet alanlarına, sektörlerine ve büyüklüklerine göre farklı yönetim kademelerine ayrılmaktadırlar (Genç, 2010:21). Bu ayrımın temelinde ise yönetici olan ile yönetici olmayanı ayırmada en önemli ölçüt olan yetki yer almaktadır (Can, 2002:24). Yönetim kademeleri de sahip oldukları yetkinin miktarına göre üst kademe, orta kademe ve alt kademe yönetim şeklinde ayrılmaktadır.

En fazla yetkiye sahip olan üst kademe yönetim (Tengilimoğlu, Atilla & Bektaş, 2013:91), bu yetkileri ile örgütün vizyonunu ve misyonunu oluşturmaktadır (Koç & Topaloğlu, 2012:29). Geleceğe dönük bir sorumluluğu bulunmayan alt kademe yönetim (Draft, 1994:17) ise doğrudan işlerin yapılmasında görevli olmayan (Helleriegel vd., 1999:12) ancak gerekli teknik bilgi ve beceriye sahip yöneticilerden oluşmaktadır.

Örgütlerin sorumluluğunu üstlenen üst kademe yönetim iken, birimlerin sorumluluğunu taşıyan orta kademe yönetimidir (Uyterhoeven, 1989:137). Üstlerine karşı ast, astlarına karşı da üst olan orta kademe yönetim (Ogbonna & Wilkinson, 2003:1153), üst kademe yönetimin belirlemiş olduğu amaçların başarılmasında yapılması gereken faaliyetlerin birim bazında uyumlaştırılmasından sorumludur (Nonaka, 1994:18). Floyd ve Wooldridge (1996) orta kademe yönetimi, düzenli olarak organizasyon faaliyetlerine katılan, organizasyon kademeleri arasında bağlantılar oluşturan ve üst yönetime erişebilen kademe olarak tanımlamaktadır.

Orta kademe yönetim kavramı ile ilgili yapılan tanımlar şu şekilde belirtilebilir:

**Tablo 1. Orta Kademe Yönetim Tanımları**

Yazar	Yıl	Tanım
Likert	1961	Üst kademe ile alt kademe arasındaki bağlantı pimleridir.
Mintzberg	1980	Örgütün iletişim sisteminde üst kademe yönetimden konumları nedeniyle farklı olan yöneticilerdir.
Başaran	1982	Diğer kademelerin aksine teknik ve yönetsel becerilerin her ikisine de sahip olan yöneticilerdir.
Nonaka	1988	Politika oluşturma seviyesinin altında olan ancak politikanın uygulanması için gerekli olan kademedir.
Uyterhoven	1989	Örgüt hiyerarşisinde üst kademe yönetimin altında, alt kademe yönetimin üstünde bulunan yönetim kademesidir.
Floyd ve Wooldridge	1996	Üst kademe yönetimden gelen stratejileri alt kademeye yorumlayan, uyumlaştıran ve etkisini artıran yönetim kademesidir.
Floyd ve Wooldridge	1997	Belirsiz olan verileri yorumlayan, koordine eden, alt kademe yöneticilerin algılarını şekillendiren ve strateji değişiklikleri yapan yönetim kademesidir.
Morgan ve arkadaşları	1996	Alt kademeye kaynak, bütçe ve zamanlama konusunda rehberlik ve liderlik yapan yönetim kademesidir.
Huy	2001	Üst kademe yönetime rapor veren, alt kademe çalışanları yöneten arada kalmış kademedir.
Balogun	2003	Stratejik kararlara katkıda bulunmak için üst yönetime raporlar sunan, alt kademeyi yönlendiren, günlük işleri takip eden bağlantı pimleri ya da yollarıdır.
O'Shannassy	2003	Üst kademe yönetimin aldığı kararları uygulayanlardır.
Bayat	2005	Orta kademe yöneticiler örgüt içerisindeki iletişim kanallarını kurarak yöneten, ilişkileri güçlendiren yönetim kademesidir.
Brewer	2005	Hizmet yöneticileri ya da faaliyetlerin özüdürler.
Rainey ve Watson	2007	Alt kademe yönetimi motive eden yöneticilerdir.
Song ve Olshfski	2008	Üst kademe yönetim kararları alırken öngörüler oluşturarak kararlara katılan ve sorumluluk alan yöneticilerdir.
Sun ve Anderson	2011	Üst kademe yönetimin etkisini tamamlayan ya da takip eden, astları üzerinde büyük etkiye sahip olan yönetim kademesidir.
Ghorbal-Blal	2011	Projelerin maliyetini kontrol edebilecek fırsatları tanımlayan ve geliştirenlerdir.
Raelin ve Cataldo	2011	Farklı sistemleri birleştiren, yöneten, sıralayan ve dosyalayan kişidir.
Chang ve Bright	2012	Mevcut hizmet ve politikaların geliştirilmesi ile istikrarın sağlanmasından sorumlu yönetim kademesidir.
Caughron ve Mumford	2012	Başkalarını yönetmek için gerekli ama üst kademe liderlere rapor veren saklı ikinci liderlerdir.
Reeves ve arkadaşları	2012	Çalışanların performansları ile doğrudan ilgilenen ve denetleyen, üst yönetime raporlar sunan, üst yönetim ile çalışanlar arasında köprü kuran yönetim kademesidir.
Gentry ve arkadaşları	2013	Üst kademeye performansı doğrudan etkileyecek raporlar sunan bağlantılardır.
Ahearne, Lam ve Kraus	2014	Çalışanlar ve üst kademe yöneticiler arasındaki ilişkileri kuran ve yürüten yöneticilerdir.
Bukh ve Svanholt	2020	Üst kademe yönetim örgütsel kararlarına doğru bilgileri sağlayan yöneticilerdir.

Yapılan tanımların ortak noktasında orta kademe yönetim üst kademe ile alt kademe arasında yer alan, üst kademe yönetimin karar almalarında bilgi sağlayan, alt kademe yönetimin görevleri yerine getirmesini denetleyen, örgüt içerisindeki ilişkileri ve iletişimi yöneten yönetim kademesi olarak tanımlanabilir.



## YÖNTEM

Bu araştırma ile tüm örgütlerde faaliyetlerin yürütülmesinde önemli görevler üstlenen orta kademe yöneticilerin hiyerarşik basamaktaki yerlerine ve aynı zamanda ünvanları olan “orta kademe yönetim” ifadesine yönelik hem çalışanların hem üst düzey yöneticilerin hem de fiilen bu görevi yürüten orta kademe yöneticilerin bakış açıları metafor analizi yöntemi ile incelenmiştir. Metaforlar aracılığı ile somut ve soyut kavramların algılanma biçimleri ve bu algıların nasıl yorumlandığını anlamak mümkün olabilmektedir. Bu nedenle orta kademe yönetimin bulunduğu konum ya da arada kalmayı anlatan orta kelimesinin nasıl algılandığı açıklanabilmektedir.

Orta kademe yönetimin nasıl algılandığını belirleme amacıyla yürütülen çalışma nitel bir çalışma olarak olgubilim deseni ile dizayn edilmiştir. Bilinen ve dahil olunan konular ile ilgili detaylı bilgi edinmeye yardımcı olan olgubilim deseni henüz tamamen açıklanamamış olan orta kademe yönetimi araştırmak için uygun olmaktadır. Olgubilim araştırmaları için veri kaynağının araştırılan olguyu en iyi yansıtabilecek katılımcılardan oluşması (Yıldırım & Şimşek, 2011) daha zengin veri elde edilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle orta kademe yönetime yönelik olarak her düzey çalışanların algıları metafor analizi ile incelenmiş ve orta kademe yönetime yükledikleri anlam ile beklentiler üzerine bulgular elde edilmiştir. Nitel araştırmalarda önemli bir araç olan metaforlar ile özellikle soyut kavramların kişiler tarafından nasıl algılandığı ve yorumlandığını araştırmak mümkündür (Fabian, 2013: 1027; Cameron vd. 2009: 78). Bu amaçla orta kademe yönetim kademesine bakış ve bu kademedeki beklentileri ortaya koyarak yorumlar geliştirebilmek amacıyla metaforlar kullanılmıştır.

Araştırmanın evrenini devlet üniversitelerinde görev yapan idari çalışanlar, orta kademe yöneticiler, üst kademe yöneticiler ile akademik personel ve akademik yöneticiler oluşturmaktadır. Araştırmada orta kademe yönetim kavramı hem alt düzey çalışanlar hem üst düzey yöneticiler ve bizzat bu görevi yürütenler açısından ayrı ayrı değerlendirildiği için kapsamlı sonuçlar elde edilmiştir. Araştırma kapsamında evrende yer alan kişilere elektronik ortamda ulaşılmaya çalışılmış gönüllülük esası ile katılmaları sağlanmıştır. Verilerin değerlendirilmesi aşamasında geçersiz olan, özellikle metafor içermeyen ya da metafor içerse de dayanağı bulunmayan 59 form elenmiştir. Çalışma 435 form üzerinden yürütülmüştür.

Çalışma devlet üniversitelerinde görev yapan idari çalışanlar, orta kademe yöneticiler, üst kademe yöneticiler ile akademik personel ve akademik yöneticiler ile sınırlıdır. Bu nedenle diğer kurumlarda görev yapan çalışanların orta kademe yöneticiye yönelik bakış açısını yansıtmamaktadır. Ayrıca görüşme yapmak için kullanılan yarı yapılandırılmış form ile araştırmacının kendisini araştırmanın diğer sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

### Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışmada devlet üniversitelerinde görev yapan idari çalışanlar, orta kademe yöneticiler, üst kademe yöneticiler ile akademik personel ve akademik yöneticilerin “orta kademe yönetim” kavramına ilişkin görüşlerini metaforlar aracılığıyla belirlemek için Google Form aracılığıyla çevrimiçi bir veri toplama aracı kullanılmıştır. Çevrimiçi formun bağlantı adresi, çalışanlarla iletişime geçilerek paylaşılmış ve bu çalışanların çevrelerine de ulaştırması sağlanmıştır. Çevrimiçi formun ilk bölümde çalışanlardan cinsiyet, yaş, eğitim durumu, görev, hizmet süresi, yönetim deneyimi olup olmadığı bilgilerini içeren demografik özelliklerini belirtmeleri istenmiştir. İkinci bölümünde ise “Orta Kademe Yönetim ..... gibidir. Çünkü.....” boşluklarını akıllarına ilk gelen benzetme ve gerekçesi ile doldurmaları istenmiştir. Metaforlar aracılığı ile veri toplamada “gibidir” metaforun konusu ve kaynağı arasındaki bağı, “çünkü” ise gerekçe ve dayanak açıklamasını yapmaktadır (Saban, 2009:285). Katılımcılar tarafından yazılan metaforlar araştırmacının veri kaynağını oluşturmuştur. Veriler Ocak – Mart 2023 tarihlerinde toplanmıştır. Araştırmanın etik kurul izni Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından 12 Ocak 2023 tarihli 131/02 numaralı kararı ile verilmiştir.

Toplanan veriler içerik analizi tekniği kullanılarak analiz edilmiş, yapılan benzetmeler kategoriler ve temalar altında toplanmış ve sayısallaştırılmıştır. Verilerin analizinde ilk olarak metaforlar alfabetik sıra ile geçici bir liste haline getirilmiş, daha sonra bu metaforlardan benzerlikleri doğrultusunda gruplamalar yapılmıştır. Katılımcıların yazmış oldukları metaforlar toplamda 435 olmak üzere 117 tekrarsız metafor bulunmuştur. Bu metaforlar özellikleri bakımından 3 kategoriye ayrılmış ve her kategori kendi içerisinde temalar halinde gruplandırılmıştır.

Araştırma sonuçlarının geçerliliğinin sağlanması için araştırma süreci detaylı bir şekilde açıklanarak, katılımcıların metafor gerekçeleriyle de desteklenmiştir. Diğer taraftan araştırmanın güvenilirliği için de metaforlar analiz edildikten ve temalar ile kategoriler oluşturulduktan sonra konu ile ilgili çalışmaları olan uzman tarafından analizinin yapılması sağlanmıştır. 3 kategori ve 117 tekrarsız metafor bulunan liste ile uzmanın görüşleri doğrultusunda oluşan liste karşılaştırılarak benzerlik ve ayrılıkların oranına göre araştırmanın güvenilirliği tespit edilmiştir. Güvenilirlik, Miles ve Huberman (1994)'ın "Güvenirlik = ((Görüş Birliği):(Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı)) x 100" formülüne göre hesaplanmıştır. Uzmanın analiz sonuçlarında 9 metaforun kategorisinde değişiklik yapması sonucunda "Güvenirlik = (108 : (108+9) x 100) = > % 92,30" olarak hesaplanmıştır. Nitel araştırmalarda araştırmacı ve uzman analizleri sonucunda benzerliğin % 90 ve üzerinde olması çalışmanın güvenilir olduğunu anlamına geldiğinden (Miles ve Huberman, 1994), % 92 güvenilirlik katsayısı araştırmanın güvenilirliğini göstermektedir.

## BULGULAR

Katılımcılara yönelik demografik bilgiler Tablo 2'de gösterilmiştir:

**Tablo 2.** Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellik	Gruplar	f	%
Cinsiyet	Kadın	150	34,50
	Erkek	285	65,50
Yaş	23-32	36	8,28
	33-42	198	45,51
	43-52	165	37,93
	53+	36	8,28
Eğitim Durumu	Ön Lisans	99	22,80
	Lisans	204	46,90
	Yüksek Lisans	132	30,30
Görevi	Memur/Bilgisayar İşletmeni	180	41,38
	Orta Kademe Yönetici	174	40,00
	Üst Kademe Yönetici	39	8,96
	Akademisyen	42	9,66
Hizmet Süresi	1-10	120	27,59
	11-20	171	49,31
	21-30	123	28,27
	31+	21	4,83
Yöneticilik Deneyimi	Var	228	47,60
	Yok	207	52,40
<b>Toplam</b>		<b>435</b>	<b>100</b>

Araştırmaya katılan katılımcılardan %65,5'i erkektir. Katılımcıların yaş aralığı 23 ile 61 arasında değişmekte olup, ortalama 42 yaşındadırlar. Katılımcılar çoğunlukla lisans ve takiben yüksek lisans mezunlardır. Hizmet süreleri ise 1 ile 41 yıl arasında değişirken ortalama 16,5 yıl hizmet ettikleri görülmektedir. Katılımcıların %47,6'sının yöneticilik deneyimi bulunmakta olup ortalama olarak 8 yıl yöneticilik yapmışlardır.

Araştırmada öncelikle katılımcıların orta kademe yönetim kavramına yönelik oluşturdukları metaforlar ve bu metaforların dahil olduğu temalar ile kategoriler belirtilmiştir. Bu doğrultuda metaforlar “Hiyerarşik Konum”, “Yeterlilikler”, “Verilen Önem” olmak üzere 3 kategoriye ayrılmıştır. 435 katılımcının cevapları analize alınmış olan bu çalışmada yazılan gerekçeler, metaforların birden fazla kategoriye dahil olmasına neden olmuştur. 435 katılımcının cevaplarından 117 tekrarsız olmak üzere toplam 725 metafor elde edilmiştir. Örneğin orta kademe yönetimi “**çekirdek aile reisi**”ne benzeten 28. katılımcı gerekçesi ile 3 ayrı kategorideki temalara eklenmiştir.

*“Orta kademe yönetim çekirdek aile reisi gibidir. Çünkü ailede de birlik beraberlik sağlayan birçok şeyi yöneten, organize eden ve kontrol sağlayan kişi aile reisidir ve aile çoğunlukla ona göre şekil alır.”*  
(Katılımcı 28, K, 37, Bilgisayar İşletmeni)

Katılımcı çekirdek aile reisi metaforu gerekçelerinde “yöneten, organize eden ve kontrol sağlayan” gerekçesi ile “yeterlilikler” kategorisinde yer alan “yönetimin fonksiyonları” temasına, “aile ona göre şekil alır” gerekçesi ile “hiyerarşik konum” kategorisindeki “tepe yönetim” temasına, “birlik ve beraberlik sağlayan” gerekçesi ile de “verilen önem” kategorisindeki “temel” temasına eklenmiştir.

**Tablo 3.** Orta Kademe Yönetim ile İlgili Metaforlara Yönelik Oluşturulan Kategoriler ve Temalar

Kategori	Tema	f	%	Metaforlar	Temalara Yönelik Örnek İfadeler
Yeterlilikler (%39,59)	Bilgi – Beceri	68	23,70	İş bilmez (8), Tahterevalli (8), Su (6), Boş bardak (3), Can kurtaran (3), Kapı (3), Karınca (3), Anne (2), Can simidi (2), Etkisiz eleman (2), Figüran (2), Ünvanlı memur (2), Antika, Arı, Atlı karınca, Bölüm sonu, Cahil sendromlu, Çelik kasa, Çevirmeli telefon, Disket, Dürbün, Eczane, Formül, Gül, Güneş kremi, Hayalet, Hokkabaz, Kaba göre şekil alan, Kırık sehpa ayağı, Organ, Profesör, Ret makamı, Sırt çantası, Streç film, Uzman, Vekil	“Orta kademe yönetim <b>disket</b> gibidir. Çünkü tarihte kaldılar, şu an kendilerini yenileyemiyorlar ve kapasiteleri yetmiyor.”
	Yönetimsel Beceriler	119	41,46	Köprü (24), Belkemiği (21), Orta direk (13), Gözlük (10), Terazi (10), Arabulucu (9), Koridor (9), Aracı (5), Tahterevalli (5), Bant (3), Karınca (2), Renk (2), Arı, Çarkın yürüyen dişlileri, Çekirdek aile reisi, Düğme, Sulama için ara motor, Uzman çavuş	“Orta kademe yönetim <b>sulama için ara motor</b> gibidir. Çünkü geniş bir tarla büyük bir motor ile sulanır ancak su bir yerden bir yere ara motor ile taşınabilir ve tarla sulanabilir.”
	Kararlara Katılma	76	26,48	Emir eri (10), Şamar oğlanı (9), Tahterevalli (7), Amele (4), Joker (4), Yedek Oyuncu (4), Yok (4), Anne (3), Etkisiz eleman (3), İcra Makamı (3), Köprü (3), Oy hakkı bulunmayan seçmen (2), Renk (2), Ünvanlı Memur (2), Azı dişi, Boşluk, Can Simidi, Dere yatağı, Dolap kapağı, Figüran, Gerçek olmayan, Güneş gözlüğü, Halat, İki cami arasında kalmış beynamaz, Kaleci, Streç film, Vagon, Veliht, Yan Hakem, Yelkovan	“Orta kademe yönetim <b>azı dişi</b> gibidir. Çünkü etkisi çoktur ama yetkisi yoktur. Bütün yetki beyindedir.”
	Duygular ve Yönetimi	24	8,36	İş bilmez (8), Arkadaş (3), Dost (3), Yara Bandı (3), Arzuhalci, Buzdolabı, Cahil Sendromlu, Çekirdek Aile Reisi, Ego, Lokum, Zavallı	“Orta kademe yönetim <b>lokum</b> gibidir. Çünkü başının üstünde tutarsan kutuda duran lokum gibi yumuşacık, başının üstünde tutmayıp şikayetçi olursan dışarda duran lokum gibi serttir.”
<b>Toplam</b>		<b>287</b>	<b>100</b>		
Hiyerarşik Konum (%38,34)	Tepe Yönetim	90	32,37	Gözlük (10), Beyin (9), Kalp (8), Yönetici (8), Belkemiği (7), Koridor (6), Çoban (5), Can kurtaran (3), Çarkın yürüyen dişlileri (3), Joker (3), Kapı (3), Planlamacı (3), Sabır taşı (3), Anne (2), Aracı (2), Başlangıç (2), Can simidi (2), Kraliçe arı (2), Azı dişi, Çekirdek aile reisi, Elektrik devresindeki sigorta, Güneş gözlüğü, Halat, Kanaat Önderi, Lider, Profesör, Raf, Saat, Streç film, Yüzgeç	“Orta kademe yönetim <b>beyin</b> gibidir. Çünkü insan beyni tüm organlara nasıl hükmederse yöneticiler de emri altındaki çalışanlara hükmeder. Yöneticinin beyin ölümü gerçekleşmişse diğer organlar yani çalışanlar da zamanla ölecektir.”

	Hem Yönetici – Hem Çalışan	127	45,69	Köprü (25), Orta direk (17), Tahterevallı (15), Terazi (15), Arabulucu (9), Emir eri (8), Ortanca kardeş (7), Ezik (6), Aracı (5), Çarkın yürüyen dişlileri (4), Bant (3), Koridor (3), Yara bandı (3), Dost (2), Karınca (2), Arı, Arzuhalci, Düğme, İki cami arasında kalmış beynamaz, Kaktüs, Kirpik, Renk, Uzman Çavuş, Sulama için ara motor	“Orta kademe yönetim <b>düğme</b> gibidir. Çünkü üst yönetim ile çalışanlar arasındaki bağlantıyı kurarlar.”
	Çalışan	61	21,94	Joker (10), Şamar oğlanı (9), Belkemiği (8), Lokomotif (8), Amele (4), Emir eri (4), Yedek oyuncu (4), İcra makamı (3), Figüran (2), Oy hakkı bulunmayan seçmen (2), Ünvanlı memur (2), Etkisiz eleman, Gerçekçi olmayan, Vagon, Yan hakem, Yelkovan	“Orta kademe yönetici <b>yan hakem</b> gibidir. Çünkü aynı sahada maçı yönetmek için görevlendirilir ancak karar verme yetkisi orta hakemdedir.”
<b>Toplam</b>		<b>278</b>	<b>100</b>		
Verilen Önem (%22,07)	Temel	143	89,38	Bel kemiği (23), Hava (13), Kolon (13), Beyin (11), Başlangıç (10), Lokomotif (10), Hafıza (9), Su (9), Atmosfer (8), Çarkın yürüyen dişlileri (8), Kalp (8), Çoban (6), Anne (3), Karınca (2), Çekirdek aile reisi, Elektrik devresindeki sigorta, Eş, Kanaat önderi, Kevgir, Kraliçe arı, Masa ayağı, Organ, Sabun köpüğü, Vagon	“Orta kademe yönetim <b>kalp</b> gibidir. Çünkü kurumların işlemesi için gerekli olan kademelerdir.”
	Değersiz	17	10,62	Yok (4), Ezik (4), Hayalet, Hayal ürünü, Masa ayağı, Mis, Patron, Sırt çantası, Şeker, Torpil, Yanılma payı	“Orta kademe yönetim <b>sırt çantası</b> gibidir. Çünkü yükü taşır ama başkasının sırtında”
<b>Toplam</b>		<b>160</b>	<b>100</b>		

Tablo 3’de yer alan kategorilerde de görüldüğü üzere toplam metaforun %39,59’u “Yeterlilikler” kategorisinde, %38,34’ü “Hiyerarşik Konum” kategorisinde ve %22,07’si “Verilen Önem” kategorisinde bulunmaktadır. Orta kademe yönetim konusunda katılımcıların ilk akıllarına gelenin, orta kademe yönetimin konumu ve yeterlilikleri olduğu söylenebilir.

### **Yeterlilikler**

“Yeterlilikler” kategorisi orta kademe yöneticilerin sahip olduğu bilgi, beceri ve yetenekleri kapsamaktadır. Bu kategoride temel bilgi ve becerilerin yer aldığı “Bilgi – Beceri” (%23,70), yönetim fonksiyonlarının gerçekleştirildiği yeterliliklerin yer aldığı “Yöneltiler Beceriler” (%41,46), kararlarda söz sahibi olma durumunu ifade eden “Kararlara Katılma” (%26,48), duygulara yönelik yöneltiler yeterlilikleri kapsayan “Duygular ve Yönetimi” (%8,36) temaları yer almaktadır. Katılımcılar orta kademe yönetim için yöneticilik becerileri ve özellikle kararlara katılma temaları ile yöneltiler yönüne dikkati çekmişlerdir. Yine bu kategoride yer alan “Duygular ve Yönetimi” teması orta kademe yönetim açısından önemli bir yeterlilik olarak vurgulanmıştır. “Yeterlilikler” kategorisinde yer alan temalarda orta kademe yönetimin yeterliliğine vurgu yapılırken zaman zaman bu vurgunun kinaye ile yapıldığı da dikkati çekmiştir.

Katılımcılar “Bilgi – Beceri” temasında orta kademe yönetimin örgütler için olan işlevselliğine dikkati çekmişlerdir. Bu temada yer alan katılımcı ifadelerinden bazıları şu şekildedir:

*“Orta kademe yönetim **streç film** gibidir. Çünkü her şeyi sarar, korur ve şeffaftır. Kısacası işlevseldir.”* (Katılımcı 142, E, 33, Yüksekokul Sekreteri)

*“Orta kademe yönetim **figüran** gibidir. Çünkü bütün zor görevleri yapar ama kimse onun yaptığını görmez, aktör her zaman başkasıdır.”* (Katılımcı 59, E, 43, Daire Başkanı)

*“Orta kademe yönetim **tahterevalli** gibidir. Çünkü ast üst ilişkisinde üst kademe yöneticilerin emir ve talimatlarını alt kademeye, alt kademelerin isteklerini üst kademeye iletir. Bu şekilde ast ve üst kademe arasında dengeyi kurmaktadır.”* (Katılımcı 151, E, 42, Şube Müdürü)

*“Orta kademe yönetim **profesör** gibidir. Çünkü doktorasını çalıştığı birimde yapmıştır ve tezini de bunun üzerine yazmıştır.”* (Katılımcı 133, K, 38, Akademisyen)

*“Orta kademe yönetim **ret makamı** gibidir. Çünkü onlardan istediğiniz her şey için önce olmaz derler. Sonra düşününce mantıklı olduğuna karar vererek, yapılabilecek şeyleri yaparız tutumuna girerler.”* (Katılımcı 137, E, 41, Yüksekokul Müdürü)

Yeterlilikler kategorisi içerisinde yer alan “Yöneltiler Beceriler” teması %41,46 oranla en fazla ifade edilen metafor olmuştur. Bu tema içerisinde ise dikkati çeken özellikle aracılık, koordinasyon, uyumlaştırma ve denetleme becerilerine yapılan vurgudur. Katılımcıların bu konu ile ilgili ifadeleri şu şekildedir:

*“Orta kademe yönetim **köprü** gibidir. Çünkü her zaman ulaşmanın zor olduğu üst kademe yönetim yerine orta kademe yöneticiye ulaşabilir ve bu şekilde orta kademe yönetici ihtiyaç halinde üst kademe yönetim ile iletişime geçer.”* (Katılımcı 106, K, 37, Yüksekokul Müdürü)

*“Orta kademe yönetim **gözlük** gibidir. Çünkü birim içerisindeki her şeyi görür, gözetler, denetler. Birim ondan sorulur.”* (Katılımcı 62, K, 28, Memur)

*“Orta kademe yönetim **arabulucu** gibidir. Çünkü üst yönetim ile çalışanlar arasında çözümleyici misyonu ile çıkan sorunlarda orta noktayı bulmaya çalışmaktadır.”* (Katılımcı 6, K, 36, Memur)

“Orta kademe yönetim **bant** gibidir. Çünkü üst kademe ile alt kademeyi birbirine bağlar.” (Katılımcı 18, E, 38, Şube Müdürü)

“Orta kademe yönetim **karınca** gibidir. Çünkü üst kademe ile çalışanların koordinasyonu için en çok onlar çalışmaktadır.” (Katılımcı 88, K, 39, Akademisyen)

“Orta kademe yönetim **çekirdek aile reisi** gibidir. Çünkü ailede de birlik beraberlik sağlayan, birçok şeyi yöneten, organize eden ve kontrol sağlayan kişi aile reisidir ve aile çoğunlukla ona göre şekil alır.” (Katılımcı 43, K, 37, Memur)

Katılımcılar yaptıkları metaforlarda orta kademe yönetimin kararlara çok fazla katılmadığını veya katılmadığına dikkati çekmişlerdir. %26,48 oranla “Kararlara Katılma” teması içerisinde yer alan ifadelerden bazıları şu şekildedir:

“Orta kademe yönetim **yan hakem** gibidir. Çünkü aynı sahada aynı maçı yönetmek için görevlendirilirsiniz ancak karar verme yetkisi orta hakemdedir.” (Katılımcı 163, K, 44, Yüksekokul Sekreteri)

“Orta kademe yönetim **ünvanlı memur** gibidir. Çünkü tüm sorumluluk bu kadroya yüklenmesine rağmen kimse fikrini sormaz ya da değerli görmez.” (Katılımcı 156, K, 48, Şube Müdürü)

“Orta kademe yönetim **iki cami arasında kalmış beynamaz** gibidir. Çünkü bütün sorumluluk yüklenir ancak yetki verilmez.” (Katılımcı 75, K, 53, Daire Başkanı)

“Orta kademe yönetim **yelkovan** gibidir. Çünkü tıpkı yelkovan gibi sürekli çalışır döner ama akrep bir kez hareket eder ve her şeyi belirler.” (Katılımcı 167, E, 44, Memur)

“Orta kademe yönetim **vagon** gibidir. Çünkü yük vagonlar tarafından çekilir ve orta kademe yönetim de yükü taşıyandır. Ancak üst kademe yönetim bu vagonlara yön veren lokomotif gibidir.” (Katılımcı 159, K, 48, Şef)

Katılımcılar orta kademe yönetimin yeterliliklerini belirtirken özellikle duygulara ve duyguların yönetimine de ayrıca vurgu yapmışlardır. Bu nedenle orta kademe yönetime yüklenen duygusal zeka beceresi ayrı tema olarak değerlendirilmiştir. Katılımcılar orta kademe yöneticilerin duyguları hem iyi yönettiğini hem de yönetemediğini ifade etmişlerdir.

“Orta kademe yönetim **arzuhalci** gibidir. Çünkü herkesin halini, duygusunu bilmektedir.” (Katılımcı 13, E, 41, Akademisyen)

“Orta kademe yönetim **yara bandı** gibidir. Çünkü herkesin yarasına iyi gelir, koşar yardım eder, gizli tutar ve o yarayı sarar.” (Katılımcı 165, K, 39, Memur)

“Orta kademe yönetim **buzdolabı** gibidir. Çünkü iletişim kurduğunuzda işlerini zoraki yapıyormuşçasına tepkisiz ve duygusuz davranışlar sergilemektedirler.” (Katılımcı 37, E, 49, Yüksekokul Müdürü)

“Orta kademe yönetim **cahil sendromlu** gibidir. Çünkü egosu tavan yapar, koltuğun gücüne sığınır herkese oradan bakar, insana değer vermezler.” (Katılımcı 38, E, 41, Memur)

“Orta kademe yönetim **zavallı** gibidir. Çünkü her gün yanlış aynaya bakıyordur ve her baktığında gerçekte olanları değil de onu mutlu eden yalan dünyasını görüyordur.” (Katılımcı 179, K, 38, Memur)

## Hiyerarşik Konum

Adı itibariyle orta kademe yönetime yönelik ilk akla gelen benzetmelerin hiyerarşik konum kategorisinde olması beklenirken, bu kategoriye yönelik benzetmeler ikinci sırada gelmiştir. Bu kategori gerek hakimiyet gerekse söz sahibi olma açısından orta kademe yönetimi değerlendirmektedir. “Hiyerarşik Konum” kategorisinde “Tepe Yönetim” (%32,37), “Hem Yönetici – Hem Çalışan” (%45,69), “Çalışan” (%21,94) olmak üzere üç tema bulunmaktadır.

“Tepe Yönetim” teması içerisinde katılımcılar orta kademe yönetimi hakimiyet açısından ifade etmişlerdir.

“Orta kademe yönetim **çoban** gibidir. Çünkü tüm birimdeki işleri, işleyişi yürütür, sorumluluk ondadır. Bir sorun ya da kayıp yaşanmaması için tüm işleri yapar.” (Katılımcı 46, K, 36, Yüksekokul Müdürü)

“Orta kademe yönetim **yüzgeç** gibidir. Çünkü tüm birimde işleri yapar ve o olmazsa nefes almak zorlaşır.” (Katılımcı 178, E, 48, Daire Başkanı)

“Orta kademe yönetim **elektrik devresindeki sigorta** gibidir. Çünkü bu kademedeki görev yapan kişiler, idari faaliyetlerin tümünü organize etmekle birlikte akademik işlerle idari işleri harmanlayarak iş akışını devam ettirirler. Faaliyetlerin tamamına yakını bu kişilerin sayesinde yürütülmektedir.” (Katılımcı 31, E, 40, Memur)

“Hem Yönetici – Hem Çalışan” teması altında orta kademe yönetimin yönetici ve çalışan olarak ikisini bir arada yürüttüğü ifadeler yer almaktadır.

“Orta kademe yönetim **ortanca kardeş** gibidir. Çünkü alt kademe ve üst kademe ortasında yer alır. Üst kademe yani büyük kardeş oyunu kurar, küçük kardeş fasulyeden sorumluluk almadan işleri yapar, ortanca kardeş her şeyin sorumlusudur.” (Katılımcı 124, E, 40, Şube Müdürü)

“Orta kademe yönetim **arı** gibidir. Çünkü çok çalışır üst yönetime sorun ve çözüm önerileri ile gider, üst yönetimin işini kolaylaştırır.” (Katılımcı 11, E, 33, Akademisyen)

“Orta kademe yönetim **amele** gibidir. Çünkü akla gelebilecek her türlü iş birime ait olsun ya da olmasın orta kademe yönetimden sorulur. Tüm işleri yapmaları beklenir.” (Katılımcı 2, K, 50, Şube Müdürü)

“Orta kademe yönetim **kirpik** gibidir. Çünkü göz görür ama kirpik olmasa kendini koruyamaz.” (Katılımcı 91, E, 47, Dekan)

“Hiyerarşik Konum” kategorisi altında yer alan “Çalışan” teması ise “Yeterlilikler” kategorisi içerisinde yer alan “Kararlara Katılma” temasında olduğu gibi orta kademe yöneticilerin karar mekanizması içerisinde yer almadığı ve sadece işi yapma yükümlülüğü olduğunu içermektedir. Aynı zamanda “Çalışan” teması orta kademe yönetimin rutin işleyişteki görevlerin fazlalığını da kapsamaktadır.

“Orta kademe yönetim **samaroğlanı** gibidir. Çünkü astı çalışmaya yöneltecek hiçbir yetkisi yoktur. Ayrıca bütün hatalar orta kademe yönetimden sorulur.” (Katılımcı 147, E, 40, Yüksekokul Sekreteri)

“Orta kademe yönetim **etkisiz eleman** gibidir. Çünkü inisiyatif almaz ve artık fikirleri sorulmaz. Sadece işi yapar.” (Katılımcı 58, E, 40, Memur)

“Orta kademe yönetim **yedek oyuncu** gibidir. Çünkü fikirlerini hiç söyleyemez, kararlarını alıp uygulayamaz.” (Katılımcı 166, K, 31, Akademisyen)

“Orta kademe yönetim **oy hakkı bulunmayan seçmen** gibidir. Çünkü görüntüde karar alıp uygulamalıdır ancak hiçbir zaman bu imkanı olmaz.” (Katılımcı 129, E, 44, Memur)



## Verilen Önem

Katılımcılar orta kademe yönetime yönelik olarak yaptıkları metaforlarda orta kademe yönetimi yaklaşık %90 oranında birimler için gerekli, olmazsa olmaz olarak görmüşler ve metaforlar “Temel” teması altında belirtilmiştir.

*“Orta kademe yönetim **belkemiği** gibidir. Çünkü bir kurumda bütün işler orta kademedен geçer.”* (Katılımcı 26, E, 41, Şef)

*“Orta kademe yönetim **su** gibidir. Çünkü nasıl susuz bir yaşam olmazsa kurumlar da orta kademe yönetimsiz olmaz. Kurumların temelidir.”* (Katılımcı 145, K, Memur)

*“Orta kademe yönetim **kalp** gibidir. Çünkü işleyişin sağlanması için bu kademeler olmazsa olmazdır. Orta kademe yönetim olmadığına aksadığında bütün mekanizma çalışma zorluğu yaşamaktadır.”* (Katılımcı 84, E, 37, Yüksekokul Müdürü)

Katılımcıların yaklaşık %10’u ise orta kademe yönetimi değersiz görmektedir. Bu durumun yıllar içerisinde yaşanan daha ziyade kişisel deneyimler sonucunda oluştuğu ifadelerden anlaşılabilir.

*“Orta kademe yönetim **yok** gibidir. Çünkü kendileri yönetici olduğunun farkında olmadıkları gibi çalışanları da onları yönetici olarak görmemektedir.”* (Katılımcı 169, K, 45, Dekan)

*“Orta kademe yönetim **hayal ürünü** gibidir. Çünkü sözde varlardır ama uygulamada yoklar.”* (Katılımcı 72, E, 29, Şef)

Katılımcıların oluşturdukları metaforların tekrar sıklıklarına göre elde edilen kelime bulutuna Şekil 1’de yer verilmiştir.



Şekil 1. Metaforlara Yönelik Kelime Bulutu

Şekil 1’de yer aldığı üzere katılımcılar orta kademe yönetimi öncelikle köprü olarak görmekte ve kurumların belkemiği şeklinde değerlendirmektedirler. Buradan hareketle orta kademe yönetime yönelik alt kademe ve üst kademe arasında bir bağ bir denge aracı olarak bakıldığı ve olmamalarının ise kurumun işleyişini sekteye uğratacağı görülebilmektedir.

## SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu araştırmada birçok örgütte farklı ünvanlar ile yer alan orta kademe yönetim basamağına olan bakış açısı metaforlar aracılığı ile araştırılmıştır. Devlet üniversitelerinde görev yapan idari çalışanlar, orta kademe yöneticiler, üst kademe yöneticiler ile akademisyenler ve akademik yöneticilerden oluşan 435 katılımcı ile yürütülen çalışmada 117 tekrarsız metafor üretilmiştir. Toplamda 725 olan metaforlar “Yeterlilikler” (%39,59), “Hiyerarşik Konum” (38,34) ve “Verilen Önem” (%22,07) olmak üzere 3 kategori altında incelenmiştir. Kategoriler ve altında yer alan temalara bakıldığında orta kademe yönetime yönelik akıllara ilk gelenin yönetici olarak örgütlerde aldığı konum olduğu görülmüştür. Bazı metaforlarda katılımcıların çevrelerindeki orta kademe yöneticilerin etkisinde kalarak gördükleri ya da göremedikleri yeterliliklerine vurgu yaptıkları gerekçelerinde dikkati çekmiştir. Bu yeterlilikler gerekçelendirilirken özellikle kendileri de birer orta kademe yönetici olan katılımcılar yönetsel becerilerinin kullanılmasının her zaman mümkün olmadığını ya da engellerle karşılaşıldığını belirtmişlerdir.

Metaforlarda oluşan tekrarlar ile orta kademe yönetim için birimlerin “belkemiği” (5,60) oldukları yönünde bir algı dikkati çekmektedir. Özellikle araştırmanın yürütüldüğü üniversiteler düşünüldüğünde birimlerin yöneticiliğini yürüten akademik yöneticiler ve idari yöneticiler göz önünde bulundurulduğunda belirli süreler ile görev yapan akademik yöneticiler gereken sahiplenmeyi ve sürekliliği sağlamada istenilen düzeye ulaşamamaktadırlar. Bu nedenle birim idari yöneticilerin birimi sahiplenmesi ve işlerin sürekliliği ile çalışanların tamamıyla olan ilişkileri açısından çok daha fazla öneme sahip oldukları görülmektedir.

Orta kademe yönetime yönelik yapılan “köprü” (6,08) metaforu ve tekrarı ile orta kademe yönetimin üst kademe ve alt kademe arasında bir bağ olarak değerlendirildiği açıktır. Orta kademe yönetime yönelik Likert (1961) tarafından yapılan “üst kademe yönetim ve alt kademe yönetim arasındaki bağlantı pimi” değerlendirmesi ile örtüşmektedir. Görüldüğü üzere orta kademe yönetimden beklenen, kademeler arasındaki dengeyi kurabilmek ve üst kademenin aldığı kararların alt kademe tarafından uygulanabilmesi için aradaki uyumlaştırmayı sağlayabilmeleridir. Literatürde yer alan çalışmalar da benzer şekilde orta kademe yönetim için en önemli görev olarak koordinasyonu belirtmektedirler (Nonaka, 1994; Aherne vd., 2014). Aynı zamanda katılımcıların gerekçelerinde belirttikleri üst kademe ile alt kademe arasındaki iletişimi sağlama, alt kademenin görevlerini yerine getirirken yaptıkları işe yönelik bilgi sahibi olmaları ve buna yönelik inançlarının sağlanması görevleri de literatürdeki çalışmaları desteklemektedir (Bayat, 2005).

“Yönetsel Beceriler” teması altında toplanan metaforlar orta kademe yönetimin koordinasyon, iletişim, insan ilişkileri ve teknik becerilere sahip olduklarını vurgulamaktadır. Birçok çalışmada yer aldığı üzere orta kademe yönetimin taktik ve eşgüdüm becerileri ile donatılması teknik becerilerin ise sadece denetleme açısından gereğini ortaya koyarken (Tuncer, Ayhan & Varoğlu, 2011:171), katılımcılar teknik becerilere olan gereksinim ve özellikle işlerin yapılması boyutuna dikkati çekmektedirler.

Katılımcıların orta kademe yönetim algısında “kararlara katılma” önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle kendileri de birer orta kademe yönetici olan katılımcı ifadelerinde “söz sahibi olamama” dikkati çekmektedir. Yapılan çalışmalarda da belirtildiği üzere orta kademe yöneticiler üst kademe yönetimin alacağı kararlarda bilgi sağlama rolü ile yer almaktadırlar (Wooldridge & Floyd, 1990; Deschamps, 2019; Bukh & Syanholt, 2020). Her ne kadar görev alanları ile ilgili konularda karar vermeleri beklense de O’Shannassy’nin (2003) belirttiği üzere orta kademe yönetim üst kademe yönetimin aldığı kararları uygulamakla yükümlü olarak değerlendirilmektedir. Ancak katılımcıların “dürbün”, “kolon”, “gözlük”, “çarkın yürüyen dişlileri” metaforları orta kademe yönetimin karar mekanizmasında öngörülerini ile aldıkları sorumlulukları da yansıtmaktadır. Nemeth (1997), Song ve Olshfski (2008) ile Martin ve Eisenhardt (2010) çalışmalarında benzer şekilde orta kademe yönetime karar mekanizmasında bilgi sağlamanın ötesinde roller yüklemektedir.

“Yönetsel beceriler” ve “kararlara katılma” temaları ile elde edilen sonuçlar orta kademe yönetimin görev tanımları dışında kalan işleri yürütürken, kendi sorumlulukları ile ilgili üst düzey görevleri yapamadıklarını ortaya koymaktadır. Katılımcı ifadelerinde de yer aldığı üzere bu durum bazen orta kademe yönetimden bazen de özellikle üst kademe yönetimin orta kademe yönetimin görev alanına dahil olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak sebebi ne olursa olsun sorumluluk alanının gereğini yerine getirmek kamu çalışanının dikkat etmesi gereken bir konudur.

Hiyerarşik konumuna göre orta kademe yönetim algısı değerlendirildiğinde orta kademe yönetimin hem yönetici hem de çalışan olarak görüldüğü dikkati çekmektedir (%45,69). Ogbonna ve Wilkinson (2003) ve Stoner ve Freeman (1992)’in belirttiği gibi üstlerine karşı ast, astlarına karşı üst olması beklenen orta kademe yönetimin arada kalmışlığı bu çalışma ile de ortaya konmuştur.

Orta kademe yönetimin önemi ise bu çalışma ile de ortaya konmuştur (%89,38). Orta kademe yönetim literatüre Telimen tarafından temel bir kademe olarak 1972 yılında kazandırılmıştır. Ancak aradan geçen

yaklaşık 50 yıl içerisinde örgütler için temel kabul edilen orta kademe yönetim gerek yapılan ve yapılmayan çalışmalar ile gerekse uygulamada karşılaşılan durum ile hak ettiği öneme kavuşmamıştır. Bununla birlikte özellikle çalışmanın yürütüldüğü üniversitelerde orta kademe yöneticiler ile birlikte tüm idari çalışanların Szekeres'in belirttiği üzere "görünmez" oldukları da açıktır. Bunun için üniversiteler gibi araştırma merkezlerinde görünemeyen idari çalışanlar ve yöneticilerin daha fazla çalışmalara konu olması gerektiği görülmektedir. Aynı zamanda çalışmanın üniversitelerde görev yapan çalışanlar ile yapılması çıkan sonuçların üniversitelerde görev yapan orta kademe yöneticiler üzerinden oluşmasına neden olmaktadır. Bu nedenle diğer kamu kurumlarında görev yapan orta kademe yönetim üzerine de benzer bir çalışmanın yapılması kavramın daha da netleşmesine yardımcı olabilecektir. Ayrıca özel sektörde bulunan orta kademe yönetime yönelik yapılacak çalışma ile de kamu – özel sektör açısından orta kademe yönetim anlayışını karşılaştırma imkanı bulunabilecektir.

## KAYNAKÇA

- Ahearne, M., Lam, S. K., & Kraus, F. (2014). Performance impact of middle managers' adaptive strategy implementation: The role of social capital. *Strategic Management Journal*, 35(1), 68-87.
- Arıcıoğlu, M. A., Gökçe, Ş. & Gülnar, N. (2020). Mid-Level Managers in terms of strategic role and functions. In H. Dinçer & S. Yüksel (Eds.), *Strategic Outlook for Innovative Work Behaviours*, Springer, 341–359
- Balogun, J. (2003). From blaming the middle to harnessing its potential: Creating change intermediaries, *British Journal of Management*, 14(1), 69-83
- Başaran, İ. E. (1982). *Örgütsel davranış*, Ankara: A.Ü. E. B. F. Yayınları
- Bayat, B. (2005). Örgüt İçerisindeki Rol ve İşlevleri Bakımından "Orta Kademe" Yöneticileri, *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 7(3), 1-13
- Brewer, G. A. (2005). In the eye of the storm: Frontline supervisors and federal agency performance, *Journal of Public Administration Research and Theory*, 15(4), 505-527
- Bukh, N. P. & Svanholt, A. K. (2020). Empowering middle managers in social servives using management control systems, *Journal of Public Budgeting*, April.
- Cameron, L., Maslen, R., Todd, Z., Maule, J., Stratton, P. & Stanley, N. (2009). The discourse dynamics approach to metaphor and metaphor-led discourse analysis; *Metaphor and Symbol*, 24(2), 63-89.
- Can, H. (2002). *Organizasyon ve Yönetim*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 6. Baskı
- Caughron, J. J. & Mumford, M. D. (2012). Embedded leadership: How do a leader's superiors impact middle-management performance? *The leadership quarterly*, 23(3), 342-353
- Chang, A. & Bright, K. (2012). Changing roles of middle managers in academic libraries, *Library Management*, 33(4), 213-220
- Currie, G. & Procter, S. (2005). The antecedents of middel managers' strategic contributon: The case of a Professional bureaucracy. *Journal of Management Studies*, 42(7), 1325-1356
- Deschamps, C. (2019). Stages of Management Control in a Large Public Organization: from Top to Frontline Managers. *Journal of Management Control*, 30(2), 153–184.
- Draft, R. L. (1994). *Management*, Orlando: The Drydan Press, 3th Edition
- Fabian, G. (2013). The Application of improved metaphor analysis in education research; *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 93, 1025-1029.

- Floyd, S. W., & Wooldridge, B. (1992). Middle management involvement in strategy and its association with strategic type: A research note. *Strategic Management Journal*, 13, Special Issue "Strategy Process: Managing Corporate Self-Renewal", 153-167
- Floyd, S. W. & Wooldridge, B. (1996). *The Strategic Middle Manager: How To Create And Sustain Competitive Advantage*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Floyd, S. W. & Wooldridge, B. (1997). Middle management's strategic influence and organizational performance, *Journal of Management Studies*, 34(3), 465-485
- Genç, N. (2010). *Yönetim ve Organizasyon*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gentry, W. A.; Cullen, K. L.; Sosik, J. J.; Chun, J. U.; Leupold, C. R. & Tonidandel, S. (2013). Integrity's place among the character strengths of middle-level managers and top-level executive. *The Leadership Quarterly*, 24(3), 272-282
- Ghorbal-Blal, I. (2011). The role of middle management in the execution of expansion strategies: The case of developers' selection of hotel projects. *International Journal of Hospitality Management*, 30(2), 272-282
- Helleriegele, D., Susan, E. J., John, W. & Slocum, Jr. (1999). *Management*, Cincinnati, Ohio: South Western College Publishing, Eighth Edition
- Hermkens, F. J. A., L. Romme, A. G. & Dolmans, S. A. M. (2020). An Exploratory study of middle manager's roles in continuous improvement. *International Business Research*, 13(5), 9-30.
- Heyden, M. L., Fourné, S. P., Koene, B. A., Werkman, R., & Ansari, S. (2017). Rethinking top-down and bottom-up roles of top and middle managers in organizational change: Implications for employee support. *Journal of Management Studies*, 54(7), 961-985
- Huy, Q. (2001). Time, temporal capability, and planned change. *The Academy of Management Review*, 26(4), 601-623.
- Koç, H. & Topaloğlu, M. (2012). *İşletmeciler için Yönetim Bilimi*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2. Baskı
- Kras, K. R., Rudes, D. S., & Taxman, F. S. (2017). Managing up and down: Community corrections middle managers' role conflict and ambiguity during organizational change. *Journal of Crime and Justice*, 40(2), 173-187.
- Likert, R. (1961). *New patterns of management*. New York: McGraw-Hill.
- Mair, J. (2017). *Middle managers and corporate entrepreneurship: Unpacking strategic roles and assessing performance implications*. In *Handbook of Middle Management Strategy Process Research*. Edward Elgar Publishing.
- Mantere, S. (2008). Role expectations and middle manager strategic agency. *Journal of Management Studies*, 45(2), 294-316.
- Martin, J. A., & Eisenhardt, K. M. (2010). Rewiring: Cross-business-unit collaborations in multibusiness organizations. *The Academy of Management Journal*, 53(2), 265-301.
- Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994). *An expanded sourcebook qualitative data analysis*. New Delhi: Sage Publications.
- Mintzberg, H. (1980). Structure in 5's: A Synthesis of the research on organization design, *Management Science*, 26(3), 322-341

- Morgan, D.; Bacon, K. G.; Bunch, R.; Cameron, C. R. & Deis, R. (1996). What middle managers do in local government: Stewardship of the public trust and the limits of reinventing government. *Public Administration Review*, 56(4), 359-366
- Nemeth, C. (1997). Managing innovation: When less is more. *California Management Review*. 40(1), 58-74.
- Nonaka, I. (1988). Toward middle-up-down management: Accelerating information creation, *Sloan Management Review*, 29(3).
- Nonaka, I. (1994). A Dynamic Theory of Knowledge Creation. *Organization Science*, 5: 14-37.
- Ogbonna, E., & Wilkinson, B. (2003). The false promise of organizational culture change: A case study of middle managers in grocery retailing. *Journal of Management Studies*, 40, 1151–1178.
- O'Shannassy, T. (2003). Modern strategic management: Balancing strategic thinking and strategic planning for internal and external stakeholders. *Singapore Management Review*, 25(1), 53-67.
- Ouakouak, M. L., Ouedraogo, N., & Mbengue, A. (2014). The mediating role of organizational capabilities in the relationship between middle managers' involvement and firm performance: A European study. *European Management Journal*, 32(2), 305-318
- Raelin, J. D. & Cataldo, C. G. (2011). Whither middle management? Empowering interface and the failure of organizational change, *Journal of Change Management*, 11(4), 481-507
- Rainey, H. G. & Watson, S. A. (2007). Transformational leadership and middle management: Towards a role for mere mortals, *International Journal of Public Administration*, 19(6), 763-800
- Reeves, D. W.; Walsh, B. M., Tuller, M. D. & Magley, V. J. (2012). The positive effects of participative decision making for midlevel correctional management. *Criminal Justice and Behavior*, 39(10), 1361-1372
- Rezvani, Z. (2017). Who is a middle manager: A literature review. *Journal of Family Business Management*, 1(2), 1-9.
- Saban, A. (2009). Öğretmen adaylarının öğrenci kavramına ilişkin sahip oldukları zihinsel imgeler; *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 281-326.
- Salih, A., & Doll, Y. (2013). A middle management perspective on strategy implementation, *International Journal of Business and Management*, 8, 32-39
- Song, S., & Olshfski, D. (2008). Friends at work: A comparative study of work attitudes in Seoul City Government and New Jersey State Government. *Administration and Society*, 40(2), 147-169.
- Stoner, J. A. F., & Freeman, R. E. (1992). *Management* (Fifth Edition). London: Prentice Hall International
- Sun, P. Y. T. & Anderson, M. H. (2011). The combined influence of top and middle management leadership styles on absorptive capacity. *Management Learning*, 43(1), 25-51
- Szekeres, J., 2006. General Staff Experiences in the Corporate University, *Journal of Higher Education Policy and Management*, 28(2), 133-145.
- Telimen, O. (1972). *Yüksek kademe yöneticilerin eğitim ve geliştirilmesi*, İstanbul: İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Tengilimoğlu, D.; Atilla, E. A. & Bektaş, M. (2013). *İşletme Yönetimi, Temel Kavramlar, Kuruluş Çalışmaları, İşletme Sistemi ve Çevresi*, 4. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık
- Tregoe, B. B., & Tobia, P. M. (1990). An action-oriented approach to strategy. *Journal of Business Strategy*, 11(1), 16-21.

- Tuncer, D.; Ayhan, D. Y. & Varoğlu, D. (2011). *Genel İşletmecilik Bilgileri*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 4. Baskı,
- Uyterhoven, H. E. R. (1989). General managers in the middle. *Harvard Business Review*, 50(2): 75-85.
- Westley, F. R. (1990). Middle managers and strategy: Microdynamics of inclusion. *Strategic Management Journal*, 11(5), 337-351.
- Wooldridge, B., & Floyd, S. W. (1990). The strategy process, middle management involvement, and organizational performance. *Strategic Management Journal*, 11(3), 231-241.
- Wooldridge, B.; Schmid, T. & Floyd, S. W. (2008). The Middle Management perspective on strategy process: contributions, synthesis, and future research, *Journal of Management*, 34(6), 1190-1221
- Yang, J., Zhang, Z., & Tsui, A. S. (2010). Middle manager leadership and frontline employee performance: Bypass, cascading, and moderating effects. *Journal of Management Studies*, 47(4), 654-678.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.



## Yapay Zeka ve Çalışan Davranışları: Bibliyometrik Bir Analiz

**Dilek ESEN**

Dr. Öğr. Üyesi Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir MYO

[esendilek@gmail.com](mailto:esendilek@gmail.com)

<https://orcid.org/0000-0002-3254-8885>

Makale Başvuru Tarihi : 25.07.2023

Makale Kabul Tarihi : 23.09.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10003975

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

Yapay Zeka,  
Örgütsel Davranış,  
Çalışan Davranışı

Araştırmada, “yapay zeka” ile “çalışan davranışı” anahtar kelimelerini içeren yayınların analiz edilerek, akademik yazına ilişkin mevcut durumun ortaya konulması amaçlanmıştır. 1993-2023 yılları arasında, 30 yıllık döneme ilişkin yayınlar Web of Science (WoS) veri tabanı kullanılarak sorgulanmış ve konuyla ilgili 248 bilimsel araştırma verisine ulaşılmıştır. Verilerin analiz edilmesinde R-Studio programı kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre konuya duyulan ilginin 2017 yılından itibaren katlanarak arttığı tespit edilmiştir. Örgütsel davranış alanı ile ilgili olduğu tespit edilen anahtar kelimeler, “performans”, “güven”, “kabul”, “uyum”, “çalışanlar”, “tatmin”, “zorluk”, “liderlik”, “kültür”, “tutum”, “bağlılık”, “iklim”, “iletişim” ve “algı”dır. En çok yayın üreten yazar, Wang X. iken, katkı oranı en yüksek olan yazar Fox S. 'dir. Yayın üretiminde ilk üç sırada yer alan ülkeler, ABD, Çin ve Almanya'dır. Üretim sayıları itibariyle Fransa, Hollanda ve Malezya'daki yazarların katkıları nispeten daha az olmasına rağmen, bu ülke yazarlarının uluslararası işbirliğine daha açık olduğu tespit edilmiştir.

### Artificial Intelligence and Employee Behaviour: A Bibliometric Analysis

#### Abstract

**Keywords:**

Artificial  
Intelligence,  
Organisational  
Behaviour,  
Employee Behaviour

In this research, it is aimed to reveal the current situation in the academic literature by analysing the publications containing the keywords "artificial intelligence" and "employee behaviour". Publications for a 30-year period between 1993 and 2023 were queried using the Web of Science (WoS) database and 248 scientific research data on the subject were obtained. R-Studio software was used to analyse the data. According to the results obtained from the research, it was determined that the interest in the subject has increased exponentially since 2017. The keywords found to be related to the field of organisational behaviour are "performance", "trust", "acceptance", "compliance", "employees", "satisfaction", "challenge", "leadership", "culture", "attitude", "commitment", "climate", "communication" and "perception". While the author who produced the most publications is Wang X., the author with the highest contribution rate is Fox S. The top three countries in publication production are the USA, China and Germany. Although the contributions of authors from France, the Netherlands and Malaysia are relatively less in terms of the number of publications produced, it has been determined that the authors of these countries are more open to international co-operation..



## GİRİŞ

Yapay zeka, robotların ya da bilgisayar sistemlerinin insan zekasını kopyalamak suretiyle topladığı verileri kullanan sistemler veya makinelerdir. Bu kapsamda yapay zeka sistemleri, öğrenme, algılama, muhakeme etme, problem çözme, manipülasyon, hatta, sosyal zeka ve yaratıcılık gibi insan zekasına özgü yetenekleri kapsamaktadır (Gooinn, 2023).

Yapay zeka, 1950'li yıllardan itibaren akademik bir disiplin olarak gelişmesine rağmen (Prentice vd., 2020), konuya duyulan ilgi özellikle son yıllarda, iş verimliliğini iyileştirmek ve arttırmak için bir araç olarak kullanılmaya başlaması ile birlikte artmıştır (Boustani, 2022:267). McKinsey Küresel Araştırma 2019 yılı Raporu'nda, standart iş süreçlerinde yapay zekayı kullanan işletmelerin oranının her yıl % 25 arttığı belirtilmektedir. 2000'den fazla üst düzey yöneticinin katıldığı bu çalışmaya göre, yapay zekayı benimseyen kurumların % 63'ü, yapay zeka kullanımının maliyetleri azalttığını ve geliri arttırdığını ifade etmektedir (Cam vd., 2019).

Makine öğrenmesi, tahmin etmek, teşhis etmek, muhakeme edip karar vermek, örüntü çıkarımı yapmak gibi çözüm süreçlerini içeren yapay zeka uygulamaları (Nabiyev, 2005), içinde bulunduğumuz dijital dönemde, sahip olduğu yetenekler ile yönetim bilimlerini ve işletmeleri önemli ölçüde etkilemektedir (Dean, 2014). Artan ve çeşitlenen veriyi hızlıca yönetebilmek durumunda olan işletmeler için, işlerini sayısallaştırılmış modellere dönüştürmek, gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yapay zeka uygulamalarının işletmelerin operasyon maliyetlerini, iş saatleri açısından zaman israfını azaltması, daha geniş pazarlara, müşterilere, tedarikçilere ve modern tekniklere ulaşım imkanı sağlaması, vd. (Ransbotham vd., 2017; Cam vd., 2019) açısından işletmeler için stratejik önem taşımaktadır. Bu doğrultuda yapay zekanın, hemen hemen her sektörde, rutin süreçler, üretim-hizmet sunumu, insan kaynakları yönetimi, kurumsal kaynak planlama, pazarlama, e-ticaret, lojistik, tedarik zinciri yönetimi, veri yönetimi gibi alanlarda hızla yaygınlaştığı görülmektedir (Kuo vd., 2017; Yawalkar, 2019; Wang, 2019; Gupta vd., 2020).

Yapay zeka ile ilgili akademik literatürün mühendislik, yönetim, işletme, sağlık, turizm, eğitim vd. gibi pek çok alanda, yapay zekanın iş süreçlerine adaptasyonu, kurumlar için oluşturduğu ya da oluşturacağı sonuçlar-çıktılar, yapay zekaya ilişkin görüşler, yapay zekanın ilerleyişi vb. gibi çok geniş bir alanda gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak yapay zekanın, çalışan davranışlarına dolayısıyla örgütsel davranış alanına yansımaları ile ilgili literatür oldukça kısıtlıdır. Yapay zekayı algoritmik yönetim yani üretim ve otomasyondan ziyade yönetsel süreçler bağlamında ele alan akademik çalışmalarda, konunun sıklıkla insan kaynakları yönetimi alanı ile ilişkilendirildiği görülmektedir (El-Menawy, 2022; Yawalkar, 2019; Zhang, 2019). Bu çalışmalar, yapay zekanın insan kaynakları yönetimi alanındaki kullanım biçimleri ve faydaları odağında yürütülmüştür. Bir grup çalışma da yapay zekanın kullanımı arttırmak konusunda çalışanların nasıl harekete geçirileceğini konu almıştır (Pratt vd., 2021; Komal, 2021; Choi, 2020; Gautam, 2019). Bir kısım araştırma ise, yapay zekanın ya da dijitalleşmenin (robotların) istihdam, iş garantisi gibi faktörlerle olan ilişkisi incelenmiştir (Arslan, 2018).

Bu bağlamda, çalışmada yapay zekayı çalışan davranışları, dolayısıyla örgütsel davranış yönüyle ele alan bilimsel araştırmalarda ön plana çıkan kavramların neler olduğu, konunun literatürdeki entelektüel birikimine ve bu birikime yazarların, dergilerin, kurumların, ülkelerin katkıları sorgulanmıştır. Araştırmada bibliyometrik analiz yöntemi seçilmiştir. Bibliyometrik analiz, araştırma konularını, yazarlar, dergiler, kurumlar, ülkeler bağlamında değerlendirerek (Huang vd. 2006), çalışma alanlarına yönelik araştırmacıların bilgi edinmeleri ve bilimsel yayın politikalarının oluşturulması konusunda katkı sağlamaktadır (Al vd., 2010).

Araştırmanın bir takım kısıtları bulunmaktadır. Konunun Web of Science (WoS) veri tabanında yer alan akademik çalışmalar ve belirlenen anahtar kelimeler bağlamında değerlendirilmesi bu kısıtlardan bir tanesidir. Gelişmekte olan bir alan olması nedeniyle, yapay zeka ve örgütsel davranış alanını irdeleyen çalışmaların mevcut sayısı, araştırmanın diğer kısıtı olarak değerlendirilebilir. Ancak bu kısıtlara rağmen, konuyla ilgili yapılmış benzer bir çalışmaya rastlanmaması, alanla ilgili çok sınırlı araştırmanın olması ve konuya duyulan ilginin katlanarak artması gerekçeleriyle, araştırmanın bu konuda çalışmak isteyen akademisyenlere rehberlik ederek fayda sağlaması beklenmektedir.

## **ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ**

Araştırmada bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz yöntemi, yazarlık analizi, dergi analizi, yazar eş-atf analizi, sosyal ağ analizi gibi yöntemler ile ilgili araştırma alanın entelektüel yapısını keşfetmek için kullanılan bir yöntemdir (García-Lillo vd., 2017). Araştırma kapsamındaki çalışmaların belirlenmesi sürecinde WoS veri tabanı kullanılmıştır. Konu ile ilgili bilimsel araştırmalar taranırken, yıl sınırlaması yapılmamış olup, elde edilen verilerin 1993 ile 2023 yılları aralığında dağıldığı gözlemlenmiştir. Tarama yapılırken, tüm alanların Topic (TS) kısmında yani bilimsel çalışmaların başlık, özet ve anahtar kelimelerde, “artificial intelligence” and “employee behavior” ifadeleri kullanılarak arama yapılmıştır. 4 Temmuz 2023 tarihinde yapılan tarama sonunda 270 bilimsel araştırmaya ulaşılmıştır. Ancak 22 çalışmanın araştırma kapsamı dışında olduğu tespit edilmiş ve analizler 248 bilimsel çalışma üzerinden yapılmıştır.

Elde edilen verilerin analiz edilmesinde, R-Studio Programı içinde yer alan “bibliometrix” paketi kullanılmıştır. R Programı, bibliyometrik analizler için paket programlar sunmaktadır. Bibliyometrik analizler için kullanılan bu paket programlar nicel araştırmalar için yararlı (Aria ve Cuccurullo, 2017) olmakla birlikte görsel açıdan oldukça zengin çıktılar sunmaktadır. Veriler, WoS veritabanından R-Studio Programı ile birlikte çalışabilen “bibtex” dosyası şeklinde indirilmiş ve bu dosyalar R-Studio Programının içinde çalıştırılmıştır. Araştırma alanının entelektüel yapısının keşfedilmesi amacıyla, anahtar kelime analizi, yazar analizi, dergi analizi, üniversite analizi, ülke analizi ve işbirliği ağlarına yönelik analizler yapılmıştır.

## **BULGULAR**

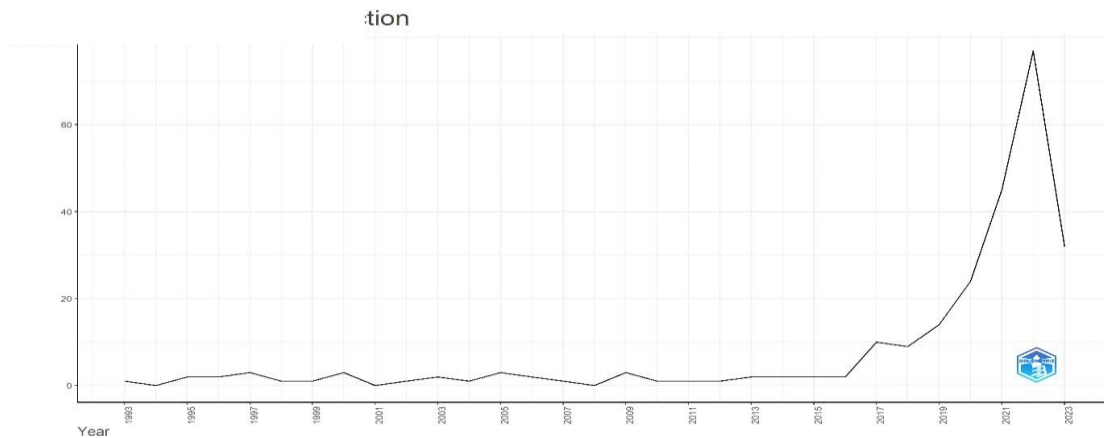
“Yapay zeka” ve “çalışan davranışı” anahtar kelimeleri kullanılarak yapılan tarama sonunda, örnekleme alınan 248 yayına ilişkin detaylı bilgiler Tablo 1’de sunulmaktadır.

**Tablo 1: Araştırma Örnekleme ile İlgili Genel Bilgi**

<b>Veri Hakkında Genel Bilgiler</b>	<b>Sonuçlar</b>
Zaman Aralığı	1993:2023
Kaynaklar (Dergi, Kitap, vb.)	201
Belgeler	248
Yıllık Büyüme Oranı %	12,25
Belge Ortalama Yaşı	4,3
Doküman Başına Ortalama Alıntı	16
Kaynaklar	15724
<b>Belge İçeriği</b>	
Anahtar Kelimeler (Keywords Plus)	683
Yazarın Anahtar Kelimeleri	1043
<b>Yazarlar</b>	
Yazarlar	737
Tek Yazarlı Belgeler Yazarları	35
<b>Yazar İşbirliği</b>	
Tek Yazarlı Belgeler	36
Belge Başına Ortak Yazarlar	3,15
Uluslararası Ortak Yazarlar %	29,03
<b>Belge Türleri</b>	
Makale	163
Makale; Kitap Bölümü	3
Makale; Erken Erişim	21
Makale; Bildiri	3
Editöryel Materyal	4
Bildiri	40
Derleme	13
Derleme; Erken Erişim	1

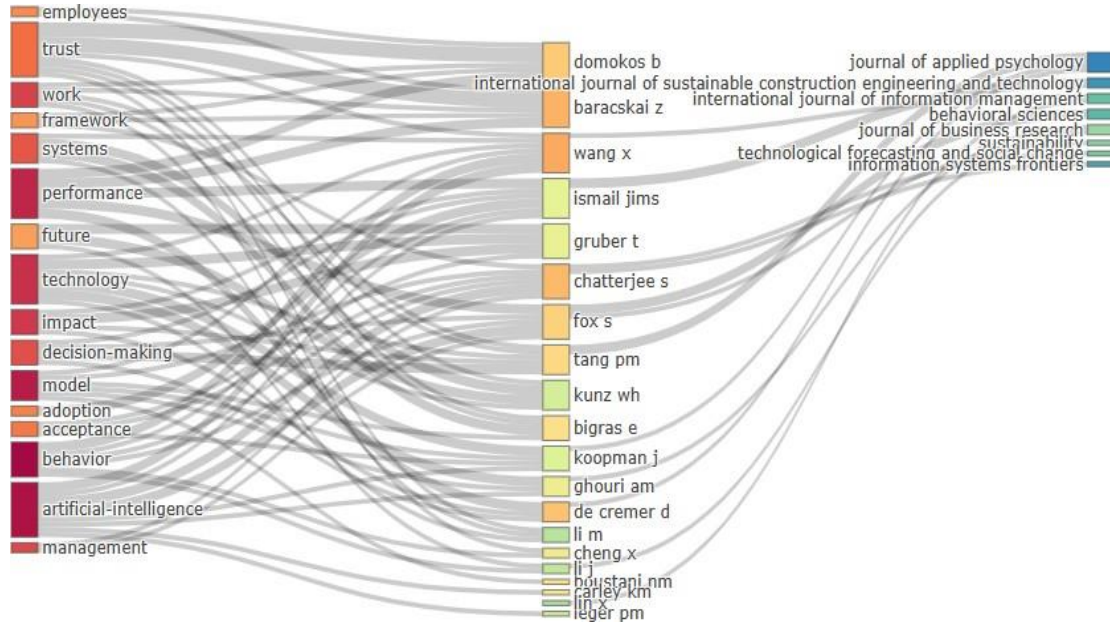
Yayın sayılarının yıllar içindeki değişimine ilişkin bulgular Grafik 1’de gösterilmektedir.

**Grafik 1: Yıllara Göre Yayın Sayıları**



Grafik 1 incelendiğinde, konuyla ilgili ilk yayının 1993 yılında üretildiği tespit edilmektedir. 2017 yılına kadar yayın sayıları 1 ile 3 aralığında değişmiştir. 2017 yılında 10 yayın, 2019 yılında 14 yayın, 2021 yılında 45 yayın, 2022 yılında 72 yayın üretilmiştir. 2023 yılının ilk 6 aylık dönemindeki yayın sayısı ise 32'dir. Bu durum yapay zeka ile çalışan davranışı, dolayısıyla yapay zeka ile örgütsel davranış konularına duyulan ilginin 2017 yılından itibaren önemli ölçüde arttığını göstermektedir.

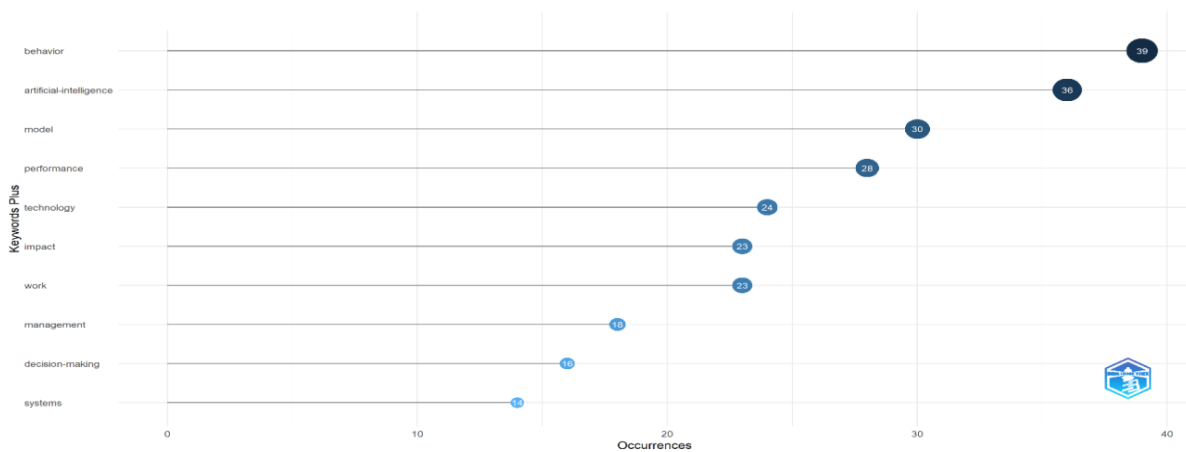
**Grafik 2:** Anahtar Kelime, Yazar, Dergi Üç Alan Grafiği



Grafik 2’de konunun hangi anahtar kelimeler, hangi yazarlar ve dergiler çerçevesinde incelendiğini ortaya koyan bulgular yer almaktadır. Şekil büyüklükleri, frekansın artmış olmasını ifade etmektedir. Bu doğrultuda frekans büyüklüğüne göre, en sık tekrar eden anahtar kelimelerin, “yapay zeka”, “performans”, “teknoloji”, “güven” olduğu görülmektedir. Domokos, B., Baracscai, Z. İle Wang, X. en sık tekrarlanan yazarlar olmuşlardır. Journal of Applied Psychology dergisinin ise konuyla ilgili en fazla sayıda çalışma yayınlayan dergi olduğu tespit edilmiştir.

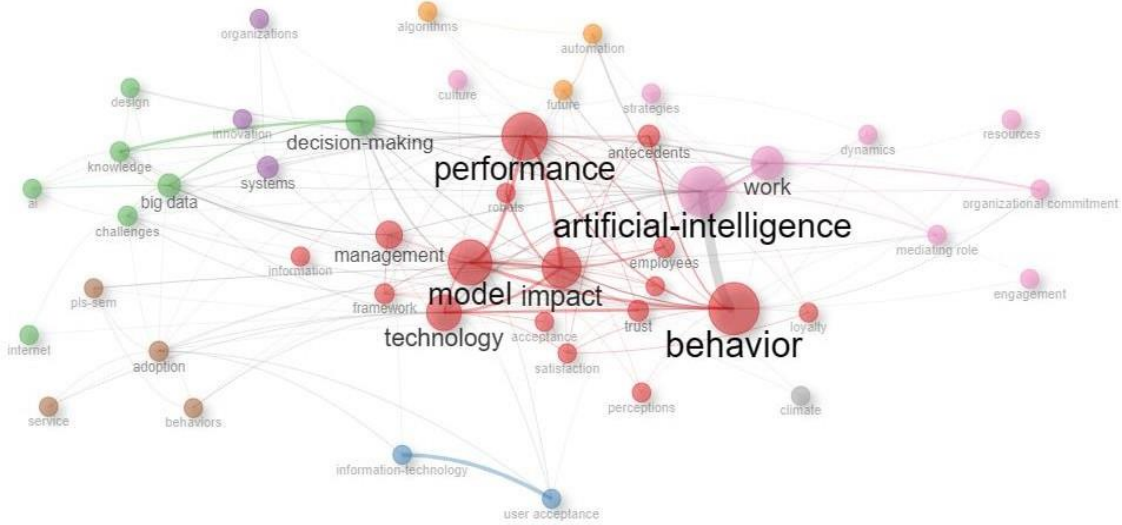
Yapay zeka ve çalışan davranışı konularının irdelendiği çalışmaların kapsamının ve odak noktasının belirlenmesi açısından konuyla ilgili en sık tekrarlanan anahtar kelimelere ilişkin daha detaylı bulgular Grafik 3’te sunulmaktadır.

**Grafik 3:** En Sık Tekrarlanan Anahtar Kelimeler



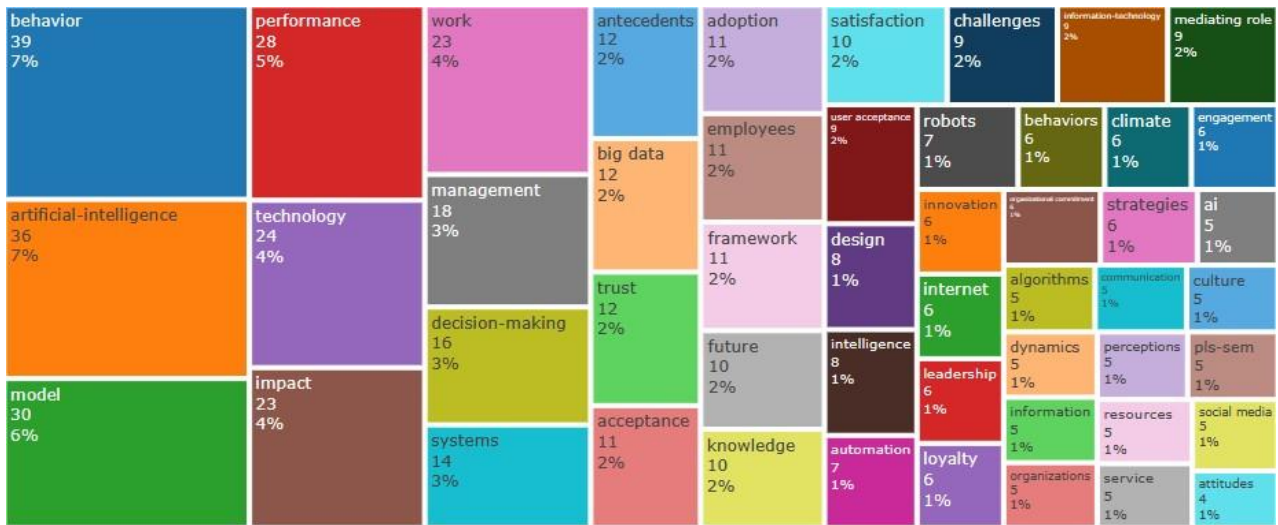
Grafik 3’te yer alan bulgularda da yer aldığı üzere, en sık tekrarlanan anahtar kelimelerin, “davranış”, “yapay-zeka”, “model”, “performans”, “teknoloji”, “etki”, “iş”, “yönetim”, “karar verme”, “sistemler” olduğu görülmektedir.

**Şekil 1: Anahtar Kelimelerin Birlikte Oluşum Ağı**



Şekil 1’de anahtar kelimelerin diğer anahtar kelimeler ile oluşturdukları ağlar yer almaktadır. Buna göre anahtar kelimelerin farklı gruplarda kümelendiği görülmektedir. En fazla tekrarlanan anahtar kelimelerin yer aldığı grup (kırmızı grup), “davranış”, “performans”, “model”, “etki”, “teknoloji”, “çalışanlar”, “tatmin”, “algılar”, “kabul”, vd. gibi kelimelerden oluşmaktadır. Diğer bir kelime grubunda yer alan anahtar kelimelerin, “yapay zeka”, “iş”, “kaynaklar”, “dinamikler”, “örgütsel bağlılık” vb. gibi kelimeler etrafında kümelendiği tespit edilmektedir. Bir başka anahtar kelime grubunda yer alan, “karar alma”, “büyük veri”, “internet”, “zorluklar”, “bilgi”, “dizayn” kelimeleri ise bilgi sistemleri gibi daha teknik konuları kapsayan çalışmalara işaret etmektedir.

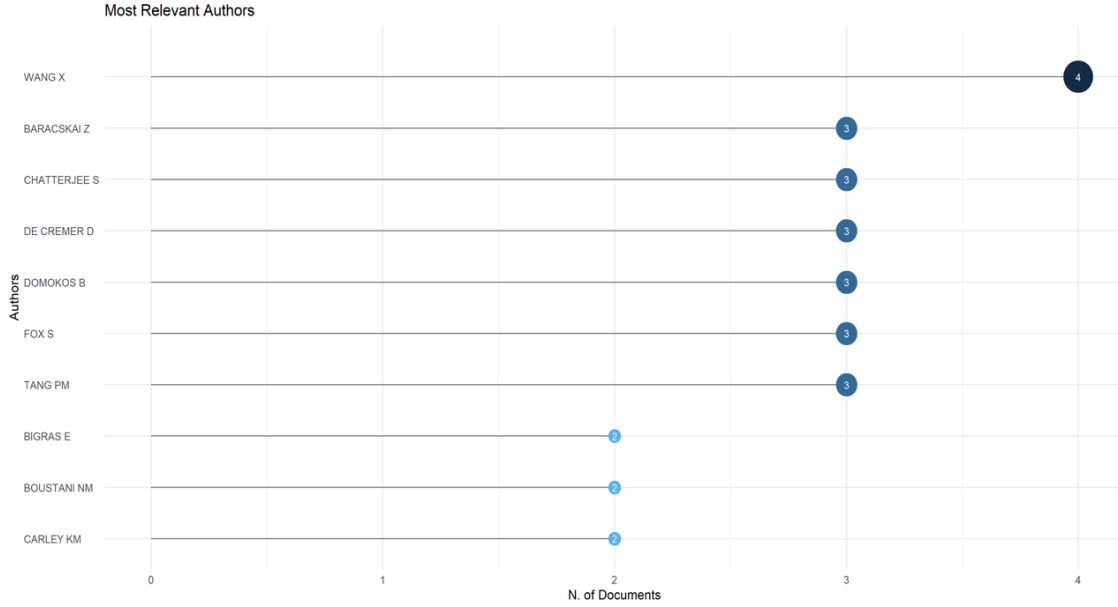
**Şekil 2: Anahtar Kelime Ağacı**



Şekil 2’de ilgili çalışmalarda yer alan anahtar kelimelerin topluca gösterimi yer almaktadır. Kelime ağacı haritası, araştırma kapsamındaki çalışmaların özet bölümlerinde en fazla kullanılan kelimelerden elde

edilmiştir. Buna göre, “davranış”, “yönetim”, “sistem”, “model” gibi sık kullanılan ve kapsayıcı kavramların dışında özellikle örgütsel davranış alanı ile ilgili olan konulara rastlamak mümkündür. Örgütsel davranış alanı ile ilgili olan bu anahtar kelimeler, “performans”, “güven”, “kabul”, “uyum”, “çalışanlar”, “tatmin”, “zorluk”, “liderlik”, “kültür”, “tutum”, “bağlılık”, “iklim”, “iletişim”, “algı”dır.

**Grafik 4:** En Çok Bilimsel Üretim Yapan Yazarlar



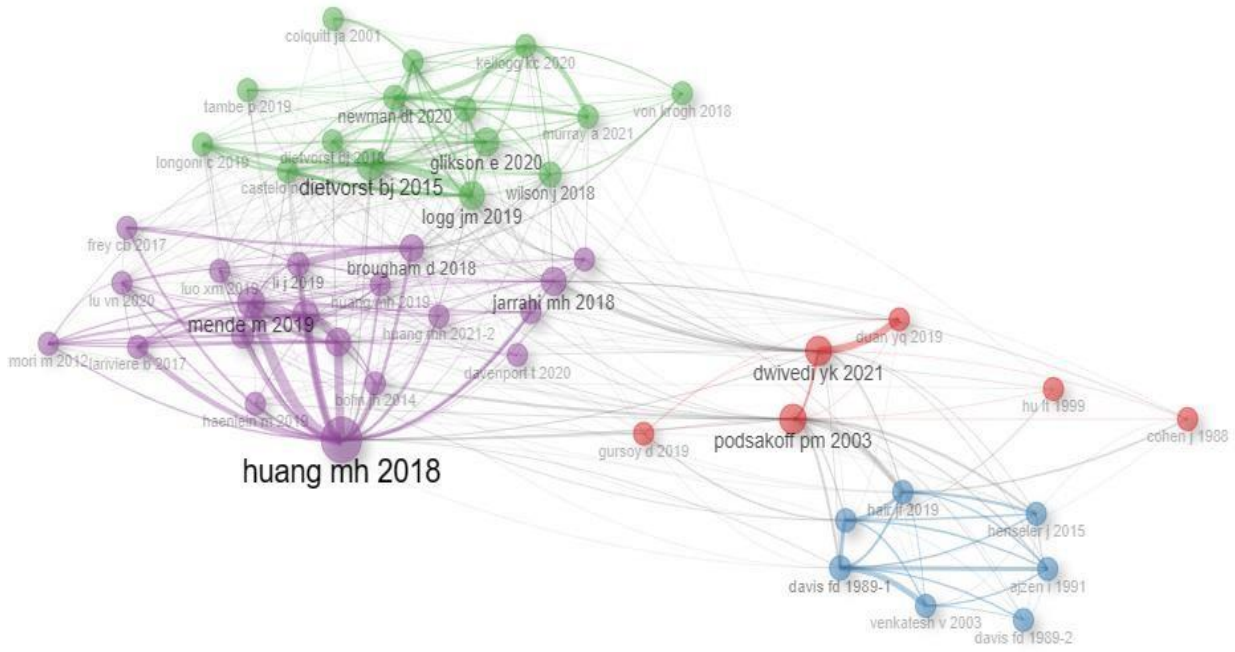
Grafik 4’te yer alan bulgulara göre yapay zeka ve çalışan davranışları ile ilgili en fazla katkı sağlayan yazarların 4 çalışma ile Wang X., üçer çalışma ile Baracskai Z., Chatterjee, S., De Cremer D., Domokos B. , Fox S., Tang P.M., ikişer çalışma ile Bıgras E., Boustani N. M. ve Carley K.M. olduğu tespit edilmiştir. Ancak yazarların bu makalelerdeki bireysel katkı oranlarının da önemli bir gösterge olduğu düşünüldüğünden, yazarların çalışmalara ilişkin bireysel katkılarına ilişkin veriler ayrıca Tablo 2’de sunulmaktadır.

**Tablo 2:** Yazarların Bireysel Katkı Oranları

Yazar	Makale Sayısı	Yazarın Katkı Oranı
Wang X.	4	1,12
Boustani N. M.	2	1,33
Baracskai Z.	3	1,50
Domokos B.	3	1,50
Carley K. M.	2	1,50
Fox S.	3	2,50
Chatterjee S.	3	0,75
De Cremer	3	0,60
Tang P. M.	3	0,47
Bıgras E.	2	0,46

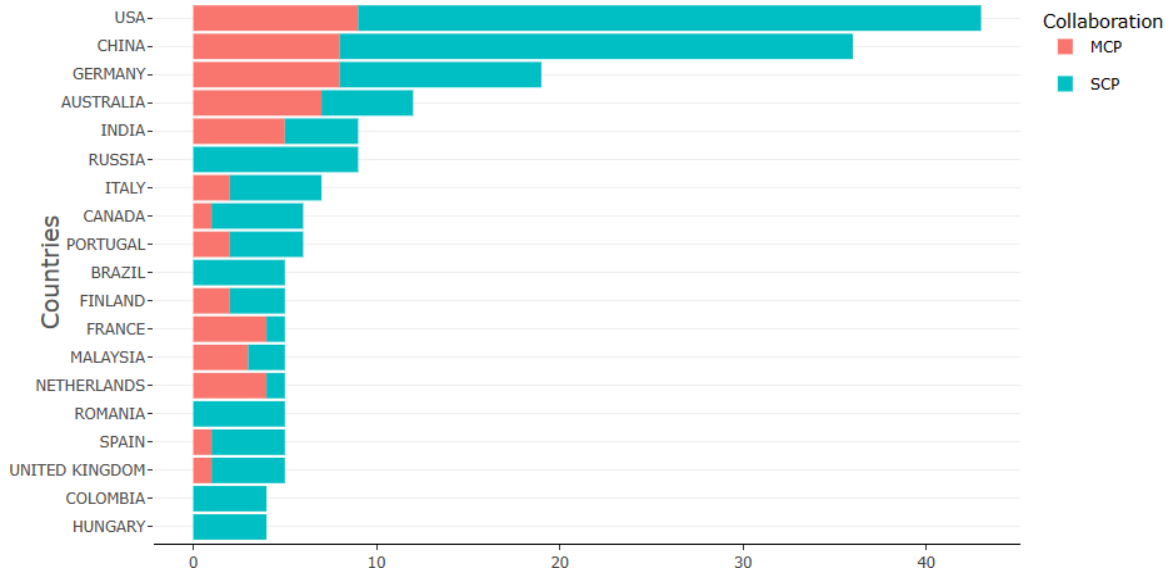
Tablo 2’de yer alan verilerden de yer aldığı üzere, en çok yayın yapan yazar Wang X. (4 yayın) olmasına rağmen, Wang’ın katkısı 1,12 oranındadır. Yazarlar katkıları oranı bağlamında değerlendirildiğinde, 2,50 oran ile en fazla katkının 3 çalışması olan Fox S. tarafından sağlandığı görülmektedir.

**Şekil 3: Yazarlar Arası Birlikte Atıf Ağı**



Yapay zeka ve çalışan davranışı konusunda yapılan çalışmaların, yazarlarına ilişkin yazar birlikte atıf ağı Şekil 3'te sunulmaktadır. Elde edilen bulgulardan, yazarlar arası atıf ağlarının dört kümeden (mor, kırmızı, yeşil, mavi) oluştuğu görülmektedir. Mor renkle ifade edilen kümede, Huang M. H., Mende M., Brougham D., Jarrahi M.H. ve diğer yazarlar ön planda yer almaktadır. Yeşil renkle ifade edilen diğer kümede ise, Dietvorst B.J., Glikson E., Newman D.T., Logg, J.M. ve diğer yazarlar dikkat çekmektedir. Aynı kümelerde yer alan yazarların, benzer konularda yayın yaptıkları veya birlikte çalışarak işbirliği yaptıkları ifade edilebilir.

**Grafik 5: Sorumlu Yazarların Ülkeleri ve Makale Sayıları**

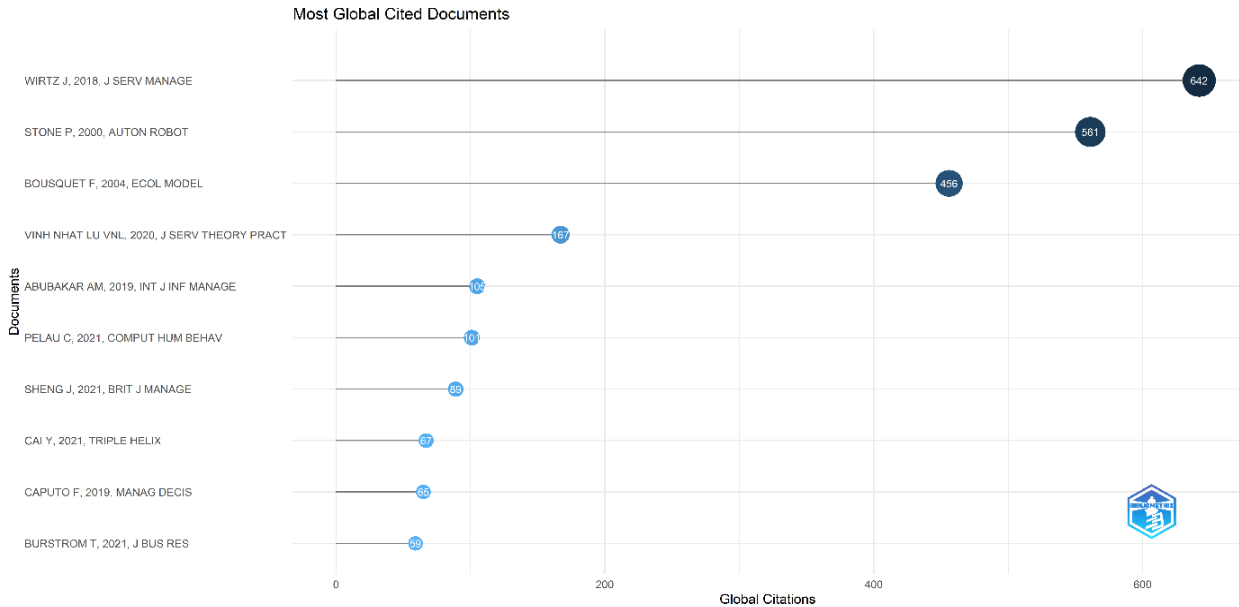


Grafik 5'te ilgili yayınların sorumlu yazarlarının ülkelerine ilişkin bulgular yer almaktadır. SCP (Single Country Publications) aynı ülkedeki yazarların yayın sayılarını, MCP (Multiple Country Publications) ise farklı ülkedeki yazarların birlikte yaptıkları yayın sayılarını göstermektedir. Grafik 5'e ilişkin detaylı veriler Tablo 3'te sunulmaktadır.

**Tablo 3: Ülkelerin Makale Sayısı SCP ve MCP Değerleri**

Ülke	Makale	SCP	MCP	Frekans	MCP Oranı
USA	43	34	9	0,173	0,209
CHINA	36	28	8	0,145	0,222
GERMANY	19	11	8	0,077	0,421
AUSTRALIA	12	5	7	0,048	0,583
INDIA	9	4	5	0,036	0,556
RUSSIA	9	9	0	0,036	0
ITALY	7	5	2	0,028	0,286
CANADA	6	5	1	0,024	0,167
PORTUGAL	6	4	2	0,024	0,333
BRAZIL	5	5	0	0,02	0
FINLAND	5	3	2	0,02	0,4
FRANCE	5	1	4	0,02	0,8
MALAYSIA	5	2	3	0,02	0,6
NETHERLANDS	5	1	4	0,02	0,8

Sorumlu yazarların ülkelerine bakıldığında ABD’de üretilmiş 43 makalenin, 34 tanesinin (SCP) ABD’de bulunan araştırmacılar ile birlikte üretildiği, 9 makalenin (MCP) ise diğer ülkelerdeki araştırmacıların katılımıyla üretildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda ABD için MCP oranı, 0,209 olarak hesaplanmıştır. MCP oranlarının, ilk sıralarda yer alan ABD, Çin ve Almanya’da nispeten düşük olduğu ifade edilebilir. Bu durum bu ülkelerdeki araştırmacıların genellikle kendi ülkelerindeki araştırmacılar ile yayın yaptıklarını ifade etmektedir. Daha az yayın üretmelerine rağmen, Fransa, Hollanda, Malezya’da MCP oranlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Başka bir ifade ile bu ülkedeki araştırmacılar, uluslar ötesi işbirliğine daha açıktır.

**Grafik 6: En Çok Atıf Alan Yayınlar**

Araştırma konusu ile ilgili olarak en çok atıf alan yayınlara ve atıf sayılarına ilişkin bilgiler Grafik 6’da yer almaktadır. Bu doğrultuda, Wirtz ve diğerlerinin 2018 yılında Journal of Service Management dergisinde, “Brave new world: service robots in the frontline” isimli çalışması 642 atıf ile en çok atıf alan çalışma olmuştur.

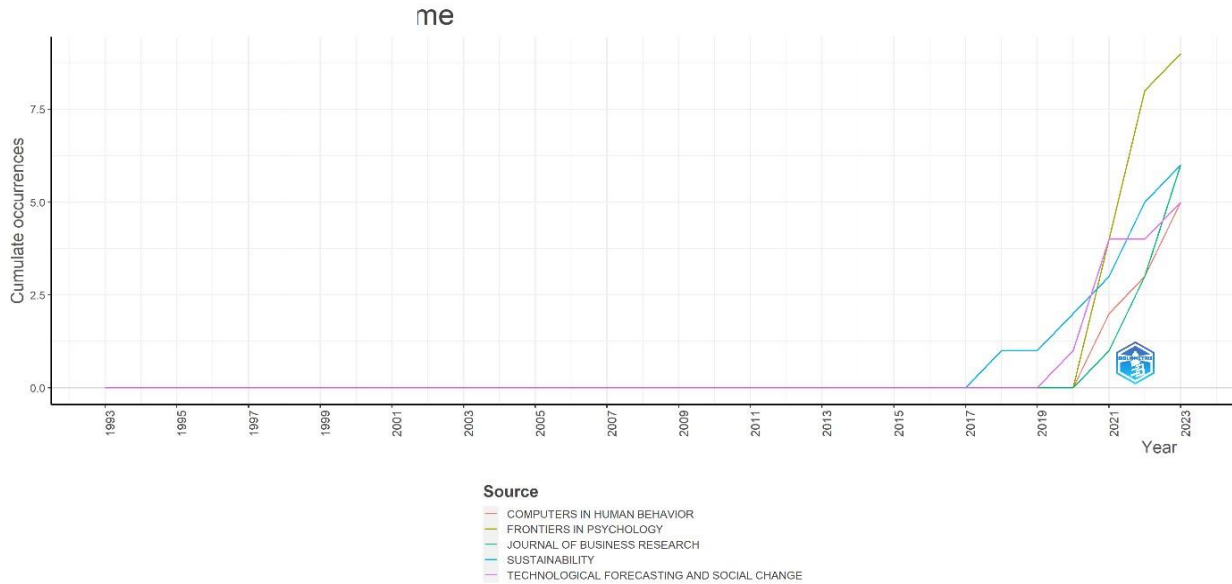


**Tablo 4:** En Çok Yayın Yapan Dergiler

Dergiler	Yayın Sayısı
FRONTIERS IN PSYCHOLOGY	9
JOURNAL OF BUSINESS RESEARCH	6
SUSTAINABILITY	6
COMPUTERS IN HUMAN BEHAVIOR	5
TECHNOLOGICAL FORECASTING AND SOCIAL CHANGE	5
JOURNAL OF KNOWLEDGE MANAGEMENT	4
INTERNATIONAL JOURNAL OF INFORMATION MANAGEMENT	3
BEHAVIORAL SCIENCES	2
IEEE TRANSACTIONS ON ENGINEERING MANAGEMENT	2
INFORMATION SYSTEMS FRONTIERS	2
INTERNATIONAL JOURNAL OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT	2
INTERNATIONAL JOURNAL OF SUSTAINABLE CONSTRUCTION ENGINEERING AND TECHNOLOGY	2
INTERNATIONAL JOURNAL OF TECHNOLOGY MANAGEMENT	2
JOURNAL OF APPLIED PSYCHOLOGY	2
JOURNAL OF BUSINESS ETHICS	2

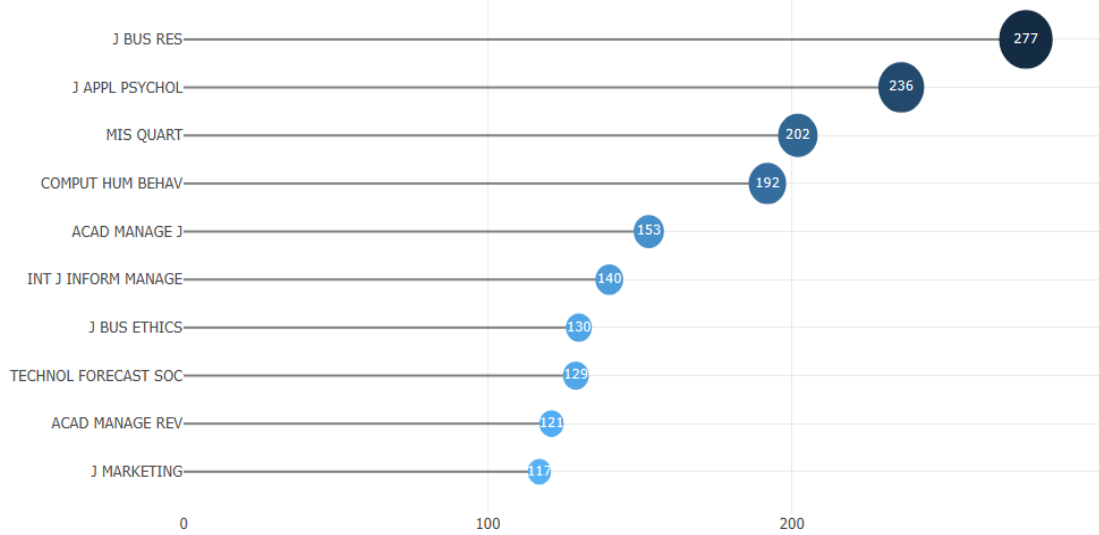
Tablo 4’te yapay zeka ve çalışan davranışı ile ilgili en fazla yayın yapan dergilere ilişkin veriler yer almaktadır. Tablo 4’de yer alan bilgilere göre konuyla ilgili en fazla bilimsel üretim yapan derginin “Frontiers in Psychology” olduğu anlaşılmaktadır. Journal of Business Research ve Sustainability dergileri de en çok yayın yapan diğer dergiler sıralamasında ikinci sırada yer almaktadır. Bu dergilerin yıllara göre üretimi Grafik 7’de sunulmaktadır.

**Grafik 7:** Dergilerin Yıllara Göre Yayın Üretimi



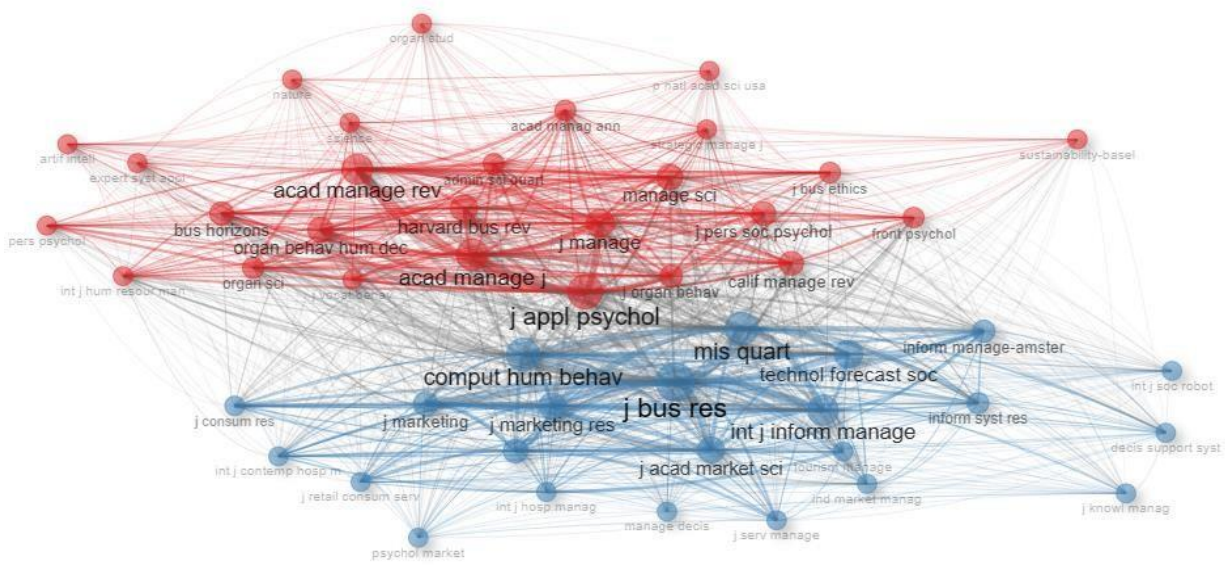
2020 yılı itibariyle konuyla ilgili en çok yayın yapan dergi “Sustainability” dergisi iken (2 yayın), 2021 itibariyle, “Frontiers in Psychology” ve “Computers in Human Behavior” dergileri 4’er yayın ile en çok yayın yapan dergiler olmuştur. 2022 ve 2023 yıllarında ise “Frontiers in Psychology” dergisi en çok yayın yapan dergi olmuştur.

**Grafik 8: En Çok Atıf Alan Dergiler**



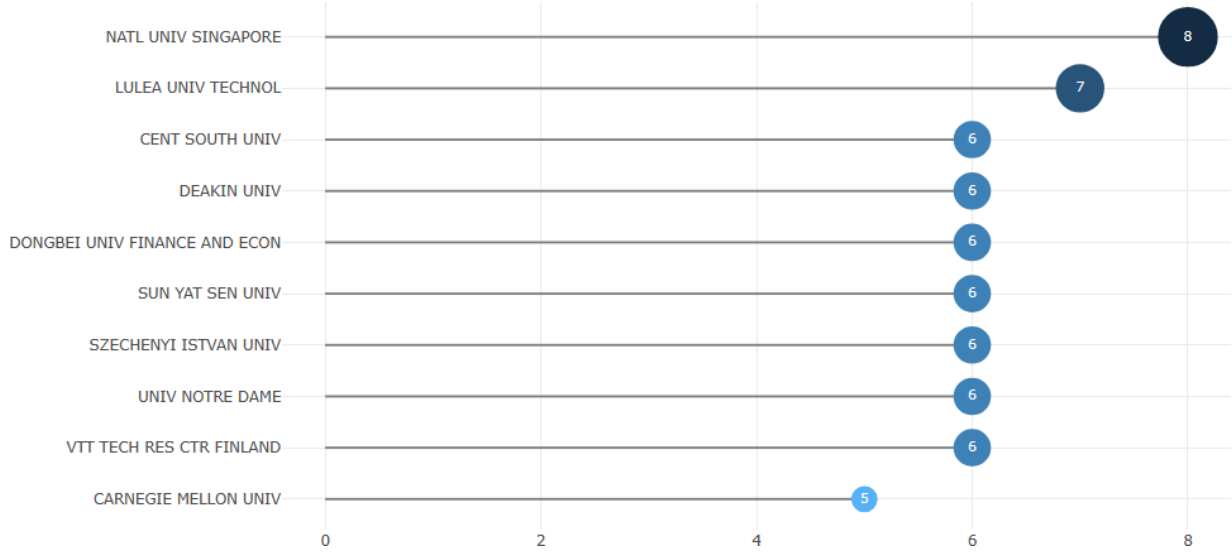
Grafik 8’de en çok atıf alan dergiler sunulmuştur. En çok atıf alan dergiler, Journal of Business Research (277 atıf), Journal of Applied Psychology (236 atıf), MIS Quarterly (202 atıf), Computers on Human Behavior (192 atıf) ve diğerleri olmuştur. Atıf listesinde dikkat çeken husus, en çok yayın yapan dergilerden sadece Computers on Human Behavior dergisinin bu listede yer alıp, diğer dergilerin bu listede yer almamasıdır.

**Şekil 4: Dergilerin Atıf Ağları**



Dergilerin atıf ağlarına ilişkin bulgular Şekil 4’te sunulmaktadır. Yapay zeka ve çalışan davranışı ile ilgili çalışmaların yayınlandığı dergilerin atıf ağlarının iki grupta toplandığı görülmektedir. Mavi grupta düğüm büyüklükleri ile dikkat çeken dergiler, Journal of Business Ethics, Computers on Human Behavior, MIS Quarterly’dir. Kırmızı grupta yer alan dergiler arasında düğüm büyüklükleri ile dikkat çeken dergiler Journal of Applied Psychology, Academy of Management Journal, Academy of Management Review’dir.

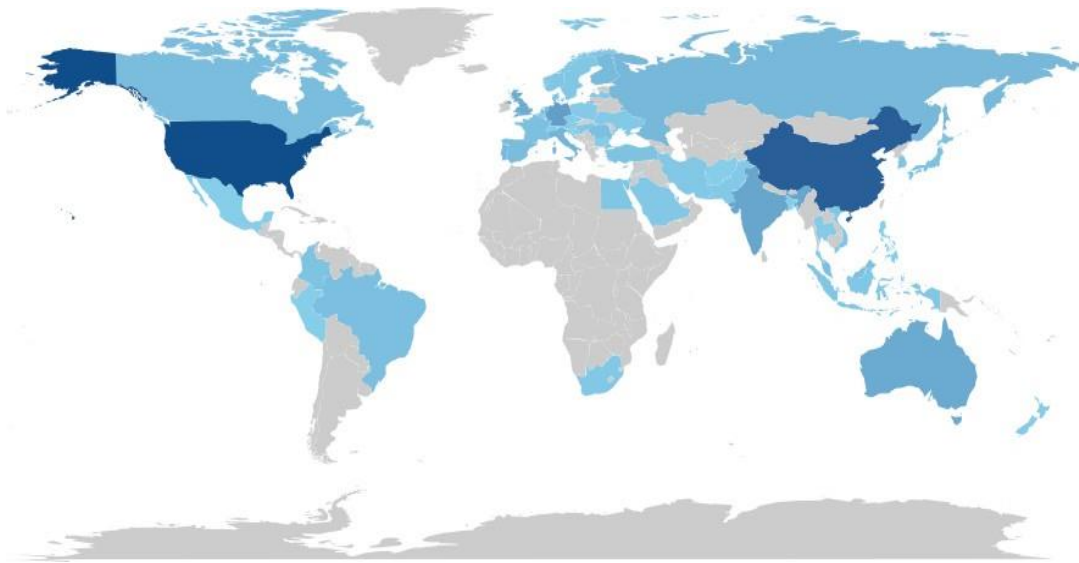
**Grafik 9: En Çok Yayın Yapan Üniversiteler**



Yapay zeka ve çalışan davranışı konusunda en çok yayın yapan üniversitelerde ilk sıralarda, National University of Singapore (Singapur), Luleå University of Technology (İsveç), Central South University (Çin), Deakin University (Avustralya), Dongbei University of Finance and Economics (Çin), Sun Yat-Sen University (Çin), Széchenyi István University (Macaristan), University of Notre Dame (Amerika Birleşik Devletleri-ABD), VTT Technical Research Centre (Finlandiya), Carnegie Mellon Üniversitesi (ABD) yer almaktadır. Bu bağlamda Singapur, Çin ve ABD'nin teknolojik gelişmelerdeki üstünlüğünün, akademik literatüre de yansıdığı görülmektedir.

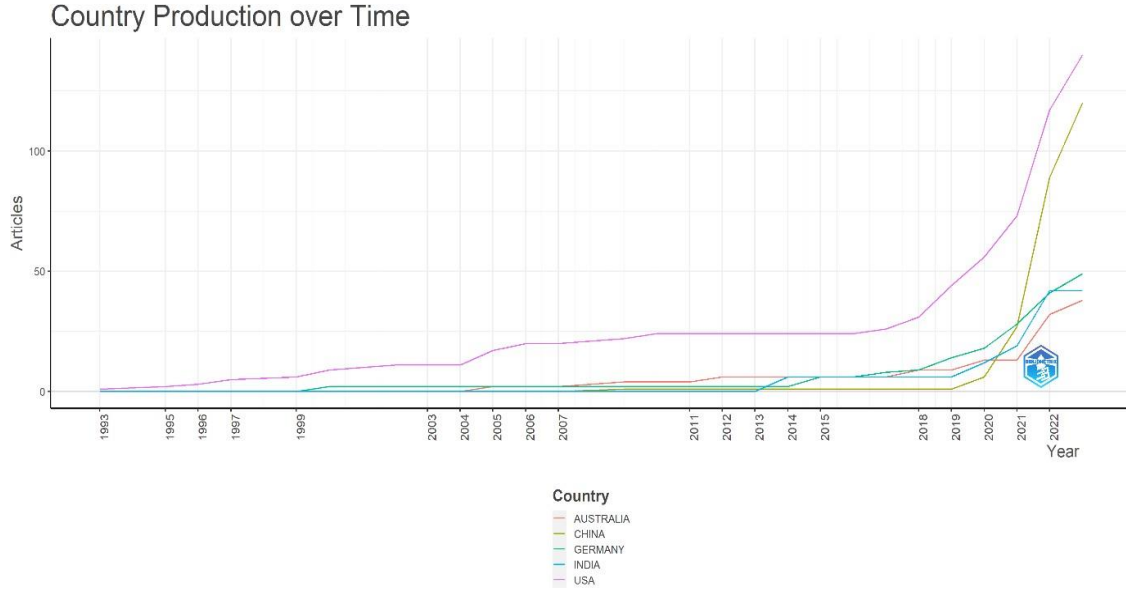
Türkiye'de konu ile ilgili yayınları olan üniversiteler ayrıca taranmış ve bu konuda çalışması olan 8 üniversiteye ulaşılmıştır. Bu üniversiteler; Antalya Bilim Üniversitesi (2 yayın), İstanbul Aydın Üniversitesi (2 yayın), Artvin Çoruh Üniversitesi (1 yayın), Bahçeşehir Kıbrıs Üniversitesi (1 yayın), Celal Bayar Üniversitesi (1 yayın), Doğu Akdeniz Üniversitesi (1 yayın), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi (1 yayın), Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi (1 yayın) şeklindedir.

**Şekil 5: Ülkelerin Bilimsel Üretkenliği**



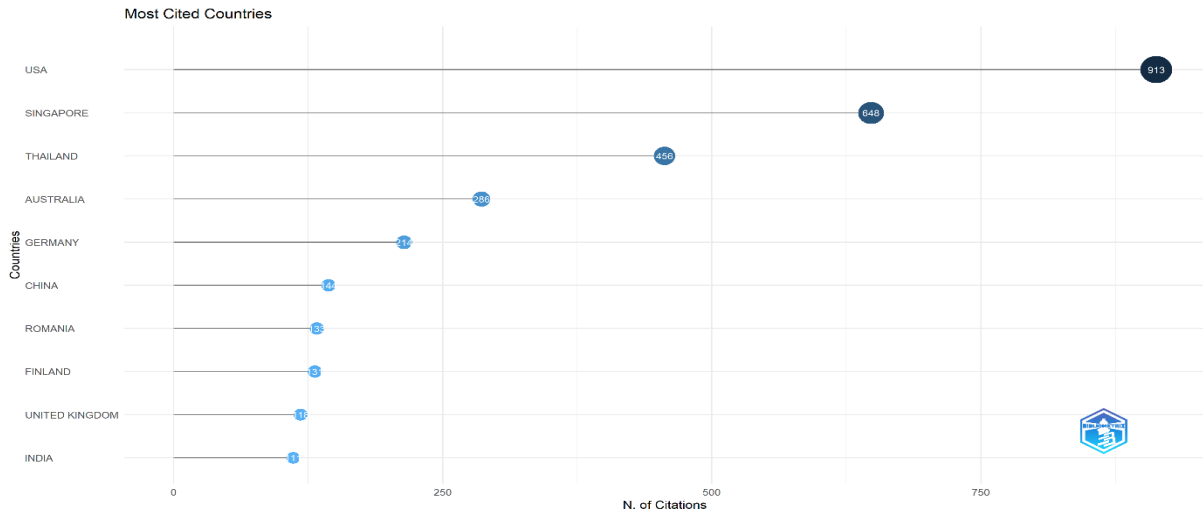
Haritadaki renkler üretim miktarını ifade etmektedir. Koyu mavi renkten, açık maviye doğru renk değişimi yayın sayısının azaldığını, gri renk ise üretimin olmadığını ifade etmektedir. Bu kapsamda üretim sayıları itibarıyla, ABD 140 yayın, Çin 120 yayın, Almanya 49 yayın, Hindistan 42 yayın, Avustralya 38 yayın, Birleşik Krallık 35 yayın, İtalya 27 yayın, Rusya 23 yayın, Portekiz 21 yayın, Finlandiya 20 yayın üreterek en çok yayın üreten ilk 10 ülke arasında yer almışlardır. Türkiye ise 12 yayın üretmiş ve 17. sırada yer almıştır.

**Grafik 10: Ülkelerin Yayın Üretimlerinin Yıllar Bazında Değişimi**



Ülkelerin üretim grafiği yıllar bazında incelendiğinde, sonuçların ülkelerin üretim miktarları ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Üretimi yıllar içinde en çok artan ülkeler sırasıyla ABD, Çin, Almanya, Hindistan, Avustralya olmasının yanı sıra, ABD'deki bilimsel üretim 1993 yılında başlamış ve her yıl düzenli olarak bilimsel yayın üretilmiştir. Ancak, Çin ilk bilimsel yayını 2019 yılında üretmiş olmasına rağmen, 4 yıl içinde yayın sayısını 120'ye çıkartmıştır. Bu anlamda Çin'in çok hızlı bir ivme kazandığı ifade edilebilir.

**Grafik 11: En Çok Atıf Alan Ülkeler**



Grafik 11’de yer alan bulgulardan da görüleceği üzere, en çok atıf alan ilk üç ülke sırasıyla ABD (913 atıf), Singapur (648 atıf), Tayland (456 atıf)’tır. Çin en çok bilimsel üretim yapan 2. ülke olmasına rağmen, atıf sayıları itibariyle, Avusturalya ve Almanya’nın da gerisinde kalarak 6. sırada yer almaktadır.

## SONUÇ

Araştırmada 248 çalışma incelenmiştir. Konuyla ilgili araştırmalar 2017 yılından itibaren ivme kazanarak artmaya devam etmektedir. Ancak buna rağmen, yapay zeka ve örgütsel davranış konularını kapsayacak bilimsel çalışmalarla ihtiyaç duyulduğu çok açıktır.

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, en sık tekrarlanan anahtar kelimeler, “davranış”, “yapay-zeka”, “model”, “performans”, “teknoloji”, “etki”, “iş”, “yönetim”, “karar verme”, “sistemler” kelimeleridir. Bu anahtar kelimeler arasından, “davranış”, “performans”, “model”, “etki”, “teknoloji”, “çalışanlar”, “tatmin”, “algılar”, “kabul”, vd.’ni içeren kelimelerin birbirleriyle ilişkili olduğu ve düğüm büyüklerinin daha büyük olduğu görülmektedir. Bu anahtar kelime grubu incelendiğinde, araştırmacıda bu çalışmaların çalışan odaklı olduğu yönünde izlenim oluşmaktadır. Diğer bir kelime grubunda yer alan anahtar kelimelerin, “yapay zeka”, “iş”, “kaynaklar”, “dinamikler”, “örgütsel bağlılık” vb. gibi kelimeler etrafında şekillendiği tespit edilmektedir. Bu grup ise araştırmacıda, söz konusu çalışmaların örgüt odaklı çalışmalar olduğu yönünde bir fikir oluşturmaktadır. Bir başka anahtar kelime grubunda yer alan, “karar alma”, “büyük veri”, “internet”, “zorluklar”, “bilgi”, “dizayn” kelimeleri ise bilgi sistemleri gibi daha teknik konuları kapsayan çalışmalara işaret etmektedir.

Çalışmaların özet bölümlerinde en fazla kullanılan anahtar kelimelerden elde edilen, kelime ağacı haritasında, örgütsel davranış alanı ile ilgili olduğu tespit edilen anahtar kelimeler, “performans”, “güven”, “kabul”, “uyum”, “çalışanlar”, “tatmin”, “zorluk”, “liderlik”, “kültür”, “tutum”, “bağlılık”, “iklim”, “iletişim”, “algı”dır. Dolayısıyla yapay zeka ile örgütsel davranış alanının bilimsel literatürde bu konular etrafında şekillendiği ifade edilebilir.

Yapay zeka ve çalışan davranışları ile ilgili en fazla yayın üreten yazar Wang X. (4 yayın) olmasına rağmen, Wang’ın katkısı 1,12 oranındadır. Yazarın katkı oranı bağlamında değerlendirildiğinde, 2,50 oran ile en fazla katkı Fox S. tarafından sağlanmıştır. Yazarların bağlı olduğu ülkeler açısından en fazla bilimsel üretim, ABD, Çin ve Almanya’da yapılmıştır. Ancak bu ülkelerdeki yazarlar, yayınlarını kendi ülkelerindeki diğer yazarlarla üretmişlerdir. Fransa, Hollanda ve Malezya’daki yazarların üretim sayıları daha düşük olmalarına rağmen, bu ülkelerdeki araştırmacılarına uluslararası işbirliğine daha açık olduğu tespit edilmiştir.

En çok atıf alan yayın (642 atıf), Wirtz ve diğerlerinin 2018 yılında Journal of Service Management dergisinde yayınlanan, “Brave new world: service robots in the frontline” isimli çalışmasıdır. En çok atıf alan ilk üç dergi, Journal of Business Research, Journal of Applied Psychology, MIS Quarterly dergileri olmuştur.

Konuyla ilgili en çok yayın yapan dergiler sırasıyla, “Frontiers in Psychology”, “Journal of Business Research” ve “Sustainability” dergileridir. 2021 yılı itibariyle Sustainability en çok yayın yapan dergi iken, 2022 ve 2023 yıllarında ise “Frontiers in Psychology” dergisi en çok yayın yapan dergi olarak birinci sırada yer almıştır.

En çok yayın yapan ilk üç üniversite sırasıyla, National University of Singapore, Luleå University of Technology ve Central South University’dır. Türkiye’de konu ile ilgili en fazla yayını olan iki üniversite 2 yayın ile Antalya Bilim Üniversitesi ile İstanbul Aydın Üniversitesi’dir. Üretim sayıları itibariyle en fazla yayın yapan ilk üç ülke, ABD, Çin ve Almanya’dır. Türkiye ise 12 yayın üreterek ve 17. sırada yer almıştır.

Ülkelerin üretim grafiği yıllar bazında incelendiğinde, sonuçların ülkelerin üretim miktarları ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Üretimi yıllar içinde en çok artan ülkeler sırasıyla ABD, Çin, Almanya, Hindistan, Avustralya olmasının yanı sıra, ABD'deki bilimsel üretim 1993 yılında başlamış ve her yıl düzenli olarak bilimsel yayın üretilmiştir. Ancak, Çin konu ile ilgili ilk bilimsel yayını 2019 yılında üretmiş olmasına rağmen, 4 yıl içinde yayın sayısını 120'ye çıkartmıştır. Bu anlamda Çin'in çok hızlı bir ivme kazandığı ifade edilebilir. Çin'de görülen bu artışın sebebi Ulusal Bilim ve Teknoloji Geliştirme (Orta ve Uzun Dönemli) Programı ve yapay zeka için fon sağlayan çeşitli teşvik politikaları olduğu düşünülmektedir (Teke, 2019). En çok atıf alan ilk üç ülke sırasıyla ABD, Singapur, Tayland'tır. Çin en çok bilimsel üretim yapan 2. ülke olmasına rağmen, atıf sayıları itibariyle, Avustralya ve Almanya'nın da gerisinde kalarak 6. sırada yer almaktadır.

## KAYNAKÇA

- Al, U., Soydal, İ. ve Yalçın, H. (2010). Bibliyometrik özellikleri açısından Bilig'in değerlendirilmesi. *Bilig*, Güz, 55, 1-20.
- Aria, M. and Cuccurullo, C. (2017). Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959–75.
- Arslan, A. (2018). Yapay zeka, robotlar ve istihdamın geleceği. *Dünya Halleri*, <https://www.dunyahalleri.com/arsivden-yapay-zeka-robotlar-ve-istihdamin-gelecegi/>
- Boustani, N. M. (2022). Artificial intelligence impact on banks clients and employees in an Asian developing country. *Journal of Asia Business Studies*, 16 (2), 267-278.
- Cam, A. Michael, C. and Bryce, H. (2019). Survey: AI adoption proves its worth, but few scale impact McKinsey Industry. McKinsey. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/artificial-intelligence/global-ai-surveyai-proves-its-worth-but-few-scale-impact>.
- Choi, Y. (2020). A study of employee acceptance of artificial intelligence technology. *European Journal of Management and Business Economics*, 30 (3), 318-330.
- Dean, J., (2014). Big data, data mining, and machine learning: value creation for business leaders and practitioners. John Wiley & Sons.
- El-Menawy, S., Abdelaziz M. (2022). Analyzing employees' perceptions of using artificial intelligence and gamification in HRM practices on employee's job insecurity. *The Business and Management Review*, 13(2), 246-261.
- García-Lillo, F., Úbeda-García, M. and Marco-Lajara, B. (2017). The intellectual structure of human resource management research: a bibliometric study of the international journal of human resource management, 2000–2012. *The International Journal of Human Resource Management*, 28 (13),1786-1815, doi: 10.1080/09585192.2015.1128461.
- Gautam, A. (2019). Atificial İntelligence and employee engagement: connecting the dots, The SHRM SouthAsia Blog, <https://blog.shrm.org/sasia/blog/artificial-intelligence-and-employee-engagement-connecting-the-dots>
- Goinn İnovasyon ve Danışmanlık Firması (2023). Yapay Zeka Raporu, [www.goinn.com](http://www.goinn.com)
- Gupta, S., Modgil, S., Gunasekaran, A. and Bag, S. (2020). Dynamic capabilities and institutional theories for Industry 4.0 and digital supply chain. *Supply Chain Forum: An International Journal*, 21(3), 139-157, doi: 10.1080/16258312.2020.1757369.
- Huang, Y. L., Ho, Y. S., and Chuang, K. Y. (2006). Bibliometric analysis of nursing research in Taiwan 1991-2004. *Journal of Nursing Research*, 14(1), 75-81.
- Komal, C. (2019). Indian shopper motivation to use artificial intelligence Generating Vroom's expectancy theory of motivation using grounded theory approach. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 47 (3), 331-347.

- Kuo, C.M., Chen, L.C. and Tseng, C.Y. (2017). Investigating an innovative service with hospitality robots. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 29 (5), 1305-1321, doi: 10.1108/IJCHM-08-2015-0414.
- Nabiyev, V.V. (2005). Yapay zeka: problemler-yöntemler-algoritmalar. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Prentice, C., Lopes, S. D. and Wang, X. (2020). Emotional intelligence or artificial intelligence—an employee perspective, *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 29 (4), 377-403, doi: 10.1080/19368623.2019.1647124.
- Ransbotham, S., Kiron, D., Gerbert, P., and Reeves, M. (2017). Reshaping business with Artificial Intelligence. MIT Sloan Management Review and the Boston Consulting Group.
- Teke, O. (2019). Yapay Zeka 2019 Yıllık Raporu, <https://tr.linkedin.com/pulse/yapay-zeka-2018-y%C4%B1ll%C4%B1k-raporu-orkun-teke-msc->
- Yawalkar, V. V., (2019),. Study of artificial intelligence and its role in human resource management. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 6 (1), 20-24.
- Wang, J., Wei, G., Lu, J., Alsaadi, F.E., Hayat, T., Wei, C. and Zhang, Y. (2019). Some q-rung orthopair fuzzy Hamy mean operators in multiple attribute decision-making and their application to enterprise resource planning systems selection. *International Journal of Intelligent Systems*, 34 (10), 2429-2458, doi: 10.1002/int.22155.
- Zhang, H. (2019, Mart). Reflections on the innovation of human resources management in the era of big data. 2018 8th International Conference on Education and Management (ICEM 2018) içinde, 518-520, Çin: Atlantis Press.



## Canım Çok Sıkılıyor! Boş Zamandan Sıkılma, Boş Zaman Kısıtları ve Boş Zaman Deneyimi Üzerine Bir Değerlendirme

**Selin ÖGEL AYDIN**

Dr.

[selinogel@gmail.com](mailto:selinogel@gmail.com)

<https://orcid.org/0000-0001-5152-8428>

Makale Başvuru Tarihi : 27.07.2023

Makale Kabul Tarihi : 22.09.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI:10.5281/zenodo.10003985

**Serhat AYDIN**

Arş. Gör. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi,

Bozüyük Uygulamalı Bilimler Fakültesi,

[serhat.aydin@bilecik.edu.tr](mailto:serhat.aydin@bilecik.edu.tr)

<https://orcid.org/0000-0001-6646-7656>

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

Sıkılma, Boş  
Zamandan Sıkılma,  
Boş Zaman  
Kısıtları, Boş  
Zaman Engelleri,  
Boş Zaman

*Bu araştırmanın amacı boş zamandan sıkılma, boş zaman kısıtları ve boş zaman deneyimi arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Boş zamandan sıkılma ve boş zaman kısıtları ile ilgili yazın sistematik olarak incelenerek bir literatür haritası sunulmuştur. Boş zaman kısıtlarına yönelik araştırmaların çoğunlukla hiyerarşik boş zaman kısıtları modeli üzerine yoğunlaştığı saptanmıştır. Benzer şekilde boş zamandan sıkılma araştırmaları boş zamandan sıkılma ölçeği ile sorgulanmış olsa da farklı değişkenler tercih edilmiştir. Bu değişkenler psikolojik, davranışsal, demografik, kişilik özellikleri ve sağlık ile ilişkilidir. Sonuç olarak, boş zamandan sıkılma ve boş zaman kısıtlarının boş zaman deneyimi üzerindeki etkisini açıklayan bir model önerilmiştir. Bu modelde boş zamandan sıkılma ve boş zaman kısıtları değişkenlerinde öne çıkan kavram bireysel psikoloji temelli süreçlerdir. Bu ilişkinin şimdiye kadar göz ardı edildiği tespit edildiğinden bu noktada araştırmanın ilgili yazına katkısından bahsedilebilir. Araştırmacı, aile, otorite ve politika yapıcılar başta olmak üzere boş zaman paydaşlarına öneriler sunulmuştur.*

### ***I'm So Bored! An Evaluation on Leisure Boredom, Leisure Constraints and Leisure Experience***

### Abstract

**Keywords:**

Boredom, Leisure  
Boredom, Leisure  
Constraints, Leisure  
Barriers, Leisure  
Experience,

*This research aims to determine the relationship between leisure boredom, leisure constraints and leisure experience. A literature map is presented by systematically examining the literature on boredom and leisure constraints. Leisure constraints research has mostly focused on the hierarchical model of leisure constraints. Similarly, leisure boredom research was questioned with the leisure boredom scale, but different variables were preferred. These variables were associated with psychological, behavioral, demographic, personality traits, and health. As a result, a model was proposed to explain the effect of leisure boredom and leisure time constraints on leisure experience. The prominent concept for the variables of leisure boredom and leisure constraints in this model are processes based on individual psychology. This relationship has been ignored until now and thus the contribution of the research to the literature has emerged. Recommendations were made to leisure stakeholders, especially researchers, families, authorities and policy makers.*



## GİRİŞ

Bir birey kendisinden veya çevresinden şimdiye kadar yüksek ihtimalle ‘canım çok sıkılıyor, çok boş zaman var ama yapacak hiçbir şey yok’ gibi ifadelerle tanık olmuştur. Öte yandan modern yaşamda artık boş zaman bireyler için önemli hale gelmiştir. İnsanlar boş zamana sahip olmak istemekte ve boş zamanı olduğunda bunu değerlendirmek için çaba harcamaktadır. Boş zaman olumlu ve olumsuz aktiviteler ile değerlendirilebilir. Hiçbir şey yapmadan yalnızca evde oturmak, televizyon ve akıllı cihazlar ile zaman harcamak, sanal oyun oynamak, doğa yürüyüşü yapmak, seyahat etmek, kitap okumak, kültür-sanat etkinliklerine katılmak, farklı türden kişisel gelişim eğitimlerine katılmak, konsere gitmek gibi birçok boş zaman etkinliğini bireyler kendi istek, ihtiyaç ve içinde buldukları maddi ve manevi duruma uygun olarak gerçekleştirebilir. Teorik olarak bireyin temel ihtiyaçları ve iş saatleri dışında yaptığı her tür etkinlik boş zaman kavramı kapsamında değerlendirilir. Bu çalışmada boş zaman üzerine herhangi bir kavramsal ve kuramsal tartışma yapılmamıştır. Şimdiye kadar boş zaman genellikle bireyin özgürce karar alabildiği ve kendisine farklı şekillerde fayda sağlayan bir süre olarak tanımlanmıştır. Diğer bir ifadeyle boş zaman faaliyetlerinin bir bireye psikolojik, sosyal, kültürel olumlu durumlar sağladığı ifade edilmektedir. Bir birey bunun aksine boş zamanlarında kayıtsız bir varoluşu da tercih edebilir ve hatta boş zamanından sıkıntı duyabilir. Boş zamandan sıkılma durumu ise bireye fayda sağlamanın aksine olumsuz sonuçlara neden olabilmektedir. Tahmin edileceği üzere sıkılma kavramı olumsuz durumlar ile ilişkilendirilmektedir. Bu olumsuz durumun deneyimlenmesi sonucunda istenmeyen davranışlar gözlemlenebilir. Bu çalışmada öncelikle boş zamandan sıkılma durumu değerlendirilmiştir. Boş zamandan sıkılma ölçeği geliştirildiği günden itibaren yayınlanan akademik araştırmalar incelenmiştir. Bireyin boş zamandan sıkılma durumunun ne tür davranışlara yol açtığı aktarılmıştır. Buradan hareketle bu çalışmanın temel sorularından biri boş zamandan sıkılma kavramının ilgili yazından ne gibi konularla ilişkilendirildiğidir. Buna bağlı olarak boş zamandan sıkılmanın insanlarda ne gibi sonuçlarının olduğu da diğer bir soru olarak öne çıkmıştır. Kronik can sıkıntısı, depresyon vb. olumsuz psikolojik süreçler bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Bu çalışmanın konusu, bireyin boş zaman olarak nitelendirdiği zaman dilimindeki sıkılma durumudur. Boş zamandan sıkılma teorik olarak bakıldığında bireyin kendisi ile ilgili bir durumdur. İlerleyen bölümlerde ayrıntılı bir şekilde açıklandığı üzere boş zamandan sıkılmanın farklı nedenleri ve sonuçları bulunmaktadır. Her ne olursa olsun boş zamandan sıkılma durumu bireyin boş zaman faaliyetlerine katılımına bir kısıtlama/bariyer/engel oluşturmaktadır. Bu çalışmada kısıt, engel ve bariyer gibi kavramların aynı anlama geldiği kabul edilmiştir. Buradan hareketle çalışmanın bir diğer sorusu boş zaman engelleri ile boş zamandan sıkılma arasındaki ilişkinin ne yönde olduğudur. Boş zamandan sıkılmanın söz konusu kısıtlamaların neresinde yer aldığı/almadığı açıklanmıştır. Buradan hareketle boş zamandan sıkılma ve boş zaman engellerini birleştiren bir model önerilmiştir. Bu çalışma ile boş zamandan sıkılma durumunu etkileyen faktörlerin, boş zaman kısıtlarının ne olduğu, boş zamandan sıkılmanın sonucunda nelerin ortaya çıktığı, boş zamandan sıkılma ve boş zaman kısıtları arasındaki ilişkinin ne yönde olduğu sorularına cevap aranmıştır.

Bu çalışmada sıkılma kavramını kısaca açıklandıktan sonra boş zamandan sıkılma ilgili alanyazın kapsamında ele alınmıştır. Devamında boş zaman kısıtlamaları yazını incelenmiştir. Sonuç bölümünde sistematik bir yazın taraması sonucu elde edilen tartışma yer almaktadır. Uygulamaya ve gelecek araştırmalara yönelik önerilere de sonuç bölümünde yer verilmiştir.

## KAVRAMSAL ÇERÇEVE

### Sıkılma Kavramı

Sıkılma kavramı birbiriyle ilişkili ve birbirinden ayrılamaz duygusal, motivasyonel, algısal ve bilişsel eşlikçilere sahip benzersiz bir psikofizyolojik durum olarak tanımlanmıştır (O'hanlon, 1981). Daha güncel bir

kaynakta ise sıkılma, insanları düşünceleri, duyguları, motivasyonları ve eylemleri dahil olmak üzere birçok düzeyde etkileyen yaygın bir deneyim olarak ele alınmıştır (Tilburg & Igou, 2012). Genele bakıldığında ise sıkılmanın, kötü tanımlanmış bilimsel bir kavram olduğu ortaya çıkmaktadır. Sıkılmanın önceki tanımları büyük ölçüde öznel fenomenolojik tanımlardır (Bartley & Chute 1947; Geiwitz 1964; McBain 1970; Welford 1968). Başka bir deyişle sıkılma deneyimini diğer duygusal deneyimlerden neyin farklı kıldığını inceleyen çok fazla araştırma bulunmamakla birlikte çoğu sıkılma konulu araştırma yalnızca sıkılma eğiliminin bağıntılarına odaklanmıştır (Dahlen vd., 2004; Farmer & Sundberg, 1986). Bununla birlikte, sıkıntı durumunun duygusal, bilişsel ve motivasyonel yanlarına ve özellikle bunun diğer duygusal durumlardan nasıl farklı olduğuna ilişkin halen bir netlik bulunmamaktadır. Bu nedenle sıkılmanın nerede ortaya çıktığı ve nasıl fark edilebileceği konusunda genel noktalar şu şekilde ifade edilebilir (O'hanlon, 1981). Öncelikle sıkılma, duygusal uyarım modelinin neredeyse sabit veya oldukça tekrarlı olduğu görev durumlarına bir tepki olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer nokta, aynı monoton çalışma ortamında farklı kişiler tarafından bildirilen sıkılma derecelerinin büyük farklılıklar göstermesi ilgilidir. Başka bir nokta ise sıkılmanın duygusal bir bileşenin, birey tarafından duygunun kaynağı olarak tanımlanan durumun monoton unsurlarına karşı isteksizliğini içermektedir. Bir diğer nokta ise bireyin, çevreyi değiştirmek, faaliyetlerini çeşitlendirmek veya durumdan tamamen kaçmak için eşzamanlı olarak motive olmasıdır. Sıkılma özellikle bu aktivite geçmişte sıklıkla yaşanmışsa, tekrarlayan aktivite başladıktan sonraki dakikalar içinde ortaya çıkabilir. Son olarak sıkılma büyük ölçüde duruma özgüdür ve durum büyük ölçüde değiştiğinde hemen tersine çevrilebilir. Görüldüğü üzere sıkılma durumu öznel ve bütüncül bir deneyimdir. Ek olarak bireye özgün bu durum herhangi bir zaman diliminde gerçekleşebilir. Anlık olmasının yanında kronik bir şekilde de seyredebilir. Bu bilgilerden hareketle bu çalışmada sıkılma kavramı yalnızca boş zamandan sıkılma ile sınırlı tutulmuştur.

### **Boş Zamandan Sıkılma**

Bu bölümde kısaca boş zamandan sıkılma kavramı açıklanmıştır. Devamında ulusal ve uluslararası yazında yer alan araştırma sonuçları aktarılmıştır. Söz konusu kavram boş zamandan sıkılma, boş zaman can sıkıntısı, serbest zaman can sıkıntısı gibi farklı şekilde kullanılmış olup bu çalışmada genellikle boş zamandan sıkılma tercih edilmiştir.

Neulinger (1974) boş zaman etkinliklerine katılım durumuyla birlikte can sıkıntısının olamayacağını ifade etmiştir. Bu görüşe göre, bireyde can sıkıntısının olması bireyin aynı anda bir boş zaman deneyimiyle meşgul olamayacağı sonucunu desteklemektedir. Iso-Ahola & Weissinger (1987) ise boş zaman etkinliği esnasında da can sıkıntısının hissedilebileceğini ileri sürmüş ve bunun insanların elde ettikleri doyum durumuyla ve içsel motivasyonlarıyla ters orantılı olduğunu bildirmişlerdir. Boş zaman can sıkıntısı, mevcut boş zaman deneyimlerinin optimal uyarılma için ihtiyaçları araçsal olarak tatmin etmeye yetmediğine dair öznel algıdır. Boş zamanın can sıkıntısı olarak algılanması, olumsuz duygulanımla ilişkilendirilir ve mevcut boş zaman deneyimlerinin yeterince sık, kapsayıcı, heyecan verici, çeşitli veya yeni olmadığı yönündeki inançlar olarak algılanabilir. Boş zaman can sıkıntısı, boş zaman harcamalarının arzu edilen uyarılma-üreten özellikleri ile bu tür boş zaman harcamalarının algısal veya gerçek mevcudiyeti arasındaki uyumsuzluktur (Iso-Ahola & Weissinger, 1987). Csikszentmihalyi (1975), boş zamandaki optimal uyarılma algıları üzerindeki diğer bir etkinin, mevcut beceriler ile mevcut zorluklar arasındaki eşleşme olduğunu öne sürmüştür. Boş zaman becerileri boş zaman fırsatlarının zorluklarından daha büyükse can sıkıntısı ortaya çıkabilmektedir (Iso-Ahola & Weissinger, 1990). Boş zaman can sıkıntısının, tatminsizlik, harekete geçme isteksizliği, özlenen şeyi belirleyememe ile özlem, pasif beklenti tutumu, zamanın durduğu veya ağırlaştığı hissi ve duygusal bir iflas duygusu olduğu ifade edilmektedir. İnsanların anlamsız bir boş zaman rutininden kaçamayacaklarını hissettiklerinde, boş zaman etkinliklerini yerine getirmekten çok fazla zorunluluk nedeniyle kısıtlandıklarında veya yeterli boş zaman becerilerine sahip olmayanlara boş zaman dayatıldığında can sıkıntısı oluşabilmektedir (Patrick, 1982). O halde teorik olarak boş zaman can sıkıntısı bireysel bir eğilimin

ve durumsal faktörlerin bir ürünü olarak kabul edilebilir. Boş zamanın psikolojik olarak ödüllendirici olabileceğinin farkında olmayan kişilerin, boş zamanı can sıkıntısı olarak algılama olasılıklarının daha yüksek olduğunu göstermektedir (Iso-Ahola & Weissinger, 1987). Oh vd. (2001) sahip olunan boş zamanın miktarı azaldıkça sıkılma algısının da o oranda düştüğünü ifade etmiştir. Ayrıca boş zaman faaliyetlerine katılım, sıkılma algısını azaltabilmekte, insanların yaşamlarına anlam ve zenginlik katmalarına yardımcı olabilmektedir. Bununla beraber boş zamandaki sıkılma durumunun boş zaman faaliyetlerine katılım seviyesinin azalmasıyla ortaya çıkması arasında bir ilişki görüldüğü söylenebilir. Boş zamanlarını yönetmeyi başaramayan kişilerin boş zamanda sıkılma algıları daha yüksek olabilmektedir (Leung & Zang, 2016).

Bu bilgilerden hareketle ilgili yazına bakıldığında Patterson & Pegg (1999), boş zamandan sıkılma ile madde kullanımı ve çeşitli zihinsel sıkıntılar gibi riskli davranışlar arasında bir ilişki olduğunu ifade etmiştir. Sonuç olarak boş zamanlarını tatmin edici olmayan veya bir şekilde eksik olarak algılayan ergenlerin ve genç yetişkinlerin, fiziksel veya psikolojik iyi oluşlarına zarar veren boş zaman davranışı kalıplarına girme konusunda daha büyük risk altında olabileceği tespit edilmiştir. Söz konusu riskli davranışlar ise alkol, sigara ve uyuşturucu madde kullanımı olarak açıklanmıştır. Bunun aksine Wegner vd. (2006), Afrikalı ergen bireyler üzerine yaptığı çalışmada ırk, cinsiyet ve yaşın boş zaman sıkıntısı ile ilişkili olduğunu tespit etse de madde kullanımı ile ilişkisini tespit edememiştir. Barnett & Klitzing (2006) ise içsel motivasyonu düşük, olumsuz duygu durumuna yatkın olan lise öğrencilerinin boş zamandan sıkılma algılarının yüksek olduğunu rapor etmiştir. Kişilik özelliği olarak dışadönük, deneyime açık bireylerin ise boş zamandan sıkılma algısının düşük olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle kendini eğlendirme yeteneği, dışa dönüklük ve duygusal istikrar, araştırma katılımcıları için neredeyse tüm cinsiyet, ırk ve etnik gruplar için daha düşük can sıkıntısı algılarıyla en güçlü şekilde bağlantılı kişilik özellikleri olarak saptanmıştır. Kişiliğe ek olarak, bir bireyin zevk almaya yönelik içsel motivasyonel yönelimi, boş zamanlarında can sıkıntısı yaşama olasılığının azalmasını sağlamaktadır. Wegner vd. (2008), Afrikalı öğrencilerin boş zamandan sıkılma durumunun okulu bırakmaları üzerindeki etkisini tespit etmiştir. Demografik değişkenlere göre farklılık gösteren sonuçlarda boş zamandan sıkılma, 14 yaş ve üstü öğrencilerde daha küçük yaşlara göre okulu bırakmayı etkileyen bir faktör olarak belirlenmiştir. Hickerson & Beggs'e (2007) göre boş zaman becerilerine sahip olmayan, boş zamanı yönetemeyen veya boş zamanın psikolojik olarak ödüllendirici olabileceğinin farkında olmayan öğrencilerin boş zaman sırasında sıkılma olasılığı daha yüksektir. Ek olarak, boş zamandan sıkılma düzeyi yüksek olan öğrenciler daha fazla pasif rekreatif etkinliklere yönelmektedir. Bir diğer çalışmada Lin vd. (2009), ergen bireylerde ebeveynleri tarafından izlenme algıları, boş zaman can sıkıntısı, boş zaman aktiviteleri ve internet bağımlılığı davranışları arasındaki ilişkiyi tespit etmişlerdir. Araştırma sonuçları, boş zamandan sıkılma durumunun sosyal faaliyetlere katılımı olumsuz etkilediği ve internet bağımlılığı ihtimalini artırdığını ifade etmektedir. Ergenler boş zamanlarından sıkıldıklarında veya tatmin olmadıklarında sanal ortamda heyecan ve zevk aramaya motive olabilirler ve bu nedenle internet bağımlılık düzeylerini yükseltebilirler. Ebeveyn gözetiminin ergenlerin internet bağımlılığını engellediği tespit edilmiştir. Zhou & Leung (2012), sanal oyun kullanımı ve bağımlılığının nedenlerinden biri olarak yalnızlık ve boş zamandan sıkılma durumunu tespit etmiştir. Benzer şekilde Leung (2015), yalnızlık ve boş zamandan sıkılma ile tablet kullanımı arasında bir ilişki keşfetmiştir. Yalnızlık ve boş zamandan sıkılma algısı yüksek bireyler tablet kullanımında daha fazla bireysel etkinlikleri tercih etmiştir.

Spaeth vd. (2015), boş zamandan sıkılma durumunu erken ergenlik dönemi için sorgulamıştır. Erken ergenlik döneminde boş zamandan sıkılma durumunda ılımlı bir artış olduğu tespit edilmiştir. Boş zamandan sıkılma ve suçluluk/depresyon kavramlarıyla ilişki kurulmuş yalnızca depresyon ile ilişkisi saptanmıştır. Suçluluk kavramı ise depresyona göre daha boyamsal ve uzun vadeli bir sonuç göstermiştir. Genel olarak boş zamandan sıkılma durumunun ergenlerin gelişimsel adaptasyonunda önemli bir rolünün olduğu savunulmuştur. Hendricks vd. (2015), Güney Afrika, Cape Town'daki düşük gelirli topluluklardaki ergenler arasında akran baskısı ve boş zamandan sıkılmanın madde kullanımına etkisini sorgulamıştır. Bireylerin

madde kullanımına ilişkin iki faktörden daha güçlü olanı akran baskısı olsa da yine de boş zamandan sıkılma durumu da akran baskısıyla birlikte etkili olmuştur. Weybright vd. (2015), Afrikalı ergen bireylerde boş zamandan sıkılma ve madde kullanımı arasındaki ilişkiyi tespit etmiştir. Sonuç olarak kronik olarak boş zamandan sıkılma eğilimi gösteren ergenler anlık sıkılma eğilimi olan ergenlere göre daha fazla madde kullanmaktadır.

Yang & Guo (2011), üniversite öğrencilerinde benlik saygısı ile boş zamandan sıkılma arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Sonucunda ise katılımcı grubun boş zamana değer verdiğini ve boş zaman aktiviteleri ile aktif olarak ilgilendiğinden dolayı boş zamandan sıkılma durumlarının ortaya çıkmadığı tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle boş zamandan sıkılma ile benlik saygısı arasında negatif bir ilişki bulunmaktadır. Öne çıkan bir diğer sonuç boş zamandan sıkılan insanların hayatlarında net bir amacı olma olasılığının daha düşük olduğu ve hayatlarından daha az tatmin olduklarıdır. Schenk (2009), evli yetişkin bireylerde boş zamandan sıkılma ile pornografi kullanımı arasında bir ilişki tespit etmiştir.

Wang vd. (2012), boş zaman yönetiminin beş boyutunun (hedef belirleme ve değerlendirme, teknik, değerler, anında müdahale ve planlama dahil) boş zaman can sıkıntısı ile ilişkilerini incelemiştir. Boş zaman yönetiminin tüm boyutları ile boş zamandan sıkılma arasında istatistiksel olarak anlamlı ancak negatif bir ilişki bulunmuştur. Boş zaman yönetiminin ilk boyutu hedef belirleme ve değerlendirme, bireylerin boş zamanları için hedef ve görevler belirleme ve ardından önceliklerini değerlendirme tercihlerini göstermektedir. Teknik, boş zamanı organize etmek ve ilgili bilgileri önceden toplamak demektir. Değerler, bireylerin boş zamanı değerli ve mutlu bir zaman dilimi olarak algılamaları anlamına gelmektedir. Programlama, bireylerin boş zaman etkinlikleri için planlamayı önemli ve gerekli olarak gördüklerini gösterir. Anında yanıt ise orijinal planın uygulamaya konulmadığı durumlarda, bireylerin boş zamanları için başka düzenlemeler yapma olanağına sahip olduklarını göstermektedir. Araştırma sonucunda, hedef belirleme, plan yapma ve boş zamanın mevcudiyetine anında yanıt vermeyi planlama konusunda yetenekli bireylerin boş zamanlarında sıkılma ihtimalinin düşük olduğunu saptanmıştır. Aynı yazarın bir diğer araştırmasında Wang (2019), boş zaman yönetiminin boş zamanlardaki can sıkıntısını azalttığını ve boş zamanlardaki can sıkıntısının internet bağımlılığını artırdığını desteklemiştir. Ayrıca, boş zaman can sıkıntısının, boş zaman yönetimi ile internet bağımlılığı arasında aracı rol oynadığı ortaya çıkmıştır.

Miller vd. (2014), Güney Afrikalı gençler üzerine yaptıkları araştırmada boş zamandan sıkılma ile riskli cinsel davranışlar arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Demografik olarak farklar olsa da genel anlamda boş zamandan sıkılma ve riskli cinsel davranışlar arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Weybright vd., (2022) ergen bireylerin boş zaman can sıkıntısı ile alkol kullanımı arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bu ilişki tespit edilirken akran etkileşimi de araştırmaya dahil edilmiştir. Boş zaman can sıkıntısı ve ergenlerin akran bağlarının alkol kullanımı ile ilişkisi saptanmıştır. Genellikle boş zamanlarında can sıkıntısı yaşamaya daha yatkın olan bireylerin, bu duyguları sağlıklı yollarla tatmin edici bir şekilde yönlendirmede zorluk çekmesi muhtemeldir. Bu, gelişimsel faktörlerle birleştiğinde, sıkılmış ergenlerin yeni ve riskli deneyimler arama olasılıklarının daha yüksek olmasına neden olabilir. Bu bağlamda araştırmanın öne çıkan sonucu, arkadaşlarıyla daha fazla zaman geçiren, arkadaşlarının alkol kullanımını daha fazla onayladığını algılayan ve daha fazla sayıda akranının alkol kullandığını algılayan ergenlerin de alkol tüketiminin daha yüksek olduğu şeklindedir. Yuwono & Virlia (2022) boş zaman can sıkıntısının gelişmekte olan yetişkin akıllı telefon kullanıcılarında oyun oynama bozukluğu eğilimine etki edebileceğini tespit etmiştir. Kil vd. (2021), boş zamandan sıkılma ve boş zaman zorluklarının lisans öğrencileri arasında akıllı telefon kullanımı, depresyon, kaygı ve stres gibi psikolojik süreçleriyle ilişkisini belirlemiştir. Sonuç olarak boş zamandan sıkılma durumunun akıllı telefon kullanımı ve duygusal sıkıntı ile pozitif ilişkisi ortaya çıkmıştır. Ek olarak bu araştırma, boş zamandan sıkılmayı en aza indirmenin ve zorlu boş zaman etkinliklerine katılımı teşvik etmenin, duygusal sıkıntıyı azaltmada ve uygun akıllı telefon kullanımını teşvik etmede önemli bir rol oynayabileceğini göstermektedir. Spruyt vd. (2018), Belçika'nın Felemenkçe konuşulan bölgesi orta öğretim

öğrencileri arasında boş zamandan sıkılmanın sosyal varyasyonunu ve bunun yaşam doyumu üzerindeki etkilerini incelemiştir. Araştırmanın bağımlı değişkenleri boş zamandan sıkılma ve yaşam doyumudur. Bağımsız değişkenler ise genç bireylerin ekonomik, kültürel, sosyal sermayeleri, yaş, cinsiyet, eğitim durumu ve ebeveyn gözetimidir. Araştırma kapsamındaki tüm bağımsız değişkenler boş zamandan sıkılmayla önemli ölçüde ilişkilidir. Yaşça genç katılımcılar, mesleki eğitime kayıtlı öğrenciler ve kız öğrenciler daha fazla boş zamandan sıkılma düzeyine sahiptir. Her türlü sermaye ve ebeveyn gözetimi, boş zaman can sıkıntısıyla negatif ilişkilidir. Özellikle sosyal sermaye eksikliği ve ebeveyn gözetimi eksikliği, boş zaman can sıkıntısı için önemli belirleyicilerdir. Bu, sosyal temasların boş zaman sıkıntısını azaltmak için çevredeki ekonomik veya kültürel kaynaklardan daha önemli olduğunu göstermektedir. Sosyal sermaye, boş zaman can sıkıntısı için en güçlü yordayıcıdır. Daha ilgili ebeveynlere sahip olmalarına rağmen kızlar ve daha genç katılımcılar daha sık boş zamandan sıkılma hissetmektedir. Boş zamandan sıkılma yaşam memnuniyetini azaltan bir değişkendir. Layland vd. (2021), Güney Afrikalı ergen bireylerin yüksek boş zaman sıkılma durumlarının riskli cinsel davranışları yaşama ihtimali ve madde kullanımını açıklayabileceğini savunmaktadır. Sharp vd. (2011), Güney Afrikalı gençler üzerinde yaptıkları bir araştırma sonucu boş zamandan sıkılmanın, alkol, sigara ve esrar kullanımının en tutarlı ve en güçlü yordayıcısı olduğunu ifade etmiştir. Biolcati vd. (2018) ise benzer şekilde ergenlerin boş zamanlarından sıkılma eğilimi ile aşırı alkol kullanımı ve internet bağımlılığı gibi aşırı davranışlara katılımını araştırmıştır. Boş zamandan sıkılan ergenler sıkılmayanlara göre daha fazla teknoloji kullanmakta, hobi ve spor aktiviteleriyle daha az meşgul olmaktadır. Yine yüksek sıkılma durumu olanlar alkol tüketimi ve internet bağımlılığı bağlamında daha riskli bir profile sahiptir. Wu-Ouyang (2022), boş zaman can sıkıntısının, bireyin akıllı telefon kullanım motivasyonlarından kaynaklanan ve muhtemel akıllı telefon bağımlılığına yol açan psikososyal bir faktör olabileceğini tartışmaktadır. Sonuç olarak akıllı telefon kullanımı bağımlılığı ve boş zamandan sıkılma arasında direkt ve önemli ölçüde bir etki tespit edilememiştir.

Ulusal yazına bakıldığında ise Kara vd. (2014), boş zamandan sıkılma ölçeğinin Türkiye'deki yetişkin bireyler için geçerlik ve güvenirliğini araştırmışlardır. Ek olarak bu araştırmada boş zamandan sıkılmaya ilişkin demografik değişkenlere göre farklılıklar tespit edilmiştir. Boş zamandan sıkılma düzeyleri açısından cinsiyet ve çalışılan sektör değişkenlerinin farklı bileşenleri arasında anlamlı farklar tespit edilmiş olup medeni durum değişkeni için bu durum söz konusu değildir. Aydın vd. (2019), boş zaman sıkılma algısı ve psikolojik sağlık arasındaki ilişkiyi tespit etmiştir. Bireylerin psikolojik sağlamlıkları ile boş zamandan sıkılmaları arasında negatif yönlü ilişki saptanmıştır. Boş zaman etkinliklerine katılan bireylerin psikolojik sağlamlıkları, katılmayanların da boş zamandan sıkılma algılarının daha yüksek olduğu belirtilmiştir. Söz konusu etkinlikler sportif, sosyal, kültürel, turistik veya evde yapılan olarak saptanmıştır. İskender ve Güçer (2018), boş zamandan sıkılma ile alkol, sigara kullanımı ve aşırı beslenme gibi riskli davranışlar arasındaki ilişkiyi tespit etmiştir. Lisans öğrencileri ile yapılan bu araştırmanın sonucunda boş zamandan sıkılma arttığında riskli davranışlarda da artış tespit edilmiştir. Akgül (2015), lise öğrencilerinin boş zaman can sıkıntısını ile anti-sosyal davranışların varlığı/yokluğu ile lise öğrencilerinin boş zamanlarında sıkılma sıklığı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Lise öğrencilerinin boş zamanlarında sıkılma düzeyleri ile yaptıkları fiziksel, sosyal, kültürel-sanatsal, turistik ve çeşitli etkinlikler arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Yine de kadın öğrenciler daha fazla anti sosyal davranış sergilerken, erkek öğrenciler daha fazla olumsuz davranış sergilemiştir. Aynı yazarın bir sonraki yılda yaptığı araştırmanın sonucunda ise lise öğrencilerinin boş zamanlarında sıkılma düzeyleri ile akıllı telefon kullanımları arasında pozitif yönde orta düzeyde bir ilişki olduğu gözlenirken; öğrencilerin can sıkıntısı düzeyleri ile eğlence amaçlı internet kullanımı arasındaki ilişkinin de pozitif fakat zayıf olduğu bulunmuştur. Lise öğrencilerinin eğlence amaçlı internet kullanımı, boş zamandan sıkılma ile birlikte öğrencilerin akıllı telefon kullanımı ile orta düzeyde ve anlamlı bir ilişki göstermektedir. Genel olarak lise öğrencilerinin boş zamanlarında yaşadıkları sıkılma düzeyi arttıkça akıllı telefon ve interneti eğlence amaçlı kullanım bağımlılıklarının da arttığı söylenebilir (Akgül, 2016). Ergen bireyler üzerine yapılan diğer çalışma sağlık alanıyla ilgilidir. Bu çalışmanın amacı Tip 1 Diabetes

Mellitus'lu ergenlerde boş zaman can sıkıntısı ve A1C düzeyinin yeme sorunları üzerindeki etkisini incelemektir. Bu araştırmanın sonucunda A1C düzeyi yüksek olan, boş zaman can sıkıntısı yaşayan diyabetli ergenlerin diyabetik yeme sorunları açısından daha fazla risk altında olduğu saptanmıştır (Gürkan vd., 2022). Temel ve Tükel (2022), insanların boş zamanlarında sıkılma algılarının ve yalnızlık düzeylerinin Covid-19 sürecinde yüksek olduğunu belirtti. Bireylerin yalnızlık düzeyleri ile boş zamanlarında sıkılma algıları arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Araştırma sonuçları Covid-19 öncesi ve sırasında aktif spor, sosyal, sanatsal ve kültürel faaliyetlerde bulunan katılımcıların boş zamanlarında düşük düzeyde can sıkıntısı algısına ve yalnızlık düzeylerine sahip olduğunu göstermektedir. Kara (2019), üniversite öğrencilerini internet bağımlılığı, boş zamandan algıladıkları özgürlük, boş zamandan sıkılma ve heyecan arama düzeylerini cinsiyet ve fiziksel aktiviteye katılım açısından incelemiştir. Araştırma sonuçları düzenli fiziksel aktivite yapmayan katılımcıların internet bağımlılığına daha yatkın olduğunu, kadın öğrencilerin boş zamanlarındaki özgürlük algılarının erkeklere göre daha fazla düşük olduğu, fiziksel aktivitelerin boş zamandan sıkılma algısıyla yüksek derece ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu araştırma boş zamandan sıkılma durumunun yaşanmaması için motivasyonun önemine dikkat çekmiştir. Motivasyon, bireylerin yeni deneyimler denemesi veya denenen deneyime odaklanması için önemli bir nokta olarak görülmektedir. Kara ve Özdedeolu (2017), Ankara'da ikamet eden bireylerin boş zamandan sıkılma algısı ile boş zaman aktivitelerine katılım engelleri arasındaki ilişki sorgulanmıştır. Boş zamandan sıkılma, katılım engelleri alt boyutları partner eksikliği, sosyal bilgi ile pozitif, bireysel/psikolojik ve erişim ile negatif yönde ilişki tespit edilmiştir. Dursun vd. (2020), Covid-19 döneminde bireylerin boş zamanlardaki can sıkıntısı algısı ile psikolojik sağlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemek ve bireylerin boş zaman aktivitelerini, fiziksel aktiviteye katılımlarını ve duygusal durumlarını belirlemiştir. Sonuç olarak, Covid-19 döneminde bireylerde ağırlıklı olarak olumsuz duygu durumları gözlemlenmiştir. Yine bu dönemde boş zamanda fiziksel aktiviteye katılım arttığında psikolojik sağlık düzeyi artış göstermiş ve boş zamandan sıkılma algısı azalmıştır. Ayrıca boş zamandan sıkılma algısının psikolojik sağlık düzeyinin önemli bir belirleyicisi olduğu tespit edilmiştir. Ertüzün ve Lapa (2020), Türkiye'nin madde kullanımının yüksek olduğu bir bölgede ergenlerin boş zamandan sıkılma, madde kullanımları ve rekreasyonel sporlara katılımları arasındaki ilişkiyi sorgulamıştır. Araştırma bulguları, ergenlerin boş zaman can sıkıntısı ile madde kullanımı arasında pozitif bir ilişki olduğunu desteklemektedir. Rekreasyonel sporlara katılım ile boş zaman can sıkıntısı ve madde kullanımı arasında negatif bir ilişki bulunmuştur. Boş zamanlarında aktif olarak rekreatif sporlara katılan ergenlerde serbest zaman can sıkıntısının daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Bireylerin boş zamanlarında rekreatif spor aktivitelerine katılımı, boş zamandan sıkılmayı azaltmak ve madde kullanımını önlemek açısından önemli kabul edilmiştir. Kaas ve Uğur (2017), üniversite öğrencilerinde boş zaman katılımını, internet bağımlılığını ve boş zamandan sıkılma durumu incelemiştir. Boş zamandan sıkılma düzeyi sosyal izolasyon ve geri çekilme ile pozitif ilişki gösterirken, boş zaman doyumu düzeyi kontrol gücünü, geri çekilme, işlevsellikte bozukluk ve sosyal izolasyon ile negatif ilişki göstermiştir. Aktif spor yapan katılımcılar daha düşük boş zamandan sıkılma, daha düşük tatmin, daha yüksek geri çekilme, daha düşük kontrol gücünü seviyelerine sahip olarak tespit edilmiştir. Yaşartürk vd. (2021), boş zamandan sıkılma ve motivasyon arasındaki ilişkiyi motivasyon düzeyi arttıkça boş zamandan sıkılma düzeyinin azalması şeklinde tespit etmiştir. Kara ve Gücal (2016), akademisyenlerin boş zamandan sıkılma algısının işkoliklik durumunu belirlemedeki rolü incelemiştir. Boş zamandan sıkılma algısının işkoliklik bağlamında önemli bir yordayıcı olduğu saptanmıştır. Ek olarak, boş zamandan sıkılma algısı katılımcılar için fazla mesai nedeniyle boş zaman etkinliklerine yeterince zaman ayıramamaya, eğlence ve uyku zamanlarının ise boşa harcanmış hissine neden olmaktadır. Kara ve Ayverdi (2018), boş zamandan sıkılma algısının alkol kullanma nedenlerini belirlemedeki rolünü belirlemiştir. Boş zamandan sıkılmanın alt boyutları (eğlenme, başa çıkma, uyum sağlama ve sosyalleşme) ile alkol kullanımı yakından ilişkilidir. Araştırmanın bulguları boş zamandan sıkılan, zevk alacak aktivite bulamayan, aktivite seçimi konusunda tam olarak karar veremeyen lisans öğrencilerinin alkol kullanımıyla sorunlarla başa çıkma, sosyal ortamlara uyum sağlama ve eğlenceli bir zaman dilimi geçirme ile bu vakitlerini değerlendirdikleri saptanmıştır. Yaşartürk vd. (2017), rekreatif

aktivite yapan lisans öğrencilerinin boş zamandan sıkılma algılarının azaldıkça yaşam doyum düzeylerinin arttığını tespit etmiştir. Ayhan vd. (2021), lise öğrencilerinin boş zamandan sıkılma algısı ile yalnızlık arasındaki ilişkide sosyal medya bağımlılığının aracı etkisini saptamıştır. Bununla birlikte boş zamandan sıkılma algısı ile sosyal medya bağımlılığı ve yalnızlık düzeyleriyle pozitif yönde ilişki tespit edilmiştir. Işık vd. (2020), boş zamandan sıkılmanın bilinçli farkındalık ve psikolojik iyi oluş kavramlarına aracılık etkisini incelemiştir. Bilinçli farkındalığın psikolojik iyi oluşu olumlu yönde etkilediği ancak boş zamanlarında can sıkıntısı yaşayan öğrencilerde bu etkinin azalma eğilimi gösterdiği tespit edilmiştir. Boş zamanlarında can sıkılan katılımcıların psikolojik iyilik hallerinde azalma görülmüştür. Duygun vd. (2022), lise öğrencilerinin boş zamandan sıkılma durumları ile sosyal medya bağımlılığı arasında pozitif bir ilişki keşfetmişlerdir. Bu ilişki, cinsiyet, öğrenim görülen sınıf, aile gelir düzeyi, aile eğitim durumu, ebeveynlerin birlikte olma durumu, boş zaman süreleri gibi demografik değişkenlere göre farklılık göstermiştir. Kara vd. (2018), boş zamandan sıkılma algısı ile algılanan sosyal yetkinlik ve benlik saygısı arasındaki ilişkiyi anlamlı ve negatif olarak saptamıştır. Satılmış vd. (2023), lisans öğrencilerinin sosyal izolasyon sürecinde boş zamandan sıkılma düzeylerinin arttığında internet bağımlılıklarının da arttığını belirlemiştir. Boş zamandan sıkılma arttıkça boş zaman tatmini azalıyor ve akıllı telefon bağımlılığı artmaktadır. Kadınların boş zaman can sıkıntısı, boş zaman doyumunu ve akıllı telefon bağımlılığının erkeklere göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Düzenli geliri olan katılımcıların akıllı telefon bağımlılıkları yüksek olmasına rağmen, katılımcılar arasında akıllı telefon bağımlılıklarında fark tespit edilmemiştir. Benzer şekilde, düzenli bir geliri olan katılımcıların boş zaman sıkıntısı ve boş zaman doyum düzeyleri diğerlerine göre daha yüksektir. Yaş arttıkça, boş zaman sıkıntısı, boş zaman tatmin düzeyleri ve akıllı telefon bağımlılığı azalmaktadır. Son olarak, boş zaman can sıkıntısı ile boş zaman tatmini arasında negatif bir ilişki, boş zaman can sıkıntısı ile akıllı telefon bağımlılığı arasında pozitif bir ilişki ve boş zaman tatmini ile akıllı telefon bağımlılığı arasında pozitif bir ilişki saptanmıştır (Serdar vd., 2022). İnsanlar daha az içsel motivasyona sahip olduklarında, boş zaman aktivitelerini tatmin edici veya anlamsız bulmaları muhtemeldir ve bu da boş zamanlarında daha fazla sıkılmalarına yol açar. İnsanlar boş zamanlarında sıkıldıklarında veya mevcut boş zaman etkinlikleri onları heyecanlandıramadığında, can sıkıntısını gidermek için daha eğlenceli, kısa süreli ve zaman alıcı etkinliklere katılarak daha fazla zaman harcamaya daha yatkın hale gelirler. İnsanlar için çok fazla yapacak şey karşısında çok az zamana sahip olma durumu boş zaman sıkıntısını ortaya çıkabilir ve akıllı telefon bağımlılığının önemli bir psikososyal durumunu tetikleyebilir. Bedir vd. (2023), sportif faaliyetlere katılan lisans öğrencilerinin boş zamandan sıkılma algısı ile bilişsel esneklik seviyelerini incelemiştir. Bu araştırmanın sonucunda takım olarak yapılan sportif etkinlikler yapan lisans öğrencileri, bireysel etkinlik katılımcılarına göre daha fazla boş zaman tatminine ulaşmıştır. Boş zaman faaliyetlerine katılım ise genel olarak boş zamandan sıkılma algısında düşüş sağlamıştır. Lisans öğrencilerindeki yüksek bilişsel esneklik de boş zamandan sıkılma algısı ile ters yönde bir ilişkiye sahiptir. Son olarak Bingöl ve Eker (2021) ise boş zamandan sıkılmanın internet oyun bağımlılığına etkisi olduğunu saptamışlardır.

### **Boş Zaman Kısıtları**

Bu bölümde boş zaman kısıtlamaları/engelleri üzerine yapılan araştırmaların kısa bir özeti sunulmuştur. Boş zaman engelleri araştırmalar 1980'lerden bugüne dek uzanmaktadır. Bu araştırmaların genel sonuçları aktarılmıştır. Bu kapsamda ilk araştırmalardan Romsa ve Hoffman (1980) ilgi, zaman, olanaklar ve para olmak üzere boş zaman kısıtlamalarını dört ana faktöre ayırmıştır. Francken & van Raaij (1981) ise, kişisel kapasite, yetenek, bilgi ve ilgi alanı, zaman ve para eksikliği, coğrafi uzaklık ve tesislerin olmamasını boş zaman engeli olarak tespit etmiştir. Boothby vd. (1981) kişisel kısıtlamaları fiziksel yetenek ve ilgi, sosyal kısıtlamaları ise zaman, maliyet, tesislere erişim, sosyal ağlar olarak açıklamıştır. Howard & Crompton (1984) motivasyonel ve fiziksel kısıtlamalar arasında bir ayırım yapmıştır. Henderson vd. (1987), zaman, ilgi eksikliği, tesis eksikliği, para, aile yükümlülükleri, bilgi eksikliği, emniyet ve güvenlik nedenleri, beden imajı ve karar verememe faktörlerini saptamıştır. McGuire (1984) dış kaynaklar, zaman, onay, yetenekler ve

fiziksel iyi oluş haline odaklanırken; Witt & Goodale (1981), motivasyon eksikliği, azalan ilgi, kararlar ilgili zorluklar ve aile yükümlülükleri öne çıkarmıştır. Jackson (1988) genel bir yaklaşımla ilgi, zaman, para, olanaklar, fırsatlar, teknikler ve beceriler gibi herhangi bir faktörün tümünün engel olarak görülebileceğini ifade etmiştir. Hiyerarşik boş zaman engelleri modeline göre ise içsel kısıtlar, bireyin tutum, stres, kaygı, inanç, tatmin, kişisel yetenek gibi içsel ve psikolojik durumları ifade etmektedir. Uygun veya yeterli boş zaman katılım ortakları olmama durumu veya tercihi kişilerarası kısıtları açıklamaktadır. Bu kısıtlamalar kişilerarası etkileşimin bir sonucudur. Ekipman, zaman, mevsim, para, hava durumu ve yetersiz boş zaman kaynakları gibi kişisel boş zaman tercihlerini etkileyen faktörler yapısal kısıtlardır (Crawford & Godbey, 1987; Crawford vd., 1991). İlerleyen yıllarda Alexandris vd. (2002), boş zaman kısıtlamalarını kişisel psikoloji, zaman, bilgi eksikliği, tesisler, arkadaş/akran, kişisel ilgi alanı ve fizibilite olmak üzere yedi boyuta ayırmıştır. Kişisel psikoloji, boş zamanın yorgunluğa, yaralanmaya veya diğer sağlık sorunlarına yol açacağı endişesini açıklamaktadır. Sosyal ve ailevi yükümlülükler etkilemesi, yoğun iş temposu, günlük yaşamda yeterince olmaması zaman faktörüdür. Bilgi eksikliği ise yetersiz beceriler, etkinlikler hakkında bilginin olmaması ve bilgilendirmenin eksikliğidir. Tesisler boş zaman ile ilgili tesislerin kalitesiz, uygun olmayan ve kalabalık yerler olmasıdır. Arkadaşların vaktinin olmaması, boş zamanda tek başına olmama isteği akran boyutunu açıklamaktadır. Kişisel ilgi alanı ise sosyal ortamdan hoşlanmama, ilgi duymamaktır. Fizibilite maliyetlerin fazla olması, katılımın uzun sürmesi, ulaşım ve erişim imkanının bulunmaması gibi daha çok dışsal faktörlerdir. Jackson (2000) ise içsel, kişiler arası ve yapısal kısıtlamaların öne çıktığını savunmaktadır.

Boş zaman engelleri/kısıtlamaları üzerine araştırmalar devam etse de bu araştırma kapsamında yer verilmemiştir. Devam eden araştırmalar 1980-2000 yılları arasında yapılanların sonuçlarını desteklemiş ve çoğunlukla yeni bir tespit de bulunamadığı görülmüştür. Bunun yerine farklı disiplinlere ait kavramlarla ilişkiler kurulmuştur. Bu disiplinlerin başında pazarlama ve turizm gelmektedir.

## **ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ**

Modern yaşamda boş zaman insanoğlu için şüphesiz önemlidir. Boş zaman, işe ayrılan zaman ve temel ihtiyaçlar dışında, kararların özgürce alındığı bir zaman dilimidir. Boş zaman bireyin algısına, motivasyonuna ve tercihine bağlı olarak farklı değerlendirilebilmektedir. Öte yandan boş zaman herkes için her zaman aynı olmayabilir. Bireyler boş zaman aktivitelerinden sıkılabilir veya boş zaman kısıtlamalarıyla karşılaşabilirler. Boş zaman kısıtlamaları ve boş zaman sıkıntısı birbirinden bağımsız olarak incelenen kavramlardır. Her iki kavram da ortak olarak olumsuz ve istenmeyen durumlarla ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda bu araştırma, boş zaman sıkıntısı, boş zaman kısıtları ve boş zaman deneyimi arasındaki ilişkiyi belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- Boş zaman sıkıntısını etkileyen faktörler nelerdir?
- Boş zaman kısıtlamaları nelerdir?
- Boş zamanlardan sıkılmanın sonuçları nelerdir?
- Boş zaman sıkıntısı ve boş zaman kısıtlamalarının boş zaman deneyimi üzerindeki etkisi nedir?

Bu araştırmada can sıkıntısı, boş zaman sıkıntısı ve boş zaman kısıtları araştırmaları incelenmiştir. Sistematik literatür taramasının ardından ilgili tartışma sonuç bölümünde sunulmaktadır. Bu araştırma, mevcut literatür hakkında birikmiş bilgilerin kronolojik olarak incelenmesine ve analizine dayanmaktadır. Bu doğrultuda özel bir tarih aralığına bakılmaksızın farklı veri tabanları ve arama motorları kullanılarak veriler elde edilmiştir.



## ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE TARTIŞMA

Bu araştırmanın amacı boş zamandan sıkılma ve boş zaman kısıtları arasındaki ilişkiyi incelemektir. Araştırma kapsamında sıkılma durumu yalnızca boş zaman ile sınırlı tutulmuştur. Boş zamandan sıkılma ve boş zaman kısıtları araştırmaları sistematik olarak geçmişten bugüne dek incelenmiştir. Boş zamandan sıkılma durumundan ilk defa 1974 yılında Neulinger tarafından bahsedilmiş olsa da 1987-1990 yıllarında Iso-Ahola & Weissinger tarafından yapılan araştırmalar ile ilgi çekmeye başlamıştır. Bunun en büyük neden ise boş zamandan sıkılma ölçeğinin Iso-Ahola & Weissinger (1990) tarafından geliştirilmesidir. Ölçeğin geliştirildiği tarihten itibaren araştırmaların daha yoğun bir şekilde yapıldığı söylenebilir. Aynı doğrultuda bu araştırmalarda nicel araştırma deseni tercih edilmiştir. Yine bu araştırmalarda pozitivist paradigma öne çıkmıştır. Buradan hareketle boş zamandan sıkılma araştırmalarda düşünsel boyuttan daha fazla operasyonel boyuta önem verildiği görülmektedir. Boş zamandan sıkılma araştırmalarında tercih edilen değişkenler psikolojik, davranışsal, demografik, kişilik özellikleri, sağlık ve boş zaman ile ilgilidir. Psikolojik değişkenlerin niceliksel olarak daha fazla olduğu açıktır. Sıkılma durumunun birey için psikolojik bir süreç olduğu düşünülürse bu beklenen bir durumdur. Psikolojik değişkenlerde açıkça öne çıkan bir kavram olmamasına rağmen yalnızlık, psikolojik sağlamlık, benlik saygısı, psikolojik iyi oluş, depresyon başlıcalarıdır. Araştırmalarda öne çıkan örneklem grubu ise daha çok ergen ve lise öğrencisi bireylerdir. Devamında lisans öğrencileri ve yetişkin bireyler gelmektedir. Psikolojik değişkenlerin ardından davranışsal değişkenler gelmektedir. Boş zamandan sıkılmanın davranışsal neden ve sonuçları bu araştırmalarda yer almaktadır. Davranışsal değişkenler çoğunlukla teknoloji ile ilgili olup internet, akıllı cihaz, sanal oyun ve sosyal medya ile ilgilidir. Sağlık ile ilgili değişkenler ise alkol, sigara, uyuşturucu madde kullanımı üzerine yoğunlaşmıştır. Bu değişkenlere ilişkin veri Tablo 1.'de sunulmuştur.

*Tablo 1. Boş zamandan sıkılma ile ilişkilendirilen kavramlar*

Psikolojik	Demografik	Sağlık	Davranışsal	Kişilik özellikleri	Boş zaman
Heyecan	Cinsiyet, yaş,	Yeme	Sosyal yetkinlik	Deneyime açık	Boş zaman;
Depresyon	eğitim	sorunları	Anti-sosyal davranış	Kendini	becerisi,
Kaygı	durumu,	Aşırı	İşkoliklik	eğlendirme	tatmini,
Stres	medeni	beslenme	Okulu yarıda	yeteneği	yönetimi,
Motivasyon	durum, etnik	Alkol,	bırakmak	Dışa dönüklük	katılımı,
Suçluluk	unsur, aile	sigara ve	Akran baskısı		aktiviteleri,
Bilişsel esneklik	gelir düzeyi,	uyuşturucu	Ebeveyn gözetimi		süresi,
Psikolojik	çalışılan	madde	Pornografi kullanımı		algılanan
sağlamlık	sektör, aile	kullanımı	Sosyal medya		özgürlük
Yaşam doyumu	gelir düzeyi,	Riskli	bağımlılığı		
Yalnızlık	aile eğitim	cinsel	İnternet bağımlılığı		
Benlik saygısı	durumu,	davranış	Akıllı telefon, cihaz		
Bilinçli	ebeveynlerin		kullanımı,		
farkındalık	birlikte olma		bağımlılığı, oyunları		
Psikolojik iyi	durumu				
oluş					
Duygusal					
istikrar					

**Kaynak:** Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Boş zaman kısıtları araştırmaları ise 1980 yıllarından itibaren yapıldığı görülmektedir. Boş zamandan sıkılma araştırmalarına benzer olarak ilgili yazın pozitivist ve operasyonel bir gelişim göstermektedir. Hiyerarşik boş zaman kısıtları modeline yönelik yapılan bu araştırmalarda kuramsal altyapının eksikliğinden bahsedilebilir. Boş zaman kısıtları araştırmalarında öne çıkan sonuçlar farklı şekilde sınıflandırılabilir. Bu araştırmada ise bu sonuçlar bireysel/içsel, sosyal ve çevresel/dışsal olarak sınıflandırılmıştır. Bireysel engellerde ilgi, zaman, bilgi, motivasyon ve yetenek eksikliği öne çıkarken sosyal engellerde arkadaş, akran ve sosyal ağ öne

çıkılmaktadır. Son olarak çevresel/dışsal engellerde ise tesislere erişim, tesis miktarı, coğrafi koşullar ve emniyet, güvenlik faktörleri sıralanabilir.

**Tablo 2.** Başlıca boş zaman kısıtları

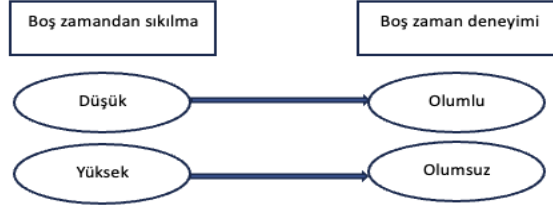
Bireysel/İçsel Kısıtlar	Sosyal Kısıtlar	Çevresel/Dışsal Kısıtlar
Bireysel kapasite, psikoloji, yetenek	Sosyal ağlar	Olanaklar ve fırsatlar
Bilgi, ilgi alanı, zaman, motivasyon, para eksikliği	Arkadaş/akran katılımı	Tesisler
Tutum, stres, kaygı, inanç, tatmin	Sosyal onay	Ekipman
Beden imajı	Aile yükümlülükleri,	Maliyet
Karar verememe		Coğrafi uzaklık
Fiziksel iyi oluş		Hava durumu
		Emniyet ve güvenlik

**Kaynak:** Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Boş zamandan sıkılma araştırmalarında kullanılan değişkenlere bakıldığında bireyin boş zamandan sıkılma durumu olumsuz ve bir sorun olarak kabul edilmiştir. Her ne kadar bu durum sorun olarak kabul görse de boş zaman kısıtı, engeli veya bariyeri olarak sorgulanması göz ardı edilmiştir. Diğer taraftan boş zaman kısıtları da tahmin edileceği üzere olumsuz bir durumdur. Boş zaman kısıtları bireyin boş zaman faaliyetlerini sınırlamak yerine etkileyebilir. Aynı şekilde boş zamandan sıkılma durumu da bireyin boş zaman aktiviteleri üzerine etki etmektedir. Bireyin algıladığı engel veya sıkılma durumu boş zamanda yaptığı aktivite üzerinde şüphesiz olumsuz bir etki bırakmaktadır. Bu etkinin ilk bakışta bireyi daha pasif, edilgen, kayıtsız bir boş zaman aktivitesine yönlendirmesi beklenmektedir. İncelenen araştırmalar özellikle boş zamandan sıkılma durumunun sonuçlarının daha ciddi olduğu göstermektedir. Boş zamandan sıkılma ile ilişki kavramlara bakıldığında açıkça gözlenebilen bu durum için örnekler vermek yerinde olacaktır. Boş zamandan sıkılmak bir bireyi boş zamanında istenmeyen, olumsuz ve riskli davranışlara yönlendirebilmektedir. Birey ve toplum sağlığını önemli ölçüde etkileyen bu davranışlara alkol, sigara, uyuşturucu madde, akıllı telefon bağımlılığı ve yeme içme bozuklukları örnek gösterilebilir. Ek olarak depresyon, kaygı, stres, yalnızlık, yaşam doyumu, tatmini gibi psikolojik süreçlerin üzerinde de etkisi birçok araştırmaya göre tespit edilmiştir. Öncelikle bireyin sıkılma algısının düzeyi ve hayatında nasıl bir role sahip olduğu anlaşılmalıdır. Sıkılma durumunun anlık ve kronik olup olmadığı tespit edilmelidir. Şüphesiz kronik sıkılma durumu bireyin hayatını tümünden etkileyecektir. Nitekim bu araştırmada ifade edildiği üzere kronik can sıkıntısı kapsam dışında tutulmuştur.

## SONUÇ VE ÖNERİLER

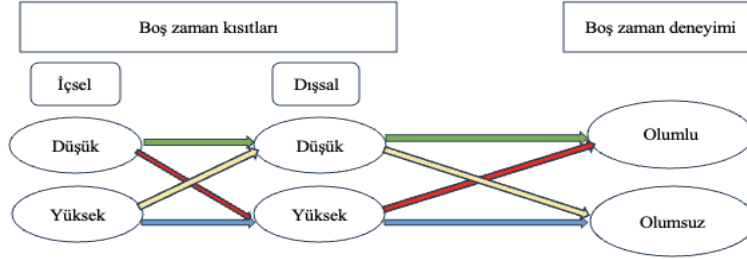
Bu araştırma sonucu boş zamandan sıkılma, boş zaman kısıtları ve boş zaman deneyimi (katılım, aktivite, tatmin, doyum, yönetim, algılanan özgürlük) arasında şimdiye kadar göz ardı edilen fakat önemli olduğu ifade edilebilecek bir ilişki sunulmuştur. Önerilen modelde boş zamandan sıkılma ve boş zaman kısıtları içsel ve dışsal olmak üzere yüksek/düşük olarak sınıflandırılmıştır. Boş zaman deneyimi ise olumlu ve olumsuz olarak önerilmiştir. Buradan hareketle temel olarak model aşağıda ifade edileceği üzere farklı aşamalar halinde sunulmuştur. İlk olarak algılanan boş zaman kısıtının olmadığı durumda, boş zamandan sıkılma ve boş zaman deneyimi arasındaki ilişkidir. Yüksek sıkılma olumsuz boş zaman deneyimi, düşük sıkılma ise olumlu boş zaman deneyimi ile sonuçlanmaktadır.



**Şekil 1.** Boş zamandan sıkılma ve boş zaman deneyimi ilişkisi

**Kaynak:** Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

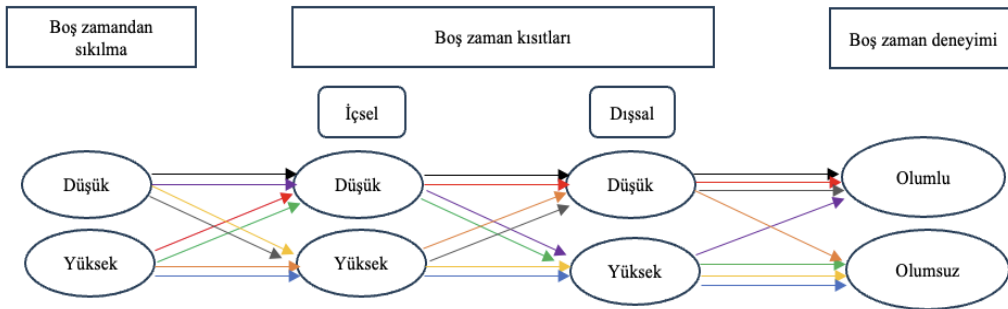
Bir diğer önerme ise boş zamandan sıkılmanın olmadığı durumda boş zaman kısıtları ve boş zaman deneyimi arasındadır. Algılanan kısıtlar düşük ve yüksek, boş zaman deneyimi ise olumlu ve olumsuz olarak sınıflandırılmıştır. Bu durumda bireyde, düşük içsel ve dışsal kısıt sonucu olumlu boş zaman deneyimi, yüksek içsel ve dışsal kısıt sonucu olumsuz boş zaman deneyimi, düşük içsel ve yüksek dışsal sonucu muhtemelen olumlu boş zaman deneyimi, yüksek içsel ve düşük dışsal kısıt sonucu olumsuz boş zaman deneyiminin ortaya çıkabileceği öngörülmektedir.



**Şekil 2.** Boş zaman kısıtları ve boş zaman deneyimi ilişkisi

**Kaynak:** Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

İfade edilen bu iki model yalnızca teorik olarak mümkündür. Boş zamandan sıkılmanın ve boş zaman kısıtlarının genellikle bireylerde görülmesinden hareketle önerilen model ise bu iki değişkenin birlikte ele alınmasına dayanmaktadır.



**Şekil 3.** Boş zamandan sıkılma, boş zaman kısıtları ve boş zaman deneyimi ilişkisi

**Kaynak:** Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Bu model araştırmanın ilgili yazına katkısını göstermektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse görüldüğü üzere boş zaman deneyimi bağımlı değişken, boş zamandan sıkılma ve boş zaman kısıtları bağımlı değişkendir. Boş zamandan sıkılma düşük ve yüksek olarak sınıflandırılmıştır. Bunun nedeni ise ilgili yazından hareketle her birey için boş zamandan sıkılma algısının farklı düzeyde olması ve sonuçların bu farka göre değişmesidir. Boş zaman kısıtları ise içsel ve dışsal olarak sınıflandırılmıştır. İlgili yazında sosyal veya kişilerarası olarak adlandırılan sınıflandırma ise bu modelde dışsal faktörlere dahil edilmiştir. Olumlu boş zaman deneyimi ise bireye fayda sağlaması, kişisel gelişime katkı sağlaması, aktif, fiziksel, ciddi olması durumunu açıklarken, olumsuz boş zaman deneyimi, bireyi istenmeyen psikolojik süreçlere, davranışsal çıktılara doğru yönlendirmesidir. Bu modelden hareketle farklı hipotezler geliştirilebilir. Örnek olarak, boş zamandan sıkılma algısı düşük, içsel ve dışsal boş zaman kısıtları düşük olan bir bireyin boş zaman deneyimi olumlu olacaktır. Yine de bu modelin aksi sonuçlar elde edilebilir. Özellikle farklı ölçme araçlarının geliştirilmesiyle bu modelin aksi sonuçlar elde edilebilir. Ek olarak bu modelden hareketle ölçülen hipotezler desteklenmeyebilir. Bu modelin en önemli çıktısı bireyin psikolojik süreçlerine odaklanmasıdır. Bireyin boş zamandan sıkılma algısı ve içsel boş zaman kısıtları diğer değişkenlere göre önemli kabul edilmiştir.

Bu noktadan sonra uygulayıcılara ve ileride yapılacak araştırmalara bazı öneriler verilebilir. Boş zamandan sıkılma ve boş zaman engelleri araştırmalarına bakıldığında iki durumunda birbirleriyle ilgili ve bireyler için olumsuz sonuçlarının olduğu açıkça ifade edilebilir. Özellikle boş zamandan sıkılmanın ayrıntılı bir şekilde açıklandığı üzere özellikle ergen ve genç yetişkin bireyler üzerinde hem fizyolojik hem de psikolojik sağlık durumlarına olumsuz etkilerinden söz edilebilir. Bu noktada aile, okul ve politika yapıcılar gibi her türlü otoritenin boş zaman yönetimini oldukça dikkatli yapmaları önemlidir. Olumsuz, riskli ve istenmeyen davranışların neden ve sonuçlarının bir bölümü boş zamandan sıkılma durumunun en aza indirilmesiyle ortadan kaldırılabilir. Başta birey sağlığı olmak üzere toplum sağlığına da etkisi olan boş zaman faaliyetlerine katılımın desteklenmesi ve buna yönelik gerekli altyapının, üstyapının ve toplumsal kültürün oluşturulması ilgili paydaşların en önemli görevleri arasında yer almalıdır. Dışsal, çevresel veya yapısal olarak adlandırılacak bu faktörlere ek olarak bireysel veya içsel faktörlere odaklanmak da göz ardı edilmemelidir. Nitekim bu araştırmadan hareketle her şeyden önce bireyin motivasyon, algı ve tutum gibi psikolojik süreçleri kendisiyle ilişkilidir. Buradan hareketle özellikle erken yaşlarda bireyin psikolojik iyi oluşuna hizmet edebilecek tek otorite ailedir. Ebeveyn gözetimi boş zamandan sıkılma araştırmalarına konu edilmiş ve farklı yönde etkilerinden bahsedilmiştir. Yine bir diğer otorite her ne kadar hayat boyu devam etse de belirli bir yaşa kadar daha çok önem kazanan eğitim ve öğretim kurumları ve paydaşlarıdır.

## KAYNAKÇA

- Akgül, B. M. (2016). The reflections of smartphone use and recreational use of internet by high school students to leisure boredom and academic achievement. *European Journal of Physical Education and Sport Science*, 2(5).
- Akgül, B. M. (2015). Examining leisure boredom in high school students in Turkey. *Educational Research and Reviews*, 10(13), 1817-1824.
- Alexandris, K., Tsorbatzoudis, C., and Grouios, G. (2002). Perceived constraints on recreational sport participation: Investigating their relationship with intrinsic motivation, extrinsic motivation and amotivation. *Journal of Leisure research*, 34(3), 233-252.
- Aydın, İ., Öncü, E., Akbulut, V. ve Kılıç, S. K. (2019). Öğretmen adaylarında boş zaman sıkılma algısı ve psikolojik sağlık ilişkisi. *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 21(1), 39-53.
- Ayhan, C., Kaya, H. B., Yalçın, İ., ve Karakaş, G. (2021). The mediating effect of social media addiction on the relationship between leisure boredom and loneliness. *Journal of Human Sciences*, 18(4), 749-759.
- Barnett, L. A., and Klitzing, S. W. (2006). Boredom in free time: Relationships with personality, affect, and motivation for different gender, racial and ethnic student groups. *Leisure sciences*, 28(3), 223-244.

- Bartley, S. H., and Chute, E. (1947). *Drug action in relation to fatigue and impairment*. New York: McGraw-Hill.
- Bedir, F., Önal, L. ve Mızrak, O (2023). Examining the relationship between cognitive flexibility and leisure boredom in students. *CBÜ Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 18(1), 111-123.
- Bingöl, T. ve Eker, H. (2021). Ergenlerde dijital oyun bağımlılığının boş zaman can sıkıntısı tarafından yordanması. *Trakya Eğitim Dergisi*, 12(1), 110-118.
- Biolcati, R., Mancini, G., and Trombini, E. (2018). Proneness to boredom and risk behaviors during adolescents' free time. *Psychological Reports*, 121(2), 303-323.
- Boothby, J., Tungatt, M. F., and Townsend, A. R. (1981). Ceasing participation in sports activity: Reported reasons and their implications. *Journal of Leisure Research*, 13(1), 1-14.
- Crawford, D. W., and Godbey, G. (1987). Reconceptualizing barriers to family leisure. *Leisure sciences*, 9(2), 119-127.
- Crawford, D. W., Jackson, E. L., and Godbey, G. (1991). A hierarchical model of leisure constraints. *Leisure sciences*, 13(4), 309-320.
- Csikszentmihalyi, M. (1975). *Beyond boredom and anxiety*. San Francisco. CA, US: Jossey-Bass.
- Dahlen, E. R., Martin, R. C., Ragan, K., and Kuhlman, M. M. (2004). Boredom proneness in anger and aggression: Effects of impulsiveness and sensation seeking. *Personality and Individual Differences*, 37, 1615-1627.
- Dursun, M., Yarayan, Y. E., Ari, Ç., Ulun, C., ve Adas, S. K. (2020). COVID-19 in Turkey: Leisure boredom, psychological resilience, physical activity and emotional state. *International Journal of Educational Research and Innovation (IJERI)*, 15, 460-486.
- Duygun, S., Turkak, V., Cöhce, E., ve Balcı, R. Ç. (2022). Lise öğrencilerinde boş zaman can sıkıntısının sosyal medya bağımlılığı üzerindeki etkilerinin incelenmesi. *Anatolia Social Research Journal*, 1(1), 106-119.
- Ertüzün, E., and Lapa, T. Y. (2020). Relationship between adolescents' leisure boredom and substance use in Turkey. *Turkish Journal of Sport and Exercise*, 22(3), 374-383.
- Farmer, R., and Sundberg, N. D. (1986). Boredom proneness the development and correlates of a new scale. *Journal of Personality Assessment*, 50, 4-17.
- Francken, D.A. and M.F. Van Raij. (1981). Satisfaction with leisure time activities. *Journal of Leisure Research*, 13:337-352.
- Geiwitz, P. J. (1966). Structure of boredom. *Journal of personality and social psychology*, 3(5), 592.
- Gürkan, K. P., Ayar, D., Karadağ, G., Böber, E., and Demir, K. (2022). The effect of leisure boredom and A1C level on diabetes eating problems in adolescents with type 1 diabetes. *Journal of Pediatric Nursing*, 64, e1-e5.
- Henderson, K. A., Stalnaker, D., and Taylor, G. (1987, May). *Personality traits and leisure barriers among women*. In *fifth canadian congress on leisure research*, Dalhousie University, Nova Scotia.
- Hendricks, G., Savahl, S., and Florence, M. (2015). Adolescent peer pressure, leisure boredom, and substance use in low-income Cape Town communities. *Social Behavior and Personality: an International Journal*, 43(1), 99-109.
- Hickerson, B. D., and Beggs, B. A. (2007). Leisure time boredom: Issues concerning college students. *College Student Journal*, 41(4), 1036-1045.
- Howard, D.R. and Crompton, J. L. (1984). Who are the consumers of public park and recreation services? An analysis of the users and non-users of three municipal leisure service organizations. *Journal of Park and Recreation Administration*, 2:33-48.
- Iso-Ahola, S. E., and Weissinger, E. (1987). Leisure and boredom. *Journal of social and clinical psychology*, 5(3), 356-364.

- Iso-Ahola, S. E., & Weissinger, E. (1990). Perceptions of boredom in leisure: Conceptualization, reliability and validity of the leisure boredom scale. *Journal of Leisure Research*, 22(1), 1-17.
- Işık, U., Karakullukçu, Ö. F., ve Güngörmüş, H. A. (2020). Bilinçli farkındalığın psikolojik iyi oluş üzerindeki etkisi: Boş zamanda can sıkıntısının aracılık rolü. *Sportif Bakış: Spor ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7, 49-61.
- İskender, A., ve Güçer, E. (2018). Boş zamanda sıkılma algısı ile riskli davranışlar arasındaki ilişkinin belirlenmesi: Üniversite öğrencileri üzerine bir uygulama. *Turizm Akademik Dergisi*, 5(1), 86-97.
- Jackson, E. L. (1988). Leisure constraints: A survey of past research. *Leisure sciences*, 10(3), 203-215.
- Kaas, E. T., ve Uğur, S. (2017). Leisure Participation, Internet Addiction And Leisure Boredom In University Students. *Journal of Educational & Instructional Studies in the World*, 7(4).
- Kara, F. M. (2019). Internet Addiction: Relationship with Perceived Freedom in Leisure, Perception of Boredom and Sensation Seeking. *Higher Education Studies*, 9(2), 131-140.
- Kara, F. M., ve Ayverdi, B. (2018). Üniversite öğrencilerinde serbest zamanda sıkılma algısı alkol kullanma nedenlerinin belirleyicisi midir?. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 23(1), 35-42.
- Kara, F. M., ve Güçal, A. Ç. (2016). Akademik Personellerde İşkolikliğin Belirlenmesinde Serbest Zamanda Sıkılma Algısının Rolü. *Başkent Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi-BÜSBİD*, 1(1).
- Kara, F. M., ve Özdedeolu, B. (2017). Examination of relationship between leisure boredom and leisure constraints. *Sport Sciences*, 12(3), 24-36.
- Kara, F. M., Gürbüz, B., ve Sarol, H. (2018). An investigation of adult's leisure boredom, perceived social competence and self-esteem. *International Journal of Sport Exercise and Training Sciences-IJSETS*, 4(4), 113-121.
- Kara, F., Gürbüz, B., ve Öncü, E. (2014). Leisure boredom scale: the factor structure and the demographic differences. *Turkish Journal of Sport and Exercise*, 16(2), 28-35.
- Kil, N., Kim, J., Park, J., and Lee, C. (2021). Leisure boredom, leisure challenge, smartphone use, and emotional distress among US college students: are they interrelated?. *Leisure Studies*, 40(6), 779-792.
- Layland, E. K., Ram, N., Caldwell, L. L., Smith, E. A., and Wegner, L. (2021). Leisure boredom, timing of sexual debut, and co-occurring behaviors among South African adolescents. *Archives of sexual behavior*, 50(6), 2383-2394.
- Leung, L. (2015). Using tablet in solitude for stress reduction: An examination of desire for aloneness, leisure boredom, tablet activities, and location of use. *Computers in Human Behavior*, 48, 382-391.
- Leung, L. and Zhang, R. (2016). Predicting tablet use: A study of gratifications-sought, leisure boredom, and multitasking. *Telematics and Informatics*, 33, 331-341.
- Lin, C. H., Lin, S. L., and Wu, C. P. (2009). The effects of parental monitoring and leisure boredom on adolescents' internet addiction. *Adolescence*, 44(176).
- McBain, W. N. (1970). Arousal, monotony, and accidents in line driving. *Journal of Applied Psychology*, 54(6), 509.
- McGuire, F.A. (1984). A factor analytic study of leisure constraints in advanced adulthood. *Leisure Sciences*, 6:313-26.
- Miller, J. A., Caldwell, L. L., Weybright, E. H., Smith, E. A., Vergnani, T., and Wegner, L. (2014). Was Bob Seger right? Relation between boredom in leisure and [risky] sex. *Leisure Sciences*, 36(1), 52-67.
- Neulinger, J. (1974). *The psychology of leisure: Research approaches to the study of leisure*. Charles C Thomas.
- O'hanlon, J. F. (1981). Boredom: Practical consequences and a theory. *Acta psychologica*, 49(1), 53-82.
- Oh, S. S., Caldwell, L. L., and Oh, S. Y. (2001). An examination of leisure constraints, participation in creative activities and hobbies, and leisure boredom in a sample of Korean adults. *World Leisure Journal*, 43(2), 30-38.
- Patrick, G. W. (1982). Clinical treatment of boredom. *Therapeutic Recreation journal*, 16, 7-12.

- Patterson, I., and Pegg, S. (1999). Nothing to do: the relationship between 'leisure boredom' and alcohol and drug addiction: is there a link to youth suicide in rural Australia?. *Youth Studies Australia*, 18(2), 24-29.
- Romsa, G., and Hoffman, W. (1980). An application of nonparticipation data in recreation research: Testing the opportunity theory. *Journal of Leisure Research*, 12(4), 321-328.
- Satılmış, S. E., Cengiz, R., and Güngörmüş, H. A. (2023). The relationship between university students' perception of boredom in leisure time and internet addiction during social isolation process. *Bağımlılık Dergisi*, 24(2), 164-173.
- Schenk, C. B. (2009). *Pornography as a leisure behavior: An investigation of pornography use and leisure boredom*. Brigham Young University.
- Serdar, E., Demirel, M., ve Harmandar Demirel, D. (2022). The relationship between the leisure boredom, leisure satisfaction, and smartphone addiction: a study on university students. *International Journal of Technology in Education*, 5(1), 30-42.
- Sharp, E. H., Coffman, D. L., Caldwell, L. L., Smith, E. A., Wegner, L., Vergnani, T., & Mathews, C. (2011). Predicting substance use behavior among South African adolescents: The role of leisure experiences across time. *International journal of behavioral development*, 35(4), 343-351.
- Spaeth, M., Weichold, K., & Silbereisen, R. K. (2015). The development of leisure boredom in early adolescence: Predictors and longitudinal associations with delinquency and depression. *Developmental psychology*, 51(10), 1380.
- Spruyt, B., Vandenbossche, L., Keppens, G., Siongers, J., & Van Droogenbroeck, F. (2018). Social differences in leisure boredom and its consequences for life satisfaction among young people. *Child Indicators Research*, 11, 225-243.
- Temel, A. S., ve Tükel, Y. (2022). Investigation of college students' perception of boredom and loneliness level in leisure time activities during covid-19. *Pakistan Journal of Medical & Health Sciences*, 16(02), 474-474.
- Van Tilburg, W. A., and Igou, E. R. (2012). On boredom: Lack of challenge and meaning as distinct boredom experiences. *Motivation and Emotion*, 36, 181-194.
- Wang, W. C., Wu, C. Y., Wu, C. C., and Huan, T. C. (2012). Exploring the relationships between free-time management and boredom in leisure. *Psychological Reports*, 110(2), 416-426.
- Wang, W.C. (2019). Exploring the relationship among free-time management, leisure boredom, and internet addiction in undergraduates in Taiwan. *Psychological Reports*, 122(5), 1651-1665.
- Wegner, L., Flisher, A. J., Chikobvu, P., Lombard, C., and King, G. (2008). Leisure boredom and high school dropout in Cape Town, South Africa. *Journal of adolescence*, 31(3), 421-431.
- Wegner, L., Flisher, A. J., Muller, M., and Lombard, C. (2006). Leisure boredom and substance use among high school students in South Africa. *Journal of Leisure Research*, 38(2), 249-266.
- Welford, A. T. (1968). *Fundamentals of Skill*, Methuen & Co. Ltd., London.
- Weybright, E. H., Caldwell, L. L., Ram, N., Smith, E. A., and Wegner, L. (2015). Boredom prone or nothing to do? Distinguishing between state and trait leisure boredom and its association with substance use in South African adolescents. *Leisure sciences*, 37(4), 311-331.
- Weybright, E., Beckmeyer, J. J., Caldwell, L. L., Wegner, L., Doering, E., and Smith, E. A. (2022). Can't you see I'm getting bored? the social context as a moderator of adolescent leisure boredom and alcohol use. *Youth & Society*, 0044118X221081152.
- Witt, P.A. and Goodale, T.L. (1981). The relationship between barriers to leisure enjoyment and family stages. *Leisure Sciences* 4:29-49.
- Wu-Ouyang, B. (2022). Are smartphones addictive? Examining the cognitive-behavior model of motivation, leisure boredom, extended self, and fear of missing out on possible smartphone addiction. *Telematics and Informatics*, 71, 101834.

- Yang, H., and Guo, L. (2011). Relationship between self-esteem and leisure boredom among college students. *The Cyber Journal of Applied Leisure and Recreation Research*, 14(1), 2-12.
- Yaşartürk, F., Akyüz, H. ve Karataş, İ. (2021). Beden eğitimi ve spor öğretmeni adaylarının serbest zamanda sıkılma algısı ve motivasyon düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 469-479.
- Yaşartürk, F., Akyüz, H. ve Karataş, İ. (2017). Rekreatif etkinliklere katılan üniversite öğrencilerinin serbest zamanda sıkılma algısı ile yaşam doyum düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(Special Issue 2), 239-252.
- Yuwono, M. R., and Virlia, S. (2022). Leisure Boredom Affects Gaming Disorder on Emerging Adult Smartphone Users. *ANIMA Indonesian Psychological Journal*, 37(1).
- Zhou, S. X., and Leung, L. (2012). Gratification, loneliness, leisure boredom, and self-esteem as predictors of SNS-game addiction and usage pattern among Chinese college students. *International Journal of Cyber Behavior, Psychology and Learning (IJCPL)*, 2(4), 34-48.





## Katma Değer Yaratmada Ücret Faktörünün Etkisi: Finansal (Mali) Sektörler Üzerine Bir Analiz<sup>1</sup>

**Reşat SAKUR**  
Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi  
[r.sakur@sirnak.edu.tr](mailto:r.sakur@sirnak.edu.tr)  
<https://orcid.org/0000-0002-7946-8938>

Makale Başvuru Tarihi : 26.07.2023  
Makale Kabul Tarihi : 23.09.2023  
Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023  
Makale Türü : Araştırma Makalesi  
DOI: 10.5281/zenodo.10003993

### Özet

#### Anahtar Kelimeler:

Ücret,  
Katma Değer,  
Mali Sektör,  
Finansal Hizmetler,  
Sigorta Hizmetleri

Bilgi temelli bir ekonomide ekonomik değer üretmenin önemli bir ölçütü katma değerdir. Katma değer kavramı bir varlığa bir değer katmak üzere ortaya çıkan ekonomik çabalar olarak nitelendirilmektedir. Finansal sektörler hizmet üreten işletmeler olduğundan dolayı katma değer oluşumu, maddi sermaye ve yapısal sermayenin yanında insan sermayesinin zihinsel çabaları sonucunda ortaya çıkabilmektedir. İnsan sermayesinin en önemli motivasyon kaynağı ise ücret faktörüdür. Finansal sektörde belirli bir ücret karşılığında hizmet üreten bireyler işletmelerde bir değer ortaya çıkarmaktadır. Ortaya çıkan bu değer katma değer olarak değerlendirilebilmektedir. Bu bağlamda finansal sektörlerde katma değer, çalışanların aldıkları ücret karşısında emek verdiği sektöre mali bir kazanım ortaya çıkarması olarak ifade edilebilir. Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı mali sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerin, çalışanlarına ödedikleri ücrete karşılık çalışanların yarattığı katma değer arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda finansal hizmetler sektörü, sigorta, emeklilik ve reasürans sektörü ile finansal hizmetler ve sigorta faaliyetleri için yardımcı hizmetler sektörlerinin personellerine ödedikleri net ücret ile yaratılan katma değer arasında regresyon analizi yapılarak OLS yöntemi ile tahminlemeye çalışılmıştır. TÜİK'ten elde edilen 2002-2021 yılları yıllık verileri ile ücretin reel katma değer üzerindeki etkisi test edilmiştir. Çalışmada mali sektörlerde ücret kavramının katma değer üzerinde olumlu bir etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır.

### The Effect of Wage Factor in Creating Added Value: An Analysis on Financial Sectors

### Abstract

#### Keywords:

Wage,  
Value Added,  
Financial Sector,  
Financial Services,  
Insurance Services

An important criterion for generating economic value in a knowledge-based economy is value added. The concept of added value is defined as economic efforts to add value to an asset. Since financial sectors are service-producing businesses, value-added formation can occur because of mental efforts of human capital as well as material capital and structural capital. The most important motivation source of human capital is the wage factor. Individuals who produce services for a certain fee in the financial sector create a value in businesses. This resulting value can be considered as added value. In this context, added value in financial sectors can be expressed as a financial gain to the sector in which the employees work against the wages they receive. In this direction, the main purpose of the study is to reveal the relationship between the added value created by the employees in return for the wages paid by the businesses operating in the financial sectors. For this purpose, regression analysis was made between the net wages paid by the financial services sector, the insurance, pension and reinsurance sector, and the financial services and ancillary services sectors for insurance activities and the added value created by the OLS method. The effect of wages on real value added was tested with the annual data for the years 2002-2021 obtained from TURKSTAT. In the study, it was concluded that the wage concept in financial sectors had a positive effect on value added.

<sup>1</sup> Bu çalışma 10-11 Ekim 2022 tarihlerinde düzenlenen V. Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu'nda özet bildirisi olarak sunulmuştur.

## GİRİŞ

İşletmelerin temel amaçlarının başında kâr maksimizasyonu ve ortakların servetinin maksimize edilmesi gelmektedir. Bu temel amaçları gerçekleştirmek için işletmelerin katma değer yaratması ve yaratılan bu katma değer üzerinden getiri elde etmesi gerekmektedir. Ücret faktörü katma değer üzerindeki en etkili faktörlerin başında gelmektedir. Katma değer kavramı esas olarak bir ürüne, üretime veya işletmeye eklenen pozitif bir değerdir. Katma değer makro boyutta ele alındığında; kalkınmanın en temel göstergelerinin başında gelir düzeyinin artması için kişi başına düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın yükselmesidir. Bunun gerçekleşmesinin temelinde ise katma değeri yüksek ürün üretip ihraç edilmesi yatmaktadır. Bu durum ülkelerin hem cari açığını kapatmada hem de orta gelir tuzağından çıkarak rekabet edilebilir bir konuma gelmesine olanak sağlayacaktır.

Katma değer kavramı işletme açısından ele alındığında işletmenin finansal çıktılarının pozitif yönlü olması ve işletmede bir değer ortaya çıkarılması olarak değerlendirilebilir. Elde edilen bu değer ortaya çıkmasında en önemli girdi insan sermayesi olarak nitelendirilen çalışandır. Çalışanın işletmede değer oluşturabilmesi için çalışma koşullarından ücret koşulunun tatmin edici düzeyde olması önem arz etmektedir. Özellikle hizmet üretim sınıfında yer alan finansal hizmetlerde bilgi sermayesi ve bilginin sektördeki öneminin yüksek olması insan sermayesinin üreteceği katma değerini yüksek olmasını sağlamaktadır. Bu durumda finansal sektörlerde ücretin karma değer yaratmadaki rolünün yüksek olduğu söylenebilir.

Yapılan araştırmada finansal hizmetler, finansal hizmetler ve sigorta faaliyetleri için yardımcı hizmetler ile sigorta reasürans ve emeklilik şirketlerinin 2002-2021 yılları yıllık verileri kullanılarak bu üç sektörde faaliyet gösteren şirketlerde çalışanların maaş artışlarının kurumun ürettiği katma değer üzerindeki etkisi regresyon analizleri yardımıyla analiz edilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler TÜİK veri tabanından elde edilmiştir. Araştırmada tahminleme yapmadan önce regresyon analizi varsayımları test edilmiş daha sonra En küçük kareler yöntemi (OLS) tahmincisi ile değişkenler arasındaki ilişki tahmin edilmiştir. yapılan tahminleme sonucunda her üç sektör için oluşturulan modellerin tümünde değişkenler arasındaki ilişkinin pozitif ve anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Finansal hizmetler, finansal hizmetler ve sigorta faaliyetleri için yardımcı hizmetler ile sigorta reasürans ve emeklilik şirketleri çalışanlarının maaş artışlarının üretilen katma değer üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

## ÜCRETİN KATMA DEĞER ÜZERİNE ETKİSİ

Değer kavramı, yatırımlar, nakit akışları, sermaye maliyeti ve varlıkların ekonomik ömrü faktörlerinin bir işlevi olarak tanımlanmaktadır (Vanenzi, 2011). İşletmelerin temel amacı sadece kar odaklı bir amaca sahip olmak değil, buna ek olarak değer yaratmaktır (Güler, 2009). Bu değeri işletmeler, sınırsız olan insan ihtiyaçlarını mal satışı veya hizmet sunumu yaparak elde etmektedir. Bu süreçte işletmeler, politik, hukuki, ekonomik, demografik, sosyo-kültürel, teknolojik ve küresel çevreden etkilenmekte ve tüketiciler, alıcılar, potansiyel yatırımcılar, rakipler, çalışanlar, ortaklar, tedarikçiler, sendikalar, kredi kuruluşları ve devletin bazı organları gibi çıkar gruplarına karşı finansal ve finansal olmayan bilgileri sunmaktadır. Bu sürecin sonucunda her işletmede olduğu gibi her faaliyet dönemi sonunda elde ettiği kar üzerinden devlete vergi ödemekte ve devlete katkı sağlamaktadır (Uzun, 2019). İşletmelerde değer kavramı finansal açıdan ortaya konulması ise katma değer olarak nitelendirilmektedir. Katma değer kavramı basit bir ifade ile girdilerden girdileri elde etmek için katılan maliyetleri düşüktükten sonra ortaya çıkan değer olarak tanımlanabilir. Katma değer işletmelerde belirli hesaplama ve mali performans ölçümlemesi neticesinde ortaya çıkabilmektedir. Firmalarda mali performans ölçümlemesi işletmeler açısından çeşitli boyutlarda ele alınmaktadır. Firmalar, değer kavramını ortaya çıkarmada öncelikli olarak hissedar değerini maksimize etmeye odaklanmıştır. Sermaye piyasalarında artan verimlilik, firmaların sermaye dağılımının daha verimli hale gelmesini gerektirmekte ve değer temelli bir yaklaşım benimsemeleri gerekliliği önem arz etmektedir.

Katma değer kavramı ölçümlemesinde hem finansal riski hem de getiriye performans değerlemesine dahil eden değere dayalı ölçütler geliştirilmiştir. Ekonomik Katma Değer (EVA), Hissedar Katma Değeri (SVA), Piyasa Katma Değeri (MVA) ve Nakit Katma Değer (CVA) gibi ekonomik kar temelli modern değerlendirme yöntemleri, muhasebe ölçütlerinin yerine kullanılmaya başlanmıştır (Başaran ve Şahin, 2018). Geliştirilen bu modellerin tamamı katma değer kavramını çeşitli boyutlarıyla ölçmektedir. Şirketin yarattığı değer ölçülmesinin geniş kapsamlı faydaları bulunmaktadır. Bu ölçüm, yönetimin performansı izlemesi, ilerlemeyi raporlaması, motivasyonu ve iletişimi geliştirmesi ve sorunları tanımlaması için değerli bilgiler sağlar (Faiteh ve Aasri, 2022).

İşletmelerde katma değer oluşturmada en önemli ölçütlerden biri ücret faktörüdür. Ücret faktörü hem nitelik hem de nicelik olarak işletmelerde bir katma değer ortaya koymaktadır. Nitelik olarak ortaya konulan katma değer, motivasyon, iş tatmini, başarı ve işletmede kalite gibi faktörlere etki etmekte, niceliksel olarak da kar, getiri ve defter değeri üzerinde bir şirket değeri gibi faktörlere etki etmektedir. Çalışmada ücret faktörünün nicelik yönünden katma değer üzerindeki etkisi incelenmiştir. Ücret faktörü işletmelerde, çalışanı görevinde motive etmek, çalışanı yükseltmeye özendirmek, işletmelere nitelikli insan gücü çekmek ve çalışanın kendini gerçekleştirme için cesaretlendirmek (Ergül, 2006) gibi etkilere sahip olmasının yanında çalışanların işletmeye katma değer sağlama gibi etkiye de sahiptir. İşletmelerin temel beklentisi çalışanlara yapılacak her ek birim ödemenin, yapılan ödemeden daha fazla katma değere dönüşmesidir. Diğer bir ifade ile çalışanlara yapılan ödemenin katma değer üzerindeki marjinal katkısının olumlu olması istenmektedir (Gürkan vd, 2015). Bu da işletmede çalışanın katma değer oluşturması üzerinde ücretin etkili olabileceğini ifade etmektedir.

### **Araştırmanın Amacı**

Sigorta, reasürans ve emeklilik şirketleri (SH), finansal hizmetler (FH) ile finansal hizmetler ve sigorta faaliyetleri için yardımcı hizmetler (FSYH) sunan sektörlerde çalışanlara yapılan maaş artışlarının kurumun ürettiği katma değer üzerinde nasıl bir etki yarattığını ortaya koymaktır. Çalışmada ele alınan Finansal hizmetler; bankalar, özel finans kurumları, finansal kiralama, faktöring şirketleri ve tarım kredi kooperatiflerini kapsamaktadır. Finansal hizmetler sınıfına 2003 yılında Esnaf ve Sanatkarlar Kredi ve Kefalet kooperatifleri dahil edilmiştir. 2006 yılından itibaren özel finans kurumlarına ek olarak katılım bankaları da eklenmiştir. 2009 yılında Varlık Yönetim Şirketleri, Gayrimenkul ve Girişim Sermayesi Yatırım Ortaklıkları Tüketici Finansman Şirketleri, Menkul Kıymet, İkrizatçılar, kapsama dahil edilmiştir. Sigorta hizmetleri sunan mali kuruluşlar ise Hayat sigortası şirketleri, Hayat Dışı sigorta şirketleri ile reasürans şirketlerini kapsamaktadır. Finansal hizmetler ve Sigorta faaliyetleri için yardımcı faaliyetlerden bulunan diğer şirketler ise Menkul Değerler Aracılık Şirketleri, Döviz Büroları, Sigorta Acenteleri (tüzel kişi) kapsamaktadır. 2008 yılında bu şirketlere Sigorta brokerleri dahil edilmiştir. 2009 yılında Sigorta Acenteleri (gerçek kişi) ve Sigorta Eksperleri, Vadeli İşlemler Aracılık Şirketleri Borsalar (İMKB, VOB ve İAB), Kredi Garanti Fonu A.Ş., Merkezi Kayıt Kuruluşu A.Ş. ve Portföy Yönetim Şirketleri kapsama dahil edilmiştir. 2010 yılında KDV Geri Ödeme Şirketleri ve Bankalararası Kart Merkezi kapsama dahil edilmiştir. Mali aracı kuruluşlarda toplam katma değer %89,9'u FH faaliyetlerinde, %7,4'ü SH fonları faaliyetlerinde, %2,7'si ise FSYH faaliyetlerinde oluşmaktadır.

### **Araştırmanın Literatürü**

Literatürde çalışmalar genellikle ücret faktörünün motivasyon ve iş tatmini üzerinde nasıl bir etki yarattığına yoğunlaşmış olup ücret ile üretilen katma değer arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara literatürde çok az rastlanılmıştır. Finansal sektör özelinde çalışmalar ağırlıklı olarak bankacılık sektörüne yoğunlaşmıştır. Literatürde ücret faktörünün oluşturduğu etki ile katma değer oluşmasında önemli olan faktörlerin araştırıldığı çalışmalar incelendiğinde,

Mallough ve Kleiner (2001) çalışmasında istihdam edilebilirlik ve ücret kazanma ilişkisinin belirleyicilerini ortaya koymayı amaçlamışlardır. Çalışmada yazarlar, istihdam edilebilirliğin akademik beceriler, mesleki beceriler ve işe özgü becerilerden oluştuğu, bununla birlikte iletişim, kişilerarası ilişkiler ve örgüt süreçlerinin yönetiminin de önemli olduğu, ücret kazanmanın belirleyicilerinin ise sahip olunan nitelikler, iş ve işlevsellikler ile katma değer yaratma potansiyelinin önemli olduğu belirlenmiştir. Ekonomik koşullar, coğrafi konum, görüşme becerileri, eğitim, deneyim, müzakere becerileri, maaş araştırması, ağ oluşturma becerileri, özgeçmiş becerileri, gibi belirleyicilerin istihdam edilebilirliği ve maaş kazanma kapasitesini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Kestane (2003) çalışmasında, ücret ile performans arasında ilişki kurularak oluşturulan ücret sistemi prensibine dayanarak performansa dayalı ücret sisteminin kamu kesiminde uygulanabilirliğini araştırmıştır. Yazar performans temelli ücret planlarının istenilen bir yapıda işleyebilmesi her şeyden önce performansın adil, rasyonel ve objektif bir biçimde ölçülmesine bağlı olduğu ve performansa yönelik değerlemelerin istenilen düzeyde işlemesine engel olacak konular üzerine yöneticilerin titizlikle odaklanmalarının gerekli olduğu bulgularına ulaşmıştır.

Soysal ve Tan (2013) çalışmasında çalışanların iş tatminini etkileyen faktörler ve bu faktörlerin sektörel bazda ne düzeyde birbirinden farklılaştıklarını ortaya koymayı amaçlamışlardır. Yazarlar çalışmada Kilis ilindeki kamu ve özel bankalarda çalışan personeller üzerinde nitel çalışma ile sonuca ulaşmaya çalışmışlardır. Çalışmada yazarlar özel ve kamu banka personeli arasında iş tatminini etkileyen farklılığın özelliklerle; ücret, terfi beklentileri, yönetim uygulamaları ve kısmen bilgi ve yetenek konularında ön plana çıktığı sonuçlarına ulaşmışlardır.

Babecký ve diğerleri (2017) çalışmasında ücret mali performans arasındaki ilişkiyi tersine ele alarak incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada finansal performans artışının ücret politikalarında meydana getirdiği değişikliğin boyutu incelenmiştir. Yazarlar 2010-2013 yılı ücret dinamikleri ağı araştırmasından elde ettikleri Çek firmalarına ilişkin verileri bilanço verileri ile karşılaştırarak ücret belirlemede finansal performansın önemli olduğu nakit akışın toplam varlıklara oranı yüksek olan firmalarda ücretlerin artma olasılığının daha yüksek olduğu ücretleri azaltan ve sabitleyen firmalarda nakit akışının düşük kalarak daha düşük bir finansal performansa neden olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır.

Alali (2020) çalışmasında Kuveyt bankacılık sektöründe çalışan personel sayısı ve personele ödenen ücretlerin bankaların mali performansları üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu araştırmıştır. Yazar, Kuveyt'te faaliyet gösteren 10 bankanın 200-2018 yılları verilerini kullanarak değişkenler arasındaki ilişkiyi panel regresyon analizi yardımıyla tanımlamaya çalışmıştır. Çalışmada personel sayısının bankaların finansal performansları üzerinde bir etkiye sahip olmadığını fakat ödenen yüksek ücretlerin personellerin daha çok verimli çalışarak bankaların finansal performansları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonuçlarına ulaşmıştır.

Vardar ve Ciğer (2022) çalışmalarında işletmelere ait finansal tablolar kullanılarak katma değer açısından şirketin performansını incelemeyi amaçlamışlardır. Yazarlar işletmede yaratılan değerlerin üretim faktörleri arasında nasıl dağıtıldığını sunan katma değer tablosu oluşturarak firmaların verimlilik ve performans ölçümünde katma değer tablosunun da değerlendirilmesi hususunu ortaya koymuşlardır.

### **Araştırmanın Yöntem, Veri Seti ve Değişkenleri**

Çalışmada, TÜİK'ten elde edilen mali sektör istihdam ve temel verileri kullanılmıştır. Veriler 2002-2021 yılları arası yıllık veri olarak çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmada verilerden öncelikle kişi başı maaş (bağımsız değişken) ve kişi başına yaratılan katma değer serisi (bağımlı değişken) oluşturulmuştur. Elde edilen seriler öncelikle enflasyonun etkisinden arındırılmış ve çalışmaya dahil edilmiştir. Enflasyondan

arındırılan seriler daha sonra döviz kurunun etkisinden arındırılarak daha reel hale getirilmiştir. Elde edilen serilerin kısmen durağan yapıya kavuşması adına değişkenlerin logaritmik formları çalışmada kullanılmıştır.

Çalışmada değişkenler arasındaki ilişki En Küçük Kareler Yöntemi (OLS) ile ortaya konulmuştur. Öncelikle Regresyon Analizlerinin (OLS) Varsayımları olan çoklu doğrusal bağlantının olup olmadığı test edilerek hataların normal dağılıp dağılmadığına bakılmıştır. Akabinde modelde değişen varyans sorunun olup olmadığı test edilmiştir. Tahminleme yapmadan önce son olarak da modellerde otokorelasyon olup olmadığı test edilerek değişkenler arasındaki ilişki tahmin edilmiştir.

## Regresyon Analizi

Bağımlı değişken ile bir veya birden fazla bağımsız değişken arasındaki ilişkiyi inceleyen regresyon analizinde değişkenler arasında bir sebep sonuç ilişkisi var olup matematiksel model ile açıklanmaktadır. Oluşturulan bu model, regresyon modeli ya da regresyon denklemi olarak ifade edilmektedir. Oluşturulan modelde bir bağımlı değişken ve bir bağımsız değişken yer alıyorsa bu modele basit regresyon modeli, bir bağımlı değişken ve birden çok bağımsız değişken var ise oluşan modele ise çoklu regresyon modeli denilmektedir. Regresyon modeli oluşturmadaki temel amaç bağımsız değişken ya da bağımsız değişkenler yardımıyla bağımlı değişken hakkında fikir verebilecek bir tahmin modeli oluşturmaktır (Hoş, 2020). Bağımlı değişken, bağımsız değişken(ler) tarafından açıklanmaya çalışılan değişkendir (Karabulut ve Şeker, 2018). Bir bağımlı bir bağımsız değişkenden oluşan basit bir regresyon denklemi Denklem 1’de olduğu gibi oluşturulmaktadır.

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{it} + u_{it} \quad (1)$$

Denklemden  $\beta_0$  ve  $\beta_1$  modelin bilinmeyen parametreleri ve  $u_{it}$  hata terimini ifade etmektedir.  $Y_{it}$  modelin bağımlı değişkenini  $X_{it}$  ise modelin bağımsız değişkenini ifade etmektedir. Çalışmada bir bağımlı bir bağımsız değişkenden oluşan her mali sektör için reel katma değer ve kişi başı maaş değişkenleri kullanılarak araştırma modeli oluşturulmuştur.

Finansal Hizmetler Sektörü için oluşturulan model Denklem 2’de verilmiştir.

$$FHRKD_{it} = \beta_0 + \beta_1 FHRM_{it} + u_{it} \quad (2)$$

Sigorta Faaliyetleri Sektörü için oluşturulan model Denklem 3’te verilmiştir.

$$SRRKD_{it} = \beta_0 + \beta_1 SRM_{it} + u_{it} \quad (3)$$

Finansal Hizmetler ve Sigorta Faaliyetleri için oluşturulan model Denklem 4’te verilmiştir.

$$YHRKD_{it} = \beta_0 + \beta_1 YHRM_{it} + u_{it} \quad (4)$$

Oluşturulan modellerin tahminlemesi yapılmadan önce regresyon analizinin varsayımlarının sağlanması gerekmektedir. Regresyon analizi varsayımlarında, modellerde hataların normal dağılımı, çoklu doğrusal bağlantı problemi, modellerde otokorelasyon ve değişen varyans varsayımları test edilmelidir (Şahinler, 2000);

Çalışmada öncelikle her sektör için oluşturulan modellerde regresyon analizinin varsayımlarından çoklu doğrusal bağlantının olup olmadığı incelenmelidir. çoklu doğrusal bağlantı, serbest değişkenler arasında doğrusal veya doğrusala yakın ilişkilerin varlığı durumudur. Zaman serileri trend etkisi altında kaldığından regresyon analizinde çoklu doğrusal bağlılığa rastlanır. Zaman serilerinde çoklu doğrusal bağlantı durumunda; teorik açıdan çok önemli olmayan bağımsız değişkenler model dışında bırakılabilir. Modelde çoklu doğrusal bağlantının olup olmaması Variance Inflation Factors (VIF) değeri ile ölçülmektedir (Bahçecitar ve Aktaş, 2017). VIF değeri her faktör için mevcut olan eşzamanlılık derecesini ölçmek için

kullanılan araçlardan biridir. VIF'ler, adlarını, tahmin edilen katsayıların varyansının ne kadar arttığını, doğrusal bağımsız değişkenlerden kaynaklandığını bildirmelerinden alırlar (Craney ve Surles, 2002). VIF değerinin 10'dan büyük olması durumunda modelde çoklu doğrusal bağlantı probleminin var olduğu ifade edilmektedir (Topal vd, 2010).

Regresyon analizinde bağımlı değişkenlerin normal rastlantısal değişkenler olması için hata terimlerinin normal dağılım göstermesi gerekmektedir. Normallik varsayımı analizi Kolmogorov-Smirnov testi, Ki-Kare uygunluk testi, Jarque-Bera testi ve Shapiro Wilk testi gibi yöntemlerle analiz edilmektedir. Çalışmada hataların normal dağılıp dağılmadığının analizi Jarque-Bera testi aracılığı ile incelenmiştir. Jarque-Bera testinde hata terimlerinin normal dağılım içerisinde olup olmadığı testin olasılık değeri aracılığı ile belirlenmektedir. Testin olasılık değerinin 0,05'ten büyük olması durumunda normal dağılıma sahip olduğu söylenebilmektedir (İşler, 2022).

Farklı gözlemler için aynı hatalar arasında korelasyonun olmaması durumu regresyon analizinin temel varsayımlarından biri olarak bilinmektedir. Hata terimleri arasında bir ilişki mevcut ise modelde oto-korelasyon sorunu olduğu söylenebilir. (Korkmaz vd. 2010:101). Çalışmada, her bir sektör için oluşturulan üç modelde oto-korelasyon sorununun varlığı Breush Godfrey LM testi aracılığıyla test edilmiştir. Modellerin olasılık değerinin 0,05 değerinden küçük olması durumu modellerde oto-korelasyonun olduğunu göstermektedir. Olasılık değerlerinin 0,05'ten büyük olması durumunda da modellerde oto-korelasyonun sorununun olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Newey-West OLS standart hataları düzeltme yöntemi kullanılarak otokorelasyon sorunu çözülmüştür (Yamak ve Tanrıöver, 2012).

Regresyon analizinin bir diğer önemli varsayımı ise değişen varyans varsayımdır. Değişen varyans, hata teriminin varyansının, bağımsız değişkendirdeki değişimlere göre değiştiği durum olarak ifade edilmektedir (Tari, 2011:169). Çalışmada oluşturulan modellerdeki değişen varyans sorunu Breusch Pagan Godfrey testi yardımıyla test edilmiştir. Yapılan test sonucunda küçük bir değer aldığı durumda modellerde değişen varyansın olduğu, elde edilen test istatistiğinin olasılık değeri 0,05 değerinden büyük olduğu durumda ise modellerde değişen varyansın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

## BULGULAR

Çalışmada FH sektörü, SH sektörü ve FSYH sektörü verileri kullanılarak, sektör çalışanlarına ödenen ücret faktörünün yaratılan katma değer üzerine etkisi analiz edilmiştir. Yapılan analizlerde her sektör için regresyon analizleri yapılarak oluşturulan model OLS tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Sektörlere ait regresyon analiz sonuçları ve model tahmin sonuçları tablolar halinde verilmiştir.

**Tablo 1** Finansal Hizmetler Sektörü Regresyon Analiz Sonuçları

Model	Çoklu Doğrusal Bağlantı	Hataların Normal Dağılımı	Değişen Varyans Testi	Otokorelasyon Testi
	Variance infation factors	Jarque-Bera	(Breusch Pagan Godfrey Test)	(Breusch Godfrey Serial Correlation LM Test)
	VIF Değeri		Obs*R-Squared	Obs*R-Squared
<b>FHRKD<sub>it</sub>=β<sub>0</sub>+β<sub>1</sub>FHRMit+u<sub>it</sub></b>	1.000	0.2296 [0.8915]	0.5658 [0.4519]	6.5715 [0.0869]

FH sektörüne ait regresyon analiz sonuçlarının yer aldığı Tablo 1 incelendiğinde modelde VIF değerinin 1 olması ve 10'dan küçük olmasından dolayı çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmadığı görülmektedir. Modelde hataların normal dağılıp dağılmadığı ise Jarque-Bera testi ile test edilmiş ve olasılık değerinin 0.05'ten büyük olmasından dolayı hataların normal dağıldığı belirlenmiştir. Regresyon analizinin varsayımlarından olan modelde değişen varyans sorunu Breusch Pagan Godfrey testi ile test edilmiş ve

olasılık değerinin 0,05'ten büyük olması nedeniyle modelde değişen varyans sorununun olmadığı gözlemlenmiştir. Modelde hata terimleri arasında bir ilişkinin olup olmaması durumu olan oto-korelasyon sorunu ise Breusch Godfrey Serial Correlation LM testi ile test edilmiş ve modelde oto-korelasyon sorununun olmadığı belirlenmiştir. Modelin regresyon analizi yapıldıktan sonra model, OLS tahmin yöntemi ile tahmin edilmiş ve tahmin sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

**Tablo 2** Finansal Hizmetler Sektörü Model Tahmin Sonuçları

Araştırmanın Modelleri	Eğim Parametresi	Olasılık Değeri	R <sup>2</sup>
$FHRKD_{it} = \beta_0 + \beta_1 FHRMit + u_{it}$	1.3081	0.0000	0.9410

Tablo 2'de yer alan modelin tahmin sonuçları incelendiğinde Finansal Hizmetler Reel Maaş (FHRM) bağımsız değişkeninin Finansal Hizmetler Reel Katma Değer üzerinde pozitif ve aynı yönlü bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Reel maaşta meydana gelecek bir birimlik bir değişimin yaratılan reel katma değer üzerinde 1.3 birimlik bir değişim yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Modelin açıklama gücünü temsil eden R2 değerinin yüksek çıkması modelin açıklama gücünün yüksek olduğunu göstermektedir.

Çalışmada incelenen bir diğer sektör olan Sigorta Faaliyetleri sektörüne ait olan regresyon analiz sonuçları ise Tablo 3'te verilmiştir

**Tablo 3** Sigorta Faaliyetleri Sektörü Regresyon Analiz Sonuçları

Model	Çoklu Doğrusal Bağlantı	Hataların Normal Dağılımı	Değişen Varyans Testi	Otokorelasyon Testi
	Variance inflation factors	Jarque-Bera	(Breusch Pagan Godfrey Test)	(Breusch Godfrey Serial Correlation LM Test)
	VIF Değeri		Obs*R-Squared	Obs*R-Squared
$SRKD_{it} = \beta_0 + \beta_1 SRMit + u_{it}$	1.000	1.3472 [0.5098]	2.7605 [0.0966]	12.3101 [0.0021]

Tablo 3'te yer alan sektöre ait regresyon analiz sonuçları incelendiğinde, modelin VIF değerinin 10'dan küçük olduğu ve dolayısıyla modelde çoklu doğrusal bağlantının olmadığı görülmektedir. Regresyon analizinin varsayımlarından olan hataları normal dağılımında Jarque-Bera test sonucuna göre olasılık değerinin 0,05'ten büyük olduğu ve dolayısıyla hataların normal dağıldığı, modelde değişen varyans probleminin olmadığı tespit edilmiştir. modelde oto-korelasyon sorunu Breusch Godfrey LM testi ile test edilmiş ve olasılık değerinin 0,05 değerinden küçük olduğu ve dolayısıyla modelde oto-korelasyon sorununun olduğu belirlenmiştir. Newey-West OLS standart hataları düzeltme yöntemi kullanılarak modelde otokorelasyon sorunu çözülmüştür. SH sektörüne ait model tahmin sonuçları da Tablo 4'te verilmiştir.

**Tablo 4** Sigorta Faaliyetleri Sektörü Model Tahmin Sonuçları

Araştırmanın Modeli	Eğim Parametresi	Olasılık Değeri	R <sup>2</sup>
$SRKD_{it} = \beta_0 + \beta_1 SRMit + u_{it}$	1.1255	0.0000	0.8300

Sigorta faaliyetleri sektörü model tahmin sonucu incelendiğinde ise Sigorta Faaliyetleri Reel maaş (SRM) değişkeninin Sigorta Faaliyetleri Reel Katma Değer (SRKD) bağımlı değişkeninin üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. SRM değişkeninde meydana gelen 1 birimlik değişimin, SRKD değişkeni üzerinde 1.1255 oranında bir değişim yarattığı ve modelin anlamlılık gücü olan R2 değerinin de %83 ile yüksek bir değer aldığı belirlenmiştir.

Çalışmada incelenen bir diğer sektör olan FSYH Sektörüne ait regresyon analiz sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır.

**Tablo 5** Finansal Hizmetler ve Sigorta Faaliyetleri için Yardımcı Hizmetler Sektörü Regresyon Analiz Sonuçları

Model	Çoklu Doğrusal Bağlantı	Hataların Normal Dağılımı	Değişen Varyans Testi	Otokorelasyon Testi
	Variance inflation factors	Jarque-Bera	(Breusch Pagan Godfrey Test)	(Breusch Godfrey Serial Correlation LM Test)
	VIF Değeri		Obs*R-Squared	Obs*R-Squared
$YHRKD_{it}=\beta_0+\beta_1YHRMit+u_{it}$	1.000	0.2650 [0.3222]	3.4165 [0.0645]	11.6271 [0.0030]

Tablo 5 incelendiğinde, FSYH Sektörüne ait oluşturulan modelde VIF değeri 1 olarak belirlenmiş ve 10 değerinden düşük olduğundan modelde çoklu doğrusal bağlantının olmadığı görülmüştür. Modelde Jarque-Bera test sonucuna göre olasılık değerinin 0,05'ten büyük olduğundan hataların normal dağıldığı ve Breusch Pagan Godfrey test sonucuna göre modelde değişen varyans sorununun olmadığı belirlenmiştir. Modelin otokorelasyon durumunu gösteren Breusch Godfrey Serial Correlation LM testi sonucu incelendiğinde ise olasılık değerinin 0,05'ten küçük olduğu ve dolayısıyla da modelde oto-korelasyon sorununun yer aldığı görülmektedir. Regresyon analizi varsayımlarından modelde oto-korelasyon sorununun olmaması gerektiğinden Newey-West OLS standart hataları düzeltme yöntemi kullanılarak modelde otokorelasyon sorunu çözülmüştür.

FSYH Sektörüne ait model OLS tahmincisi ile tahmin edilmiş ve Tablo 6'da verilmiştir.

**Tablo 6** Finansal Hizmetler ve Sigorta Faaliyetleri için Yardımcı Hizmetler Sektörüne ait Model Tahmin Sonuçları

Araştırmanın Modeli	Eğim Parametresi	Olasılık Değeri	R <sup>2</sup>
$YHRKD_{it}=\beta_0+\beta_1YHRMit+u_{it}$	1.052	0.0000	0.4691

Tablo 6'da yer alan FSYH Sektörüne ait Model Tahmin Sonuçları incelendiğinde, değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlı ve pozitif yönde olduğu görülmektedir. Yardımcı Hizmetler Reel Maaş (YHRM) bağımsız değişkeninin Yardımcı Hizmetler Reel Katma Değer (YHRKD) değişkeni üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. YHRM değişkeninde meydana gelecek bir birimlik bir değişimin YHRKD değişkeninde 1.052 birimlik bir değişim ortaya koyduğu görülmektedir. Modelin açıklama gücünü temsil eden R2 değerinin ise diğer sektörlere nazaran daha düşük çıktığı ama kabul edilebilir bir düzeyde olduğu söylenebilmektedir.

## SONUÇ ve ÖNERİLER

İşletmelerde temel amaç kar odaklı bir amaç yerine katma değer yaratma yönünde olmalıdır. İşletmelerde yaratılan katma değer hem niteliksel hem de niceliksel olarak çeşitli ölçüm yöntemleri ile ölçülmekte ve bu ölçümler işletme performansını genel olarak ele almaktadır. Özellikle mali sektörde yer alan işletmelerde katma değer kavramının üzerinde çok sayıda faktör etkili olmakta olup ücret de bunlardan biridir. İşletmelerin temel beklentisi yapılacak her ek birim ödemenin, yapılan ödemeden daha fazla katma değere dönüşmesidir. Başka bir deyişle, çalışanlara yapılan ödemenin katma değer üzerindeki marjinal katkısının olumlu olması istenmektedir. Bu amaçla çalışmada mali sektörde yer alan finansal hizmetler, sigorta hizmetleri ve finansal hizmetler ile sigorta faaliyetleri için yardımcı hizmetler sektörlerinde yer alan



firmalarda çalışanlara ödenen ücretin ortaya çıkacak katma değer üzerinde ne kadar etkili olduğu araştırılmıştır. Çalışmada değişkenler arasındaki ilişki regresyon analizi yardımıyla ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgular sonucunda bütün modellerin anlamlı oluşu ve FH, SH ve FSYH sektörlerinde ücret değişiminin katma değer üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Ücrette meydana gelebilecek bir birim artışın katma değeri bir birimden daha fazla arttırdığı tespit edilmiştir. Araştırma sonuçları; Mali Sektörlerde yer alan firmaların katma değer yaratarak işletme performansını yükseltmeleri için ücret politikalarını önemsemeleri gerekliliğini ortaya koymaktadır. İleriki çalışmalarda her sektörün firma bazlı analizi yapılarak sektörler arası kıyaslama yapılabilir.

## KAYNAKÇA

AlAli, M. S. (2020). Staffing Level, Wages and Banks Financial Performance. *International Research Journal of Finance and Economics*, 180, 48-53. <https://www.researchgate.net/publication/344516858>

Babecký, J., Galuščák, K., & Žigraiová, D. (2017). Wage dynamics and financial performance Czech National Bank Working Paper Series, 1-28 //www.nusl.cz/ntk/nusl-410281

Bahçecitapar, M., & Aktaş A.S. (2017). Çoklu doğrusal bağlantı durumunda doğrusal karma modelin kullanımı ve bir uygulama. *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 21. (6), 1349~1359. Doi 10.16984/saufenbilder.310730

Başaran, N., & Şahin, E. E. (2018). Finansal Performansın Değere Dayalı Ölçülmesinde Hissedar Katma Değeri (SVA) Yaklaşımı. *Kapadokya Akademik Bakış*, 2(1), 29-38. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/504944>

Craney, T. A., & Surlles, J. G. (2002). Model-dependent variance inflation factor cutoff values. *Quality engineering*, 14(3), 391-403. <https://www.tandfonline.com/loi/lqen20>

Ergül, H. F. (2006). Kurumlarda Ücret, Ücret Sistemleri ve Ücret-Başarı İlişkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(18), 92-105. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/69918>

Faiteh, A., & Aasri, M. R. (2022). Internal Audit and Added Value: What is the Relationship? Literature Review. *Universal Journal of Accounting and Finance*, 10(3), 666-675. DOI: 10.13189/ujaf.2022.100304

Güler, G. E. (2009). Otel İşletmelerinde Değer Yaratma ve Müşteri Değeri Algılaması Üzerine Bir Araştırma (Edirne'deki Oteller Örneği). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20(1), 61-76. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/154384>

Gürkan, S., Gökbulut, R. İ., & Çolak, N. (2015). Entelektüel katma değer katsayısı bileşenlerinin işletmelerin finansal performansı üzerindeki etkisi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 45-64. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/528496>

Hoş, S. (2020). Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi Güvenilirliğinin Jackknife Tekniği ile Sınanmasına Yönelik Bir Araştırma. *Journal of Management & Economics Research*, 18(4). <https://www.researchgate.net/publication/348004786>

İşler, D. (2022). Türkiye'de askeri harcamalar ile dış borç, enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkinin çoklu doğrusal regresyon yöntemi ve var yöntem ile analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 1-25. DOI: 10.53443/anadoluibfd.1006298

- Karabulut, R., & Şeker, K. (2018). Belirlenmiş değişkenlerin vergi gelirleri üzerindeki etkisi: çoklu doğrusal regresyon analizi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23(3), 1049-1070. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1008009>
- Kestane, D. (2003). Performansa dayalı ücret sistemi ve kamu kesiminde uygulanabilirliği. Maliye Dergisi, 142(144), 126-144. <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/34120338>
- Korkmaz, T., Yıldız, B., & Gökbulut, R. İ. (2010). "Testing the validity of CAPM in ISE national 100 index with panel data analysis". Istanbul University Journal of the School of Business, 39(1), 95-105. <https://avesis.istanbul.edu.tr/yayin/ce8c4f0e-52b2-4fde-8c17-92989936b67d/testing-the-validity-of-capm-in-ise-national-100-index-with-panel-data-analysis>
- Mallough, S., & Kleiner, B. H. (2001). How to determine employability and wage earning capacity. Management research news, 24(3/4), 118-122. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/01409170110782847/full/pdf>
- Şahinler, S. (2000). En küçük kareler yöntemi ile doğrusal regresyon modeli oluşturmanın temel prensipleri. Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 5(1-2), 57-73. <https://www.researchgate.net/publication/305711004>
- Tarı, R. (2011). Ekonometri, 7. Baskı, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Uzun, E. (2019). İşletme Büyüklüklerinin Muhasebe Kalitesi Üzerine Etkisi. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 6(2), 101-111. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/43544/521418>
- Vardar, G. Ç., & Ciğer, A. (2022). Performans Ölçümünde Katma Değer Tablosunun Önemi. Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, 24(MODAVICA Özel Sayısı), 110-130. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2212798>
- Topal, M., Eyduran, E., Yağanoğlu, A. M., Sönmez, A., & Keskin, S. (2010). Çoklu doğrusal bağlantı durumunda ridge ve temel bileşenler regresyon analiz yöntemlerinin kullanımı. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 41(1), 53-57. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/35348>
- Venanzi, D. (2011). Financial performance measures and value creation: The state of the art. Springer <http://www.springer.com/series/8860>
- Yamak, N., & Tanrıöver, B. (2012). Asimetrik iktisadi dalgalanmalar: teori ve uygulama. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 17-24 <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11421/155/846248.pdf?sequence=1>



## Tarihi Köprüde Yakın Çevre Sorunları: Diyarbakır Silvan (On Gözlü Köprü) Köprüsü

Arya BİÇEN

Dr. Öğr. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fak.

[abicen@beu.edu.tr](mailto:abicen@beu.edu.tr)

<https://orcid.org/0000-0002-8747-051X>

Makale Başvuru Tarihi : 27..07.2023

Makale Kabul Tarihi : 26.09.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Doi: 10.5281/zenodo.10004395

### Özet

#### Anahtar Kelimeler:

Tarihi Köprüler,  
On Gözlü Köprü,  
Silvan Köprüsü,  
Koruma,  
Yakın Çevre  
Sorunları,

Kültürel miras öğelerinin, temel fonksiyonunu yitirdikten sonra, sosyal dokuyla bütünleşmesi ve kültürel etkinlik alanı olarak kullanılması bu yapıların korunarak varlıklarının uzun süre devamını sağlayacaktır. Çalışma kapsamında 2008 yılında restorasyonu tamamlanan kültürel mirasımızın önemli bir unsuru olan Silvan (On Gözlü) Köprüsü ve çevre düzenlemesi ele alınmıştır. Köprü'nün üzeri ve çevresi sosyal ve kültürel etkinlik alanı olarak kullanılmaktadır. Özellikle sıcak yaz gecelerinde, nehir kenarındaki restoran ve çay bahçeleri oldukça yoğun biçimde kullanılmaktadır. Yerel halk tarafından müzik eşliğinde halk oyunlarının oynanması, Hidirellez Bayramı ve dini bayramlarda ziyaret edilmesi ve çiftlerin merasimlerinde fotoğraf çekmek için arka fon olarak tercih etmesi gibi etkinlikler için sıklıkla kullanılan bir alandır. Ancak tescilli bir yapı olan köprü'nün kent için bir etkinlik alanına dönüşmesi beraberinde birtakım problemleri de getirmiştir. Köprü restorasyonundan hemen sonra yapılan onaylanan koruma planında mesire alanı olarak planlanan köprü etrafında koruma sınırına yakın alan hızla yapılaşmaktadır. Bu makalenin temel problemi anıtsal yapıların yaşanabilir kılınması ve korunması arasındaki ince çizgidir. Bu bilgiler ışığında Diyarbakır sosyal yaşamının önemli bir parçası olan Silvan (On Gözlü) köprü'nün incelenmesi ve yarattığı karmaşanın anlatılması amaçlanmaktadır. Çalışmada yaklaşım sorunlarının ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Köprü çevre düzenlemesiyle birlikte kente kazandırılrsa da köprü'nün yakın çevresinde inşa edilen yapılaşmaların düzenlenmesi gerektiği düşünülmektedir.

### Problems In The Immediate Surroundings Of A Historical Bridge: The Silvan (Ten-Eyed Bridge) Bridge In Diyarbakir

#### Abstract

#### Keywords:

Historical Bridges,  
Ten-Eyed Bridge,  
Silvan Bridge,  
Preservation,  
Problems of  
Immediate  
Surroundings

Having lost their primary function, the integration of cultural heritage objects with social fabric and the usage of them as cultural event venues would assist in the preservation of such structures, enabling them to continue to exist for a long time. This study focused on one of the important objects of Türkiye's cultural heritage, the Silvan Bridge or the Ten Arches Bridge, whose restoration was completed in 2018, and its landscaping. The bridge and its surroundings are being used as a venue for social and cultural activities. Especially on hot summer nights, the restaurants and tea gardens by the river. Local people frequently use this area as a place where the folk music is played and the folk dances accompanying, the Hidirellez Festival and religious festivals are celebrated, and the outdoor photoshoots of couples are taken place. However, the transformation of the bridge which is a registered historic place into a place where local events take place has posed some problems. The area close to the conservation zone around the bridge, which was planned to serve as a recreational space in the conservation plan drawn up after the restoration, has urbanized rapidly. The main problem that this study focuses on is the fine line between making monumental structures habitable and preserving them. In the scope of these, the study aims to examine the Silvan (Ten- Eyed) Bridge, which is an important part of social life in Diyarbakir, and to present the chaos it creates. The study seeks to reveal the problems related to approaches adopted. Although the bridge is reintegrated into the city thanks to its landscaping, it is thought that the buildings constructed in the immediate surroundings of the bridge need to be regulated.

## GİRİŞ

Yerleşim alanlarını ticaretin yapılması, sos-kültürel ve teknolojik gelişmelerin paylaşılması, ürün dağıtımının yapılması, mevcut olmayan/daha iyi sağlık, eğitim, yasal, yönetsel yapı gibi sayılabilecek birçok sebeple birbirine bağlayan ulaşım aksları toplumların gelişmesi/büyümesi için fiziki olduğu kadar stratejik bağlardır. Bu nedenle gelişime/yeniliklere de bağlı yol ağları sürekli bir değişim içindedir. Bu ağların bir parçası olan köprüler de, genellikle şehir merkezinden uzakta, ırmakların ya da çayların üzerinde yer almaktadır. Bu köprülerin birçoğu yol güzergâhlarının değiştirilmesi veya hemen yanına yapılmış betonarme veya çelik köprülerin aynı işlevi devralması nedeniyle (Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2009: 370) ya kullanılmamakta ya da çok az kullanılmaktadır. Zamana yenilen yapıyı yeniden yaşama kazandırmanın, doğru bir biçimde analiz ederek yeni işlev vermenin yapıya ve çevresine kattığı değer yadsınamaz bir gerçektir (Demir ve Kakdaş Ateş 2020). Ancak köprülerin sürekli bir bakımı ve onarımı yapılamamakta, köprüler genellikle kaderine terk edilmektedir (Çulpan 2002:önsöz).

Bu noktada Silvan (On Gözlü) Köprüsü kaderine terk edilmemiş restorasyon çalışmaları sonucunda köprü, çevre düzenlemesiyle kente bir rekreasyon alanı olarak kazandırılmıştır. Köprünün üzeri ve çevresi günümüzde sosyal ve kültürel etkinlik alanı olarak kullanılmaktadır. Özellikle sıcak yaz gecelerinde, sıcaklığın biraz daha düşük olduğu, nehir kenarındaki restoran ve çay bahçeleri oldukça yoğun biçimde kullanılmaktadır. Yerel halk tarafından gece geç saatlere kadar süren davul zurna ile müzik yapılması, halk oyunlarının oynanması, Hıdırellez Bayramı'nda kâğıtlara yazılan dileklerin suya bırakılması, dilek fenerlerinin uçurulması, dini bayramlarda ziyaret edilmesi ve çiftlerin özel gün merasimlerinde fotoğraf çekmek için arka fon olarak kullanması gibi etkinlikler için sıklıkla kullanılan bir alandır (Demir, 2021). Ancak tescilli bir yapı olan köprünün kent için bir etkinlik alanına dönüşmesi beraberinde birtakım problemleri de getirmiştir. Koruma adına atılan adımda restorasyon çalışmaları köprü için bir kazanım olsa da etrafında gelişen sosyal yaşam aktiviteleri ile oluşan insan sirkülasyonunun potansiyel kazanç aracı olarak görülmesi kontrolsüz yapılaşmanın da artmasına neden olmuştur. Köprü restorasyonundan hemen sonra yapılan 2008 yılında onaylanan koruma planında mesire alanı olarak düzenlenmesi planlanan köprü etrafında koruma sınırına yakın alan hızla yapılaşmaktadır. Ayrıca yola paralel oluşturulan otopark alanları da yaya ve araç sirkülasyonu için tehlike arz etmektedir. Bu makalenin temel problemi anıtsal yapıların yaşanılabilir kılınması ve korunması arasındaki ince çizgidir. On Gözlü Köprü yaşayan mekânların korunması ve gelecek nesillere aktarımı konusunda önemli bir çalışma alanı olarak görülmektedir.

## KÜLTÜR MİRASINDA YAKIN ÇEVRE İLİŞKİSİ

UNESCO<sup>1</sup> kültürel mirası “tarihi ve yapılaşmış çevreyi oluşturan anıtlar, mimari değeri olan yapı grupları ve sit alanları” olarak tanımlamaktadır (URL -1). Bu sözleşme ilkelerine göre kültürel ve doğal mirasın korunmasında ve sürdürülebilirliğin sağlanmasında yasal-yönetsel olarak üst ölçekli kararlar ile devlete yükümlülük, topluma ve bireylere ise bilinçli yaklaşım açısından sorumluluk getirmektedir. Kültürel mirasın bellek ve temsil ögesi olmasının farkındalığı ile miras unsurlarının korunması ve bu doğrultuda atılacak adımlar önemlidir. Bununla birlikte tarihi ve kültürel anlamı olan anıtlar, kültürel miras alanı çerçevesinde, doğal ve yapılı çevresiyle bir bütün olarak korunması için alınan ilkesel kararların benimsetilmesi ve uygulanması gerekmektedir.

Birleşmiş Milletler çatısı altındaki kuruluşların uluslararası düzeyde yaptığı çalışmalar sonucunda da kültürel mirasın yalnızca bulunduğu topraklardaki toplum için değil, tüm insanlık için anlam ifade ettiği görüşü kabul

<sup>1</sup> Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu tarafından 17 Ekim-21 Kasım 1972 tarihleri arasında, Paris'te yapılan genel konferansın 17. oturumunda imzalanan “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması Sözleşmesi” ile belirtilen hususu kayıt altına almıştır”.

edilmiştir (Öksüz Kuşçuoğlu ve Taş, 2017:61) Buna göre, Atina Anlaşması (1933)'nda, yapıların kullanılarak korunabileceği; ancak bu kullanımın onlara zarar vermemesi gerektiği, Venedik Tüzüğü (1964)'ünde, tarihi yapılara müdahalelerde tüm her yerde geçerli kuralların belirlendiği ve kabul edildiği, ICOMOS (1965) ile de tarihi yapıların korunması ile ilgili yöntem ve tekniklerin uygulanması ve geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

Kültürel mirasın korunması ve bu korumanın yönetilmesinin sürdürülebilir olabilmesi yalnızca fiziksel olarak sağlamlaştırılıp korunması değildir. Kültürel miras değerinin toplumun ekonomik ve sosyal gelişimine katkıda bulunmasının sağlanması gerekmektedir. Bu nedenle yönetim planının uygulanma aşaması, yaşatma yani günlük yaşama dâhil etme, ekonomik bir boyut kazandırma ve bu olguları gelecek nesillere taşıma çerçevesinde ilerlemelidir. Koruma ilkelerinden ödün verilmeden, korumanın topluma rağmen değil, toplumla birlikte yapılması temel prensip olarak ele alınmalıdır (Öksüz Kuşçuoğlu ve Taş 2017:64).

Tarihi Silvan (On Gözlü) köprüsünün de yaşatılarak korunması ve gelecek nesillere aktarılması gereken önemli bir kültürel miras ögesidir. Köprü 2008 yılında restorasyonu yapılarak çevre düzenlemesi de kurul kararıyla onaylanmıştır. Kullanıma açılmasından bu yana köprü çevresi hızla yapılaşmıştır. Nihayetinde 07.07.2020 tarih ve 7632 sayılı karara istinaden köprü çevresinde koruma sınırı güncellenerek sayısallaştırılmıştır. 1/5000'lik nazım imar planında Silvan (On Gözlü) Köprüsü ve civarı jeolojik yönden yerleşime uygun olmayan alan olarak gösterilmektedir. Ancak yerleşim olmamakla beraber günümüzde yaya sirkülasyonuna açık olan köprü etrafında günübirlik turizm tesisleri yer almakta ve sayıları her geçen gün artmaktadır.

Ülkemizde tarihi anıtsal özellik taşıyan kültürel miras öğelerinin korunması ile ilgili hükümler mevzuat kapsamında düzenlenmiştir (Tablo 1). Bununla beraber ülkemizde kıyı alanlarında yapılaşma ile ilgili mevzuat hükümleri de düzenlenmiştir (Tablo 1).

**Tablo 1.** Tarihi yapıların yakın çevresinde yapılacak düzenlemelerle ilgili yürürlükte olan mevzuat

Mevzuat	Tarih	Madde	Esas	Kapsam
2883 Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu (URL-2)	2011	57 EK- KHK- 648/48	“Tescilsiz parsellerde yapılacak her türlü müdahale ilgili idarelerin izin ve denetimi ile olmalı”	Parsel kullanımı
Koruma, Uygulama ve Denetim Büroları, Proje Büroları İle Eğitim Birimlerinin Kuruluş, İzin, Çalışma Usul Ve Esaslarına Dair Yönetmelik (URL-3)	2005	7/d	“Tescilsiz taşınmazlarda yapılacak her türlü tadilat ve tamiratta koruma amaçlı imar planı koşulları dikkate alınarak ve denetimi ile olmalı”	Tescilsiz taşınmazların onarımı
Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgelerinde ve Turizm Merkezlerinde Sahil şeridinde Planlama <sup>2</sup> (URL-4)	2003	17	“Tümüyle açık alan olarak toplumun kullanımına tahsis edilecek şekilde düzenlenir. Bu alanlarda sadece yaya yolları, gezinti ve dinlenme alanları, seyir teras ve alanları ile tanımlanan rekreatif amaçlı kullanımlar (Madde 4) ile belirlenen yapı ve tesisler yer alabilir (Madde 13)”.	Sahil şeridinde alan düzenlemeleri ve konaklama hariç günübirlik turizm yapı ve tesisleri
		13,14	“Sahil şeridinin ikinci bölümünde yapılacak günübirlik turizm yapı ve tesisleri için emsal 0.20'yi, bir (1) katı, h=4.50 metreyi, asma katlı yapılması halinde h=5.50 metreyi geçmemek üzere plan kararları getirilebilir”.	Konaklama hariç günübirlik turizm yapı ve tesisleri standartları
		18	“Uygulama imar planı olmaksızın hiçbir yapı ve tesis yapılamaz”.	Sahil şeridinde yapılanma

<sup>2</sup>“(1) 8/8/2020 tarihli ve 31207 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan değişiklik ile Yönetmeliğin adı Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgelerinde ve Turizm Merkezlerinde İmar Planlarının Hazırlanması ve Onaylanması İlişkin Yönetmelik iken metne işlendiği şekilde değiştirilmiştir”.

Kültür Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu 665 sayılı İlke Kararı (URL-5)	1999		“Korunması gerekli taşınmaz kültür ve tabiat varlıkları ile koruma alanları ve her türlü sit alanlarında görüntü kirliliğine yol açan müdahalelerin ortadan kaldırılmasının esastır.”	Sit alanı ışıklı ve ışısız tabela düzenlemeleri
Kültür Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu 664 sayılı İlke Kararı (URL-6)	1999		“Sit alanı dışındaki parsellerde, bu parselde cephe veren parsellerin koruma alanı olarak kabul edilmesine, bu alanlarda gelecekte yapılacak uygulamalarda aksaklıklara neden olunmaması için koruma kurulundan karar alınmadan bir uygulama yapılmaz.”	Parsel Kullanımı
Kültür Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu 681 sayılı İlke Kararı (URL-7)	2017		“KUDEB bulunan yerlerde; Koruma amaçlı imar planı onaylanmış sit alanlarında, taşınmaz kültür varlığının bulunduğu parseller dışındaki esaslı onarım ve yeni yapılanmaların; Gabari, kütle, malzeme, renk, cephe/plan/parsel tipolojisi vb. analiz örnekleri ile birlikte koruma bölge kurulunca değerlendirilerek, uygun bulunan koruma amaçlı imar planı ve plan hükümleri doğrultusunda, bünyesinde KUDEB kurulmuş idarelerin izin ve denetimi ile yapılabilir.”	Tescilsiz Yapılarda Esaslı Onarım ve Yeni Yapılanma
Kültür Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu 696 sayılı İlke Kararı (URL-8)	2002		“Koruma kurulunca veya Belediyesince (veya valilik) onaylı/onaylanan projesiyle yapılaşma izni alan ve inşaatı biten yapılara gerekli rapor ve fotoğrafların koruma kurulu müdürlüğüne iletilerek müdürlüğün uygun görüşü yazısı doğrultusunda iskân izni verilebilir”.	Taşınmazlar için iskân izni
Kültür Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu 775 sayılı İlke Kararı (URL-9)	2017		“Çatı aktarımı, oluk onarımı, boya-badana ve benzerlerine bakım; ahşap, madeni, pişmiş toprak, taş vb. çürüyen ya da bozularak eksilen mimari öğelerinin özgün biçimlerine uygun olarak aynı malzeme ile değiştirilmesi, bozulan iç ve dış sıvaların, kaplamaların, renk ve malzeme uyumu sağlanarak özgün biçimlerine uygun olarak yenilenmesinin ilgili koruma bölge kurulu kararı alındıktan sonra ilgili Valilik ve Belediyesinin denetim ve sorumluluğunda yapılabileceğidir.”	Tescilsiz Yapılarda Esaslı Onarım ve Yeni Yapılanma
3621 sayılı Kıyı Kanunu ve Kıyı Kanununun Uygulanmasına Dair Yönetmelik (URL-10)	1990		“Sahil şeridinin birinci bölümü tümüyle açık alan olarak toplumun kullanımına tahsis edilecek şekilde düzenlenir. Sahil şeridinin ikinci bölümü, toplumun yararlanmasına açık olmak şartı ile konaklama hariç günübirlik turizm yapı ve tesislerini kapsayacak şekilde düzenlenir. Sahil şeridinin ikinci bölümünde yapılacak günübirlik turizm yapı ve tesisleri için emsal 0.20' yi, bir (1) katı, H=4.50 metreyi, asma katlı yapılması halinde H=5.50 metreyi geçmemek üzere plan kararları getirilebilir.”	Sahil şeridinde yapılacak uygulamalar
Planlı Alanlar Yönetmeliği (URL-11)	2017	26	“İdareler; tasarrufu altındaki yol, meydan, otopark, park, yaya bölgesi, kaldırım gibi yerler ile bunlar üzerindeki kamu hizmetlerinin yürütülebilmesi için, TSE standartlarına ve ilgili mevzuatına göre rekreatif alan, tesis, reklam ve pano düzenlemeleri yapabilir. Yürütülen çalışmalarda tescilli ve tarihi yapılar ile doğal dokunun korunması esas alınır.”	Yapılaşma ve sunulan hizmetler

Mevzuat hükümlerine göre kültür varlığı olarak kabul edilen tescilli unsurların yakın çevresi de denetim ve kontrollü düzenlemelere tabidir. Tarihi köprünün restorasyon çalışmaları tamamlandıktan sonra köprünün yakın çevresi kentlilerin ve turistlerin kullanımına sunulmuştur. Dicle nehri üzerinde inşa edilmiş olan tarihi köprünün yakın çevresi düzenlenirken;

- 2883 sayılı kanun ve ilke kararları uyarınca tescilsiz parsellerin kullanımı,
- KUDEP yönetmeliği gereğince tescilsiz yapıların onarımı,
- Sahil şeridi planlama mevzuatı uyarınca kıyı şeridinde yapılabilecek düzenleme ve tesisler,
- İlke kararları ve Planlı alanlar yönetmeliği uyarınca pano, tabela vb. düzenlemeleri yapılması,
- İlgili birimlerce yapılacak denetimler sonrası kullanım izinlerinin alınması gerekmektedir.

Ülkemizde yürürlükte olan mevzuatlar gereğince tarihi yapıların korunmasında anıtsal mimari unsur ile beraber fiziki yakın çevresinde yapılacak tüm düzenleme ve tesisler belli sınırlamalara ve düzenlemelere tabidir. Anıtsal mimari unsurların bitişik parsellerinde çevre düzenlemeleri, yönlendirme ve ikaz tabelaları ile günübirlik tesisler yer alabilmektedir. Silvan (On Gözlü) Köprüsü bu düzenlemeler ile beraber kıyı kanunu ve ilgili yönetmeliklere de tabidir. Buna göre yapılacak altyapı ve üstyapı imalatlarında;

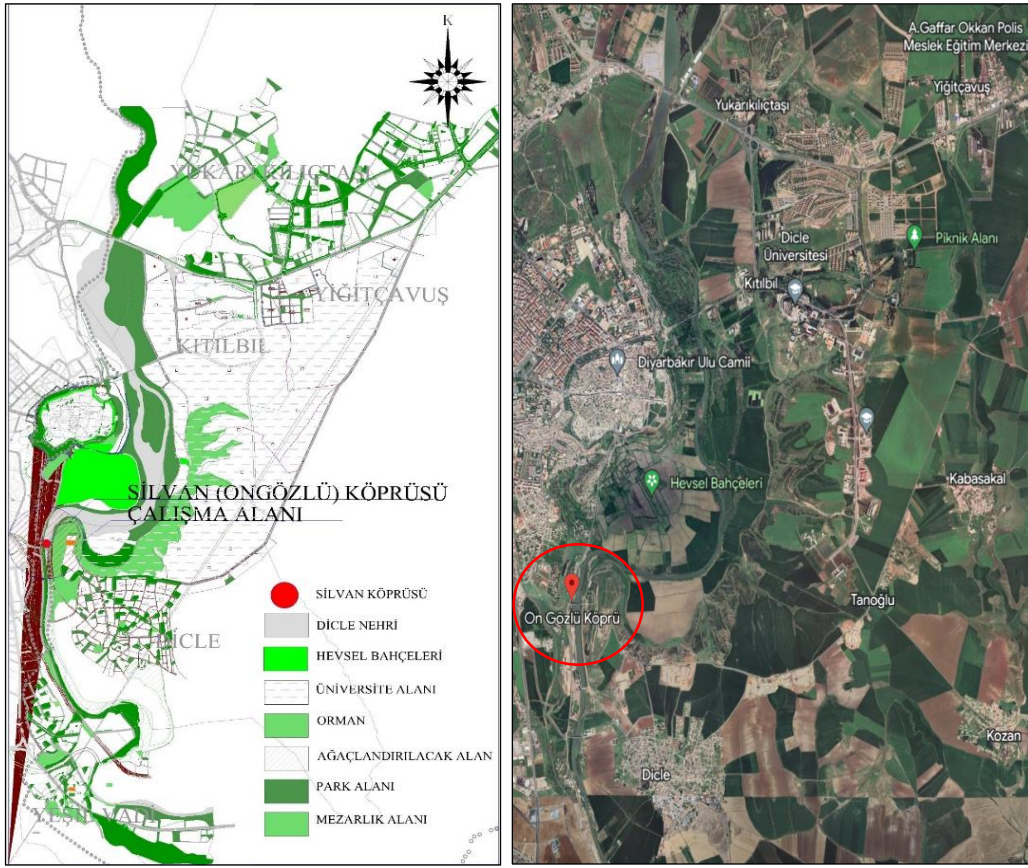
- Kıyı şeridinde ilk 50 m aksı için rekreasyon alanları ve yaya ulaşım yolları planlanmalıdır.
- 50 m aks sonrasındaki ikinci 50 m şerit için kamuya hizmet veren açık konaklama alanları, dinlenme, yeme-içme, eğlence, güvenlik, spor ilave sosyal tesisler günübirlik, maksimum yüksekliğe ve mevcut dokuya uygun olacak şekilde düzenlenmelidir.
- Malzeme seçimi ve yapım teknikleri esnek, dokuya uygun ve portatif olmalıdır.
- Yönlendirme ve ikaz tabelaları da görüntü kirliliğine sebep olmayacak biçimde olmalıdır.

Tescilsiz yapılarla ilgili iki önemli ilke kararına göre “KUDEB bulunan yerlerde; koruma amaçlı imar planı onaylanmış sit alanlarında, taşınmaz kültür varlığının bulunduğu parseller dışındaki esaslı onarım ve yeni yapılanmaların; gabari, kütle, malzeme, renk, cephe/plan/parsel tipolojisi vb. analiz örnekleri ile birlikte koruma bölge kurulunca değerlendirilerek uygun bulunan koruma amaçlı imar planı ve plan hükümleri doğrultusunda, bünyesinde KUDEB kurulmuş idarelerin izin ve denetimi ile yapılabileceğine” karar verilmiştir. Silvan Köprüsü’nün yakın çevre yapılaşması mevzuata göre yaklaşım, siluet, gabari, kütle/malzeme/renk vb. yönünden değerlendirilmelidir.

## **DİYARBAKIR SİLVAN (ON GÖZLÜ ) KÖPRÜSÜ VE YAKIN ÇEVRESİ**

Köprüler; aralarında engeller olan (çukur, su, yol ya da arazi vb.) iki kıyıyı birbirine bağlayarak yolu bir yandan ötekine erişirmek için yapılan, taş, ahşap, maden ve betonarme vb. malzemeden yapılardır (Hasol, 2019, 279). Fonksiyonları fiziki engelleri aşmak ve ulaşılabilirliği sağlamak olsa da; taş köprüler, çeşitli figür, süsleme ve yazıtları, malzemenin özen ve ince işçilikle kullanımı ve tasarımlarıyla anıtsal özellik göstermektedir (Çulpan, 2002). Bu anıtsal özellik gösteren taş köprülerden biri de Diyarbakır merkezde yer alan Silvan (On Gözlü) köprüsüdür. Tarihi köprü kaynaklarda; “halk arasında on açıklıklı olduğu için On Gözlü Köprü, Dicle Nehri üzerinde yer aldığından Dicle Köprüsü ve eski Silvan yolu üzerinde olduğundan Silvan Köprüsü” olarak adlandırılmaktadır (Halifeoğlu, vd., 2009, 650). Köprü, Diyarbakır-Mardin şehirlerarası yolunun kestirmesi olan bir güzergâhta yer almaktadır. Silvan Köprüsü, Kırklar Dağı eteklerinde, Diyarbakır’ın ilk yerleşim yeri olan Suriçi bölgesinin hemen dışında, şehre girişin dört

kapısından biri olan Mardin kapının üç km ötesinde ana ulaşım aksında yer almakta ve Dicle Nehri'nin iki kıyısını birleştirmektedir (Demir, 2021) (Şekil 1).



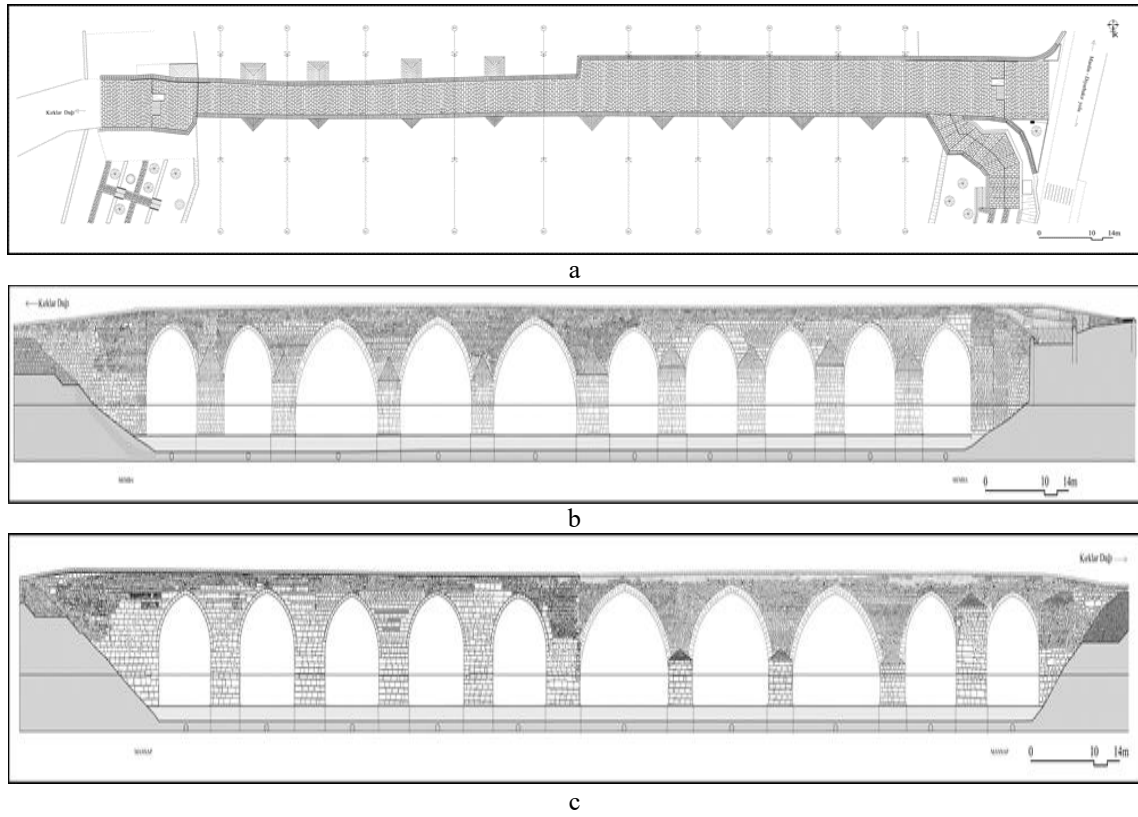
Şekil 1. Tarihi Silvan Köprüsü Konumu (1/5000 Nazım İmar Planı, URL-12)

Silvan Köprüsü'nün ilk yapıldığı tarihle ilgili kesin bir bilgi olmamakla beraber M. Van Berchem ve Albert Gabriel'e göre (Beysanoğlu, 1996, s.223), köprü'nün yerinde antik dönemde de bir köprü bulunduğu. Kente yakın bir köprü bulunmadığından konumuna göre bahsedilen bu köprü'nün Silvan (On gözlü) Köprüsü olabileceğine dair güçlü bir ihtimalin söz konusu olduğu vurgulanmaktadır (Dalkılıç, vd. 2009, 372). Emevi Halifesi Hişam tarafından Diyarbakır'da, 742-743 yıllarında, yıkılmış bir köprü'nün onarılmaya başlandığını ancak vefatıyla bu inşaatın durduğunu bildiren bir kitabeden söz edilmektedir. Bununla birlikte 974 yılı kuşatması başarısız olunca Rum İmparatorluğu orduları geri çekilirken köprü yıktırıldığı belirtilmektedir (Halifeoğlu vd., 2009, 650). Köprü'nün İslamiyet öncesine dayanan temeller üzerinde, 1065-1067 yıllarında, Mervanoğulları zamanında yapıldığı söylenmektedir (İlter, 1978). Köprü üzerinde bulunan kitabeden, birkaç defa kısmen veya tamamen yıkılıp yeniden yapıldığı düşünülen köprü'nün, bilinen en yakın ve doğru yapım tarihi anlaşılmaktadır. Kalker taşından kitabeğe göre; köprü Mervanoğlu Ahmed'in oğullarından Emir Müeyyid Devle Kasım Nasar'ın emriyle Kadı Ebu'l Hasan Abdulvahid bin Muhammed'in vasıtasıyla Ubeyd Bin Sacer'e yaptırılmış bilinen en erken tarihli İslam köprüsüdür (İlter, 1978, s.33).

Yığma yapım sistemi ile inşa edilen köprü'nün (Sert vd. 2009, 634) orijinal malzemeleri; yöresel bazalt taş, tuğla ve kalker taşıdır (Halifeoğlu vd. 2009, 656). On Gözlü yapının ilk beş gözü ile son iki gözü eşit açıklık ve kemer düzeninde, ortadaki üç kemer ise diğer gözlerden açıklık ölçüsü ve kemer biçimi bakımından farklı düzene sahiptir. Yapının geçirdiği onarım ve tamamlama aşamalarında, iç kısma çekilerek bu şekilde düzenlenmiş olduğu mevcut izlerden de anlaşılabilmektedir (Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2009, 372-373). Köprü, çok gözlü ve üstü düz olarak sınıflandırılmaktadır. Silvan Köprüsü toplamda 172 m uzunluğundadır. İlk beş göz 5,45 m-6,24 m, beşinci gözden sonra 9,69 m-10,20 m arası genişliktedir (Şekil 2). Parapet yüksekliği,

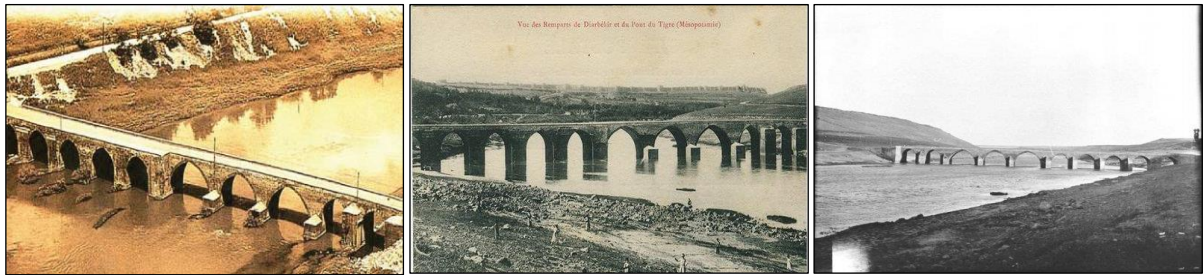


köprünün kenarlarında 85 cm, ortalarına doğru 155 cm'e kadar ulaşmaktadır. Harpušta yüksekliği ise 31 cm, genişliği 71 cm, alın kısmı 7 cm'dir. Köprünün ortasına yakın bir noktada, yolun daraldığı köşede, bir namazgâh bulunmaktadır (Halifeođlu, vd. 2009, 651). Müslümanların namaz kılmaları için kibleyi gösteren bir işaret vardır (Halifeođlu, vd. 2016).



**şekil 2.** Dicle Köprüsü'nün planı (a), memba yüzü (b), mansap yüzü (c) (Karayolları Arşivi 2007)

Köprünün eski fotoğraflarına bakıldığında etrafında herhangi bir yapılaşma bulunmadığı (şekil 3) yalnızca Dicle Nehri'ni aşmak için kullanıldığı açıkça görölmektedir. Yakın zamana kadar etrafında pek yapılaşma bulunmayan, (şekil 4) restore edilerek güçlendirilen ve yeniden işlev kazandırılan tarihi köprünün korunması ve sonrasında sürdürülebilirliğin sağlanması oldukça önemlidir. Genç (2015) tarafından yapılan araştırmada tarihi kemer köprü restorasyon çalışmalarının köprünün yapısal davranışına olumlu etki ettiği belirlenmiş olup restorasyon çalışmalarının gerekliliği ortaya çıkarılmıştır (Genç, 2015:7). Bu bakımdan strüktürel açıdan koruma için önemli olan restorasyon çalışmaları Silvan (On Gözlü) köprüsünün de yapısal performansına katkıda bulunduğu söylenebilir. Tarihi köprü anıtsal mimari yönüyle birçok yerli/yabancı turistin dikkatini çekmektedir. Köprünün restorasyon sonrası aktif kullanımıyla birlikte büyük ölçüde yakın çevre değişimleri görölmektedir.



**şekil 3.** On Gözlü Köprüsü'nün Eski Fotoğrafları (Getrude Bell; Adil Tekin fotoğraf çekimleri akt. Halifeoğlu vd. 2009)



Şekil 4. Dicle Köprüsü restorasyon öncesi mansap yüzü ve yakın çevresi(Sert 2009:635)

## KÖPRÜ RESTORASYONUNDA YAKIN ÇEVRE DEĞİŞİMİ VE YAKLAŞIM SORUNLARI

### Koruma Çalışmaları ve Yakın Çevre Değişimi

Köprü üzerinden ağır tonajlı taşıtların geçmesi, sulara bırakılan kimyasal maddeler, nehir yatağından malzeme alınması, çöpler, su kenarlarının doldurularak nehir yatağının daraltılması, hazine avcılığı nedeniyle köprülerin tahrip edilmesi, kanalizasyon atıkları yüzünden su ile temas eden yüzeylerde çürümelerin meydana gelmesi gibi nedenler bozulma sürecini daha da hızlandırmaktadır (Mert vd, 2005 Akt. Dalkılıç, N., vd. 2009, 381). Restorasyon çalışmaları öncesinde bu sorunların birçoğunu yaşayan köprü (Şekil 5) restorasyon sonrası temizlenmiş onarılmış ve kullanıma açılmıştır.



Şekil 5. Restorasyon öncesinde köprünün durumu ve etrafı (Karayolları, 2007 Arşivi)

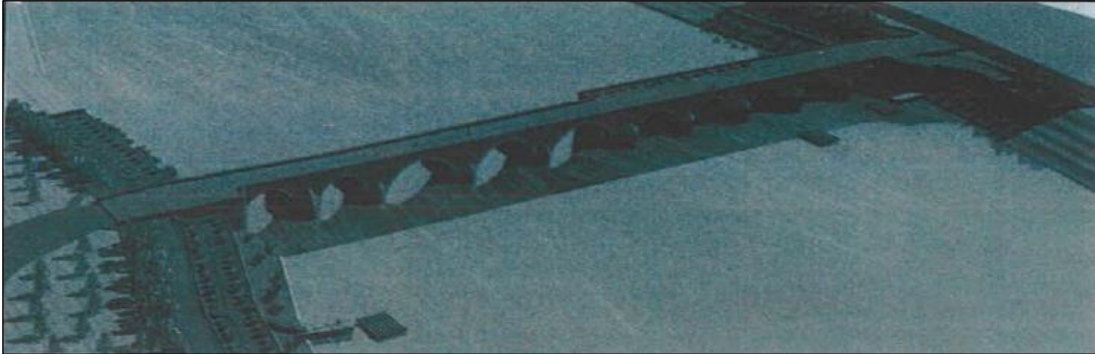
Restorasyon sonrası ise oldukça ciddi bir yapılaşma görülmektedir. Hatta Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından Mayıs 2008 tarihinde başlatılan çalışmanın amacı ve hedefi; mevcut bozulmaları gidermek, yapının özgün dokusunu korumak, zayıflayan taşıyıcı sistemini güçlendirmek, insan etkileri ve doğa koşullarına karşı direncini artırabilmek, taşıt trafiğine kapatılarak yakın çevresini kentsel silüete uygun şekilde düzenlemektir. Böylece hem köprünün hem de düzenlenen yakın çevrenin yaşatılarak korunması sağlanacak; yapı, özgün dokusunu kazanmak amacıyla yapılmış düzenlemeler ve daha güçlendirilmiş taşıyıcı sistemiyle uzun yıllar simgesel yapı olma özelliğini sürdürebilecektir (Sert vd. 2009, 640).

Bu bağlama yapılan restorasyon ve güçlendirme çalışmaları esnasında On Gözlü Köprü'nün çevre düzenlemesi ile ilgili de birtakım kararlar alınmıştır. Buna göre;

- Köprünün taşıt trafiğine kapatılması
- Köprü çevresinde bulunan uyumsuz çok katlı kaçak yapılardan (o zamanlar briket fabrikası ve iki harap küçük evden bahsedilmiştir.) temizlenmesi,
- Yapı çevresinin mesire alanına dönüştürülmesi önerilmektedir (Halifeoğlu, vd. 2009, 664).

Çevre düzenlemesine yönelik alınan kararlarda köprü restorasyonu proje aşamasındayken taşıt trafiğine kapatılması kararı verilerek onarım çalışmaları başlamadan önce Valilik, Belediye ve Karayolları işbirliği ile önerilmiş çalışma sonrasında köprü taşıt trafiğine kapatılmıştır. Büyükşehir Belediyesi köprünün mansap yüzünden yaklaşık 1 km kadar güneyde betonarme köprü inşaatı başlamıştır (Halifeoğlu, vd.2009, 665).

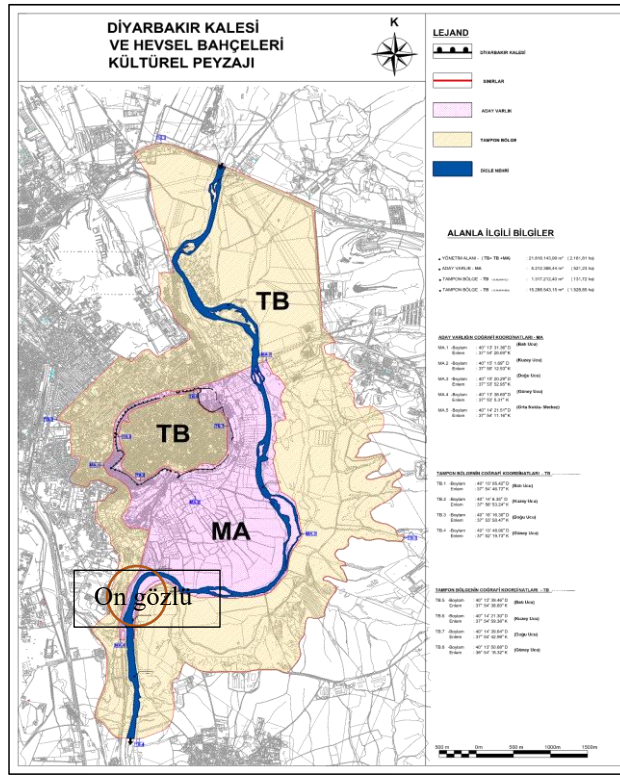
Yakın çevre kullanımına yönelik bir taslak proje de hazırlanmıştır (Şekil 6). Taslak projede köprü etrafında mesire alanları, köprü üzerinde masa ve sandalyeler, otopark alanları ile gününbirlik kullanılabilir ve hafif yapı malzemeleri ile yapılmış alanlardan oluşmaktadır.



**Şekil 6.** On Gözlü Köprü ve çevresinin düzenleme projesi (Halifeoğlu, vd. 2009, 655).

Bununla beraber günümüzde Silvan Köprüsü (On Gözlü Köprü) ve yakın çevresi kültürel peyzaj alanı içerisinde bulunmaktadır. “Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı” (Şekil 7). 2015 yılında UNESCO Dünya Kültür Miras Listesine kabul edilmiştir (URL 13). Bu kapsamda hazırlanan alan yönetim planında koruma alanı tampon bölgeleri Dicle Nehri kıyılarında kalan Hevsel Bahçeleri alanları ile On Gözlü Köprü bölgesinde rekreasyon faaliyetlerine konu olan alanları kapsamaktadır (URL 14, Soyukaya 2015).

Yönetim planı kapsamında “Dicle Nehri'nin iki yakasını da kapsayan bu alanların kamusal amaçla kullanımının artırılması önem kazanmaktadır.” Alan yönetimi planında ana yaklaşım; “Dicle nehrinin On Gözlü Köprü ve yakın çevresinin yürüyüş ve bisiklet yolları, mesire alanları olarak düzenlenmesi, alanı Köşkler Bölgesi ve Hevsel Bahçeleri ile bütünleştiren bir yaklaşımla ele alınması,” olarak belirlenmiştir (URL 14, Soyukaya 2015).



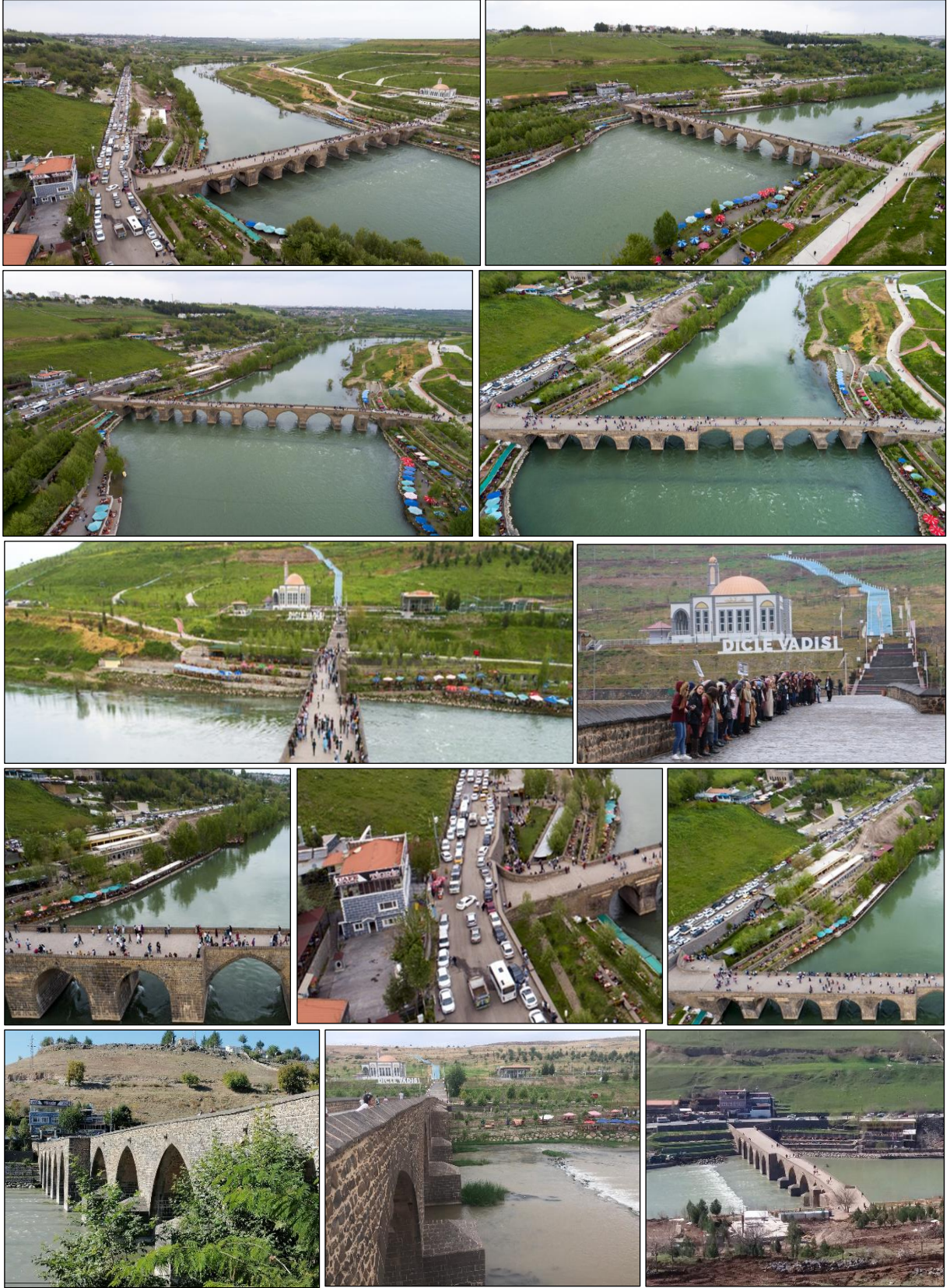
Şekil 7. Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzağı Alan Haritası (URL-13)

### Yakın Çevre Sorunları

Köprü'nün restorasyonu tamamlandıktan sonra hızlı bir biçimde etrafında çay bahçeleri konumlanmaya başlamıştır (Şekil 8-9). İstinat duvarları ve teraslamlarla yapılan düzenlemeler sonrasında oturma düzenleri (tahtlar, banklar ve yer minderleri) bu alana yerleştirilmiştir. Talebin artmasıyla birlikte büyük bir alan oturma düzenleriyle kaplanmıştır. Köprü çevresinde betonarme yapılar inşa edilmiş müzikli restoranlar açılmıştır. Çevrede bulunan ve kültürel mirasın önemli öğelerinden olan Erdebil Köşkü de müzikli restorana dönüşmüştür. Düğün nişan mezuniyet gibi etkinlikler için yoğun kullanılan bir alana dönüşen On Gözlü Köprü'nün etrafı bu tarz yapılarla çevrelenmiştir. Otopark olan alanlarda aktivite-oturma amaçlı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ziyaretçilerin dikkatini çekmeye yönelik yapıların güncel malzeme kullanımı, aydınlatma unsurları ve renk seçimleri ile kitsch tarzı olduğu söylenebilir. Kamusal bir alana dönüşmesi beklenen köprü etrafı rant alanına dönüşmüştür.



Şekil 8. Köprü'nün restorasyon sonucu genel görünümü (Google Earth)



**Şekil 9.** Restorasyon sonrası Silvan (On Gözlü) Köprüsü genel görünümü ve yakın çevre rekreasyon, otopark alanı düzenlemeleri (URL-15, URL-16)

Köprü restorasyonu ve sonrasında yakın çevre sorunları değerlendirildiğinde; çevre, yaklaşım ve yükselti sorunları sınıflandırma yapılabilir.

Çevre sorunları;

- Çevre kirliliğine ve bozulmasına neden olan kullanım biçimleri
- Nehir boyunca yer yer altyapı kanalizasyon sisteminin atıklarının suya bırakılması
- Nehir yatağından malzeme alınması
- Bireyler veya işletmeler tarafından çöplerin toplu veya münferit bırakılması
- Araç-yaya sirkülasyonunun fazla olması ile otopark alanlarının yetersizliğinden kaynaklı trafik yoğunluğunun gürültü kirliliğini ortaya çıkması gibi ekolojik dengeye zarar veren durumlar
- Kıyı şeridinde tek katlı tesislerde tabela, aydınlatma gibi dekoratif unsurların malzeme ve renk kullanımında ahenk ve kompozisyonda dil birliği mevcut olmaması,
- Kitsch tarzı oluşumların tarihi köprünün algılanmasını etkilemesi, kültürel ve tarihi dokuya uyumlanmaması gibi görüntü kirliliği sayılabilir.

Yaklaşım sorunları;

- Otopark alanları olarak belirlenen kısımların çay bahçesi dönüşmesi ile planlanan dokusunun bozulması
- Şehirlerarası otoyola bağlanan güzergâhın kent ve otoyol arasında daha kısa mesafeye sahip olması ile mevcut trafik yükü bulunmaktadır. Bu yol kenarlarının işletmeler tarafından kullanılması trafik yükünü artırmaktadır. İşletmelerin önünden geçen yolun sahiplenerek, valelerin araçları park ettiği ve otopark sorunu olan bir alana dönüştürmesi yakın çevreye yaklaşımda; alanın tarihi kimliği ve dokusuna zarar vermektedir.
- Tarihi köprünün kısıtlı olan çevresi yoğun şekilde çay bahçeleri ile kontrolsüz şekillenmeye başlamıştır. İlk başta yönetmeliklerin izin verdiği hafif yapı elemanlarıyla (ahşap vb.) yapılmaya başlanan basit ölçekteki bu yapılar son olarak sur ilçesinde yıkılan evlerden toplanan taşlarla yapılan tek hacimli bir mekân ve betonarme yapılaşmalar ile sarmalanmıştır
- Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj alanının tampon bölgesinde yer alan köprünün yakın çevresindeki yapıların temizlenmesi bir yana mevcut kaçak yapılara eklemeler olmuş ve bunlar sayılamayacak kadar fazladır.
- Kontrolsüz gelişmeye devam eden bu bölgede bir diğer sorun ise kıyıya oldukça yakın bir yapılaşma düzeninin olmasıdır.

Yükselti sorunları;

- Genellikle tek katlı olmakla beraber grift dokuya sahip yapılar ve işgal edilen kıyı şeridindeki işletmeye ait donatı elemanları ziyaretçilerin sirkülasyonunu etkilemekte ve silüet bozmaktadır.
- Yükseklik yapılarda 4.50 m'yi aşmakta ve eklemeler ile yükselmeye devam etmektedir. Bu durum köprünün algılanmasını olumsuz etkilemektedir.

## SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarihi taş köprüler birçok uygarlığın ulaşım ve iletişim ağlarını birleştiren, korunması gereken kültürel varlıklarımızdandır. Özellikle kent merkezlerinden uzakta bulunan ve değişen yol güzergâhı sebebiyle terk edilen köprüler, doğa koşullarına karşı direnebildikleri ölçüde ayakta kalabilmektedirler. Hemen yanına modern bir köprü yapılarak taşımının devredildiği köprüler, işlevselliğini yitirmekte, atıl duruma getirilerek kendi haline bırakılmaktadır. Tarihi köprüler; ilgili kamu kurumları veya sivil toplum örgütlerince önemsendiğinde koruma altına alınarak modern seçeneğin yanında anıtsal bir yapı olarak varlığını sürdürebilmektedir. Ancak bu ilgiden de yoksun kalmışsa, bir zamanlar üzerinden insanların, kervanların belki de motorlu taşıtların geçtiği yapı, üzerinde bulunduğu suya gömülmektedir (Dalkılıç, vd. 2006, 597).

Kaderine terk edilmemesi için koruma alanlarında bulunan değerlerin sınıflanması, listelenmesi ve müdahaleye ilişkin olarak öncelik sıralaması yapılması, tarihi ve kültürel çevrenin, kentsel mimari değerlerin rolünün tanımlanması ve bu alanlara ilişkin, bütünlük koruma ve canlandırma yaklaşımlarının benimsenmesi gerekmektedir (Sert, vd., 2009, 641). Tarihi Silvan (On Gözlü) Köprüsü için yapılan restorasyon çalışmalarından sonra koruma adına atılmış en önemli adım, köprünün sadece yaya trafiğine, seyir ve dinlenme amaçlı halka açık olması oluşturmuştur. Tüm bunlar göstermektedir ki bir yapının korunması yalnızca kâğıt üzerinde alınan kararlar ile değil, bu durumun takibi ve yapıya verilen değerle ilişkilidir. Bu sayede yüzyıllar boyunca kentin birçok merkeze bağlantısını sağlamış Tarihi On Gözlü Köprüsü tamamlanan restorasyon, güçlendirme ve çevre düzenleme çalışmasıyla, üstlendiği işlev ve simgesel değerini daha uzun yıllar sürdürebileceğine inanılmaktadır (Sert, vd., 2009: 648). Ayrıca Silvan Köprüsü önemli bir kültür mirası olmasının yanı sıra dünyada sayılı örnek alanlardan birinde bulunmasının getirdiği spesifik özelliği ile artı değere de sahiptir. Farklı medeniyetlere dayanan geçmişe ve sürekliliğe sahip tarımsal alanlar ile tarihi surların yakınında tampon bölge de bulunan köprünün UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan kültürel peyzaj kimliğine kattığı değer titizlikle korunması ve aktarılması önemlidir.

Ancak yürütülen restorasyon çalışmaları sonrasında görülmektedir ki; tarihi köprü korunsun da yakın çevreye yönelik çalışmalar eksik kalmaktadır. Kültürel peyzaj alanı olan bahçe ve tarım arazilerinin de dikkate alınması beklenirken; köprü etrafında mevcut haliyle koruma kurulu kararına uygun olmayan yapıların inşa edildiği görülmektedir. Tarihi Silvan Köprüsünün etrafında tespit edilen çevre, yaklaşım ve yükselti sorunları da göstermektedir ki tarihi yapıya ve nehir kıyısına yaklaşma mesafeleri, yapılaşma düzeni ve trafik ağında yoğunluk ve dengesiz dağılım, işlev alanlarında rasgele kullanım değişimi, dokuya uyumlu olmayan birbirinden farklı dekoratif elemanların kullanımı ve gabarilerin algılanmayı zorlaştırması gibi durumlar yeterince dikkate alınmamaktadır. Dolayısıyla koruma da rasyonel ve bütünlük bir yaklaşım zayıf kalmaktadır.

Anıtsal yapıların yaşanılabilir kılınması ve korunması arasındaki ince çizgi aşılmakta, yakın çevre sorunları kaygı verecek seviyeye ulaşmaktadır. Anıtsal yapıların korunması, salt yapı ile değil yakın çevresiyle beraber düşünülmelidir. Rant aracına dönüşen alanda yapıların yaklaşma sınırında olması, gabarileri ve kitsch tarzı dikkat çekmeye yönelik tasarımları ve dekoratif elemanları önlem alınmazsa köprünün algılanmasını engelleyecektir. Gittikçe büyüyen ve kıyı şeridinin yayalar için kullanımını engelleyen bu durum kültürel mirası gölgede bırakmaktadır. Bu kaygıların geri döndürülemez aşamaya gelmemesi ve mevcut sorunların giderilmesi için;

- İlgili kurumların tedbir alması ve yapılabilecek düzenlemelere yönelik bir alan yönetimi planının hazırlanması ve uygulanması,
- Tarihi yapının yakın çevresindeki gabarisi, malzeme seçimi ve cephe-kütle tasarımları ile köprünün silüetini ve dokuyu bozan yapıların veya dekoratif elemanların temizlenmesi, görüntü kirliliğinin giderilmesi,

- Yeni yapılacak yapıların yaklaşma sınırına ve tescilli yapıların karakteristik özellikleri ve kültürel peyzaj alanı dikkate alınarak düzenlenmesi ve mevzuatla beraber yakın çevre için hazırlanacak yönetim planında detaylandırılması,
- Yapıların yaklaşımı, dokusu, silueti ve biçimlenişi ile dekoratif eleman kullanımında tarihi kültürel peyzaj kimliğini dikkate alan daha sürdürülebilir, denetimli ve tarihi/doğal dokuyla uyumlu dengeli uygulamaların yapılması,
- Yapılacak planlama ile yapı adedi belirlenmesi,
- Her yapı için toplam inşaat alanı ve zemin oturma alanı sınırlandırılarak, kontrollü bir inşaa düzeni sağlanması,
- Kentli ve turistlerin yoğun kullandığı bu alanda otopark için ayrılan parseller, bağlantı linkleri ve kıyı şeridi sadece ticari amaç güden küçük ölçekli işletmelerin oturma alanları ile işgali artarak devam etmesinin önüne geçilmesi
- Kıyı işgalinin görüntü ve gürültü kirliliğine yol açması, mansap ve memba silüetlerinin manzara değerini de olumsuz yönde etkilemesi nedeniyle tedbirlerin alınması,
- Yapılmış restorasyon önerilerinin de dikkate alınarak fonksiyonel alan dağılımının düzenlenmesi
- Yeni düzenlemelerde alan işgalinin oluşmaması için denetimlerin arttırılması ve önerilerin geliştirilmesi
- Atık ve çöpler gibi su, toprak ve görüntü kirliliği yaratan faktörler için de alınacak tedbir ve düzenlemelerinde planlamaya dâhil edilmesi gerekmektedir.

Yakın çevreye bir yönetim planı dâhilinde yapılacak düzenlemelerde yaklaşım ve yükselti kriterlerine uyulması ile ekolojik dengenin korunması; tarihi yapının algılanması engellenmeyecek ve tarihi kültürel peyzaj kimliğine de katkı sunacaktır. Böylece UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde bulunan kültürel peyzaj alanının tampon bölgesi olarak belirlenen Silvan Köprüsü'nün yakın çevresi daha etkin, sürdürülebilir ve tarihi koruma alanı ile uyumlu şekilde kullanılarak bütüncül bir koruma yapılabilecektir.

## KAYNAKÇA

- Beysanoğlu Ş. (1996). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Cilt 1)*. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Çulpan C. (2002). *Türk Taş Köprüleri Orta Çağdan Osmanlı Devrine Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Dalkılıç, N. ve Halifeoğlu, F. M. (2009). Diyarbakır merkez ve ilçelerinde yer alan tarihi köprüler, *1. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu*, 369-381.
- Genç, A. F., (2015). Tarihi köprülerin yapısal davranışa restorasyon çalışmalarının etkisi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; Trabzon*.
- Halifeoğlu, F.M., Dalkılıç, N., Sert, H. ve Halifeoğlu, Z. (2009). Diyarbakır Dicle (On Gözlü) Köprüsünün rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerinin yapımı. *Uluslararası Katılımlı Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu 2*, 649-666.
- Halifeoğlu, F.M., Toprak Z. F. ve Kavak, O. (2016) Architectural and hydrological features of the historical basalt bridges in Diyarbakır Turkey. *16. International Multidisciplinary Scincetific GeoConference 3*, 51-62.



Demir H, Kakdaş Ateş, D. (2020). Tarihi Yapıların Yeniden İşlevlendirilen Ticaret Mekanları Üzerindeki Etkisi: Diyarbakır İzzetpaşa Caddesi, Kozlu H. (ed.) Mimarlık bilimlerinde akademik çalışmalar, France: Livre de Lyon Press, 195-210.

Demir, H. (2021). Dicle (On Gözlü) Köprüsü'nün somut ve somut olmayan miras olarak korunması. *Milli Folklor*, 17, 226-249.

Hasol, D. (2019). *Ansiklopedik mimarlık sözlüğü*. İstanbul: YEM Yayınları.

İlter, F. (1978). *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*. Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü Yayınları.

İlter, F. (1978). Anadolu'nun erken devir Türk köprüleri ile İran köprü mimarlığı ilişkileri, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Özel Sayı (9), 275-300.

Karayolları Genel Müdürlüğü Arşivi (2008).

Sert, H.; Halifeoğlu, F. M.; Dalkılıç, N. ve Halifeoğlu, Z. (2009). Tarihi Diyarbakır Dicle (On Gözlü) Köprüsü'nün onarımı güçlendirilmesi ve yeniden kullanımı. *Katılımlı Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu 2*, 633-648.

Soyukaya, N. (2015). *L'Hevsel à Amida-Diyarbakır: études et réhabilitation de Jardins Mésopotamiens*. İstanbul: Institut Français D'études Anatoliennes Press.

Öksüz Kuşçuoğlu, G. ve Taş, M. (2017). Sürdürülebilir kültürel miras yönetimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Yalvaç Akademi Dergisi*, 2(1), 58-67.

URL-1: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-protection-national-level-cultural-and-natural-heritage>

URL-2: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2863.pdf>

URL-3: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=8323&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>

URL-4:

<https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=5392&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeli&mevzuatTertip=5>

URL-5: <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-14335/665-nolu-ilke-karari-korunmasi-gerekli-tasinmaz-kultur-ve-tabiat-varliklari-ile-koruma-alanlari-ve-sit- Alanlari-uzerine-konulacak-herturlu-isikli-ve-isiksiz-tabelalar-ile-cevresinde-yapilacak-donanimlar.html>

URL-6: <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-14334/664-nolu-ilke-karari-sit- Alanlari-disindaki-uzerinde-korunmasi-gerekli-tasinmaz-kultur-varligi-bulunan-parsellerin-koruma-alani.html>

URL-7: <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-174602/681-nolu-ilke-karari-kentsel-sitler-koruma-ve-kullanma-kosullari.html>

URL-8: <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-14341/696-nolu-ilke-karari-arkeolojik-dogal-tarihi-sit- Alanlari-ile-sit- Alanlari-disindaki-tescilli-kultur-ve-tabiat-varligi-parsellerinin-koruma- Alanlarindaki-tescilsiz-parsellerde-uygulamalarin-denetlenmesi-ve-iskan-izni.html>

URL-9: <https://teftis.ktb.gov.tr/yazdir?4789A90B3465844972C506D19475725D>

URL-10: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4897&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>

URL-11: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=23722&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>

URL-12:

<https://earth.google.com/web/search/Dicle,+On+Gözlü+c3%b6zl%bc+Köprü+c3%b6pr%bc,+Sur%2fDiyarbakır%4%b1r/@37.90358963,40.277848,678.86900504a,18037.07186098d,35y,0h,0t,0r/data=CpUBGmsSZQolMHg0MDc1MjFhMDA0ZWFiZDczOjB4NTIyOWFiZDZkYTMxOGU4MBk0VeacjvFCQCGUde4sMB1EQCoqRGljbGUsIE9uIEfdtnpsw7wgS8O2cHLDvCwgU3VyL0RpeWFyYmFrXLFyGAIgASImCiQJMyh3AgX3QkAR0yc1zKLvQkAZI13VwyYrREAhwzqQn9gXREA>

URL-13: <https://whc.unesco.org/en/list/1488/documents/>

URL-14: <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/57317,diyarbakir-yonetim-planipdf.pdf?0>

URL- 15: <https://www.rudaw.net/turkish/kurdistan/040520192>

URL- 16: [https://www.tripadvisor.com.tr/Attraction\\_Review-g297994-d16725889-Reviews-On\\_gozlu\\_Koprusu-Diyarbakir.html#/media-اتف/16725889/693698570:p/?albumid=-160&type=0&category=-160](https://www.tripadvisor.com.tr/Attraction_Review-g297994-d16725889-Reviews-On_gozlu_Koprusu-Diyarbakir.html#/media-اتف/16725889/693698570:p/?albumid=-160&type=0&category=-160)



## Zamanın Katmanlı Temsili: Resim Sanatında Kolaj ve Çağdaş Perspektifler

**Menekşe Şahin Karadal**

Dr. Öğr. Üyesi Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İletişim Fakültesi

Görsel İletişim Tasarımı Bölümü

[meneksesahin@gmail.com](mailto:meneksesahin@gmail.com)

<https://orcid.org/0000-0002-9711-173X>

Makale Başvuru Tarihi : 28.07.2023

Makale Kabul Tarihi : 27..09.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10004412

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

Kolaj, Sanatta zaman, Modern sanat.

*Bu araştırma, resimde kolaj tekniğinin zamanın görsel temsilinde kullanılmasını incelemektedir. Kolaj, tarihsel olarak birçok kültürde görülmüş bir tekniktir. Resim sanatında da yaygın şekilde kullanılmaktadır. Modern sanatta, Kübizm döneminde ilk olarak Picasso ve Braque tarafından kullanılmıştır. Bu çalışmada sanatçıların resimde kolaj tekniği kullanarak, zamanın karmaşık yapısını nasıl ele aldıkları incelenmiştir. Bunun için literatür taranarak, basılı ve elektronik kaynaklar toplanmıştır. Bu çalışmadan elde edilen en önemli sonuçlara göre, zamanın katmanlı temsilinin resim sanatında kolaj tekniği ile kolaylıkla örtüşebildiği ve zamanın katmanlı temsillerini yansıtan çalışmalar olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, Robert Rauschenberg, Antoni Tàpies ve Romare Bearden gibi sanatçıların eserlerinden örnekler yer verilmiştir.*

### *Layered Representation Of Time: Collage In Painting Art And Contemporary Perspectives*

### Abstract

**Keywords:**

Collage, Time in art, Modern art.

*This research investigates the use of the collage technique in the visual representation of time in paintings. Collage is a technique historically seen in many cultures and is widely used in the art of painting. In modern art, it was first used by Picasso and Braque during the Cubist period. In this study, how artists tackled the complex structure of time using the collage technique in paintings was examined. For this, the literature was reviewed and printed and electronic sources were collected. According to the most significant results obtained from this study, it has been determined that the layered representation of time can easily overlap with the collage technique in painting art, and that there are works reflecting the layered representations of time. In this context, examples from the works of artists such as Robert Rauschenberg, Antoni Tàpies, and Romare Bearden have been included.*

## GİRİŞ

Zamanın temsili, sanat dünyasında birçok sanatçı ve akım tarafından incelenmiş bir kavramdır. Örneğin sanatçılar empresyonizmde güneşin nesnelere üzerinde farklı zamanlardaki etkilerini, izlenimlerini aktarmışlardır. Kübizmde bir nesnenin aynı anda tüm olası görünümünü bir arada resimlemişlerdir. Sanat tarihinde bir çok sanat akımında kübizm, fütürizm, sürrealizm, sembolizm vb. bilimsel gelişmelerle de paralel olarak zaman kavramı çalışıldığı görülmektedir.

Kolaj tekniğinin çok eskilere uzanan bir tarihi vardır. Japonya'dan Mısır'a kadar Asya'dan Avrupa'ya kadar bir çok kültürde üst üste yapıştırma tekniği kullanılmıştır. Uzak Doğu'da kağıtların üstüste yapıştırılması ile yapılan 'katı' tekniği ya da küçük parçaların bir başka yüzeye yapıştırılması ile oluşturulan mozaik tekniği, çini seramiklerin süslediği yapılarda yapılan düzenlemeler örnek olarak verilebilir. Sanatsal ifade aracı olarak kullanımı ise Kübizm ile olmuştur. Picasso ve Braque ilk olarak gazete kağıtlarını resim yüzeyine yapıştırmışlardır. Sonrasında afişler, oyun kartları, kumaşlar ipler daha bir çok hazır üretim nesnelere kolaj ve asamblaj çalışan sanatçıların yapıtlarında kullanılan malzemelerden olmuştur. Teknolojinin gelişmesi ile de sanatçıların kavuştuğu yeni olanaklar sanatta dijital üretimleri artırmıştır.

Bu çalışmada zaman kavramının sanatın konusu olarak kolaj tekniği ile nasıl bir araya getirildiği üzerinde durulmuştur. Tekniğin olanaklarından dolayı zamanın görsel ifadeleri çok çeşitli olabilmektedir. Geçmiş döneme ait objelerin yüzeye yapıştırılması ile geçmişe gönderme yapılabilir. Geleceği tasvir etmek içinse fütürizmde olduğu gibi biçim ve renk olarak geleceği anımsatan kompozisyonlar düzenlenmektedir. Zamansal olarak bir araya gelmesi imkansız olan objeler, yapılar ya da figürler de aynı resim düzleminde yanyana gelebilir. Bu şekilde farklı dönemlere ait nesnelere bir arada yansıtıldığı çalışmalar ise anakronizm denilen zamanda yanığı oluşturmaktadır.

Geçmiş, an ve geleceği eserlerinde aynı anda tasvir eden sanatçılar, tek bir yüzeyde zamanın katmanlarını ele alan yapıtlar vermektedirler. Zaman katmanlarının oluşturulması her sanatçıda farklı tekniklerle temsil edilebilir. Yapıştırma, boyama gibi tekniklerin bir aradlığında saydam, yarısaydam yüzeylerin üstüste bindirilmesi ile onların ard arda sıralanması ardışık bir zaman tasvirini sağlamaktadır. Ya da resimde yapıştırılan nesnenin zamanla eskimeye oksitlenmesi ile eser yapıldığı tarihten izleyicinin karşılaştığı an'a kadar geçen süre ile edindiği yeni zaman katmanlarını da üzerine eklemektedir.

Kolaj sanatında, görsel öğelerin bir araya getirilerek karmaşık zaman yapıları oluşturulması da açıkça görülür. Bu yazı, zamanın katmanlı temsili kavramını, kolaj sanatındaki yerini, tarihi ve çağdaş örneklerini incelemekte ve kolaj sanatının olanaklarına dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle birinci bölümde kolajın tanımı, kısa tarihi ile zamanın resimde ele alınış biçimlerine değinilmiştir. İlerleyen bölümlerde sanat tarihinde iz bırakmış sanatçılardan Robert Rauschenberg, Antoni Tàpies ve Romare Bearden'in çalışmalarından örneklerle zaman katmanlarının resimde temsillerine yer verilmiştir. Araştırmada literatür taraması yapılmış basılı ve elektronik kaynaklar incelenmiştir.

## KOLAJ VE KATMANLI RESİMLER

Kolaj Fransızca kökenli (collage) bir kelime olup kesip yapıştırılarak birleştirilmiş nesne anlamına gelmektedir (TDK, [www.sozluk.gov.tr/](http://www.sozluk.gov.tr/), 2013). Kolaj tekniğinin ilk örneklerine Doğu'da rastlanmıştır. Japonya'da X. yy'dan itibaren metinli kolajlar yapılmaktaydı (Oskay,2001: 16). Uzak Doğu'da uygulanan ve sonraları 16. yy'da Osmanlı'da görülen, günümüzde geleneksel sanatlarda hala uygulanan kağıt oyma; "Katı" tekniği bir çeşit kolajdır (Güneş, 2013: s.9). Ortaçağ resimlerinde ya da Mısır'da resmin yüzeyinde altın veya değerli taşlarla yapılan uygulamalar vardır (Lynton,1982: 64). Yine küçük parçaların birleştirilerek bir bütün oluşturması ile mozaik tekniği ve çini seramiklerin bir kompozisyon dahilinde mekanlarda süsleme

amacıyla kullanıldığı görülmektedir (Başaran,2006: 6,7). XIX'yy da fotoğrafta Hippolyte Bayard, Oscar G. Rejlander ve Henry Peach Robinson gibi sanatçıların fotomontaj teknikleri ile yaptıkları çalışmalar da sanatçılara ilham kaynağı olmuştur (Oskay,2001: 16).

Kolajın resim yüzeyinde sanatsal ifade aracı olarak uygulanmaya başlanması 20. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Kübizimde uygulanmaya başlanan kolaj tekniğinde gazete kağıtlarının resme yapıştırılması yenidir. Resmin geleneksel ifade biçiminden de oldukça farklıdır. Değer olarak düşük objelerin, gazete kağıtlarının sanat yapıtlarında kullanılması Kübizimde bir ilktir. Picasso ve Braque resim sanatında ilk kolaj uygulamalarını yapmışlardır (Lynton,1982: 64). Kübizmin Sentetik-Kübizm dönemi olarak adlandırılan bu dönemde resimde kağıt yapıştırımlar, kolajlar başlar. Birbiri üzerine düzenlenmiş planlar yine bu dönemde başlamıştır. Afişler, gazeteler, oyun kartları, kumaşlar, metal parçaları, ayna parçaları resme yapıştırılmaktadır. Bu parçalar resmin yüzeyini zenginleştirmenin yanında resimde gerçek malzeme ile soyut form arasında bir gerginlik elde etmek için de resme dahil edilmiştir. Picasso bu dönemde resmin doğadan tamamen bağımsız bir organizma olduğunu belirtir (Turani, 1983: 509-511).



**Resim 1.** "Bambu Sandalyeli Ölü Doğa", 29x37 cm, 1912

Picasso'nun *Bambu Sandalyeli Ölü Doğa* (Resim 1) ve Braque'ın *Meyve Tabağı ve Kadeh* (Resim 2) isimli çalışmaları bu alandaki ilk örneklerdir. Picasso'nun çalışması muşamba ve ip kullanımı nedeniyle ilk assemblaj örneği olarak da nitelendirilir (Oskay,2001: 15). Picasso 1912'de yaptığı bu çalışmada (Resim 1) o zamana kadar resimde kullanılmayan malzemeleri kullanmıştır. Desenli muşamba, çerçevenin etrafına sarılan ip ve boyama teknikleri bir aradadır. Desenli muşambanın resimde büyük bir alan (üçte birlik) kapladığı görülmektedir (İsgilip, 2014: 64).

Resim 2’de Braque’ın *Meyve Tabacağı ve Bardak* isimli eseri görülmektedir. Bu resimde sanatçı arka plandaki ahşap doku görünümünü duvar kağıdı kullanarak oluşturmuştur. Picasso ve Braque’ın bu resimlerinde dokunun kendisi resimlenmemiş ancak kolaj tekniği ile resme dahil edilmiştir. Sanatçılar gerçek olmayan ancak gerçeklik duygusu veren yapıştırma tekniğini kullanarak resim diliyle bir oyun oynamaktadır (Lynton,1982: 63).



**Resim 2.** “Meyve Tabacağı ve Bardak” 41x33 cm, 1912

Günlük yaşamdan nesnelerin resim yüzeyine dahil edilerek estetik bir düzenlemeye gidilmesi o dönem için oldukça şaşırtıcı ve sarsıcı olmalıdır. Çünkü nesne yaşamda yer aldığı bağlamdan alınıp sanatsal ifade aracı oluyordu. Böylece nesne izleyiciye hem tanıdık geliyor hem de aldığı yeni içerikle yabancılaşıyordu. Bağlamının dışına çıkan nesne ile izleyicinin arasında sanat yeni bir bölge oluyordu. Daha önce eline alıp okuduğu, buruşturup attığı gazete kağıdı, hiç düşünmediği bir yerde, bir sanat yapıtında beliriyordu. Böylece sanat ve yaşam arasındaki bağlantıya dair izleyiciyi yeni bir sorgulama alanında kendini bulmaktaydı.

Braque nesneyi sanat yapıtında kullanımına dair şöyle demiştir: “*Nesnenin kullanılma sınırı bir son bulup da, artık çöp tenekesine atılmak gerekeceği zaman onu resmime alırım. Ancak o zaman eşya bir sanat ögesi olur ve universal bir kaliteye ulaşır*” (Turani, 1983: 512). Kübizmle birlikte hazır nesneler resme dahil olmuş sanatçının düşüncesini temsil olanakları da çeşitlenmiştir. Kolajın kullanımı böylece sanatçıya ileride yapabileceklerine dair yeni pencereler açmıştır.

Sanatta değişen dönemlerin şartlarına bağlı olarak, sanatçının düşüncelerini aktarımında yeni tekniklerin kullanımı gerekebilir. Örneğin Rönesans’da insanın değerinin artması, doğaya ve bilime duyulan merak o dönemin sanatında insani boyutlardaki mimariye geçisi ya da Leonardo’nun yaptığı gibi kadavra çizimlerinde kendisini gösterebilmektedir. Aynı şekilde empresyonizmin ortaya çıkmasında o dönemde fotoğraf makinesinin gelişmesi, ard arda teknik icatlar ve keşiflerin etkisi olmuştur. Tüm bu gelişmeler sanatçıyı yeni imkanlar aramaya yönlendirmiş ve sanatçı atölyenin dışına çıkarak yapıtlarında gün ışığının olanaklarını araştırmıştır.

Sanat yapıtlarının konusunda ya da tekniğinde meydana gelen değişimler bilimsel, fikir ya da sosyolojik değişimlerin paralelinde yaşanmaktadır. Einstein'ın 1905'te izafiyet kuramını ortaya atmasından bu yana, üç boyutla tanımlanan dünyada, zaman dördüncü boyut olarak eklenmiştir. Pablo Picasso, Avignonlu Kızlar resmini yaparken de Kübizm anlayışının sanal boyuttaki ilk dört boyutlu figürünü ortaya koyar. Sanatçı dördüncü boyutu iki boyutlu bir düzlemde gösterirken matematikçi Princet'in çoklu boyuttaki geometri anlayışından, Fransız Fizikçi Etienne Jules Marey ve Amerikalı Edward Muybridge tarafından çekilmiş alanlaşmış ardışık çekimli, çoklu ışıklandırılmış fotoğraf çalışmalarından yararlanır (Kaplanoğlu,2011: 66-67).



**Resim 3.** Etienne Jules Marey, Ardışık çekimli fotoğrafları, 1830-1904 (Kaplanoğlu,2011, s. 68).

Kübizm, Dadaizm, Sürralizm, Sembolizm, Fütürizm vb. gibi akımlar zamanın temsil edilmesinin örneklerini sunmuşlardır. Empresyonizmde de sanatçılar güneşin farklı zamanlarda nesnelere üzerindeki etkilerinin izlenimlerini almışlardır. Fütüristler hız, gelecek, makineleşme gibi kavramları yüceltmişler ve yapıtlarında hızı ve geleceği temsil eden renk ve biçimler kullanmışlardır.

Zamanın sanatta temsilinde sanatçıların geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek öğelerini bir araya getirerek, zamanın lineer olmayan bir temsiline olanak tanıyan eserlerine de rastlamak mümkündür. Bu bağlamda Rönesans dönemi dini konulu resimlerde anakronizmden söz edilebilir. Bu tür çalışmalarda Hz. İsa, Hz. Meryem konulu dini resimlerde resmin siparişini verenler de resme dahil edilmekteydi. Böylece zamansal olarak yan yana gelmesi mümkün olmayan figürler resimde aynı zaman ve mekanda betimlenmekteydi (Özgenç ve Güler, 2016: 87-90). Böylece resimde bir zaman kolajı yapıldığını söylemek mümkündür.

Resimde zeminden üst tabakaya kadar bir dizi renk, doku ve malzemelerin üst üste uygulaması tabakalar oluşturur. Bu tabakalar da katmanları meydana getirir. Sanat tarihi boyunca boya, fotoğraf (Saluk, 2023: 2) ya da kolajın katman oluşturmak için kullanılan teknikler arasında olduğu görülmektedir. Zaman kavramı da bu üst üste binen katmanlarla ya da farklı dönemlere ait verilerin bir araya getirilmesi gibi tekniklerle ifade edilmeye çalışılır.

Balla'nın aşağıdaki resminde (Resim 4) hareketin temsilini görmekteyiz. Resimde köpeğin, köpeğin tasmaşının ve sahibinin hareketini üst üste binen boya katmanları ile tanımlamıştır. Böylece, hareketin ardışık devamlılığının gösterimi birlikte zaman kavramı da resme dahil olmuştur.



**Resim 4.** G. Balla, Tasmalı Köpeğin Dinamizmi, 1912(Saluk, 2023, s.32)

Geçmiş, an ve geleceğin resimde aynı yüzeyde temsili ile sanatçılar anlam olarak katman oluştururlar. Yani farklı zamanlar aynı yüzeyde bir araya gelir. Kolaj tekniği zamanın katmanlı tasvirinde kullanılan tekniklerden birisidir. Bu teknik ile sanatçı resimde farklı zaman, mekan nesnelere, figürleri, hatta farklı zamanlara ait kültürleri aynı an ve düzlemde betimleyebilir. Resimlerde genellikle farklı mekanlara ait nesnelere ve figürlerin planlar oluşturacak şeklide boyama ve yapıştırma ile bir arada kurgulanır. Teknolojik gelişmeler ile birlikte sanatçılar yeni teknikler ve materyaller kullanabilmektedirler. Örneğin günümüzde dijital kolaj, sanatçılarca, zamanın çok daha karmaşık ve katmanlı bir şekilde temsil edilmesine olanak tanır. Bu türden eserlerle karşı karşıya gelen izleyici hem eserde oluşturulan zaman katmanlarını inceler hem de resmi kendi düşünce akışından geçirdiğinde o an içinde bulunduğu zamana dahil eder. Bu durumda yapıtın kendisi izleyicinin dahilinde an'a da sirayet etmektedir.

Resimde zamanın tasvirini birkaç şekilde görmek mümkündür. Sanatçılar yapıtlarında belirli bir an'ın tasvirini yapabilirler. An'ların sıralı tasvirlerini yaparak resimde hareket ve zaman konusunu işleyebilirler. Geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek zamana (öngörü) atıf yapan renk, biçim, nesne vs. bir araya getirerek zamanın lineer yapısından farklı bir görüş sunarlar. Böylece farklı zaman dilimlerini bir araya getirirken yeni anlamlar oluşturabilirler. Aşağıda bu konuyla ilişkilendirilebilecek bazı sanatçılardan örnekler sunulmuştur.

#### **ROBERT RAUSCHENBERG (1925-2008)**

Rauschenberg 1925 yılında Port Arthur, Teksas'ta doğmuştur. Sanatçı, Asheville, Kuzey Carolina dışındaki deneysel Black Mountain College da dahil olmak üzere birçok sanat okulunda eğitim aldı. Besteci John Cage, sanatçı Cy Twombly ve koreograf Merce Cunningham öğretmenleri arasındadır (<https://www.moma.org>). 1951 yılında ilk kişisel sergisini New York'ta Betty Parsons Gallery'de açtı. Yaratıcı sanatsal uygulamaları ile tanınır. Çalışmalarında buluntu malzemeleri ve nesnelere kullanmış, performans, fotoğraf, baskı ve kavramsal sanat ile ilgilenmiştir. 1954-64 yıllarında Kombineler adını verdiği Heykel ve resim birleşimi melez formlardan oluşan bir seri üzerinde çalışmıştır. Bu çalışması 1964 Venedik Bienalinde sergilenmiş ve sanatçıya Uluslararası Resim Büyük Ödülü'nü kazandırmıştır (<https://artsandculture.google.com>). 1984-1990 yılları arasında Büyük ölçekli uluslararası kültürel değişim



programı işlevi de gören Rauschenberg Overseas Cultural Initiative (ROCI) isimli gezici bir sergi düzenlemiştir. Sergi sona ermeden önce on ülkede (Meksika, Şili, Venezuela, Çin, Tibet, Japonya, Küba, Sovyetler Birliği, Doğu Almanya ve Malezya) izleyici ile buluşmuştur (<https://post.moma.org>).

Rauschenberg'in arkadaşı John Cage, yazdığı denemelerde Rauschenberg'in eserlerinde rastlantının etkisinin zamansallığı dahil ettiğini belirtmektedir. Bunun da eser-izleyici etkileşimi ile olduğunu, izleyicinin üretime dahil olmasıyla yapıtta bazı şeylerin değişebildiğini vurgulamaktadır (Cage, 2016: 777 içinde Bayçu, 2018: 41). Sanatçının beyaz resimlerdeki ışık ve gölgenin etkisi ile yakalanan rastlantısallık gibi resimde zamansallık ve boşluk ile her şeyin değişebilirliğini düşündürmektedir (Giderer, 2003:130 içinde Bayçu, 2018: 41).



**Resim 5.** “Rauschenberg in China” Installation view-18 isimli çalışmasından bir kesit, 2016UCCA Center for Contemporary Art.



**Resim 6.** Robert Rauschenberg, Tracer, Tuval üzerine yağlı boya ve ipek baskı, 213.7x152.4 cm, 1963

Resim 6' da ipek baskı ve yağlıboya tekniklerinin bir arada kullanıldığını görmekteyiz. Sanatçının farklı dönemlere ait nesnelerin görsellerini aynı tuval düzleminde birleştirmesi izleyicide zamanlar arasında bir gelgit hissi yaşatmaktadır. Böylece resimde zaman kavramında katmanlar oluşmaktadır.

## ANTONİ TÀPIES (1923-2012)

Antoni Tàpies, 1923 yılında Barcelona'da dünyaya geldi. Gençlik yıllarında yaşanan İspanyol İç Savaşı'nın felaketleri onu yaşamı boyunca etkilemiştir. Genç yaşlarında yakalandığı akciğer hastalığını nedeniyle uzun bir süre hastanede kaldığı dönemde ilk çizimlerini yapmıştır. Bu dönemde Doğu kültürü ve felsefesiyle tanışmış, sanatında etkisini göstermiştir. 1940 ve 50'li yıllar resim yapmaya başladığı yıllardı ve çalışmalarında sürrealist etkiler gözlenmekteydi. Sonraları Amerikan soyut ekspresyonizm akımına dahil edilebilecek üretimlerde bulunmuştur. İspanyol İç Savaşına göndermeler yapan yırtık, kırık-dökük, parçalanmış görüntüler, kapı pencere ve insan vücudunun yer aldığı kolajlar ve asamblajlar yapmış, uluslararası tanınırlığa ulaşmıştır. (<https://www.tonitapiés.com>).

Sanatçı yapıtlarında sıkça kırık dökük duvarları betimlemiştir. Bu duvarlar yaşanmışlıkların ve zamanın tanığıdır. Sanatçının kullandığı malzemelerde de yıllar içerisinde oksitlenmeler, kararma, küfler gibi değişimler görülür (Burunsuz,2020: 59). Yapıtlarında kullanılan malzemeler zamanın etkisiyle yaşama dahil olur. Zamanın belleğinde yerini alır. Sanatçı duvarlar ile betimlediği yaşamları ait oldukları zamandan alır ve onu izleyen zamanına taşır. Böylece resmin ait olduğu ruh yeni yaşamlara sunulur. Yeniden yaşanır, yeniden üretilir ve zamansızlığa kavuşur.



**Resim 7.** Antoni Tàpies, Siyah Üzerine Gri Rölyef, 1959

## ROMARE BEARDEN (1911-1988)

Romare Howard Bearden, 1911'de ABD'de dünyaya gelmiştir. Yaşamı boyunca resim, tarih, edebiyat ve müzik gibi daha bir çok alanda yeteneği olan bir entellektüeldir. Kariyeri süresince birçok dergide sanat editörü, baş çizerlik, yazarlık ve karikatür çizerliği yapmıştır. Sanat hayatında etkilendiği Batılı sanatçılardan, Afrika sanatı, Bizans mozaikleri, Çin manzara resimlerinin izleri görülmektedir (<https://beardenfoundation.org>).

Sanatçı 1963-1964 yılları arasında eserlerinde kolaj tekniğini baskın olarak kullanmıştır. 1961’de Modern Sanat Müzesi’nde açılan Jean Dubuffet ve Geoge Grozs gibi sanatçıların kolajlarının da bulunduğu ve Asamblaj Sanatı sergisinden etkilendiği düşünülmektedir. Sanatçı iç mekan kompozisyonlarını planlarken Vermeer, Pieter de Hooch ve Jan Steen gibi Hollandalı sanatçıların eserlerini incelemiş ve ilham almıştır. Üst üste bindirdiği dikdörtgen alanlar ile eserlerine başladığını anlatır. Sanatçı ilerleyen dönemlerde kolajlarında daha çeşitli katmanlar yapmak için farklı materyalleri kullanmaya başlamıştır (Carter, 2003: 66-69).

Resim 8’de figürlerde Afrika maskelerinin özellikleri görülmektedir. Vaftiz kolajı aynı zamanda, Duccio ve Giotto gibi 14. yüzyıl İtalyan ustalarının dini resimlerinde bulunduğu derin etkiyi de yansıtır (Carter, 2003: 58-59). Sanatçı konu olarak geleneksel bir konuyu yeni bir teknikle ifade etmektedir. Bu yapıt aynı zamanda Picasso’nun çalışmalarında kullandığı Afrika maskelerini de anımsatır. Konu kendi içinde teknik olarak tarihsel bir yolculuğa çıkar. Katmanlar üst üste biner. Sanatçı da (Carter, 2003: 68)’de “resim sanatının bir şeyin üzerine bir şey koyma sanatı olduğunu düşünüyorum” derken resmin katmanlı yapısından bahsetmektedir.



**Resim 8.** Romare Bearden, Ritüelin Yaygınlığı: Vaftiz, Kolaj, 1964



**Resim 9.** Giotto, Drusiana'nın Dirilişi'nden detay 1320'lerin ortaları

## SONUÇ

Bu çalışmada zamanın, resimde kolaj tekniği kullanılarak nasıl tasvir edildiği, kolajın üst üste yapıştırma tekniği olması nedeniyle oluşturduğu malzeme katmanının konu olarak zamanın katmanlı ifadesinde kullanılıp kullanılmadığı sorularına yanıt aranmıştır. Bu sorulara yanıt aramak için literatür taraması yapılmış, basılı ve elektronik kaynaklar incelenmiştir. Böylece zaman kavramının sanatçılarca katmanlı bir şekilde ele alındığı sonucuna ulaşılmıştır.

Resimde geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek öğelerinin bir araya getirilmesi, zamanın doğrusal olmayan bir temsilini mümkün kılar. Bu yaklaşım, sanatçılara, zamanın karmaşık ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu gösterme fırsatı tanır. Zamanın katmanlı temsili, kolaj sanatında, zamanın doğrusal olmayan bir temsilini sunarak, zamanın daha kompleks olarak ele alınmasına olanak tanır.

Zamanın katmanlı temsili resim sanatında kolaj tekniği ile kolaylıkla örtüşebilmektedir. Bu çalışmada sanatçıların yapıtlarında zamanın karmaşık yapısını nasıl ele aldıkları ve farklı zaman dilimlerinin bir araya getirilerek nasıl yeni anlamlar oluşturabildikleri örnekler üzerinden değerlendirilmiştir. Bu konu daha güncel yapıtlarla da desteklenebilir. Bu nedenle bundan sonraki çalışmalarda sanatta yeni temsil imkanları incelenerek çalışmanın alanı genişletilebilir.

## KAYNAKÇA

- Başaran, Z. (2006). Resim Eğitiminde Parça-Bütün İlişkisi Açısından Kolaj Tekniğinin Önemi, Marmara Üniversitesi, *Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul*, <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/478162> (5.07.2023).
- Bayçu, S. (2018). Robert Rauschenberg, Ressam ve Eseri Üzerine Eğlenceye Dönüşen Sanat Pratiği, *Resim, Sanat ve Tasarım Dergisi*, (22), 33-47, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sanatvetasarim/issue/41779/504042> (08.07.2023).
- Burunsuz, M. (2020). Alternatif Biçimlendirme Tavrı ve Malzeme Kullanımıyla Antoni Tàpies, *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, Cilt: 6, Sayı:2, 51-60, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijca/issue/58821/749378> (03.07.2023).
- Carter, R. (2003). *The Art of Romare Bearden A Resource for Teachers*, National Gallery of Art, Washington. <https://www.nga.gov/content/dam/ngaweb/Education/learning-resources/teaching-packets/pdfs/bearden-tchpk.pdf> (08.07.2023).
- Güneş, N. (2013). Resim Sanatında Kolaj, Asamblaj ve Türk Resmine Yansımaları, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Edirne*, <https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/handle/trakya/1547> (14.08.2023).  
<https://artsandculture.google.com/story/fwXRRKmaVlqNpJA?hl=tr>(28.08.2023).  
<https://beardenfoundation.org/romare-bearden/> (02.08.2023).  
<https://post.moma.org/part-2-art-has-no-borders-rauschenberg-overseas-culture-interchange/> (20.08.2023).
- İşgilip, Arzu İzmit (2014). Pablo Picasso ve George Braque'ın Kübist Dönem Eserlerinde Form- Işık İlişkisi, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Edirne*, <https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/trakya/2587/0120225.pdf?sequence=1> (20.08.2023)
- Kaplanoğlu, L. (2011). Resimde Zaman ve Eşzamanlılık, *Sanat Dergisi*, Sayı:19, 65-74, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsfd/issue/2607/33552> (28.08.2023)
- Lynnton, N. (1982). *Modern Sanatın Öyküsü*, Çev. Cevat Çapan, Sadi Öziş, Birinci Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Moma, Antoni Tàpies, <https://www.moma.org/artists/4823> (28.08.2023)

Oskay, A. (2001). Kübizmde Kolaj, İstanbul Teknik Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul, <https://polen.itu.edu.tr/items/4d244ca6-d3d0-4b0a-bcb2-3e8c241f4198> (02.08.2023)

Özgenç N. ve Güler M. (2016). Rönesans Dönemi Dini Konulu Resimlerde Anakronizma. *Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:3, Sayı: 9, Aralık, 86-96, [https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/96518/432156891\\_3331%20Neslihan%20%c3%96ZGEN%c3%87.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/96518/432156891_3331%20Neslihan%20%c3%96ZGEN%c3%87.pdf?sequence=1&isAllowed=y) (28.08.2023).

Saluk, Z. (2023). Resim Sanatında Katmanlı Anların İzlekleri, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Edirne, <https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/handle/trakya/8504> (20.08.2023).

Tàpies,T. Galeri, <https://www.tonitapies.com/en/antoni-tapies-main/> (20.08.2023)

TDK, <https://sozluk.gov.tr/2013> (02.08.2023)

Turani, A. (1983). *Dünya Sanat Tarihi*, İş Bankası Kültür Yay., Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

## GÖRSEL KAYNAKÇA

**Resim 1.** <https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/trakya/2587/0120225.pdf?sequence=1> (20.08.2023)

**Resim 2.** <https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/trakya/2587/0120225.pdf?sequence=1> (20.08.2023)

**Resim 3.** <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsfd/issue/2607/33552> (28.08.2023).

**Resim 4.** <https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/handle/trakya/8504> (20.08.2023).

**Resim 5.** (<https://artsandculture.google.com/story/fwXRKmaV1qNpJA?hl=tr>) (20.08.2023).

**Resim 6.** <https://www.rauschenbergfoundation.org/art/artwork/tracer> (02.08.2023).

**Resim 7.** [https://www.moma.org/collection/works/78435?artist\\_id=5809&page=1&sov\\_referrer=artist](https://www.moma.org/collection/works/78435?artist_id=5809&page=1&sov_referrer=artist) (28.08.2023).

**Resim 8.** <https://beardenfoundation.org/romare-bearden/> (02.08.2023).

**Resim 9.** <https://beardenfoundation.org/romare-bearden/> (02.08.2023).



## Sinemada İdeoloji ve Totalitarizmin Temsili: V For Vendetta

**H. Şirin AK**

Dr. Öğr. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF

[hedyesirin@karatekin.edu.tr](mailto:hedyesirin@karatekin.edu.tr)

<https://orcid.org/0000-0002-5629-6432>

Makale Başvuru Tarihi : 01.08.2023

Makale Kabul Tarihi : 27.09.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10004417

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

Totalitarizm, Politik Sinema, Sinema ve İdeoloji, Anarşizm, V for Vendetta.

Toplumla ilişkisi en yoğun sanat dallarından biri olan sinema, kitleler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Özellikle politik sinemanın iktidarlar tarafından propaganda aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunlar dışında eğitici ve eğlendirici işlevleri de bulunan sinema, gelecekte yaşanabilecek kötü senaryoları göstererek uyarıcı bir misyon da edinmiştir. İdeoloji de tıpkı sinema gibi kitleleri harekete geçirme gücü yüksek olan bir uyarıcıdır. Kitle iletişim araçlarının gelişmesi ideolojiler için oldukça önemli bir yayılım imkânı sağlamıştır. Kitle iletişim araçlarının önde gelen örneklerinden biri olan sinema, birbirinden farklı çok sayıda düşüncenin kitlelere yayılmasına öncülük etmiştir. Aynı zamanda da ideolojiler açısından iyi bir propaganda aracı olarak rol oynamıştır. Bu doğrultuda bu çalışma sinema ve ideoloji birlikteliğine odaklanırken totalitarizmin sinemada temsil örneği olarak "V for Vendetta" filminden yararlanmıştır. Totaliter diktatörlüğün doğuşu, egemenliği ve nasıl ortadan kalkabileceğine dair öngörülerde bulunan film aynı zamanda anarşizme de güzel bir örnek sağlamaktadır. V for Vendetta filmi üzerinden korku ve güvenlik ihtiyacı ile kurulan totaliter bir toplumun anarşizmle nasıl yıkıldığının bir analizi yapılmıştır.

### The Representation of Ideology and Totalitarianism In Cinema: V For Vendetta

#### Abstract

**Keywords:**

Totalitarianism, Political Cinema, Cinema and Ideology, Anarchism, V for Vendetta.

Cinema, one of the most intense branches of art, has a significant impact on the masses. In particular, it is seen that political cinema is used as a propaganda tool by the governments. Apart from these, the cinema, which also has educational and entertaining functions, has also acquired a stimulating mission by showing bad scenarios that may occur in the future. Just like cinema, ideology is a stimulant with a high power to mobilize the masses. The development of mass media has provided a very important opportunity for ideologies to spread. Cinema, one of the leading examples of mass media, has pioneered the dissemination of many different ideas to the masses. At the same time, it played a role as a good propaganda tool in terms of ideologies.

In this direction, while this study focuses on the unity of cinema and ideology, it has benefited from the movie "V for Vendetta" as an example of representation of totalitarianism in cinema. The film, which makes predictions about the birth, domination and how it may disappear of totalitarian dictatorship, also provides a good example of anarchism. An analysis has been made of how a totalitarian society, which was founded with fear and the need for security, was destroyed by anarchism through the movie V for Vendetta.

## GİRİŞ

Sanat toplumun önemli bir parçasıdır. Sanat toplumdan doğar, toplumla beslenir ve topluma yeni bir şeyler katarak topluma geri döner. Sanatın gücü insanla olan ayrılmaz birlikteliğinde yatar. Sanat dalları arasında insanları etkileme gücü en yüksek olanlardan bir tanesi “sinema”dır. Bir sinema filmi gerek hikâyenin altında yatan düşüncesi gerek görselliği ve gerekse tekrar tekrar izlenebilirliği sayesinde çok sayıda insana ulaşarak, çok farklı zenginlikleri içinde taşır. Yapılan araştırmalar sinemanın toplumla çift yönlü bir ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur (Kurttaş, 2022). Sinema toplumdan, toplumda sinemadan beslenir. Sinemanın hikayesi bazen gerçektir, bazen ise hayal ürünüdür. Ama her hikâye izleyicide mutlaka bir iz bırakır. Bazen yeni bir bakış açısı ya da yeni bir fikir verirken, bazen güldürür bazen hüznendirir, bazen de eğitir. Sinema filmleri genellikle içinden çıktıkları toplumu yansıtır. Sinemanın yapıldığı, tarih ve yer hikayenin anlatılış tarzını belirler. Kitleleri harekete de geçirir sinema kitlelerin sakin ve hareketsiz kalmasına da yardımcı olur. Bu nedenle zaman zaman iktidarlar sinemanın gücünden yararlanmışlardır. Bazen harekete geçirmek için bazen de depolize etmek için yararlanmışlardır (Tırpan, 2004). Distopik kurgular ya da post apokaliptik kurgular son dönemlerde gerek edebiyatta gerekse sinemada oldukça popüler hale gelmiştir. 21. Yüzyılda dünyada yaşanan çeşitli somut olayların bu duruma sebebiyet verdiği düşünülebilir. Covid 19 salgını, Rusya-Ukrayna savaşı, Suriye’deki iç savaş, İran’daki karışıklıklar vb. bütün bu gündemlerin insanlar üzerinde bıraktığı intiba bu kurgulara olan ilgiyi anlaşılır kılabılır niteliktedir. Distopik ve post-apokaliptik kurgularda genelde, yaşanan bir salgın hastalık, bir nükleer savaş ya da iklim olayları sonrasında bilinen dünyanın sona ermesiyle başlayan yeni dünya düzeninden bahsedildiği biliniyor. Dünyanın geçtiği dönem ve yaşanan gündemler insanları, bu kurguların her an gerçekleşebileceği inancına itmektir. V for Vendetta’da bu kurgulardan birisidir. Yaşanan savaş sonrasında salgın hastalıklar ve kıtlık yeni bir dünya düzenine yol açmıştır. Gelecekte distopik bir İngiltere’de geçen hikaye, korku ve güvenlik ihtiyacıyla faşist ve muhafazakar bir lider olan Adam Sutler’in başkan olması ile başlıyor. Sutler tarafından kurulan totaliter diktatörlükte insanların düşünmeye ihtiyacı yok. Parti onların yerine düşünüyor, karar veriyor ve uyguluyor. Korku ve güvenlik ihtiyacı ile Sutler’in peşinden giden halk derin bir uykuya dalmış durumdadır. Bir gün bir adam “V” ortaya çıkarak, halkı daldığı uykudan uyandırıyor. Bu süreçten sonra yaşananlar ise totalitarizmin kollarında kıvranan halkın anarşist bir uyanışla baş kaldırmasının hikayesine dönüşüyor. Buradan hareketle her filmin, her hikâyenin vereceği bir mesaj olduğu düşünülebilir. Mesajların bazıları umuttur, bazıları mutluluk, bazıları ideolojiktir, bazıları tüketime yöneltir, bazılarıysa politiktir. Her sanat eseri içinde bir mesaj barındırır. Ancak bireylerin aldığı mesajlar yer, zaman ve bakış açısıyla yoğrularak farklılaşacaktır. Aynı sanat eserinden farklı zamanda, farklı yerde, farklı bireyler farklı mesajlar alacaklardır.

Bu çalışmada sinema politika ilişkisini anlatmak için iyi bir örnek olan “V for Vendetta” filmi ele alınmıştır. İdeolojiler üzerinden filmin içerik analizi yapılarak, gerçekte olan bağı kurulmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra politik mesaj veren bir filmin bireyler üzerinde bırakacağı etki saptanmaya çalışılmıştır.

## SİNEMA TOPLUM İLİŞKİSİ VE İDEOLOJİ

Sinema diğer sanat dallarına göre daha geç keşfedilmiş olan bir sanat dalıdır. Sanat-toplum ilişkisi çift yönlü bir ilişkidir. Toplum sanattan, sanat da toplumdan etkilenir. Ama şüphesiz ki sanat dalları içinde toplumu en çok etkileyen, görselliği, tekrar izlenebilir olması ve akılda kalıcılığı ile sinema olmuştur denilebilir. İlk etapta görselliğiyle ortaya çıkan sinema zamanla sesin eklenmesi ve renklenmesi ile birlikte gerek ABD’de gerek Avrupa da geniş kitlelere ulaşmıştır (Dudu, 2009). TDK tarafından “Güzel sanatların dalı olarak yansıtılmaya uygun olan filmleri gerçekleştirme ve yaratma sanatı, beyaz perde, yedinci sanat” (TDK) olarak tanımlanan sinema kelimesinin kökeni yunanca “hareket” kelimesinden türemiştir. Lumiere kardeşler tarafından çekilen “Fabrikadan Çıkan İşçiler”, “Akdeniz’de Tekne Gezisi”, “Trenin Gara Girişi” gibi kısa görüntüler ilk sinema yapımları olarak kabul edilmektedir. İlk defa 1895’te Fransa’da ortaya çıkan sinema insanlar tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır (Seyhan, 2017). Ortaya çıkışından çok kısa bir süre sonra

önemli bir eğlence aracına dönüşen sinema bu özelliği ile de kitleleri hareketlendirmiştir. Toplum üzerinde son derece önemli etkiler yaratabilen sinema bu özelliği ile bakıldığında sadece bir eğlence aracı değildir. Sinema bir diğer adıyla beyazperde toplumun bir yansıması olarak düşünülebilir. Sinema içinden çıktığı toplumdaki yararlanırken toplumu da aynı oranda etkiler (Kurtdaş, 2022). Sinema hem beyazperde de anlattığı olaylarla toplumu etkiler hem de toplumun yaşadığı değişimlerden etkilenir. O halde sinema gerçeklikle bağları kuvvetli olan bir sanat dalıdır denilebilir. *“Sinemanın, hem muhalif duruşu hem de düzeni pekiştiren duruşu, sinema için "egemen sınıfın düşüncelerinin (ideolojisinin) aktarılmasının bir aracı olduğu kadar, muhalif olanların muhalifliklerini ifade ettiği önemli bir araç" olarak adlandırılması, içinde bulunduğumuz çıkmazlarda sanatın sinemanın varlığı zorunlu görünmektedir”* (Tırpan, 2004: 12).

Sinemanın üç temel işleve hizmet ettiği söylenilebilir. Beyazperdeye yansıyan görsellik ile sanat olarak, insanları eğlendirmesi ile estetik bir işlevi vardır. Yapılan her film gerek malzemeleri ile gerek insan gücü ile yüksek bir ekonomik hareketlilik yaratır. Bunun yanında filmlerin türü ne olursa olsun mutlaka vereceği bir mesaj vardır ve bu da sinemanın ideolojik yanını gösteren bir kanıt olabilir. Dolayısı ile sinema; estetik, ideolojik ve ekonomik işlevleri bünyesinde barındıran bir sanattır denilebilir (Kara, 2020). II. Dünya savaşı döneminde hem politik hem de ticari bir güç olarak ön plana çıkan Hollywood sineması bu üç işlevi bir arada bulundurma anlamında güzel örneklerden biri olarak anılabilir. Sinema ile politika arasındaki ilişkinin en bariz örneği Hollywood sinemasıdır. Gerek ekonomik olarak gerekse askeri olarak güçlü olan, dünya devi olarak nitelenen ABD'nin dış politika ve uluslararası ilişkilerdeki rolü ideolojik amaçlarla sinemanın konusu haline gelmiştir. Amerika'nın kültürel hegemonyasının tüm dünyada yükselmesi ile Hollywood sinemasının tüm dünyada yüksek oranda izlenmesi son derece ilişkili görünmektedir (Dudu, 2009; Seyhan 2017). Tabii Hollywood'un bu yüksek izlenme oranları emperyalist sürecin bir parçası olduğu için Amerikan filmleri kapitalist değerleri filmler yoluyla diğer ülkelere yaymayı başarır. Bu durum diğer uluslar için iyi bir sonuç doğurmaz. Politik olarak, ekonomik olarak ve kültürel olarak Amerika'nın hegemonyası altına doğru çekilirler (Jun, 2016). Kültürel küreselleşmenin doğal bir sonucu olarak Amerika'nın hegemonyası “nesnelere bir çığ” yaratmış ve bunlar bütün ülkelere yayılmıştır. *“ATM, basketbol, hamburger, kaykay, cep telefonu, bilgisayar, bilgisayar korsanı, lastik ayakkabı, beyzbol şapkası, otomatik makineli çamaşır evi...McDonald's...Coca-Cola.vb.”* bütün bunlar ve daha fazlası Amerikan menşeli birçok ürün bugün Hollywood vasıtası ile diğer ülkelerde de aranılan ürünlere dönüşmüş, popüler Amerikan kültürü en ücra köşelere kadar ulaşmıştır (Hunter ve Yates, 2003: 328-329).

Daha önce de belirttiğimiz gibi sinema toplumla son derece sıkı ilişkileri olan bir sanat dalıdır. Sinemanın kitleleri harekete geçirme yönünün dışında tek tek bireyleri etkileme özelliği de uzun yıllar çeşitli araştırmaların konusu olmuştur. Martin Scorsese'in “Taksi Şoförü” (Taxi Driver) filmini izledikten sonra politikacıları öldürmeye çalışan kişi, filminden etkilendiği itiraf etmiştir. Bu da sinema filmlerinin insanlar üzerindeki etkisine küçük bir örnek olarak gösterilebilir. Tek filmin birey üzerindeki etkilerini ölçmek için çeşitli çalışmalar yapılabilir de benzer filmlerin bireyler üzerinde yarattığı kümülatif etkiyi ölçmek çok daha zor görünmektedir. Sinemanın toplum ve bireyler üzerindeki etkilerine yönelik çalışmalarda genellikle tek film üzerinden ilerlemektedir. Oysa benzer filmleri yıllarca izleyen bireyler ölçülemeyen daha farklı etkilere maruz kalabilmektedirler. Bütün bunların yanında sinemanın kitleleri eğitme ve bilgilendirme gibi bir misyonu olduğu da söylenilebilir. Bir sinema filmi genellikle yaratıldığı dönemin baskın ideolojisini, geleneklerini, bireylerin inançlarını, politik düşüncelerini ve olaylarını anlatır. Sinema toplumun içinden çıkmaktadır ve sinema, içinden çıktığı topluma ayna tutar (Tırpan, 2004). Ancak beyazperdeye aktarılan hikayelerin (birincil kaynaklara sahip belgeseller bir ölçüde hariç tutulabilir) gerçeklikleri kuşkulu olabilir. Tüm sanat dallarında olduğu gibi bireye sübjektif bir deneyim sunan sinemanın çok yönlü bir gerçeklikten beslendiği açıktır. Ancak kalın tarih kitaplarından daha popüler olan sinemanın bireyleri etkileme gücü kitaplarınkinden daha fazladır. Dünyaya yönetmenin penceresinden bakan izleyiciler, aynı ideolojik ya da kurgusal bakış açısını kazanarak olaylara, kişilere ya da ülkelere karşı ön yargılar geliştirebilirler. Alan



Parker tarafından çekilen “Midnight Express” (1978) yıllarca dünya genelindeki Türkiye’ye karşı ön yargılara önderlik etmiştir (Dudu, 2009). Yanlış bilinç geliştirmeye örnek verilecek olursa; tarihi kitapları okumak yerine tarihi filmleri izleyerek tarih hakkında bilgi sahibi olduğunu düşünen bireylerden bahsedilebilir. Dolayısıyla gerçek tarihi yansıtmayan filmlerden, tarihi öğrenen bireyler filmin yansıttığı gerçek olmayan ideolojiyle baş başa kalırlar. Bütün bunların yanında eleştirel ya da karşıt sinema ya da bağımsız sinema adı verilen ve Hollywood sinemasını eleştiren bir sinemadan da bahsedilebilir. Eleştirel yönetmenler kendi perdelerinde; toplumu, düzeni, insanları, hükümetleri, ülkeleri ve diğer filmleri de eleştirerek bir katkı sunmaya çalışmışlardır. Barry Levinson tarafından yönetilen 1997 yapımı “Wag the dog” (Başkanın Adamları) adlı film kirli politika ve politikacılarla beraber medyanın insanlar üzerindeki hegemonyasını anlatan filmlere iyi bir örnektir. Seçimlere az bir zaman kala, ABD başkanın pedofili tacizinin açığa çıkmasının ardından görevlendirilen medya uzmanı halkı olmayan bir savaşa inandırarak dikkatleri kirli siyasetten savaşa çekmeyi başarıyor. Baudrillard “kara delik” misali medyayı tüketen bireylerden bahsederken, film bu kitleleri gözler önüne seriyor (Baudrillard, 2017). 1936 yapımı olan ve Charlie Chaplin imzalı “Modern Times” (Modern Zamanlar) makineleşme ve 1930 dünya ekonomik buhranın sonrasında; bozulan ekonomi, işsizlik ve çeşitli toplumsal sorunları sessiz bir şekilde anlatır. “Modern Times” sistemi eleştiren filmlerden biri olarak anılabilir. Charlie Chaplin tarafından 1940 yılında çekilen “The Great Dictator” (Büyük Diktatör) filmi tüm zamanların en iyi politik eleştirilerinden biri olarak anılmasının yanı sıra Chaplin’in ilk sesli filmi olarak da anılabilir. Chaplin bu filmde, Hitler ve Nazileri, beraberinde Musollini’yi ve faşistleri de kendine hedef alarak eleştirmiştir. Diktatörleri, faşizmi, nazizmi, kapitalizmi, emperyalizmi ve basını eleştiren Chaplin filmin son 4 dakikasında yaptığı konuşmayla oynadığı karakterden çıkarak kendi olmuş ve söylemek istediklerini gerçek dünyaya söyleyerek sessiz kitlelerin adeta sesi olarak onlara umut aşılama çalışmıştır.

*“Üzerimize çöken bu felaket, insanoğlunun gelişmesinden korkan, katı yürekli ve açgözlü yöneticiler devrinin bitmek üzere olduğuna işarettir. İnsanoğlunun nefreti geçer, diktatörler ölür... Ve halktan gasp ettikleri güç halka geri dönecektir. Ve ölüm var oldukça, özgürlük asla yok olmayacaktır.” (Chaplin, 1940)*

Chaplin sinemasıyla kitlelere ulaşarak sesini duyurmayı hedeflemiştir. Güldürerek düşündürmeyi hedefleyen Chaplin’in filmleri bugün hiciv tarzının önemli örnekleri olarak sayılmaktadır.

Sinema sadece kâr gütmeye amacı taşıyan bir sanat dalı olmasa da kapitalist sistemde kar son derece önemlidir. Sistemin devamlılığı kârın devamlılığında yatar. Bu nedenle diğer tüm metalar gibi sinema eseri de hızlı tüketilmelidir. Sinemanın arka planında “senaryo, kurgu mekân, oyuncular, teknik donanım ve teknik ekip” vardır. Ama sinema yalnızca bu sayılanlardan ibaret değildir. Sinema filminin mutlaka bir düşüncesi bir ideolojisi vardır. En zararsız görünen film bile arka planda başka tasarımlarla seyirci önüne çıkar. “Tüketim çılgınlığı” tüm dünyaya Hollywood yoluyla pazarlanır. Filmlerde yer alan açık ve gizli reklamlar insanları yemek yemeye, alışveriş yapmaya belli bir giyim tarzına, belli bazı markalara yönlendirir. Sinemada film arasında yenilen mısır bile sinema filmlerinde işlenerek insanlara sunulmuştur. İnsanlar sürekli maruz kaldıkları “tüket” emrine eninde sonunda uyarlar. Böylece sinema tüketime yönelir. Gişe hasılatı elde eder. Amerikan ideolojisini yayar. Amerikan rüyası hayaliyle az gelişmiş ülkelerdeki insanları kendisine çeker. Amerika’nın kültürel hegemonyasının en büyük taşıyıcısı ve yayıcısı aynı zamanda yeniden üreticisi olarak Hollywood sineması bu anlamda son derece güçlüdür (Seyhan, 2017). Hollywood sinemasının bu tarzını eleştirel olarak ele alan “Truman Show” bu anlamda güzel bir örnektir (Tırpan, 2004). Bir film stüdyosunun bir bebeği evlat edinerek tüm hayatını televizyona taşıdığı hikâyede, büyüyüp evlenen ve bir adada yaşayan Truman hariç diğer insanların tamamı oyuncudur. Karısı, annesi ve en yakın arkadaşı dahi oyuncu olan Truman yalan bir dünyada yalan bir hayatı yaşarken gerçek dünyadaki insanlar ilgiyle onu izlemektedir. Film insanların televizyon karşısında nasıl dünyadan koptuklarını anlatmakta oldukça başarılı olmuştur. Bunun yanında Truman’ın karısı eve satın aldığı kahve, peynir, bıçak vs. gibi şeylerin “ürün yerleştirme” şeklinde

reklamını yaparken, en yakın arkadaşı da markette raflara dizdiği çeşitli ürünlerin reklamını yapmaktadır. Hikâye boyunca sürekli bir şeylerden şüphelenen Truman en sonunda çıkışa ulaştığında yapımcı ona seslenir:

*“-Beni dinle Truman dışarda senin için yarattığım bu dünyadan daha fazla gerçeklik yok. Aynı yalanlar. Aynı ikiyüzlülük. Ama benim dünyamda...korkacak hiçbir şeyin yok. Seni, kendini tanıdığından daha iyi tanıyorum.*

*-Hiçbir zaman kafamın içine kamera koyamadın.*

*-Korkuyorsun. İşte bu yüzden terk edemeyeceksin.”(Truman Show, 1998)*

Buna rağmen Truman kapıdan çıkıp gider. Yalanları ve rahatlığı değil, zorluğu ama beraberinde gerçekliği seçer. Sinemanın ve televizyonun insanları nasıl uyuttuğunu ama artık uyanmaları gerektiğini yine görsellikle, sinema ile anlatmaya çalışan Peter Weir hikayesiyle bir çok insanın gözlerini açmayı planlarken farklı bir sonuca yol açmıştır. “Truman Show Sendromu” adı verilen bir psikolojik rahatsızlığa neden olacağı yüksek olasılıkla Weir’in aklına gelmemiştir. Aynı filmdeki Truman gibi sürekli izlendiğini ve etrafındaki kişilerinde oyuncu olduğunu düşünen kişilerin bu filmde sonra ortaya çıkmış olması şaşırtıcı değildir. Dünyanın çeşitli yerlerinden çeşitli vakalar ortaya çıkmıştır (Gold ve Gold, 2012).

Bütün bu söylenenler ışığında sinemanın toplum üzerinde yoğun bir etkiye sahip olduğu söylenilebilir. Bu etkinin kaynağı ise sinema ve toplumun sıkı bir ilişki içerisinde olması gerçeğidir. Bütün sanat dalları toplumla az ya da çok ilişki halindedir. Zira sanat toplumdandır ve onunla beslenir. “Ancak sanat dalları arasında toplumsal yönü en kuvvetli olan sinemadır.” (Kurttaş, 2022) Sinemanın bu kuvvetinin çok çeşitli nedenleri vardır. Dolayısıyla “insan faaliyetlerinin en kapsamlısı” olan politikanın sinemayla bir arada anılması çok da şaşırtıcı değildir. Politika bilimi insanların genel iyiliğini düşünen yönüyle insan hayatının her alanını kapsar. Dolayısıyla politika her yerdedir (Kapani, 2018). Sinema ve politikadan bahsedildiğinde politik filmler akla gelse de Kılınç’ın dediği gibi; “Oysa neredeyse bütün filmler yapımdan yapım sonrasına hemen her aşamasıyla politiktir.” (Kılınç, 2015:1) Bireylerin hayatında son derece önemli bir yer tutan politikanın sinemaya tesir etmemesi neredeyse imkansızdır. Sinema toplumdan ve insandan beslendiği için politikayla beslenmesi kaçınılmazdır. Politika yoluyla kendini ifade eden bireyler ve sinema ile kendini ifade eden bireyler aynı toplumda aynı kaygılarla, aynı düşüncelerle bir araya gelebilirler. Bu durum politika ve sinemanın çok sıkı bir şekilde ilişkiye girmesine neden olur. Bu ilişkide “...baskın gücün hangisine ait olduğu tartışılrsa da en azından dünya sinema sektöründe en büyük yüzdeye sahip olan Hollywood sinemasının üzerindeki politik tercihlerin ve kaygıların önemi göz ardı edilemez bir gerçektir.” (Dudu, 2009).

## **TOTALİTER TOPLUMUN SİNEMADA TEMSİLİ: “V FOR VENDETTA”**

Demokrasi, TDK’da; “Halkın egemenliği temeline dayanan yönetim biçimi, el erki, demokratlık” olarak tanımlanmıştır (TDK). Yunanca kökenli olan demokrasi sözcüğü “demos” yani halk, “kratos” yani yönetim/iktidar kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş basitçe halk iktidarı ya da halk yönetimi gibi bir şekilde ifade edilmektedir (Erdoğan, 2003: 232). Ancak bu sadece kelime anlamıdır. Gerek geçmişte gerekse bugün somut olarak bir halk-millet iradesinden söz etmek oldukça güç olacaktır. İlk olarak eski Yunanda kullanıldığı varsayılan “demokrasi” kavramının içindeki demos un kapsamı tam olarak belli değildir ve devamlı değişmektedir. Atina’da iktidarı kullan demos’u yerli hür erkekler meydana getirmekteydi. Kadınlar, köleler, yabancılar, çocuklar ve hizmetçiler siyasal kararları alma yetkisine sahip demos kapsamında değildiler (Dursun, 2008:165-166). Ancak eski Yunan döneminde, atıf yapılan demokrasi kavramı ile bugünün modern demokrasilerini kıyaslanmak bir anlam karışıklığına sebep olacaktır. 21. yüzyılın büyük modern toplumlarının sınır ve nüfusları göz önünde bulundurulduğunda halkın kendi kendini

yönetmesi ve bütün siyasi kararların alımına aktif olarak katılımı mümkün görünmemektedir. Yani halkın iradesinin tam anlamı ile gerçekleşmesi konusu biraz karışıktır. Demokrasinin ne olduğu ne zaman ortaya çıktığı, hangi tür yönetimlerin demokratik olarak niteleneceği ve bir yönetimin demokratik olarak nitelendirilmesi için hangi şartları taşıması gerektiği yüzyıllardır tartışılmaktadır. “En iyi yönetim biçimi nedir?” sorusuna neredeyse bütün düşünürlerce cevap aranmış, ideal bir devlet ve yönetim modeli oluşturmaya çalışılmıştır. Bütün bu arayışlar sırasında ortaya çıkan bir kavram olan “demokrasi” bugün pek çok tartışmanın ana konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime anlamı olarak demokrasi “halkın yönetimi” anlamına gelmekle birlikte birbirinden tamamen zıt düşüncelere sahip olanlarca dahi kendi yönetim biçimleri demokrasi olarak adlandırılmış, hemen her yerde, herkes tarafından düşünmeye gerek duyulmadan kolayca sarf edilen “demokrasi” kelimesi zamanla anlamını yitirmiş ve muğlaklaşmıştır. Tarihin başlangıcından beri daima en iyiyi en güzeli arayan insanoğlu demokrasinin en iyi biçimini bulmak için çabalamış ve bu çabanın sonucunda türlü demokrasi modelleri oluşturmuştur. Demokrasinin farklı kişilerce, değişik anlamlar yüklenerek kullanılması pek çok eleştiriye maruz kalmasına da neden olmuştur. “*Demokrasiye eleştirel yönde yaklaşan düşünürlerin başında; Hayek, Mosca, Pareto, Buchanan, Michels, Arrow, Downs, Tullock ve Marksist düşünürler gelmektedir.*” (Aktan, 2005: 58) Demokrasiye dair bütün bu tartışmalar insanların daima en iyi ulaşma özleminin bir sonucu olarak yaşanmıştır, denilebilir. Totaliter rejimle yönetilen ülkelerdeki yöneticilerin, kendi yönetimlerini demokrasi olarak tanımladığını söylersek çok da yanlış bir tespit yapmamış oluruz. Hitler örneği incelendiğinde totalitarizmin demokrasiden doğduğunu demokratik bir toplumdaki totaliter bir topluma geçişin kolay bir şekilde gerçekleştiği düşünülebilir. Hatta daha ileri giderek, totaliter diktatörlüğün yozlaşmış bir demokrasi olduğu dahi iddia edilebilir (Friedrich ve Brezinezski, 1964: 16). Totalitarizm kavramının ortaya çıkışı, sosyalist ve faşist yönetimlerin benzerliklerinin anlaşılıp, isimlendirilme ihtiyacının ortaya çıkmasıyla gerçekleşmiştir. Hitler, Mussolini ve Stalin örneklerini ve benzerliklerini açıklamak için kullanılan totalitarizm “*toplumu bir bütün olarak ele alan, bir bütün olarak dönüştürmek isteyen ve total kontrol sistemi ile toplumu sürekli düzenleyen devlet, ideoloji, siyasal parti ve liderlik olgularının bütünlüğü*” olarak kullanılan bir kavramdır (Çetin, 2002: 16). Platon’un ideal devleti incelendiğinde totalitarizmin izlerini görmek mümkündür. Filozof krallar bir nevi totaliter diktatörlerdir (Platon, 2020). Bu nedenle Platon hem sosyalizmin hem de faşizmin fikir babası kabul edilir. Popper “Açık toplum ve düşmanları” eserinde Platon’un siyasi düşüncelerinin totalitarizmle “özdeş” olduğunu söyler (Popper, 2008: 115). Totalitarizm de aynı demokrasi gibi üzerinde yoğun tartışmaların yaşandığı bir kavramdır. Arendt’ göre “*İdeolojilerin bir amacı da sağduyunun artık geçerli olmayan kurallarını ikame etmektir; modern kitlelerin ideolojiye yatkınlığı, sağduyunun kamusal politik dünyayı ve onun olaylarını anlamamıza artık yetmeyişi ölçüsünde büyür.*” (Arendt,1996: 32) Totaliter bir yönetim sisteminden bahsetmek için, devlet yönetiminde ideolojinin büyük ölçüde yer tutması zorunlu bir unsur olarak sayılabilir. Bu ideolojiyi savunan ve kitleler tarafından takip edilen bir tek parti de yine totaliter rejimin olmazsa olmaz koşullarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Totaliter rejimde yer alan tek parti yönetimlerinin en önemli özelliği ise “*iktidardan kurumuşmuş barışçıl yöntemlerle*” uzaklaştırılmıyor olmalarıdır (Linz, 2021: 37). Totaliter rejimde devleti yöneten tek partinin ideolojisi toplumu dönüştürmek için kullanılan önemli bir araçtır. Toplum ideolojiye uygun bir şekilde kontrol altında tutulur ve ideolojinin gereklerine uymayanlar cezalandırılır. Toplumdaki her faaliyet totaliter rejimin kontrolindedir (Kapani, 2018: 192).

Alan Moore tarafından 1982-85 yılları arasında yaratılan çizgi roman “V for Vendetta” David Lloyd tarafından çizilmiştir. Çizgi roman serisi 2005 yılında ABD-Almanya ortak yapımı bir filmle gösterime girmiştir. Filmin konusuna genel olarak bakıldığında; gelecekte post apokaliptik bir İngiltere’de geçen bir hikaye ile karşılaşmaktayız (V for Vendetta, James McTeigue, 2005). V for Vendetta siyaset bilimi açısından, özellikle de sinema ve siyaset ilişkileri anlamında incelemeye değer filmler arasında önemli bir örnek olarak sayılabilir. Filmin konusu ve totaliter toplumun sinemada yarattığı görseli bir arada ele alarak devam edecek olursak; öncelikle filmin karakterlerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Hugo Weaving tarafından canlandırılan “V” karakteri filmde totaliter yönetime karşı başkaldırının fitilini ateşleyen ve rejim tarafından üzerinde deneyler yapılmış bir kişidir. Natalie Portman tarafından canlandırılan Evey karakteri ülkedeki tek televizyon kanalı olan BTN de çalışan, hükümetin yapmış olduğu birtakım şeyler yüzünden ailesini kaybetmiş korkak ve boyun eğen bir kişi olarak tasvir edilmiştir. John Hurt tarafından canlandırılan Adam Sutler, ülkenin diktatör ve paranoyak başkanı olarak tasarlanmıştır (V for Vendetta, James McTeigue, 2005).

Geleceğin distopik İngiltere’inde savaşlar, salgın hastalıklar, terör olayları yaşanıyor. Önce bir okulun ardından bir metro istasyonu ve son olarak bir su arıtma tesisi zehirlenmesi nedeni ile yüzlerce kişi ölüyor. Salgın hastalık ve virüs ardından panik ve kaos ortamı başlıyor Adam Sutler’ın başında olduğu partinin beklenemez bir şekilde seçimlerden galip gelmesinin ardından virüsün ilacı bulunarak piyasaya sürülüyor. Korku ve panik halkı kitleler halinde Adam Sutler’ın ve partisinin kucağına düşürüyor. Seçimle iktidar olan parti bir süre sonra totaliter bir tek parti haline gelerek rakiplerini birer birer ortadan kaldırıyor (V for Vendetta, James McTeigue, 2005). Adam Sutler’ın kurduğu totaliter diktatörlük, tiranlık ve despotizmle bazı benzerlikler gösterse de bu ikisinden biri olarak tanımlanamaz. Tiranlıktan söz ettiğimizde eski Yunana baktıktan sonra Avrupa’nın mutlak monarşilerini incelemek yerinde olacaktır. Hükümdarın kişiliğine tanrısallık atfeden despotizm de ayrı bir kategori olarak ele alınabilir. Hepsinin ortak özelliği olarak ise; “autos”dan yani kimseye karşı sorumlu ya da bağımlı olmadan iktidarı kullanan ve tüm kararları veren kişiden bahsedilebilir. Modern Batı dünyasında anayasa ve anayasalı hükümetlerin ortaya çıkması ile despotizmden ve tiranlıktan uzaklaşıldığı düşünülebilir. Oysaki anayasalı sistemlerin yani demokratik sistemlerin otoriter ya da totaliter bir sisteme dönüşümü de yine hukuk süreci içinde tamamlanırken hukuk kuralları da sisteme ayak uydurarak totaliter diktatörün amaçlarını gerçekleştirecek birer araca dönüşebilmektedir. Tarihteki faşist ve komünist totaliter diktatörlükler incelendiğinde birbirlerine olan benzerlikleri ortaya çıkmış, temelde farklı ideoloji ve dünya görüşüne sahip bu iki düşüncenin yönetim biçimi olarak birbirinden çok fazla ayrılmadıkları anlaşılmıştır. Genel olarak bu totaliter diktatörlüklerin kuruluşları incelendiğinde yaşanan birtakım felaketler ve buhranlar sonucunda yönetimi ele alan grupların zamanla totaliterleştiği söylenebilmektedir (Friedrich ve Brezezinski, 1964) V for Vendetta filminde de bahsedilen felaketler, ekonomik ve sosyal buhranlar akabinde hiç beklenmedik bir şekilde yönetime gelen halka umut ve düzen vadeden Başkan Sutler zamanla yönetim şeklini totaliter bir diktatörlüğe dönüştürmüştür. Faşist bir ideolojiye sahip olduğu düşünülen Sutler yönetimindeki İngiltere’de rejimin karşısında olarak görülen grupların sayısı oldukça fazla olarak görünüyor. ...*Mültecileri, Müslümanları, Eşcinselleri, Teröristleri, Hastalıklı sapkınları. Hepsi ölmeliydi! Kuvvet birlikten, birlik inançtan doğar! Tanrı’dan korkan bir İngilizim ve bununla gurur duyuyorum.*” (V for Vendetta, James McTeigue, 2005). Yönetim kendine karşıt olarak gördüğünü insanları birer birer topluyor. Topladıkları insanların üzerinde çeşitli deneyler yapıyorlar. İnsanları alırken ve çeşitli yasakları koyarlarken anahtar bir kelime kullanıyorlar: “GÜVENLİĞİNİZ İÇİN” Sutler yönetimindeki totaliter yönetim; terör tehdidi, virüs tehdidi diğer dine inanlardan gelecek olan zararlar ve diğer ülkelerden gelecek saldırılar gibi konularla halkı korkutarak kısıtlamaları birer birer getiriyorlar. *“Bizden neden bu kadar nefret ettiklerini hala anlamıyorum. Ruth’u alışveriş yaparken götürdüler. Hayatımda hiç bu kadar ağladığımı hatırlamıyorum. Beni de almak için gelmeleri uzun sürmedi.”* (V for Vendetta, James McTeigue, 2005). Mevcut yasaları da kendi istekleri doğrultusunda değiştiren yönetim düşünmeyen, sorgulamayan bir halk yaratmakta başarılı oluyor. Totaliter rejimlerin bazı ortak özellikleri olduğu çeşitli araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir. Friedrich ve Brezezinski’ye göre totaliter diktatörlüklerin 6 temel ana niteliği vardır:

*“Tek ideolojiden meydana gelmiş totaliter diktatörlüğün birbirleriyle ilgili niteliklerinin modeli ya da “syndrome”, bir adam tarafından yönetilen tipik tek parti, yıldırıcı bir polis, haberleşme tekeli, silah tekeli ve merkezden yönetilen ekonomi. Bunlardan son ikisi anayasalı sistemlerde*

*de bulunabilir: Sosyalist İngiltere’de merkezden yönetilen bir ekonomi vardır, bütün çağdaş devletler bir silah tekeline sahiptirler.” (Friedrich ve Brezezinski, 1964: 13)*

Bütün bu bahsi geçen benzerliklerin çağdaş devletlerde de bir totaliterleşmeye doğru gidişatın olup olmadığına dair görüşlerin ayrıca tartışılması gereken bir konu olduğu da yazarlar tarafından belirtilmiştir. V for Vendetta evreninde, Başkan Sutler tarafından yönetilen İngiltere’ye baktığımızda medyanın devletin elinde olduğunu, tek televizyon kanalı olan BTN aracılığıyla başkanın talimat verdiği haberler yapılarak halkın haber alma özgürlüğünün elinden alındığını gözlemleyebiliyoruz. Toplumda yaşayan herkes Başkan Sutler’in tek partisine üye olmak zorundadır. Belli bir saatten sonra uygulanan sokağa çıkma yasağına uymayan vatandaşlar “muhibir” adı verilen gizli polisler tarafından yakalanarak çeşitli işkence ya da tacizlere maruz kalıyorlar. Evey ve V de bu şekilde tanışıyor. Sokağa çıkma saati başladıktan sonra sokakta olan Evey muhibirler tarafından yakalanıyor ve tecavüze uğramak üzereyken V tarafından kurtarılıyor. Başkan Sutler kurmuş olduğu totaliter diktatörlüğü ekranlar aracılığı ile yönetiyor. Parti üst kurulunu topladığında kendisi fiziksel olarak değil ekran aracılığı ile katılım sağlıyor. Halk ile olan görüşmelerini de yine tek taraflı bir şekilde BTN adı verilen devlet kanalı aracılığı ile gerçekleştiriliyor. Sutler’in korku ile yönettiği toplumdan, korktuğu için halkın arasına karışmaya çekinir bir duruma geldiği düşünülebilir. En yakınındakilere bile güvenemez durumda olan Sutler’in korkuları V sayesinde gerçek hale geliyor. Korku, güvenlik ihtiyacı ve geleceğin belirsizliği halkı tamamen duyarsızlaştırmış olsa da toplumda fitili ateşleyecek bir kişi, totaliter diktatörlüğün sonunu getiriyor. “Ve totaliterizmin son evrelerinde mutlak (mutlak, çünkü bunun insanın anlayabileceği güdülerden çıkarsanması olanaksızdır) bir kötülüğün boy gösterdiği doğru olduğu kadar, onsuz Kötülük’ün radikal doğasını asla tam olarak bilemeyeceğimiz doğrudur.” (Arendt,1996:12) Totaliter bir diktatörlük tarihin hemen her döneminde ortaya çıkabilme olasılığına sahip olabilir. V for Vendetta post apokaliptik bir İngiltere’yi gözler önüne getirirse de, tarihte daha önce görülmüş totalitarizm örneklerinden yararlandığı çok açıktır. Sutler’in adı bile bizzat Hitler’e dair bir çağrışım yapmakta iken, filmde kullanılan sembolizm de akıllara Hitler’i getirmektedir.

### Görsel 1: Başkan Sutler ve Sembolizm



**Kaynak:** <https://derterrorist.blogs.sapo.pt/o-alto-chanceler-adam-sutler-volta-a-2845269>

Geçmişte yaşanan totaliter diktatörlük örneklerinin özellikleri incelendiğinde, totalitarizmin ayak seslerinin duyulması ve toplumu dönüştürmeye başlamasının arasında çok uzun bir zaman dilimine ihtiyaç duymadığı saptanabilir.

*“Totaliter diktatörlüklerin hepsinde şu özellikler bulunur:*

*1. İnsan varlığının bütün dirimsel taraflarını kaplıyan ve toplumda yaşayan herkesin, en azdan edilgin bir şekilde bağlı olduğu resmi bir doktrin meydana getiren bir resmî ideoloji; bu ideoloji insanlığı sonunda, yetkin bir düzene yöneltmek için tasarlanmıştır, yani mevcut toplumu*

*yıkıp yeni bir düzen kurmak için dünyayı ele geçirmek gibi radikal bir düşünceye dayanan chiliastic bir istek taşır;*

*2.tek bir ada, bir “diktatör” tarafından yönetilen tek bir kitle partisi, toplam nüfusun oldukça az bir parçasını (yüzde on’a kadar) içine alan, ideolojiye kuvvetle ve sorusuz sualsiz kendini vermiş ve onun yayılması için her yola başvuran insanlardan meydana gelmiş küçük bir topluluk, hiyerarşik ve oligarşik düzenlenmiş, bürokrat hükümet kuruluşuyla içiçe ya da ona üstün bir durumda olan bir parti;*

*3.partiyi hem destekleyen hem de parti liderleri adına onu denetliyen ve yalnız kendini belli eden rejim “düşmanları”na karşı değil keyfi olarak seçilmiş başka sınıflara karşı da kullanılan yıldırıcı bir polis denetim sistemi, çağdaş bilimden özellikle bilimsel psikolojiden yararlanan bir gizli polis “terör”ü*

*4.basın, radyo, sinema gibi bütün etkili kitle haberleşme araçlarını kullanarak, partinin sadık üyelerinin elinde toplanmış ve teknolojinin şartlandığı aşağı yukarı tam bir denetim tekeli;*

*5.aynı şekilde, bütün etkili silahlı kuvvetleri kullanarak (aynı ellerde toplanmış)yine teknolojinin şartlandığı aşağı yukarı tam bir denetim tekeli;*

*6.daha önce bağımsız birer bütün olan kurumların bürokratik işbirliği yoluyla (başta birçok kurumlar ve grup faaliyetlerini de içine alarak)ekonominin merkezden denetim ve yönetimi.*

*...bunlar totaliter diktatörlüğün genellikle kabul edilmiş nitelikleridir.” (Friedrich ve Brezezinski, 1964:13-14)*

Bu sayılan özelliklerin biri veya birden fazlasının bir toplumda görülmesi o toplumların totaliter olduğunu göstermez. Bunun yanında bütün totaliter rejimlerin aynı olduğu ya da toplum üzerinde aynı etkileri bıraktığı da söylenemez. Tek partinin yönetme tarzı, toplumda oluşturduğu rıza ya da korku boyutu da rejimin özelliğini etkileyen bir ortam yaratacaktır. Alınan kararlara halkın gönüllü katılımını sağlamayı başarabilen totaliter sistemler demokratikliğe bir oranda yaklaşmayı başarabilirler (Linz, 2021: 35). V for Vendetta evreninde ise tamamen korku salmayı başarmış, demokratiklikten son derece uzak bir polis devleti profilinin karşımıza çıktığını söyleyebilmek mümkündür. Üstelik, rejim başlangıçta kaosa yol açan olayları bizzat yaratmış, daha iş başına gelmeden yozlaşmış kişilerden oluşan bir rejimdir. İnsanların dini duygularını sömüren yönetimin din konusunda da iki yüzlü oluşu filmde ön plana çıkmaktadır. Sutler rejimi Amerika’yı dinsizlikle suçlarken Müslümanlara karşı nefretini somut bir şekilde ortaya koyarken, (Evinde Kur’an bulundurmamak infaz sebebi olarak görülüyor; BTN’de anchorman olan Gordan’ın evinde yapılan aramada Kur’an bulunması ile anında infaz ediliyor.) piskoposun sübyancı olması da iki yüzlülüklerinin bir simgesi olarak karşımıza çıkıyor. V karakteri sadece rejimin simgesi olan binalara değil aynı zamanda bu iki yüzlü sistemin temelini de dinamiti koyarak sistemin sona ermesini sağlıyor.

## **İKTİDAR VE DİRENİŞ ARASINDA TOPLUM: “V FOR VENDETTA”**

*“5 Kasım günün hatırla, patlamayı ihaneti ve komployu, bu ihaneti unutmak için hiçbir neden bulamıyorum” (V for Vendetta, James McTeigue, 2005) sözleri ile başlayan film aslında tarihte gerçek bir direniş öyküsünü anlatarak öyküsüne başlıyor. “Barut komplosu” adı verilen olayda 5 Kasım 1605’de radikal Katolik bir grup kral James Stuart’a suikast düzenlemek amacıyla Westminster sarayının altına büyük miktarda barut yerleştiriyorlar. Parlamentonun açılışı sırasında patlatılacak olan barutları patlatacak kişi: “Guy Fawkes”dir. Anarşist grubun lideri Roben Catesby olsa da “Barut komplosu” denildiğinde akla gelen isim Guy Fawkes’dir. İngiliz politik kültüründe önemli bir figür olan Fawkes’in maskeleri bugün her yerde satılmaktadır. İngiliz devleti 4 asır boyunca 5 Kasım gününü devletin kurtarılıp ihanetin engellendiği gün olarak kutladı. Ama Guy Fawkes İngiltere’nin tüm çabasına rağmen bugün ihanetin değil post-modern anarşizmin yüzü olarak anılan bir simge haline geliyor. Fawkes maskesi takan V, kurgulanmış faşist bir devletin karşısında olan anarşist bir karakter olarak tasvir edilmektedir. Böylece “sembolik ve gerçek” bir arada kullanılarak Fawkes, sol-liberter özgürlüğün simgesi olarak anlatılıyor. V for Vendetta filminin de*

katkısıyla Fawkes'in yüzünün bugün bütün miting ve gösterilerde karşımıza çıkan önemli bir anarşizm simgesi haline geldiğini gözlemleyebiliyoruz (Call, 2008). 4 Kasım'ı 5 Kasım'a bağlayan gece yanında muhbirlerden kurtardığı Evey ile çatıdan Adalet sarayının havai fişekli patlamasını izleyen V, patlamayla birlikte hoparlörlerden Chaykovski'nin uvertürünün çalınmasını sağlıyor. *"Bu müzik adalet için çalacak, ben bu konçertoyu bizden alındığı günlere ithaf ediyorum. Ve adalet gözetliğini söyleyen sahtekarlara tabi ki..."* (V for Vendetta, James McTeigue, 2005). V'nin bu eylemi yapmak için seçtiği tarihin 5 Kasım, "Barut Komplosu"yla aynı gün olması manidar bir hava taşıyor. Başkan Sutler, Chaykovski'nin kara listeye alınmasını emrederken, BTN televizyonu haberlerde, zaten eskimiş olan Adalet Sarayının yıkımını eğlenceli hale getirmek amacıyla parti tarafından böyle bir gösteri düzenlendiğini yayınlayarak bu eylemin üstünü örtmeye çalışıyor. Eylemin ardından çok sayıda kişi tutuklanırken, birçok telefonun da dinlemeye alındığı Başkanla yapılan toplantıda dile getiriliyor. V, bir sonraki gün BTN televizyonuna düzenlediği baskınla ekranı ele geçirerek halka ulaşmayı başarıyor. Muhafif seslerin duyulmadığı Başkan Sutler'in onaylamadığı hiçbir şeyi yayınlamayan BTN yayını bütün ülke izlerken V'nin sözleri her yerde yankılanıyor.

*"Gerçek şu ki bu ülkede yolunda gitmeyen bir şeyler var. Zulüm ve adaletsizlik, hoşgörüsüzlük ve baskılar, özgürlüğünüz kısıtlanıyorsa düşünme ve konuşma hakkınız yoksa, sensörler ve chipler her hareketinizi, her konuşmanızı izliyorsa burada işlerin yolunda gittiğini söyler misiniz?"*

*Peki bu nasıl oldu? Kimi suçlayalım? Evet elbette diğerlerinden daha fazla sorumlu olan birileri mutlaka var. Ama yine de aynaya baktığınızda suçluluk duyuyorsanız gerçeği öğrenmiş olursunuz. Neden yaptığınızı biliyorum. Neden korktuğunuzu da. Kim korkmaz ki; savaş, terör, hastalıklar sağ duyunuzu ve cesaretinizi kaybetmenize neden olacak çok değişik nedenler ortaya çıkmıştı. Korku içinizi sardı ve o panik haliyle Adam Sutler adındaki Başkana sarıldınız. Size düzen ve barış vadetti. Karşılığına sessizlik ve emirlerine itaat etmenizi istedi. Dün gece o sessizliğe bir son verdim. Dün gece bu ülkeye unuttuğu bir şeyi hatırlatmak için Adliye sarayını uçurdum. 400 yıl önce bu millet 5 Kasım'ı sonsuza dek unutmamak üzere hafızalarına kazınmıştı. Dünyaya adaletin, korkusuzluğun ve özgürlüğün sadece söz olmadığını anlatacaktı. Bakış açısı buydu. Eğer bir şey görmüyorsanız bu devletin suçları sizin için bir bilinmezse ve karşı çıkmıyorsanız, demek ki 5 Kasım'ın unutulmasına siz izin verdiniz. Ama sizde benim gördüğümü görüyorsanız, benim gibi hissediyorsanız, sizde benim gibi arıyorsanız o zaman yanımda olmanızı istiyorum. Bir yıl sonra bu gece Parlamento'nun girişinde bulunun. Birlikte olup onlara 5 Kasım'ın asla unutulmadığını unutulmayacağını gösterelim." (V for Vendetta, James McTeigue, 2005).*

V'nin konuşması İngiltere'de ki her evde, hastanede, barda, sokaklarda ve televizyonun olduğu her yerde halk tarafından şaşkınlıkla dinlenirken insanlar unuttukları bir gerçeği yeniden hatırlamanın sancısını yaşayamaya başlıyorlar. Hükümetin önlemi V'yi öldü gibi göstermek oluyor. Ama V umut kıvılcımının tohumlarını ekmeyi başarıyor. Öldüğüne kimse inanmıyor ve 5 Kasım gününü beklemeye başlıyorlar. V aslında Sutler yönetiminin nasıl iktidara geldiğini, korkutarak, uyutarak nasıl iktidarda kalmaya devam ettiğini halka hatırlatan bir eylemde bulunuyor ve unutulanlar hatırlanmaya başlıyor. Aslında herkesin bildiği ama yüksek sesle dile getiremediği gerçekleri bir kişi söyledikten sonra bu gerçekler hızla yayılmaya başlıyor. Totaliter toplumlarda iki tip kamuoyu mevcuttur: kitle iletişim araçlarının tamamına sahip iktidarın yayılmasını istediği "resmi kamuoyu" bunlardan ilkiyken, fısıltılarla gizli bir şekilde yayılan "örtülü kamuoyu" ikinci tip kamuoyudur. Bunlardan hangisinin daha baskın olduğunu tespit etmek her zaman kolay değildir (Kapani, 2018: 168). Ancak totaliter İngiltere'de örtülü kamuoyu sürekli gelişerek ve genişleyerek bir sonraki 5 Kasım'a hazırlanmaya devam ediyor. V karakteri ilk bakışta anarşist bir tutum sergilerken göze çarpsa da aslında film boyunca diğer taraftan seyirciye gösterilen, onun aynı zamanda kendi kişisel

intikamının peşinde koşan bir insan olduğudur. Ancak kendi kişisel intikamını alırken bir taraftan toplumun uyanışının fitilini ateşliyor.

Goldman'a göre sırdan cahil insanlar için "anarşizm", "yıkım ve şiddet"ten ibarettir. Asıl olansa anarşizmin cehaletle, yıkımla ve şiddetle mücadelesidir. Yönetim biçimlerinin çoğunlukla şiddet ve baskı üzerine kurulu olduğunu savunan Goldman, anarşist felsefenin özgürlükle taçlandırılmış bir toplumsal düzen arzusunda olduğunu vurgular (Goldman, 2017: 14). Fransız İhtilalinden beri kullanılan anarşizmin gündelik kullanımı oldukça negatif anlamlar içermektedir. Kurlsuzluk, kargaşa, terör, bombalı saldırılar gibi kavramlar sıklıkla anarşizmle yan yana anılan hatta çoğunlukla eş anlamlı olarak kullanılan kavramlardır. Anarşistlerin bir kısmı bu kavramlara itiraz ederken, bir kısmı da bu yakıştırmaları haklı çıkaracak şekilde bombalı terör eylemlerine karışmışlardır. Anarşizme ideolojik anlamda bakıldığında başarılı bir ideoloji olduğunu söylemek güçtür. Ama bu durum anarşizmin diğer ideolojilerden daha değersiz olduğu intibasını da yaratmamalıdır. Esasında anarşizm diğer ideolojilerden beslendiği kadar onları besleme anlamında da son derece önemli bir felsefe olmuştur. Politikanın baskıcı doğası ile mücadele eden düşüncelerin hepsi bir şekilde anarşist felsefe ile yollarını kesiştirmiştir. Bugün özgürlüğü kendine hedef edinen grupların tamamı anarşist felsefe ve sloganlardan yararlanmaktadırlar. Anarşizmin daha barışçıl tarafında yer alan gruplar, Henry David Thoreau'nun ortaya attığı "sivil itaatsizlik" kavramından yararlanırlar. Gandhi ve Tolstoy gibi ünlü isimler pasifizm örneği olarak verilseler de anarşist olarak anılmazlar (Heywood, 2011).

Bütün bunlara istinaden anarşizmin doğasında devletle, özellikle de totaliter bir devlette çatışmanın bulunduğu söylenilebilir. V karakterinin anarşist olduğu söylenebilir mi? Evet kesinlikle söylenebilir. Anarşizmin hem barışçıl kanadından hem de terörist kanadından beslendiği açıktır. Ancak V'nin binaları patlatırken gece saatlerini seçmesi, binanın boş olduğu saatleri beklemesi, insanlara zarar vermek istemediğini dolayısıyla pasifist yanının daha kuvvetli olduğunu gösteriyor. V totaliter bir devletin sembolü olan binaları yıkarak bu totaliter diktatörlüğün de aynı sembolü olan binalar gibi yıkılabileceği inancını yaratmak istiyor. V çeşitli delillere ulaşmasına yardımcı olarak, Müfettiş Finch'in hükümetin komploları hakkında bilgi sahibi olmasını sağlıyor. Bir taraftan totaliter yönetimi zayıflatmayı amaçlayan V diğer taraftan kendisi üzerinde yapılan deneylere ortak olan yozlaşmış devlet görevlilerini de infaz ediyor. Evey'e uyguladığı işkenceyle Evey'nin korkularından arınarak özgürleşmesini sağlıyor. 5 Kasım günü geldiğinde ise itinayla oluşturduğu planı uygulamaya başlıyor. V, 5 Kasım günü giymeleri için tüm Londra'ya "Guy Fawkes" maskesi ile pelerin postalayarak işe başlıyor. Parlamento'yu patlatacak olan treni hazırlıyor. 5 Kasım günü yanına gelen Evey'e parlamento'ya gidecek olan bomba yüklü treni gösteren V, bombanın patlama kararını Evey'e bırakarak Başkan Sutler ile hesaplaşmak için ayrılıyor. Müfettiş Finch ile yardımcısı arasında geçen diyalog tam da pasif direniş ve silahlı devlet gücü arasındaki orantısız gücü ifade eder nitelikte yapılandırılmış görünüyor.

*"-Parlamento'ya gittim. Böylesini hiç görmemiştim. Tanklar, uçaksavarlar, piyadeler. Umarım bu gece hiç kimse gelmez. Gelirlerse ne olur sence?"*

*- Silahsız insanlar silahlı insanlarla karşı karşıya gelince ne olursa...." (V for Vendetta, James McTeigue, 2005).*

V daha önce hazırlamış olduğu planla istihbarat kurumunun başı olan Creedy'yi Başkan Sutler'a karşı kışkırtarak onu öldürmesini sağladıktan sonra, Creedy ve yanındaki güvenlik güçleri V'ye ateş açıyor. V'ye çok sayıda kurşun isabet ediyor. Ama V, silahlar tekrar doldurulmadan askerlerin tamamını öldürüp Creedy'nin yanına geliyor. Creedy silahındaki bütün kurşunları V'ye yönelttikten sonra aralarında şu unutulmaz diyalog geçiyor:

*"-Geber! Gebermeni istiyorum. Neden ölmüyorsun?"*



*-Bu maskenin ardında etten fazlası var. Bu maskenin ardında bir fikir var Bay Creedy ve fikirlere kurşun işlemez.” (V for Vendetta, James McTeigue, 2005).*

V, Evey ve trenin bulunduğu perona döndüğünde ölmek üzeredir. Evey ölen V'yi trene yerleştiriyor. Tam treni çalıştıracığı sırada Müfettiş Finch perona giriyor. Finch, Evey'e engel olmuyor. Tren Evey'nin ve Finch'in gözleri önünde bombalar ve V'nin cansız bedeni ile yola çıkıyor.

Bu sırada “Guy Fawkes” maskesi ve siyah pelerin giymiş halk parlamento binasına doğru yaklaşmaya başlıyor. Fakat telsizden diğer ucunda askerlerin emir alacağı bir parti yöneticisi ya da yetkili yok ve askerlere hiçbir emir gelmiyor. Bunun üzerinde halk barikatları aşip geçiyor ve parlamento binasının önüne geliyor. Saat gece on ikiyi vurduğu sırada bina müzik ve havai fişekler eşliğinde patlamaya başlıyor. Finch, Evey'e soruyor;

*“-Kimdi o?*

*-O Monte Kristo Kontuydu, benim babamdı, annemdi, kardeşimdi, arkadaşımıdı, o sizdiniz ve bendim, o hepimizdi.” (V for Vendetta, James McTeigue, 2005).*

## Görsel 2: Halkın Direnişi



**Kaynak:** <https://thecasualgeekery.com/2019/01/07/v-for-vendetta/>

Totaliter bir diktatörlüğün yarattığı karamsarlık içerisinde yaşayan halk eski doğalarını hatırlıyorlar. Demokrasiyi, özgürlüklerini ve haklarını, hepsini V'nin ikazı ile hatırlamaya başlıyorlar. Sanki derin bir uykudan uyanırcasına, kalkıp ülkelerine sahip çıkıyorlar. V kendi intikamı ile toplumun bulunduğu durumu birlikte ele alıyor. Her iki sorunu da eş zamanlı çözmeye yönelik planlar yapıyor. Toplumun sorunlarını toplumun kendisinin çözebilmesi için gerekli altyapıyı hazırlıyor. Fitili ve ateşi V ortaya bırakıyor onu tutuşturan ise halk oluyor. Kendi kararlarını kendileri vermelerini isteyen V, onlara liderlik etmiyor. Bir sinema filmi yeri geldiğinde içerdiği fikirleri kitlelere ulaştırma anlamında güçlü bir silah haline gelebilir. Swati Das'a göre; *"...sanatsal üretimi güçlü olan direniş grupları, politik eserleriyle bir iktidarı sallayabilirler"* (Aktaran Tırpan, 2004) Dolayısıyla sinema özellikle de politik sinema her zaman söyleyecek çok şeyi olan bir sanat alanıdır. Politik sinema fikirleri kitlelere yayarak onları harekete geçirebilme kabiliyetine sahiptir. Totaliter rejimlerin halklarını televizyon, internet ve sinema gibi alanlardan uzak tutmak isteme sebepleri de işte tam bu gerekçelerle anlaşılır hale gelmektedir. “V for Vendetta” politik bir film örneği olarak oldukça başarılı bir sonuç almayı başarıyor. Totaliter bir diktatörlüğe boyun eğmemek gerektiği düşüncesini insanlara aşıyor. Bir iktidar insanlara mutluluk yerine korku veriyorsa o iktidar varlık amacından sapmış demektir. *“İnsanlar hükümetlerinden korkmamalı, hükümetler insanlardan korkmalı”* (V for Vendetta, James McTeigue, 2005) sözlerini sarf eden V bu sözleri ile hükümetin varoluş amacının insanlar olduğunu

bir kez daha unutanlar için vurguluyor. Çünkü devletin varlık sebebi insandır. İnsanlar devlet için değil, devletler insanlar için vardır. Politikanın amacı ise insanların mutluluğunu sağlamaktır.

## SONUÇ

Sinemanın toplumla olan ilişkisi çok derindir. Sinemada tasvir edilen hikayeler izleyicide gerçekmiş hissi uyandırır. İzleyici film ve kahramanlarla kendini özleştirir. Bu da filmde verilen mesajın etkisini daha da artırır. Dolayısı ile politik sinema toplum için olduğu kadar iktidarlar için de önemli bir sanat dalıdır. Daha önce de belirttiğimiz üzere bir sinema filmi yeri geldiğinde kitleleri harekete geçirebilecek önemli bir silah haline de dönüşebilir. Sinemanın bu gücünün farkında olan iktidarlar, zaman zaman propaganda amacıyla onun gücünden yararlanmaya çalışmışlardır. Ama iktidarın sinemayla ilgilendiği kadar iktidara muhalif olanlarda sinemayla aynı oranda ilgilenebilirler. Politik sinema örnekleri siyaset bilimi açısından güzel örnekler sunmaktadır. 1982-85 yılları arasında Alan Moore tarafından yazılıp David Lloyd tarafından çizilen bir çizgi romandan Wachowski kardeşlerin yapımcılığında uyarlanarak 2005 yılında James McTeigue tarafından beyazperdeye aktarılan “V for Vendetta” içinde barındırdığı ideolojilerle iyi bir politik sinema örneğidir. Beyazperde de totaliter diktatörlükleri anlatan çok sayıda film vardır. Ancak “V for Vendetta” hem totalitarizmi hem de anarşizmi bir arada gösteren bireysellikten çok kolektifliği savunan iyi bir örnek olarak anılmaktadır.

Sinema filmleri yapıldıkları tarih ve bölgeye göre farklı unsurlar barındırabilirler. Bir sinema filmi izleyiciye bazen yapıldığı ülkenin tarihinden, geleneklerinden ya da gündelik yaşamından kesitler sunabilir. Bazen de hiç olmayan ütopyik ya da distopik olarak ifade edilebilecek hikayelerle izleyici karşısına çıkarlar. Gerçekleşmesi mümkün olmayan olarak düşünülen ütopya ya da distopyalar aslında gerçekleşebilecekleri düşünüldüğü için üretilmişlerdir. İşte bu gibi nedenlerle bu tarz yapımlar izleyicinin her zaman daha fazla dikkatini çekerek daha fazla popülerlik kazanabilirler. Totaliter diktatörlükler geçmişte bazı ülkelerde yaşanmış, bugün de bazı ülkelerde yaşanmaktadır. Bu nedenle demokratik bir ülkede totaliter bir diktatörlüğün kurulma ihtimali her zaman vardır. 2019 sonu 2020 başı gibi Çin’de başlayarak tüm dünyaya yayılan Covid 19 salgını distopik kurgularda sürekli ele alınan salgın hastalık hikayesinin bir kesitini tüm dünyaya yaşatmıştır. Bu dönemde post-apokaliptik kurgulara olan ilgi daha da artmış, salgınla ilgili filmlerin sayısında artış yaşanırken daha önce çekilmiş salgına dair filmler de tekrar gündeme gelmiştir. Hatta daha eski tarihli bazı filmler analiz edilerek Covid 19 daha çıkmadan olacakların ön görüldüğü dahi iddia edilmiştir. Salgının insanlarda yarattığı korkunun yanında ülkelerin aldığı birtakım önlemler de insanlarda başka korkulara yol açmıştır. Hastalığın ya da bulunan aşuların da arkasında bir takım kötü niyetli kişiler olduğu ve yaşananların “yeni dünya düzeni” için yapılan çalışmalar olduğu iddiaları ortaya atılmıştır. Bu anlamada bakıldığında V for Vendetta filminde de salgın sonrasında insanların korkuları ve güvenlik ihtiyaçlarına vurgu yaparak düzeni sağlamak için yönetime gelen grubun, zamanla totaliter bir diktatörlüğe dönüşümü anlatılıyor. Üstelik filmde salgının arkasında da Başkan Sutler ve partinin ileri gelenlerinin olduğu ortaya çıkıyor. Yönetime gelmek için salgını çaresiyle birlikte bizzat yarattıkları filmin sonunda anlaşılıyor. Tabii bu film ve bu tarz filmler, izleyicinin gerçek dünyada yaşanan olaylarla benzerlik kurarak kuşku duymasına neden olabiliyor. Ancak burada gerçekten odaklanılması gereken konu demokratik bir ülkenin bir anda totaliter bir diktatörlüğe dönüşmesinin ne kadar kolay olduğu olmalıdır. İnsanın en temel ihtiyaçlarından birisi güvenlidir. Hiç kuşkusuz ki insanlar güvenlik ihtiyaçlarını karşılamak için pek çok şey yapar ve pek çok şey feda edebilirler. Daha en başta devletin ortaya çıkması dahi güvenlik ihtiyacından doğmuştur. Güvenlik ihtiyacı insanların bazen yanlış yollara sapmalarına da neden olabilir. İnsanlar anayasalarla korunan bir takım bireysel özgürlüklere sahiptir. Devletlerin hiçbir suretle bu bireysel özgürlükleri kısıtlamaması esas olmalıdır. Ancak bazı durumlarda (Covid 19 örneğinde olduğu gibi) devletler geneli koruyabilmek adına bireysel özgürlükleri kısıtlamaya gidebilmektedirler. İşte bu gibi durumlar bazen insanlarda korku ve güvenlik ihtiyacı ile duyarsızlaşmaya dönüşmektedir. V for Vendetta evreninde tam olarak görülen bu durum, insanların baskılara boyun eğdiği ve geçmişte yaşadıkları demokratik düzeni çabuk

unuttuklarının bir kanıtı olarak karşımıza çıkıyor. Kitle iletişim araçlarının devletin tekelinde olduğu bir polis devletinde vatandaşların geçmişi hatırlamasına ve küçük de olsa bir umut beslemesine yetecek hiçbir şey olmadığını gözlemliyoruz. Ancak kendine V adını veren bir kişi çıkıp sadece küçücük bir hatırlatmayla insanlara yeniden umut aşıyor. Tekrar düşünmelerine neden oluyor. Aslında Başkan Sutler ve partinin ülkeyi bu şekilde yönetmesinde, suçun hiç itiraz etmeyen ve hiçbir şey yapmayan herkeste olduğuna insanların dikkatini çekiyor. V'nin televizyonda söylediklerini dinleyen vatandaşlar yeniden düşünmeye ve sorgulamaya başlıyorlar. Tek suçlunun Sutler ye da etrafındakiler değil sorgulamayan ve itiraz etmeyen kendileri de olduğunu anlıyorlar. Bu örnekten de görüldüğü gibi Alman papaz Pastor Nie Moeller'e atfedilen meşhur söz totaliter toplumların tamamı için geçerli gibi görünüyor.

*“Önce komünistler için geldiler, Sesimi çıkarmadım, çünkü ben komünist değildim. Sonra sendikacılar için geldiler, Sesimi çıkarmadım çünkü sendikacı değildim. Sonra Yahudiler için geldiler, Yahudi olmadığım için yine sesimi çıkarmadım. Sonra benim için geldiler ve benim adıma konuşacak kimse kalmamıştı...”*

ABD'de “Holokost Anı Müzesi”nde “ilk onlar için geldiler..” sözleri ziyaretçiler tarafından okunan son sözlerdir. Nazizmin ya da başka bir totaliter ideolojinin bir daha aynı şeyleri yapamaması için bir hatırlatma amacıyla bu sözler kulaktan kulağa yayılmaya devam etmiştir. Ya da V for Vendetta gibi filmler çekilmeye devam etmektedir. Bu anlamda sinemanın eğitici bir rolü olduğu iddia edilebilir. Tabi belgesel ya da biyografi haricindeki sinema filmlerinin tarihi gerçekleri birebir yansıtan akademik çalışmalar olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Ancak insanlara unuttukları bazı şeyleri hatırlatmak için sinema filmlerinin önemli bir rol üstlendiği gerçeğini de gözden kaçırmamak gerekiyor.

Devlet kurumu, daha önce de belirttiğimiz üzere insanların güvenlik ihtiyacından doğmuştur. Politika, insanların mutluluğunu, iyiliğini daha iyi yaşama isteğini sağlamaya yönelik bir bilim ya da sanattır. Politikanın da devletin de varlık amacı insan ve insanın ihtiyaçlarıdır. Dolayısıyla insanın haklarını gasp eden bir devlet, olması arzulanan bir devlet değildir. Ya da insanların yaşamak istediği bir devlet hiç değildir. Böyle bir devletin sınırları içinde anarşinin yeşermesi ise hiç şaşırtıcı değildir. İktidarın ve direnişin birlikte var olduğunu söyleyen Foucault (2016)'ya katılarak baskının olduğu her yerde mutlaka direnişin olacağını söyleyebilmek mümkündür. Dolayısıyla totaliter toplumlarda er ya da geç bir direnişin ortaya çıkacağı kanısına varabiliriz. Direnişi kimin başlattığı neden başlattığı bu noktada önemini kaybedecektir. V'nin kişisel intikamının peşindeyken direnişin fitilini ateşlemesi değil milyonların peşine takılıp bu yönetimi yıkmak için tek yürek oluşu önemlidir. İktidara duyulan derin korkuya rağmen, o meydanda toplanma cesaretini bulan halkın iradesi önemlidir. Halka böyle bir iradesi olduğunu, olması gerektiğini hatırlatan kişinin bu noktada önemi kalmazken, meydandaki herkes artık “o” olmuştur. Pek çok direnişin temelinde az da olsa kişisel bir intikam kişisel bir haksızlığa uğramışlık yatar. Bazen sadece bir kişinin haykırışı korku duyan kitleleri cesaretle donatmaya yetebilir. Teknoloji çağının yaşandığı şu günlerde bir kişinin haykırışının bütün evlere ulaşması ise saniyeler sürmektedir. İşte bu sebeptendir ki totaliter iktidarlar kitle iletişim araçlarından haz etmezler. İlk yapacakları şey özgür basını susturmak olur. Ama Kapani (2018)'nin de belirttiği gibi baskı ve kaba kuvvetle kurulan bir iktidar bile, varlığını sadece baskı ve kaba kuvvetle devam ettiremez. Bugün (demokratik ülkelerde) halkın gözünde meşruluğunu sağlamayan, halkın rızasına dayanmayan bir iktidar “yasal yollarla” iktidardan gönderilmeye mahkumdur. Demokrasinin askıya alındığı bazı durumlarda ise “sivil itaatsizlik” halkın kullanabileceği bir yöntem olarak popüler kültürde yerini almıştır. Bu yönden bakıldığında; V for Vendetta ve benzeri filmlerin zaman içinde toplumda yarattığı etkiyi ise ölçmek mümkün değildir. Ama ölçülemiyor olması böyle bir etki olmadığı anlamında gelmeyecektir.

## KAYNAKÇA

- Aktan, C.C. ve Dileyici, D. (2005). Demokrasiye Yöneltilen Başlıca Eleştiriler, *Demokrasi Poliarşi ve Demarşi*, (Editör: C. C. Aktan) Konya: Çizgi Kitabevi, 57-107.
- Arendt, H. (1996). *Totalitarizmin Kaynakları /1 Antisemitizm*, (Çeviren: B. S. Şener). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baudrillard, J. (2017). *Sessiz Yığınların Gölgesinde*. (Çeviren: O. Adanır). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Call, L. (2008). A Is For Anarchy, V Is For Vendetta: Images Of Guy Fawkes And The Creation Of Postmodern Anarchism. *Anarchist Studies*, 16(2):154-172.
- Çetin, H. (2002). Totalitarizm: İdeolojik Kökenleri ve Toplumsal İnşa Araçları. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26 (1), 15-43.
- Dudu, M. (2009). “Politika ve Sinema Üzerine..” <https://futuristika.org/politika-ve-sinema-uzerine/> 10.11.2022
- Dursun, D. (2008). *Siyaset Bilimi*, 4.b., İstanbul: Beta Yayınları.
- Erdoğan, M. (2003). *Anayasal Demokrasi*, 5. b., Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Foucault, M. (2016). *Özne ve İktidar*, (Çevirenler: I. Ergüden ve O. Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Friedrich, C. J. ve Brezezinski, Z. K. (1964). *Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi*, (Çeviren: O. Onaran). Ankara: Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Gold, J. ve Gold, I., (2012). The “Truman Show” delusion: Psychosis in the global village. *Cognitive Neuropsychiatry*, 17(6), 455-472.
- Goldman, E. (2017) *Anarşizm Neyi Savunur?*, (Çeviren: D. Kömürcü). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Heywood, A. (2011). *Siyasi İdeolojiler*, (Çevirenler: A. K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnaç, Ş. Akın ve B. Kalkan). Ankara: Adres Yayınları.
- Hunter, J. D. ve Yates, J. Küreselleştirici Amerikan Dünyası, (Editör: P. L. Berger ve S. P. Huntington). (Çeviren: A. Ortaç). *Bir Küre Bin Bir Küreselleşme Çağdaş Dünyada Kültürel Çeşitlilik*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Jun, N. (2016). *Anarşist bir Film Teorisi*, (Çeviren: D. Kurt). (Editör: D. Cansever). İstanbul: Altıkkırkbeş Yayın.
- Kara, M. (2020). *Devlet Toplum ve Sinema*, Ankara: Klaros Yayınları.
- Kapani, M. (2018). *Politika Bilimine Giriş*, Ankara: BB101 Yayınları.
- Kılınç, B. (2015). Sinema ve Politika. (Editör: B. Kılınç) *Sinema ve Politika*, Konya: Literatürk Academia.
- Kurtdaş, Ç. (2022). Sosyolojik ve Toplumsal Boyutlarıyla Sinema, (Editör: E. Karakoç ve Ö. Özgür) *Sinema Toplum İlişkileri Üzerine Çözümlemeler*, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Linz, J. J. (2021). *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, (Çeviren: E. Özbudun). Ankara: Liberte Yayınları.
- Platon (2020) *Devlet*, (Çeviren: S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Popper, K. (2008). *Açık Toplum ve Düşmanları Cilt 1 Platon*, (Çeviren: M. Tunçay ve H. Rızatepe). Ankara: Liberte Yayınları.
- Seyhan, Y. (2017). “Sinema ve İdeoloji, Hollywood ve Burjuvazi” <https://marksist.net/yilmaz-seyhan/sinema-ve-ideoloji-hollywood-ve-burjuvazi> 12.11.2022
- Tırpan, M. (2004). Sinema ve İdeoloji Türk Sinemasında Politik Filmler, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*: İzmir.



## Sanal Marka Topluluklarının Marka Denkliğine Etkisi

**Aslıhan YAVUZALP MARANGOZ**  
Dr. Öğr. Üyesi, Toros Üniversitesi, İİSBF  
[aslihan.marangoz@toros.edu.tr](mailto:aslihan.marangoz@toros.edu.tr)  
<https://orcid.org/0000-0002-5119-4330>.

Makale Başvuru Tarihi : 01.08.2023  
Makale Kabul Tarihi : 27.09.2023  
Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023  
Makale Türü : Derleme Makale  
DOI: 10.5281/zenodo.10004422

### Özet

#### **Anahtar Kelimeler:**

Sanal Marka  
Toplulukları, Marka  
Denkliği, Marka  
Sadakati, Marka  
Bilinirliği

*Yoğun rekabet şartlarında işletmeler için sadece ürün ve hizmet geliştirmek yeterli olmamaktadır. Tüketicilerle yakın ilişkiler kurmak markalar için öncelik haline almaktadır. Tüketicilerle bir bağ kurmak isteyen markalar, onlarla iletişim kurmalarını sağlayacak kanallar aramaktadırlar. Marka toplulukları da işletmelere bu imkânı sağlayacak oluşumlardan biridir. Günümüz dünyasında her şeyin internete kaymasıyla beraber marka toplulukları da sanal mecralarda bir araya gelmektedirler. Sanal marka topluluğu olarak anılan bu gruplar markaya bağlı ve markaya hayranlığı olan insanlardan oluşmaktadır. Kendileriyle ortak noktaları olan insanlarla bir araya gelerek etkileşim kuran topluluk üyeleri markaların doğru stratejileriyle sadık müşteriler olmaktadır. Marka farkındalığı yaratmak, satışları artırmak gibi avantajları bulunan sanal marka topluluklarının marka denkliğine de olumlu etkisi bulunmaktadır. Sanal marka toplulukları, marka sadakati, marka bilinirliği, algılanan kalite ve marka çağrışımlarından oluşan marka denkliği kavramına etki etmekte ve artırmaktadır. Yapılan topluluk etkinlikleri marka bilinirliğini artırmakta, marka çağrışımları yapmakta, kalite algısını yükselterek marka sadakati oluşmasına imkan sağlamaktadır. Bu çalışma sanal marka toplulukları kavramını ve marka denkliğine etkilerini ele almaktadır. Yapılan literatür çalışması sonucunda marka denkliği bileşenlerine katkı sağladığı görülmektedir.*

### *The Effects of Online Brand Communities on Brand Equity*

### Abstract

#### **Keywords:**

Online Brand  
Communities, Brand  
Equity, Brand  
Loyalty, Brand  
Awareness,

*It is not enough for companies to develop only products and services in terms of intense competition. Establishing close relationships with consumers is becoming a priority for brands. Brands that want to establish a bond with consumers are looking for channels that will enable them to communicate with them. Brand communities are one of the organisations that will provide companies with this opportunity. In today's world, with everything shifting to the internet, brand communities also come together in virtual channels. These groups, known as online brand communities, consist of people who are loyal to the brand and admire the brand. Community members who come together and interact with people who have common points with them become loyal customers with the right strategies of brands. Online brand communities, which have advantages such as creating brand awareness and increasing sales, also have a positive effect on brand equity. Online brand communities affect and increase the concept of brand equity consisting of brand loyalty, brand awareness, perceived quality and brand associations. Community activities increase brand awareness, make brand associations, increase quality perception and create brand loyalty. This study investigates the concept of virtual brand communities and their effects on brand equity. As a result of the literature study, it is seen that it contributes to brand equity components.*

## GİRİŞ

Tüketiciler ile iletişim kurmak markalar için her zaman önemli olmuştur. Yoğun rekabetin olduğu pazarlarda tüketicilerin tercih ettiği, ürün ve hizmetleri satın almanın yanı sıra olumlu duygular beslediği marka olmak rekabet avantajı sağlamaktadır. Tüketicilerin fonksiyonel faydanın yanı sıra sosyal bağlar kurma eğiliminde olduklarını ortaya koymuştur (Aslan ve Mucuk, 2015:91).

Küreselleşme ile birlikte ekonomik, sosyal ve teknolojik gelişmeler ortaya çıkmıştır (Öztürk, 2020:530) Teknolojik gelişim ve dijitalleşme işletmelerin üretim, yönetim, insan kaynakları gibi tüm süreçlerine etki etmiştir (Türkel ve Arıkan, 2020). Pazarlama da diğer tüm birimler gibi bu durumdan etkilenmiştir. İnternetin sağladığı teknolojik ve sürekli iletişim kurabilme imkanları pazarlama iletişimi için verimli bir ortam yaratmaktadır (Varnalı, 2010:43). Teknolojik değişim tüketicilere yansımaları dikkate alan markalar dijitalleşmeye yönelmişlerdir (Zeren ve Kaya,2020:37).

Teknolojinin gelişimiyle birlikte tüketicilerle iletişim kurulan mecralar da değişmiş işletmelerin karşısına yeni kanallar çıkmıştır. İşletmeler bu sanal kanalları tüketicilerle uzun dönemli ilişkiler kurup bunları sürdürmek için kullanmaktadır (Erdoğan ve Torun, 2009:45).

İşletmelere birçok avantajı olan marka toplulukları markaların tüketicileriyle interaktif bir şekilde iletişim kurarak onlarla yakın ilişkiler kurmasına olanak sağlamaktadır. Kolektif hedeflere ulaşmak ve ortak duyguları ifade etmek için grup etkileşimlerine katılan, bir markanın kullanıcıları ve hayranlarından oluşan gruplar olarak tanımlanan marka topluluklarının (Stokburger-Sauer, 2010: 347) markaya katkıları oldukça fazladır. Marka sadakati, etkili iletişim fırsatı ve marka denklığıne etkisi çeşitli araştırmalarda ele alınmaktadır (Dholakia vd., 2004, Kim vd., 2008, Buran ve Koçak, 2019).

Marka denklığı, aynı düzeyde pazarlama uyarılarına ve ürün niteliklerine sahip olduğunda, tüketicilerin odak marka ile markasız ürüne olan farklı tepkileri olarak tanımlanmaktadır (Yoo ve Donthu, 2001:1) ve pazarlama başarısına etki ettiği belirtilmektedir (Ambler, 1997:283). Marka denklığı tüketicinin markaya duyduğu güveni ve kalite algısını artıran, algılanan riski azaltan ve böylelikle sadakatin artmasına sebep olan stratejik bir pazarlama kavramıdır (Koçoğlu ve Aksoy, 2016:72).

Teknolojik ilerlemeler, değişen yaşam tarzları ve akıllı cihazların da artmasıyla insanlar artık sanal mecralarda bir araya gelmekte ve iletişimlerini bu kanallar aracılığıyla sürdürmektedir. Bu bağlamda ortaya çıkan sanal marka toplulukları kısaca sanal ortamlarda bir araya gelmiş ve markaya bağlı insanlardan oluşan topluluklar olarak tanımlanabilir. Sanal topluluklar tüketicilerin fayda ve bilgiye ulaşmak istediği ve karşılıklı iletişim kurmasına yarayan mecralardır (Deligöz vd., 2019:1058).

Sanal marka toplulukları geleneksel marka topluluklarıyla benzer özellikler taşımaktadır. Bunlar paylaşılan ritüel ve gelenekler, ortak bilinç, sorumluluk duygusu ve ortak marka odağı olarak belirtilmektedir. Sanal toplulukların geleneksel topluluklardan farklılıkları ise; yerden ve zamandan bağımsız olma, daha fazla sosyal interaktiflik, daha geniş erişim, daha fazla ulaşılabilirlik ve daha fazla tüketici gücü olarak özetlenebilir (Dessart, 2015:28).

Tüketiciler kendi benliklerini yansıtan markalarla özdeşleşir ve kendileriyle ilişkilendirir bu bağlamda sanal marka topluluklarının tüketici marka özdeşleşmesine etki ettiği görülmektedir (Bagozzi ve Dholakia, 2006, Zhou vd., 2011, Ventura, 2012:202).

Sanal topluluklar pazarlama stratejilerinin geliştirilmesine önemli katkılar sağlamaktadır. Sanal topluluklar işletmeler için önemli bir pazarlama araştırmaları kaynağı oluşturmaktadır, potansiyel müşterilere ilişkin bilgileri çok az ya da hiçbir maliyete katlanmadan elde etmektedirler, işletmelere aynı ilgi alanlarına sahip tüketicileri bölümlendirme yaparak efektif pazarlama iletişimi geliştirerek üyelerle güçlü ilişkiler kurma

imkanı vermektedir, tüm bunlara ek olarak marka sadakati yaratma, satışları artırma, olumlu ağızdan ağıza pazarlama yapılmasına ve ürün/hizmetlere ilgi uyandırma imkanı vermektedir (Kozinets, 1999, Kim vd., 2008:410), Elmasoğlu, 2017).

Pazarlamacılar için oldukça önemli hale gelen ve markalar ve tüketiciler arasında duygusal bağlar kurulmasını sağlayan marka toplulukları hem teorik hem de uygulamada her geçen gün daha fazla ele alınmaktadır. Tüketici topluluklarının gelişimi ve başarısı bu tip sanal organizasyonların işletme dünyasında büyük bir etki yarattığını göstermektedir (Ganley ve Lampe, 2009:270).

Bu çalışmanın amacı sosyal medya kullanımının artmasıyla popüler hale gelen sanal marka toplulukları kavramını detaylı olarak incelemek, ilişkili olduğu kavramalarla beraber ele almaktır. Sanal marka topluluklarının avantajlarından yola çıkarak marka denkliğine katkısı ve marka denkliğine olan etkileri ele alınmaktadır.

## **SANAL MARKA TOPLULUKLARI**

Marka topluluğu bir markanın hayranlarından oluşan, özel, coğrafik olarak birbirine bağlı olmayan ve yapılandırılmış sosyal ilişkilere dayanan üyelerin bir araya geldiği topluluk olarak tanımlanmaktadır (Muniz ve O'Guinn, 2001:412). Marka topluluklarına olan ilgi, bu toplulukların işletmelerin tüketicileri etkileyerek onlarla olan ilişkileri güçlendirmeye ve uzun dönemli ilişki kurmaya yardımcı olduğunun ortaya çıkmasıyla başlamıştır (Stokburger-Sauer, 2010:349). İnternet kullanımının artması ve sosyal medyanın her geçen gün daha aktif hale gelmesiyle sanal marka toplulukları kavramı ortaya çıkmıştır. Teknolojideki hızlı gelişimden faydalanmak üzere birçok marka topluluğu, dünyanın çeşitli yerlerindeki insanları bir araya getirmek için kurulmuştur. Web üzerinden kurulan bu topluluklar sanal marka toplulukları olarak adlandırılmaktadır (Madupu ve Cooley,2010:129). Sosyal ağlar, sanal marka toplulukları aracılığı ile pazarlamacılar ve tüketiciler için ilişki kurma imkanı sağlamaktadır. Pazarlamacılar markalarını yaratmak ya da geliştirmek üzere ürün ve hizmetlerine ilişkin mesajları oluşturarak iletebildikleri bir ortam sunarken istekli tüketicilere ise sanal marka toplulukları kurarak yönetme imkanı vermektedir. Tüketiciler bu topluluklarda diğer üyelerin katılımları konusunda onlara liderlik edebilmektedirler (Lee vd., 2011:59).

Sanal marka topluluğu, ortak bir ilgi alanını paylaşan, e-posta listeleri, sohbet odaları ya da bilgisayar tabanlı bir mecra aracılığıyla iletişim kuran insanların bir araya gelmesiyle oluşan topluluk olarak tanımlanmaktadır (Kim vd., 2008:410). Müşterilerin birbirleriyle iletişim kurmasını sağlayan etkili birer araçtır (Adjei vd., 2010:634).

Sanal topluluklara olan ilgi, sadece yeni ürünlerle ilgili üyelerinin seçimlerini, algılarını ya da bilgilerini etkilemesinden kaynaklanmaz aynı zamanda bu topluluklar üyelerle daha fazla bütünleşerek çok daha gelişmiş bir müşteri ilişkilerine olanak sağlaması gibi fırsatlar sunar (Dholakia vd., 2004:241). Sanal topluluklar, üyeleri arasındaki genel etkileşimin biçimiyle ilgili birtakım özelliklere sahiptir. Kurumsal yöneticilerin istenen sonuçlara ulaşmak için bunları bilmesi gerekmektedir. Bu anahtar faktörler; üyelerin gruptaki sosyal katılımın ve etkileşimin derecesi, grup içindeki paylaşımlardan elde ettiği faydayı değerlendirdikleri ve memnuniyetleriyle ifade edilen ilişkilerin kalitesi, üyelerin diğer üyelerle benzer ve üye olmayanlarla farklı olduklarını düşündükleri özdeşleşme düzeyi ve grup içindeki bilgi akışının güncelliği, ilgililik derecesi, sıklığı ve süresini ifade eden iletişim kalitesidir (Brogi, 2014:387). Bunların dışında Porter, sanal marka topluluklarının özelliklerini amaçları, yeri, kullanılan platform, etkileşim yapısı ve kar modeli olarak belirtmiştir. Üyeler arasındaki sohbetin teması, etkileşimin sadece sanal olup olmaması, sohbet odaları ya da e posta gibi iletişim araçları, üyelerin yapısı ve grubun yarattığı ekonomik değeri ifade eder (Porter, 2004).

Sanal marka toplulukları sadece markalara değil üyelerine de bazı avantajlar sunmaktadır. Üyelerine karşılıklı bilgi, tavsiye, uzmanlık alabilecekleri fonksiyonel değer, arkadaşlık, duygusal destek, öz benlik, sosyal statü gibi duyguları paylaşabildikleri sosyal değer ve neşe, rahatlama yaşadıkları eğlence değeri sağlamaktadır (Sicilia ve Palazon, 2008:259).

### **Sanal Marka Topluluklarının Sınıflandırılması**

Literatürde sanal marka topluluklarının farklı şekilde sınıflandırıldıkları görülmektedir. Bu sınıflandırmalardan biri grubun yöneticisi baz alarak yapılmaktadır. Tüketicilerin kendi istekleri ile gönüllü olarak oluşturdukları ve pazarlamacıların oluşturdukları marka topluluklarıdır (Jung vd., 2014:581).

Bununla beraber Walck sanal marka topluluklarını farklı kriterlerle altı boyutta ele almaktadır (Valck, 2005:29-31).

- Gelirleri reklam veya sponsorluklarla elde eden ticari sanal marka toplulukları ve ticari olmayan sanal marka toplulukları,
- Markayla bağlantılı ve ona destek veren onaylayan sanal marka toplulukları ve üye olsalar da markayı onaylamayan sanal marka toplulukları,
- Herkese açık sanal marka toplulukları ve sadece üyelere özel kapalı sistem sanal marka toplulukları,
- Gerçek hayatla bağlantılı, üyelerinin yüz yüze de bulunduğu sanal marka toplulukları ve tamamen sanal dünyada bağlantı kurulan sanal marka toplulukları,
- Profesyonel yöneticilerle yönetilen düzenli sanal marka toplulukları ve gönüllülük esasıyla yönetilen düzensiz sanal marka toplulukları,
- Kayıtlı ve kayıtsız katılımın olduğu sanal marka toplulukları.

Çevrimiçi tüketici katılımının sağlanması, işletmeler ile tüketicileri yakınlaştırıp uzun dönemli ilişkinin kurulmasına ortam hazırlamaktadır.

### **SANAL MARKA TOPLULUKLARINA KATILIM**

İşletmelerin çevrimiçi pazarlama faaliyetlerine tüketicilerin katılımı uzun dönemli ve yakın ilişkilerin kurulumu için imkan sağlamaktadır (Örel ve Abdil, 2020:146). Bu durum sanal marka toplulukları için de geçerlidir. Tüketicilerin topluluk üyeleri ile etkileşim ve iş birliği için içsel motivasyonu olarak tanımlanan (Algesheimer vd., 2005:21) sanal marka topluluklarına katılım, diğer üyeler ile markayla ilgili katılım davranışlarını simgelemek, içerik oluşturulması ve paylaşılmasıdır (Zheng vd., 2015:100). Literatürde katılımın öncülleri bilgi alma ve verme güdüsü, kendini keşfetme güdüsü, sosyal entegrasyon güdüsü, sosyal gelişim güdüsü ve eğlence güdüsü olarak belirtilmiştir (Dholakia vd., 2004, Madupu ve Cooley:2010).

- Bilgi alma ve verme güdüsü: Tüketicilerin yaptıkları paylaşımlarla ve birbirlerine sordukları sorularla marka, markanın faaliyetleri, ürünlerin kullanım şekilleri, tüketim alışkanlıkları gibi konularda yaptıkları bilgi alışverişini ifade etmektedir.
- Kendini keşfetme güdüsü: Katılımcıların sosyal etkileşimler yoluyla kendisinin göze çarpan yönlerini anlama ve derinleştirme güdüsüdür. Üyeler sosyal kaynaklara ulaşmak ve gelecekteki hedeflerine ulaşmak için etkileşim kurarlar.
- Sosyal entegrasyon güdüsü: Üyelerin arkadaşlık ve sosyal destek için diğer üyelerle etkileşim kurma ihtiyacını ifade eder.



- Sosyal gelişim güdüsü: sosyal gelişme güdüsü, bir üyenin diğer üyeler tarafından kabul edilmesinden sonra gruptaki sosyal statüsünün artırılmasıyla elde ettiği değeri ifade eder.
- Eğlence güdüsü: tüketicilerin diğer üyelerle birlikte kendilerini şımarttığı zevkli, eğlenceli ve eğlenceli aktiviteleri ifade eder.

Sanal marka topluluklarına katılımın sonuçları ise grup bilinci, ortak ritüel ve gelenekler, sorumluluk hissi ve marka sadakati ve satın alma niyeti olarak belirtilmektedir (Dholakia vd., 2004, Madupu ve Cooley:2010, Buran ve Koçak, 2019).

## **SANAL MARKA TOPLULUKLARI VE MARKA DENKLİĞİ BİLEŞENLERİ**

Aaker, marka denklğini ürün ya da hizmetin markaya ya da müşterilerine sağladığı değeri artıran ya da azaltan marka varlık ve yükümlülükleri olarak tanımlamaktadır (Aaker, 1996:7).

Kotler'e göre marka denklği ürün ve hizmetlere atfedilen ek değer olarak tanımlamaktadır (Kotler, 2009). Marka denklği, tüketicilerin marka bilgisinin pazarlanan markaya karşı farklı tepkileri olarak tanımlanmaktadır (Keller, 1993). Marka değeri boyutları; marka bilinirliği, algılanan kalite, marka çağrışım ve marka sadakati şeklinde sıralanmaktadır (Aaker ve Joachimsthaler,2012:9).

Sanal marka topluluklarının markalar ve tüketiciler arasındaki bağı güçlendirdikleri görülmekte ve literatürde sanal marka topluluklarının marka denklği üzerinde olumlu etkisini gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Brogi vd., 2013, Zhang vd., 2015, Hoang vd., 2020, Chapman ve Dilmeri, 2022).

Bu bağlamda marka denklği boyutlarının sanal marka topluluklarıyla ilişkisi şu şekilde açıklanabilir:

- a. Marka bilinirliği: Tüketici tercihlerinde oldukça etkili olan marka bilinirliği bu sebeple pazarlama ve tüketici davranışları için önemli bir kavramdır (Lin, 2013, Barreda vd., 2015:600). Tüketicinin satın alma işlemini gerçekleştirmek için markayı yeterli ölçüde tanımlama yeteneği olarak tanımlanmaktadır ve markaya olan tutumun önemli bir öncülü olarak kabul edilmektedir (Rossiter, 2014:534). Tüketiciler aşına oldukları markalara daha fazla eğilim göstermeye isteklidirler. Sanal marka topluluklarının kurulan etkileşim ve yapılan paylaşımlarla daha fazla görünür olarak marka bilinirliğini artırdığı söylenebilir.
- b. Algılanan kalite: Bir markanın diğer markalara oranla göreceli tüketici temelli performans değerlendirmesi olarak tanımlanan algılanan kalite işlevsel kaliteye göre daha soyuttur. (Netemeyer vd., 2004: 210). Üyelerinin topluluk ile sürdürdüğü interaktif ilişkiler onların algılanan kalite düzeylerine etki etmektedir (Nambisan ve Watt,2011). Sanal marka topluluklarının algılanan kaliteye olumlu yönde katkı sağladığı görülmektedir (Kim, 2015, Swimberghe, 2018).
- c. Marka çağrışimleri: pazarlama yöneticileri için oldukça önemli olan marka çağrışimleri markaları farklılaştırmak, olumlu tutum yaratmak, konumlandırmak, markaya yönelik duygular uyandırmak ve markanın faydalarını sunmak için kullanılmaktadır (Low ve Lamb, 2000:351). Marka çağrışimleri markayla ilintili olan her şey olarak tanımlanmakta ve marka denklği yaratmada etkili olmaktadır (Aaker, 1996). Çalışmalar sanal topluluklara

katılanların katılmayanlara oranla daha güçlü marka çağrışımları yarattığını göstermektedir (Kim vd., 2008, Wirtz vd., 2013: 236).Pazarlamacılar uygun stratejilerle olumlu marka çağrışımları yaratmak için sanal marka topluluklarını kullanmalıdır (Liao ve Wang, 2020:424).

- d. Marka sadakati: Aaker marka sadakatini bir tüketicinin bir markanın fiyat ya da ürün özellikleri değiştiğinde başka bir markaya geçme olasılığı olarak tanımlamaktadır (Aaker, 1991). Sanal marka topluluklarının en büyük avantajlarından biri üyeleriyle yakın ilişkiler kurmaya imkan tanımasıdır. Toplulukların markayla olan ilişkileri güçlendirdiği ve bağlılık derecesini artırdıkları için sadakati olumlu yönde etkilediği belirtilmektedir (Noble vd.,2012, Tosun ve Turfanda, 2018, Doğaner ve Armağan, 2019). Marka topluluğu üyeleri markaya sadık olmaya daha yatkınken diğer markalara daha az sadık olmaktadır (Muniz ve O’Guinn, 2001).

## SONUÇ

Markalar tüketicilerle ilişkilerini geliştirmek ve sürdürmek için bağ kurmaya çalışmaktadırlar. Güçlü bir marka olmak, rekabet avantajı sağlayabilmek için sosyal ilişkiler ve duygusal bağlar önem kazanmaktadır. Sadece ürün ve hizmet geliştirmek her geçen gün artan rekabet ortamında yeterli gelmemektedir. Tüketicilerin olumlu duygular beslemesi, sadık tüketiciler yaratmak, kalite algısını yükseltmek, marka farkındalığını ve bilinirliğini artırmak oldukça önemlidir. Bu sebeple işletmeler bu ilişkileri kurabilecekleri mecraları kullanmaktadır. Günümüz koşullarında gelişen teknoloji, yaşam tarzlarının değişmesi, tüketicilerin sürekli çevrimiçi olabilmesi ve akıllı cihaz kullanımı sosyal ağlara olan talebi artırmaktadır. Tüketiciler sosyalleşmek için, bilgi almak için, ortak ilgi alanları olan diğer kullanıcılarla bir arada olmak için sanal dünyayı tercih etmektedirler. Sosyal ağların bu kadar popüler olduğu günümüzde işletmeler için bu kanalları kullanmak kaçınılmazdır.

Bu bağlamda markanın kullanıcı ve hayranlarından oluşan marka toplulukları artık internet dünyasında varlık göstermektedirler. Sanal marka toplulukları olarak anılan bu grupların işletmelere fazla sayıda avantaj sağladıkları görülmektedir. Satışları artırmak, farkındalık yaratmak, ilişkileri güçlendirmek en önemli kazanımlardan sayılabilir. Bunlarla beraber marka sadakati, marka bilinirliği, algılanan kalite ve marka çağrışımları boyutlarından oluşan marka denkliği üzerinde de oldukça etki göstermektedir. Literatürdeki araştırmalar bunu kanıtlamaktadır. Bu bağlamda işletmelerin ve ayrıca markaların kendilerine olumlu duygular besleyen ve ilgi gösteren grup üyeleriyle iletişime girmesi, kendi marka topluluklarına öncülük etmesi ya da tüketiciler tarafından kurulmuş marka topluluklarıyla etkileşime geçmesi, faaliyetler düzenlemesi ve sürdürülebilir etkinlikler planlaması grup üyeleriyle ilişkilerini daha iyi bir hale getirecek ve markanın gücünü artırmaya yardımcı olacaktır.

Uygulamada ve teoride fayda sağlayacak olan sanal marka toplulukları ve genel olarak etkileri görece olarak az sayıda çalışılmıştır. Bu çalışmada sanal marka topluluklarının marka denkliğine olan etkileri teorik olarak ele alınmıştır. Çalışma literatür tarama şeklinde gerçekleştirilmiştir. İleriki çalışmalarda her bir boyut ve genel marka denkliğine olan etkileri ampirik çalışmalarla ölçülebilir.

## KAYNAKÇA

Aaker, D. A., 1991, Managing Brand Equity, The Free Press, New York.

Aaker, D. A. (1996). Measuring brand equity across products and markets. *California management review*, 38(3).

Aaker, D. A., & Joachimsthaler, E. (2012). *Brand leadership*. Simon and Schuster.

- Adjei, M. T., Noble, S. M., & Noble, C. H. (2010). The influence of C2C communications in online brand communities on customer purchase behavior. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 38(5), 634-653.
- Algesheimer, R., Dholakia, U. M., & Herrmann, A. (2005). The social influence of brand community: Evidence from European car clubs. *Journal of marketing*, 69(3), 19-34.
- Ambler, T. (1997). How much of brand equity is explained by trust?. *Management decision*, 35(4), 283-292.
- Aslan, M., & Öztürk, S. A. (2015). Marka Topluluğundan Beklenen Faydalar Ve Markaya Adanmışlık İlişkisi: Gnctrkell Marka Topluluğu Üyeleri Üzerinde Bir Araştırma., *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 1(2), 61-96.
- Barreda, A. A., Bilgihan, A., Nusair, K., & Okumus, F. (2015). Generating brand awareness in online social networks. *Computers in human behavior*, 50, 600-609.
- Brogi, S. (2014). Online brand communities: a literature review. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 109, 385-389.
- Buran, İ., & Koçak, A. (2019). Sanal Marka Topluluklarında Tüketici Katılımı. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 12(24), 273-302.
- Chapman, A., & Dilmeri, A. (2022). Luxury brand value co-creation with online brand communities in the service encounter. *Journal of Business Research*, 144, 902-921.
- Deligöz, K., Kurnuç, M., & ÜNAL, S. (2019). İnteraktif Platformlarda Sanal Topluluklar Ve Sanal Marka Toplulukları, Al Farabi 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi.
- Dessart, L., Veloutsou, C., & Morgan-Thomas, A. (2015). Consumer engagement in online brand communities: a social media perspective. *Journal of Product & Brand Management*, 24(1), 28-42.
- Dholakia, U. M., Bagozzi, R. P., & Pearo, L. K. (2004). A social influence model of consumer participation in network-and small-group-based virtual communities. *International journal of research in marketing*, 21(3), 241-263.
- Doğaner, M. C., & Armağan, E. (2019). Sanal Marka Toplulukları Ve Marka Sadakati: Nikon Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(3), 715-736.
- Elmasoğlu, K. (2017). Sanal marka topluluklarının markalama çerçevesinde kullanımı: PlayStation Türkiye Forumu örneği. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (28), 224-240.
- Erdoğan, Z., & Torun, T. (2009). Bir İlişkisel Pazarlama Aracı Olarak Sanal Topluluklar. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 45-71.
- Ganley, D., & Lampe, C. (2009). The ties that bind: Social network principles in online communities. *Decision support systems*, 47(3), 266-274.
- Hoang, H. T., Wang, F., Ngo, Q. V., & Chen, M. (2020). Brand equity in social media-based brand community. *Marketing Intelligence & Planning*, 38(3), 325-339.
- Jung, N. Y., Kim, S., & Kim, S. (2014). Influence of consumer attitude toward online brand community on revisit intention and brand trust. *Journal of retailing and consumer services*, 21(4), 581-589.
- Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *Journal of marketing*, 57(1), 1-22.
- Kim, J. W., Choi, J., Qualls, W., & Han, K. (2008). It takes a marketplace community to raise brand commitment: the role of online communities. *Journal of marketing management*, 24(3-4), 409-431. Kim, J. (2015). Sustainability in social brand communities: Influences on customer equity. *Journal of Global Scholars of Marketing Science*, 25(3), 246-258.
- Koçoğlu, C. M., & Aksoy, R. (2017). Tüketici temelli marka denkliği bileşenleri arasındaki ilişkiler üzerine bir araştırma. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (18), 71-90.
- Kozinets, R. V. (1999). E-tribalized marketing?: The strategic implications of virtual communities of consumption. *European management journal*, 17(3), 252-264.

- Lee, D., Kim, H. S., & Kim, J. K. (2011). The impact of online brand community type on consumer's community engagement behaviors: Consumer-created vs. marketer-created online brand community in online social-networking web sites. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 14(1-2), 59-63.
- Liao, J., & Wang, D. (2020). When does an online brand community backfire? An empirical study. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 14(4), 413-430.
- Lin, Y. C. (2013). Evaluation of co-branded hotels in the Taiwanese market: the role of brand familiarity and brand fit. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 25(3), 346-364.
- Low, G. S., & Lamb Jr, C. W. (2000). The measurement and dimensionality of brand associations. *Journal of product & brand management*, 9(6), 350-370.
- Madupu, V., & Cooley, D. O. (2010). Antecedents and consequences of online brand community participation: A conceptual framework. *Journal of Internet Commerce*, 9(2), 127-147.
- Muniz, A. M., & O'guinn, T. C. (2001). Brand community. *Journal of consumer research*, 27(4), 412-432.
- Nambisan, P., & Watt, J. H. (2011). Managing customer experiences in online product communities. *Journal of Business Research*, 64(8), 889-895.
- Netemeyer, R. G., Krishnan, B., Pullig, C., Wang, G., Yagci, M., Dean, D., ... & Wirth, F. (2004). Developing and validating measures of facets of customer-based brand equity. *Journal of business research*, 57(2), 209-224.
- Noble, C. H., Noble, S. M., & Adjei, M. T. (2012). Let them talk! Managing primary and extended online brand communities for success. *Business horizons*, 55(5), 475-483.
- Örel, F. D., & Arık, A. (2020). Sosyal medya pazarlama faaliyetlerinin çevrimiçi tüketici katılımı ve satın alma niyeti üzerindeki etkisi: Moda markaları örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), 146-161.
- Öztürk, E. (2020). Konumlandırmada" Görsel Çekiç": Doritos' un" Logo Yok" Kampanyasının Marka Farkındalığı Bağlamında İncelenmesi. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi= Journal of Consumer and Consumption Research*, 12(2), 529-554.
- Porter, C. E. (2004). A typology of virtual communities: A multi-disciplinary foundation for future research. *Journal of computer-mediated communication*, 10(1), JCMC1011.
- Rossiter, J. R. (2014). 'Branding'explained: Defining and measuring brand awareness and brand attitude. *Journal of Brand Management*, 21, 533-540.
- Sicilia, M., & Palazón, M. (2008). Brand communities on the internet: A case study of Coca-Cola's Spanish virtual community. *Corporate Communications: An International Journal*, 13(3), 255-270.
- Stokburger-Sauer, N. (2010). Brand community: Drivers and outcomes. *Psychology & Marketing*, 27(4), 347-368.
- Swimberghe, K., Darrat, M. A., Beal, B. D., & Astakhova, M. (2018). Examining a psychological sense of brand community in elderly consumers. *Journal of Business Research*, 82, 171-178.
- Tosun, N. B., & Turfanda, S. (2018). Sanal marka topluluklarının marka sadakati üzerindeki rolü. *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 95-117.
- Türkel, S., & Arıkan, Ö. U. (2020). Stratejik insan kaynakları yönetimi ve endüstri 4.0'ın geniş ekosistemi. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), 115-139.
- Valck, K. D. (2005). Virtual Communities of Consumption: Networks of Consumer Knowledge and Companionship, ERIM Ph.D. Series Research in Management, RSM Erasmus University Rotterdam, 1-319.
- Varnali, K. (2010). The impact of the internet on marketing strategy: Revisiting early predictions. *International Journal of E-Business Research (IJEER)*, 6(4), 38-51.
- Ventura, K. (2012). Sanal marka topluluklarında topluluk üyelerinin marka ile özdeşleşme düzeylerinin öncülleri ve sonuçları: Yapısal bir model önerisi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(2), 197-217.

Wirtz, J., Den Ambtman, A., Bloemer, J., Horváth, C., Ramaseshan, B., Van De Klundert, J., ... & Kandampully, J. (2013). Managing brands and customer engagement in online brand communities. *Journal of service Management*, 24(3), 223-244.

Yoo, B., & Donthu, N. (2001). Developing and validating a multidimensional consumer-based brand equity scale. *Journal of business research*, 52(1), 1-14.

Zeren, D., & Kaya, N. (2020). Dijital pazarlama: Ulusal yazının bibliyometrik analizi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 35-52.

Zhang, J., Shabbir, R., Pitsaphol, C., & Hassan, W. (2015). Creating brand equity by leveraging value creation and consumer commitment in online brand communities: A conceptual framework. *International Journal of Business and Management*, 10(1), 80.

Zheng, X., Cheung, C. M., Lee, M. K., & Liang, L. (2015). Building brand loyalty through user engagement in online brand communities in social networking sites. *Information Technology & People*.



## Pazarlama ve Lojistiğin Entegrasyonu Çerçevesinde Müşteri Hizmetlerinin Önemi

**Didem DEMİR**

Dr. Öğr. Üyesi., İstanbul Okan Üniversitesi, İYBF  
didem.demir1@okan.edu.tr  
<https://orcid.org/0000-0003-4589-8240>

Makale Başvuru Tarihi : 02.08.2023

Makale Kabul Tarihi : 29.09.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Derleme Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10004428

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**  
Lojistik,  
Pazarlama, Müşteri  
Hizmeti,  
Rekabet Avantajı,

*Bu çalışmada, lojistik ve pazarlamanın entegrasyonunun müşteri hizmetlerine yansıyan önemi teorik çerçevede incelenmiştir. Daha düşük fiyat sunulması nedeniyle markasız ürünlerin tercih edildiği çeşitli pazarlarda müşteri sadakatinde farklı dinamikler oluşmaktadır. Yalnızca ürünle rekabet üstünlüğü sağlamanın zor olduğu bir çağda, şirketleri farklılaştıran ve tercih edilmelerini sağlayan müşteri hizmetleri oldukça önemli bir faktör haline gelmektedir. Bu operasyonlarda maliyetleri düşürmek, müşterilere sunulan hizmetlerin seviyesini artırmak ve rakip firmalardan daha önde olmak amaçlanmaktadır. Lojistik ve pazarlama bağlamında dağıtımın stratejik yönleri ile pazarlama faaliyetleri arasındaki etkileşimi anlamak, kurumsal sürdürülebilirlik için hayati önem taşımaktadır. Pazarlama ve lojistik işlevlerinin entegrasyonu genel maliyetlerin azalması, satışların artması ve nihayetinde pazar payının yükselmesi ile sonuçlanmaktadır. Bu bağlamda çalışma, etkin müşteri hizmeti sunabilmek ve müşteri memnuniyetini artırmak için pazarlama ve lojistik operasyonları arasında iş birliğine dayalı çabaların ve anlayışın gerekliliğini teorik olarak ele almaktadır. Bu alanda gerçekleştirilen çalışmaların incelenmesi ile pazarlama ve lojistik fonksiyonları arasındaki etkileşimin müşteri hizmetlerinde yaratacağı etkiyi teorik olarak ele alan bu çalışmanın gelecekte yapılacak potansiyel ampirik çalışmalar için zemin oluşturabileceği öngörülmektedir.*

### *The Importance of Customer Services In The Framework of The Integration of Marketing And Logistics*

#### Abstract

**Keywords:**  
Logistics,  
Marketing,  
Customer Service,  
Competitive  
Advantage,

*In this study, the importance of the integration of logistics and marketing reflected in customer services was examined within the theoretical framework. Different dynamics occur in customer loyalty in various markets where unbranded products are preferred due to lower prices. In an age where it is difficult to achieve competitive advantage with products alone, customer services that differentiate companies and make them preferred are becoming a very important factor. The aim of these operations is to reduce costs, increase the level of services offered to customers and be ahead of rival companies. Understanding the interaction between strategic aspects of distribution and marketing activities in the context of logistics and marketing is vital for corporate sustainability. Integration of marketing and logistics functions results in reduced overall costs, increased sales and ultimately increased market share. In this context, the study theoretically addresses the necessity of collaborative efforts and understanding between marketing and logistics operations in order to provide effective customer service and increase customer satisfaction. By examining the studies carried out in this field, it is envisaged that this study, which theoretically addresses the impact of the interaction between marketing and logistics functions on customer services, can form the basis for potential empirical studies in the future.*

## GİRİŞ

Lojistiğin, pazarlama karmasının dağıtım unsuru aracılığıyla bağlantılı olduğu yaygın olarak bilinmektedir (Mentzer vd., 2001: 3). Aynı şekilde lojistik, pazarlama alanının en önemli kriterlerden birini oluşturan müşteri hizmetleri memnuniyetinde de katkıda bulunmaktadır (Murphy ve Poist ,1996: 15). Pazarlama ve lojistik arasındaki entegrasyon, müşteri hizmetlerinin sunulması ve müşteri memnuniyetine ulaşmanın anahtarıdır. Üstün hizmet seviyeleri aracılığıyla mükemmel müşteri memnuniyetine ulaşmak lojistik ve pazarlama fonksiyonları arasında fonksiyonlar arası koordinasyonu gerektirmektedir (Emerson ve Grimm 1996: 32).

Bugünlerde çeşitli pazarlarda markalara olan bağlılığın azaldığı ve müşterilerin markasız ürünleri daha düşük fiyat sunulması nedeni ile satın aldıkları gözlemlenmektedir. Teknolojinin ilerlemesi ile orijinal ürünlerin işlevlerini yerine getiren ve müşterilerin beklentilerini karşılayan daha ucuz ikame ürünler üretilmektedir. Ürünün kendisi sayesinde rekabet üstünlüğünü korumanın gittikçe zorlaştığı böyle bir durumda, müşterilere sunulan hizmetler şirketleri farklılaştıran, bir diğerinden daha çok tercih edilmesini sağlayan en önemli faktörlerden biridir (Ubilava vd., 2011: 63).

Lojistik operasyonları da maliyetleri düşürmek, müşteri hizmetlerine katkı sağlamak ve rakiplerle mücadele etmek amacıyla tüm taşıma, depolama, paketleme, istifleme gibi faaliyetlerinden sorumludur. Kurumsal başarı için oldukça önem teşkil eden lojistik yönetimi pazarlama lojistiği ile koordinasyon içinde olması gerekmektedir. Lojistik ile ilgili faaliyetlerin pazarlama ile koordineli olarak ele alınması, lojistiğin dağıtım ve teslimat alanını içerir ve pazarlama lojistiğinin yapısını oluşturur (Barcik ve Jakubiec, 2013: 514). Operasyonları yürütürken en önemli unsurlardan biri olan depolama yönetimi ise lojistikte en önemli işlevsel alanlardan biridir ve oldukça maliyetli ve emek yoğun bir işlemdir. (Murphy ve Poist, 1993: 145).

Kotler, (1998), dağıtımın stratejik sorunlarının lojistik ve pazarlamanın teması üzerinde yer aldığını ifade etmektedir. Mağaza ağlarının ise kesin bir konum ve satış biçimine sahip olması veya ağlara erişimin genellikle ürün özellikleri ile fiyat, dağıtım, tutundurma gibi diğer pazarlama araçlarının etkisi ile gerçekleşmesi gerekmektedir.

Etkili pazarlama; üretim, lojistik, Ar-Ge ve finans gibi işlevsel alanların performansına dayanmaktadır ve bu performansın müşteri memnuniyetinin yaratılmasına ve sunulmasına katkıda bulunduğu anlaşılması çoğu zaman çatışmaya yol açmaktadır (Shiple, 1994: 18). Murphy& Poist (1996) potansiyel çatışma alanlarının envanter, sipariş işleme, paketleme ve müşteri hizmetleri şeklinde belirlemişlerdir.

Lojistik ve pazarlama fonksiyonları arasındaki anlayış eksikliğinin (Christopher, 2000: 56-57; Murphy ve Poist 1996: 17) organizasyonel verimlilik üzerinde etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Müşterilere sunulan hizmetlerin öneminin öne çıktığı durumlarda ise pazarlama ve lojistiğin entegre olması hem firmaların kar oranlarının artması açısından hem de müşteri hizmet düzeylerinin artışı açısından oldukça önem arz etmektedir ve bu çalışmada kavramsal açıdan pazarlama ve lojistiğin entegre olması gerekliliği özellikle müşteri hizmetleri açısından ele alınmış ve literatürdeki bu boşluğun giderilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu çalışmanın teorik çerçevede ele alınması ile bu olgunun önemini anlaşılmasına yardımcı olunabileceği öngörülmektedir.

## LOJİSTİK VE PAZARLAMA

Lojistik yönetiminde taşıma, envanter, depolama ve siparişlerin yerine getirilmesi gibi faaliyetlerin entegre bir lojistik sistemine dahil edilmesi, temel tedarik zinciri entegrasyonunun bir ön koşuludur. Ayrıca, lojistik sistemlerinin pazarlama karması ile daha kapsamlı bir tedarik zinciri yönetimine entegre edilmesi, pazar payı

performansını artırır ve harici entegrasyon gibi daha yüksek düzeyde tedarik zinciri entegrasyonunun temelini oluşturur (Schramm ve Morschett, 2006: 278). Örnek verilecek olursa, depolamanın üretim faaliyetinin içinde yer alması, envanter yönetiminin pazarlamada departmanı ile entegre edilebilmesi ve müşteri hizmetlerinin satış bölümü ile koordineli çalışması firmaların daha efektif olmasını sağlayacaktır. Bu ilgili faaliyetlerin kurumsal bir birim veya lojistik departmanı altında entegre edilmesi, temel tedarik zinciri faaliyetlerinin toplam maliyetini en aza indirebilir (Stock ve Lambert, 2001: 15). Benzer şekilde, lojistik ve pazarlamanın ortak bir fonksiyon olarak entegrasyonu toplam maliyetleri en aza indirir, müşterileri elde tutma oranları artar ve sonuçta pazar payı büyüme gösterir (Innis vd., 2008: 5). Ayrıca, temel tedarik zinciri entegrasyonu firmaların toplam maliyetleri azaltmasına olanak tanıyacaktır. Tedarik zincirinin tamamındaki pazarlama ve lojistik faaliyetlerinin maliyeti, daha sonra pazar payını artırmak için daha düşük fiyatlara da dönüştürülebilmesi mümkündür (Stank vd, 2003: 28).

Geleneksel lojistik ile e-lojistik arasında sunulan farklılıkları anlamak lojistikle uğraşan şirketler tarafından anlaşılması gereken bir süreçtir. Pazarda rekabet gücü yaratmak ve sürdürmek isteyen firmaların faaliyetlerini e-lojistik üzerinden sunmaları farklılık yaratacaktır (Moroz vd., 2014: 388).

E-lojistik internet kullanımı yoluyla uygulanan kavramları ve çevrimiçi olarak satılan malların alıcılarına aktarılması için gerekli süreçleri içermektedir. Groznik (2008), e-lojistiğin daha karmaşık yönünün, tedarik zinciri entegrasyonunun daha geniş kapsamlı bir konusu olduğunu belirtmiştir. E-ticaret; toptancılar veya perakendeciler gibi aracılara ortadan kaldırır ve gereksinimlerini karşılamak için geleneksel lojistik zincirlerini uyarlayan lojistik operatörleri gibi yeni oyuncuların ortaya çıkmasını teşvik eder. Quirk vd., (2003), e-lojistiğin malzeme alımını, depolamayı, nakliye desteklemek için internet tabanlı teknolojileri kullandığını ve envanter takibi ile rota optimizasyonu yoluyla dağıtımına olanak sağladığını belirtmektedir. Aynı zamanda e-lojistiğin, e-ticaretin lojistiğe dahil edilmesinin bir sonucu olduğu fikri savunulmaktadır (Ta vd., 2023: 7). E-lojistik, siparişi almak için gereken süreçleri tanımlamak şeklinde de kullanılabilir. "Satın al" düğmesine basıldıktan sonra depolama, teslimat, nakliye ve müşteri etkileşimi e-lojistik süreçlerini kapsamaktadır. Son süreçler ise genellikle müşterinin gerekli bilgiye sahip olduğu çağrı merkezi iletişimini içermektedir. Bu süreçler ise soru sorma, sipariş verme, sipariş durumunu kontrol etme ve gerekirse gönderilerin iadesini ayarlama olanağı olarak sunulmaktadır (Damayanti vd., 2022: 422).

Bir firma içindeki fonksiyonel alanları, stratejik girişimleri planlamak, koordine etmek ve uygulamak için etkili bir şekilde etkileşime girilmeli ve birlikte çalışılmalıdır. Fonksiyonlar arası entegrasyonun bir firmanın rekabet gücü ve karlılığı ile doğrudan ilişkili olduğu sonucunu gösteren birçok araştırma mevcuttur (Kahn ve Mentzer, 1996: 22; Alvarado, ve Kotzab, 2001: 186).

Stank vd., (1999) bölümler arası entegrasyon ve performans arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için yapmış oldukları araştırmada pazarlama ve lojistiğin entegrasyonunu incelemişlerdir. Araştırmanın sonucunda pazarlama ve lojistik departmanları arasındaki işbirlikçi entegrasyonun ve departmanların performansı arasında pozitif ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

## **LOJİSTİK VE PAZARLAMANIN ENTEGRASYONU**

Lojistik ve pazarlama pazarda gerçekleşmekte olan arz ve talep fonksiyonlarının aracılığıyla müşterilerin ihtiyaç ve isteklerinin karşılanması sürecini oluşturmaktadır. Lojistik ve pazarlama arasındaki entegrasyon, müşterilere sunulan hizmetlerin oluşturulması açısından oldukça önemlidir. Lojistik ve pazarlamada ürün, fiyat, yer, promosyon ve paketleme gibi stratejiler birbirleriyle bağlantılıdır. Başarılı bir bağlantı olmadan, firma tatmin edici bir şekilde müşteri hizmetleri sunamayabilir, bu da müşterilerin memnun kalmamasına veya satış kaybına neden olabilir (Gupta vd, 2022: 2). Firmaların müşterilerinde değer yaratabilmesi için mutlaka lojistik ve pazarlama departmanları arasında bir sinerji olması gerekmektedir böylece doğru ürün doğru fiyatta, uygun promosyon stratejileri ile ve doğru ambalajda sunulması ve dağıtım stratejilerinin doğru



bir şekilde yapılması gerekmektedir (Alvarado ve Kotzab, 2001: 192). Lynch ve Whicker (2008), lojistik ve pazarlama fonksiyonları arasındaki anlayışı araştıran çalışmalarında iki alan arasındaki faaliyetlerle ilgili spesifik konuları vurgulamışlar ve iş süreçleri üzerinde var olan etkisini tartışmışlardır. Elde ettikleri bulgular, büyük bir uluslararası gıda üreticisi ile yapılan araştırmaya dayalı bir örnek olay çalışmasından elde edilmiş olup, sonuçları şirketin pazarlama ve lojistik fonksiyonları arasında daha iyi bir anlayış kazanmasına yardımcı olmuştur.

Fiyatlandırma kararları, müşteri hizmetleri performansı üzerinde ciddi bir etki yaratarak lojistik faaliyetler üzerinde de benzer bir etkiye sahip olabilir. Ürün alımlarında miktar indirimi uygulanması müşterilerin sipariş boyutunu etkileme durumu oluşturacaktır. Sipariş büyüklüğü ise taşıma modunun seçimi ile doğrudan orantılıdır. Kötü tasarlanmış bir indirim yapısı, çok sayıda küçük sipariş premium paketine veya kamyon yükünden daha az sevkisyata yol açma ihtimali doğuracaktır (Rinehart vd., 1989: 65).

Benzer şekilde, periyodik fiyat indirimleri ve ticari teşvikler içeren geleneksel endüstri uygulamaları "inişli çıkışlı" bir talep modeli yaratır (Powers, 1985: 574). Talepteki bu model, envanter seviyelerinin, tesis kullanımının ve nakliye operasyonlarının yönetilmesindeki zorluğu artırabilir. İnişli çıkışlı bir talep modelinin etkisi, stok tükenme oranlarında artış, doluluk oranlarında azalma ve sipariş döngü sürelerinde uzama oluşturabilir.

Madhani (2017) bu doğrultuda lojistik ve pazarlama entegrasyonunun etkileşimli modeli ve lojistik ile pazarlamanın daha iyi entegrasyonu için çeşitli çerçeveler ve modeller geliştirmiştir. Lojistik ve pazarlama fonksiyonlarının iç perspektifini ele alan temel çalışmalar, fonksiyonlar arası koordinasyonu (Murphy & Poist 1996: 17), fonksiyonlar arası iş birliğini (Ellinger, 2000: 3), departmanlar arası entegrasyonu (Kahn ve Mentzer 1996: 8, Mollenkopf vd., 2000: 89, Stank vd., 1999: 13), koordinasyon ve iletişim konularını ve bu konuların şirket etkinliğini ve performansını nasıl etkilediğini vurgulamaktadır.

Müşteri hizmetleri, firmaların hem içinde ve hem de dışında gerçekleşen, yaygın bir faaliyettir. Birleşik bir bakış açısı yaratmanın formülü, firma içinden ve firma dışından diğer bağlantılı oldukları kişi, kurum ve kuruluşlar arasındaki entegrasyondur. Firma içindeki entegrasyon pazarlama ve lojistik faaliyetlerine odaklanmalıdır. Bunlar müşteriyle ara yüz oluşturan birincil işlevlerdir. Firmanın itici gücü ise talep oluşturabilmek ve hizmet vermektir (Akıl ve Ungan, 2022: 11). Bu da pazarlama ve lojistik yoluyla gerçekleşir. Geleneksel olarak pazarlama ve lojistik birçok şirkette ayrı ayrı gelişmiştir. Ancak, müşteri hizmetlerinin rolünü, sorumluluklarını ve kapsamını çözmenin anahtarı, müşteriyle temas kuran bu ana işlevlerin entegrasyonu ile başlar (Harris ve Stock, 1985: 51). Tedarikçiler ve müşteriler arasındaki ilişki, satın alan firmanın tedarikçi performansına ilişkin beklentilerine ve satıcı firmanın sağladığı farklı müşteri hizmetleri düzeylerine dayanmaktadır. Yaratılan beklentiler ile sunulan hizmet arasındaki bu bağ, pazarlama ve lojistik arasında gerçekleşen etkileşimi göstermektedir (Rinehart vd., 1989: 63).

Lojistik, mal akışının iyileştirilmesi ile ilgili olup finansal ve pazarlama faaliyetleri, belirli unsurların rolünü belirlemede önem arz etmektedir. Ancak bu alanda lojistiğin giderek daha da önem kazandığı kuşkusuzdur. Bunların arasında en önemlisi, siparişin verilmesinden malların teslim alınmasına kadar geçen süre anlamına gelen sipariş döngüsü süresidir. Sipariş çevrim süresinin önemi ve siparişin ustaca yönetilmesi gerekliliği müşteri hizmetleri için oldukça önemlidir (Rinehart vd, 1989: 65). Günümüzde lojistik, çeşitli endüstrilerdeki dağıtım maliyetlerini azaltmak için malzeme akışının verimliliğini artırmanın en önemli araçlarından biri haline gelmiştir. Öte yandan e-ticaretin gelişmesi lojistik pazarının genişlemesine katkıda bulunmuş ve lojistikle ilgili teknolojilerin gelişimini teşvik etmiştir (Agarwal, 2018: 109).

## **LOJİSTİK VE PAZARLAMADA MÜŞTERİ HİZMETLERİNİN ÖNEMİ**

Lojistik operasyonel ve ilişkisel performans yapı tanımları, orijinal olarak Parasuraman, Zeithaml ve Berry (1996) tarafından genel hizmet kalitesi ile tanımlanmıştır. Yapmış oldukları araştırma ile hizmet kalitesini beş boyutta tanımlamışlardır. Bu boyutlardan güvenilirlik; söz verilen hizmetin güvenilir ve doğru bir şekilde yerine getirilmesi yanıt verebilirlik; müşterilere yardım etme ve hızlı hizmet sunma, güvence; çalışanların bilgisi ve nezaketi ile güven verme, empati; müşterilere özen gösterme, kişiselleştirilmiş ilgi sağlanması ve somut varlıklar; fiziksel tesislerin, ekipmanın, personelin ve iletişim malzemelerinin görünümü olarak belirlenmiştir. Bahsi geçen bu boyutlar, müşterilerin işlem öncesi kalite beklentileri ile tüketim sonrası aldıkları hizmet kalitesi algıları arasındaki boşluk ile belirlenmiştir. Mentzer vd., (1989) hizmet kalitesini kişisel iletişim kalitesi, sipariş miktarlarının sayısı, bilgi kalitesi, sipariş prosedürleri, sipariş koşulları, sipariş doğruluğu, uygunsuz siparişlerin ele alınması ve zamanında teslimat kavramlarının değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Mentzer vd., (1999) ise dağıtım hizmetlerinin, müşteri hizmetleri ve fiziksel dağıtım hizmetleri olmak üzere iki yönü olduğunu savunmaktadır. İşletmelerden müşterilere doğru olan boyutlarını ise ürünün bulunabilirliği, satıcılar ve alıcılar arasında zamanında teslimat ve dağıtım hizmetlerinin fiziksel kalitesi şeklinde belirlemiştir. Bienstock vd., (2008) ise hizmet kalitesi boyutlarını; çalışanlarla kurulan iletişimin kalitesi, sipariş prosedürleri, bilgi edinmenin etkinliği ve kolaylığı, tedarikçilerin farklı ürünleri ele alma yeteneği, sipariş doğruluğu, ürün bulunabilirliği ve sipariş koşulları ile değerlendirmektedir.

Müşteri hizmetleri hem pazarlamanın hem de lojistiğin temelidir. Bu bağlamda şirketlerin mali politika stratejileri de oldukça önemlidir. Pazarlama faaliyetleri, satıcıların yetkinliğine, mal garantilerine ve diğer özelliklerine odaklanan talebi artırmaya yönelik performanslar olup, maliye politikaları ise esas olarak ödeme koşullarıyla ilişkilidir (Querin ve Göbl, 2017: 95).

Shah vd. (2014) tarafından farklı şubelerdeki 13 bin müşteri arasında yapılan anket araştırmasının sonuçları, müşterilerin %66'dan fazlasının taşımacılık hizmet sağlayıcısından hizmet kalitesinin yetersizliği nedeniyle ayrıldığını göstermiştir. Ayrıca, Gartner (2014) tarafından yapılan araştırma bulgularında da sunulduğu gibi, şirket temsilcilerinin neredeyse %90'ı, işletmeler için mevcut en önemli rekabet alanının müşteri hizmetleri düzeyi olduğunu kabul etmektedir.

Lojistik hizmet performansının üç boyutu olan operasyonel, ilişkisel ve maliyet performansı ise müşteri memnuniyeti, müşteri sadakati ve pazar payı arasındaki ilişkileri incelemektedir (Stank vd., 2003: 27). Hizmet performansının üç boyutundan ilişkisel performans ise müşteri memnuniyetini sağlamada en önemli faktörlerden biridir. Etkin bir lojistik ve pazarlama entegrasyonu olmadan, firmalar müşteri beklentilerini karşılayamayabilir, bu da memnuniyetsiz müşteri portföyüne veya satış kaybına neden olabilir. Lojistik; müşteri hizmetleri faaliyetleri ile ürünün müşterinin istediği zamanda, doğru yerde ve hasarsız durumda olmasını sağlayarak yer, zaman ve biçim faydası sağlar. Pazarlama alanında ise müşteri hizmetleri, ürün hakkında farkındalık yaratarak, alıcı-satıcı alışverişinin gerçekleşebileceği fiyat mekanizmasını kullanarak ve sıklıkla ürüne ilişkin takip hizmeti ve garanti sunarak mülkiyet faydasını kolaylaştırır. Üstün müşteri hizmetleri yukarıdaki faaliyetlerin tümünü gerektirdiğinden, işlevler arası koordinasyon oldukça önemlidir (Emerson ve Grimm, 1996: 33).

Müşteri memnuniyetini artırma eğilimi ve internette perakendecilerin ortaya çıkmasıyla birlikte ürün iade sistemleri firmalar için oldukça önemli bir hale gelmiştir. Forrester Research tarafından rapor edilen 40 e-ticaret pazarlama yöneticisinin katıldığı bir ankette, katılımcıların %30'u çevrimiçi getirilerin en büyük zorluklardan biri olduğunu düşünmektedir (McCullough vd., 1999: 82). Hatta bazı e-perakendeciler, müşterilerin ürünleri daha verimli ve daha az sorunla iade etmelerine olanak tanıırken taşıma maliyetlerini azaltan hizmetler sağlamak için UPS gibi şirketlerle iş birliği yapmaktadırlar. Örneğin, buy.com, UPS ile bir müşterilerin iade talebi ile fiili iade arasındaki süreyi önemli ölçüde azaltan ve böylece müşterilerin bir ürünü

çok daha hızlı ve çok daha düşük bir maliyetle iade etmesine yardımcı olan bir sistem kurmaya çalışmaktadır (Yalabik vd., 2005: 168).

Müşteri hizmetleri, pazarlama karması içinde yer alan şirketlerin lojistik sisteminin bir çıktısıdır. Müşteri hizmetleri, şirketlerin hem satış sonrası faaliyetlerle hem de pazarlanması düşünülen ürünler için zaman ve mekân değeri yaratılabilmesi için lojistik departmanı ile birebir ilişkilidir. Müşteri hizmetleri politikasını oluştururken hem var olan müşterilerin elde tutulması hem de potansiyel müşterilerin kazandırılması ile ilgili stratejik bir politika izlenmesi gerekmektedir (Lambert ve Stock, 1993: 455). Müşteri hizmetlerinin düzeyi şirketin pazar payı, toplam lojistik maliyetleri ve şirketin karlılığı ile doğrudan bağlantılıdır. Müşteri hizmetleri, üreticilerin ve satıcıların doğru ürünü doğru zamanda, uygun miktarda, talep edilen yer, kabul edilebilir maliyetlerle ve istenilen zamanda teslim etme istekliliğini ifade etmektedir (Melovic ve Mitrovic, 2014: 247). Firmanın satış ekibinin müşterilerle anlaşma sürecinde gerçekleştirdikleri açıklamalar ve sözler, müşterinin müşteri hizmetlerine ilişkin beklentilerini etkilemektedir. Bu tür beyanlar, teslimat süreleri ve stok mevcudiyetini içeren lojistik faaliyetlerle ilgilidir. Satış temsilcisi tarafından müşteriye satıştan sonraki üçüncü gün ürünün teslim ve kurulumunun yapılabileceği söylendiği durumlarda üçüncü gün teslimat müşterinin beklentisi haline gelir. Teslimatın zamanında yapılamaması veya teslimatın yapıp kurulumun tamamlanamaması durumunda, fiili performans ile pazarlık sırasında oluşan beklenti arasındaki fark, müşteri memnuniyetsizliği potansiyeli yaratmaktadır (Rinahart vd., 1989: 65). Lojistik işletmelerinin son dönemde kullandıkları lojistik bilgi sistemleri, lojistik hizmetlerinin hizmet kalitesi algısının artmasına olanak sağlamaktadır. Hizmetteki siparişlerin zamanında ve doğru olması hizmet kalitesini artırmak, müşterilerle gerçek zamanlı bilgi paylaşımı, müşterilerin beklenen hizmet kalitesi açığını kapatmayı mümkün kılar (Parasuraman vd., 1985: 43).

Lojistik hizmetler sadece maliyetleri iyileştirme açısından değil, aynı zamanda müşteri memnuniyetini artırmada oynadığı rol nedeniyle pazarda rekabet avantajı elde edilecek bir alan olarak da görülmektedir (Bowersox vd., 2008: 42; Novack vd., 2008: 3). Firmaların rekabet avantajı elde edebilmek için müşterilerin isteklerini anlamak ve müşterilerde değer yaratmanın yollarını bulmak her zamankinden daha önemli hale gelmektedir. Günümüzde müşteriler sadece ürünlerde daha yüksek kalite değil aynı zamanda hizmette de daha yüksek kalite arayışı içindedirler ki bu da davranışsal niyetler ve müşteri memnuniyeti kavramıyla yakından ilişkilidir (Bowersox vd., 2002: 54). Piyasada hayatta kalmak isteyen işletmelerin faaliyetlerinin mutlaka müşteri beklentileri üzerine yoğunlaştırılması gerektiği açıktır.

Bu nedenle, hizmet kalitesinin kritik unsurlarını bulmak, müşterilerin davranışsal niyetlerini değiştirerek uzun vadeli bir ilişki kurmak için esastır. Hizmet sektörünün rekabetçiliği nedeniyle firmaların müşterilerin beklentilerini anlama yeteneği daha da ilgi çekici hale gelmektedir (Uvet, 2020: 3).

## SONUÇ

Firmalar, pazarlama ve e-lojistik de dahil olmak üzere bu alanlardaki yeni teknolojileri uygulayarak rekabet avantajı elde etme konusunda stratejik potansiyele sahiptir. Ancak uygulama, ilgili organizasyonel altyapıya erişim, kültür ve yönetim ilkeleri gibi değişkenlere bağlı olarak doğru teknolojinin seçimi ile başarı derecesinin belirlenmesinde hayati öneme sahiptir. Bilgi, iletişim ve otomasyon teknolojilerinin benimsenmesi, yüksek doğruluk ve güvenilirlik standartlarını korurken, lojistikte verilerin tanımlanması, toplanması, işlenmesi, analiz edilmesi ve iletilmesinin hızı önemli ölçüde arttırmaktadır. Teknoloji, tedarik zincirinin başarılı olmasına yardımcı olacak şekilde lojistik sistemlerinin genel etkinliğini ve verimliliğini artırabilir (Agarwal, 2018: 103).

Pazarlama ve lojistik departmanları arasında oluşturulacak stratejik iş birliği, müşterilere sunulacak hizmetin ve müşteri memnuniyetinin sağlanması önem teşkil etmektedir. Müşteriler tarafından ele alındığında müşterilerde değer yaratan bir süreç olarak değerlendirilecektir. Şirketler tarafından ele alındığında ise bu

departmanlar arası işlevsel çalışma yeteneğini ifade etmektedir. Tedarik zincirinde müşteri hizmetlerini geliştirmek için yöneticilerin önündeki zorluk, işlevsellik açısından iş birliği için neyin gerekli olduğunu ve bunun yaratacağı faydaları daha iyi anlayabilmek olacaktır (Ellinger, 2000: 7).

Ellinger (2000), lojistik yöneticilerinin pazarlama ile iyi bir ilişki geliştirmenin değerli olduğunu düşünmesine rağmen, bunun daha fazla geliştirilmediğini ve işletme etkinliğine dönüştürülmediğini belirtmektedir. Göndericiler artık kargonun konumunu basit ve hızlı bir şekilde doğrulayabilir, aynı zamanda teslimat tarihlerini ve GPS cihazlarının artan ekonomikliğı nedeniyle olası gecikmeleri de takip edebilmektedir. Bilgileri takip edebilen ve otomatik e-postalarla bildirimde bulunabilen bir yazılımın mevcut erişilebilirliğı göz önüne alındığında, göndericilerin sözleşmeli alıcılardan otomatik takip uyarı sistemi veya çevrimiçi web tabanlı kargo takip portalı sağlamalarını kasıtlı olarak talep etmeleri gerekmektedir (Stadtler, 2014: 12). Böylece müşterilere daha doğru ve daha güvenilir bilgi aktarımının sağlanması ile müşterilerde memnuniyet düzeyi artış gösterecektir.

Müşteriler tarafından talep edilen ürünlerin gerekli miktarının, talep edilen zamanda ve yerde sağlanması pazarlama lojistiğı sisteminin, daha doğrusu fiziksel çıktısını temsil eder. İyi yerleştirilmiş ve pazar gereksinimlerine göre ayarlanmış bir müşteri hizmeti aslında tüm lojistik operasyonlarının bir ürünüdür ve aynı zamanda kullanıcıların bir işletmenin tüm pazarlama lojistiğı sisteminin geçerliliğini değerlendirdiğı bir referanstır. Yerel ve küresel pazarlarda değışen bu durum karşısında, teslimat ve satış şirketleri, tedarik zincirindeki ortaklarla elektronik işlemlerin gerçekleştirilmesine olanak tanıyan internet araçlarını daha sık kullanmaya başlamışlardır. Lojistik yönetiminde değışiklikler müşterilerin ihtiyaçları ve iş birliğı yapan ortakların teknolojik olanaklarının gelişmesiyle ortaya çıkmaktadır. Şirketlerin teslimat, üretim ve dağıtım süreçlerinde iş birliklerini küreselleştirmesi, teknolojik büyüme ve yenilikçi ekonomik faaliyet biçimlerinin kullanılmasını sağlamaktadır. İş süreçlerini desteklemenin temel araçlarından biri olan internet üzerinden de veri alışverişi ürün akışı hakkındaki bilgilere bağımsız erişim sağlanmaktadır. Bu sayede de müşterilerin değer algılarında pozitif yönde bir değışiklik olabileceğı öngörülmektedir. Entegrasyon ve müşteri hizmetleri arasındaki ilişkinin önemli yönetimsel sonuçları vardır. Daha iyi, daha hızlı, daha ucuz hizmete yönelik sürekli artan taleplerle karşı karşıya kalan firmalar, hizmet sunumlarında iyileştirmeler elde etmek için tüm seçenekleri araştırmalıdır (Ellinger vd, 2000: 4). Ürün iadelerine olan ilginin artmasının bir nedeni de müşterilerin ürünleri her zaman tam olarak gözlemleyememesidir. İnternet üzerinden gerçekleşen alışveriş bazı müşterilerin kendi özel ihtiyaçlarına uymayan ürünleri satın alma olasılıklarının artmasına neden olmaktadır. Durumun böyle olduğunu bilen şirketlerin ise daha kârlı ürün iade sistemlerinin tasarlanması konusunda çalışmaları gerekmektedir.

Hizmet kalitesi çoğı zaman tüketici memnuniyetini etkileyen bir farklılaşma kaynağı olarak değerlendirilmektedir. El Moussaoui vd. (2023)' in lojistik performansın tüketici memnuniyeti üzerindeki etkisini inceledikleri araştırmada "ürün bulunabilirliğı" faktörünün tüketici memnuniyetini etkileyen en önemli faktör olduğu tespit edilmiştir. Perakendecilik bağlamında lojistik performansındaki eksiklik, tüketici memnuniyetini olumsuz yönde etkiler. Öte yandan tüketicinin doğru miktarda ve doğru zamanda ürünlere ulaşabilmesi tüketici memnuniyetini olumlu yönde etkileyebilmektedir. Ayrıca memnuniyet sadece yüksek kaliteli lojistik hizmetlerinin sağlanmasına değıl, aynı zamanda müşterilere kullanımı kolay bilgi teknolojisi araçlarının sağlanması ile de ilgilidir çünkü bilgi teknolojisi araçları hem hizmet kalitesini hem de müşteri memnuniyetini doğrudan etkileyen algıların bir birleşimidir (Bienstock vd., 2008: 216).

Lojistik ve pazarlama fonksiyonları arasındaki anlayışı araştıran ve iki alan arasındaki entegre faaliyetler ile müşteri hizmetleri süreçlerini teorik olarak ele alan bu çalışma alan ile ilgili spesifik konuları vurgulamayı amaçlamıştır. İleride konu ile ilgili çalışılması düşünülen ampirik çalışmalara katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

## KAYNAKÇA

- Agarwal, P. (2018). The Impact of Technology on Supply Chain Management and Logistics: An Analytical Study. *Information Technology in Industry*, 6(1).
- Akıl, S., & Urgan, M. C. (2022). E-commerce logistics service quality: customer satisfaction and loyalty. *Journal of Electronic Commerce in Organizations (JECO)*, 20(1), 1-19.
- Alvarado, U. Y., & Kotzab, H. (2001). Supply chain management: the integration of logistics in marketing. *Industrial marketing management*, 30(2), 183-198.
- Barcik, R., & Jakubiec, M. (2013). Marketing logistics. *Acta academica karviniensia*, 13(4), 512.
- Bienstock, C. C., Royne, M. B., Sherrell, D., & Stafford, T. F. (2008). An expanded model of logistics service quality: Incorporating logistics information technology. *International Journal of Production Economics*, 113(1), 205-222.
- Bowersox, D. J., Closs, D. J., & Cooper, M. B. (2002). Lean logistics. *Supply chain logistics management*, 31-65.
- Bowersox, D. J., Closs, D. J., & Cooper, M. B. (2008). *Supply Chain Logistics Management*. [2nd Russian ed.]. Moscow, Olymp-Business publ.
- Christopher, M. (2022). *Logistics and supply chain management*. Pearson Uk.
- Damayanti, D. D., Novitasari, N., Setyawan, E. B., & Muttaqin, P. S. (2022). Intelligent warehouse picking improvement model for e-logistics warehouse using single picker routing problem and wave picking. *JOIV: International Journal on Informatics Visualization*, 6(2), 418-426.
- Ellinger, A. E., Daugherty, P. J., & Keller, S. B. (2000). The relationship between marketing/logistics interdepartmental integration and performance in US manufacturing firms: an empirical study. *Journal of business logistics*, 21(1), 1.
- El Moussaoui, A. E., Benbba, B., & El Andaloussi, Z. (2023). Impact of logistics performance on the store image, consumer satisfaction and loyalty: A quantitative case study. *Arab Gulf Journal of Scientific Research*, 41(3), 226-239.
- Emerson, C. J., & Grimm, C. M. (1996). Logistics and marketing components of customer service: an empirical test of the Mentzer, Gomes and Krapfel model. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 26(8), 29-42.
- Gartner. (2014). Importance of customer experience is on the rise: Marketing is on the hook.
- Gupta, A., Singh, R. K., Mathiyazhagan, K., Suri, P. K., & Dwivedi, Y. K. (2022). Exploring relationships between service quality dimensions and customers satisfaction: empirical study in context to Indian logistics service providers. *The international Journal of logistics management*.
- Harris, W. D., & Stock, J. R. (1985). Marketing and distribution: coming back together at last. *Distribution Research and Education: Today and tomorrow*, 48-67
- Innis, D. E., & La Londe, B. J. (1994). Customer service: the key to customer satisfaction, customer loyalty, and market share. *Journal of business Logistics*, 15(1), 1.
- Kahn, K. B., & Mentzer, J. T. (1996). Logistics and interdepartmental integration. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 26(8), 6-14.
- Kotler, P. (1998). A generic concept of marketing. *Marketing Management*, 7(3), 48.
- Lambert, D. M., Stock J.R. (1993). *Strategic logistics management (vol.69)*, Homewood, IL, Irwin
- Lynch, J., & Whicker, L. (2008). Do logistics and marketing understand each other? An empirical investigation of the interface activities between logistics and marketing. *International Journal of Logistics: Research and Applications*, 11(3), 167-178.
- Madhani, P. M. (2017). Logistics and marketing integration: enhancing competitive advantages. *The IUP Journal of Management Research*, 16(3), 7-29.

- Mentzer, J. T., Gomes, R., & Krapfel, R. E. (1989). Physical distribution service: a fundamental marketing concept?. *Journal of the academy of marketing science*, 17, 53-62.
- Mentzer, J. T., Flint, D. J., & Kent, J. L. (1999). Developing a logistics service quality scale. *Journal of Business logistics*, 20(1.1999).
- Melovic, B., & Mitrovic, S. (2014). Business logistics as a factor determining modern engineering management. *CIP–Katalogizacija u publikaciji*, 14, 247.
- Mentzer, J. T., DeWitt, W., Keebler, J. S., Min, S., Nix, N. W., Smith, C. D., & Zacharia, Z. G. (2001). Defining supply chain management. *Journal of Business logistics*, 22(2), 1-25.
- McCullough, S. S., Dolberg, S., Leyne, L., Reinhard, A. A., & Gatoff, J. (1999). *Mastering commerce logistics*. Forrester Research, Cambridge.
- Mollenkopf, D., Gibson, A., & Ozanne, L. (2000). The integration of marketing and logistics functions: an empirical examination of New Zealand firms. *Journal of Business Logistics*, 21(2), 89.
- Moroz, M., & Polkowski, Z. (2016). The last mile issue and urban logistics: choosing parcel machines in the context of the ecological attitudes of the Y generation consumers purchasing online. *Transportation Research Procedia*, 16, 378-393.
- Murphy, P. R., & Poist, R. F. (1993). In search of warehousing excellence: a multivariate analysis of HRM practices. *Journal of Business Logistics*, 14(2), 145.
- Murphy, P. R., & Poist, R. F. (1996). Comparative views of logistics and marketing practitioners regarding interfunctional co-ordination. *International journal of physical distribution & logistics management*, 26(8), 15-28.
- Novack, R. A., Langley Jr, C. J., & Rinehart, L. M. (1995). Creating logistics value: themes for the future.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1985). A conceptual model of service quality and its implications for future research. *Journal of marketing*, 49(4), 41-50.
- Rinehart, L. M., Bixby Cooper, M., & Wagenheim, G. D. (1989). Furthering the integration of marketing and logistics through customer service in the channel. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 17, 63-71.
- Schramm-Klein, H., & Morschett, D. (2006). The relationship between marketing performance, logistics performance and company performance for retail companies. *International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 16(02), 277-296.
- Shah, B., Roytman, A., & De Matteis, P. (2014). *Digital Transformation Re-imagine from the outside-in*. Accenture. Deutschland. Let There Be Change.
- Shipley, D. (1994). Achieving cross-functional co-ordination for marketin implementation. *Management decision*, 32(8), 17-20.
- Stadtler, H. (2014). Supply chain management: An overview. *Supply chain management and advanced planning: Concepts, models, software, and case studies*, 3-28.
- Stank, T. P., Daugherty, P. J., & Ellinger, A. E. (1999). Marketing/logistics integration and firm performance. *The International Journal of Logistics Management*, 10(1), 11-24.
- Stank, T. P., Goldsby, T. J., Vickery, S. K., & Savitskie, K. (2003). Logistics service performance: estimating its influence on market share. *Journal of business logistics*, 24(1), 27-55.
- Stock, J. R., & Lambert, D. M. (2001). *Strategic logistics management (Vol. 4)*. Boston, MA: McGraw-Hill/Irwin.
- Svensson, G. (2003). Holistic and cross-disciplinary deficiencies in the theory generation of supply chain management. *Supply Chain Management: An International Journal*, 8(4), 303-316.
- Querin, F., & Göbl, M. (2017). An analysis on the impact of Logistics on Customer Service. *Journal of Applied Leadership and Management*, 5, 90-103.

- Power, A. P., & Harris, S. A. (1973). A cost-benefit evaluation of alternative control policies for foot-and-mouth disease in Great Britain. *Journal of Agricultural Economics*, 24(3), 573-600
- Rinehart, L. M., Bixby Cooper, M., & Wagenheim, G. D. (1989). Furthering the integration of marketing and logistics through customer service in the channel. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 17, 63-71.
- Skitsko, V. (2014). Electronic logistics as a component of modern business. *Business inform*, Kharkiv, Ukraine, 7(438), 309-314.
- Stank, T. P., Daugherty, P. J., & Ellinger, A. E. (1999). Marketing/logistics integration and firm performance. *The International Journal of Logistics Management*, 10(1), 11-24.
- Ta, H., Esper, T. L., Rossiter Hofer, A., & Sodero, A. (2023). Crowdsourced delivery and customer assessments of e-Logistics Service Quality: An appraisal theory perspective. *Journal of Business Logistics*.
- Ubilava, D., Foster, K. A., Lusk, J. L., & Nilsson, T. (2011). Differences in consumer preferences when facing branded versus non-branded choices. *Journal of Consumer Behaviour*, 10(2), 61-70.
- Uvet, H. (2020). Importance of logistics service quality in customer satisfaction: An empirical study. *Operations and Supply Chain Management: An International Journal*, 13(1), 1-10.
- Yalabik, B., Petruzzi, N. C., & Chhajed, D. (2005). An integrated product returns model with logistics and marketing coordination. *European Journal of Operational Research*, 161(1), 162 -182.
- Zeithaml, V. A., Berry, L. L., & Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal of marketing*, 60(2), 31-46.



## Kültürel Miras Alanlarında QR Kod Teknolojileri Kullanımında Turizm Paydaşlarının Görüşleri: Anamur Antik Kent Örneği

### Mustafa ATSAN

Dr. Öğr. Üyesi., Mersin Üniversitesi, Anamur MYO  
[mustafaatsan@mersin.edu.tr](mailto:mustafaatsan@mersin.edu.tr)  
<https://orcid.org/0000-0001-6221-7342>

Makale Başvuru Tarihi : 02.08.2023  
Makale Kabul Tarihi : 29.09.2023  
Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023  
Makale Türü : Araştırma Makalesi  
DOI: 10.5281/zenodo.10004433

### Sultan ÇETİNKAYA

Öğr. Gör., Mersin Üniversitesi Anamur MYO  
[sultancetinkaya@mersin.edu.tr](mailto:sultancetinkaya@mersin.edu.tr)  
10.10.2023  
<https://orcid.org/0000-0002-0380-2717>

### Alpaslan ADİL

Öğr. Gör., Mersin Üniversitesi, Anamur MYO  
[alpaslanadil@mersin.edu.tr](mailto:alpaslanadil@mersin.edu.tr)  
10.10.2023  
<https://orcid.org/0000-0003-3244-7053>

### Özet

#### Anahtar Kelimeler:

Teknoloji  
Yönetimi,  
Yenilik  
Yönetimi,  
QR Kod,  
Kültürel Miras,

*Teknolojik yenilikler ile birlikte bilgiye kolay ulaşılabilirliğin önemli olduğu günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerinden yararlanmak gerekmektedir. Özellikle hizmet sektöründe bu durum bireyler açısından daha fazla önem arz etmektedir. Bireyleri bilginin kolay ulaşılabilirliği ile birlikte zamandan tasarruf konusu da cezbetmektedir. Bu bağlamda, QR Kod teknoloji uygulamaları her alanda olduğu gibi kültürel miras alanlarında da çok yönlü bilgi edinmeyi, bilgiye kolay ulaşılabilirliği hem de farklı ölçeklerde bir turizm destinasyonunun çekiciliğini artırmayı amaçlayan, derinlemesine sürükleyici bir ziyaretçi deneyimi sunmaktadır. Çalışmanın amacı, kültürel miras alanlarında teknoloji ve yenilik yönetimi kapsamında, QR kod uygulamasının kullanımında turizm paydaşlarının görüşlerini belirlemektir. Bölgede ki turizm paydaşlarının görüşleri bu teknolojinin projelendirilmesi açısından önem arz etmektedir. Araştırma, 8 katılımcı ile yüz yüze görüşme yöntemi uygulanarak gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara 8 soru sorulmuş olup veriler nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın bulgularında, turizm paydaşlarının cevaplarına istinaden kültürel miras alanlarında, QR kod uygulamasının faydalı olacağı, bölgenin gelişimi ve tanıtımına katkı sağlayacağı, bilgiye daha kolay ulaşılacağı ve turistlerin tekrar ziyaret isteklerini artıracığı gibi sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca bu bulgular yerel yönetim ile paylaşılarak QR kod teknolojisinin projelendirilmesi yönünde yol gösterici olması beklenmektedir.*



# **VIEWS OF TOURISM STAKEHOLDERS ON THE USE OF QR CODE TECHNOLOGIES IN CULTURAL HERITAGE SITES: ANAMUR ANTIQUE CITY EXAMPLE**

## **Abstract**

### **Keywords:**

Technology Management, Innovation Management, QR Kod, Cultural, Heritage,

Today, when easy access to information is important with technological innovations, it is necessary to benefit from information and communication technologies. Especially in the service sector, this situation is more important for individuals. Individuals are attracted by the easy accessibility of information as well as saving time. In this context, QR Code technology applications offer an in-depth immersive visitor experience in cultural heritage sites, as in every field, aiming to obtain versatile information, easy access to information and increase the attractiveness of a tourism destination at different scales. The aim of the study is to determine the views of tourism stakeholders on the use of QR code application within the scope of technology and innovation management in cultural heritage sites. The opinions of tourism stakeholders in the region are important in terms of projecting this technology. The research was conducted by applying face-to-face interview method with 8 participants. The participants were asked 8 questions and the data were analyzed using content analysis from qualitative research methods. In the findings of the study, based on the responses of tourism stakeholders, it has been concluded that QR code application in cultural heritage sites will be beneficial, will contribute to the development and promotion of the region, information can be accessed more easily and will increase the desire of tourists to visit again. In addition, these findings are expected to be shared with the local government to guide the project design of QR code technology.

## **GİRİŞ**

Günümüz rekabet ortamında artan teknolojik gelişmelere adapte olmak tüm sektörleri olumlu şekilde etkilemektedir. Teknolojik gelişime ayak uyduran sektörler rakiplerine oranla daha avantajlı konumda olacaklardır. Bunun sebebi değişen ve gelişen teknoloji kapsamında akıllı telefonlar ve QR kodlarının gündelik hayatımızda değişikliklere sebep olmasından kaynaklanmaktadır (Lou, Tian and Koh, 2017:1) Bu değişiklikler ile birlikte her sektörde tüketici beklenti ve istekleri de değişkenlik göstermiştir. Bu sektörlerin içinden turizm sektörünün gelişimi ve sürdürülebilirliği açısından da teknolojik gelişmelere ayak uydurmak önem arz etmektedir. Teknolojik gelişmelerden olan QR kod teknolojisinin özellikle hijyen ve temassız kavramlarının ön plana çıktığı pandemi dönemiyle birlikte önemi ve bilinirliği daha fazla artmıştır.

QR kod teknolojisi sektörlerde bireylerin işlerini hem kolaylaştıran hem de hız anlamında avantaj sağlayan bir yenilik olarak ön plana çıkmaktadır. Bu teknoloji sayesinde istenilen bilgiye anında ulaşabilme imkanı bireyleri cezbetmektedir. Örneğin gıda sektöründe menülere QR kod okutularak hem hızlı hem de temassız şekilde ulaşılması bu kapsamda bir misal olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında müzelerde, antik kentlerde, tarihi ve kültürel alanlarda vb. yerlerde QR kod okutularak tüm bilgilere rehber ihtiyacı duymadan ulaşabilmek büyük kolaylık olarak görülmektedir. Vun(2020)'nin yapmış olduğu çalışmanın bulguları da bunu destekler niteliktedir. Bulgulara göre, turistlerin QR kod uygulamasını turistik yerlere yapıştırılmış olan telefon ekranlarından taratarak Danang'da ki turistik yerler hakkında daha detaylı bilgiye ulaşabilecekleri sonucuna varılmaktadır. Bu bağlamda, literatür taraması yapıldığında, kültürel miras alanlarında QR kod kullanımı üzerine ulusal literatürde çok fazla çalışma olmadığı görülmektedir. Buna istinaden bu araştırmanın temel sorusu da, literatürde eksik olan ve kültürel miras alanlarında ve ören kent yerlerinde QR kod kullanımı hakkında turizm paydaşlarının görüşlerini içerik analizi ile belirlemektir.

## **KAVRAMSAL ÇERÇEVE**

### **QR Kod Teknolojisi**

Günümüzde teknolojik gelişmelerin hızlı gelişimi ile birlikte temassız teknolojiler arasında yer alan QR Kod teknolojisinin kullanımı da her alanda yerini almıştır. İngilizce de QR Code olarak ifade edilen kavramın açılımı "Quick Response Code"tur. Türkçe karşılığı "hızlı yanıt kodu" anlamına gelmektedir.

İki boyutlu barkod türevi olan QR kod teknolojisi ilk olarak 1994 yılında Japon bir firma olan Danse Wave tarafından geliştirilen görsel veri şifreleme yöntemidir (Çataloğlu & Ateşkan, 2014). Cata vd.(2013) 'nın tanımına göre; QR Kod, mobil cihazların kameralarıyla taranarak okutulabilen ve istenilen bilgiye erişme imkânı sağlayan iki boyutlu bir dijital görüntü sağlayıcıdır. Özellikle mobil iletişim alanında cep telefonlarının ve kameralarının hızlı gelişimi QR Kod kullanımının artmasının ve kolaylaşmasının önemli adımlarından biridir. QR Kod teknolojisi 1D barkod teknolojisinden sonra gelişim göstermiştir. 1D barkodlara 20 alfa numerik yüklenebilirken, 2D QR kodlarda 7089 adet karakter kodu içerebilmesi açısından daha büyük veri yüklenebilmektedir (Toktamış, 2021). Önemli derecede kullanım kolaylığı sağlayan QR Kod teknolojisi kısa mesajlar, web sitesi, video, haritaların koordinatları gibi çeşitli veri türlerini içerebilme kapasitesine sahiptir (Crompton, LaFrance, & Hooft, 2012).

Günümüzde bireyler hızlı yanıt verme (QR Kod) teknolojisini her alanda deneyimleme imkânına sahiptir. Eğitim, sağlık, gıda, sanayi, bankacılık, turizm, müze ve miras alanları gibi yerlerde hızlı etkileşim için tercih edilmektedir. QR Kod teknolojisi için internet bağlantılı tablet veya akıllı cep telefonu gibi taşınabilir bir cihaz, kamera veya QR kod okuyucu birkaç dakika içinde istenilen bilgiye erişimi sağlamak için yeterli olacaktır (Gedik, 2021). Yani teknoloji sayesinde artık herkes anında istediği bilgiye pratik bir şekilde ulaşma imkânına sahiptirler.

Geleneksel turistlere baktığımızda itibar kazanma, gezinme isteği, boş vakitleri değerlendirme ve yeni bilgiler öğrenme, güneşlenme, yeni insanlar ile tanışarak farklı kültürleri tanımak amacı ile hareket ettikleri gözlenmektedir. Bilgi iletişim teknolojilerinin gelişimi ve kullanımının artması ile birlikte hız ve teknolojiye önem veren, teknoloji alt yapıları ziyaret isteğinde artış, online rezervasyon ve gezinti isteği gibi yeni turist davranışları da ortaya çıkmıştır (Wee-KhengTan, 2017), (Portolan, Zubrinic, & Miliceviç, 2011), (Çelik, 2017). Bu bağlamda kültürel miras alanlarında bilgi iletişim teknolojileri arasında yer alan QR Kod teknolojisinin ziyaretçileri motive eden faktörler bazında incelemek önem arz etmektedir.

### **Kültürel Miras Turizmi**

Turizm; öznesinin insan olduğu, ekonomik, siyasal, kültürel, politik dış faktörlerin bir araya gelerek oluşturduğu faaliyetler bütünüdür (Maviş, Ahipaşaoglu, & Kozak, 2002, s. 2). Dinamik bir sektör olan turizm sektörü bütün ulusların yıllık gelirlerine önemli ölçüde katkı sağlayan, küresel ekonomi ve sosyal dokulardan etkilenen bir yapıdır. Turizm denilince akla sadece deniz, kum ve güneş gelmemelidir. Bunun dışında, kültürel miras alanları da bireylerin bir yeri ziyareti konusunda tercih sebebi olmasına etki etmektedir. Kültürel miras alanlarında ziyaretçiler; konferans ve fuar katılımcıları, yerel halk, yerli ve yabancı turist, şehir de uzun seyahat sonrası mola için dinlenen kesim, kenti keşfetmek amacı ile uzun süre kalanlar, iş amacı ile gelenler, günübirlik ve kısa zamanlı ziyaretçiler olarak sınıflandırılabilir (Küçükaydın, 2017, s. 12).

Son yıllarda kültürel miras turizmini kullanıcı deneyimi açısından zenginleştirmeyi amaçlayan modern teknolojiler alanında gelişmeler hızlı gelişme eğilimi göstermektedir (Ntagiantas, Manousos, Konstantakis, Aliprantis, & Caridakis, 2021). Geçmiş nesillerden somut ve soyut biçimde alınan kültürel mirasın korunması ve aktarılması geleneksel yollarla olduğu gibi dijital yöntemlerle de sağlanabilmektedir (K. & Sheri, 2022). Aynı zamanda yenilikçi gelişimleri ile birlikte teknolojik dönüşümlerin kültürel mirasın anlaşılmasında ve yaygınlaşmasında da büyük bir etkiye sahiptir (García-Molina, López-Lago, Hidalgo-Fernandez, & Triviño-Tarradas, 2021).

Bilgi iletişim teknolojilerinin gelişimi ile birlikte kültürel miras alanlarında kapsayıcılığı artırmak ve kullanım seviyelerini yükseltmek için artırılmış ve sanal gerçeklik, yapay zekâ, QR kod gibi teknolojiler son zamanlarda daha fazla tercih edilmektedir (Calandriello, 2021, s. 80). Kültürel miras alanlarında farklı ilgi noktalarına yerleştirilen QR Kod etiketleri sayesinde, alan ziyaretinde bulunan yerli ve yabancı turistlere miras alanı hakkında bilgi alma kolaylığı sağlanabilmektedir. Kültürel miras alanları hakkında ayrıntılı bilgiler, yapım ve yapım tekniği hakkındaki bilgilerden, mimari perspektiflerin incelenmesine kadar farklı nitelikte bilgilere ulaşabilme desteği sağlar. Bu sebeptendir ki yerli ve yabancı turistler içinde bulunduğumuz teknolojik dönem içerisinde ziyaret yapacakları alanlar ile ilgili web sitesi, sosyal medya sayfaları ve akıllı telefonlarından erişebilecekleri qr kod teknolojisi uyumlu alanları daha çok tercih etmektedirler (Huang, Goo, Nam, & Yoo, 2017). Artega, Gravini-Donado ve Riva

(2021)'nin bibliyometrik analiz ile gerçekleştirdikleri çalışma sonucuna göre bilgi iletişim teknolojilerinden artırılmış gerçeklik, sanal gerçeklik, qr kod gibi teknolojilerin son on yılda miras öğreniminde ve mirasın sahiplenilmesinde belirgin bir artış olduğunu ortaya koymuşlardır (Arteaga, Gravini-Donado, & Riva, 2021). Mobil teknolojilerin turizm deneyimi üzerindeki etkisini belirlemek amacı ile 110 Portekizli turist üzerinde gerçekleştirilen nicel ve nitel araştırma sonrası, akıllı telefonların ve mobil seyahat uygulamalarının turist deneyimini önemli ölçüde etkileyerek değiştirdiği sonucuna ulaşılmıştır (Dias & Afonso, 2021). Çelik (2017)'in Antalya ilinde akıllı kent üzerine gerçekleştirmiş olduğu örnek olay araştırması sonucunda QR Kod teknoloji kullanımının artışının yaygınlaştırılması gerektiği ve böylece turist – destinasyon arasındaki etkileşimin hız kazanacağını, destinasyonların tarihi ve kültürü hakkında turistlere daha hızlı ve daha fazla bilgi sağlanabileceğini belirtmiştir.

Günümüz bilgi iletişim teknolojilerinin hızlı gelişimi ve benimsenmesi turizm sektörünün işleyişini ayrıca turist tutum ve davranışlarını etkilemektedir. Bu sebepten günümüz teknoloji çağında turistlerin talepleri teknoloji öncesi döneme göre farklı olabilmektedir. Teknoloji ile birlikte hedeflenen, ziyaretçilere daha iyi ve çeşitli hizmetler sunmak ayrıca ziyaretçilerin istenilen bilgilere daha rahat ve kolay ulaşımını sağlamaktır. (Ghaderi, Hatamifar, & Henderson, 2018). Diğer yandan teknolojinin gelişmesi sadece turizm sektörünü değil diğer sektörleri de olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Özellikle QR kod teknolojisinin, turizm endüstrisinde turistlere hedefledikleri bilgileri arama konusunda büyük kolaylık sağladığı aşikârdır. Bu bağlamda Vun(2020)'nun yapmış olduğu çalışmanın bulgularına göre, turistlerin QR kod uygulamasını turistik yerlere yapıştırılmış olan telefon ekranlarından taratarak Danang'da ki turistik yerler hakkında daha detaylı bilgiye ulaşabilecekleri sonucuna varılmaktadır.

## YÖNTEM

### Araştırmanın Deseni

Araştırma kapsamında nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırma yöntemi disiplinler arası bütüncül olarak yorumlayıcı bakış açısına sahip bir araştırma yöntemidir (Karataş, 2015). Nitel araştırma yöntemi gözlem, görüşme, doküman analizi gibi veri analizine dayanan, olgu ve olayları kendi bağlamı içerisinde ele alarak yorumlayan bir araştırma yöntemidir (Yıldırım & Şimşek, 2008), (Coşkun, Yıldırım, & Altunışık, 2010). Turizm paydaşlarının QR kod teknolojisinin antik kent alanlarında kullanılmasına yönelik görüşlerini ortaya koymak amacı ile gerçekleştirilen bu çalışmada fenomenolojik desen kullanılmıştır. Rose, Beeby & Parker (1995)'e göre fenomenoloji, bireylerin belirlenmiş kavram veya fenomenle ilgili duygu, algı ve bakış açılarını ifade etmek için kullanılan bir araştırma yöntemidir. Bu bağlamda gerçekleştirilen çalışmanın fenomeni turizm paydaşlarının deneyimlemiş oldukları ve bunun sonucunda yorumlayabilecekleri QR kod uygulamalarıdır.

Araştırma konusu belirlenerek literatür taramasının ardından “Anamur Antik Kent” çalışma bağlamı olarak belirlenmiştir. Belirlenen çalışma bağlamı için Anamur ilçesinde turizm sektöründe bulunan paydaşların bu konudaki görüşleri araştırılmaya dâhil edilmiştir. Turizm paydaşlarının tercih edilme sebebinin birisi de bu çalışmanın bulguları sonucunda bu teknolojik uygulamanın projelendirilmek istenmesidir. Bulduğumuz ilçenin nüfus açısından az olmasından ötürü ilçenin önde gelen sekiz turizm paydaşına bu çalışma uygulanmıştır. Bu kapsamda, kullanıcılara önemli bir deneyim sunan QR Kod teknolojilerinin Anamur kültürel miras alanlarında kullanımının sağlayacağı faydaları ve önemini ortaya koymak amacı ile turizm paydaşlarının görüşleri değerlendirilmiştir. Araştırmanın problemini oluşturan ve katılımcılara yöneltilen araştırma soruları şu şekildedir;

1. QR Kod Teknolojisinden nasıl haberdar oldunuz?
2. QR Kod Teknolojilerini kullandığımız yerler nerelerdir?
3. QR Kod teknolojilerini kullanırken yaşadığımız zorluklar nelerdir?
4. Kültürel miras alanlarında (Ören Kent yerlerinde) QR Kod teknolojisi kullanımı hakkında ne düşünüyorsunuz?
5. Kültürel miras alanlarının (Ören Kent yerlerinin) QR Kod teknolojisi ile desteklenmesi ilginizi çekiyor mu? Niçin?
6. Kültürel miras alanlarında (Ören Kent yerlerinde) QR Kod teknolojisi kullanımının Anamur Turizminin gelişimine katkısı neler olacaktır?

7. QR Kod Teknolojisi kullanımının kültürel miras alanı ziyaretlerinde turist memnuniyetine sağlayacağı katkılar nelerdir?
8. Kültürel miras alanlarında (Ören Kent yerlerinde) QR Kod uygulaması rehber hizmeti görece ve rehber hizmetine gerek kalmayacak. Bu durum turistlerin ziyaret isteğini nasıl etkiler?

### Veri Toplama Aracı

Veri toplama sürecinde iç güvenilirlik ve dış güvenilirliğin sağlanması nitel araştırmalarda önem arz etmektedir. Örneklem sayısının yeteri kadar belirlenmesi, yeterli kaynak ve görüşe başvurmak, araştırmacının ve görüşmecilerin açıkça çalıştıkları ve buldukları ortamı belirtmeleri, çalışmayı tarafsız bir şekilde gerçekleştirdiklerini belirtmeleri gerekmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2008).

Çalışmada dört demografik soru ve sekiz tane yarı yapılandırılmış görüşme soruları kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde, araştırmayı yapan kişi araştırma sorularını önceden hazırlar fakat görüşme esnasında görüşmecilere esneklik sağlayabilmekte ve soruların tartışılmasına izin verebilmektedir (Ekiz, 2013). Görüşme sorularında yer alan soruların uygunluğu için iki tane turizm paydaşından ve bir tane akademisyenden görüş alınarak, onay alınmıştır. Soruların açık, anlaşılır ve uygunluğuna dikkat edilerek ve veri toplama ilkesine bağlı kalınarak katılımcılardan açık bir şekilde katılım onayı alındıktan sonra araştırma gerçekleştirilmiştir.

Veri toplama süreci, Mersin Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulundan 04.07.2023 tarih ve 154 sayılı karar sonucunda Etik kurul izni alınarak, 10.07.2023 ve 20.07.2023 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Her görüşme ayrı ayrı iki kişinin gözetimi altında, aynı form üzerinden ve aynı yaklaşım ile birlikte sorularak, ortalama 25-30 dakika arasında değişen sürelerde gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında araştırmacının dış güvenilirliğini belirtmek amacı ile kavramsal çerçeve literatür kısmında belirtilmiş ve ayrıca görüşmecilerin demografik özellikleri açık bir şekilde tablo (Tablo 1.) halinde verilmiştir. Araştırmacının iç güvenilirliğinin sağlanması için araştırmaya birden fazla kişi dâhil edilmiştir. Öncelikle gözlem yolu ile Anamur Antik kenti incelenmiş ve içerisinde QR Kod uygulamasının kullanılmadığı belirlenmiştir. Daha sonra teyit etmek amacı ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

### Araştırmanın Demografik Bulguları

Araştırma kapsamında katılımcılara yönelik genel bilgilerin yer aldığı Tablo 1 incelendiğinde katılımcı yaş aralığı 33 ve 63 yaş aralığındadır. Ayrıca katılımcıların çoğunluğunun eğitim düzeyi lisans ve yüksek lisans düzeyindedir.

**Tablo 1:**

Katılımcılara yönelik genel bilgiler

Katılımcılar	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Düzeyi	Mesleği
K1	Erkek	52	Lise	Acente Sahibi
K2	Erkek	54	Yüksek Lisans	Arkeolog
K3	Erkek	33	Yüksek Lisans	Akademisyen
K4	Erkek	51	Lisans	Otel Sahibi
K5	Erkek	63	Lise	Kafe Sahibi
K6	Erkek	-	Lisans	Turizm Derneği Başkanı
K7	Erkek	38	Yüksek Lisans	Kafe Sahibi ve İşletmecisi
K8	Erkek	40	Lisans	Sportif Havacılık ve Beceri Kulübü

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerde sorulan sorulara ve verilen cevaplara istinaden kategori, alt kategori ve kodlar belirlenmiştir. Bu belirlenen kategoriler ve kodlar Tablo 2’de belirtilmiştir.

**Tablo 2.** QR Kod kullanımına ilişkin yöneltilen soruların kategoriler ve kodları

Kategori	Alt Kategori	Kod
1- QR Kod hakkında bilgi	Alt Kategori 1: QR Kod hakkında haberdar olma şekli	Kod 1: İnternet ortamı
		Kod 2: Bankacılık uygulamaları
		Kod 3: Müzelerde
		Kod 4: Sosyal ortamlar
		Kod 5: Basın yayın organlarından
		Kod 1: Turizm alanları
	Alt Kategori 2: QR kod kullanım alanları	Kod 2: Restoranlar
		Kod 3: Müze/Kültürel alanlar
		Kod 4: Bankacılık
		Kod 5: Yiyecek-içecek sektörü/Menü uygulamaları
		Kod 6: Sanal gerçeklik uygulamaları
		Kod 9: Eğitim
Alt Kategori 3: QR Kod kullanırken yaşanan zorluklar	Kod 1: Herhangi bir zorluğu yoktur	
	Kod 2: QR baskılarının eskimesi	
	Kod 3: Basit ve kullanışlı	
	Kod 4: Hayatı kolaylaştıran bir uygulama	
2-Kültürel Miras / QR Kod	Alt kategori 1: Kültürel miras alanlarında QR kod kullanımı	Kod 1: İlgî çekici.
		Kod 2: Kültürel miras alanlarına katkı sağlayacaktır
		Kod 3: Desteklenmesi gereken bir uygulama
		Kod 4: Zaman tasarrufu sağlayacak bir uygulama
		Kod 5: Yararlı bir uygulama
		Kod 6: Sanal gerçeklik ile entegre edilmeli
		Kod 7: Avantajlı
		Kod 8: Sanal müze ve sanal ören yerleri uygulamaları ile zenginleştirilmeli
	Alt kategori 2: Kültürel miras alanlarında QR kod kullanım sebepleri	Kod 1: Tabelalar üzerindeki tarihi yazıların silinmesi sonrası bilgi eksikliği yaşanabilmektedir. QR kod bu sorunu ortadan kaldıracaktır.
		Kod 2: Dil ve tarih açısından bölge tanıtımını güçlendirecek olması.
		Kod 3: Faydalı bir uygulama olması
		Kod 4: Dil farklılıkları sebebi ile oluşabilecek zorlukları azaltması
Alt Kategori 3: Kültürel miras alanlarında QR kod kullanımının Anamur Turizmine Etkisi	Kod 5: İlgî çekici bir uygulama olması.	
	Kod 6: Çevre kirliliği ve israf açısından yararlı olması	
	Kod 7: Sürdürülebilir olması	
	Kod 8: Hayatı kolaylaştıran bir uygulama	
	Kod 9: Hızlı ve kalıcı bilgi sağlaması	
	Kod 1: Olumlu etkisi olacaktır.	
	Kod 2: Yabancı ziyaretçiler üzerinde pozitif katkısı olacaktır.	
	Kod 3: Kültürel mirasın bölge bazında korunması açısından olumlu etki sağlayacaktır.	
Kod 4: Kültürel mirasın bölge bazında tanıtım açısından olumlu etki sağlayacaktır.		
Kod 5: Kesinlikle katkısı olacaktır.		
Kod 6: Anamur turizm gelişimi sağlayacaktır.		
Kod 7: Faydalı bir uygulama olacaktır.		
Kod 8: Gelişimine katkı sağlayacaktır.		
3- QR Kod / Ziyaretçi motivasyon	Alt kategori 1: QR kod kullanımının turist memnuniyetine katkısı	Kod 1: Önemli bir katkı sağlayacaktır.
		Kod 2: Daha kolay bilgi sağlayarak memnuniyeti artıracaktır
		Kod 3: En az 3 yabancı dilde bu teknoloji sağlanırsa katkı sağlar.
		Kod 4: Verimli bir uygulama olacaktır.
		Kod 5: İyi bir deneyim sağlayacaktır.
		Kod 6: Turistlerin gezi hayatlarını kolaylaştıracağı için memnuniyete katkısı pozitif olacaktır.
	Alt kategori 2: QR kod kullanımının ziyaret motivasyonuna etkisi	Kod 1: Ziyaret motivasyonunu artıracaktır.
		Kod 2: Rehber hizmetine zorunluluk yavaş yavaş ortadan kalkacaktır.
		Kod 3: Maliyet tasarrufu sağlayacaktır.
		Kod 4: Yerli ve yabancı ziyaretçi oranını yükseltecektir.
		Kod 5: Ziyaret isteğini orantılı olarak artıracaktır.
		Kod 6: QR Kod kullanımına dair bilgi verilerek ziyaretçi motivasyonu artırılabilir.

Tablo 2 incelendiği zaman; birinci kategorinin alt kategorilerden olan “QR kod’dan haberdar olma şekline” katılımcıların birçoğu internet ortamından haberdar olduklarını belirtmişlerdir. Bunun dışında, sosyal ortamlardan, bankacılık uygulamalarından, müzelerden haberdar olduklarına dair cevaplar belirtmişlerdir. Buna ek olarak ikinci alt kategori olarak belirlenen “QR kod kullanım alanlarına” yönelik verilen cevaplarda ise, turizm alanlarının, restoranların, müzelerin, yiyecek içecek sektörünün, eğitimin yer aldığı belirlenmiştir.

Yöneltilen sorular doğrultusunda bazı katılımcıların vermiş olduğu cevaplar;

**K1.** “Bazı turizm alanlarında da kullanıyoruz. İnternet ortamından haberim oldu, İlk olarak restoranlarda kullandık.”

**K2.** “Bankacılık ve menülerde kullandım.”

**K4.** “Basın yayınlarından öğrendim. Sanal gerçeklik ile entegre uygulamalarda da kullanıyorum. Müze yerlerinde ve bankacılık işlemlerinde kullandım.”

**K5.** “İnternette üzerinden haberdar oldum. Banka işlemlerinde ve menülerde kullanıyorum.”

**K7.** “İnternet sayesinde ve gezdiğim alanlardan. Kendi işletmemizde karekod uygulamasını kullanıyoruz. En çok yiyecek içecek sektöründe kullandım.”

**K8.** “Eğitim sektörü ve bankacılık alanlarında kullandım.”

Birinci kategorinin son alt kategorisi olan “Kullanım zorluğu açısından” katılımcılara yöneltilen sorulara cevaplar ise genellikle zorluğu yoktur aksine çok kullanışlı, kolay ve hayatı kolaylaştırdığına dair cevaplar verilmiştir. Sadece bir katılımcı QR kod baskılarının eski olduğu takdirde zorluk yaşanabileceğine değinmiştir. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, turizm paydaşlarının QR kod hakkında bilgilerinin olduğu, deneyimli ve kullanım alanlarının geniş olduğu ayrıca hayatı kolaylaştıran bir uygulama olduğu konusunda hemfikir oldukları belirlenmiştir.

Konuya ilişkin bazı katılımcıların vermiş olduğu birkaç örnek aşağıda belirtilmiştir;

**K3.** “Herhangi bir zorluk çekmedim.”

**K4.** “Baskıların eskimesi ve QR Kodun okunmaması sebebi ile sorunlar yaşadığım oldu.”

**K5.** “Hayır, aksine çok basit ve kullanışlı, ATM’lerde kart ile uğraşmak yerine QR Kod ile işlemleri daha hızlı kullanabiliyorum.”

İkinci kategori incelendiğinde, kültürel miras ve QR kod arasındaki ilişkilere dair sorular yöneltilmiştir. Alt kategorilerden olan “kültürel miras alanlarında QR kod kullanımı” üzerine sorulan sorulara katılımcıların pozitif şekilde cevaplar verdiği görülmektedir. Katılımcılar genel anlamda; ilgi çekici, yararlı, avantajlı, zaman tasarrufuna katkı sağlayan ve desteklenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bunun yanında bazı katılımcılar, sanal müze, sanal öğrenme yerleri uygulamaları ile zenginleştirilmeli yönünde tavsiye niteliğinde cevaplar vermişlerdir. Ayrıca hızlı, kalıcılık ve çevre kirliliğini önlemesine dair görüşler belirtildiği görülmektedir.

Bu bağlamda katılımcıların bazı cevapları şu şekildedir;

**K1.** Kullanılsa çok iyi olacağını düşünüyorum çünkü tabelalarda ki yazılar zamanla silinebiliyor. Bu yüzden QR Kod teknolojisi sayesinde kişiler kodu taratıp istediği okutabilirler ve bilgi sahibi olabilirler.

**K2.** Çok faydalı olacağını düşünüyorum içeriğin gelişmesi için çok iyi olur, dil ve tarih açısından tanıtıma katkı sağlar

**K3.** Gezilen yerlerde en büyük zorluk dil güçlüğü, QR kod farklı yerlerde o yerler hakkında bilgi alabilmemi sağlamaktadır. Ayrıca QR kod sayesinde zaman tasarrufu sağladığı düşünüyorum.

**K4.** Yararlı buluyorum. Çevre kirliliği ve israf konusunda sürdürülebilirliğe yararlı olacağını düşünüyorum.

**K7.** Çok faydalı olacağını düşünüyorum, ziyaretçi sayılarının artacağını düşünüyorum ve insanların birbirlerine referans olarak tanıtımın güçlendirileceğini düşünüyorum.

**K8.** Ören Kentin her yerini zamana açısından her zaman mümkün olmayabilir. Kişilerin günü birlik turlar ile gezmesi bazen mümkün olmayabilir. Bu konularda QR Kod teknolojisi faydalı olacaktır. Sanal müze ve sanal ören yerleri şeklinde düzenleme yapılırsa çok daha iyi olacaktır.

İkinci alt kategori olan “Kültürel miras alanlarında QR kod uygulamasının kullanım nedenlerine” ise katılımcılar, dil farklılıklarını ortadan kaldıracığına inandıklarını, tabelalarda bilgilerin silinme riskinin bulunduğunu, sürdürülebilirlik açısından önemli olduğuna dair cevaplar verilmiştir. Öneri olarak ise sanal gerçeklik ile desteklenmesi gerektiği yönünde cevaplar verildiği görülmektedir.

Katılımcıların bazı görüşleri aşağıda açıklanmıştır;

**K2.** İlgimizi çekiyor. Uygulanmasını istiyoruz. Kültürel mirasın korunması, buranın tanıtılması için daha iyi olacağını düşünüyorum.

**K4.** Çekiyor. Sanal gerçeklik ile entegrasyonu da güzel olabilir.

**K5.** Evet, kalıcılığı daha fazla ve bilgilere yanılmadan ulaşabiliyoruz. QR Kod ile insanlar ören kentler hakkında daha fazla bilgiye ulaşabiliyor.

**K8.** İlgimi çekiyor. Navigasyon ve sanal gerçeklik ile entegrasyonu kültürel miras alanlarının desteklenmesi güzel olacaktır.

Üçüncü alt kategori olarak “QR kod uygulamalarının Anamur turizmine etkisine” ise katılımcılar ortak olarak, faydalı, geliştirici ve özellikle yabancı turist çekme konusunda etkili olacağına dair cevaplar vermişlerdir. Bu cevaplar şu şekildedir;

**K1.** “Kullanılsa çok iyi olacağını düşünüyorum çünkü tabelalarda ki yazılar zamanla silinebiliyor. Bu yüzden QR Kod teknolojisi sayesinde kişiler kodu taratıp istediği okutabilirler ve bilgi sahibi olabilirler.”

**K2.** “Çok faydalı olacağını düşünüyorum içeriğin gelişmesi için çok iyi olur, dil ve tarih açısından tanıtıma katkı sağlar. İlgimizi çekiyor. Uygulanmasını istiyoruz. Kültürel mirasın korunması, Anamur’un tanıtılması için daha iyi olacağını düşünüyorum.

**K4.** “Yararlı buluyorum. Çevre kirliliği ve israf konusunda sürdürülebilirliğe yararlı olacağını düşünüyorum... Sanal gerçeklik ile entegrasyonu da güzel olabilir.”

**K5.** “QR Kod ile bir bölgenin tarihçesini öğrendiğinde daha kalıcı olduğunu ve tanıtımların daha kolay yapılacağını düşünüyorum. QR kod teknolojilerinin hızlı ve kalıcı bilgi sağladığını düşünüyorum ve başarılı buluyorum.”

**K7.** “Çok faydalı olacağını düşünüyorum, ziyaretçi sayılarının artacağını düşünüyorum ve insanların birbirlerine referans olarak tanıtımın güçlendirileceğini düşünüyorum.”

**K8.** “Ören Kentin her yerini zamana açısından her zaman mümkün olmayabilir. Kişilerin günü birlik turlar ile gezmesi bazen mümkün olmayabilir. Bu konularda QR Kod teknolojisi faydalı olacaktır. Sanal müze ve sanal ören yerleri şeklinde düzenleme yapılırsa çok daha iyi olacaktır. Ayrıca Katılımcı 8 “Ören Kentin her yerini zamana açısından gezmek mümkün olmayabilir. Bu konularda QR Kod teknolojisi faydalı olacaktır. Sanal müze ve sanal ören yerleri şeklinde düzenleme yapılırsa çok daha iyi olacaktır.” şeklinde görüşlerini belirterek QR kod teknolojilerinin sağlayacağı katkı ve yarara vurgu yapmıştır.

Üçüncü kategori olan, QR kod ve ziyaretçi motivasyonunda alt kategori olan “QR kod kullanımının turistlerin memnuniyetine ve ziyaret motivasyonlarına etkisine” yönelik sorulan sorulara olumlu şekilde etki edeceğine ve tekrar ziyaret isteklerini artıracaklarına yönelik cevaplar verilmiştir. Katılımcılar, turistlere iyi bir deneyim yaşatacağına, ziyaret isteklerini artıracığına ve rehber hizmetine ihtiyaç kalmayacağından ötürü maliyet açısından da olumlu etkiler olacağına dair cevaplar verdiği görülmektedir.

Kültürel miras alanlarında QR kod teknolojisini deneyimleyen Katılımcı 4 (Otel Sahibi ve İşletmecisi) görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir;

**K4.** “QR Kod teknolojisini İstanbul kültürel miras alanlarında deneyimledim. QR kod teknolojisi kültürel miras alanlarında mutlaka kullanılmalı ve sanal gerçeklik teknolojileri ile bütünleşmiş bir şekilde geliştirilmelidir. Böylece turist memnuniyeti artacak, Anamur turizmi olumlu şekilde etkilenecektir.

Diğer katılımcıların görüşleri ise aşağıda belirtilmiştir;

**K1.** “Çok büyük katkısı olacağını düşünüyorum. Bu bölgeye gelen yabancı ziyaretçi fazla olduğu için onlar açısından faydalı olacağını düşünüyorum..... kültürel miras alanlarında kolaylık sağlayacağı için dikkatimi çeker ve ziyaretleri olumlu yönde etkiler.”

**K3.** “Kültürel miras alanlarında amaç bilgi almaktır. Rehber hizmetinden her zaman yararlanmadığım için alan ziyaretleri konusunda ziyaret isteğim azalabiliyor. QR Kod teknolojisinin rehber hizmeti yerine geçeceği için her zaman bilgilere ulaşılma düşüncesi ile ziyaret isteğim doğru orantılı olarak artıyor.”

**K5.** “QR kod hızlı ve kalıcı bilgi sağladığını düşünüyorum ve başarılı buluyorum..... Ziyaret isteğini artırır. QR Kod teknolojisinin varlığının bildirilmesi de gerekir.”

**K6.** “Turizm konusuna ve turist memnuniyetine katkı sağlayacağını ve daha verimli bilgi alınacağını düşünüyorum. QR Kod sayesinde rehber hizmetine gerek kalmayacağı için daha çok ziyaret isteği artacaktır.

**K7.** “Çok faydalı olacağını düşünüyorum, ziyaretçi sayılarının artacağını düşünüyorum ve insanların birbirlerine referans olarak tanıtımın güçlendirileceğini düşünüyorum.....Çünkü orada ne olduğunu bilmek ve eski tarihini öğrenmek yerli ve yabancı turistlere iyi bir deneyim olacaktır.”

Bu görüşlerin ışığında, QR Kod teknolojisinin ziyaretçi sayılarında artışı ile birlikte iyi sonuçlar alınabileceği sonuçlarına varılmıştır. Aynı zamanda, QR teknolojisinin rehber niteliğinde rol oynayarak ziyaret isteklerini artıracığı görüşlerine yer verilmiştir.

**K8.** “Navigasyon ve sanal gerçeklik ile entegrasi kültürel miras alanlarının desteklenmesi güzel olacaktır. Hayatı kolaylaştıracağını ve ören kent yerlerinin gelişimine katkı sağlayacağını düşünüyorum. Ayrıca QR Kod ve müze kartlarının bankacılık sistemi ile ziyaretçilerin hayatına kolaylık sağlayacaktır. Kesinlikle ziyaret isteğini artırır. Kendi adıma kültürel alanları gezerken rehber hizmeti var mı yok mu diye araştırıyorum. Fakat QR olursa rehber ihtiyacım olmadan gezebileceğim.”

## **SONUÇ, TARIŞMA ve ÖNERİLER**

Yenilik yönetimi ve teknolojik gelişmeler bireylerin hayatlarını fazlasıyla kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda gelişen teknoloji ile birlikte tüm sektörlerde kolaylık sağlayan QR kod teknolojisi kültürel miras alanlarında da kullanılarak bireylerin daha kolay bilgi almalarını sağlamaktadır. Buna istinaden, kültürel miras alanlarında bilgiyi etkili bir şekilde iletmek ve toplumun kültürel gelişimine katkıda bulunabilmek önem arz etmektedir. Bu amaç doğrultusunda turizm paydaşlarına yönelik görüşme yöntemi uygulanarak sorular sorulmuştur. Katılımcıların cevapları bağlamında içerik analizi uygulanarak bulgulara ulaşılmaya çalışılmıştır. Katılımcıların cevaplarından ulaşılan bulgulara göre, kültürel miras alanlarında QR kod kullanımının faydalı olacağı, bulunduğu bölgenin gelişimine katkı sağlayacağı, turistlerin ziyaret isteğini artıracığı gibi sonuçlara varılmıştır. Buna ek olarak QR kod uygulamasının yabancı diller ile desteklendiği takdirde farklı ülkelerden yabancı turistleri de bölgeye çekme konusunda olumlu etki edeceği bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca, QR Kod teknolojilerinin sanal gerçeklik, navigasyon gibi teknolojiler ile de entegrasyonunun yapılmasının daha faydalı olacağı katılımcılar tarafından belirtilmiştir.

Katılımcıların vermiş olduğu cevaplar ile ulaşılan bulgular literatürü destekler niteliktedir. Bunu kanıtlayan bir çalışmanın bulgularında, (Ghaderi, Hatamifar, & Henderson, 2018), teknoloji ile birlikte hedeflenen, ziyaretçilere daha iyi ve çeşitli hizmetler sunmak ayrıca ziyaretçilerin istenilen bilgilere daha rahat ve kolay ulaşımını sağladığı sonucuna varmıştır. Diğer yandan Tekin vd (2017) çalışmasında, ziyaretçilerin yeni teknolojileri benimsedikleri bulgusuna ulaşıldığını belirtmektedir.. Bununla birlikte katılımcıların değindiği bir diğer konu turist rehberliğine ihtiyaç duyulmadan QR kod sayesinde düşük maliyetle daha kolay gezilebileceğidir.. Bu cevabı destekler nitelikte Ahıpaşaoğlu (2006) çalışmasında



yoğun olmayan turist gruplarında maliyet açısından profesyonel rehber hizmetinden ziyade elektronik rehber hizmeti ile kendilerinin gezmek istemelerini tercih ettikleri belirtilmektedir. Buna ek olarak, başka bir çalışmada kültürel miras alanlarında teknoloji destekli uygulamaların kullanımının önemli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (Çalışkan & Sevim, 2022). Bunların yanında, bir katılımcı QR kod ve sanal gerçekliğin entegre edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Alan yazın tarandığında, Yung ve Khoo Lattimore, (2019) çalışmasında, sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik uygulamalarının ziyaretçiler için deneyim ve bilgi edinme bağlamında önemli ölçüde etkili olduğu sonucuna varmışlardır. Tüm bu değerlendirmeler ışığında, katılımcıların vermiş olduğu cevapların analizi ile ulaşılan sonucun literatürü desteklediği görülmektedir. Özellikle bilgiye kolay ulaşımın ziyaretçilerde daha fazla motivasyon kaynağı olacağını göz önünde bulundurursak teknoloji ve yenilik yönetimi bağlamında QR kod uygulamasının önemini göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu noktadan hareketle, katılımcıların görüşleri ve literatür göz önüne alındığında aşağıda bazı öneriler sunmak mümkündür;

- QR kod uygulaması projelendirilerek desteklenirse Anamur ilçesinin ve içerisinde yer alan kültürel miras alanlarının tanıtılmasına katkı sağlayabilir.
- QR kod uygulaması turizm açısından potansiyeli fazla olan Anamur ilçesinin imaj ve itibarına da katkı sağlayabilir.
- Rakipleri olan diğer antik kentler arasında ön plana çıkarak tanınırlığı artırılabilir.
- Rehber hizmetine gerek kalmadan hem kentin daha kolay pazarlanmasına hem de maliyet tasarrufu yapılmasına olanak sağlar.
- QR kod uygulaması yerli ve yabancı turistlerin ziyaret isteğini artıracığından ötürü yatırımcı çekme konusunda avantajlı konumda olabilir.

Kültürel miras alanlarının ziyaret edildiği zaman dilimlerinde deneyim kalitesini artırabilen bu uygulamalar ile ziyaretler ilgi çekici olabilecek ve ilçenin bilinirliğini artıracaktır.. QR kod teknolojilerinin gelişim göstermekte olduğu ve yaygınlaşacağı göz önünde bulundurulduğunda, turizm sektörü de uygulanabilir alanlar arasında yerini almaktadır. Gelecek çalışmalar için ise evren genişletilerek farklı il veya ilçelerde bulunan tüm kültürel miras alanlarında uygulanması önerilmektedir.

## KAYNAKÇA

Abduraheem, K., & Sheri, J. (2022). Significance of Digitization of the Cultural Heritage: In the Context of Museums, Archives, and Libraries. In Handbook of Research on the Role of Libraries, Archives, and Museums in Achieving Civic Engagement and Social Justice in Smart Cities (pp. 252-263). IGI Global.

Ahipaşaoğlu, H. Suavi. (2006). Turizmde Rehberlik. Gözden Geçirilmiş II. Baskı. Ankara: Gazi Kitabevi.

Arteaga, J. V., Gravini-Donado, M., & Riva, L. (2021). Digital Technologies for Heritage Teaching:Trend Analysis in New Realities. International Journal of Emerging Technologies in Learning , 132-148.

Calandriello, A. (2021). Augmented Reality and the Enhancement of Cultural Heritage: the Case of Palazzo Mocenigo in Padua. Augmented Reality and Artificial Intelligence in Cultural Heritage and Innovative Design Domain, 79-83.

Cata, T., Patel, P. S., & Sakaguchi, T. (2013). QR code: A new opportunity for effective mobile marketing. Journal of Mobile technologies, knowledge and society, 2013, 1.

Coşkun, R., Yıldırım, E., & Altunışık, R. (2010). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı (6 b.). Sakarya: Sakarya Yayıncılık.

Crompton, H., LaFrance, J., & van't Hooft, M. (2012). QR codes 101. ISTE Learning and Leading with Technology, 39(8).

- Çalışkan, G., & Sevim, B. (2022). Doğa Turizminde Artırılmış Gerçeklik Teknolojileri Kullanıma İlişkin Turist Rehberlerinin Görüşlerinin Belirlenmesi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 19(3), 423-443.
- Çataloğlu, E., & Ateşkan, A. (2014). Use of QR Codes in Education With Examples. *Elementary Education Online*, 5-14.
- Çelik, P. (2017, Mayıs). Akıllı Turizm Destinasyonları: Antalya Destinasyonunun Akıllı Turizm Uygulamalarının İncelenmesi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 149-166.
- Dias, S., & Afonso, V. (2021, December). Impact of Mobile Applications in Changing the Tourist Experience. *European Journal of Tourism Hospitality and Recreation*, 11(1), 113-120. doi:10.2478/ejthr-2021-0011
- Ekiz, D. (2013). Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metotlarına Giriş. Anı Yayıncılık, Ankara
- García-Molina, D. F., López-Lago, S., Hidalgo-Fernandez, R. E., & Triviño-Tarradas, P. (2021). Digitalization and 3D documentation techniques applied to two pieces of Visigothic sculptural heritage in Merida through structured light scanning. *Journal on Computing and Cultural Heritage (JOCCH)*, 14(4), 1-19.
- Gedik, Y. (2021). Pazarlamada Yeni Bir Dönem: Fijital Pazarlama. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 99-131.
- Ghaderi, Z., Hatamifar, P., & Henderson, J. (2018). Destination selection by smart tourists: the case of Isfahan, Iran. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 23(4), 385-394.
- Huang, C. D., Goo, J., Nam, K., & Yoo, C. (2017). Smart Tourism Technologies in Travel Planning : The Role of Exploration and Exploitation. *Information & Management*, 757-770.
- Karataş, Z. (2015, Ocak). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 62-80.
- Küçükaydın, K. (2017). Kocaeli`ndeki turizm sektörü paydaşlarının destinasyon pazarlamasına katkılarına yönelik nitel bir araştırma. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- Lou, L., Tian, Z., & Koh, J. (2017). Tourist satisfaction enhancement using mobile QR code payment: An empirical investigation. *Sustainability*, 9(7), 1186.
- Maviş, F., Ahipaşaoğlu, H. S., & Kozak, N. (2002). Genel turizm bilgisi. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Ntagiantas, A., Manousos, D., Konstantakis, M., Aliprantis, J., & Caridakis, G. (2021). Augmented Reality children's book for intangible cultural heritage through participatory content creation and promotion. Case study: the pastoral life of Psiloritis as a UNESCO World Geopark. 16th International Workshop on Semantic and Social Media Adaptation & Personalization (s. 1-4). Corfu, Greece: IEEE.
- Portolan, A., Zubrinic, K., & Milicevic, M. (2011). 'Conceptual Model of Mobile Services in the Travel and Tourism Industry. *International Journal of Computers*, 3(5), 314-321.
- Rose, P., Beeby, J., & Parker, D. (1995). Academic rigour in the lived experience of researchers using phenomenological methods in nursing. *Journal of Advanced Nursing*, 21(6), 1123-1129.
- Tekin, Ö., Bideci, M., & Avcıkurt, C. (2017). Turist rehberliğinde yeni teknolojilerin kullanımı. Güzel, F. Özlem, Volkan Altıntaş ve İlker Şahin (Editörler). *Turist Rehberliği Araştırmaları Öngörüler ve Uygulamalar*. Ankara: Detay Yayıncılık, 291-303.
- Toktamış, G. (2021). Açık Hava Reklamlarında QR Kod Kullanımının İnteraktiviteyi Sağlamadaki Rolü. Yüksek Lisans Tezi. YÖKTEZ.
- Vu, T. H. (2020). Solution of Applying QR Code Technology to Assist Tourists in Searching for the Destination Information. *International Journal of Engineering Research & Technology (IJERT)*, 9(6), 1397-1400.

- Wee-KhengTan. (2017, Mayıs). The relationship between smartphone usage, tourist experience and trip satisfaction in the context of a nature-based destination. *Telematics and Informatics*, 34(2), 614-627.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yung, R., & Khoo-Lattimore, C. (2019). New realities: a systematic literature review on virtual reality and augmented reality in tourism research. *Current issues in tourism*, 22(17), 2056-2081.



## İş Arkadaşlarına Güven: Bir Ölçek Uyarlama Çalışması

**Koray ÇETİNCELİ**

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF

[koraycetinceli@sdu.edu.tr](mailto:koraycetinceli@sdu.edu.tr)

<https://orcid.org/0000-0002-3745-0545>

Makale Başvuru Tarihi : 03.08.2023

Makale Kabul Tarihi : 01.10.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10004443

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

İş Arkadaşlarına  
Güven, Örgütsel  
Güven, Ölçek  
Uyarlama,  
Geçerlilik,  
Güvenirlilik

*Bu çalışmada Cook ve Wall (1980) tarafından geliştirilen "İş Arkadaşlarına Güven (Trust in co-workers)" ölçeğinin Türkçe uyarlama çalışması kapsamında geçerlilik ve güvenirlilik analizleri gerçekleştirilmiştir. Araştırma örneklemini Isparta ili merkezinde perakende sektöründe çalışmakta olan 284 katılımcıdan oluşmaktadır. Verilerin analizinde SPSS ve AMOS programları kullanılmıştır. Araştırma bulguları incelendiğinde ölçeğin cronbach alfa katsayısı 0,92 olarak gerçekleşmiştir. Yapılan açımlayıcı faktör analizi ve doğrulayıcı faktör analizleri sonucunda tek boyutlu 6 maddeden oluşan "İş Arkadaşlarına Güven" ölçeğinin yapı geçerliliği doğrulanmış ve veriler ile ölçüm aracının iyi uyum gösterdiği tespit edilmiştir (CMIN/DF= 2,878; CFI= 0,99; GFI= 0,98 RMSEA=0,08). Gerçekleştirilen analizler sonucunda elde edilen bulguların istatistiksel olarak uyumlu olması ölçeğin Türk kültürüne uygunluğunu göstermektedir.*

### *Trust in Co-workers: A Scale Adaptation Study*

### Abstract

**Keywords:**

Trust in Co-Workers  
Scale,  
Organizational  
Trust, Scale  
Adaptation, Validity,  
Reliability

*In this study, validity and reliability analyses were performed within the scope of the Turkish adaptation study of the "Trust in co-workers" scale developed by Cook and Wall (1980). The research sample consists of 284 participants working in the retail sector in the center of Isparta province. "Trust in co-workers" scale was used to collect the data. SPSS and AMOS programs were used to analyze the data. When the research findings were examined, the cronbach alpha coefficient of the scale was realized as 0.92. As a result of the exploratory factor analysis and confirmatory factor analysis, the construct validity of the one-dimensional 6-item "Trust in Co-Workers" scale was confirmed and it was determined that the data and the measurement tool showed good fit (CMIN/DF= 2.878; CFI= 0.99; GFI= 0.98 RMSEA=0.08). The fact that the findings obtained as a result of the analyzes are statistically compatible shows that the scale is suitable for Turkish culture.*

## GİRİŞ

Güven kavramının genel kabul görmüş bir anlamı olmamakla birlikte farklı disiplinlerde çeşitli anlamlarda kullanıldığı belirlenmiştir. Ekonomide güven rasyonel, hesaplanmış bir seçim olarak yorumlanırken sosyolojide kurumsal bir olgu, psikolojide hem deneyimler hem de kültürel sosyalleşme süreçleri tarafından şekillendirilen bir yatkınlık olarak kabul edilmektedir (Bagramim & Hime, 2007). Örgütsel davranış alanında da güven kritik öne sahip bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Gündelik dilde yaygın bir kavram olarak kullanılan güven, örgütsel davranış alanında kullanıldığında da bu anlamını büyük ölçüde korumaktadır. Güven, "bir tarafın, diğer tarafın izleme veya kontrol etme yeteneğinden bağımsız olarak, güvenen için önemli olan belirli bir eylemi gerçekleştireceği beklentisine dayalı olarak, başka bir tarafın eylemlerine karşı savunmasız olma istekliliği" olarak tanımlanabilir (Puusa & Tolvanen 2006).

Örgütsel boyutta güven, farklı türdeki kurumsal yapıları bir arada tutabilen "sosyal yapıştırıcı" olarak tanımlanmaktadır (Atkinson & Butcher, 2003). Bir kişinin diğer insanların sözlerine ve eylemlerine iyi niyet atfetmeye ve güvenmeye ne ölçüde istekli olduğunu ifade eden güven kavramındaki isteklilik, kişinin diğerlerine karşı davranış biçimini de etkilemektedir (Cook&Wall,1980). Örgüt içindeki bireyler ve gruplar arasındaki güvenin, örgütün sürdürülebilir istikrarı ve çalışanlarının refahı için son derece önemli bir bileşen olduğu savunulmaktadır (Fox, 1974). Fox (1974) çalışmasında örgüt içerisindeki kişilerarası güveni yatay ve dikey güven olarak iki farklı açıdan ele almıştır. İlki, benzer bir iş durumunu paylaşan iş arkadaşları arasındaki güveni ifade ederken, ikincisi bir üst amir veya yönetim gibi daha yüksek hiyerarşik seviyelere duyulan güveni ifade eder (Yang, 2005).

Kişinin iş arkadaşlarının yetkin olduğuna adil, güvenilir ve etik bir şekilde hareket edeceklerine olan inancıyla ilgili olan iş arkadaşlarına güven, iş arkadaşlarının meslektaşlarını destekleyeceğini ve bilgi saklayarak onlardan faydalanmayacağını varsayar (Ferres, vd., 2004). Aynı zamanda çalışanların iş arkadaşlarının sözlerine ve eylemlerine inanarak hareket etmelerini sağlar.

İnsanlar birbirlerinin yeteneklerine, niyetlerine ve bağlılıklarına güven duyduklarında, işbirliği yapmaya ve yenilik yapmaya daha istekli olurlar (Reina & Reina, 2016). İş arkadaşlarına güvendedeki artış ile bireyler başkalarının fırsatçı davranışları ihtimaline karşı kendilerini koruyucu hareketlere daha az başvururlar bu da işlerine daha rahat odaklanmalarına ve örgütteki çalışan performansının artmasına katkıda bulunur (Kramer & Tyler, 1996).

İşyerinde güven çalışan/işveren ilişkileri için temel bir unsurdur ve iletişim ile güven arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Güvenin yerleştiği bir iş ortamında insanlar fikirlerini paylaşmakta, duygularını kolayca ifade etmekte ve ortak amaçlar için katılımcı bir şekilde çalışmakta kendilerini özgür hissederlerken güvenin olmadığı bir ortamda ilişkiler yıkıcı çatışmalara ve iletişime dönüşür, sonrasında bozulma meydana gelir (Mishra & Morrissey, 2000). Örgütlerde kurumsal yeniliğin, ekip çalışması, işbirliği ve hesap verilebilirliğin kilit parçası olan güven yok olduğunda çalışanların bağlılıklarını kaybetmeleri başta olmak üzere yargılayıcı davranışları ve örgüt içi bilgi akışının yok olması başlıca olasılıklardır (Reina & Reina, 2016). Çalışanlar iş arkadaşlarına ve kurumlarına güvendiklerinde, görevlerini yerine getirme ve örgütün başarısına doğrudan ve dolaylı olarak katkıda bulunma olasılıklarının yükselmesi kaçınılmazdır (Moorman, vd., 2013). Ek olarak iş arkadaşına güvenin daha yüksek örgütsel destek ve duygusal bağlılık ile daha düşük işten ayrılma niyeti ile ilişkili olduğu bilinmektedir (Tan & Lim, 2009). Bireyin sahip olduğu yeteneği, yardımseverliği ve dürüstlüğüne ilişkin olumlu algılar o bireyin iş arkadaşları tarafından güvenilir olarak tanımlanmasına yardımcı olacaktır (Mayer, vd., 1995).

İş arkadaşlarına güven ile yurtdışı yapılan yayınlar incelendiğinde iş arkadaşlarına güvenin; algılanan örgütsel destek (Cohen & Prusak, 2001), işten ayrılma niyeti (Tan & Tan, 2000), örgütsel bağlılık (Tan & Lım, 2009; Laschinger, vd., 2000), işe bağlılık, iş tatmini (Gulati & Sytch, 2007), örgütsel vatandaşlık davranışı (Walumbwa, vd., 2011) görevler arası bağımlılık (Chung & Jackson, 2011), stres, iş-aile dengesi (Lehmann-Willenbrock & Kauffeld, 2012), iş performansı (Langfred, 2007) kültürel farklılık (Nienaber, vd., 2023) gibi değişkenler ile anlamlı ilişkileri olduğu tespit edilmiştir.

Yurtiçi yazında işyerindeki güven ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında örgütsel güvenin alt boyutlarından iş arkadaşlarına güvenin; psikolojik rahatlık, işgören sosliliği (Derin, 2017), iş performansı (Begenirbaş & Turgut, 2014), psikolojik iyi oluş (Uslu & Şimşek, 2020), örgütsel özdeşleşme ve örgütsel vatandaşlık davranışı ( Tokgöz & Seymen, 2013), örgütsel sinizm (Batmantaş & Örucü, 2018), iş-aile çatışması ve işten ayrılma niyeti (Seçilmiş & Kılıç, 2017), bireycilik-toplulukçuluk, kolektif çalışma yönelimi ve bilgi paylaşımı ( Başbay & Kosova, 2022) gibi değişkenler ile anlamlı ilişkileri olduğu belirlenmiştir.

Yurtdışı ve özellikle yurtiçi alan yazına bakıldığında yapılan araştırmaların çoğunluğunun örgütsel güvenin alt boyutlarından yöneticilere olan güven üzerine olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışma ile araştırmacılara örgüt ortamında çalışanların iş arkadaşlarına olan güvenini doğrudan ölçebilecekleri iş arkadaşlarına güven ölçeğinin Türkçe uyarlaması ile yerli literatüre kazandırılması amaçlanmaktadır. Böylelikle iş arkadaşlarına güven düzeylerini belirleyebilecekleri ve iş tatmini, işten ayrılma niyeti, örgütsel bağlılık, iş performansı gibi değişkenler ile ilişkilerin doğrudan tespit edilmesini sağlayabilecek bir veri toplama aracının literatüre kazandırılması düşünülmektedir.

## YÖNTEM

### Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Alanyazın incelendiğinde çalışma yaşamı ve güven konularına yönelik yapılan araştırmaların büyük bir kısmında çalışanların örgüte ve yöneticilere yönelik duygularının araştırıldığı görülmektedir. Ancak çalışanların iş arkadaşlarına yönelik güven duygularının da araştırılması çalışma hayatı açısından oldukça önemlidir. Bu önem doğrultusunda mevcut araştırmada Cook ve Wall (1980) tarafından geliştirilen İş arkadaşlarına güven ölçeğinin Türkçe uyarlama çalışmasının yapılması amaçlanmıştır. Araştırmada nicel araştırma yöntemi ve anket tekniği kullanılmıştır.

### Araştırmanın Örneklemi

Çalışma örneklemi, Isparta il merkezinde perakende sektöründe çalışmakta olan 284 çalışandan oluşmaktadır. Yöntem olarak kolayda örneklem yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada katılımcılara Google form üzerinden oluşturulan anket aracılığıyla ulaşılmıştır. Yapılacak olan testler için yeterli olan örneklem sayısı katılımcılara iletilen ifade sayısının 10 katıdır (Ullman, 2001'den aktaran Gürbüz ve Şahin, 2014). Mevcut çalışmada katılımcılara iletilen ifade sayısının 6 olması  $6 \times 10 = 60$  katılımcının çalışma için yeterli olduğunu göstermektedir. Katılımcıların 179'u (%63) kadın, 105'i (%37) erkek, 166'sı (%58,8) bekâr, 118'si (%41,5) evlidir. Ayrıca katılımcıların çalışma sürelerinin ortalamaları  $X = 7,1$  yıldır.

### Veri Toplama Araçları

İş arkadaşlarına güven ölçeğinin Türkçe formunu geliştirmek için Cook ve Wall (1980) tarafından kullanılan işyerinde kişiler arası güven (Interpersonal trust at work) ölçeği kullanılmıştır. Ölçek 12 sorudan oluşmaktadır. Ölçeğin 6 sorusu işyerinde aynı düzeyde olan kişilere (iş akranları) yönelik güveni ölçerken, 6 soru yöneticilere yani üstlere yönelik güveni ölçmektedir. İş arkadaşları ve yöneticiler şeklinde ikiye ayrılan ölçeğin bağlılık ve güven olarak iki ayrı boyutu vardır. Mevcut araştırmada çalışanların işyerindeki iş akranlarına yönelik olan form kullanılmıştır. Ölçeğin orjinal çalışmasında Cronbach alfa katsayısı bağlılık

(faith) boyutu için 0,77 güven (confidence) boyutu için 0,74 olarak bulunmuştur. Ölçekte yer alan ifadelerle 1 (Kesinlikle katılmıyorum) ile 7 (Kesinlikle Katılıyorum) arasında cevap verilmektedir.

## Analiz ve İşlem

Cook ve Wall (1980) tarafından geliştirilen ölçeğin orijinal formundan “iş arkadaşlarına güven” ile ilgili 6 ifade Türkçeye çevrilmiş ve ayrı ayrı çeviriler yapılması amacıyla 4 ayrı öğretim üyesine gönderilmiştir. Yapılan toplam 5 çeviri incelenmiş ve çeviriler arasında büyük farklılıklar görülmemiştir. Elde edilen çevirilerin çoğunluğunda hem fikir olunan ifadeler tek bir çeviri haline getirilmiş ve çevirinin uygunluğunu doğrulamak amacıyla Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi ve Süleyman Demirel Üniversitesinde görev yapan ve alanları yabancı dil olan 3 ayrı öğretim elamanından uzman görüşü alınmış ve gerekli düzeltmeler sonucunda form oluşturulmuştur. Veri toplama aşamasından sonra elde edilen verilere güvenilirlik analizi ve normallik dağılımı analizi uygulanmıştır. Güvenirlik analizinde Cronbach alfa katsayısından, normallik dağılımında ise skewness ve kurtosis değerlerinden faydalanılmıştır. Ölçeğin yapı geçerliliğini test etmek için önce açılımlayıcı faktör analizi (AFA), daha sonra ise doğrulayıcı faktör analizi (DFA) uygulanmıştır. Ayrıca İş Arkadaşlarına Güven ölçeğinin güvenilirliğinin test edilmesi, madde analizi ve iç-tutarlılık için madde toplam korelasyonları hesaplanmıştır. Verilerin analizinde SPSS ve Amos programları kullanılmıştır.

## BULGULAR

### Ölçeğin Güvenirliği, Normallik Dağılımı ve Yapı Geçerliliği

Çalışmada ilk olarak ölçeğe güvenilirlik analizi uygulanmıştır. Ölçeğin güvenirliğinin analizinde analizinde Cronbach alfa katsayısından faydalanılmıştır. Güvenirlik testinden sonra verilerin normallik dağılımına uygunluğunu değerlendirmek için Skewness ve Kurtosis değerleri incelenmiştir. İfadelerle ait değerler Tablo 1’de verilmiştir.

**Tablo 1.** İş Arkadaşlarına Güven Ölçeğine Yönelik Madde Analizi Sonuçları

Madde Numarası	Ortalama	S.S.	Skewness	Kurtosis	Düzeltilmiş Madde Toplam Korelasyonu	Maddelerin Silinmesi Halinde C. Alfa
1	4,72	1,83	-0,48	-0,72	0,69	0,91
2	4,59	1,81	-0,45	-0,67	0,75	0,91
3	4,88	1,95	-0,61	-0,75	0,73	0,91
4	5,06	2,01	-0,80	-0,57	0,83	0,89
5	5,05	2,02	-0,77	-0,64	0,84	0,89
6	4,44	1,92	-0,36	-0,95	0,76	0,90
<b>Toplam</b>	<b>4,79</b>	<b>1,62</b>	<b>-0,59</b>	<b>-0,44</b>		

Gerçekleştirilen madde analiz sonuçları incelendiğinde ölçeğin düzeltilmiş madde toplam korelasyonlarının 0,69 ile 0,84 arasında yer aldığı görülmektedir. Ölçekteki ifadelerin ayırt etme seviyesinin 0,30’dan büyük olması maddelerin ayırt ediciliği için kabul edilebilirdir (Büyüköztürk, 2003). Ayrıca ölçeğin toplam Cronbach alfa katsayısı ise 0,92’dir. Bu sonuç ölçeğin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir (Kalaycı, 2010). İfadelerin normallik dağılımını gösteren skewness, kurtosis değerlerinin -1 ile +1 arasında yer aldığı görülmektedir. Bu sonuçta ifadelerin normal dağılımına uyumlu olduğunu göstermektedir (Tabachnick vd., 2013).

## Ölçeğin Yapı Geçerliliği

İş Arkadaşlarına Güven ölçeğinin yapı geçerliliğini test etmek amacıyla ölçeğe öncelikle Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) daha sonra ise Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) uygulanmıştır.

**Tablo 2.** İş Arkadaşlarına Güven Ölçeğinin Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Madde No.	İfadeler	Faktör Yüğü
1	İş arkadaşlarımdın yeteneklerine güvenirim.	0,78
2	İş arkadaşlarımdın söyledikleri şeyi yapacaklarına güvenirim.	0,83
3	İş arkadaşlarımdın yöneticiler etrafta olmasa bile işlerine devam ederler.	0,81
4	İşyerinde zorluklarla karşılaştığımda, çalışma arkadaşlarımdın bana yardım etmeye çalışacağını bilirim.	0,89
5	İş arkadaşlarımda ihtiyacım olduğunda bana yardım edecekleri konusunda güvenirim.	0,90
6	İş arkadaşlarımda dikkatsizlikleri nedeniyle işimi zorlaştırmayacakları konusunda güvenirim.	0,83

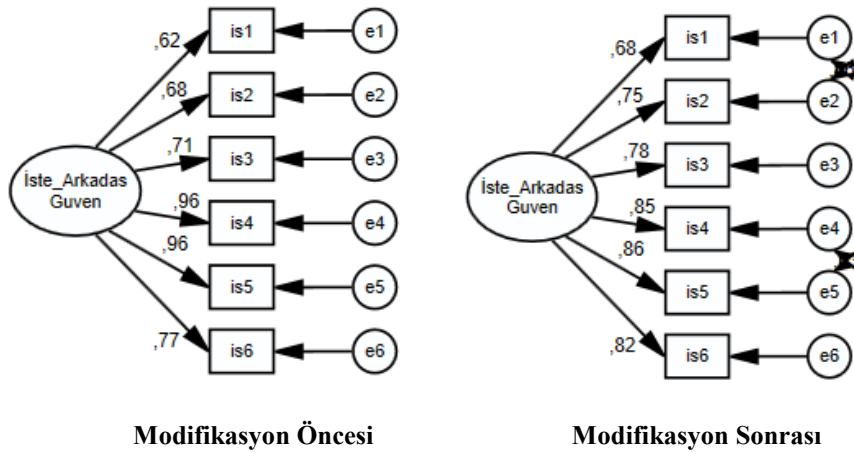
*Açıklanan Toplam Varyans: 71,114      KMO: 0,85      Özdeğer: 4,267*

İlk olarak ölçeğe uygulanan açımlayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 2’de verilmiştir. Sonuçlara göre ölçek maddelerinin faktör yüklerinin 0,78 ile 0,90 arasında yer aldığı görülmektedir. Faktör yüklerinin 0,50’nin üzerinde olması ifadelerin ölçekte yer alması açısından yeterlidir (Nunnally, 1978). Yine faktörlerin birleşim geçerliliği ve faktör güvenilirliği için kullanılan AVE (Average Variance Extracted) ve CR (Composite Reliability) değerleri faktör yükleri üzerinden sırasıyla 0,71 ve 0,94 olarak hesaplanmıştır. Elde edilen değerlerin “AVE > 0,50 ve CR > 0,70 ve CR > AVE” koşulları sağlaması ile faktörlerin birleşim geçerliliği ve güvenilirliğinin sağlandığı görülmektedir (Fornell ve Larcker, 1981; Gürbüz, 2019).

Bu sebeple ölçekten herhangi bir madde çıkarımı olmamıştır. Ölçeğe uygulanan açımlayıcı faktör analizi sonucunda KMO örneklem yeterlilik değeri 0,85 olarak tespit edilmiş (KMO>0,50) ve tek faktörlü ölçeğin açıklanan toplam varyansı 71,114, özdeğeri ise 4,267 şeklinde gerçekleşmiştir.

Yapı geçerliliğinin testinde ölçeğe ayrıca Doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Ölçeğe uygulanan doğrulayıcı faktör analizinin diyagramı ve sonuçları Şekil 1’de verilmiştir.

**Şekil 1.** İş Arkadaşlarına Güven Ölçeğinin Birinci Düzey Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları



İş Arkadaşlarına Güven ölçeğine uygulanan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda ölçeğin uyum indeksleri CMIN/DF= 18,576; CFI= 0,89; GFI= 0,92 RMSEA=0,24 şeklinde gerçekleşmiştir. Uyum indekslerinin



referans alınan sınırların üzerinde olması sebebiyle modifikasyon göstergeleri incelenmiş “is1-is2” ve “is4-is5” sorularının hata terimleri arasına kovaryans işlemi yapılmıştır. Yapılan işlem sonrası ölçeğin uyum indeksleri CMIN/DF= 2,878; CFI= 0,99; GFI= 0,98 RMSEA=0,08 şeklinde gerçekleşmiştir. Bu sonuçlar veri ile yapının uyumlu olduğunu göstermektedir (Forza ve Filipini, 1998). Maddelerin faktör yüklerinin de kabul edilebilir düzey olan 0,40’tan yüksek olduğu görülmektedir (Şencan, 2005).

## SONUÇ

Pozitif psikolojiye ait konuların son dönemde yaygınlaşmasıyla birlikte çalışma hayatında bireylerin mutluluğu da önemli araştırma konularından biri haline gelmiştir. Ücret, iş özellikleri ve çalışma arkadaşları gibi birçok faktör çalışanların mutluluğu ve işten duydukları memnuniyet açısından oldukça önemlidir. Beyaz yakalı çalışanların yoğun olduğu sektörlerde çalışanlar arasındaki iletişimin sık olması iş ortamındaki arkadaşlık ilişkilerini daha da önemli hale getirmektedir. Özellikle bireylerin çalışma yaşamında iyi iletişim kurdukları ve güven duydukları iş arkadaşlarının olması onları pozitif yönde etkileyecek önemli bir faktördür. Bu bağlamda bireylerin iş arkadaşlarına yönelik duygularının ölçülmesi konuyla ilgili araştırmalar yapılması ve bulgular elde edilmesi oldukça önemlidir. Bu sebeple mevcut araştırmada Cook ve Wall (1980) tarafından geliştirilen İş arkadaşlarına güven ölçeğinin Türkçe uyarlama çalışması yapılmıştır.

Çalışma sonucunda Cook ve Wall’ın (1980) geliştirmiş oldukları İş arkadaşlarına güven ölçeğinin Türkçe uyarlama çalışmasında güvenilirliği ve geçerliliği test edilmiştir. Güvenirlik analizi sonucunda ölçüm aracının cronbach alfa katsayısı 0,92 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuca göre ölçüm aracının yüksek derecede güvenilir olduğu söylenebilir (Kalaycı, 2010). Ölçeğin yapı geçerliliğini test etmek için öncelikle açımlayıcı faktör analizi uygulanmış sonra ise doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda tek faktörlü yapı oluşmuş ve maddelerin faktör yüklerinin oldukça yüksek olduğu saptanmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda da elde edilen uyum indeksleri kabul edilebilir sınırlara uygun şekilde oluşmuştur.

Tüm bu değerlendirmeler sonucunda ölçeğin çeviri sürecindeki uzman görüşleri, verilerin toplanması ve sonrasında yapılan analizler aracılığıyla geçerliliğin ve güvenirliliğin test edilmesi sonucunda 6 maddeden ve tek faktörden oluşan “İş Arkadaşlarına Güven” ölçeğinin Türkçe uyarlama çalışması gerçekleştirilmiştir. Uyarlaması tamamlanan ölçeğin maddeleri aşağıda verilmiştir.

### İş Arkadaşlarına Güven Ölçeği

1. İş arkadaşlarımdan yeteneklerine güvenirim.
2. İş arkadaşlarımdan söyledikleri şeyi yapacaklarına güvenirim.
3. İş arkadaşlarımdan yöneticiler etrafta olmasa bile işlerine devam ederler.
4. İşyerinde zorluklarla karşılaştığımda, çalışma arkadaşlarımdan bana yardım etmeye çalışacağını bilirim.
5. İş arkadaşlarıma ihtiyacım olduğunda bana yardım edecekleri konusunda güvenirim.
6. İş arkadaşlarıma dikkatsizlikleri nedeniyle işimi zorlaştırmayacakları konusunda güvenirim.

**Not:** Ölçekte yer alan ifadeler (1) Kesinlikle Katılmıyorum – (7) Kesinlikle Katılıyorum aralığında cevap verilmektedir. Ölçekte ters kodlanan madde yoktur. Ölçeği kullanmak için atıf yapılması yeterlidir.

## KAYNAKÇA

- Atkinson, S., & Butcher, D. (2003). Trust in managerial relationships. *Journal of managerial psychology*, 18(4), 282-304.
- Bagraim, J. J., & Hime, P. (2007). The dimensionality of workplace interpersonal trust and its relationship to workplace affective commitment. *SA Journal of Industrial Psychology*, 33(3), 43-48.
- Başbay, P., & Kosova, J. E. (2022). Bireycilik-Toplulukçuluk ve Bilgi Paylaşımı İlişkisinde Kolektif Çalışma Yönelimi ile İş Arkadaşlarına Güvenin Seri Aracılık Rolü. *Psikoloji Çalışmaları*, 42(3), 551-584.
- Batmantaş, H., & Örucü, E. (2018). Örgütsel güven ile sinizm arasındaki ilişki bir uygulama 29.10.18. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(36), 198-214.
- Begenirbaş, M., & Turgut, E. (2014). İş performansının sağlanmasında çalışanın duygusal emeğinin ve örgütte güven algısının etkileri. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 16(3), 131-149.
- Büyüköztürk, Ş. (2003). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Chung, Y., & Jackson, S. E. (2011). Co-worker trust and knowledge creation: A multilevel analysis. *Journal of Trust Research*, 1(1), 65-83.
- Cohen, D. and Prusak, L. (2001), *In Good Company: How Social Capital Makes Organizations Work*, Harvard Business School Press, Boston, MA.
- Cook, J., & Wall, T. (1980). New work attitude measures of trust, organizational commitment and personal need non-fulfilment. *Journal of occupational psychology*, 53(1), 39-52.
- Derin, N. (2017). İşyerinde kişiler arası güven ile işgören sesliliği arasındaki ilişkide psikolojik rahatlığın aracılık rolü. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30), 51-68.
- Ferres, N., Connell, J., & Travaglione, A. (2004). Co-worker trust as a social catalyst for constructive employee attitudes. *Journal of Managerial Psychology*, 19(6), 608-622.
- Fornell, C., ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Forza, C., & Filippini, R. (1998). TQM impact on quality conformance and customer satisfaction: a causal model. *International journal of production economics*, 55(1), 1-20.
- Fox, A. (1974). *Beyond Contract: Work. Power and Trust Relations*. London: Faber.
- Gulati R., Sytch M. 2007. Dependence asymmetry and joint dependence in interorganizational relationships: Effects of embeddedness on a manufacturer's performance in procurement relationships. *Administrative Science Quarterly*, 52: 32-69.
- Gürbüz, S. (2019). *Amos ile yapısal eşitlik modellemesi*. Seçkin Yayıncılık
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (Vol. 5, p. 359). Ankara, Turkey: Asil Yayın Dağıtım.
- Kramer, R. M., & Tyler, T. R. (Eds.). (1996). *Trust in organizations: Frontiers of theory and research*. Sage.
- Langfred, C. W. (2007). The downside of self-management: A longitudinal study of the effects of conflict on trust, autonomy, and task interdependence in self-managing teams. *Academy of management journal*, 50(4), 885-900.
- Laschinger, H. K. S., Finegan, J., Shamian, J., & Casier, S. (2000). Organizational trust and empowerment in restructured healthcare settings: effects on staff nurse commitment. *JONA: The Journal of Nursing Administration*, 30(9), 413-425.
- Lehmann-Willenbrock, N., Lei, Z., & Kauffeld, S. (2012). Appreciating age diversity and German nurse well-being and commitment: Co-worker trust as the mediator. *Nursing & health sciences*, 14(2), 213-220.

- Mayer, R. C., Davis, J. H., & Schoorman, F. D. (1995). An integrative model of organizational trust. *Academy of management review*, 20(3), 709-734.
- Mishra, J., & Morrissey, M. A. (2000). Trust in employee/employer relationships: A survey of west Michigan managers. *Seidman Business Review*, 6(1), 9.
- Moorman, R.H., Darnold, T.C. & Priesemuth, M. (2013) Perceived leader integrity: Supporting the construct validity and utility of a multi-dimensional measure in two samples. *The Leadership Quarterly*, 24(3), 427–444.
- Nienaber, A. M. I., Holtgrave, M., Biron, M., Baumeister, V. M., Nayir, D. Z., & Schewe, G. (2023). Trickle-down effect of organizational trust on co-worker trust: The moderating role of cultural dissimilarity and relationship length. *European Management Review*, 20(1), 97-112.
- Nunnally, JC (1978). *Psychometric theory*. McGraw-Hill.
- Puusa, A., & Tolvanen, U. (2006). Organizational identity and trust. *EJBO-Electronic Journal of Business Ethics and Organization Studies*.
- Reina, D. S., & Reina, M. L. (2016). Trust and betrayal in the workplace: Building effective relationships in your organization. Berrett-Koehler.
- Seçilmiş, C., & Kılıç, İ. (2017). Örgütsel güven, iş-aile çatışması ve işten ayrılma niyeti ilişkisinin belirlenmesi: Seyahat acentelerinde bir uygulama. *Turizm Akademik Dergisi*, 4(1), 65-79.
- Şencan, H. (2005). *Sosyal ve davranışsal ölçümlerde güvenilirlik ve geçerlilik*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., & Ullman, J. B. (2013). *Using multivariate statistics* (Vol. 6, pp. 497-516). Boston, MA: pearson.
- Tan, H. H., & Lim, A. K. (2009). Trust in coworkers and trust in organizations. *The Journal of Psychology*, 143(1), 45-66.
- Tan, H. H., & Tan, C. S. (2000). Toward the differentiation of trust in supervisor and trust in organization. *Genetic, social, and general psychology monographs*, 126(2), 241.
- Tokgöz, E., & Seymen, O. A. (2013). Örgütsel güven, örgütsel özdeşleşme ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişki: Bir devlet hastanesinde araştırma. *Öneri Dergisi*, 10(39), 61-76.
- Ullman, J. B. (2001). Structural equation modeling. In: B. G. Tabachnick, & L. S. Fidell (Eds.), *Using multivariate statistics*. Boston, MA: Pearson Education.
- Uslu, O., & Şimşek, A. (2020). Çalışma arkadaşlarına güven ve psikolojik iyi oluşun çalışanların iş performansına etkileri. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 6-12.
- Walumbwa F. O., Luthans F., Avey J. B., Oke A. 2011. Authentically leading groups: The mediating role of collective psychological capital and trust. *Journal of Organizational Behavior*, 32: 4-24.
- Yang, J. (2005). *The role of trust in organizations: do foci and bases matter?*. Louisiana State University and Agricultural & Mechanical College.



## Sürekli İyileştirme Projelerinin Seçim Kriterlerinin Değerlendirilmesi: DEMATEL Yöntemi Uygulaması

**Didem TEZSÜRÜCÜ COŞANSU**

Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Söke İşletme Fakültesi

[didem.tezsurucu@adu.edu.tr](mailto:didem.tezsurucu@adu.edu.tr)

<https://orcid.org/0000-0001-8591-1177>

Makale Başvuru Tarihi : 03.08..2023

Makale Kabul Tarihi : 02.10.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10004447

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

DEMATEL,

Çok Kriterli Karar

Verme,

Proje Seçimi,

*İşletmeler uyguladıkları kalite yönetim felsefelerinin sonucu olarak süreçlerde iyileştirmeler yapmak durumundadırlar. Bu çalışmada, sürekli iyileştirme projelerinden Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde kullanılan kriterlerin önceliklendirilmesinde çok kriterli karar verme yöntemlerinin uygulanabilirliğini göstermek amaçlanmaktadır. Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde etkili olan kriterlerin önceliklendirilmesinde çok kriterli karar verme yöntemi olan DEMATEL yöntemi kullanılmıştır. Aydın ili Organiza Sanayi bölgesinde faaliyet gösteren bir üretim işletmesinde yapılan uygulamada, Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde etkili sekiz kriter belirlenmiştir. DEMATEL yöntemiyle yapılan analiz sonuçlarına göre en önemli kriterlerin üretim standartlaştırma, kalite iyileştirme, rework azaltma ve üretim adedi artışı olduğu bulunmuştur. Sürekli iyileştirme projelerinin hangisinin öncelikli olarak seçileceği işletmeler için oldukça önemlidir. Seçim aşamasında hangi kriterlerin dikkate alınacağını belirlemek gerekmektedir. Çok kriterli karar verme yöntemlerinden DEMATEL yöntemi seçim kriterlerinin önem sıralamasını yapmakta ve hangi kriterlerin etkileyen veya etkilenen kriterler olduğunu belirlemesine yardımcı olmaktadır. Kalite iyileştirme, İSG riski, üretim standartlaştırma ve rework azaltma kriterleri etkileyen kriterler olarak bulunmuştur.*

### *Evaluation of Selection Criteria for Continuous Improvement Projects: Application of the DEMATEL Method*

### Abstract

**Keywords:**

DEMATEL,

Multi-Criteria

Decision Making,

Project Selection,

*Businesses have to make improvements in processes as a result of the quality management philosophies they implement. In this study, it is aimed to show the applicability of multi-criteria decision making methods in prioritizing the criteria used in the selection of Kaizen improvement projects from continuous improvement projects. The DEMATEL method, a multi-criteria decision-making method, was used to prioritize the criteria that are effective in the selection of Kaizen improvement projects. In the application carried out in a production enterprise operating in the Organiza Industrial zone of Aydın province, eight criteria were determined as effective criteria in the selection of Kaizen improvement projects. According to the results of the analysis made with the DEMATEL method, it has been found that the most important criteria are production standardization, quality improvement, rework reduction and production number increase. Which of the continuous improvement projects will be chosen as a priority is very important for businesses. It is necessary to determine which criteria will be taken into account during the selection stage. The DEMATEL method, one of the multi-criteria decision-making methods, ranks the importance of the selection criteria and helps determine which criteria affect or are affected. Quality improvement, OHS risk, production standardization and rework reduction were found to be influencing criteria.*

## GİRİŞ

Sürekli artan müşteri talep ve beklentileri ve artan rekabet, işletmeleri faaliyetlerini yapma biçimlerini sürekli iyileştirmeye zorlamaktadır. Sürekli iyileştirme teknikleri süreç performansını iyileştirmede, israfı en aza indirmede, süreç ve bilgi akışını düzenlemede ve tesis kullanımını arttırmada işletmelere yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte, şirket içindeki süreçleri iyileştirirken iş üretkenliğini ve verimliliğini artırmayı da sağlamaktadır (Khan vd., 2019:1).

İşletmelerin; sürekli artan rekabet ortamında güçlü durabilmeleri, kalite, hız, maliyet kriterlerini optimize ederek ürün sunabilmelerine bağlıdır. Aynı zamanda değişen koşullara uyum sağlayabilmeleri için iş süreçlerinde iyileştirme yapmaları gerekmektedir. Sürekli iyileştirme faaliyetleri belirli bir kapsam içerisinde sistematik olarak ele alındığında başarıya ulaşır.

Süreç iyileştirme ve kaliteye yönelik yaklaşımlar Toplam Kalite yönetimi ile başlamıştır. Kaizen yönetim yaklaşımı ise, yalın üretim, altı sigma ve yalın altı sigma ile geliştirilmiştir. Japonca bir terim olan Kaizen "daha iyisi için değişim" anlamına gelir. Süreci daha verimli, kontrol altında ve uyarlanabilir hale getiren, sürekli iyileştirme sürecidir. İyileştirmeler genellikle karmaşık teknikler veya pahalı ekipman olmadan çok az masrafla veya hiç masraf yapılmadan gerçekleştirilir. Karmaşık süreçler alt süreçlere ayrılır. Bu süreçler geliştirilerek sadeleştirilme ve katma değerli olan ve olmayan iş aktivitelerine odaklanılır (Khan vd., 2019:6).

İşletmelerde sürekli iyileştirme uygulamaları proje bazlı olarak gerçekleştirilmektedir. Sürekli iyileştirme projeleri benzersiz seçim, dağıtım ve izleme süreçlerini takip eder. Sürekli iyileştirme projelerinin yaygın örnekleri arasında Kaizen Etkinlikleri, Altı Sigma projeleri, Yalın Altı Sigma projeleri ve iş geliştirme girişimleri bulunmaktadır (Rudnik vd., 202:1-3; Bumblauskas ve Meyer, 2015:1).

Yalın üretim sistemi ile Kaizen iyileştirme faaliyetlerinin bütünleştirilmesi, işletmelerin rekabet üstünlüğü sağlamalarında, müşteri memnuniyetinde ve operasyonel mükemmellik kazanmalarında avantaj sağlamaktadır. Sürekli iyileştirme, mühendislik ve operasyon yönetiminin odağında yer almaktadır. Üretim süresinin kısaltılması, pazar payının artması, ürün fiyatının düşürülmesi ve ürün çeşitliliğinin artırılması Kaizen uygulamalarının yararları olarak sıralanmaktadır (Sarı, 2019: 97).

İyileştirme projelerinin uygulanması, işletmelerin sürekli iyileştirmeyi amaçlayan hedeflerine ulaşmasını sağlar (Aleu ve Van Aken, 2016: 215). İşletmeler sürekli iyileştirme yaklaşımı doğrultusunda farklı iyileştirme projeleri uygulamak durumunda kalabilmektedirler. Bu durumda hangi iyileştirme projesinin daha öncelikli olacağını belirlemek oldukça önem taşımaktadır. Proje önceliklendirme, kıt kaynakları daha etkin bir şekilde tahsis ettiğinden, işletmenin stratejik hedeflerine odaklanmasına yardımcı olur. Projelerin önceliklendirilmesinde etkili olan çok sayıda kriter söz konusudur. Bu nedenle, proje önceliklendirilmesi ile ilgili yapılacak analizlerde çok kriterli karar verme yöntemlerinin kullanılması son derece mantıklıdır.

Bu çalışmanın amacı, sürekli iyileştirme projelerinin önceliklendirilmesinde çok kriterli karar verme yöntemlerinin nasıl kullanıldığının gösterilmesidir. Kaizen sürekli iyileştirme projelerinin önceliklendirilmesinde etkili olan kriterlerin önem düzeylerini belirlemek için kullanılan DEMATEL (The Decision Making Trial and Evaluation Laboratory), Cenevre Araştırma Merkezi'nde yapılan proje sonucu ortaya çıkan ve karmaşık nedensel ilişkilerin yapısını görselleştirmeyi sağladığından oldukça kullanışlı bir yöntemdir. Çalışmanın uygulamasında, DEMATEL yöntemiyle, Aydın ilinde faaliyet gösteren bir üretim işletmesinin Kaizen iyileştirme projesi seçim kriterlerinin önem düzeyleri belirlenmiştir. Kaizen iyileştirme projelerinin seçimi ve önceliklendirilmesine ilişkin literatürde sınırlı sayıda çalışma olduğu görülmüştür. Çalışmanın bu açıdan literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

## 2. LİTERATÜR

Çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılarak, sürekli iyileştirme projelerinin önceliklendirilmesi ve seçilmesine yönelik literatür incelemesi yapılmıştır. Sürekli iyileştirme faaliyetleri ile ilgili, Kaizen iyileştirme, altı sigma ve yalın altı sigma projelerinin ÇKKV yöntemleriyle önceliklendirildiği ve seçildiği çalışmaların olduğu görülmüştür.

Rudnik vd. (2021), iyileştirme projelerinin seçiminde Sıralı Bulanık WASPAS yöntemini uygulamışlardır. Sürekli iyileştirme prosesi için anahtar kriterler belirlenmiş ve elektrik elektronik sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın beş iyileştirme projesinin sıralaması yapılmıştır. Kargı (2015), bir üretim işletmesinin iyileştirme proje seçiminde Bulanık AHP yöntemini kullanmış ve dört iyileştirme projesinin beş kritere göre önem sıralamasını yapmıştır.

Kumar vd. (2018), Hindistan'daki küçük ölçekli işletmelerde sürekli iyileştirme Kaizen projeleriyle ilgili örnek olayda VSM (Değer Akışı Haritalama)-Bulanık TOPSIS yöntemini kullanmışlardır. İyileştirme projelerinin olumlu sonuçlarını ortaya koymuşlardır. Eski ve Araz (2021), otomotiv yan sanayi firmasında uygulanan 10 adet Kaizen projesinin değerlendirilmesinde VIKOR yöntemini uygulamışlardır. Firma yöneticileri tarafından belirlenen kriterlere göre projelerin VIKOR yöntemiyle önem sıralaması elde edilmiştir. Shaygan ve Testik (2019), sağlık sektöründe kötü performans gösteren süreç için Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde Bulanık AHP kullanılmıştır.

Raval vd. (2021), yalın altı sigma uygulamalarında etkili olan kritik başarı faktörlerinin belirlenmesinde ve önem düzeylerinin elde edilmesinde DEMATEL yaklaşımı kullanmışlardır. Vinodh ve Swarnakar (2015), yalın altı sigma projelerinin seçiminde Fuzzy DEMATEL, ANP ve TOPSIS yöntemlerinin kullanımını incelemişlerdir. Shukla vd. (2021), yalın altı sigma projelerinin seçiminde etkili kriterlerin önceliklerini BWM yöntemi ile belirlemişlerdir. Singh vd. (2021), üretim işletmelerinde yalın altı sigma projelerinin seçiminde bulanık TOPSIS ve VIKOR yöntemlerini kullanmışlardır. Tabatabaei vd. (2020), yalın altı sigma iyileştirme projelerinin önceliklendirilmesinde bulanık BWM ve VIKOR yöntemlerini birlikte uygulamışlardır.

Kaswan vd. (2023), yeşil yalın altı sigma projelerinin seçiminde entropi ve gri ilişkisel analiz yöntemlerinden faydalanmışlardır. Bir imalat işletmesinde potansiyel yeşil yalın altı sigma projelerinden uygun olanının seçiminde gri ilişkisel analiz yöntemini kullanmışlardır. Proje seçiminde etkili olan altı kriter ve onyeddi alt kriterin ağırlıklarının belirlenmesinde entropi yöntemi uygulanmıştır.

Lammoglia vd. (2020), üretim hattı için en iyi yalın projenin seçilmesinde AHP yöntemini uygulamışlardır. Proje seçiminde dört ana kriter ve bu kriterlere bağlı farklı sayıdaki alt kriteri kullanarak en uygun projeyi belirlemişlerdir.

Altıntaş vd. (2016), altı sigma projelerinin değerlendirilmesinde Bulanık ANP yöntemini uygulamışlardır. Firmanın 10 adet altı sigma projesi değerlendirilerek sonuçlar yorumlanmıştır. Pakdil vd. (2020), sağlık sektöründe altı sigma projelerinin önceliklendirilmesi ve seçiminde çok kriterli karar verme yöntemlerinden KEMİRA-M uygulaması gerçekleştirmişlerdir. Wang vd. (2014), Altı Sigma proje seçiminde hibrit bir çok kriterli karar verme modeli kullanmışlardır. Bu seçim sürecinde DEMATEL, ANP ve VIKOR yöntemlerini birlikte uygulamışlardır. Perçin ve Kahraman (2010), altı sigma projelerinin seçiminde bulanık TOPSIS yöntemini uygulamışlardır.

Sürekli iyileştirme projelerinin önceliklendirilmesi ve seçilmesi ile ilgili literatür incelendiğinde, altı sigma projelerinin ve yalın altı sigma projelerinin seçimine yönelik çalışmaların daha yoğun olduğu görülmüştür. Kaizen iyileştirme projelerinin önceliklendirilmesi ve seçimine yönelik sınırlı sayıda çalışmaya ulaşılmıştır. Bununla birlikte, iyileştirme seçim problemlerinde ÇKKV yöntemlerinden ANP, TOPSIS, AHP, VIKOR yöntemlerinin daha sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. DEMATEL ile yapılan az sayıda çalışma vardır. Bu nedenle, çalışmanın uygulamasında Kaizen iyileştirme projelerinin önceliklendirilmesinde DEMATEL yöntemi kullanılacaktır. Konuyla ilgili sınırlı sayıda yayın olduğundan çalışmanın literatüre faydalı olacağı düşünülmektedir.

### **3. YÖNTEM**

#### **3.1.DEMATEL Yöntemi**

DEMATEL yöntemi, çok sayıdaki alternatif arasındaki ilişkileri analiz etmek için kullanılabilir. DEMATEL, ilişkilerin türüne ve bunların bir başkası üzerindeki etkilerinin ciddiyetine göre kriterleri

önceliklendirmeye yardımcı olur. DEMATEL yönteminin uygulama adımları aşağıdaki gibidir (Tseng ve Lin, 2009);

**1. Direk İlişki Matrisinin Oluşturulması:** Kriterler arasındaki ilişkiler DEMATEL metoduna özel karşılaştırma ölçeğine göre değerlendirilir. DEMATEL metodunun karşılaştırma ölçeği Tablo 1’de verilmiştir.

**Tablo 1: DEMATEL Karşılaştırma Ölçeği**

Sayısal Değer	Tanım
0	Etkisiz
1	Düşük Etki
2	Orta Etki
3	Yüksek Etki
4	Çok Yüksek Etki

**2. Normalize Edilmiş Direk İlişki Matrisinin Bulunması:** Direk ilişki matrisi (A) ile k katsayısı çarpılarak normalize direk ilişki matrisi (X) hesaplanır. Eşitlik 1 ve 2 kullanılarak gerekli hesaplamalar yapılır.

$$X = k \times A \quad (1)$$

$$k = \frac{1}{\max_{1 \leq i \leq n} \sum_{j=1}^n a_{ij}}, \quad i, j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

**3. Toplam İlişki Matrisinin Oluşturulması:** Normalize edilmiş ilişki matrisi elde edildikten sonra Eşitlik (3)’teki formül yardımıyla toplam ilişki matrisi elde edilir.

$$T = X(I - X)^{-1} \quad (3)$$

**4. Gönderici ve alıcı grubunun hesaplanması:** Toplam ilişki matrisi belirlendikten sonra etkileyen ve etkilenen faktör gruplarının belirlenmesi için matrisin satır ve sütun toplamları bulunur (Karaoğlu, 2016: 14).

Satırların toplamı vektör D ve sütunların toplamı vektör R olarak Eşitlik (4) ve (5) yardımıyla hesaplanır.

$$T = [t_{ij}]_{n \times n}, \quad i, j = 1, 2, \dots, n$$

$$D = \sum_{i=1}^n t_{ij} \quad (4)$$

$$R = \sum_{j=1}^n t_{ij} \quad (5)$$

D+R ve D-R değerleri, bir kriterin diğeriyle ilişki düzeyinin ve diğeri etki seviyesinin belirlenmesini sağlamaktadır. D+R değeri yüksek kriterler diğeri kriterlerle daha çok ilişkilidir. D-R değeri pozitif kriterler diğeri üzerinde yüksek etkiye sahip gönderici kriterlerdir. D-R değeri negatif kriterler diğeri kriterlerden fazla etkilenen alıcı kriterlerdir.

**5. Eşik Değerin Belirlenmesi ve Etki Diyagramının Çizilmesi:** Diyagram oluşturulurken etki seviyesinin belirlenmesi için bir eşik değer hesaplanır. Matriste eşik değerden büyük etki değerine sahip faktörler seçilerek etkileyen- etkilenen diyagramı oluşturulur. Eşik değer karar vericiler tarafından belirlenir (Tsai ve Chou, 2009). Eşik değer karar verici tarafından belirlenemediğinde toplam ilişki matrisinin (T) ortalaması eşik değer olarak belirlenmektedir (Battal, 2018: 103). Etki-yönlü graf diyagramı; yatay eksenini D+R, dikey eksenini D-R olan koordinat sisteminde (D+R) ve (D-R) noktaları çizilerek oluşturulur.

**6. Kriter Ağırlıklarının Hesaplanması:** Kriter ağırlıkları hesaplanırken toplam ilişki matrisinin sütun toplamı bir olacak şekilde normalize edilerek iç bağımlılık matrisi bulunur. Kriter ağırlıkları Eşitlik (6) ve (7) kullanılarak bulunur.

$$w_i = [(D_i + R_i)^2 + (D_i - R_i)^2]^{1/2} \quad (6)$$

$$W_i = \frac{w_i}{\sum_{i=1}^n w_i} \quad (7)$$

### 3.2. Verilerin Elde Edilmesi ve Analizi

Bu çalışma, Aydın ili Organiza Sanayi bölgesinde faaliyet gösteren, makine sanayii alanındaki bir üretim işletmesinde gerçekleştirilmiştir. İşletme, üretim süreçlerinde mükemmelliği hedeflemekte ve bu kapsamda Toplam Kalite Yönetimi ve Kaizen felsefelerini benimsemektedir. Yönetici ve mühendislerle yapılan görüşmelerde, kalite uygulamaları gerçekleştirilirken üretim sürecinde bazı olumsuzluklar yaşandığı ve iyileştirilmesi istenen bazı süreçler olduğunu belirtmişlerdir. Bu süreçte yaşanan sorunların her biri Kaizen iyileştirme projesi olarak ele alınarak iyileştirmeler yapılacaktır. Ancak, ilk olarak hangi projeye başlanacağı konusu da işletme için önem taşımaktadır. Bu sebeple, Kaizen iyileştirme projelerinin önceliklendirilmesinde kullanılacak faktörlerin belirlenmesi ve önceliklendirilmesi çalışmanın uygulamasını oluşturmaktadır.

Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde etkili olan kriterlerin önceliklendirilmesinde DEMATEL yöntemi kullanılacaktır. Öncelikle iyileştirme projelerinin seçiminde kullanılacak kriterlerin belirlenmesi gerekmektedir. Literatürde farklı projelerin seçiminde kullanılan farklı kriterler mevcuttur. Rudnik vd (2021), teknik yeterlilik, proje riski, maliyet azaltma, iş güvenliği, ergonomi, çevrim zamanı kısaltma, atıkları azaltma, hataları azaltma başta olmak üzere toplam yirmi üç kriter kullanmışlardır. Kargı (2015), iyileştirme projelerinin seçiminde verimlilik, maliyet, kalite, iş güvenliği, müşteri memnuniyeti kriterlerini kullanmıştır. Bilgen ve Şen (2016), altı sigma projelerinin seçiminde maliyet, zaman, emek, verimlilik, kalite, kapasite, hurdayı azaltma, kazançlar ve enerji kriterlerini dikkate almışlardır. Wang vd. (2014), örgüte uyum, kalite, teknik yeterlilik, zaman, müşteri memnuniyeti, maliyet azaltma, karlılık artışı, çevrim zamanını kısaltma, operasyonel performansı artırma kriterlerini kullanarak altı sigma proje seçimi gerçekleştirmişlerdir. Lammoglia vd. (2020), yalın altı sigma proje seçiminde emek verimliliği, lojistik, gelir artışı, kalite, maliyet, yatırım, tasarım problemleri, yedek parça problemleri kriterlerini kullanmışlardır.

Çalışmadaki Kaizen iyileştirme projelerinin önceliklendirilmesinde etkili faktörler, literatür incelenerek elde edilmiştir. Bu faktörlere ilave olarak işletmede görevli kalite mühendisleri ve yöneticilerle yapılan görüşmeler sonucunda işletmenin Kaizen proje önceliklendirmesinde etkili olduğu düşünülen kriterler de eklenmiştir. Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde etkili olan kriterlerin müşteri terminini tutturma (K1), üretim adedi artışı (K2), kalite iyileştirme (K3), İSG riski (K4), üretim standartlaştırma (K5), rework azaltma (K6), süre tasarrufu (K7), maliyet tasarrufu (K8) olduğuna karar verilmiştir. Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde kullanılacak kriterler belirlendikten sonra DEMATEL yöntemi kullanılarak uygulama yapılmıştır.

### 4. Bulgular

İşletmede kalite alanında çalışan iki mühendis ve bir yönetici, bu kriterleri Dematel ölçeğine göre puanlandırmıştır. Birden fazla karar vericinin olduğu durumda direk ilişki matrisi elde edilirken, karar vericilerin verdikleri puanların ortalaması alınmaktadır. İşletmede üç çalışanın kriterlere vermiş olduğu puanların ortalaması alınarak Tablo 2'deki direk ilişki matrisi elde edilmiştir.

**Tablo 2. Direk İlişki Matrisi**

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	Toplam
K1	0,000	1,333	2,000	1,667	2,333	2,000	3,333	2,667	15,333
K2	2,000	0,000	2,333	1,333	3,333	2,333	2,000	2,667	16,000
K3	2,000	3,000	0,000	2,000	3,000	3,333	3,000	3,000	19,333



<b>K4</b>	1,333	2,000	1,667	0,000	2,000	2,000	1,333	2,000	12,333
<b>K5</b>	2,667	4,000	3,333	1,667	0,000	3,000	3,667	2,667	21,000
<b>K6</b>	3,000	2,000	2,667	1,333	2,333	0,000	2,667	3,000	17,000
<b>K7</b>	4,000	1,333	1,333	1,000	1,667	2,000	0,000	2,667	14,000
<b>K8</b>	1,333	3,333	2,000	1,000	2,000	2,000	2,000	0,000	13,667
<b>Toplam</b>	16,333	17,000	15,333	10,000	16,667	16,667	18,000	18,667	

Direk ilişki matrisi elde edildikten sonra normalize etme işleminin yapılması için satır ve sütun toplamları içindeki en büyük değer belirlenir. Direk ilişki matrisi bu değerle tersiyle çarpılarak normalize edilmiş direk ilişki matrisi bulunur. Tablo 3 normalize edilmiş direk ilişki matris değerlerini göstermektedir.

**Tablo 3. Normalize Edilmiş Direk İlişki Matrisi**

	<b>K1</b>	<b>K2</b>	<b>K3</b>	<b>K4</b>	<b>K5</b>	<b>K6</b>	<b>K7</b>	<b>K8</b>
<b>K1</b>	0,000	0,063	0,095	0,079	0,111	0,095	0,159	0,127
<b>K2</b>	0,095	0,000	0,111	0,063	0,159	0,111	0,095	0,127
<b>K3</b>	0,095	0,143	0,000	0,095	0,143	0,159	0,143	0,143
<b>K4</b>	0,063	0,095	0,079	0,000	0,095	0,095	0,063	0,095
<b>K5</b>	0,127	0,190	0,159	0,079	0,000	0,143	0,175	0,127
<b>K6</b>	0,143	0,095	0,127	0,063	0,111	0,000	0,127	0,143
<b>K7</b>	0,190	0,063	0,063	0,048	0,079	0,095	0,000	0,127
<b>K8</b>	0,063	0,159	0,095	0,048	0,095	0,095	0,095	0,000

Normalize edilmiş direk ilişki matrisi birim matristen çıkarılarak ters matrisi alınır. Bu değerler Tablo 4’de verilmiştir.

**Tablo 4. (I-X)<sup>-1</sup> Matris Değerleri**

	<b>K1</b>	<b>K2</b>	<b>K3</b>	<b>K4</b>	<b>K5</b>	<b>K6</b>	<b>K7</b>	<b>K8</b>
<b>K1</b>	1,326	0,390	0,386	0,272	0,420	0,409	0,490	0,473
<b>K2</b>	0,432	1,357	0,424	0,273	0,484	0,446	0,464	0,498
<b>K3</b>	0,492	0,539	1,376	0,335	0,528	0,541	0,563	0,575
<b>K4</b>	0,326	0,363	0,324	1,166	0,355	0,355	0,350	0,385
<b>K5</b>	0,550	0,606	0,542	0,341	1,436	0,560	0,623	0,598
<b>K6</b>	0,485	0,453	0,446	0,281	0,457	1,357	0,504	0,525

<b>K7</b>	0,462	0,360	0,335	0,229	0,368	0,380	1,325	0,443
<b>K8</b>	0,358	0,444	0,364	0,229	0,386	0,384	0,409	1,331

$(I-X)^{-1}$  matris değerleri direk ilişki matris değerleriyle çarpılarak Toplam İlişki Matrisi (T) değerleri hesaplanmış olur. Tablo 5 toplam ilişki matrisi değerlerini göstermektedir.

**Tablo 5. Toplam İlişki Matrisi**

	<b>K1</b>	<b>K2</b>	<b>K3</b>	<b>K4</b>	<b>K5</b>	<b>K6</b>	<b>K7</b>	<b>K8</b>
<b>K1</b>	0,326	0,390	0,386	0,272	0,420	0,409	0,490	0,473
<b>K2</b>	0,432	0,357	0,424	0,273	0,484	0,446	0,464	0,498
<b>K3</b>	0,492	0,539	0,376	0,335	0,528	0,541	0,563	0,575
<b>K4</b>	0,326	0,363	0,324	0,166	0,355	0,355	0,350	0,385
<b>K5</b>	0,550	0,606	0,542	0,341	0,436	0,560	0,623	0,598
<b>K6</b>	0,485	0,453	0,446	0,281	0,457	0,357	0,504	0,525
<b>K7</b>	0,462	0,360	0,335	0,229	0,368	0,380	0,325	0,443
<b>K8</b>	0,358	0,444	0,364	0,229	0,386	0,384	0,409	0,331

Toplam ilişki matrislerinin satır ve sütun toplamaları alınarak (D + R) ve (D – R) değerleri hesaplanır. Tablo 6’da bu değerler belirtilmiştir. (D+ R) değerleri kriterlerin ilişkisini göstermektedir. (D – R)’deki pozitif değerli kriterler kalite iyileştirme (K3), İSG riski (K4), üretim standartlaştırma (K5), rework azaltma (K6) değişkenleri etkileyen, (D – R)’deki negatif değerli kriterler müşteri terminini tutturma (K1), üretim adedi artışı (K2), süre tasarrufu (K7), maliyet tasarrufu (K8) etkilenen kriterlerdir.

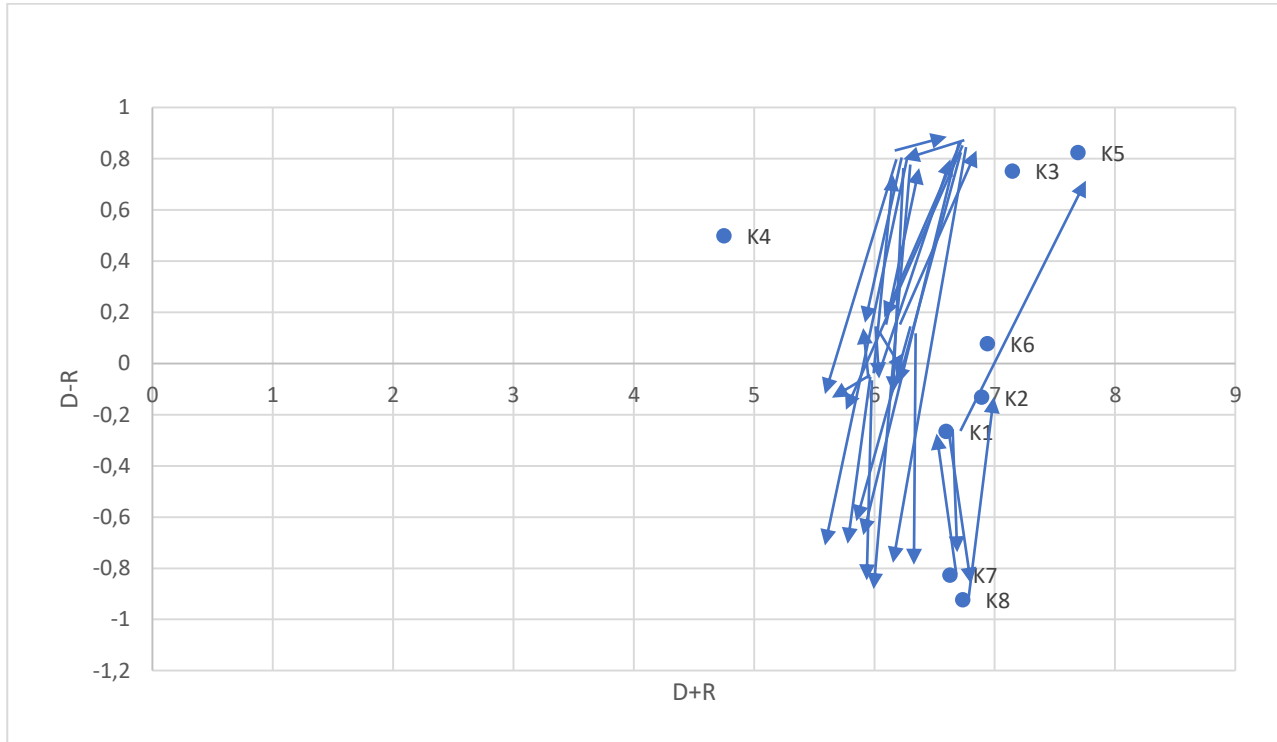
**Tablo 6. (D + R) ve (D- R) Değerleri**

	<b>D</b>	<b>R</b>	<b>D+R</b>	<b>D-R</b>	<b>Etkileyen/ Etkilenen Kriterler</b>
<b>K1</b>	3,166	3,431	6,597	-0,266	Etkilenen
<b>K2</b>	3,380	3,512	6,892	-0,133	Etkilenen
<b>K3</b>	3,949	3,198	7,147	0,751	Etkileyen
<b>K4</b>	2,624	2,126	4,750	0,498	Etkileyen
<b>K5</b>	4,257	3,434	<b>7,691</b>	0,824	Etkileyen
<b>K6</b>	3,508	3,431	6,939	0,077	Etkileyen
<b>K7</b>	2,901	3,728	6,629	-0,827	Etkilenen
<b>K8</b>	2,905	3,830	6,735	-0,924	Etkilenen

(D + R)'deki en yüksek pozitif değerli kriter olan üretim standartlaştırma (K5) diğer kriterler ile daha kuvvetli ilişki içerisinde. (D - R) değerleri incelendiğinde; üretim standartlaştırma (K5) kriteri diğer kriterler üzerinde daha yüksek etkiye ve öneme sahip kriterdir. Daha sonra kalite iyileştirme (K3), İSG riski (K4) ve rework azaltma (K6) kriterleri yüksek etkiye sahip kriterler olarak sıralanmaktadır. Maliyet tasarrufu (K8) kriterinin diğer kriterlere göre en çok etkilenen kriter olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla süre tasarrufu (K7), müşteri terminini tutturma (K1), üretim adedi artışı (K2) kriteri takip etmektedir.

Toplam ilişki matrisinin ortalaması alınarak eşik değer 0,417 olarak belirlenmiştir. Diyagram bu değere göre oluşturulmuştur.

Şekil 1. Etki yönlü graf diyagramı



DEMATEL yönteminin son aşamasında Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde etkili olan kriterlerin ağırlıkları hesaplanmıştır. Bu ağırlıklar Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Kriter Ağırlıkları

	Wi	Ağırlık
<b>K1</b>	6,602	0,123
<b>K2</b>	6,893	0,129
<b>K3</b>	7,187	0,134
<b>K4</b>	4,776	0,089
<b>K5</b>	7,735	0,144
<b>K6</b>	6,940	0,129
<b>K7</b>	6,680	0,125
<b>K8</b>	6,798	0,127

<b>Toplam</b>	53,611	1,000
---------------	--------	-------

Tablo 7 incelendiğinde; üretim standartlaştırma (K5) kriteri 0,144'lük ağırlık değeriyle kriterler içerisinde en yüksek öneme sahip değişkendir. Kalite iyileştirme (K3) kriteri 0,134'lük ağırlık değeriyle ikinci sıradaki öneme sahip kriterdir. 0,129'lük ağırlık değeriyle üretim adedi artışı (K2) ve rework azaltma (K6) kriterleri önem düzeyine göre üçüncü sıradaki kriterlerdir. Maliyet tasarrufu (K8) 0,127'lik ağırlık değeriyle önem düzeyine göre dördüncü sıradaki kriterdir. Önem sıralamasına göre beşinci olan kriter 0,125 ağırlık değeriyle süre tasarrufu (K7) kriteridir. Müşteri terminini tutturma (K1) kriteri 0,123'lük ağırlıkla altıncı sıradadır. Sonuncu kriter ise 0,089'lük ağırlık ile İSG riski (K4) kriteridir.

## **Sonuç ve Tartışma**

Sürekli iyileştirme uygulamalarının işletmeye sağladığı yararlar artan kalite ve verimlilik, azalan maliyetler ve müşteri memnuniyetinin elde edilmesi olarak sıralanabilir. Bu yararların elde edilmesi işletmeye artan rekabet ortamında rakipleriyle rekabet edebilme olanağı sağlar. Bu sebeple, işletmeler için üretim süreçlerinde aksayan yönlerin düzeltilmesini sağlayan iyileştirme projelerinden hangisinin seçileceği önemli bir konu haline gelmiştir. Bir diğer önemli konu ise, doğru iyileştirme projesinin seçiminde etkili olan kriterlerin önceliklendirilmesidir.

Sürekli iyileştirme projelerinin türleri, Kaizen iyileştirme projeleri, altı sigma projeleri ve yalın altı sigma projeleridir. Literatürde daha yoğunluklu olarak altı sigma ve yalın altı sigma projelerine odaklanıldığı görülmektedir. Bu nedenle, çalışmada Kaizen iyileştirme projeleri ele alınmıştır. Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde etkili olan kriterlerin önceliklendirilmesinde DEMATEL yönteminin uygulanabilirliği gösterilmeye çalışılmıştır. Aydın ilinde faaliyet gösteren bir üretim işletmesinde, mevcut Kaizen projelerinden hangisinin öncelikle uygulanmasının gerektiği işletme için önemli bir sorun olarak görülmüştür. Bunun için ise Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde etkili olan kriterlerin bilinmesi gerekmektedir. Bu sebeple, işletmenin üst düzey üç çalışanı ile yapılan görüşmeler sonucunda işletmenin seçim sürecinde etkili olan kriterler belirlenmiştir.

DEMATEL, birden çok kriterin karar süreçlerini etkilediği durumlarda, kriterlerin birbirleriyle olan ilişkisini ve birbirine olan etkisini gösteren ve kriter ağırlığını hesaplayan bir yöntemdir. Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde etkili olan çok sayıda kriter söz konusudur. Bu sebeple, Kaizen iyileştirme projelerinin seçim kriterlerinin önceliklendirilmesinde uygulanabilir bir yöntemdir. DEMATEL yönteminin sonuçlarına göre, Kaizen iyileştirme projelerinin seçiminde etkili olan en önemli kriterlerin üretim standartlaştırma (K5), kalite iyileştirme (K3), üretim adedi artışı (K2) ve rework azaltma (K6) olduğu görülmektedir. İşletme mevcut Kaizen iyileştirme projelerinden hangisini öncelikli olarak ele alacağını belirlerken bu kriterlere daha fazla dikkat etmelidir. İyileştirme projelerinin seçiminde etkili olan ilk kriter olarak maliyet tasarrufu akla gelse de işletme için maliyet tasarrufu dördüncü sırada bir önem düzeyine sahiptir. Üretim standartlaştırmaya yönelik olarak hammadde standartları veya mamulün üretilmesine ilişkin metod standartları belirlemek bu kriter için yapılabilecek iyileştirmelerden bazılarıdır. Üretim sürecinde kalite iyileştirme tekniklerinin uygulamalarına ağırlık verilmelidir. Üretim sürecinde verimlilik artışını sağlayacak uygulamalar arttırılmalıdır. Rework azaltma için yapılacak iyileştirme ise, süreçte tekrarlanan işler maliyet artışına ve performans düşüklüğüne sebep olduğundan tekrarları azaltmaya yönelik olarak sürecin yeniden tasarlanması olabilir.

Literatürdeki sürekli iyileştirme projelerinin önceliklendirilmesi ve seçimi ile ilgili çalışmalar incelendiğinde; her çalışmada farklı kriterlerin öne çıktığı görülmektedir. Çünkü sürekli iyileştirme projelerinin seçiminde kullanılan kriterler işletmelerin ihtiyaçlarına yönelik belirlenmektedir. Önemli ve önemsiz kriterler farklılık göstermektedir. Kargı'nın (2005) yapmış olduğu çalışmada, iyileştirme projelerinin seçiminde iş güvenliği, müşteri memnuniyeti ve kalite en önemli kriterler olarak bulunmuştur. İş güvenliği riski kriteri bu çalışmada en önemsiz kriter olarak bulunmuştur. Durmaz (2022), sürekli iyileştirme projelerinin seçimindeki kriterleri maliyet, fayda ve uygulanabilirlik olarak belirlemiştir. Bu kriterler arasından en önemsiz kriter olarak maliyet kriteri bulunmuştur.

Çalışmada, sürekli iyileştirme projelerinin seçimindeki kriter ağırlıklarını belirlerken DEMATEL yöntemi kullanılmıştır. İleriki çalışmalarda, DEMATEL yöntemine TOPSIS, VIKOR, COPRAS vb. çok kriterli karar

verme yöntemleri entegre edilerek oluşturulan hibrit modellerle işletmenin mevcut Kaizen iyileştirme projelerinin sıralaması yapılabilir.

## KAYNAKÇA

- Aksakal, E. ve Dağdeviren, M. (2010). ANP ve DEMATEL Yöntemleri ile Personel Seçimi Problemine Bütünleşik Bir Yaklaşım. *Gazi Üniversitesi Müh. Mim. Fak.Der.*, 25(4), 905-913.
- Aleu, G. F. ve Van Aken, E. M. (2016). Systematic literature review of critical success factors for continuous improvement projects. *In International Journal of Lean Six Sigma*, 7(3), 214-232.
- Altıntaş, M., Erginel, N. ve Küçük, G. (2016). Determining the Criteria and Evaluating Six Sigma Project via Fuzzy ANP Methodin Group Decision Method. *IFAC-Papersonline*, 49(12), 1850-1855.
- Battal, Ü. (2018). Türkiye’de Havayolu Taşımacılığının Finansman Sorunları: DEMATEL Yöntemi Uygulaması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 96-111.
- Bilgen, B. ve Şen, M.(2012). Project Selection Through Fuzzy Analytic Hierarchy Process and a Case Study on Six Sigma Implementation in an Automotive Industry. *Production Planning & Control: The Management of Operations*, 23(1), 2-25.
- Bumblauskas, D. ve Meyer, B. (2015). Continious Improvement Project Selection and Execution. *Proceedings of the POMS*.
- Durmaz, Ç. (2022). *Bulanık Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerini Kullanarak Sürekli İyileştirme Projelerinin Seçimi ve Önceliklendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Eski, Ö. ve Araz, Ö. U. (2021). İyileştirme Projelerinin Bulanık VIKOR Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Endüstri Mühendisliği Dergisi*, 32(3), s. 473-495.
- Karaoğlan, S. (2016). DEMATEL ve VIKOR Yöntemleriyle Dış Kaynak Seçimi: Otel İşletmesi Örneği. *Akademik Bakış Dergisi*(55), 9-24.
- Kargı, V. A. (2015). Bir İmalat Şirketinin İyileştirme Projesi Seçiminde Bulanık Analitik Hiyerarşi Sürecinin Ugulanması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 329-340.
- Kaswan, M.S., Rathi, R., Garza-Reyes, J.A. ve Antony, J. (2023). Green Lean Six Sigma Sustainability-Oriented Project Selection and Implementation Framework for Manufacturing Industry. *International Journal of Lean Six Sigma*,14(1), 33-71.
- Khan, S. A., Kaviani, M., Galli , B. J. ve Istihag, P. (2019). Application of Continuous Improvement Techniques to Improve Organization Performance A Cade Study. *International Journal of Lean Six Sigma*, 10(2), 542-565.
- Kumar, S., Dhingra, A. K. ve Shing , B. (2018). Kaizen Selection for Continuous Improvement Through VSM-Fuzzy- TOPSIS in Small-Scale Enterprises: an Indian Case Study. *Hindawi Advances in Fuzzy Systems*, 10, 1-11.
- Lammoglia, J.S.M., Brandalise, N. ve Hernandez, C.T. (2020). Analytic Hierarchy Process-BOCR Applied for The Best Lean Project Selection for Production Lines. *Independent Journal of Management and Production*, 11(1), 54-64.
- Pakdil, F., Toktaş , P. ve Can, G. F. (2020). Six Sigma Project Prioritization and Selection: a Multi-Criteria Decision Making Approach in Healthcare Industry. *Intrenational Journal of Lean Six Sigma*, 12(3), 553-578.
- Perçin, S. ve Kahraman, C. (2010). An Integrated Fuzzy Multi-Criteria Decision-Making Approach for Six Sigma Project Selection. *International Journal of Computational Intelligence Systems*, 3(5), 610-621.
- Raval, S. J., Kant, R. ve Shankar, R. (2021). Analyzing the Critical Success Factors Influencing Lean Six Sigma Implementation: Fuzzy DEMATEL Approach. *Journal of Modelling in Management*, 16(2), s. 728-764.

- Rudnik, K., Bocewicz, G., Kucinska-Landwojtowicz, A. ve Czabak-Gorska, I. D. (2021). Ordered Fuzzy WASPAS Method for Selection of Improvement Projects. *Expert Systems with Applications*, 169, s. 1-18.
- Sarı, E. B. (2019). Endüstri İşletmelerinde Kaizen Çalışmalarının Etkinliklerinin Veri Zarflama Analizi ile Değerlendirilmesine Yönelik Bir Uygulama. *International Review of Economics and Management*, 7(1), s. 95-114.
- Shaygan, A. ve Testik, Ö. M. (2019). A Fuzzy AHP-Based Methodology for Project Prioritization and Selection. *Soft Computing- a Fusion of Foundation, Methodologies and Applications*, 23(4), s. 1309-1319.
- Shukla, V., Swarnakar, V. ve Singh, A. R. (2021). Prioritization of Lean Six Sigma project selection criteria using Best Worst Method. *Materials Today: Proceeding*, 47, 5749-5754.
- Singh, M. S., Rathi, R., Antony, J. ve Garze-Reyes, J. A. (2021). Lean Six Sigma Project Selection in a Manufacturing Environment Using Hybrid Methodology Based on Intuitionistic Fuzzy MADM Approach. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 1-15. doi:doi: 10.1109
- Tabatabaei, M. H., Firouzabadi, S. A., Amiri, M. ve Ghahremanloo, M. (2020). A combination of the fuzzy best-worst and Vikor methods for prioritisation the Lean Six Sigma improvement projects. *International Journal of Business Continuity and Risk Management*, 10(4).
- Tsai, W. H. ve Chou, W. C. (2009). Selecting Management Systems for Sustainable Development in SMEs: a Novel Hybrid Model Based on Dematel, ANP and ZOGP. *Expert Systems with Applications*, 36(2), 1444-1458.
- Tseng, M.-L. ve Lin, Y. H. (2009). Application of Fuzzy DEMATEL to develop a Cause and Effect Model of Municipal Solid Waste Management in Metro Manila. *Environ Monit Assess*, 158, 519-533.
- Vinodh, S., ve Swarnakar, V. (2015). Lean Six Sigma Project Selection Using Hybrid Approach Based on Fuzzy DEMATEL-ANP-TOPSIS. *International Journal of Lean Six Sigma*, 6(4), s. 313-338.
- Wang, F.-K., Hsu, C.-H. ve Tzeng, G.-H. (2014). Applying a Hybrid MCDM Model for Six Sigma Project Selection. *Mathematical Problems in Engineering*, 4, 1-13.



## Bir Seramik Üretim İşletmesinde Tedarikçi Seçimi: Bütünleşik MEREC ARAS Uygulaması

**Algın OKURSOY**

Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Söke İşletme Fakültesi

[aokursoy@adu.edu.tr](mailto:aokursoy@adu.edu.tr)

<https://orcid.org/0000-0003-2700-3503>

Makale Başvuru Tarihi : 04.08.2023

Makale Kabul Tarihi : 02.10.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10004465

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

Tedarikçi Seçimi,  
MEREC,  
ARAS,  
Çok Kriterli Karar  
Verme,

*Tedarik zinciri yönetimi (TZY), işletmelerin rekabetçilik düzeylerini yükseltmede kritik bir role sahiptir. Bu sürecin etkinliği, zincirde yer alan tedarikçilerin doğru bir şekilde seçilmesine bağlıdır. Tedarikçinin doğru seçimi, maliyetlerin minimize edilmesine olanak sağlarken, müşteri istek ve beklentilerinin de zamanında karşılanmasına olanak sağlamaktadır. Ancak bu seçim, birden fazla kriterin dikkate alınmasını gerektirdiğinden karmaşık bir süreçtir ve çok kriterli karar verme (ÇKKV) problemi olarak ele alınabilmektedir. Bu çalışma, tedarikçi seçiminde MEREC ve ARAS yöntemlerinin bütünleşik kullanımına odaklanmaktadır. MEREC, kriter ağırlıklarını belirlemede; ARAS ise tedarikçileri sıralamada kullanılmıştır. MEREC yöntemi sonucunda elde edilen verilere göre, en yüksek ağırlığa sahip kriterler fiyat ve tedarikçinin geçmiş performansı olmuştur. Bu çalışmayla, ÇKKV yöntemlerinin tedarikçi seçimindeki etkinliği, bir kez daha ortaya konulmuştur. Özellikle tedarikçi seçiminin kritik bir öneme sahip olduğu göz önüne alındığında, işletmelerin bu konudaki kararlarını bilimsel yöntemlerle desteklemesi büyük önem taşımaktadır.*

### ***Integrated MEREC-ARAS Application for Supplier Selection in a Ceramic Production Enterprise***

### Abstract

**Keywords:**

Supplier Selection,  
MEREC,  
ARAS,  
Multi Criteria  
Decision Making,

*Supply chain management (SCM) is essential for boosting a company's level of competitiveness. The chain's suppliers must be carefully chosen if this method is to be effective. Making the correct supplier selection enables cost reduction and timely fulfillment of client demands and expectations. But because more than one criterion must be taken into consideration, this selection process is complicated and can be approached as a multi-criteria decision-making (MCDM) problem. The integrated use of MEREC and ARAS methodologies in supplier selection is the main focus of this study. The criteria weights are set by MEREC, and ARAS was used to rank the vendors. The data produced by the MEREC technique showed that the price and supplier history were the factors given the most weight. This study serves as yet another example of the utility of MCDM techniques for supplier selection. It is crucial for organizations to back their decisions on this subject with scientific methodologies, especially in light of how crucial supplier selection is.*

## GİRİŞ

Tedarik zincirini etkili bir şekilde kurabilmek doğru yerde, doğru zamanda, doğru miktarda kaliteli mal ve hizmet sunan tedarikçilerin varlığını gerektirir (Çakın & Özdemir, 2013:340). Küreselleşen dünya ticaretinde hammadde ve yarı mamullerin üretim süreçlerinde büyük bir paya sahip olduğu düşünüldüğünde, doğru tedarikçilere sahip işletmeler maliyetleri düşürmek ve mal veya hizmet kalitesini arttırmak bakımından avantaj sahibi olacaklardır (Zeydan vd.2011:2741). Bu nedenle, tedarikçilerin sahip olduğu çeşitli güçlü ve zayıf yönler, işletmelerin kalite, fiyat, esneklik ve dağıtım performansı gibi bir dizi nitel ve nicel faktöre göre dikkatli bir seçim yapma ihtiyacını gündeme getirir (Soner ve Önüt, 2006:110). Tedarikçilerin değerlendirilmesinin ilk aşaması tedarikçi seçimi ile başlayacaktır. Tedarikçi seçimi, şirketin finansal istikrarını ve rekabetçi pozisyonunu sürdürebilmek için satın alma yöneticileri tarafından yerine getirilmesi gereken kritik görevler arasında kabul edilir (Güleş vd., 2014:160).

Basit bir tanımla tedarikçi seçimi, üretim için gerekli olan hammadde, yarı mamul ve diğer gerekli malzemelerin kimden ve ne kadar alınacağını belirlemesidir (Ecer ve Küçük, 2008:357). Tedarikçi seçimi işletmenin stratejileri ve hedefleri çerçevesinde kendisine rekabet avantajı sağlayacak olan en uygun olanı bir alternatif kümesi içerisinde seçmesi şeklinde tanımlanabilir (Dağdeviren ve Erarslan, 2008:69). Tedarikçi seçim süreci için yapılan çalışmalarda, maliyet, kalite, teslimatın güvenilirliği, esneklik ve inovasyon kapasitesi gibi ölçülebilir faktörlere odaklanılmaktadır (Ellram, 1990:8). Bu nedenle sanıldığı aksine tedarikçi seçimi sadece fiyatın dikkate alındığı bir karar süreci değil, birden fazla alternatifin çok kriterli bir yapıda karşılaştırılması ile seçimin ya da sıralamanın yapıldığı bir süreci ifade eder. Tedarikçi seçimi, birden fazla aşaması olan ve belirli sayıdaki tedarikçiler arasından farklı yöntemlerin kullanılması ile uygun olanın belirlenmesi sürecidir. Bu süreç birden fazla aşamayı içermektedir. En temel şekilde bir karar problemi olarak ele alınabilecek olan tedarikçi seçimi, problemin tanımlanması, kriterlerin belirlenmesi, alternatiflerin (aday tedarikçilerin) belirlenmesi ve seçim olmak üzere dört aşamadan oluşmaktadır. Bu seçim süreci, yapısı gereği çok kriterli karar vermeyi gerektirdiğinden çok kriterli karar verme (ÇKKV) problemi şeklinde de ele alınabilmektedir (Özdemir, 2010:57). Tedarikçi seçimi, çeşitli kriterler ve alt kriterler kullanılarak maliyet, kalite, dağıtım ve hizmet performansı gibi ana faktörlerin tedarik zincirinin amaçlarına ulaşmada ne kadar etkili olduğunu değerlendiren, ölçülebilen ve ölçülemeyen farklı faktörlerin bir arada incelendiği çok kriterli bir problem olarak tanımlanır (Güleş vd., 2014:160).

Bu çalışmada, seramik sektöründe faaliyet gösteren bir üretim işletmesinde belirlenen kriterlere göre tedarikçi seçilmesine yönelik bir yaklaşım sunulacaktır. Literatürde kriter ağırlıklarının belirlenebilmesi sürecinde objektif ve subjektif yöntemler kullanılabilir. Bu çalışmada, literatürde son yıllarda önerilen objektif yöntemlerden biri olan MEREC (Method Based on the Removal Effects of Criteria) kullanılmıştır. Çalışmada, bu kriter ağırlıkları kullanılarak, tedarikçilerin seçim problemine yönelik olarak ARAS (Additive Ratio Assesment) yöntemi ile bir tedarikçi sıralaması yapılmıştır. Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde TZY, tedarik ve tedarikçi kavramları hakkında kısa açıklamalara ve ÇKKV yöntemlerinin TZY süreçlerindeki problemlere uygulanmasına yönelik olarak literatür taramasına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan objektif ağırlıklandırma yöntemi olan MEREC adımlarına yer verilmektedir. Dördüncü bölümde ise ARAS yöntemi ve eşitliklerine yer verilmiştir. Beşinci bölümde ise MEREC ve ARAS yöntemleri kullanılarak tedarikçi seçimine ilişkin örnek bir uygulama yer almaktadır. Altıncı ve son bölümde ise uygulamanın sonuç ve öneriler kısmı yer almaktadır. Çalışma Tedarikçi seçiminde MEREC ve ARAS yöntemlerinin birlikte kullanılması bakımından literatüre katkı sağlamaktadır.

## LİTERATÜR TARAMASI

Tedarik zinciri yönetimi (TZY), 80'lerin sonu ve 90'ların başında ortaya çıkan ve mal ve hizmet üretimi sürecine son müşteriyi de dahil eden, birbiri ile etkileşim içerisinde olan çok sayıda faaliyet alanının oluşturduğu bir bütünü ifade etmektedir. Bu kavramın popülerliği, işletmelerin hızla müşteri ihtiyaçlarını ve



beklentilerini karşılamak için kalite ve zaman rekabeti bağlamında esnekliğini ve adaptasyonunu artırma istekliliği ve gerekliliği, küreselleşme, teknolojik gelişmeler vb. faktörlerin etkisiyle artmıştır. Bu alandaki uzmanlık, maliyetleri düşürerek müşteri memnuniyetini yükseltmeyi, değer yaratmayı, sürdürülebilirliği sağlamayı, riskleri hesaplayıp önlemeyi ve küresel pazarlarda rekabet edebilmeyi ve onlara erişimi mümkün kılar.

Birçok birim (tedarikçiler, üreticiler, distribütörler ve perakendeciler), ham maddeleri elde etmek, bu ham maddeleri belirli nihai ürünlere dönüştürmek, bu nihai ürünleri müşterilere teslim etmek için tüm değer zinciri boyunca birlikte çalışır (iş birliği yapar ve koordine eder). İşte bu mal veya hizmet üretilmesi amacıyla faaliyet gösteren işletmelerde, hammadde ve/veya yarı mamul temin aşamalarından başlayarak, son ürünün tüketiciye ulaştırılmasına kadar geçen süreç tedarik zinciri olarak adlandırılmaktadır (Ivanov vd., 2017:5). Birlikte çalışan üreticiler ve hizmet sağlayıcılardan oluşan bu ağdaki birimler fiziksel mal akışları, bilgi akışları ve parasal akışlar yoluyla birbirine bağlıdır (Bozarth ve Handfield, 2019:23). Artık, bu ağın etkili, etkin ve verimli bir şekilde yönetilmesi de TZY konusunu oluşturmaktadır. Başlangıçta bir ürünün ortaya çıkması için gerekli olan malzemelerin süreçler içerisinde ileriye doğru aktarılması şeklinde tanımlanan tedarik zinciri (TZ) günümüzde, tedarikçiler, perakendeciler ile toptancılar, nakliyeciler, depocular ve son müşterinin de dahil olduğu değer yaratan farklı süreç ve organizasyonların oluşturduğu şebeke olarak tanımlanmaktadır. Anlaşılacağı üzere TZY tedarikçiler, distribütörler ve perakendeciler gibi farklı aktörleri kapsamaktadır ve bu aktörlerin seçimi ile performansları, genel sistem üzerinde derin etkilere sahip olabilir. Kapsam açısından tedarik zinciri yönetimi sadece işletme içi ile sınırlı olmayıp amaçların gerçekleştirilmesine hizmet eden tüm paydaşları (müşteriler, tedarikçiler, ortaklar vb.) içermektedir.

TZY, tedarikçilerden müşterilere kadar olan materyal akışı ile ilgilenir (Jones ve Riley, 1985:19). TZY, stratejik karar almayı gerektiren ve üretimi sadece bir dönüştürme işleminden daha çok satın almadan, dağıtım ve son müşteriye kadar olan süreci bir bütün olarak gören, entegrasyonun anahtar öneme sahip olduğu bir sistemi ifade eder (Houlihan, 1985:26-27). TZY, müşteri gereksinimlerini tedarikçilerden malzeme akışı ile uyumlu hale getirerek birim maliyetleri düşürmeyi amaçlar ve bunun başarılması tüm faaliyetlerin dengede olmasını gerektirir (Stevens, 1989:3). TZY, bir dağıtım kanalının tedarikçiden son kullanıcıya kadar olan bütün akışını yönetmek için bütünleştirici bir felsefedir (Cooper ve Ellram, 1993:13). TZY, bütünü oluşturan işletmeler arasında uzun vadeli ortaklıkların oluşmasını sağlayarak, onların karşılıklı güven ve bağlılık seviyelerini yükseltir; her iki yöndeki veri akışı sayesinde, zincirin her seviyesinde maliyetlerin düşürülmesi sağlanabilirken rekabet edebilirlik artar (Masters ve La Londe, 1994:38). TZY, özünde, kurum içi ve kurumlar arası operasyonel ve stratejik becerileri uyumlu, ikna edici bir pazar gücü halinde senkronize etmeyi ve birleştirmeyi amaçlayan bir şebeke (kanal, akış) yönetimi konseptidir (Ross, 1998:7). Daha geniş bir açıdan TZY, bir şirket ve tedarik zincirinin bütünü için uzun süreli performansın geliştirilmesi amacıyla, geleneksel işletme fonksiyonlarının belirli bir şirket ve tedarik zinciri içerisindeki ticaret faaliyetlerinin sistematik ve stratejik koordinasyonu şeklinde tanımlanabilir (Mentzer vd, 2001:8). TZY, içerisindeki bu ilişkiler ağı, ana üreticiden son müşteriye malzemelerin, hizmetlerin, finansın ve bilgilerin ileri ve geri akışını kolaylaştırır. Bu sürecin faydaları, değer katmak, verimlilik aracılığıyla karlılığı maksimize etmek ve müşteri memnuniyetini sağlamaktır (Stock ve Boyer, 2009:706).

TZY, üreticiden tüketiciye kadar olan süreçte maksimum etkinlik, verimlilik ve değer yaratmayı amaçlamaktadır. Bu amaçların yerine getirilmesi tedarikçilerden, nihai müşterilere kadar tüm paydaşların bütünsel bir şekilde ele alınmasını ve etkili bir ortaklık kurulmasını gerektirir. Bu bütün içerisinde paydaşlar, TZY'nin bileşenleri tedarikçiler, üreticiler, depolar, dağıtım merkezleri, perakendeciler ve müşteriler vb. şeklinde sıralanabilir. Bu bileşenler içerisinde yer alan tedarikçilerin etkili ve verimli bir şekilde yönetilmesi TZY'nin ayrılmaz bir unsuru haline gelmiştir (Sharma ve Tripathy, 2023:1754). Tedarikçiler, zincirin herhangi bir aşamasında mal veya hizmet üretimi için kaynak sağlayan birimler olarak tanımlanabilirken, tedarikçi seçim süreci, ürün ve hizmet kalitesinin yanı sıra işletmelerin karlılığı ve rekabet gücüne de doğrudan etki etmektedir. Tedarikçilerin işletme amaç ve beklentilerine uygun olarak seçilmesi; üretim

maliyetlerinin düşmesine, ürün ve/veya hizmet kalitesinin artmasına ve dolaylı veya doğrudan tedarik zinciri ile etkileşimde bulunmayan diğer süreçlerin de parametrelerinin iyileştirilmesine yardımcı olacaktır. Üretim kalitesindeki artış müşteri memnuniyetini beraberinde getirerek işletmenin tanınmışlığının da artmasına ve belirli bir pazarı kontrol etmesine yardımcı olabilecektir.

Günümüzde, tedarikçi performansları üzerine etkili olan değişkenler sipariş hacmi, öngörülemeyen doğa olayları ve ekonomik gelişmeler, para piyasalarındaki oynaklık, hammaddeye erişimdeki zorluklar, ilgili beşerî sermayeye gücünün kalitesinin azalması ya da onlara erişimdeki zorluklar, tüketici istek ve beklentilerinin hızla değişmesi, teknolojik gelişmeleri yakalayamama şeklinde sıralanabilmektedir. Bu değişkenlere daha fazla faktör eklenebilirken, en önemlilerinin bu eksen etrafında toplandığı görülecektir. Tedarikçilerin performansların üzerine etkili olan nitel ve nicel faktörler teslimat, kalite ve maliyet azaltma gibi üç kategori altında toplanabilir (Monczka vd., 2009:309). Teslimat kategorisi tedarikçinin satın alma emirlerini ne kadar etkin bir şekilde yerine getirdiğini ölçer yani sipariş edilen miktar, teslim süresi ve belirlenen teslim tarihinin ne kadarına uyulduğu gibi faktörleri içerir. Kalite kategorisi, tedarikçi performanslarının değerlendirilmesinde kritik bir faktör olup, tedarikçi tarafından sağlanan ürünün belirlenmiş beklenti ve ihtiyaçları karşılama derecesini, güvenilirlik düzeyini ölçen değişkenleri içerir (Song vd, 2017:1462). Etkili bir ölçüm ve değerlendirme sistemi standartlara uyumun ne derecede olduğunun tedarikçilere de iletilmesini sağlar. Maliyet kategorisine göre değerlendirme yapmak amacıyla tedarik edenler yani alıcılar enflasyon düzeltmesi gibi gerçek maliyetlerin ortaya konmasına yardımcı olacak olan yöntemler yardımıyla maliyetleri izlemeyi tercih ederler. Performansı incelemek amacıyla da sektörde faaliyet gösteren diğer tedarikçilerin verdikleri fiyatları inceler veya tedarikçinin bir yıl içerisinde verdiği fiyatları kullanır . İşletmeler, maliyetleri azaltmada sıklıkla tedarikçilerine bağımlıdır (Monczka vd., 2009:309). Bu nedenle TZY'nin her aşamasında tedarikçi seçimi, sürecin başarısı üzerinde anahtar bir role sahiptir. İşletme açısından tedarikçi seçim süreci nitel ve nicel birçok faktörün birlikte yer aldığı bir karar problemi olarak ele alınabileceğinden, bir ÇKKV problemi söz konusudur. Bu nedenle öncelikle problemde değerlendirmeye tabi tutulacak olan alternatiflere ilişkin performans kriterlerinin bilinmesi gerekmektedir.

Literatüre bakıldığında tedarikçi seçimi üzerine yapılan çalışmalardan en çok bilinen 1966 yılında Dickson tarafından yapılan ve anket çalışması sonucunda 23 kriter içerisinde en önemlilerin ürün kalitesi, zamanında teslimat ve garanti politikası olarak belirlendiği makaledir (Dickson, 1966). Bir başka çalışmada ise Weber vd. (1991) 1966-1990 yılları arasındaki tedarikçi seçimine ilişkin yapılan çalışmaları incelemişler ve fiyat, teslim süresi ve kalitenin en sık kullanılanlar olduğunu belirtmişlerdir (Özel ve Özyörük, 2007:416). Taherdoost ve Brard (2019), tedarikçi seçim kriterlerinin sektör bazlı değişkenlik göstereceğini ve işletmelerin beklentilerine uygun olarak kriterleri en iyi tedarikçiyi seçecek şekilde belirlenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Son yıllarda çevresel duyarlılığın artması ile organizasyonlar, tedarikçi seçim süreçlerine çevreyi daha fazla önemseyen kriterlere de yer vermeye başlamışlardır (Gupta vd, 2019:663). Ali, Nipu, ve Khan (2023) yaptıkları çalışmada, Web of Science, Google Scholar, Scopus veri tabanları taranarak tedarikçi seçimi ile ilgili makaleler makine öğrenmesi algoritmalarından olan Random Forest (RF) ve RF tabanlı değişken seçimi ile toplamda 16 dergiden 354 makale belirlenerek, tedarikçi seçimine ilişkin 30 kriter listelenmiştir. Literatürde çok sayıda tedarikçi seçimine yönelik olarak çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalara bakıldığında ise son yıllarda esneklik, cevap verebilirlik, çevreye duyarlılık gibi kriterlerinde eklenmesi ile fiyat, zamanında teslimat ve kalite kriterlerinin hala popülerliğini koruduğu görülmektedir.

Tedarikçi seçimine yönelik olarak hazırlanan makaleler de ÇKKV yöntemlerinin başarı ile uygulandığı görülmektedir. AHP (Analytical Hierarchy Process), ANP (Analytic Network Process), PROMETHEE (The Preference Ranking Organization METHod for Enrichment Evaluation), TOPSIS (echnique For Order Preference By Similarity To An Ideal Solution), ELECTRE (Elimination and Choice Translating Reality), ARAS (Additive Ratio. Assesment), CODAS (COMbinative Distance-based ASsessment), VIKOR (VİseKriterijumsa Optimizaciija I Kompromisno Resenje), FUCOM (Full Consistency Method), Bulanık Mantık (Fuzzy Logic), Veri Zarflama Analizi (VZA), DEMATEL (The Decision Making Trial and

Evaluation Laboratory), SAW (Simple Additive Weighting), SECA (Simultaneous Evaluation of Criteria and Alternatives), WASPAS (Weighted Aggregated Sum Product Assessment), SWARA (Step-Wise Weight Assessment Ratio Analysis) gibi yöntemlerin dışında son yıllarda ortaya konulan yeni yöntemlerinde literatürde yer aldığı gözükmektedir. Aşağıdaki tabloda son dönemde ÇKKV yöntemleri ile hazırlanmış bazı makalelere ilişkin yazar, konu, kullanılan yöntem ve kriterlere ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 1 Kullanılan ÇKKV Yöntemlerine İlişkin Literatür Taraması

Yazar	Konu	Kriterler	Yöntem
Manik, 2023	Yazıcı için malzeme alımına yönelik tedarikçi seçimi	Fiyat, kalite, teslimat, esneklik iletişim	AHP (Analytical Hierarchy Process)
Gökler ve Boran, 2023	Sürdürülebilir Tedarikçi Seçimi	Fiyat, kalite, teslimat, teknoloji, kapasite, performans geçmişi, değişken talebi karşılama, çeviklik, esneklik, çevre yönetim sistemleri, atık yeniden kullanma ve dönüştürme	D-AHP ve DEMATEL
Chai vd., 2023	Sürdürülebilir Tedarikçi Seçimi	Maliyet, Sosyal ve Çevresel boyutkar altından olmak üzere 15 kriter	Fuzzy TOPSIS ve Fuzzy SAW
Saputro vd, 2023	Stratejik Tedarikçi Seçimi	Maliyet, Kalite, Teslimat, teknoloji ve Risk, Servis, İlişkiler, Esneklik altında toplam 24 kriter	Fuzzy AHP ve Interval TOPSIS
Rasmussen vd., 2023	Savunma ve Havacılık Sektöründe Tedarikçi seçimi	Maliyet, İlişkiler, teslim süresi, kalite	AHP, Fuzzy-TOPSIS ve SECA
Behera ve Beura, 2023	Endüstride tedarikçi seçimi	Fiyat, Teslimat süresi, Kalite, Davranış, Esneklik, Müşteri hizmetleri, Tedarikçi puanı	AHP, MEREC, PIV, TOPSIS
Hajiaghaei-Keshteli vd., 2023	Sürdürülebilir Tedarikçi Seçimi	Servis, Yasal çevresel gereklilikler, fiyat/maliyet, kalite, üretim, atmosfer/eko-tasarım, teslimat, yeşil imaj, esneklik vb. olmak üzere toplamda 27 kriter	Pythagorean Fuzzy TOPSIS
Nasrollahi vd., 2023	Sürekli büyüme için uygun rüzgâr enerjisi seçimi	Stratejik faktörler, uygunluk, teknik bilgi, teknolojik faktörler, ekonomik faktörler, sosyal faktörler, çevresel faktörler gibi altı ana başlık altında toplam 52 kriter	PROMETHEE
Rahman, Bari, Ali, & Taghipour, 2022	Tekstil boyama endüstrisinde sürdürülebilir tedarikçi seçimi	ekonomik, çevresel ve sosyal değerlendirme başlıkları altında fiyat, teslimat zamanına uyum, kalite, kirlilik yönetimi, çalışanların sağlığına verilen önem vb. 15 kriter.	SWARA WASPAS
Paradowski ve Szyjewskib, 2022	Tedarikçi seçiminde çok kriterli karar verme yöntemlerinin karşılaştırmalı analizi	Kaliteli ürün oranı, fiyat, ürün Pazar payı, tedarik karşılama oranı, yeni ürün geliştirme oranı	TOPSIS, VIKOR, COMET, SPOITS ve MARCOS
Yılmaz, 2023	Ambalaj makineleri imalat sektöründe tedarikçi seçimi	Güvenilirlik, cevap verebilirlik, esneklik, maliyet ve varlıklar ana başlıkları olmak üzere 15 kriter	Fuzzy-AHP ve PROMETHEE
Yerli ve Öztürk, 2023	Ahşap sektöründe tedarikçi seçimi	Kalite, fiyat, teslimat, yönetim ve hizmet ana başlıklar olmak üzere toplam 14 kriter	AHP-TOPSIS
Macit, 2023	Perakende sektöründe tedarikçi seçimi	Kalite, teslimat ve tedarikçi profili başlıkları altında 9 kriter	AHP-MAIRCA
Yavuzylmaz ve Başar, 2023	KOBİ'lerde tedarikçi seçimi	Ekonomik faktörler, kalite ve sosyal faktörler başlıkları altında toplam 10 kriter	Nötrosofik AHP, TOPSIS ve VIKOR
Çiçekli ve Nazlı, 2023	Termoteknik sektöründe tedarikçi	Satın alma, planlama, kalite	AHP, TOPSIS

	seçimi		
Yıldırım ve Timor, 2019	Otomotiv Sektöründe Tedarikçi Seçimi	Dağıtım, fiyat hizmet, kalite, teknik yeterlilik ve mühendislik, üretim yetenekleri başlıkları altında 15 kriter	Bulanık AHP, Bulanık COPRAS ve Gri COPRAS

Literatüre bakıldığında tedarikçi seçim için alınan en temel kriterler fiyat, kalite, teslimat zamanı, esneklik, iletişim olduğu görülmektedir. Tedarikçinin hizmet verdiği sektörün durumuna ve uymak zorunda olduğu düzenleyici kurallara göre bu kriterler değişiklik gösterebilmekte ve son yıllarda artan küresel ısınma nedeniyle ön plana çıkan karbon salınımını düşürmeye yönelik kriterler de bunlara eklenebilmektedir. Tedarikçi seçimine yönelik olarak farklı ÇKKV yöntemlerinin uygulandığı görülmektedir.

MEREC yöntemi yerli ve yabancı literatürde son yıllarda kriterlere ilişkin objektif ağırlıkların bulunmasında kullanılmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalarda genellikle karar matrisinin alternatiflerin kriterlere ilişkin ölçüm sonuçlarına dayandırılarak oluşturulduğu görülmektedir. Türkçe literatüre bakıldığında yöntemin daha çok bir biriminin belirli kriterlere göre belirlenen bir zaman aralığındaki performansının değerlendirilmesi sürecinde kriter ağırlıklarının belirlenmesi amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, Toslak, Aktürk ve Ulutaş (2022), lojistik firmalarının yıllara göre performanslarının değerlendirilmesine yönelik olarak hazırladıkları makalede, bir firmanın 10 yıllık finansal verisini kullanarak sekiz kriter için oluşturulan karar matrisi yardımıyla ağırlıkları hesaplamışlardır. Bektaş (2022) 2002-2021 dönemi için Türk sigorta sektörünün performansını değerlendirilmesi amacıyla toplamda altı kriterin ağırlıkları MEREC yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Kriter ağırlıklandırma sonuçlarına göre en önemli kriterler sırası ile toplam ödenen tazminatlar, toplam öz sermaye ve toplam aktifler olarak tespit edilmiştir. 2000-2020 arası Türkiye makroekonomik performansının değerlendirilmesi için MEREC yöntemi, seçilen makroekonomik göstergelerin ağırlıklarının hesaplanmasında kullanılmıştır (Yalman, Koşaroğlu, ve Işık, 2023). Türkiye'deki 50 üniversitenin 2021 yılı girişimcilik ve yenilikçilik performansını değerlendirebilmek amacıyla yapılan çalışmada kriter ağırlıklarının hesaplanması amacıyla MEREC yöntemi kullanılmış ve en yüksek ağırlığa sahip kriterler iş birliği ve etkileşim olmuştur (Satici, 2022). Genel olarak performans değerlendirilmesinde kullanılan MEREC yöntemini alternatifler arasında seçim yapılması sürecinde objektif kriter ağırlıklarının elde edilmesinde de başarılı şekilde uygulandığı görülmektedir. Özdağoğlu, Işıldak, ve Keleş (2022) , uçuş okullarının uçak seçim kriterlerini ve bu kriterlerin ağırlıklarını belirlemeyi amaçlayarak MEREC yöntemini kullanmışlardır. Analiz sonuçlarına göre, en önemli üç kriter "standart ağırlık," "yakıt depo kapasitesi" ve "maksimum kalkış ağırlığı" şeklinde belirlenmiştir. Dizüstü bilgisayar seçimine yönelik yapılan çalışmada objektif kriter ağırlıklarının belirlenmesinde MEREC yöntemi kullanılmıştır (Yenilmez ve Ertuğrul, 2023). Beş yatırım aracının eşit oranlarda yer alacak şekilde oluşturulması ile oluşan portföyler arasından seçim yapılması amacıyla 31 alternatifin yer aldığı karar matrisi kullanılarak MEREC yöntemi ile kriter ağırlıkları hesaplanmıştır ve en yüksek ağırlığın değişim aralığı oranı kriterine sahip olduğu görülmüştür (Fidan, 2022). Lojistik sektöründe ise kriter ağırlıklarının belirlenmesinde ise MEREC yöntemi sınırlı çalışmada kullanılmıştır. Toplamda beş kriterin dahil edildiği yük kaldırma platformu seçimine ilişkin yapılan çalışmada MEREC yöntemi ile yapılan kriter ağırlıklarının hesaplanması sonucunda, en yüksek ağırlığa sahip olan kriterin platform boyutu olduğu ve onu platform ağırlığı ile platform yük kapasitesi kriterlerinin takip ettiği bulunmuştur (Keleş, 2023).

ARAS yöntemi uygulamasında, alternatiflerin fayda fonksiyonu ile hesaplanan değerlerinin optimal olan değerleri kümesi ile karşılaştırılması yoluyla bir görelî iyilik ölçüsü elde edilmekte ve bu ölçüye göre kriterlerin sıralanabilmesi mümkün olabilmektedir. Böylelikle karar verici, birden fazla kriterin dahil olduğu bir karar verme probleminde sayısal ölçütleri kullanarak karar verebilmektedir. Literatürde ARAS'ın kullanıldığı çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin, Çalık (2023), dayanıklı tedarikçi seçimi üzerine yaptığı çalışmada bulanık küme teorisini kullanarak belirsizliğin üstesinden gelmeyi amaçlamış ve karar verme problemindeki ağırlıkları Bulanık AHP kullanarak geleneksel ve dayanıklılık kriterlerine ve onların alt

boyutlarına ilişkin ağırlıklar belirlenmiş, Bulanık ARAS yöntemiyle de toplam sekiz kriter ve on tedarikçiye ilişkin karar matrisi oluşturularak tercih sırası belirlenmiştir. Çakır ve Can (2019), turizm sektöründe dış kaynak kullanımına yönelik yaptıkları çalışmada, kriter ağırlıklarını belirlerken BWM (Best-Worst Method) kullanmışlar ve alternatifleri de ARAS yöntemi ile sıralamışlardır. Madenoğlu (2019), yeşil tedarikçi seçiminde belirsizlikle başa çıkabilmek için bulanık mantık ve gri ilişkisel analizden yararlanmış, tedarikçilerin sıralanmasında bulanık ARAS yöntemini kullanmıştır. Fu (2019), yemek tedarikçisi seçiminde toplam beş alternatif ve yemek kalitesi, servis kalitesi, teslimat zamanı, işletme imajı, gıda güvenliği olmak üzere beş kriterin yer aldığı çalışmada ağırlıklar AHP kullanılarak elde edilmiş, ardından tedarikçiler ARAS ve çok kriterli amaç programlama kullanılarak sıralanmıştır. Mavi (2015), yeşil tedarikçi seçiminde Fuzzy-AHP ve Fuzzy-ARAS yöntemlerini kullanmışlardır. Toplam beş tedarikçinin yer aldığı çalışmada ise kriterler kalite, termin zamanı, esneklik, yeşil tasarım, kaynak tüketimi, çevresel performans değerlendirilmesi şeklinde seçilmiştir.

MEREC ve ARAS yöntemlerinin beraber kullanıldığı çalışma sayısı ise son derece azdır. Keleş (2023), forklift seçimi 6 kritere ilişkin ağırlıkların belirlenmesinde MEREC yöntemini kullanmış ve 13 alternatif arasından seçim yapılabilmesi adına ARAS yöntemi dahil olmak üzere toplam 21 ÇKKV yöntemi başarılı şekilde uygulanmıştır. Bektaş (2022), kamu sermayeli bankaların sürdürülebilirlik performanslarının değerlendirilmesi amacıyla yaptığı çalışmada, üç farklı grupta 8 adet performans kriteri için ağırlıkları MEREC ile hesaplanmış ve bulunan bu değerler yardımıyla toplam üç alternatif ARAS yöntemi ile sıralanmıştır. Gerçek hayattaki belirsizlik problemleri ile başa çıkabilmek için MEREC ve ARAS yöntemleri, Fermatean bulanık bilgi tabanlı bir karar verme yöntemi gıda atıklarının bertaraf edilmesi ve işlenmesi teknolojisi seçimine başarılı ile uygulanmıştır (Rani vd, 2021). Çelik kesimi sürecinde yüzey pürüzlülüğünü iyileştirmek ve eksen ile radyan titreşimi azaltmak için en iyi parametrelerin seçiminde MEREC ilke kriter ağırlıklarını belirlemişler ve ARAS ile CODAS yöntemlerini kullanarak çeşitli kriterlerin optimizasyonlarını karşılamışlardır. Literatürde tedarikçi seçimi üzerine MEREC-ARAS yöntemlerinin beraber kullanıldığı bir çalışmaya rastlanamamıştır. Bu nedenle literatürde az sayıda olan bu çalışma iki yöntemin tedarikçi seçiminde kullanılmasına yönelik ilk uygulama makalelerinden olacaktır.

## MEREC YÖNTEMİ

MEREC yöntemi, ÇKKV problemlerinde kriter ağırlıklarının bulunması için kullanılmaktadır. Yöntemin temelinde nedensellik yatmaktadır. Objektif olarak kriter ağırlıklarının bulunması amacıyla karar verici tarafından oluşturulan X matrisini kullanır. Bu yönden bakıldığında karar matrisinin oluşturulmasında uzman görüşüne ihtiyaç duyulmuyor oluşu onu öne çıkaran nedenlerden birisidir. Ayrıca yöntem, her bir kriterin süreçten çıkartılmasıyla onun genel performans üzerindeki etkisini hesaplayabilmektedir. X matrisi aynı zamanda karar matrisi olarak isimlendirilir. Yöntemin işleyiş aşamaları aşağıda verilmektedir (Keshavarz-Ghorabae vd, 2021).

### Adım 1: X Karar matrisinin bulunması

Bu adım MEREC yönteminin diğer adımlarında kullanılacak olan karar matrisinin teşkil edilmesi aşamasıdır. Problemin başlangıç aşamasında belirlenen alternatifler için kıyaslama yapılacak olan kriterlere göre performans değerlerinin yer aldığı X karar matrisi oluşturulur. X karar matrisi,  $x_{ij}$ :  $i$ . alternatifi,  $j$ . kritere göre ( $i=1,2,...,m$  ve  $j=1,2,...,n$ ) performans değerini göstermek üzere  $m$  tane alternatif ve  $n$  tane kriterden oluşan  $m \times n$  boyutlu bir matristir.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix}_{m \times n} \quad (1)$$

X karar matrisinin elemanları negatif değer alamaz. Eğer elemanları arasında negatif değerler var ise, gerekli dönüşümler yapılarak sıfır ile artı sonsuz aralığında değer alacak hale getirilmelidir ( $x_{ij} \geq 0$  olmalıdır).

### Adım 2: Normalizasyon adımı

Alternatiflerin performans değerlerine göre, oluşturulan karar matrisinin değerleri arasındaki ölçüm farklılığının giderilebilmesi adına normalizasyon işlemi uygulanır. MEREK yönteminde kriterlerin fayda ve maliyet odaklı olma durumlarına göre normalizasyon işlemi aşağıdaki gibi yapılabilir.

$$n_{ij}^x = \begin{cases} \frac{\min x_{kj}}{x_{ij}}, & j \in \mathcal{B} \\ \frac{x_{ij}}{\max_k x_{kj}}, & j \in \mathcal{H} \end{cases} \quad (2)$$

Yukarıdaki verilen eşitliğe göre  $n_{ij}^x$ , normalize karar matrisinin  $i$ . alternatif ve  $j$ . kriterine ilişkin verilen performans değerinin normalize edilmiş değerini verir.  $\mathcal{B}$  fayda odaklı kriterler kümesini,  $\mathcal{H}$  ise maliyet odaklı kriterler kümesini göstermektedir.  $n_{ij}^x$ , eşitlik ikinden de anlaşılacağı üzere 0 ile 1 arasında değer alabilir.

### Adım 3: Alternatiflerin genel performans değerlerinin hesaplanması

Genel performans değerleri eşit ağırlıklar yardımıyla logaritmik fonksiyon ile hesaplanmaktadır. Eğer araştırma sürecinden tercih edilirse başka bir fonksiyon kullanılarak hesaplama yapılması mümkün olmaktadır. Adımda performans değerlerinin hesaplanması amacıyla kullanılan fonksiyon aşağıda verilmektedir.

$$S_i = \ln \left( 1 + \left( \frac{1}{m} \sum_j |\ln(n_{ij}^x)| \right) \right) \quad (3)$$

### Adım 4: Her bir kriterin hariç tutulmasıyla alternatiflere ilişkin performans değerlerinin hesaplanması

Bu adımda her bir kriterin süreçten kaldırılması ile oluşturulan yeni kriterler kümesi yardımıyla alternatiflere ilişkin yeni performans değerleri hesaplanmaktadır. Böylelikle ilgili kriterin hesaplamalara katılmadığı duruma ilişkin etkinliğin gözlenmesi amaçlanır.  $S'_{ij}$ ,  $i$ . alternatifin  $j$ . kriterin çıkarıldığı durumdaki genel performansı olmak üzere aşağıdaki eşitlik yardımıyla hesaplanır.

$$S'_{ij} = \ln \left( 1 + \left( \frac{1}{m} \sum_{k, k \neq j} |\ln(n_{ik}^x)| \right) \right) \quad (4)$$

### Adım 5: Toplam mutlak sapmanın hesaplanması

$j$ . kriterin etkisi olmadan hesaplanan  $i$ . alternatifin genel performans değerleri ( Adım 4) ile eşit ağırlıkla bütün kriterlerin hesaba katılarak hesaplandığı  $i$ . alternatif genel performans değeri (Adım 3) arasındaki farkların mutlak değerleri toplamına eşittir. Aşağıdaki eşitlik yardımıyla hesaplanır.

$$E_j = \sum_i |S'_{ij} - S_i| \quad (5)$$

$E_j$  değeri,  $j$ . kriterin süreçten çıkarılması sonucu oluşan etkinin büyüklüğünü verir.  $E_j$  değeri büyük olması, kriterin çıkarılması sonucu oluşan etkinin de büyük olduğunu anlamındadır.

## Adım 6: Nihai Kriter Ağırlık Değerlerinin Hesaplanması

Son adım son ağırlıkların hesaplanması aşamasıdır.  $j$ . kriterin ağırlığını ifade eden  $w_j$  aşağıdaki eşitlik yardımı ile hesaplanır ve  $\sum_k E_k$  ifadesi bütün  $E_j$  değerlerinin toplamına eşittir.

$$w_j = \frac{E_j}{\sum_k E_k} \quad (6)$$

## ARAS YÖNTEMİ

Tipik bir ÇKKV problemi bir kriter kümesinin aynı anda değerlendirilmeye alınmasıyla, birden fazla alternatifin sıralanması, derecelendirilmesi ve onların arasından seçim yapılması üzerine kuruludur. ARAS (Additive Ratio Assessment) yönteminde ise, alternatiflerin fayda fonksiyonu değerlerinin, eklenen optimal alternatifin fayda fonksiyonu değeri ile karşılaştırılması söz konusudur (Yıldırım, 2015:289). Yöntemde, bir alternatifin başka bir alternatifle ilişkin göreceli etkinlik değeri, hesaplanan fayda fonksiyon değerlerinin oranlanması ile elde edilir (Kenger ve Organ, 2017:156). ARAS yöntemine göre, bir projede dikkate alınan ana kriterlerin değerlerinin ve ağırlıklarının göreceli etkisine doğrudan orantılı olarak, uygulanabilir bir alternatifin karmaşık göreceli verimliliğini belirleyen bir fayda fonksiyon değeri vardır (Dadelo vd, 2012:78). ARAS yöntemi alternatifin performansını belirlemeye yardımcı olur ve ideal alternatifte göre oransal benzerliğini ortaya koyar (Ecer vd., 2016:91). ARAS yönteminin uygulanması sürecinde aşağıdaki dört adım izlenmektedir (Zavadskas vd., 2010:126-128).

### Adım 1: X Karar matrisinin teşkil edilmesi

Bir ÇKKV yönteminde karar matrisi alternatiflerin seçili kriterlere göre performans değerlerini göstermektedir.  $x_{ij}$   $i$ . alternatifin  $j$ . kritere ilişkin performans değerini göstermek üzere,  $X$  karar matrisi aşağıdaki gibi verilebilir.  $m$  alternatif sayısını ve  $n$  ise kriter sayısını göstermektedir.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix}_{m \times n} \quad i = 1, 2, \dots, m \text{ ve } j = 1, 2, \dots, n \text{ için} \quad (7)$$

### Adım 2: R Normalize edilmiş karar matrisini oluşturma

ÇKKV problemlerinde, alternatiflerin kriterlere göre değerlendirilmesinde farklı ölçek kullanılması ya da değer aralıklarının farklı olması gibi durumlarda değerlendirmelerin aynı ölçeğe indirgenmesi amacıyla normalizasyon işlemi gerçekleştirilir. ARAS yönteminin orijinal halinde önerilen normalleştirme adımında kriterlerin fayda ya da maliyet odaklı olması durumuna göre hesaplamalar farklı olarak yapılmaktadır.  $r_{ij}$ ,  $i$ . alternatifin  $j$ . kritere göre normalleştirilmiş karar matrisi değerini göstermek üzere,

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad (\text{Eğer kriter } j \text{ için fayda yönlü ise}) \quad (8)$$

$$r_{ij} = \frac{1}{\sum_{i=1}^m \frac{1}{x_{ij}}} \quad (\text{Eğer kriter } j \text{ için maliyet yönlü ise}) \quad (9)$$

şeklinde hesaplanır. Hesaplanan bu değerlere göre yeni oluşturulan matrisin elemanları  $r_{ij}$  ile temsil edilirken, normalleştirilmiş karar matrisi ise  $R$  ile gösterilmektedir. Kriterler maliyet yönlü ise yapılan hesaplamalarda  $x_{ij}$  değerinin çarpmaya göre tersi alınmaktadır.

### Adım 3: Ağırlıklandırılmış Normalize edilmiş V karar matrisini oluşturma

ÇKKV yöntemlerinde ağırlıklandırma adımı kriterlerin eşit öneme sahip olmadığı durumlarda gerçekleştirilir. Böylelikle, karar probleminin doğasına uygun olarak karar verici farklı senaryoların doğuracağı sonuçlara ilişkin araştırmalarda bulunabilir.  $w_j$  j. kriterin ağırlık değeri olmak üzere  $w^T$  vektörü  $W=[w_1, w_2, \dots, w_n]$  ile verilmektedir. Buna göre,  $v_{ij}$ , i. alternatifin j. kritere göre ağırlıklandırılmış normalize edilmiş performans değeri olmak üzere eşitlik (10) ile bulunur.

$$v_{ij} = r_{ij} \times w_j \quad (10)$$

### Adım 4: $S_i$ optimallik fonksiyon değerinin hesaplanması

$S_i$  i. alternatifin optimallik fonksiyonu değerini göstermek üzere, hesaplanması eşitlik (11)'de verilmektedir.

$$S_i = \sum_{j=1}^n v_{ij} \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (11)$$

Normalizasyon ve ağırlıklandırma adımlarından sonra elde edilen  $V$  matrisinin her bir satırı için optimallik fonksiyon değeri hesaplanacaktır. Bu hesaplama sonucunda bulunan değer ne kadar büyük olursa, ilgili alternatif o kadar tercih edilebilir olacaktır. Ancak bu alternatife tek başına bakmak yerine, ARAS yönteminin başında optimal olacak şekilde alternatife göre, görel bir değere bakmak daha doğru olacaktır.

### Adım 4: Alternatifin faydalılık derecesinin hesaplanması

$K_i$ , i. alternatifin faydalılık derecesi olmak üzere, hesaplanan optimallik fonksiyonun en iyisi ile karşılaştırılması ile elde edilir. En iyi olan alternatif en büyük  $S_i$  değerine karşılık gelmektedir. Eşitlik (12) ile hesaplanır.

$$K_i = \frac{S_i}{\max_{1 \leq i \leq m} S_i} \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (12)$$

$K_i$ , 0 ile 1 arasında değer alan ve en büyük değer en iyi alternatifi göstereceği şekilde onların sıralanmasında kullanılan, i. alternatifin görel verimliliğini gösteren bir ölçüdür.

## UYGULAMA

Ambalajlama, bir ürünün tamamlayıcı özelliklerinden bir tanesidir. Ürünün nihai tüketici veya ara kullanıcılara ulaştırılması sürecinin taşınma ve muhafaza görevinde etkinliği arttırmaktadır. Dış ortamdaki değişkenliğe karşı bir güvenlik sağlayabildiği gibi ürün izlenebilirliği konusunda da önemli bir rol sahibidir. Ayrıca bekleyen hammadde, yarı-mamul ve ürünlerin depo ya da istif sahalarında bekletilmesinde ihtiyaçlara bağlı olarak çeşitli şekillerde ambalajlardan faydalanılmaktadır. 1930'lu yıllardan itibaren kullanılan paletler ambalajlamada önemli bir role sahiptir. Günümüzde ahşap, metal, plastik, mukavva gibi farklı materyaller kullanılarak yapılanlara rastlanırsa da günümüzde ahşap paletler hala baskınlığını korumaktadır (Drugun vd., 2015:545). Bu çalışmada seramik sektöründe faaliyet gösteren bir işletmede bitmiş ürünlerin taşınmasında kullanılan ahşap palet tedarikçisi seçim problemi üzerine odaklanılmıştır. Firma, toplamda üç tedarikçi ile çalışmaktadır. Firmanın tedarikçileri değerlendirmesi amacıyla satın alma müdürünün tedarikçileri literatür yardımıyla belirlenen kriterlere göre değerlendirmesi istenmiştir. Değerlendirme 1 en kötü, 10 en iyi olacak şekilde yapılmıştır. Tedarikçilerin değerlendirilmesinde kullanılan kriterler sırasıyla firma yeterliliği, kalite, teslimat, fiyat, geçmiş performans, şikâyet politikası ve çevreye duyarlılıktır. Karar vericinin yaptığı değerlendirme sonucunda ortaya çıkan karar matrisi aşağıda verilmektedir.



Tablo 2 Karar Matrisi

	Firma Yeterliliği	Kalite	Teslimat	Fiyat	Geçmiş Performans	Şikâyet Politikası	Çevreye Duyarlılık
Tedarikçi1	7	9	8	10	10	10	6
Tedarikçi2	10	9	9	8	8	8	4
Tedarikçi3	10	8	8	5	5	3	5
Tedarikçi4	10	5	5	3	3	4	4

MEREC yönteminin uygulanabilmesi için ilk adım normalizasyon aşamasıdır. Normalleştirme işlemi kriterlerin fayda ya da maliyet yönlü olma durumlarına göre eşitlik (2) uygulanmıştır. Karar matrisinin ölçek farklılıklarından arındırılabilmesi adına normalize edilmiş karar matrisi aşağıda verilmektedir.

Tablo 3 MEREC Yöntemine göre Normalize Edilmiş Karar Matrisi

	Firma Yeterliliği	Kalite	Teslimat	Fiyat	Geçmiş Performans	Şikâyet Politikası	Çevreye Duyarlılık
Tedarikçi1	1	0.555556	0.625	0.3	0.3	0.3	0.666667
Tedarikçi2	0.7	0.555556	0.555556	0.375	0.375	0.375	1
Tedarikçi3	0.7	0.625	0.625	0.6	0.6	1	0.8
Tedarikçi4	0.7	1	1	1	1	0.75	1

Normalleştirme basamağından sonra gelen aşama ise,  $S_i$  ve  $S_{ij}$  değerlerinin bulunmasıdır. Bu adımda ise eşitlik (3) ve eşitlik (4) kullanılmıştır. Alternatiflere göre hesaplanan değerler aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 4 MEREC Yöntemine göre Hesaplanan Alternatiflere İlişkin Performans Değerleri

	$S_i$	$S'_{i1}$	$S'_{i2}$	$S'_{i3}$	$S'_{i4}$	$S'_{i5}$	$S'_{i6}$	$S'_{i7}$
Tedarikçi1	0.545241	0.545241	0.49534	0.505541	0.440207	0.440207	0.440207	0.511086
Tedarikçi2	0.494238	0.462661	0.441655	0.441655	0.404885	0.404885	0.404885	0.494238
Tedarikçi3	0.309738	0.27164	0.259225	0.259225	0.254714	0.254714	0.309738	0.286074
Tedarikçi4	0.088058	0.040275	0.088058	0.088058	0.088058	0.088058	0.049698	0.088058

MEREC yönteminde bir sonraki aşama ise mutlak sapmaların hesaplanması aşamasıdır. Bu aşamada hesaplanan mutlak sapma ( $E_j$ ) değerlerinden sonra toplam mutlak sapma bulunarak kriterlere ilişkin objektif ağırlıklara ulaşılabilmektedir. Aşağıdaki tabloda mutlak sapma, toplam mutlak sapma ve nihai objektif ağırlıklar verilmektedir.

Tablo 5 MEREC Yöntemine Göre Hesaplanan Nihai Ağırlıklar

	Firma Yeterliliği	Kalite	Teslimat	Fiyat	Geçmiş Performans	Şikâyet Politikası	Çevreye Duyarlılık
$E_j$	0.117457	0.152999	0.142798	0.249411	0.249411	0.232747	0.057820
$w_j$	0.097666	0.127219	0.118736	0.207386	0.207386	0.19353	0.048077

MEREC yöntemi ile hesaplanan ağırlıklar incelendiğinde fiyat ve geçmiş performans kriterlerinin aynı değere sahip olduğu görülmektedir. Bu iki kriteri ise, şikâyet politikası takip etmektedir. Ambalajlama ve taşıma sürecinde zaten ahşap malzeme kullanılması ve bu malzemelerin herhangi bir boya işlemine tabi

tutulmadan kullanılabilir olması çevre ve duyarlılık kriterinin en düşük ağırlığa sahip olmasını açıklayabilir. Benzer şekilde söz konusu palet yapım sürecinde üst düzey mühendislik gerekmiyor oluşu ve istenilen stok miktarının tamamen karşılanabiliyor olması gibi faktörler firma yeterliliği kriterine ilişkin ağırlığında düşük kalmasını açıklayabilir. Kriterlerin çıkarılması sonucunda ortaya çıkan etki değerlerine bakıldığında fiyat, geçmiş performans ve şikâyet politikası kriterlerinin öne çıktığı görülmektedir.

Çalışmanın bundan sonraki aşamasında, bulunan kriter ağırlıkları kullanılarak ARAS yöntemiyle tedarikçilerin sıralanması amaçlanmaktadır. Bu amaçla, ARAS yönteminde ağırlıkların bulunmasında kullanılan ve Tablo 2’de verilen karar matrisi kullanılmaktadır. Verilen eşitlik (8) ve (9)’a göre normalize edilmiş R matrisi Tablo 6’da verilmektedir. Tedarikçi0 kriterlere ilişkin optimal değerler bilinmediğinden, belirlenen kriterlere göre alternatiflerin en iyi performans değerlerini vermektedir (Ecer, 2016:94).

*Tablo 6 ARAS Yöntemi İçin Normalize Edilmiş R Matrisi*

	<b>Firma Yeterliliği</b>	<b>Kalite</b>	<b>Teslimat</b>	<b>Fiyat</b>	<b>Geçmiş Performans</b>	<b>Şikâyet Politikası</b>	<b>Çevreye Duyarlılık</b>
<b>Tedarikçi0</b>	0.212766	0.225	0.230769	0.277778	0.277778	0.285714	0.24
<b>Tedarikçi1</b>	0.148936	0.225	0.205128	0.277778	0.277778	0.285714	0.24
<b>Tedarikçi2</b>	0.212766	0.225	0.230769	0.222222	0.222222	0.228571	0.16
<b>Tedarikçi3</b>	0.212766	0.2	0.205128	0.138889	0.138889	0.085714	0.2
<b>Tedarikçi4</b>	0.212766	0.125	0.128205	0.083333	0.083333	0.114286	0.16

Normalize etme adımından sonra gelen aşama ise ağırlıklandırma aşamasıdır. Kriterlerin ağırlıklarının belirlenmesinde MEREK yöntemi sonucunda elde edilen değerler kullanılmıştır. Ağırlıklandırma işlemi her bir sütundaki değerlerin ilgili kriterin ağırlığı ile çarpılması sonucu elde edilmektedir. Tablo 7’de ağırlıklandırılmış normalize edilmiş V matrisi verilmektedir.

*Tablo 7 ARAS Yöntemi İçin Ağırlıklandırılmış Normalize Edilmiş V Matrisi*

	<b>Firma Yeterliliği</b>	<b>Kalite</b>	<b>Teslimat</b>	<b>Fiyat</b>	<b>Geçmiş Performans</b>	<b>Şikâyet Politikası</b>	<b>Çevreye Duyarlılık</b>
<b>Tedarikçi0</b>	0.02078	0.028624	0.027401	0.057607	0.057607	0.055294	0.011538
<b>Tedarikçi1</b>	0.014546	0.028624	0.024356	0.057607	0.057607	0.055294	0.011538
<b>Tedarikçi2</b>	0.02078	0.028624	0.027401	0.046086	0.046086	0.044235	0.007692
<b>Tedarikçi3</b>	0.02078	0.025444	0.024356	0.028804	0.028804	0.016588	0.009615
<b>Tedarikçi4</b>	0.02078	0.015902	0.015223	0.017282	0.017282	0.022118	0.007692

Bir sonraki aşama optimallik fonksiyon değerinin hesaplanarak alternatiflerin fayda derecelerinin bulunmasıdır. Eşitlik (10) ve (11)’e göre hesaplanan alternatiflere ilişkin optimallik fonksiyon ve fayda değerleri aşağıda Tablo 8’de verilmektedir.

*Tablo 8 ARAS Yöntemi İçin Optimallik Fonksiyon ve Fayda Değerleri*

	<b>Tedarikçi0</b>	<b>Tedarikçi1</b>	<b>Tedarikçi2</b>	<b>Tedarikçi3</b>	<b>Tedarikçi4</b>
$S_i$	0.258852	0.249574	0.220904	0.154391	0.116279
$K_j$	1	0.964155	0.853399	0.596444	0.449211

Elde edilen sonuçlara göre, Tedarikçi0 optimal durumu temsil ettiğine göre, karar vericinin Tedarikçi 1'i seçmesi önerilmektedir. Tedarikçi 1 alternatiflere ilişkin hesaplanan optimalite fonksiyon değerlerine göre aldığı fayda değeri neticesinde birinci sırada yer almıştır.

## SONUÇ VE ÖNERİLER

Bir ürün veya hizmetin minimum maliyet ile üretilmesi çoğu işletmenin amaçlarının başında gelmektedir. Günümüz küresel dünyasında üretim kalitelerinin birbirine yaklaşmasıyla beraber işletmelerin maliyetlerini aşağı çekerek rekabet edebilmelerinin yegâne yolu TZY'den geçmektedir. En basit şekilde hammadde ve yarı mamul elde edilmesinden, son müşteriye ürünün teslim edilmesine kadar geçen süreç TZ olarak adlandırılmakla beraber, zincir içerisindeki pek çok alt birimin beraber çalışarak bir bütünü meydana getirdiği görülmektedir. Bu zincir içerisinde tedarikçiler de ürün kalitesinden müşteri memnuniyetine kadar her bir performans göstergesi üzerindeki etkileri nedeniyle işletme karlılığı üzerinde doğrudan etkiye sahip paydaşlardır. Bu paydaşların seçimi doğal olarak işletme amaç ve hedefleri üzerinde doğrudan etki sahibidir. Bu nedenle, literatürde çok sayıda tedarikçi seçimi problemlerine yönelik çalışma bulunmakla beraber, tedarikçilerin faaliyet gösterdiği sektör ya da tedarik edilecek ürünün özellikleri gereği tek bir çözümden bahsedilememektedir. Ayrıca, tedarikçi seçim probleminin birden fazla kritere göre tedarikçilerin aynı anda değerlendirilmesini gerektirdiğinden çözüm yaklaşımları arasında ÇKKV yöntemleri geniş bir yer tutmaktadır.

Bu çalışmada, çoğu sektörde depolama ve taşıma sırasında sıklıkla kullanılan ahşap palet tedarik süreci içerisinde tedarikçi seçim problemi ele alınmaktadır. Tedarikçi seçim probleminde ele alınan kriterler tedarik edilecek ürünün doğası ve işletmenin faaliyet gösterdiği sektöre göre farklılık gösterse de kalite, fiyat, teslimat zamanı ile sürdürülebilirlik gibi kriterlerin genel olarak çalışmalarda ortak bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Ahşap palet tedarik edilmesinden tedarikçi seçimine odaklanan bu çalışmada da literatüre paralel olarak alınan bu kriterlere ek olarak firma yeterliliği, tedarikçinin geçmiş performansı ve tedarikçini şikayetleri yönetebilmesi kriterleri seçim sürecine dahil edilmiştir.

Tedarikçi seçimi probleminin çözümünde ise hangi ÇKKV yöntemlerinin seçileceğine ilişkin tek bir yöntem önerilememektedir. Yöntemlerin literatüre kazandırılma tarihlerine göre yazılan makale sayısı da artış göstermektedir. Bu nedenle uygulanacak ÇKKV yönteminin seçiminde literatürde en fazla yer almış olan yöntemin seçimi gibi bir yaklaşımın doğru olmayacağı aşikardır. ÇKKV yönteminin seçimine ilişkin bir algoritmanın da sunulmuyor olması çeşitli yöntemlerin bir arada kullanıldığı çok sayıda makalenin incelenmesini gerektirmektedir. Bu çalışmada da hangi ÇKKV yöntemlerinin beraber kullanılacağına karar verilirken literatürde son yıllarda yapılan çalışmalara bakılarak karar verilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak, son yıllarda objektif ağırlıklandırma yöntemlerinden birisi olan MEREC ve ARAS yöntemlerinin seçilmesine karar verilmiştir. MEREC yönteminin literatüre yeni kazandırılan bir yöntem olması ve ARAS ile entegre edilerek kullanılmasına yönelik az sayıda çalışma olması nedeniyle bu iki yöntem seçilmiştir.

Kriterlerin objektif ağırlıklandırılması için uygulanan MEREC yöntemine göre, fiyat ve tedarikçinin geçmiş performansı kriterlerinin öne çıktığı yani en yüksek ağırlık değerine sahip olduğu görülmüştür. İşletme karlılığı üzerinde birinci etkiye sahip olduğu düşünülen tedarik edilen mamulün fiyatının en yüksek ağırlıklardan birine sahip olması literatür ile benzerlik göstermektedir. Her ne kadar tedarikçi seçiminde fiyatın tek başına yeterli olmayacağı söylene bile en yüksek ağırlığa sahip kriterler arasında yer alacağı beklenmelidir. Tedarikçinin geçmiş performansının yüksek olması yani tedarik eden işletmenin istek ve beklentilerinin tedarikçi tarafından karşılanıyor oluşu, gelecekte yine o tedarikçi ile çalışılması noktasında itici bir güç olacaktır. En düşük ağırlık değerine sahip olan kriterin çevreye duyarlılık olması tedarik edilen ürünün ahşap palet olmasından kaynaklı olduğu düşünülebilir. Ayrıca plastik ve metal kullanılan işletmelerde sürdürülebilir TZY kapsamında ahşap palet kullanımının literatürde öneriliyor olması zaten bu kriterin neden en düşük kriter ağırlığına sahip olduğunu gösteren bir unsurdur. Uygulamada MEREC yöntemi ile

belirlenen objektif kriter ağırlıkları kullanılarak ARAS yöntemi ile tedarikçiler sıralanmıştır. Sıralama sonucunda Tedarikçi 1 birinci sırada yer almıştır. Onu sırasıyla Tedarikçi 2, Tedarikçi 3 ve Tedarikçi 4 takip etmiştir.

Firmaların tedarikçi seçimine yönelik olarak ilgili satın alma departmanlarının değerlendirme kriterlerini özenle belirlemeleri ve sektörün önem verdiği ölçütleri sürece dahil etme noktasında seçici olmaları gerekmektedir. Özellikle teslimat ve fiyat gibi faktörlerin ağırlıkta olduğu bir seçim süreci yerine rekabet edebilirlik, sürdürülebilirlik gibi kavramların etken olduğu kriterlerin de sürece dahil edilebilmesi, acımasız rekabet koşullarında müşteri ihtiyaç ve beklentilerinin karşılanması amacıyla katkıda bulunarak, kalitenin yukarı çekilmesini sağlayabilecektir. Tedarikçileri ile yükselen bir firma pazardaki rakiplerine karşı önemli bir avantaj kazanacaktır. Bunun başarılabilmesi için ÇKKV yöntemlerinin tedarikçi seçim süreçlerinde karar vericilere yol gösterici olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Tedarikçi seçim süreçlerine çeşitli ÇKKV yöntemlerinin dahil edilmesi sonucunda tedarikçi sıralamalarının birbirlerine çok yakın olması durumunda karar vericiler bu yöntemlere bulanık küme teorisini de dahil edebilirler. İleride ÇKKV bazlı karar destek sistem ve yazılımlarının geliştirilerek işletme karar problemlerine uygulanabilmesinin sağlanması süreçlerin analitik olarak ele alınmasında önemli bir avantaj sağlayacaktır. Bu çalışmanın sonuçları bakımından yalnızca bir işletme ile sınırlandırıldığı ve karar probleminin gereklerinin ilgili işletmenin iş süreç ve çevresinden etkilenmesi sonucu yapılandırıldığı göz önüne alınmalıdır.

## KAYNAKÇA

- Ali, R. M., Nipu, A. S., ve Khan, S. (2023). A decision support system for classifying supplier selection criteria using machine learning and random forest approach. *Decision Analytics Journal*, 7(2023).
- Behera, D. K., ve Beura, S. (2023). Supplier selection for an industry using MCDM techniques. *Materials Today: Proceedings*, 74(2023). 901-909.
- Bektaş, S. (2022). Türk Sigorta Sektörünün 2002-2021 Dönemi için MEREC, LOPCOW, COCOSO, EDAS ÇKKV Yöntemleri ile Performansının Değerlendirilmesi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 16(2), 247-283.
- Bektaş, S. (2022). Türkiye'deki Kamu Sermayeli Bankaların Sürdürülebilirlik Performanslarının Hibrit ÇKKV Model ile Değerlendirilmesi 2014-2021 Dönemi MEREC-ARAS Modeli Örneği. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 23(4), 426-442.
- Bozarth, C., ve Handfield, R. (2019). *Introduction to Operations and Supply Chain Management*. London: Pearson.
- Chai, N., Zhou, W., ve Jiang, Z. (2023). Sustainable supplier selection using an intuitionistic and interval-valued fuzzy MCDM approach based on cumulative prospect theory. *Information Science*, 626(2023), 710-737.
- Cooper, M. C., ve Ellram, M. L. (1993). Characteristics of Supply Chain Management and the Implications for Purchasing and Logistics Strategy. *The International Journal of Logistics Management*, 4(3), 13-24.
- Çakın, E., ve Özdemir, A. (2013). Tedarikçi Seçim Kararında Analitik Ağ Süreci (ANP) ve ELECTRE Yöntemlerinin Kullanılması ve Bir Uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 15(2), 339-364.
- Çakır, E., ve Can, M. (2019). Best-Worst Yöntemine Dayalı ARAS Yöntemi ile Dış Kaynak Kullanım Tercihinin Belirlenmesi: Turizm Sektöründe Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(3), 1273-1300.
- Çalık, A. (2023). Bulanık AHP-Bulanık ARAS Yöntemlerine Dayalı Dayanıklı Tedarikçi Seçimi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 275-296.
- Çiçekli, U. G., ve Nazlı, A. (2023). AHP ve TOPSIS Entegrasyonu ile Termoteknik Sektöründe Faaliyet Gösteren Bir Firmada Tedarikçi Seçimi. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(1), 37-51.

- Dadelo, S., Turskis, Z., Zavadskas, E. K., ve Dadeliene, R. (2012). Multiple Criteria assessment of elite security personal on the basis of ARAS and expert methods. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 46(4), 65-88.
- Dağdeviren, M., & Erarslan, E. (2008). Promethee Sıralama Yöntemi ile Tedarikçi Seçimi. *Journal of the Faculty of Engineering and Architecture of Gazi University*. 23(1), 69-75.
- Dickson, G. W. (1966). An Analysis Of Vendor Selection Systems And Decisions. *Journal of Purchasing*, 2(1), 5-17.
- Drugun, M., Serin, H., ve Şahin, Y. (2015). Palet Üretim İşçilerinin Çalışma Ortamı ve İş Kazaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 3(3), 545-548.
- Ecer, F. (2016). ARAS Yöntemi Kullanılarak Kurumsal Kaynak Planlaması Yazılımı Seçimi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 8(1), 89-98.
- Ecer, F., ve Küçük, O. (2008). Tedarikçi Seçiminde Analitik Hiyerarşi Yöntemi ve Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 355-369.
- Ellram, L. M. (1990). The Supplier Selection Decision in Strategic Partnerships. *Journal of Purchasing Materials management*, 26(4), 8-14.
- Fidan, Ü. (2022). Portföy Çeşitlendirme Kararı için Bitcoin Bir Alternatif Olabimir mi? MEREC Tabanlı VIKOR yaklaşımı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13(2), 526-545.
- Fu, Y.-K. (2019). An integrated approach to catering supplier selection using AHP-ARAS- MCGP methodology. *Journal of Air Transport Management*, 75, 164-169.
- Gökler, H. S., ve Boran, S. (2023). A novel resilient and sustainable supplier selection model based on D-AHP and DEMATEL methods. *Journal of Engineering Research*.
- Güleş, H. K., Çağlıyan, V., ve Şener, T. (2014). Hazır Giyim Sektöründe Analitik Hiyerarşi Prosesi Yöntemine Dayalı Tedarikçi Seçimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31.1), 159-170.
- Gupta, S., Soni, U., ve Kumar, G. (2019). Green supplier selection using multi-criterion decision making under fuzzy environment: A case study in automotive industry. *Computers & Industrial Engineering*, 136(2019), 663-680.
- Hajiaghaei-Keshteli, M., Cenk, Z., Erdebilli, B., ve Özdemir, Y. S. (2023). Pythagorean fuzzy TOPSIS method for green supplier selection in the food industry. *Expert Systems with Applications*, 224, 120036.
- Houlihan, J. B. (1985). International Supply Chain Management. *International Journal of Physical Distribution & Materials Management*, 15(1), 22-38.
- Ivanov, D., Tsipoulanidis, T., ve Schönberger, J. (2017). *Global Supply Chain and Operations Management: A Decision Oriented Introduction to the Creation of Value*. Switzerland: Springer.
- Jones, T. C., ve Riley, D. W. (1985). Using Inventory for Competitive Advantage through Supply Chain Management. *International Journal of Physical Distribution & Materials*, 15(5), 16-26.
- Keleş, N. (2023). A Multi-Criteria Decision-Making Framework Based on the MEREC Method for the Comprehensive Solution of Forklift Selection Problem. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 18(2), 573-590.
- Keleş, N. (2023). MEREC ve Entropi Yöntemleriyle Yük Kaldırma Platformu Seçiminde Kullanılan Kriterlerin Ağırlıklarının Belirlenmesi. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 1323-1337.
- Kenger, M. D., ve Organ, A. (2017). Banka Personel Seçiminin Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinden Entropi Temelli Aras Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(4), 152-170.
- Keshavarz-Ghorabae, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., ve Turskis, Z. (2021). Determination of Objective Weights Using a New Method Based on the Removal Effects of Criteria (MEREC). *Symmetry*, 13(3), 1-20.

- Macit, N. Ş. (2023). Tedarikçi Seçimi Probleminin AHP Temelli MAIRCA Yöntemi ile Çözümü. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (37), 42-63.
- Madenoğlu, F. S. (2019). Bulanık Çok Kriterli Karar Verme Ortamında Yeşil Tedarikçi Seçimi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 7(4), 1850-1869.
- Manik, H. M. (2023). Addressing the supplier selection problem by using the analytical hierarchy process. *Heliyon*, 9(2023), e17997.
- Masters, J. M., & La Londe, B. J. (1994). Emerging Logistics Strategies: Blueprints for the Next Century. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 24(7), 35-47.
- Mavi, R. K. (2015). Green supplier selection: a fuzzy AHP and fuzzy ARAS approach. *Int. J. Services and Operations Management*, 22(2), 165-188.
- Mentzer, J. T., DeWitt, W., Keebler, J. S., Min, S., Nix, N. W., Smith, C. D., ve Zacharia, Z. G. (2001). Defining Supply Chain. *Journal of Business Logistics*, 22(2), 1-25.
- Monczka, R. M., Handfield, R. B., Guinipero, L. B., ve Patterson, J. L. (2009). *Purchasing and Supply Chain Management*. South-Western: Cengage Learning.
- Nasrollahi, S., Kazemi, A., Jahangir, M.-H., ve Aryaee, S. (2023). Selecting suitable wave energy technology for sustainable development, an MCDM approach. *Renewable Energy*, 202(2023), 756-772.
- Özdağoğlu, A., Işıldak, B., ve Keleş, M. K. (2022). MEREC Tabanlı CoCoSo Yöntemiyle Uçuş Okullarının Uçak Seçimlerinin Değerlendirilmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 708-719.
- Özdemir, A. (2010). Ürün Gruplarının Temelinde Teariki Seçim Probleminin Ele Alınması ve Analitik Hiyerarşi Süreci ile Çözümlemesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 12(1), 55-84.
- Özel, B., ve Özyörük, B. (2007). Bulanık Aksiyomatik Tasarım ile Tedarikçi Firma Seçimi. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 22(3), 415-423.
- Paradowski, B., ve Szyjewskib, Z. (2022). Comparative analyses of multi-criteria methods Comparative analyses of multi-criteria methods in supplier selection problem in supplier selection problem. *Procedia Computer Science*, 207(2022), 4593-4602.
- Rahman, M., Bari, M. A., Ali, S. M., ve Taghipour, A. (2022). Sustainable supplier selection in the textile dyeing industry: An integrated multi-criteria decision analytics approach. *Resources, Conservation & Recycling Advances*, 15, 200117.
- Rani, P., Mishra, A. R., Saha, A., hezam, İ. M., ve Pamucar, D. (2021). Fermatean fuzzy Heronian mean operators and MEREC-based additive ratio assessment method: An application to food waste treatment technology selection. *International Journal of Intelligent Systems*, 37(3), 2612-2647.
- Rasmussen, A., Sabic, H., Saha, S., ve Nielsen, I. E. (2023). Supplier selection for aerospace & defense industry through MCDM methods. *Cleaner Engineering and Technology*, 12(2023), 100590.
- Ross, D. F. (1998). *Competing Through Supply Chain Management: Creating Market-Winning Strategies Through Supply Chain Partnerships*. Springer New York, NY.
- Saputro, T. E., Figueira, G., ve Almada-Lobo, B. (2023). Hybrid MCDM and simulation-optimization for strategic supplier selection. *Expert Systems With Applications*, 219(2023), 119624.
- Satici, S. (2022). MEREC Temelli WASPAS Yöntemiyle Üniversitelerin Girişimci ve Yenilikçi Performanslarının Değerlendirilmesi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 17(2), 106-128.
- Sharma, J., ve Tripathy, B. B. (2023). An integrated QFD and fuzzy TOPSIS approach for supplier evaluation and selection. *The TQM Journal*, 1754-2731.
- Soner, S., ve Önüt, S. (2006). Multi-Criteria Supplier Selection: An Electre-AHP Application. *Journal of Engineering and Natural Sciences*, 110-120.
- Song, W., Xu, Z., ve Liu, H.-C. (2017). Developing sustainable supplier selection criteria for solar air-conditioner manufacturer: An integrated approach. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 79(2017), 1461-1471.

- Stevens, G. C. (1989). Integrating the Supply Chain. *International Journal of Physical Distribution & Materials Management*, 19(8), 3-8.
- Stock, J. R., ve Boyer, S. L. (2009). Developing a consensus definition of supply chain management: a qualitative study. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 39(8), 690-711.
- Taherdoost, H., ve Brard, A. (2019). Analyzing the Process of Supplier Selection Criteria and Methods. *Procedia Manufacturing*, 32(2019), 1024-1034.
- Toslak, M., Aktürk, B., ve Ulutaş, A. (2022). MEREC ve WEDBA Yöntemleri ile Bir Lojistik Firmasının Yıllara Göre Performansının Değerlendirilmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 33, 363-372.
- Weber, C. A., Current, J. R., ve Benton, W. C. (1991). Vendor selection criteria and methods. *European Journal of Operational Research*, 50(1991), 2-18.
- Yıldırım, B. F. (2015). Çok Kriterli Karar Verme Problemlerinde ARAS Yöntemi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(9), 285-296.
- Yıldırım, B. F., ve Timor, M. (2019). Bulanık ve Gri COPRAS Yöntemleri Kullanılarak Tedarikçi Seçim Modeli Geliştirilmesi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(2), 283-210.
- Yılmaz, N. (2023). Ambalaj Makineleri İmalat Sektöründe Tedarikçi Seçimi: Bütünleşik Bir Çok Kriterli Karar Modeli. *Uluslararası Toplum Bilimler Dergisi*, 7(1), 122-149.
- Yalman, İ. N., Koşaroğlu, Ş. M., ve Işık, Ö. (2023). 2000-2020 Döneminde Türkiye Ekonomisinin Makroekonomik Performansının Merce-Lopcow-Marcos Modeliyle Değerlendirilmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, (664), 57-86.
- Yavuzylmaz, O., ve Başar, R. (2023). Küçük ve Orta Ölçekli Üretim İşletmeleri İçin Tedarikçi Seçim Probleminin Nötrosifik AHP, TOPSIS ve VIKOR Yöntemiyle Değerlendirilmesi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 14(1), 259-294.
- Yenilmez, S., ve Ertuğrul, İ. (2023). Laptop selection with MEREC Based WASPAS Method. *Business Economics and Management Research Journal*, 6(1), 18-27.
- Yerli, M., ve Öztürk, D. (2023). AHP-TOPSIS Yöntemine Dayalı Tedarikçi Seçimi: Ahşap Sektöründe Bir Uygulama. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13, 147-168.
- Zavadskas, E. K., Turskis, Z., e Vilutiene, T. (2010). Multiple criteria analysis of foundation instalment alternatives by applying Additive Ratio Assessment (ARAS) method. *Archives of Civil and Mechanical Engineering*, 10, 123-141.
- Zeydan, M., Çolpan, C., ve Çobanoğlu, C. (2011). A Combined Methodology for Supplier Selection and Performance Evaluation. *Expert Systems with Applications*, 38(3), 2741-2751.



## Küreselleşme ve Ekonomik Büyümenin Tüketim Üzerindeki Etkisi: BRICS Ülkelerinden Kanıtlar

**Gülferah ERTÜRKMEN**

Dr. Öğr. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi,  
Göksun Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu  
gbozkaya@ksu.edu.tr  
<https://orcid.org/0000-0003-2239-0241>

Makale Başvuru Tarihi : 05.08.2023

Makale Kabul Tarihi : 02.10.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10004475

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

Küreselleşme,  
Ekonomik Büyüme,  
Tüketim

21. yüzyıl, siyasi gelişmeler ve küresel ekonomik düzende hızlı ve önemli değişikliklere tanıklık eden bir dönemdir. 2008 küresel krizi, bu değişim sürecini derinleştirerek farklı boyutlar kazandırmıştır. Ana ekonomik göstergeleri incelediğimizde, son on yılda Batılı ülkelerde gerileme yaşanırken, gelişmekte olan ülkelerin daha üst sıralara doğru ilerlediğini görmekteyiz. 2000'lerin başından itibaren hızlı ekonomik büyüme ve yabancı yatırımlar için cazip bir merkez haline gelmeleriyle dikkat çeken ekonomiler arasında, Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve sonradan bu gruba katılan Güney Afrika'nın oluşturduğu BRICS ülkeleri öne çıkmış ve birçok analizin odak noktası olmuştur. Küreselleşme, ulusların birbirinden etkilenmesi ve birbirine yakınlaşması olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır. Nitekim küreselleşme ile birlikte uluslar sosyal, politik, ekonomik, tüketim, beslenme vs. birçok yönden birbirinden etkilenmektedir. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı BRICS ülkeleri için küreselleşme ve ekonomik büyümenin tüketim üzerindeki etkisini ortaya koymaktır.

1990-2021 dönemini kapsayan ampirik analizlerde öncelikle değişkenlerin yatay kesit bağımlılık ve modelin katsayı dağılımlarının özellikleri incelenmiştir. Değişkenlerin yatay kesit bağımlılığına ve modelin katsayılarının heterojen dağılıma sahip olduğu tespit edildikten sonra AMG katsayı yöntemi ile tahminler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre BRICS ülkeleri için küreselleşmenin tüketim harcamalarını arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Küreselleşme alt bileşenlerinin tüketim harcamalarını negatif yönde etkilediği görülmüştür.

### **The Impact Of Globalization And Economic Growth On Consumption: Evidence From Brics Countries**

#### Abstract

**Keywords:**

Globalization,  
Economic Growth,  
Consumption

The 21st century has witnessed rapid and significant changes in political developments and the global economic order. The 2008 global crisis has deepened this process of change and added new dimensions. An analysis of the main economic indicators shows that over the last decade, Western countries have declined, while developing countries have moved up the ranks. Since the early 2000s, the BRICS countries - Brazil, Russia, India, China, India, China, Brazil, Russia, India, India, China and South Africa - have been the focus of many analyses, attracting attention with their rapid economic growth and becoming an attractive center for foreign investment. It would not be wrong to define globalization as the influencing and convergence of nations. Indeed, with globalization, nations are influenced by each other in many aspects such as social, political, economic, consumption, nutrition, etc. Therefore, the aim of this study is to reveal the impact of globalization and economic growth on consumption for BRICS countries.

In the empirical analyses covering the period 1990-2021, firstly, the characteristics of the cross-sectional dependence of the variables and the coefficient distributions of the model were examined. After



*determining that the variables have horizontal cross-sectional dependence and the coefficients of the model have heterogeneous distributions, estimations were made with the AMG coefficient method. According to the results obtained, it is concluded that globalization increases consumption expenditures for BRICS countries. Globalization sub-components have a negative effect on consumption expenditures.*

## GİRİŞ

İnternet çağı olarak başlayıp tüm dünyayı etkisi altına alarak anlık iletişimler, pazarlamalar ve haberleşmeler sağlayan teknolojik gelişmeler globalleşmenin en önemli yapı taşıdır. Öyle ki tüketim eğilimlerini ve tüketici davranışlarında önemli derecede etkileyen bu husus günümüzde birçok ekonomik değişiminde kaynağında yer almaktadır. Üretilen mal ve hizmetlerin kilometrelerce uzakta satışa sunulabilmesi pazarlanabilmesinin yanı sıra tüketicilerin homojen bir ortam oluşturması karşısında tercih seçeneklerinin artması, beklentilerin yükselmesi ve beraberinde artan tüketim eğilimleri de oluşmaktadır. Pazarlama kaynaklı oluşturulan yapay harcama ortamları tüketiciler üzerinde tüketim eğilimlerini değiştirici bazı etkiler oluşmaktadır. Özel günler olarak ortaya atılan (babalar ve anneler günü, sevgililer günü v.b.) harcama gün ve dönemleri ekonomiye olumlu bir hareketlilik sağlamış olsa da tüketim eğilimini konusunda bir artışa neden olmaktadır.

Kültürel farklılıklar, etnik tercihler, önemli ve özel görülen eğilimler bunların hepsi küreselleşmenin beraberinde dünyada ekonomik etkiler oluşturmaktadır. Küreselleşmeyle artan iletişim ağları sayesinde gelişen pazarlama teknikleri ve ihtiyaçların yön değiştirmesine yönelik oluşturulan algılar tüketici davranışlarını da etkisi altına almaktadır. İnternetin yaygın olarak tüm tüketici grupları tarafından her gün artan kullanımı küresel bir pazar oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Toplumların kültürleri tüketim eğilimini açıkça ortaya koyan en önemli unsurlardan birisi olduğu için tüketim eğilimine yönelik çalışmalarda dikkat edilmesi gereken bir konudur. Kültürel değişim eğilimleri tüketim davranışlarına yön verdiği için küresel pazarın dikkat etmesi gereken en önem kısımdır. Tüketim harcamaları ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılık göstermesi kaçınılmazdır. Tüketim eğilimleri; yaş, cinsiyet, eğitim, gelişmişlik düzeyleri harcamalara da yansımaktadır.

Yer altı ve yeryüzü değerlerinin kullanılması ve pazarlanması hususunda küreselleşmenin etkisiyle yeni ürünlerin üretilerek pazarlanması, yeni tüketicilere ulaşarak küresel ekonomiye katkı sağlamaktadır. Eğitim gibi birçok hizmet sektöründe de küreselleşmenin etkisiyle yeni pazarlama alanlarında tüm dünyaya hizmet sunulmasıyla yeni tüketim alanlarının oluşturulması ve tüketim eğilimlerine yön verilmesi mümkün hale gelmektedir. Aklımıza gelecek birçok sektörde küreselleşmenin tüketici davranışlarına yönelik etkisi yadsınamayacak kadar büyüktür. Bu durum yapılan araştırmalar tarafından da desteklenmektedir. Birçok araştırmacı bu konuyu farklı açılardan ele alarak incelemeye almıştır.

Küreselleşmenin bölge ve ülke ekonomileri üzerindeki etkilerinin yanında bireysel iktisadi davranışlar üzerinde de etkilerinin olması kaçınılmazdır. Şöyle ki küreselleşme ile beraber bireylerin tutum, zevk ve tercihlerinin değişmesi ile bunlara bağlı olarak da tüketim ve tasarruf eğilimleri değişecektir. Nitekim bir ekonomi için yatırım harcamaları nasıl önemli ise tüketim harcamaları da ekonominin dinamikliği açısından önemlidir. Bu noktadan hareketle bu çalışmanın amacı küreselleşmenin tüketim harcamaları üzerindeki etkisi ortaya koymaktır. Çalışma 1990- 2021 dönemini kapsayacak şekilde Dünya Bankası ve KOF İsviçre Ekonomi Enstitüsünden elde edilen verileri kapsamaktadır. Çalışmada öncelikle yapılacak analizlerde kullanılacak yöntemlerin doğru seçilmesi için serilerin yatay kesit bağımlılığı içerip içermediği sahip olup olmadığı araştırılmıştır. Yatay kesit bağımlılığını tespit etmek amacı ile, Pesaran (2004) tarafından geliştirilen  $[[CD]]_m$  testi kullanılmıştır. Serilerin heterojenlik-homojenlik durumuna Swamy (1970) tarafından geliştirilen S testi ve bu testin geliştirilmiş haline ortaya koyan Pesaran (2004)'ın Delta testi kullanılmıştır. Daha sonraki aşamada elde edilen sonuçlara göre AMG katsayı tahmincisi kullanılmıştır. Bu

çalışmanın küreselleşme ve ekonomik büyümenin tüketim harcamaları üzerine etkisini ele alan nadir çalışmalardan olması bakımından literature katkı sağlaması beklenmektedir.

## LİTERATÜR

Literatür taramasında küreselleşmenin tüketim harcamaları üzerindeki etkisini doğrudan ele alan çalışmalar sınırlı sayıda olup; küreselleşme ve ekonomik büyümenin tüketim üzerindeki etkisini kapsayan çalışmaya rastlanmamıştır.

Konya ve Ohashi (2004), 1985-1999 tarihlerini kapsayan dönemlerde OECD ülkelerini kapsayan araştırmasında, hane halkının tüketim mallarının harcama payları, sanayileşmiş ülkeler arasında yakınsamanın varlığını ele almıştır. Çalışmasında yapmış olduğu Panel veri analizi sonucunda tüketim kalıplarının küreselleşmenin etkisiyle pazarların uluslararası entegrasyona yönelik uyum süreçleriyle beraber yaygınlaşmış olan internet kullanımıyla değişime uğradığını söylemiştir. Bu durumun gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde de paralel olarak ilerlediğini savunmuştur.

Coşkun (2011) çalışmasında AVM'lerin insanların tüketim alışkanlıkları üzerindeki etkisini araştırmayı hedeflemiştir. Özellikle de AVM'de oluşturulan satış politikaların tüketici davranışları üzerindeki yoğunlaşılma alan olmuştur. Yapılan inceleme sonucunda bu mekânlarda oluşturulan satış politikaları tüketicilerin dikkatini çekip; onları; gerçekten hayattan uzaklaştıran, gösteriş odaklı bir dünya içine iten bir olgu haline almıştır. Böylelikle tüketimin bireyler üzerinde baskın bir hal alması hedeflenmiştir.

Ritzer'e (2011) çalışmasında, Amerika Birleşik Devletlerinin 2. Dünya savaşında önemli bir oynayarak ve günümüzde küresel bir güç haline gelmesi üzerinde durmuştur. Tüketim toplumu kavramının oluşmasında ekonomik zorlukların etkili olduğu ve ABD'nin savaşın ardından krizi fırsata çevirerek, önemli bölgelere mal ihracatı gerçekleştirdiği görülmüştür. Küreselleşmeyle beraber tüketim mallarına tüm ülkelerin erişmiştir. Dünyanın pek çok yerinde kullanılan bir kredi kartı olan Visa ve Master Card kartlar hem turist sayısında artışa neden olmuş hem de kişisel tüketimleri artırmıştır. Ayrıca sosyal medyanın da kültürel küreselleşme alanında önemli bir gelişme olduğu; toplumun tüketim kalıplarını nasıl etkilediği üzerinde durmuştur.

Bu alanda yapılan başka bir çalışma ise turizm sektöründeki ve yiyecek tüketimi arasındaki etkiyi araştırmak üzere Mak vd. (2011) tarafından yapılmıştır. Yazarlar bu çalışmalarında küreselleşmenin yerel gastronomi klasiklerine ve niteliklerine yeniden bir yön verme konusunda önemli bir etkiye sahip olduğunu söylerken, itici bir güç de olabileceğine yönelik savunma yapmışlardır.

Sungur (2011), Türkiye'deki alışveriş merkezleri ve tüketim konularında var olan ve sınırlı literatürde olan sınırlı verileri, genel ve analitik bir biçimde ele almıştır. Ayrıca bu verileri fenomenolojik bir yaklaşımla değerlendirerek tüketimin küreselleşmesine yönelik, alışveriş merkezlerinin, kapitalizmin etkisinde kaldığını, tüketimin kontrol edilerek artırılmasına yardım eden uyumlu bir sosyal alana sahip olduğunu savunmuştur. Yazar, alışveriş yerlerinde tüketiciyi kontrol altına tutarak tüketim faaliyetini kolaylaştırmak amacıyla bilinçli bir şekilde planlanmış bir forma sahip olduğu; yeni tüketim yerlerinin tüketicileri ihtiyaçlarının ötesinde, sadece istediği için birçok ürünü veya hizmet satın almaya yönlendirerek kendilerini iyi hissettirecek yeme-içme, eğlence vb. farklı imkânlar sunan, bu yanı sıra kapitalizme destek vererek devam etmesini sağlayan "kapalı sosyal yerlere" dönüştükleri çalışma sonucunda sunmuştur.

Unger ve Raab (2015) ise çalışmalarında Çin ve Almandaki tüketici davranışlarını ele alarak iki ülkeyi tüketici davranışları ve harcamaları yönünde karşılaştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda tüketicilerin eğilimlerin genellikle zorunlu alıcı yüzdesi aralığında olduklarının ve her iki ülke de kadınlar arasında daha yüksek düzeyde zorunlu alıcı yüzdesi olduğunu yönünde değerlendirmelerini paylaşmışlardır. Genel olarak

bakıldığında iki ülke arasında tüketim davranışları yönünde benzerlik olduğu kanısına varılmıştır. Bununla beraber küreselleşmenin etkisi olarak tüketim eğilimlerinde yapay ihtiyaçların arttığı ve tüketim davranışlarında değişime yönelik eğilimler olduğunu söylemişlerdir.

Nar (2015), gelişen teknolojiyle artan küreselleşmenin etkisiyle oluşan kültürel etkinin de önemli olduğunu savunduğu çalışmada özellikle sosyal medya gibi iletişim yöntemlerinin küresel ölçüde bilgi akışını hızlandırmasının kültürel iletişimi de etkilediğini savunmuştur. Küresel iletişimle oluşan bu iletişim ağının tüketici davranışlarını etkilediğini ve kredi kartı gibi araçlarla kolay alışveriş ortamının oluşturularak özel günler adı altında yapay harcama alanlarının oluşturulduğunu çalışmada belirtmiştir. Bu ortamın küresel tüketici harcamaları üzerindeki eğilimine marka sadaketiğinin öncülük ettiğini çalışma sonucunda belirtmiştir.

Karanfil (2015) ise çalışmada, katılımcıların dünya çapında markaları küresel olarak daha az bilinen yerel markalara tercih etme eğilimine yöneldiklerine dair önemli niteliksel bilgiler paylaşmıştır. Çalışma sonucunda Türk insanının diğer ülkelere nazaran küresel markalara karşı eğiliminin daha fazla olduğunu savunmuştur.

Jung vd. (2016), çalışmalılarında panel verilerle kredi kartı işlemlerine ilişkin 11.225 müşterinin perakende işlemlerini ele almıştır. MERS salgıyla Güney Kore'deki tüketici harcamalarındaki değişime yönelimin etkilerini araştırmalarına konu edinmişlerdir. Yapılan çalışmaya göre elde edilen ampirik bulgular, salgının kişisel tüketime dair etkilerinin azaltıcı yönde olduğunu göstermiştir. Başka bir ifadeyle harcamalarda azalmalar olmuştur. Yaşanan salgının etkisiyle tüketicilerin kendilerini olası riskten korumak adına geleneksel alışveriş yöntemlerinden vazgeçerek e- ticarete yönelmeleri yönünde olmuştur. Ayrıca bulgular bu azalmanın %7,31 oranında tüketimin azaldığını göstermektedir. Diğer önemli bir önemli sonuç ise psikolojik faktörlerin yaşanan salgın sürecinde işlem hacmini azaltma yönünde oldukça etkili olduğunu göstermiştir.

Özbey (2018) küreselleşmenin tüketim toplumunu nasıl etkilediği üzerine yaptığı çalışmada, ger toplumun tüketim alışkanlıklarının farklılığı üzerinde durmuştur. Küreselleşme ulaşım ve iletişim teknolojileri aracılığıyla farklı tüketim kalıpları sunmuştur. Yapılan incelemede, küreselleşmeyle beraber toplumların tüketim toplumu haline geldiği ve aslında yaşamımızın devam etmesi için bir araç olan tüketimin artık amaç haline geldiği tespit edilmiştir.

Küreselleşmenin yoğun olduğu 1995-2017 yıllarını kapsayan tarihlerde tüketici davranışlarını çalışmada ele alan Hanus(2018), tüketicilerin yiyecek davranışları üzerindeki etkileri, süpermarket alışverişlerinde yiyecek satın alma davranışları, fastfood restoranlarında yemek yeme hizmetlerinin sunumlarındaki rahatlığın yanında bir de benzersiz deneyimler arama gibi davranışların birbiriyle yakından ilişkili olduğunu savunmaktadır.

Ahmadov (2019) yapmış olduğu çalışmada küreselleşmeyle kültürel ve ekonomik sınırların boyut değiştirerek kaybolmasıyla iletişim araçlarında ve teknolojiye meydana gelen değişimleri ele almıştır. Araştırmasında, teknoloji ve iletişim araçlarında oluşan değişimlerin ekonomik ve kültürel sınırların tam olarak ortadan kalktığını savunmaktadır. Bu duruma ortamı sağlayan en büyük unsurun ise sosyal medya (Facebook, Instagram, Twitter vb.) olduğunu çalışmada aktarmaktadır. Öyle ki batı toplumlarının kendi mallarını üreterek sosyal meda aracılığıyla satışlarını da gerçekleştirmektedirler. Günümüzde tüketiciler kültürel küreselleşmenin de etkisiyle homojen bir tüketim davranışı eğilimini girmişlerdir. Küreselleşmenin beraberinde Tüketim kalıplarının oluşmuş olması tüketici eğilimlerinde de önemli bir etkiye sahiptir.

Yeganeh (2019) ise çalışmada multidisipliner bir yaklaşımla küresel çerçevede ortaya çıkan tüketim kalıplarını incelemiştir. Bu incelemede tüketime yönelik yedi ana kalıp belirlemeye çalışarak; küresel orta

sınıfın yükselmesi, kentsel tüketim, küreselleşme, ürün yaşam döngülerinde yaşanan kısılması, tüketicilerin artan ilgisinin oluşturduğu maliyet, dijital tüketiciler ve ortak tüketim olarak belirlenmiştir. Çalışmada sonucunda küreselleşme ve dijitalleşme arasında belirlenen yakın ilişkinin tüketim kalıplarının belirlenmesinde önemli bir yere sahip olduğu savunulmuştur.

Oluç ve Gövdere (2020), yaptıkları çalışmada Türkiye'deki tüketici harcamalarının küreselleşme ile olan ilişkisini VAR ve nedensellik yöntemleriyle incelemişlerdir. Çalışma sonucunda hane halkı tüketim harcamalarının küreselleşme ile iki yönlü bir nedensellik ilişkisi içerisinde olduğunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca yapılan araştırmaya göre seriler arasında uzun dönemli ilişkiyi gösteren herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Bu husus, serilerin etkileşim içinde olmaması ve hane halkı tüketiminin küreselleşmeden bağımsız hareket edebilmesi kapsamında değerlendirilmiştir. Yazarların öngörüsüne göre değerlendirilerek sunulan bu sonucun çeşitli değişkenlerle değerlendirilerek araştırılması durumunda daha net bulgular elde edileceğini yönündedir.

Telek ve Albayrak (2022) Türkiye'de tüketim harcamaları ile küreselleşme arasındaki ilişkiyi VAR yöntemini ile ele alarak çalışmışlardır. 1987-2020 dönemlerindeki veriler kontrol edilerek değişkenler arasındaki ilişki değerlendirmeye alınmıştır. Çalışmanın ampirik bulguları, Türkiye'de tüketici harcamaları ile küreselleşme arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını olduğu yönündedir. Çalışmada uygulanan Granger analizi sonucunda küreselleşme ile kişisel tüketim harcamaları arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Yapılan analiz, kişi başına düşen GSYİH ile tüketici harcamaları ve enflasyon arasında nedensel bir ilişki olduğuna dair kanıt niteliği taşımaktadır.

Uludağ ve Soyer (2023) çalışmalarında konuyu biraz daha farklı ele alarak tüketim davranışının gösterişe yönelik tutumu üzerine almışlardır. Alışveriş eylemi tüketimi oluşturduğunda üretim noktasında da bir talebe neden olmaktadır bu durum üretimi teşvik etmenin beraberinde bir zorunluluk halini de oluşturmaktadır. Günümüzde tüketim olgusu ihtiyaçtan ziyade kültürel bir prestij ya da statüyü de içinde barındıran bir olgu haline gelmiştir. Tüketici davranışları küresel anlamda ekonomide yer alan birçok aktör üzerinde olum ya da olumsuz etkiler yaratmaktadır. Yazarlar bu çalışmada öncelikli olarak tüketimin ilişkili olduğu ve etkilendiği olguları ele alarak gösterişçi tüketimin ortaya çıkışı ve etkilerini araştırmışlardır.

Çelik ve Burtan Doğan (2023) küreselleşmenin tüketim harcamaları üzerine etkisini ARDL sınır testi yaklaşımını kullanarak Türkiye için analiz etmişlerdir. Yapılan analizler sonucunda uzun dönem katsayı sonuçları genel küreselleşme indeksinin, sosyal küreselleşmenin ve ekonomik büyümenin tüketim harcamalarını pozitif yönde etkilediği, ekonomik küreselleşmenin negatif etkilediği sonucu elde edilmiştir. Kısa dönemde ise genel küreselleşme ve ekonomik büyümenin tüketim harcamaları üzerinde etkisi olduğu görülmüştür.

## **VERİ SETİ VE MODEL**

Küreselleşme, ulusların birbirinden etkilenmesi ve birbirine yaklaşması olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır. Nitekim küreselleşme ile birlikte uluslar sosyal, politik, ekonomik, tüketim, beslenme vs. birçok yönden birbirinden etkilenmektedir. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı da küreselleşme ve ekonomik büyümenin tüketim üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Ampirik analizler son dönemlerde genişleme durumunda olan BRICS ülkeleri için gerçekleştirilmiştir. Aslında çalışmaya BRICS'e katılması planlanan Arjantin, Mısır, İran, Birleşik Arap Emirlikleri, Etiyopya, Suudi Arabistan'da dahil edilmeye çalışılmış ancak yeni ülkeler için veri eksikliğinden dolayı dahil edilememiştir. Çalışmada genel küreselleşme endeksi ile birlikte ekonomik küreselleşme endeksi, ticari küreselleşme endeksi, finansal küreselleşme endeksi, sosyal küreselleşme endeksi ve politik küreselleşme endeksleri de modele dahil edilmiştir. Böylelikle genel küreselleşme ile birlikte küreselleşmenin alt bileşenlerinin de tüketim üzerindeki etkisinin araştırılması hedeflenmiştir. Tüketim göstergesi olarak da nihai tüketim harcamaları (% GSYH) alınmıştır. Ekonomik büyüme göstergesi olarak da yıllık büyüme oranı alınmıştır. Veri seti yıllık frekanslı

olup 1990-2021 dönemini kapsamaktadır. Veriler Dünya Bankası ve KOF İsviçre Ekonomi Enstitüsünden alınmıştır.

Ampirik analizler Denklem 1’de ifade edilen model yardımıyla gerçekleştirilmiştir:

$$CONS_{it} = \beta_0 + \beta_1 KOF_{it} + \beta_2 KOF_{e_{it}} + \beta_3 KOF_{t_{it}} + \beta_4 KOF_{f_{it}} + \beta_5 KOF_{s_{it}} + \beta_6 KOF_{p_{it}} + \beta_7 GDP_{it} + \mu_{it} \quad (1)$$

Burada, t, zaman boyutunu; i, birimleri (ülkeleri);  $\beta$ , parametre katsayılarını;  $\mu$ , hata terimini ifade etmektedir. CONS, tüketim harcamalarını; KOF, küreselleşme indeksini; KOF<sub>e</sub>, ekonomik küreselleşme indeksini; KOF<sub>t</sub>, ticari küreselleşme indeksini, KOF<sub>f</sub>, finansal küreselleşme endeksini; KOF<sub>s</sub> sosyal küreselleşme endeki; KOF<sub>p</sub>, politik küreselleşme endeksleri; GDP, ekonomik büyümeyi temsil etmektedir.

## Yöntem

Çalışmada kullanılacak yöntemlerin doğru seçilmesi için serilerin yatay kesit bağımlılığı içerip içermediği sahip olup olmadığı araştırılmıştır. Yatay kesit bağımlılığını tespit etmek amacı ile, Pesaran (2004) tarafından geliştirilen  $CD_{LM}$  testi kullanılmıştır. Serilerin heterojenlik-homojenlik durumuna Swamy (1970) tarafından geliştirilen S testi ve bu testin geliştirilmiş haline ortaya koyan Pesaran (2004)’ın Delta testi kullanılmıştır. Daha sonraki aşamada elde edilen sonuçlara göre AMG katsayı tahmincisi kullanılmıştır.

## Yatay Kesit Bağımlılığı ve Heterojen-Homojenlik Testleri

Çalışmada serilerin yatay kesit bağımlılık tespiti Pesaran (2004)  $CD_{LM}$  testi ile gerçekleştirilmiştir. kullanılmıştır. Bu test  $T < N$  ve  $T > N$  durumlarında etkin sonuçlar vermesidir.

$CD_{LM}$  testi Denklem 2’deki formüle edilmektedir:

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{\rho}_{ij}^2 - 1)} \quad (2)$$

Denklemdaki N yatay kesit sayısını, T zaman boyutunu göstermektedir. Bu testin hipotezleri aşağıda belirtildiği şekildedir;

$H_0$ : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

$H_1$ : Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Modelin homojenite durumu, S testi ve Delta testi ile sınanmıştır. Literatürde homojenite durum tespiti için kullanılan Swamy (1970) tarafından geliştirilen S testi ve S testinin Pesaran (2004) tarafından geliştirilmesi ile elde edilen Delta testi Test istatistikleri Denklem 3 ve Denklem 4’te gösterilmiştir.

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \quad (3)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{\text{Var}(t, k)}} \quad (4)$$

Testlere ait hipotezler ise aşağıdaki şekildedir;

$H_0$ : Katsayılar homojendir.

$H_1$ : Katsayılar heterojendir

## AMG Katsayı Tahmincisi

Bu çalışmada modeldeki seriler arasındaki uzun dönem katsayı tahminleri Eberhardt & Bond (2009), Eberhardt & Teal (2010,2011) tarafından geliştirilen AMG tahmincisi ile elde edilmiştir. AMG seriler  $I(0)$  veya  $I(1)$  olmaları durumunda da etkin sonuçlar vermektedir. Dolayısıyla bu tahmincide birim kök ve

eşbütünlük testleri kullanılmak zorunda değildir. AMG tahmincisi prosedürü üç aşamada işlemektedir. Katsayı tahminini birinci aşaması aşağıdaki denklemle gerçekleştirilmektedir;

$$\Delta Y_{it} = b' \Delta X_{it} + \sum_{t=2}^T c_t \Delta D_t + e_{it} \rightarrow \hat{c}_t \equiv \hat{\mu}_t \quad (5)$$

İkinci aşamada,  $\hat{\mu}_t$ , birimlere has regresyonların her birini içermekte ve modeller tahmin edilmektedir.

Her bir birime ortak bir sürecin uygulandığı, alternatif olarak  $\hat{\mu}_t$ 'in bağımlı değişkenden farkı alınarak ortaya konulmaktadır.

$$Y_{it} = \alpha_i + b' X_{it} + c_i t + d_i \hat{\mu}_t + e_{it} \quad (6)$$

Üçüncü aşamada, her iki durumda da genişletilmiş ortalama grup tahmincisi, Pesaran ve Smith (1995) MG yaklaşımı ile elde edilmektedir;

$$\hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{b}_i \quad (7)$$

### Ampirik Bulgular

AMG katsayı tahmincisinin kullanılmasının ön koşulu olarak serilerin ve modelin yatay kesit bağımlılığına ve katsayı dağılımlarının heterojen dağılıma sahip olmasıdır. Bu nedenle öncelikle yatay kesit bağımlılık ve heterojenite özellikleri araştırılmıştır. Yatay kesit bağımlılık sonuçları Tablo 1'de gösterilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre tüm değişkenler için %1 istatistiksel önem düzeyinde “yatay kesit bağımlılığı yoktur” şeklindeki temel hipotez reddedilmekte, “yatay kesit bağımlılığı vardır” olan alternatif hipotez kabul edilmektedir. Diğer bir ifade ile tüm değişkenler yatay kesit bağımlılığına sahiptir.

**Tablo 1.** Yatay Kesit Bağımlılık Test Sonuçları

Değişkenler	CD <sub>lm</sub>	
	t-istatistik	olasılık
CONS	4.453 <sup>a</sup>	0.000
KOF	17.334 <sup>a</sup>	0.000
KOF <sub>e</sub>	15.387 <sup>a</sup>	0.000
KOF <sub>f</sub>	15.074 <sup>a</sup>	0.000
KOF <sub>t</sub>	10.746 <sup>a</sup>	0.000
KOF <sub>s</sub>	17.241 <sup>a</sup>	0.000
KOF <sub>p</sub>	16.687 <sup>a</sup>	0.000
GDP	7.048 <sup>a</sup>	0.000

Not: <sup>a</sup>, p<%1 istatistiksel anlamlılık düzeyini ifade edilmektedir.

Modelin heterojen-homojenlik durumunu ortaya koyan Delta ve Delta<sub>adj</sub> testi sonuçlarına Tablo 2'de yer verilmiştir. Elde edilen sonuçlardan %1 istatistiksel önem düzeyinde modelin heterojen olduğu tespit edilmiştir. Yani bu sonuç modelde yer alan yatay kesitlerin (ülkelerin) kendilerine özgü özelliklerini modelde koruduklarını göstermektedir.

**Tablo 2.** Homojenite Test Sonuçları

Homojenite Testleri	İstatistik	p-değer
Delta	9.609 <sup>a</sup>	0.000
Delta <sub>adj</sub>	10.4254 <sup>a</sup>	0.000

Not: <sup>a</sup>, p<%1 istatistiksel anlamlılık düzeyini ifade edilmektedir.

Yatay kesit bağımlılığına ile heterojen dağılıma sahip olduğu tespit edilen değişkenler ve modelin uzun dönem katsayı tahminleri AMG tahmincisi ile gerçekleştirilmiştir. Katsayı tahmin sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre panelin geneli için %5 istatistiksel önem düzeyinde genel küreselleşme tüketim harcamalarını pozitif yönde etkilemektedir. Diğer yandan küreselleşme kavramı bileşenleri düzeyinde incelendiğinde ticari, finansal ve sosyal küreselleşmenin tüketim harcamalarını istatistiki olarak anlamlı ancak negatif yönde etkilediği görülmektedir. Ekonomik büyümenin de tüketim harcamalarını negatif yönde etkilediği görülmüştür. Ülke bazlı sonuçlarda genel küreselleşmenin Rusya ve Çin'de istatistiksel olarak anlamlı şekilde tüketim harcamalarını pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik ve ticari küreselleşmenin tüketim harcamaları üzerindeki etkisi hiçbir ülke için istatistiksel anlamlılığa sahip sonuçlar elde edilememiştir. Finansal ve politik küreselleşmede sadece Çin'de; sosyal küreselleşmede Rusya, Hindistan ve Çin'de istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar elde edilmiştir. Ancak etkileşimin negatif yönlü olduğu belirlenmiştir. Ülke düzeyinde ekonomik büyüme sadece Hindistan için istatistiksel olarak anlamlı ancak negatif yönlüdür. Elde edilen sonuçlar Çelik ve Burtan Doğan (2023) ile paralel olduğu görülmüştür.

**Tablo 3.** AMG Katsayı Sonuçları

Ülkeler	KOF	KOF <sub>e</sub>	KOF <sub>t</sub>	KOF <sub>f</sub>	KOF <sub>s</sub>	KOF <sub>p</sub>	GDP
	Katsayı [p-değer]	Katsayı [p-değer]	Katsayı [p-değer]	Katsayı [p-değer]	Katsayı [p-değer]	Katsayı [p-değer]	Katsayı [p-değer]
Brezilya	0.418 [0.574]	-0.514 [0.523]	0.025 [0.953]	0.253 [0.564]	-0.362 [0.106]	0.301 [0.165]	-0.137 [0.259]
Rusya	3.840 <sup>c</sup> [0.089]	1.005 [0.565]	-1.462 [0.155]	-1.099 [0.267]	-0.925 <sup>c</sup> [0.074]	-0.277 [0.784]	-0.051 [0.691]
Hindistan	0.527 [0.388]	0.653 [0.398]	-0.505 [0.299]	-0.542 [0.182]	-0.568 <sup>a</sup> [0.002]	-0.244 [0.294]	-0.333 <sup>a</sup> [0.001]
Çin	3.109 <sup>a</sup> [0.000]	0.384 [0.614]	-0.652 [0.119]	-0.827 <sup>b</sup> [0.041]	-0.862 <sup>a</sup> [0.000]	-1.830 <sup>a</sup> [0.000]	-0.083 [0.707]
Güney Afrika	0.013 [0.979]	-0.166 [0.767]	0.087 [0.756]	0.059 [0.825]	-0.065 [0.547]	-0.064 [0.747]	0.370 [0.713]
PANEL	1.581 <sup>b</sup> [0.041]	0.272 [0.321]	-0.501 [0.073] <sup>c</sup>	-0.431 <sup>c</sup> [0.094]	-0.556 <sup>a</sup> [0.000]	-0.422 [0.249]	-0.110 <sup>b</sup> [0.016]

Not: <sup>a</sup>, <sup>b</sup> ve <sup>c</sup>, sırasıyla p<%1, p<%5, p<%10 istatistiksel anlamlılık düzeyini ifade edilmektedir.

#### 4.SONUÇ

20. yüzyılın sonlarına doğru küreselleşme sosyal, siyasal, ekonomik birçok alanda hissedilir bir olgu olarak hayatın her alanında yerini almıştır. Küreselleşmenin doğmasına ve yayılmasına olan nedenlerin neler olduğu önemli bir soru iken, küreselleşmenin etkileri de son derece önem arz eden bir durumdur. Bu noktadan hareketle, küreselleşmenin birçok etkisinden söz edilebileceği gibi, bu çalışmada küreselleşmenin tüketim üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmanın ampirik analizleri 1990-2021 dönemini kapsamakta olup, BRICS ülkeleri için gerçekleştirilmiştir.

Ampirik analizlerde öncelikle değişkenlerin yatay kesit bağımlılık özellikleri ve modelin katsayı dağılımlarının özellikleri incelenmiştir. Değişkenlerin yatay kesit bağımlılığına sahip olduğu ve modelin katsayılarının heterojen dağılıma sahip olduğu tespit edildikten sonra AMG katsayı yöntemi ile tahminler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre küreselleşmenin tüketim harcamalarını arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Küreselleşme alt bileşenlerinin tüketim harcamalarını negatif yönde etkilediği görülmüştür.

Küreselleşme kavramı yaşamın birçok alanını kapsadığı gibi, tüketimi ve buna bağlı olarak tüketim davranışlarını da etkilemektedir. Ekonomik büyümenin getirdiği refah düzeyindeki tüketim harcamalarını da uyaran bir faktör konumuna gelmektedir. Burada refah düzeyinde ki artıştan ziyade tüketim karşılanıp karşılanmadığı yani talebin yarattığı arz miktarı önem taşımaktadır. Tüketim ihtiyacının karşılanması için yararlanılan kaynak önem arz etmektedir yani tüketimin ne kadarlık kısmı yurtiçinden ne kadarının yurt dışından temin edildiği makroekonomik değerler açısından anlam kazanmaktadır. Eğer ithalata dayalı bir tüketim modelimiz varsa, tüketim harcamalarının artması dış ticaret açığını da beraberinde getirecektir. Artan

talep miktarıyla beraber eğer tüketimin önemli bir bölümü yurtiçi üretimden karşılanabiliyorsa, bu makro değişkenler üzerinde olumlu etkiler yaratacaktır.

## KAYNAKÇA

Ahmadov, S. (2019). Kültürel küreselleşme aracı olarak sosyal medyanın tüketim toplumuna etkisi. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 28-39.

Coşkun, S. (2011). *Küreselleşme sürecinde tüketim toplumu ve tüketim kültürü*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Sosyoloji Bilim Dalı, yayınlanmamış tez.

Çelik, H. Ve Burtan Doğan, B. (2023). Küreselleşmenin tüketim harcamaları üzerindeki etkisi: türkiye için ampirik bir analiz. *International Conference on Global Practice of Multidisciplinary Scientific Studies-IV*, 2101-2110

Eberhardt, M., & Bond, S. (2009). Cross-section dependence nonstationary panel models: a novel estimator. *Munich Personal RePEcs*(17870).

Eberhardt, M., ve Teal , F. (2010). Productivity analysis in global manufacturing production. *Discussion Paper 515*.

Hanus, G. (2018). The impact of globalization on the food behaviour of consumers–literature and research review. *In CBU International Conference Proceedings*, 6(170). Central Bohemia University.

Jung, H.; Park, M.; Hong, K.; Hyun, E. (2016). The impact of an epidemic outbreak on consumer expenditures:an empirical assessment for MERS Korea. *Sustainability*, 8, 454. <https://doi.org/10.3390/su8050454>

Karanfil, N. (2015). Küreselleşmenin tüketim kültürü ve davranışı üzerine etkisi (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kónya, I. ve Ohashi, H. (2004). *Globalization and consumption patterns among the OECD countries*. Available at SSRN 558624.

Nar, M. Ş. (2015). Küreselleşmenin tüketim kültürü üzerindeki etkisi: Teknoloji tüketimi. *Journal of International Social Research*, 8(37).

Oluç, İ. ve Gövdere, B. (2020). Türkiye’de hanehalkı tüketim harcamalarının analizi, *International Social Sciences Studies Journal*, (e-ISSN:2587-1587), 6(54): 166-176.

Özbey, A. U. (2018) Küreselleşme perspektifinden tüketim toplumunun sosyolojik okuması, *USOBED Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2(1): 1-11,

Pesaran, M. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *IZA Discussion Paper*, 1240, 1-42.

Pesaran, M., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.

Ritzer, G. (2011). *Küresel Dünya*. Çev. Melih Pekdemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.



- Sungur, S. (2011). Tüketimin küreselleşmesi ve tüketim tapınakları: postmodern panayır yerlerinde alışveriş. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (14), 7-35.
- Swamy, P. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica*, 38(2), 311-323.
- Telek, C. ve Albayrak, M. (2022). Küreselleşmenin tüketim harcamaları üzerindeki etkisi: türkiye üzerine bir analiz. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3 (2) , 104-116. <https://dergipark.org.tr/en/pub/mtuiyb/issue/73081/1140198>
- Uludağ, D. ve Soyer, M (2023) Gösterişe yönelik tüketim kavramının incelenmesi, *Topkapı Journal of Social Science*, 2(1), 159-172
- Unger, A. ve Raab, G. (2015). The dark side of globalization and consumption: how similar are Chinese and German consumers toward their proneness to compulsive buying? *Journal of Asia-Pacific Business*, 16(1), 4-20.
- World Bank. (2023). World Development Indicators: <https://databank.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS/1ff4a498/Popular-Indicators#> (07.07.2023)
- Yeganeh, H. (2019). An analysis of emerging patterns of consumption in the age of globalization and digitalization. *FIIIB Business Review*, 8(4), 259-270.



# Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikalarının Bitkisel Üretim Üzerine Etkisi: Fark Ödemesi Desteği, Alan Bazlı Girdi Desteği ve Doğrudan Gelir Desteği

**Erdem BULUT**  
Dr., OSTİM Teknik Üniversitesi  
[buluterdem@yahoo.com](mailto:buluterdem@yahoo.com)  
<https://orcid.org/0000-0001-6383-2849>

Makale Başvuru Tarihi : 10.08.2023  
Makale Kabul Tarihi : 03.10.2023  
Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023  
Makale Türü : Araştırma Makalesi  
DOI: 10.5281/zenodo.10004497

## Özet

**Anahtar Kelimeler:** Türkiye, 2000’li yılların başında uygulamaya koyduğu tarım reformu ile tarımsal destekleme politikasında önemli bir değişikliğine gitmiş ve bitkisel üretimde ağırlıklı olarak fark ödemesi desteği, alan bazlı girdi desteği ve doğrudan gelir desteği uygulamaya başlamıştır. Bu çalışmanın amacı, söz konusu tarımsal destekleme politikalarının üretim etkisini farklı politika karmaları altında test etmektir. Zira bir tarımsal desteğin üretim etkisi ile aynı anda uygulanan birden fazla tarımsal desteğin üretim etkisi farklı olabilir. Bunun için 2003-2021 yıllarını kapsayan 18 ürüne ait yıllık veriler dört farklı model altında panel ARDL yöntemi ile analiz edilmiştir. Bulgular, her üç tarımsal desteğin üretimi uzun dönemde pozitif etkilediğini göstermektedir. Ancak, 2002 yılında üretimden bağımsız olduğu gerekçesiyle uygulanmaya başlanan fakat 2008 yılından uygulamadan kaldırılan doğrudan gelir desteğinin üretim etkisi çok küçüktür. Bununla birlikte, gübre ve tarım ilacı gibi temel girdilerin fiyatlarındaki artışlar üretimi negatif etkilerken, ürün fiyatındaki ve çiftçi gelirindeki artışlar tarımsal üretimi pozitif etkilemektedir.

## *The Production Effect of Agricultural Support Policies on Crop Production in Türkiye: Deficiency Payment Support, Land-Based Input Support and Direct Income Support*

## Abstract

**Keywords:** Türkiye implemented a significant change in its agricultural support policy in the early 2000s with the agricultural reform, primarily introducing deficiency payment support, land-based input support and direct income support. The aim of this paper is to test the production impact of agricultural supports under different policy combinations because production impact of a single or multiple agricultural supports applied simultaneously can vary. Annual data for 18 products covering the years of 2003-2021 have been analyzed using panel ARDL method under four different models. The findings indicate that all three agricultural supports positively affect production in the long term. However, production effect of direct income support, which began in 2002 due to being independent of production but repealed in 2008, is very minimal. In addition, increases in the prices of essential inputs such as fertilizer and pesticides have a negative impact on production, while increases in product prices and farmer income have a positive effect on agricultural production.

## GİRİŞ

Türkiye’de tarımsal destekler, 2000’li yılların başında önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşüm sürecinde Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Dünya Bankası gibi kurumlar ile Avrupa Birliği (AB) etkin rol oynamıştır (Şenses, 2012). Zira 2000 yılından önce uygulanan taban fiyat politikası piyasa sistemini bozduğundan dolayı tarım sektöründe arz-talep dengesi kaybolmuştur. Bununla birlikte, tarımsal desteklerin bütçe üzerinde yarattığı yük, 1994 ve 2000 yılında yaşanan ekonomik krizlerin temel sebebi olarak görülmüştür (Aydın, 2010). Bu sebeple 2000 yılında Türkiye ile IMF arasında imzalanan stand-by anlaşmasının konularından biri, tarımsal desteklerde reformdur (Acar ve Bulut, 2009). Nitekim bu tarihten sonra Türkiye, piyasa fiyat desteklerinden büyük ölçüde ayrılarak doğrudan gelir desteği, fark ödemesi desteği ve alan bazlı girdi destekleri uygulamaya başlamıştır.

Tarımsal desteklerde yaşanan dönüşümün bir diğer kaynağı DTÖ’dür (Yüceer vd., 2020). 1994 yılında imzalanan Tarım Anlaşması ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üretime bağımlı olup (coupled payments) teoride kırmızı kutu destekleri (amber box support) olarak adlandırılan destekleri azaltmayı taahhüt etmiştir. Üretimden bağımsız olup (decoupled payments) teoride yeşil kutu destekleri (green box support) olarak adlandırılan desteklerde ise üye ülkeler serbest bırakılmıştır. Anlaşmaya göre üretimden bağımsız destek, üretim üzerinde etkisi olmayan veya çok az etkili destek olarak tarif edilmiştir (WTO, 2015). Örnek vermek gerekirse; üretim miktarı, fiyat seviyesi veya girdi kullanımına bağlı olmayan gelir destekleri üretimden bağımsız olarak kabul edilmiştir. Nitekim Türkiye’de 2002 yılından 2008 yılına kadar üretim miktarı veya fiyat gibi herhangi bir değişkene bağlı olmayan üretimden bağımsız doğrudan gelir desteğini geniş kapsamlı olarak uygulamıştır (Ağırbaş, 2016).

Avrupa Birliği ise konunun bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Zira Türkiye ile AB arasındaki üyelik müzakerelerinin 11’inci faslı tarım ve kırsal kalkınmadır. Tarım ve kırsal kalkınma faslının müzakerelere açılması için beş kriter belirlenmiş olup bunlardan ikincisi tarımsal desteklerin AB kurallarına uygun hale getirilmesidir. Bunun için Türkiye’nin, üretimle ilişkili destekler yerine üretime bağlı olmayan ve Ortak Tarım Politikasına uygun olan destekleri ikame eden bir stratejiyi AB Komisyona sunması şart koşulmuştur (AB Bakanlığı, 2007). Nitekim 2002 yılında uygulamaya başlanan doğrudan gelir desteğinin 2008 yılında uygulamadan kaldırılması ve fark ödemesi gibi çıktıyla bağlantılı desteklerin devam etmesi 6 Kasım 2007 tarihli AB İlerleme Raporlarında eleştiri konusu yapılmıştır (Commission of the European Communities, 2007).

Tarımsal desteklerdeki dönüşüm sürecinde Dünya Bankasından alınan proje bazlı krediler önemli rol oynamıştır. Bu projelerden biri ise 2001-2008 yıllarını kapsayan Tarım Reformu Uygulama Projesidir (Agricultural Reform Implementation Project-ARIP). ARIP’in birincil hedefi, piyasa sistemini bozan suni teşvikleri ve tarımsal destekleri azaltarak karşılaştırmalı üstünlüğe dayanan ve verimliliği teşvik eden destekleme mekanizmasını kurmak olarak belirlenmiştir. Bunun için ise 4 stratejik hedef belirlenmiştir. Bunlar, geçiş sürecinde oluşan gelir kayıplarını telafi etmek amacıyla üretimden bağımsız doğrudan gelir desteği sistemine geçilmesi, arz açığı bulunan alternatif ürünler için çiftçilerin üretim kararlarını etkilemeyen tek seferlik destekler verilmesi, tarım satış kooperatiflerinin piyasa sistemine müdahaleci yapısının dönüştürülmesi ve tarım politikaları ile uygulamalarında daha fazla şeffaflıktır (World Bank, 2001).

Türkiye’de gerek hükümetler gerekse uluslararası kuruluşlar nezdinde tarımsal desteklerin bu derece ön planda olmasının en büyük nedeni, tarım sektörünün Türkiye ekonomisi içerisindeki ağırlığının gelişmiş ülkelere kıyasla devam ediyor olmasıdır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre, tarım sektörü Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYH) 2000 yılında %10’unu oluştururken 2020 yılında %6,4’ünü oluşturmaktadır. Bundan da önemlisi tarımsal istihdamın toplam istidam içindeki payı 2000 yılında %36 iken 2020 yılında %18’dir.<sup>1</sup> Bir diğer ifadeyle, günümüzde halen Türkiye’de nüfusun önemli bir kısmının geliri, tarımsal faaliyetlere bağımlı durumdadır. Bu tespit aslında, nüfusun halen azımsanmayacak bir bölümünün tarımsal desteklere bağımlı olduğu anlamına da gelmektedir. Nitekim bunun sonucu olarak GSYH’ya oranla

<sup>1</sup> TÜİK Veritabanı, <https://data.tuik.gov.tr/>

OECD ülkeleri arasında tarım sektörüne en fazla destek veren ülkelerden biri Türkiye'dir.<sup>2</sup> Bu nedenledir ki, Türkiye'nin verdiği tarımsal desteklerin üretim etkisi önemli bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Özetle, Türkiye uluslararası kuruluşların finansal destek ve yönlendirmeleri ile 2000 yılında tarımsal destekleme politikasında önemli bir reform çalışması başlatmış ve bu tarihe kadar destekleme politikalarına hakim olan piyasa fiyat desteğini büyük ölçüde kaldırmıştır. Bu kapsamda bitkisel üretim için 2002 yılından itibaren temelde üç farklı destekleme politikası uygulanmıştır. Bunlar fark ödemesi desteği, alan bazlı girdi desteği ve doğrudan gelir desteğidir. Bu çalışma ise 2003-2021 yılları arasında ayçiçeği, kütlü pamuk, soya, kanola, yağlık zeytin, yaş çay, mısır, buğday, arpa, yulaf, çavdar, çeltik, aspir, kuru fasulye, nohut, mercimek, triticale ve sofralık zeytine verilen birim desteklerin üretim etkisini farklı tarımsal destekleme politikası karmaları altında test etmektedir. Zira teorik olarak tek bir desteğin üretim etkisi ile birden fazla desteğin uygulandığı politika karmalarının üretim etkisi farklı olabilir (OECD, 2005).

Türkiye'nin uyguladığı tarımsal desteklerin üretim etkisini ele alan bu çalışma ilk defa, bitkisel üretimde kullanılan üç desteğin birlikte ve ayrı ayrı uygulanmasının üretim etkisine odaklanmaktadır. Makalenin cevap aradığı sorular şu şekildedir: Bitkisel üretimde çıktı bazlı destekler mi yoksa alan bazlı destekler mi etkilidir? Alan bazlı desteklerden girdi destekleri mi yoksa doğrudan gelir desteği üretimi daha fazla artırmaktadır? Yine uygulandığı dönemde Türkiye'de önemli bir tartışma konusu olan doğrudan gelir desteği gerçekten de üretimden bağımsız mıdır? Söz konusu sorulara cevap bulabilmek için mevcut literatürden farklı olarak modelde toplam destek verisi yerine birim bazlı (fark ödemesi için TL/kg, alan bazlı destekler için TL/dekar) destek verileri kullanılmıştır. Çalışma üç bölümden oluşmakta olup birinci kısımda Türkiye'de tarımsal destekleme politikaları hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. İkinci kısımda model, veri seti ve ampirik sonuçlara yer verilmiştir. Son bölümde ise analiz sonuçları yorumlanarak politika önerilerinde bulunulmuştur.

## 2000'Lİ YILLARDA TÜRKİYE'DE TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARI

Türkiye'de tarımsal destekler ilk olarak 1932 yılında uygulamaya konulmuş ve Ziraat Bankası, 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi kuruluncaya kadar buğday alımı ile görevlendirilmiştir. 1950'li yıllara gelindiğinde destekleme kapsamına alınan ürünler tahıl, haşhaş, şeker pancarı ve tütün de kapsayacak şekilde genişletilmiş ve 1970'lerde ürün sayısı 22'ye kadar çıkmıştır (Kaya ve Kalaycı, 2021). Destekleme kapsamına alınan ürün sayısının yıllar itibarıyla artış göstermesi beraberinde birçok eleştiriyi getirmiştir. Müdahale alımlarının iç piyasada yarattığı bozucu etkisi ile birlikte bütçe üzerinde yarattığı yük ekonomik krizlerin birer nedeni olarak görülmüştür. Nitekim 1980 yılında destekleme kapsamındaki ürün sayısı 24 iken 1985 yılında 18'e, 1990 yılında 10'a düşürülmüştür (Öztürk vd., 2008). Ancak 1993 yılında bu sayı tekrar 26'ya kadar çıkmış ve 1994 yılında yaşanan ekonomik krizin de etkisiyle desteklenen ürün sayısı azaltılmıştır (Narin, 2008). Nitekim 2000'li yılların hemen başındaki ekonomik krizlerin de etkisiyle tarımsal desteklerde reform çalışmaları başlatılmış ve Türkiye, piyasa sistemi üzerinde nispeten daha az etkiye sahip olan desteklere yönelmiştir.

Tarım reformu ile 2002 yılında uygulamaya konulan desteklerden biri doğrudan gelir desteğidir. Doğrudan gelir desteği esasında alan bazlı bir destek olup çiftçiye dönüm başına ödeme yapılmaktadır. Doğrudan gelir desteğinin uygunluk koşulu, tarım arazisinin üretime tahsis edilmesidir. Bununla birlikte, verilecek destek tutarı ekimi yapılan bütün ürünler için aynıdır. Doğrudan gelir desteği üretim ve fiyat gibi değişkenlerden bağımsız olup DTÖ'nün üretimden bağımsızlık kriterlerini karşılamaktadır. Nitekim bu nedenle, doğrudan gelir desteğinin uygulandığı ilk dönemlerde doğrudan gelir desteğinin toplam destekler içindeki payı %80'lere kadar ulaşmıştır (Acar ve Bulut, 2010). Ancak doğrudan gelir desteğinin etkinliğine yönelik tartışmalar (Ağırbaş, 2016; Yılmaz vd., 2008; Aslan ve Boz, 2005) bu desteğin miktarının zamanla azaltılması ve 2008 yılında kaldırılması ile sonuçlanmıştır.

Türkiye'de alan bazlı uygulanan desteklerden bir diğeri ise girdi desteğidir. Alan bazlı girdi desteği mazot ve gübre desteği adı altında verilmektedir. Bu destekte üretim miktarından ve fiyattan bağımsızdır. Bununla birlikte, desteğin ismi her ne kadar girdi desteği olsa da bu destekten yararlanma şartı herhangi bir girdinin kullanım miktarına veya da fiyatına bağımlı değildir. Alan bazlı girdi desteğinden yararlanma şartı, tarım

<sup>2</sup> OECD Veritabanı, <https://data.oecd.org/>

arazisinin üretime tahsis edilmesidir. Alan bazlı girdi desteği bu haliyle doğrudan gelir desteğine benzemekle birlikte farkı, alan bazlı girdi desteğinin ürün bazında farklılaşıyor olmasıdır. Bir diğer ifadeyle, doğrudan gelir desteği ekimi yapılan bütün ürünler için aynı iken alan bazlı girdi desteğinde her bir ürün için farklı miktarda destekleme verilmektedir. Dolayısıyla alan bazlı girdi desteğinin üretim etkisinin doğrudan gelir desteğine göre daha fazla olması muhtemeldir.

Türkiye’de uygulanan bir diğer destekleme türü olan fark ödemesi desteği, üretim miktarına bağımlı bir destek türüdür. 2000’li yılların başlangıcında sınırlı olarak uygulanan bu desteğin uygulama kapsamı zamanla genişletilmiştir. 2002 yılında sadece arz açığı bulunan yağlı tohumlara verilen fark ödemesi desteği ilerleyen yıllarda tahıl ve baklagillere de verilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda fark ödemesi desteği 2002 yılında sadece ayçiçeği, kütlü pamuk, soya, kanola ve yağlık zeytine verilirken 2004 yılında yaş çay, 2005 yılında mısır, buğday, arpa, yulaf, çavdar ve çeltik, 2007 yılında aspir, 2008 yılında kuru fasulye, nohut ve mercimek, 2011 yılında tritikale, 2019 yılında sofralık zeytini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Fark ödemesi desteği her ne kadar piyasa fiyat desteğine benzese de piyasa fiyatına müdahale edilmemesi ve finansmanın tüketiciden değil bütçeden sağlanması nedeniyle piyasa fiyat desteklerinden ayrılmaktadır (Zobbe, 2001).

Türkiye 2002-2021 tarihleri aralığında yaklaşık olarak toplam 180 milyar TL tutarında tarımsal destekleme ödemesi yapmıştır. Yıllar itibarıyla türlerine göre verilen destekleme tutarı Tablo 1’de gösterilmiştir.

**Tablo 1: Yıllar İtibarıyla Türkiye’de Tarımsal Destekler (Bin TL)**

Yıl	Alan Bazlı Tarımsal Destekler	Fark Ödemesi Destekleri	Hayvancılık Destekleri	Diğer Destekler	Toplam
2002	1.558.000	186.149	83.200	41.507	1.868.856
2003	2.253.214	268.300	106.089	41.881	2.669.484
2004	2.443.596	350.087	249.755	5.938	3.049.376
2005	2.352.748	928.509	352.224	48.496	3.681.977
2006	2.661.316	1.290.119	678.983	113.290	4.743.708
2007	2.461.938	1.782.203	722.676	575.178	5.541.995
2008	1.953.132	1.646.502	1.330.322	920.551	5.850.507
2009	1.078.558	2.002.145	895.827	554.412	4.530.942
2010	1.858.665	2.071.451	1.192.617	758.336	5.881.069
2011	1.996.346	2.503.427	1.727.529	857.423	7.084.725
2012	2.166.841	2.378.701	2.216.210	873.333	7.635.085
2013	2.189.675	2.642.385	2.721.993	1.194.747	8.748.800
2014	2.406.329	2.690.977	2.589.106	1.456.059	9.142.471
2015	2.605.154	2.726.893	2.932.187	1.739.482	10.003.716
2016	2.694.633	3.128.782	3.002.060	2.516.963	11.342.438
2017	2.696.054	3.927.947	3.847.098	2.428.593	12.899.692
2018	3.561.106	3.623.511	3.745.241	3.594.507	14.524.365
2019	4.157.001	4.602.480	4.993.960	3.468.771	17.222.212
2020	4.582.298	5.373.538	7.823.503	4.082.086	21.861.425

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı

Tablo 1’den de görüleceği gibi 2020 yılı itibarıyla çiftçiye verilen toplam destekleme tutarı 21.861,4 milyon TL’dir. Bu dönemde fark ödemesi destekleri önemli bir artış göstermiştir. Buna göre, 2002 yılında 186,1 milyon TL olan fark ödemesi desteği 2020 yılında 5.373,5 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Tam da bu noktada, ikisi de üretime bağımlı olan piyasa fiyat desteklerinden neden fark ödemesi sistemine geçildiği yönünde bir soru akıllara gelebilir. Her iki destek üretime bağımlı olsa da iki destek arasındaki küçük farklar son derece önemlidir. Piyasa fiyat desteğinde doğrudan piyasa fiyatına müdahale edilirken fark ödeme sisteminde ürünün fiyatı tamamen piyasa şartlarında belirlenmektedir. Bununla birlikte piyasa fiyatı ile çiftçinin eline geçen fiyat arasındaki farkın finansmanı piyasa fiyat desteğinde tüketiciden karşılanırken fark ödemesi desteğinde bütçeden karşılanmaktadır. Özetle, piyasa fiyat desteğinde tüketicilerden üreticilere bir gelir transferi bulunmakta iken fark ödemesi sisteminde bütçeden üretici ve tüketicilere gelir transferi bulunmaktadır (Çakmak vd., 1998).

## LİTERATÜR

Üretimden bağımsız desteklere yönelik ilk kurumsal adımlar OECD tarafından atılmış ve 1987 tarihli OECD Bakanlar Bildirisinde tarımsal desteklerin üretimden ayrıştırılmasına yönelik girişimler başlamıştır (OECD, 2000). Daha sonraki süreçte ise DTÖ bünyesinde devam eden Uruguay Turu sonucunda imzalanan Tarım Anlaşması (1995) ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üretime bağımlı destekleri azaltma yükümlülüğüne girmiştir (WTO, 2015). Nitekim bu tarihlerden sonra özellikle birçok ülkenin tarımsal destekleme politikalarında reform çalışmaları başlatılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 1985 tarihli Tarım Kanunu ile “dondurulmuş” alan bazlı destekleme sistemini yürürlüğe koymuştur. AB ise 1992 yılında uygulamaya koyduğu Mac Sharry reformları ile piyasa fiyat desteklerini azaltırken sabitlenmiş ekim alanına dayalı doğrudan ödemeleri uygulamaya koymuştur. ABD ve AB’yi Meksika, Yeni Zelanda ve Kanada’da yapılan reformlar takip etmiştir (Baffes ve Gorter, 2005). Nitekim bu politika değişikliklerinden sonra tarımsal desteklerin üretim etkisine yönelik akademik çalışmalar hız kazanmıştır.

Lehtonen ve Niemi (2018) üretimden bağımsız olsa da Finlandiya’da çiftçilerin hala tarımsal desteklere bağımlı olduğunu, bu nedenle desteklerdeki kesintinin üretimi negatif etkileyeceğini iddia etmiştir. AB, Ortak Tarım Politikasında 2005 ve 2015 yılında yapılan reformların Kuzey İrlanda tarımı üzerindeki etkilerini araştıran Olagunju, vd. (2020) üretimden bağımsız desteklerin özellikle bitkisel üretimi pozitif etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Benzer bir çalışmada Breen, vd. (2005) İrlandalı çiftçilerin üretim kararı aşamasında üretimden bağımsız destekleri dikkate aldıklarını fakat bu desteklerin çiftçilerin üretim yöntemlerini değiştirecek kadar güçlü etkiye sahip olmadığını göstermiştir. Hırvatistan’da verilen desteklerin üretim etkisini analiz eden Kranjac, vd. (2022) Ortak Tarım Politikasında yapılan reformların, üretime bağımlı desteklere bağımlı olan ürünlerin üretimini olumsuz etkileyeceği sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte (Vozarova, vd. 2020) Slovakya’da verilen destekler ile çiftçilerin üretim performansı arasında istatistiki olarak anlamlı ilişkinin bulunmadığını göstermiştir.

ABD’nin, 1996 yılında uygulamaya koyduğu Tarım Kanunu ile daha geniş kapsamlı uygulama imkânı bulan üretimden bağımsız desteklerin üretim etkisini araştıran Goodwin ve Mishra (2006), Weber ve Key (2012) ile Becker ve Judge (2014) üretimden bağımsız desteklerin çok az etkiye sahip olduğunu veya üretimi hiç etkilemediğini göstermiştir. Bununla birlikte, Tayland’ın 2009 yılında uygulamaya koyduğu üretimden bağımsız desteklerin pirinç, mısır ve manyok üzerindeki üretim etkisini araştıran Wagener ve Zenker (2020) üretimden bağımsız desteklerin üretim miktarını pozitif etkilediği sonucuna ulaşarak, bunda çiftçilerin riskten kaçınma tutumlarının ve kredi kısıtlamalarındaki gevşemenin etkili olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Song-Soo (2008) ise 2005 yılında Güney Kore’nin uygulamaya koyduğu doğrudan desteklerin pirinç üretimi üzerinde çok az bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. İrlanda, Danimarka ve Hollanda’lı çiftçiler üzerine araştırma yapan Kazukauskas, vd. (2013) üretimden bağımsız desteklerin verimliliği pozitif etkilemesi nedeniyle üretim üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Bulut ve Bayraktar (2023) Türkiye’de uygulanan tarımsal desteklerin üretim etkisi üzerine yaptıkları çalışmada üretimden bağımsız alan bazlı desteklerin üretime bağımlı fark ödemesi desteklerine göre üretimi daha az artırdığını göstermiştir. Demirdöğen, vd (2016) ise Türkiye’de girdi desteklerinin çıktı desteklerine göre daha etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Yapılan çalışmalar üretimden bağımsız desteklerin üretim üzerinde sınırlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ancak üretimden bağımsız desteklerle birlikte farklı destekleme politikalarının uygulanması durumunda çiftçilerin üretimden bağımsız desteklere ve diğer desteklere vereceği tepkiler farklılaşabilmektedir. Bu nedenle, tarımsal desteklerin üretim etkisinin ele alındığı durumlarda, bu etkinin daha net bir şekilde görülebilmesi için aynı dönemde uygulanan bütün tarımsal desteklerin birlikte ele alınması daha doğru sonuçlar verecektir. Bu çalışma ise diğer çalışmalardan farklı olarak 2003-2021 döneminde Türkiye’de doğrudan bitkisel üretim için uygulanan tarımsal desteklerin birlikte uygulanması durumundaki üretim etkisini ele alarak tarımsal desteklere yönelik farklı politika karmalarının etkinliğini araştırmaktadır.

## MODEL, VERİ ve AMPİRİK BULGULAR

### Model

Farklı niteliklere sahip destekleme politikalarının alternatif durumlardaki üretim etkisini görmek amacıyla dört farklı model oluşturulmuş ve model tahminleri aşamalı olarak yapılmıştır. 2003-2021 dönemini kapsayan çalışmada kullanılan tarımsal ürünler şu şekildedir: Ayçiçeği, kütlü pamuk, soya, kanola, yağlık zeytin, yaş çay, mısır, buğday, arpa, yulaf, çavdar, çeltik, aspir, kuru fasulye, nohut, mercimek, triticale ve sofralık zeytin. Söz konusu ürünlerin ortak noktası, bu ürünlerin tamamının her üç destekleme ödemesini de kapsıyor olmasıdır. Birinci modelde, destekleme ödemelerinin toplamının üretim etkisi incelenmiştir. Bunun için kilogram bazında verilen fark ödemesi desteği ile dönüm bazlı girdi desteği ve yine dönüm bazlı doğrudan gelir desteğinin toplam tutarı kullanılmıştır. İkinci modelde, fark ödemesi desteği ile alan bazlı ödemelerin (alan bazlı girdi desteği ve alan bazlı doğrudan gelir desteği) üretim etkisi test edilmiştir. Üçüncü modelde, fark ödemesi desteği ve alan bazlı girdi desteğinin üretim etkisi incelenmiştir. Son modelde ise fark ödemesi desteği ile doğrudan gelir desteğinin üretim etkisi analiz edilmiştir.

$$lpr_{it} = \beta_0 + \beta_1 lts_{it} + \beta_2 lpp_{it} + \beta_3 lfp_{it} + \beta_4 lsp_{it} + \beta_5 lgp_{it} + \varepsilon_{1it} \quad (1)$$

$$lpr_{it} = \beta_6 + \beta_7 lcp_{it} + \beta_8 lbs_{it} + \beta_9 lpp_{it} + \beta_{10} lfp_{it} + \beta_{11} lsp_{it} + \beta_{12} lgp_{it} + \varepsilon_{2it} \quad (2)$$

$$lpr_{it} = \beta_{13} + \beta_{14} lcp_{it} + \beta_{15} lts_{it} + \beta_{16} lpp_{it} + \beta_{17} lfp_{it} + \beta_{18} lsp_{it} + \beta_{19} lgp_{it} + \varepsilon_{3it} \quad (3)$$

$$lpr_{it} = \beta_{20} + \beta_{21} lcp_{it} + \beta_{22} ldis_{it} + \beta_{23} lpp_{it} + \beta_{24} lfp_{it} + \beta_{25} lsp_{it} + \beta_{26} lgp_{it} + \varepsilon_{4it} \quad (4)$$

Yukarıda yer alan dört modelin bağımlı değişkeni üretim miktarı olup üretim miktarı değişkeni  $lpr_{it}$  ile gösterilmiştir. Bağımsız değişkenlerden  $lts_{it}$  her bir ürün için verilen toplam destekleme tutarını,  $lcp_{it}$  her bir ürün için verilen fark ödemesi desteğini,  $lbs_{it}$  alan bazlı toplam desteği (alan bazlı girdi desteği ve doğrudan gelir desteği toplamı),  $lts_{it}$  alan bazlı girdi desteğini ve son olarak  $ldis_{it}$  değişkeni doğrudan gelir desteğini temsil etmektedir. Diğer bağımsız değişkenlerden  $lpp_{it}$  ürün fiyatını,  $lfp_{it}$  gübre fiyatını,  $lsp_{it}$  zirai ilaç fiyatını ve son olarak  $lgp_{it}$  reel tarım gayri safi yurt içi hasılasını göstermektedir.  $\varepsilon_{1it}$ ,  $\varepsilon_{2it}$ ,  $\varepsilon_{3it}$  ve  $\varepsilon_{4it}$  ise sıfır ortalamalı sabit varyansa sahip bağımsız olarak dağıtılmış hata terimidir.

Çalışmada yer alan toplam destek, fark ödemesi desteği ve alan bazlı girdi desteğinin üretim üzerindeki etkisinin pozitif olması beklendiğinden söz konusu değişkenlerin katsayılarının da pozitif olması beklenmektedir. Ancak doğrudan gelir desteği üretimden bağımsız bir destek türü olduğundan  $\beta_{22}$  katsayısının diğer destek değişkenlerine göre daha düşük değerde olması veya istatistiki olarak anlamsız olması muhtemeldir. Girdi fiyatlarındaki artışlar üretimi olumsuz etkileyeceğinden  $lfp_{it}$  ile  $lsp_{it}$  değişkenlerine ait katsayılar negatif, ürün fiyatlarındaki artışlar üretimi olumlu etkileyeceğinden  $lpp_{it}$  değişkenine ait katsayılar pozitif olacaktır. Son olarak çiftçi gelirindeki artışlar, çiftçinin daha fazla risk alarak daha fazla üretmesine neden olacağından  $lgp_{it}$  değişkenine ait katsayının da pozitif olması beklenmektedir (Fabienne, 2010; Grzelak, 2021).

## Veri

Ürün bazında fark ödemesi desteği (TL/kg), ürün bazında alan bazlı girdi desteği (mazot desteği ve gübre desteği, TL/dönüm) ve doğrudan gelir desteği (TL/dönüm) verileri Tarım ve Orman Bakanlığına ait genelge ve tebliğlerden derlenmiştir. Haşere ilaçları ve diğer zirai kimyasal ürünler fiyat endeksi (2003=100), gübreler ve azot bileşenleri fiyat endeksi (2003=100), tarım GSYİH ve ürün fiyatları (TL/kg) TÜİK veri tabanından temin edilmiştir. Analiz dönemi 2003- 2021 yılları arasını kapsamakta olup veriler yıllık olarak alınmıştır. Analize geçmeden önce modelde yer alan fark ödemesi desteği, alan bazlı girdi desteği, doğrudan gelir desteği ve ürün fiyatı değişkenleri üretici fiyat endeksi ile reelleştirilmiş olup daha sonraki aşamada diğer değişkenler ile birlikte logaritması alınmıştır.

## Ampirik Bulgular

Öncelikle Panel ARDL yönteminin uygulanabilmesi için gerekli olan koşullar test edilecektir. Gerekli şartların sağlanması durumunda PMG (Pooled Mean Group) Panel ARDL yaklaşımı ile tahminler yapılacaktır. Söz konusu tahminlerin yapılabilmesi için öncelikle bağımlı değişkenin birinci farklarının durağan (I(1)), bağımsız değişkenlerin ise düzeyde (I(0)) veya birinci farklarının durağan olması gerekmektedir. Söz konusu şartlara ilave olarak ayrıca modelde yer alan değişkenler arasında da eşbütünlüşme ilişkilerinin olması gerekmektedir (Pesaran, 1999).

Modelde hem zaman hem de yatay kesit boyutunda değişkenlik gösteren iki farklı değişken bulunmaktadır. Bu kapsamda  $lpr_{it}$ ,  $lts_{it}$ ,  $lcp_{it}$ ,  $ltis_{it}$ ,  $lpp_{it}$  ve  $lbts_{it}$  değişkenleri zaman ve yatay kesit boyutunda değişkenlik gösterirken  $lpsp_{it}$ ,  $lfp_{it}$ ,  $lgp_{it}$  ve  $ldis_{it}$  sadece zaman boyutunda değişmektedir. Bu nedenle de sadece zaman boyutunda değişen değişkenler için geleneksel zaman serileri birim kök testi uygulanırken her iki boyutta değişen değişkenler için panel birim kök testi uygulanmıştır.<sup>3</sup> Bu kapsamda serilere Kwiatkowski, vd. (1992) tarafından önerilen KPSS birim kök testi ve Pesaran (2004) tarafından önerilen CADF panel birim kök testi uygulanmıştır. KPSS birim kök testi için hipotezler aşağıda gösterilmiş olup serinin durağan olduğuna karar vermek için sıfır hipotezinin kabul edilmesi gerekmektedir.

$H_0$ : Birim kök yoktur (Durağan)  
 $H_a$ : Birim kök vardır (Durağan değil)

KPSS birim kök testi sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur. Tablo 2’ye göre,  $lfp_{it}$  değişkeni düzeyde durağan iken  $lpsp_{it}$  ve  $ldis_{it}$  değişkenlerinin birinci farkı durağandır. Bununla birlikte  $lgp_{it}$  değişkeni ise sabitli durumda birinci farkı durağan iken trendli ve sabitli durumda düzeyde durağandır.

**Tablo 2: KPSS Birim Kök Testi Sonuçları<sup>†</sup>**

	Sabit		Sabit ve Trend	
	LM İst.	%5 Kritik Değer	LM İst.	%5 Kritik Değer
$lfp_{it}$	0.37	0.46	0.08	0.15
$\Delta lfp_{it}$	0.25	0.46	0.13	0.15
$lpsp_{it}$	0.89	0.46	0.21	0.15
$\Delta lpsp_{it}$	0.36	0.46	0.13	0.15
$lbts_{it}$	0.44	0.46	0.12	0.15
$\Delta lbts_{it}$	0.10	0.46	0.05	0.15
$ldis_{it}$	0.75	0.46	0.25	0.15
$\Delta ldis_{it}$	0.44	0.46	0.14	0.15
$lgp_{it}$	1.00	0.46	0.11	0.15
$\Delta lgp_{it}$	0.22	0.46	0.13	0.15

<sup>†</sup>Verilerin yıllık olduğu da göz önünde bulundurularak gecikme uzunluğu 1 olarak alınmıştır.

Bir sonraki aşamada, birinci nesil panel birim kök testinin mi yoksa ikinci nesil panel birim kök testinin mi uygulanacağını belirlemek için değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı test edilmiştir (Breusch ve Pagan, 1980; Pesaran vd., 2008; Pesaran, 2004). Tablo 3’te özetlenen yatay kesit bağımlılığı testinin sonuçları, hem zaman hem de yatay kesitte değişen tüm değişkenlerin yatay kesit bağımlılığına sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, durağanlığı test etmek için ikinci nesil bir panel birim kök testi olan CADF panel birim kök testi kullanılmıştır.

**Tablo 3: Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları<sup>†</sup>**

	$lpr_{it}$	$lts_{it}$	$lcp_{it}$	$lbts_{it}$	$ltis_{it}$	$lpp_{it}$
	F İst.	F İst.	F İst.	F İst.	F İst.	F İst.
<b>Breusch-Pagan LM Test</b>	609.00***	903.47***	1062.04***	2628.43***	2748.31***	627.70***
<b>Pesaran scaled LM Test</b>	26.07***	42.90***	51.97***	141.51***	148.36***	27.14***
<b>Bias-cor. scaled LM Test</b>	25.59***	42.43***	51.49***	141.04***	147.89***	26.66***
<b>Pesaran (2004) Test</b>	9.23***	9.42***	25.80***	51.10***	52.36***	11.81***

<sup>†</sup>\*\*\*, \*\* ve \* sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerindeki istatistiki anlamlılığı göstermektedir.

CADF panel birim kök testinin hipotezi aşağıda gösterilmiştir.

$H_0$ : Birim kök vardır (Durağan değil)  
 $H_a$ : Birim kök yoktur (Durağan)

CADF panel birim kök testi sonuçlarının yer aldığı Tablo 4’te de görüleceği gibi üretim miktarı  $lpr_{it}$ , toplam destek ödemesi  $lts_{it}$  ve alan bazlı girdi desteği  $ltis_{it}$  için sıfır hipotezi birinci farklar alındıktan sonra

<sup>3</sup> Tüm panel birimleri aynı zaman serisi değerlerine sahip olduğundan, durağanlığı incelemek için bunlardan biri alınmıştır.



reddedilmektedir. Bir diğer ifadeyle bahsi geçen değişkenlerin birinci farkları durağandır.  $lcp_{it}$ ,  $lpp_{it}$  ve  $lbts_{it}$  değişkenleri ise düzeyde durağandır.

**Tablo 4: CADP Panel Birim Kök Testi Sonuçları<sup>†</sup>**

	Sabit		Sabit ve Trend	
	T İst.	%5 Kritik Değer	T İst.	%5 Kritik Değer
$lpr_{it}$	-2.045	-2.210	-2.565	-2.630
$\Delta lpr_{it}$	-2.794	-2.210	-3.011	-2.630
$lts_{it}$	-1.930	-2.210	-2.300	-2.630
$\Delta lts_{it}$	-2.892	-2.210	-3.330	-2.630
$lcp_{it}$	-2.746	-2.210	-2.956	-2.630
$\Delta lcp_{it}$	-2.977	-2.210	-3.214	-2.630
$ltis_{it}$	-1.051	-2.210	-2.173	-2.630
$\Delta ltis_{it}$	-3.215	-2.210	-3.075	-2.630
$lpp_{it}$	-2.213	-2.210	-3.034	-2.630
$\Delta lpp_{it}$	-3.169	-2.210	-3.060	-2.630
$lbts_{it}$	-2.536	-2.210	-2.897	-2.630
$\Delta lbts_{it}$	-2.856	-2.210	-3.078	-2.630

<sup>†</sup>Yıllık veri olduğu da göz önünde bulundurularak gecikme uzunluğu 1 olarak alınmıştır.

Panel ARDL modeli ile tahmin yapılması için sağlanması gereken ikinci koşul eşbütünlüşme ilişkisidir. Eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı Kao (1999) Eşbütünlüşme Testi ile test edilmektedir. Kao Eşbütünlüşme Testi'nin sıfır hipotezi değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin bulunmadığı şeklindedir. Tablo 5'te görüldüğü gibi sıfır hipotezi oluşturulan model için reddedilmiştir. Bir diğer ifadeyle, eşbütünlüşme koşulu tüm modeller için geçerlidir.

**Tablo 5: Kao Eşbütünlüşme Testi Sonuçları**

Model (1)		Model (2)		Model (3)		Model (4)	
ADF Test İst.	p- Değ.	ADF Test İst.	p- Değ.	ADF Test İst.	p- Değ.	ADF Test İst.	p- Değ.
-3.7199	0.0001	-3.8648	0.0001	-3.6852	0.0001	-3.7035	0.0001

Özet olarak, modellerin bağımlı değişkenlerinin birinci farkları durağan olup bağımlı değişkenler ise düzeyde veya birinci farkları durağan durumdadır. Aynı zamanda bütün modeller için eşbütünlüşme ilişkisi de bulunmaktadır. Dolayısıyla, Panel ARDL yöntemini kullanarak modeli tahmin etmek için gerekli olan şartlar sağlanmıştır. Nitekim sonuçlar Tablo 6'da gösterilmiştir.

**Tablo 6: Panel ARDL Tahmin Sonuçları<sup>†</sup>**

	Model (1)	Model (2)	Model (3)	Model (4)
<b>Uzun Dönem Katsayıları</b>				
$lts_{it}$	0.0301***			
$lcp_{it}$		0.0384***	0.0159**	0.0314***
$lbts_{it}$		0.0123*		
$ltis_{it}$			0.1250**	
$lpp_{it}$	0.3478***	0.3790***	0.3675***	0.3473***
$ldis_{it}$				0.0409
$lfp_{it}$	-0.0567**	-0.0785***	-0.0652***	-0.0615***
$lpsp_{it}$	-0.0452***	-0.0792***	-0.0503***	-0.0537***
$lgp_{it}$	0.4827***	0.4679***	0.4978***	0.4879***
<b>Hata Düzeltme Katsayıları</b>				
$Ec(-1)$	-0.4814***	-0.4740***	-0.4921***	-0.5294***
<b>Kısa Dönem Katsayıları</b>				
$\Delta lts_{it}$	-0.0141			
$\Delta lcp_{it}$		0.0895	0.0904	-0.0391
$\Delta lbts_{it}$		0.0008		
$\Delta ltis_{it}$			-0.3154	
$\Delta lpp_{it}$	-0.1841	-0.1686	-0.2744	-0.1845
$\Delta ldis_{it}$				0.2832
$\Delta lfp_{it}$	0.0070	0.0153	0.0142	0.0108

$\Delta psp_{it}$	0.0150	0.0932	0.0340	0.0016
$\Delta gdp_{it}$	-0.1422	-0.0195	0.0032	-0.0990
Constant	-0.1224	0.0429	-0.2515	-0.1875
N	342	342	342	342

\* \*\*\*, \*\* ve \* sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerindeki istatistiki anlamlılığı göstermektedir.

Dört modelin Panel ARDL tahmin sonuçları Tablo 6'da gösterilmiştir. Hata düzeltme katsayıları tüm modellerde -1 ile 0 arasında olup istatistiki olarak anlamlıdır. Buna göre, hata düzeltme katsayılarının değerleri -0.48 ile -0.53 aralığındadır. Bir diğer ifadeyle, kısa vadeli dengesizlikler yaklaşık olarak iki yıl içinde dengeye kavuşmaktadır. Bununla birlikte kısa dönemli sonuçlar bütün değişkenler için istatistiki olarak anlamsızdır. Bu durumun nedenlerinden ilki tarım sektörünün doğasından kaynaklanmaktadır. Zira tarımsal üretimde bulunma kararının verilmesi ile ekimin yapılması ve hasatın alınması en az bir yıllık bir dönem kapsamaktadır. Böyle bir durumda ise üreticilerin destekleme miktarındaki, ürün fiyatındaki veya girdi maliyetlerindeki değişimlere anlık tepki vermesi beklenemez. Bu duruma ilave olarak tarımsal desteklerin ekim, hatta hasat döneminden sonra ilan edilmesinin, çiftçilerin kısa dönemde tarımsal desteklere bakarak üretim yapmasına engel olduğu sonucu çıkarılabilir. Özetle, çiftçilerin tarım piyasasındaki değişiklikleri uzun vadeli yorumlayarak üretim kararı verdikleri söylenebilir.

Çalışmada yer alan modellerin uzun vadeli sonuçları ise beklentiler ile uyumludur. Buna göre, dört model için de tarımsal desteklerin üretim etkisi pozitifdir. Bir diğer ifadeyle, fark ödemesi desteği, alan bazlı girdi desteği ve doğrudan gelir desteği tarımsal üretimi artırmaktadır. Bulgular aslında önemli bir sonuca da işaret etmektedir. Zira analiz sonuçları, üretimden bağımsız olduğu gerekçesiyle 2002 yılında uygulamaya konulan doğrudan gelir desteğinin aslında üretimden bağımsız olmadığını göstermektedir. Bir diğer ifadeyle, her üç desteğin de piyasayı bozucu etkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu desteklerin üretim etkisi karşılaştırıldığında fark ödemesi desteğinin üretim etkisi, alan bazlı desteklerin toplamının üretim etkisinden daha fazladır. Bu durum Bulut ve Bayraktar'ın (2023) ulaştığı sonuçları desteklemektedir. Yine alan bazlı girdi desteğinin üretim etkisi de fark ödemesi desteğinin üretim etkisinden fazladır. Bu sonuçlar ise Demirdöğen, vd (2016) tarafından yapılan çalışmaların sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Ürün fiyatı değişkeninin katsayısı ise yine beklentilere uygun şekilde pozitifdir. Buna göre ürün fiyatındaki %1 artış, üretimi %0,3479-%0,3790 arasında artırmaktadır. Bir diğer ifadeyle ürün fiyatları üreticiler için uzun dönemde önemli bir gösterge niteliğindedir. Gübre ve zirai ilaç fiyatlarındaki artışlar ise uzun dönemde üretimi negatif etkilemektedir. Sonuçlar, çiftçilerin kar güdüsüyle rasyonel hareket ettiklerini göstermektedir. Buna göre, ürün fiyatındaki artış gibi çiftçilerin karını artıran ve maliyet artışları gibi çiftçilerin gelirini düşüren gelişmelere karşı çiftçiler sırasıyla üretimlerini artırarak ve üretimlerini kısarak tepki vermektedir. Bu durum aslında üreticilerin piyasa sinyallerini takip ettiklerini de göstermektedir. Bu konu tarımsal desteklerle birlikte düşünüldüğünde ise piyasa sistemi üzerinde daha az bozucu etkiye sahip destek verilmesi durumunda çiftçilerin daha fazla piyasa odaklı hareket edeceği anlamına gelmektedir.

Özellikle son dönemde, gelirdeki artışların çiftçileri daha fazla risk almaya teşvik edeceği ve bunun da üretim üzerimi pozitif etkileyeceğine yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Sonuçlar yine uzun dönemde gelirdeki artışların üretimi pozitif etkilediğini göstermektedir. Bir diğer ifadeyle, artan gelir karşılığında daha fazla risk alan üreticiler daha fazla üretme yolunu seçmektedir. Esasında bu durum özellikle üretimden bağımsız olan desteklerin bağımsızlığını önemli derecede sınırlayan bir faktördür. Zira üretimden bağımsız destekler doğrudan çiftçi gelirini artırmayı hedef aldığından, çiftçi gelirindeki artışlar dolaylı da olsa üretimi pozitif etkilemektedir. Aynı zamanda gelirdeki artışın çiftçilerin krediye ulaşma imkânlarını artırdığı ve tarımsal üretimdeki teknik kapasiteyi yükselttiği de göz önünde bulundurulduğunda, üretimden bağımsız desteklerin üretim üzerinde pozitif etkiye sahip olabileceği fakat bu etkinin diğer desteklere göre daha az olacağı düşünülebilir.

## SONUÇ

Türkiye, 2000'li yılların hemen başında uyguladığı tarım reform ile üretime bağımlı piyasa fiyat desteklerinden nispeten üretimden bağımsız olan desteklere yönelmiştir. Bu süreçte Türkiye, bitkisel üretim için genel olarak üç tür destekleme politikası uygulamıştır. Söz konusu politikalar, üretim miktarına bağımlı olmakla birlikte piyasa fiyatından bağımsız olan fark ödemesi desteği, alan bazlı girdi desteği ve doğrudan

gelir desteğidir. Bu çalışma ise her üç desteğin üretim etkisini, farklı politika karmaları altında test etmektedir. Zira bir tarımsal desteğin üretim etkisi ile birden fazla tarımsal desteğin uygulandığı durumdaki üretim etkisi farklı olabilir. Panel ARDL yönteminin kullanıldığı çalışmada, her üç desteğin üretim etkisi 2003-2021 dönemini için ayçiçeği, kütlü pamuk, soya, kanola, yağlık zeytin, yaş çay, mısır, buğday, arpa, yulaf, çavdar, çeltik, aspir, kuru fasulye, nohut, mercimek, triticale ve sofralık zeytinde test edilmiştir.

Bulgular, fark ödemesi desteği, alan bazlı destek ve doğrudan gelir desteğinin üretim etkisinin uzun dönemde pozitif olduğunu göstermektedir. Bu durum özellikle üretimden bağımsız olduğu gerekçesiyle 2002 yılında uygulamaya konulan ve 2008 yılında uygulamadan kaldırılan doğrudan gelir desteğinin aslında üretimden bağımsız olmadığını göstermektedir. Doğrudan gelir desteği her ne kadar üretimden bağımsız olmasa da üretim etkisi diğer desteklere göre nispeten küçüktür. Alan bazlı desteklerin tamamı ile fark ödemesi desteğinin karşılaştırıldığı durumda ise fark ödemesi desteklerinin üretim etkisi fazladır. Sonuçlar desteklerin üretim açısından etkin olduğunu gösterse de bu durum DTÖ nezdinde gerçekleştirilen çok taraflı ticaret müzakerelerinde Türkiye için dezavantaj oluşturma potansiyeline sahiptir. Zira ilerleyen dönemlere ilişkin beklentiler, üretime bağımlı desteklerde Tarım Anlaşmasında yer alan indirimlerin de ötesinde indirim yapılması ve üretimden bağımsız desteklerin uygulama alanının genişletilmesi yönündedir.

Türkiye'nin son dönemde yaşadığı kur artışlarının bir sonucu olarak tarımsal girdi maliyetleri de önemli derecede artmıştır. Analiz sonuçları, çiftçilerin girdi maliyetlerindeki artışlardan olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bu nedenle, özellikle gübre, tarımsal ilaç ve akaryakıt gibi girdilerde büyük ölçüde ithalata bağımlı olan Türkiye'nin dışa bağımlılığını azaltması, çiftçilerin kur şoklarından daha az etkilenmesine imkân sağlayacaktır. Bununla birlikte ürün fiyatlarındaki artış çiftçilerin üretim kararlarını pozitif etkilemektedir. Bu durum, üreticilerin piyasa sinyallerini takip ettiklerini ve üretim kararlarını buna göre şekillendirdiklerini göstermesi açısından önemlidir. Son olarak çiftçilerin gelirindeki artışlar, çiftçilerin daha fazla üretmesine neden olmaktadır. Sonuçlar, çiftçilerin gelir artışları karşısında daha fazla risk alma eğilimde olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan bu durum, üretimden bağımsız desteklerin bağımsızlık derecesini önemli derecede sınırlamaktadır.

## KAYNAKÇA

- AB Bakanlığı (2007). *Avrupa Birliği sürecinde 11 nolu tarım ve kırsal kalkınma faslı*, Ankara.
- Acar, M. ve Bulut, E. (2010). AB ortak tarım politikası reformları ışığında Türkiye'de tarımsal destekleme politikaları: eleştirel bir yaklaşım. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 1-23.
- Acar, M. ve Bulut, E. (2009). Türkiye'de ve dünyada tarımsal destekleme politikalarında son gelişmeler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17), 1-19.
- Ağırbaş, C. N. (2016). Türkiye'de son on yılda uygulanan tarımsal desteklemelerin doğrudan gelir desteği dönemi ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi. *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 41-52.
- Aslan, M. ve Boz, İ. (2005). Doğrudan gelir desteğinin tarımsal amaçlı kullanımını etkileyen faktörler, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 11(2), 61-70.
- Aydın, Z. (2010). Neo-liberal transformation of Turkish agriculture. *Journal of Agrarian Change*, 10(2), 149-187.
- Baffes, J. ve Gorter, de H. (2005). Experience with decoupling agricultural support. M. Ataman Aksoy ve John C. Beghin (Ed.) In *Global Agricultural Trade and Developing Countries*, (75-90), World Bank.
- Becker, D. A. ve Judge, P. R. (2014). Evidence of distortionary effects of decoupled payments in U.S. indica rice production. *Atlantic Economic Journal*, 42, 265-275. <https://doi.org/10.1007/s11293-014-9421-7>
- Breen P. J., Hennessy C. T. ve Thorne S. F. (2005). The effect of decoupling on the decision to produce: an Irish case study. *Food Policy*, 30(2), 129-144. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2005.03.001>

- Breusch, S. T. ve Pagan, R. A. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Bulut, E. ve Bayraktar, Y. (2023). Do agricultural supports affect production? A panel ARDL analysis of Turkey. *Journal of Agricultural Sciences*, 29(1), 249-261. <https://doi.org/10.15832/ankutbd.988246>
- Commission of the European Communities (2007). Turkey 2007 Progress Report.
- Çakmak, H. E., Kasnakoğlu, H. ve Yıldırım, T. (1998). *Fark ödeme sisteminin ekonomik analizi*, Tarımsal Ekonomik Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Demirdöğen, A., Olhan, E. ve Chavas, J. (2016). Food vs. fiber: an analysis of agricultural support policy in Turkey. *Food Policy*, 61, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2015.12.013>
- Fabienne, F., Gohin, A. ve Carpentier, A. (2010). The decoupling of farm programs: revisiting the wealth effect. *American Journal of Agricultural Economics*, 92(3), 836-848. <https://doi.org/10.1093/ajae/aap029>
- Goodwin, K. B. ve Mishra, K. A. (2006). Are “decoupled” farm program payments really decoupled? an empirical evaluation. *American Journal of Agricultural Economics*, 88(1), 73-89. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8276.2006.00839.x>
- Grzelak, A. (2021). The wealth effect in agriculture in light of experinces of farms from the Wielkopolska region. *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists*, 23(4), 45-56. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.5665>
- Kao, C. (1999). Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of Econometrics*, 90(1), 1-44. [https://doi.org/10.1016/s0304-4076\(98\)00023-2](https://doi.org/10.1016/s0304-4076(98)00023-2).
- Kaya, M. ve Kalaycı, İ. (2021). Türkiye’de tarihsel süreçte tarım politikası ve planlama deneyimi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 23-34.
- Kazukauskas, A., Newman, C. ve Sauer, J. (2014). The impact of decoupled subsidies on productivity in agriculture: A cross-country analysis using microdata. *Agricultural Economics*, 45, 327-336.
- Kranjac, D., Zmaic, K., Sudaric, T., Ravlic, M., Susac, Z. M., Grgic, I., Rac, I. ve Erjavec, E. (2021). Production and trade impacts of CAP post 2022 reform on main croatian crop and livestock markets—partial equilibrium modelling approach. *Agronomy*, 11, 2518. <https://doi.org/10.3390/agronomy11122518>
- Kwiatkowski, D., Phillips, C. B. P., Schmidt, P. (1991). *Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root?* Cowles Foundation Discussion Papers. 1222.
- Lehtonen, H., ve Niemi, S. J. (2018). Effects of reducing EU agricultural support payments on production and farm income in Finland. *Agricultural and Food Science*, 27, 124-137. <https://doi.org/10.23986/afsci.67673>
- Narin, M. (2008). Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarında değişim. *Ekonomik Yaklaşım*, 19, 183-225.
- OECD Veritabı, <https://data.oecd.org/>
- OECD, *Decoupling: A conceptual overview*, Paris, 2000.
- OECD, *Decoupling-policy implications*. Paris, 2005. [https://doi.org/10.1787/oecd\\_papers-v5-art38-en](https://doi.org/10.1787/oecd_papers-v5-art38-en)
- Olagunju, O. K., Patton, M. ve Feng, S. (2020). Estimating the impact of decoupled payments on farm production in Northern Ireland: An instrumental variable fixed effect approach. *Sustainability*, 2020, 12, 3222. <https://doi.org/10.3390/su12083222>
- Öztürk, Ş., Nas, F. ve İçöz, E. (2008). 24 ocak kararları, neo-liberal politikalar ve Türkiye tarımı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, 15-32.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels*. Cambridge Working Papers in Economics, n. 0435. <https://doi.org/10.2139/ssrn.572504>

- Pesaran M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 2008, 11(1), 105-127. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423x.2007.00227.x>
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, P. R. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94(446), 621-634. <https://doi.org/10.1080/01621459.1999.10474156>.
- Song-Soo, L. (2008). Transition to decoupled rice support and its production effects in Korea. *Journal of Rural Development/Nongchon-Gyeongje*, 31(2), 1-17.
- Şenses, F. (2012). Turkey's experience with neoliberal policies since 1980 in retrospect and prospect. *New Perspectives on Turkey*, 47, 11-31. doi:10.1017/S0896634600001680
- TÜİK veri tabanı, <https://data.tuik.gov.tr/>
- Vojarova, K. I., Kotulic, R. ve Vavrek, R. (2020). Assessing impacts of CAP subsidies on financial performance of enterprises in Slovak Republic. *Sustainability*, 12, 948. <https://doi.org/10.3390/su12030948>
- Wagener, A. ve Zenker, J. (2021). Decoupled but not neutral: The effects of counter-cyclical cash transfers on investment and incomes in rural Thailand. *American Journal of Agricultural Economics*, 103, 1637-1660. <https://doi.org/10.1111/ajae.12172>
- Weber, G. J. ve Key, N. (2012). How much do decoupled payments affect production? An instrumental variable approach with panel data. *American Journal of Agricultural Economics*, 94, 52-66. <https://doi.org/10.1093/ajae/aar134>
- World Bank, *Turkey - agricultural reform implementation project, 2001*. <http://documents.worldbank.org/curated/en/928461468760194786/Turkey-Agricultural-Reform-Implementation-Project>
- WTO (2015). *The WTO agreements series: Agriculture*.
- Yılmaz, H., Demircan, V. ve Dernek, Z. (2008). Türkiye tarımında doğrudan gelir desteği uygulamaları (Isparta ili üreticileri açısından bir değerlendirme). *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(2), 248-265.
- Yüceer, E. S, Tan, S. ve Semerci, A. (2020). Türkiye’de 2000-2020 döneminde tarımsal destekleme politikalarının gelişiminin incelenmesi. *Lapseki Meslek Yüksekokulu Uygulamalı Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 36-46.
- Zobbe, H. (2001). *The economic and historical foundation of the common agricultural policy in Europe*. Fourth European Economics Society Conference, Oxford.



## How Is CSR Perception Formed and When Does It Affect Purchase Intention: A Mixed Method Study in the Turkish Airline Industry<sup>1</sup>

**Onur İZMİR**

Arş. Gör. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü  
[onurizmir@gumushane.edu.tr](mailto:onurizmir@gumushane.edu.tr)  
<https://orcid.org/0000-0003-3307-9344>

Makale Başvuru Tarihi : 04.08.2023

Makale Kabul Tarihi : 03.10.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10004505

### Abstract

#### Keywords:

CSR, Price Premium, Knowledge, Purchase Intention, Mixed-Method

*Studies have most examined the effect of Corporate Social Responsibility (CSR) on a set of perceptual, attitudinal and behavioral outcome variables in the manufacturing industries of the developed economies through simple models that have failed to determine the complex mechanisms underlying how CSR effect is formed and translated into actual purchase behavior. This study aims to identify the factors that shape the effect of CSR on purchase intention in the Turkish airline industry through a mixed method approach. Employing two moderators in the research model which regulate the impact of CSR on purchase intention and triangulation technique in the data analysis, this study identified the factors that are potential barriers to and drivers of the translation of CSR perception into real purchase behavior. It has been found in the quantitative study that CSR has a positive effect on purchase intention in the airline industry, moderated by consumer's CSR knowledge and willingness to pay price premium. Qualitative study exhibits the vitality of sincere and effective CSR practices responding to the needs of diverse stakeholders, and simply summarizes CSR as a process of value co-creation. The originality of this study stems from the mixed method employed in the research design, identifying diverse factors in the qualitative design that shape the impact of CSR in consumer behaviors, and providing statistical rigor and generalizability to the study's findings in the quantitative design. Based on the findings of qualitative and quantitative designs, implications of this study on marketing theory and practice have been mentioned.*

### **KSS Algısı Nasıl Oluşur ve Satın Alma Niyetini Ne Zaman Etkiler? Türk Havayolu Sektöründe Karma Yöntem Bir Çalışma**

### Özet

#### Anahtar Kelimeler:

KSS, Yüksek Fiyat, Bilgi, Satın Alma Niyeti, Karma Desen

*Gelişmiş ekonomilerin imalat sanayilerinde Kurumsal Sosyal Sorumluluğun (KSS) bir dizi algısal, tutumsal ve davranışsal sonuç değişkenleri üzerindeki etkisini basit modellerle inceleyen çalışmalar, KSS etkisinin nasıl oluştuğu ve gerçek satın alma davranışına nasıl dönüştüğünün altında yatan karmaşık mekanizmaları belirlemede başarısız olmuştur. Bu çalışma, karma yöntem yaklaşımıyla Türk havayolu sektöründe KSS'nin satın alma niyeti üzerindeki etkisini şekillendiren faktörleri belirlemeyi amaçlamaktadır. Araştırma modelinde KSS'nin satın alma niyeti üzerindeki etkisini düzenleyen iki moderatör ve veri analizinde üçgenleme tekniği kullanılan bu çalışmada, KSS algısının gerçek satın alma davranışına dönüşmesinin önündeki potansiyel engeller ve itici güçler olan faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Nicel çalışmada, KSS'nin havayolu sektöründe satın alma niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu ve bu etkinin tüketicinin KSS bilgisi ve yüksek fiyat ödeme istekliliği tarafından düzenlendiği*

<sup>1</sup> This study is developed from the abstract titled "What Is Corporate Social Responsibility and How Is It Perceived in Turkey? A Qualitative Approach" presented at Artvin Çoruh University International Congress on Ecology, Economy, and Regional Development held on 9-11 June 2022.

*bulunmuştur. Nitel çalışma, farklı paydaşların ihtiyaçlarına yanıt veren samimi ve etkili KSS uygulamalarının hayati önemini ortaya koymakta ve KSS'yi basitçe ortak değer yaratma süreci olarak özetlemektedir. Bu çalışmanın özgünlüğü, araştırma tasarımında kullanılan karma yöntemden, nitel tasarımda KSS'nin tüketici davranışları üzerindeki etkisini şekillendiren çeşitli faktörlerin tespit edilmesinden ve nicel tasarımda çalışmanın bulgularına istatistiksel kesinlik ve genellenebilirlik sağlanmasından kaynaklanmaktadır. Nitel ve nicel tasarımların bulgularına dayanarak, bu çalışmanın pazarlama teorisi ve uygulaması üzerindeki bir takım etkilerinden bahsedilmiştir.*

## INTRODUCTION

The increase in corporate social responsibility (CSR) activities in line with the sustainable goals has enhanced the financial performance of businesses (Akdeniz et al, 2021). The use of accessible, renewable and clean energy resources is an equally important issue in line with sustainability goals in sectors with energy consumption (Akdeniz, 2022). Öztay-Çağan (2023) emphasizes the need for a holistic perspective in the concept of sustainability that considers the social, environmental, and economic dimensions, and provides a framework for how sustainability and consumer behavior are interconnected. In their study, Kim et al. (2014) outlined the importance of CSR in the sustainable development.

In return to the goods and services provided to the market, companies create employment and generate profit. Success of the firms are generally measured on the basis of a set of economic metrics. However, in the contemporary market structure, it is expected that achievement of a strong economic success must be complemented by the social endeavors and success (Pradhan, 2018). Therefore, companies must adopt a comprehensive perspective that combines business actives, which aim at satisfying their consumer through value offering exchanges, with not-for-profit activities that prioritize the well-being of diverse stakeholders and the environment (İzmir, 2022). Parallel to the shift in the market structure related to being socially and environmentally friendly, consumers have developed consciousness and awareness for the concept of CSR, leading to the purchase intention and other behavioral intentions for the products of the companies that have clear CSR goals (Leclercq-Machado et al. 2022; Tong and Su, 2018; Zhang and Ahmad, 2021).

Studies conducted in this field have mostly focused on the effect of CSR on consumer behaviors, supporting positive impacts on product evaluation and purchase intention (Pradhan, 2018). Especially, little empirical research has been made for CSR in the developing countries, as most of the CSR studies has focused on developed countries (Zhang and Ahmad, 2021; Ataniyazova et al., 2022). Kim et al. (2014) claimed that studies show mixed results on the link between CSR and purchase decision, ranging from positive to negative and neutral. Consumers tend to reward companies with CSR endeavors via repeat purchase behavior, remain neutral if the company is not interested in CSR, and punish those in corporate hypocrisy acting as if responsible (İzmir, 2021). In fact, the sincere CSR implementations even willing to sacrifice company's core competencies for being solely responsible would end up with negative consequences for the company (Sen and Bhattacharya, 2001), as the primary expectation of the consumers is the value attached to the company's offerings (İzmir, 2023). The inconclusive findings in CSR-purchase intention link and complex nature of the concept of CSR give rise to additional questions.

There is a need for further research because the link between CSR and consumer motives on purchase decision has not been fully investigated on industry basis, which is stronger for services than manufacturing industries (Al Jarah and Emeagwali, 2017). The number of the studies remains relatively small, particularly within specific industries like the airline industry (Konstantoulaki et al. 2019; Park et al., 2015), and focuses on the developed economies and somewhat simple models such as the relationship between CSR and consumer attitudes/purchase intentions (Ataniyazova et al., 2022; Wongpitch et al., 2016). Öberseder et al. (2011) emphasized that the alleged significant CSR- purchase intention relationship roots in the study artifacts, resulting from the overemphasis of CSR stimuli in the research settings and various influential

factors in the field of consumer behavior. Wang (2020) pointed the lack of research on identifying the mechanisms that shape the impact of CSR on purchase decision-making. The mixed results on the effect of CSR on consumer purchase intention (Kim et al., 2014; Wang, 2020) and arguments on the barriers against the transformation of this purchase intention into actual purchase behavior draw attention to the future research agenda (Öberseder et al., 2011; Kim et al., 2014; Pradhan, 2018).

Although the link between CSR and a set of attitudinal/behavioral intentions has been studied mostly in the developed countries, there is a need for studies conducted in underdeveloped and developing countries, focusing on explaining the mechanisms lying behind how and when the effect of CSR emerge and the factors that determine the formation and enhancement of this effect. There is a set of research gaps that requires being addressed: (1) There is a lack of research in the CSR-purchase intention relationship in the developing or underdeveloped economies, (2) multifaceted nature of CSR requires the explanation of the mechanisms underlying when CSR makes significant effects on purchase intention, (3) CSR-behavioral intentions link is industry specific with limited studies in the airline industry and shows effects at larger magnitudes in services than manufacturing industry, and (4) study artifacts in the link between CSR and consumer behaviors needs mixed method or triangulation research designs to reach further insights and more valid results in the study domain. Employing a mixed method approach, the purpose of this study is to examine what factors determine the effect of CSR on purchase intention in the airline industry in Turkey. Therefore, this study aims to fill these aforementioned research gaps by (1) assessing the influence of CSR on purchase intention within the airline industry of a developing economy, (2) probing and elaborating the mechanisms that shape the impact of CSR, measuring potential moderator effects of consumer knowledge and willingness to pay price premium, which are vital factors for CSR that have been overlooked in the development of consumer behaviors, and (3) employing a mixed method approach to overcome the study artifacts that potentially cause mixed results and failure in the transformation of CSR into actual consumer behaviors.

The originality of this study arises from explaining the effect of CSR in the light of two moderators in the research model and the method employed in the research design. Cross-sectional studies with only multiple-choice questions offer insights into research problems but lack causal relationships and depth. When study findings do not align with predicted theories, adding a qualitative phase can reveal new theories, enhancing our understanding of CSR. CSR is dynamic and culturally constructed. Hence, qualitative methods can offer new perspectives in revealing stakeholder experiences, enhancing insight into CSR (Guzzo et al., 2020). This study continues with literature review and formulation of the hypotheses to be tested. Next, the methodological approach of the study is elaborated in detail. Then, results of the study are provided and discussed in the light of pertinent literature. Finally, findings of the study are concluded and implications on the marketing theory and practice are mentioned.

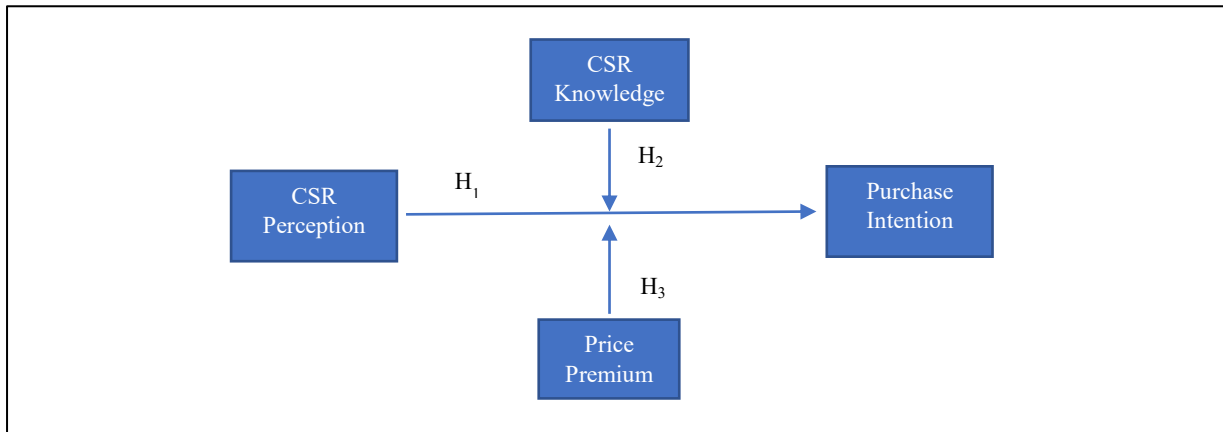
## **LITERATURE REVIEW AND HYPOTHESES DEVELOPMENT**

According to Carroll (1979;1991), CSR is a pyramid of activities that generate various benefits to the society at large, encompassing economic, legal, ethical and philanthropic dimensions. Although studies have mostly supported CSR-purchase intention link in diverse industries (İzmir and Turgut, 2019; Leclercq-Machado et al. 2022; Öztay and Birinci, 2019; Tong and Su, 2018; Turgut, 2020; Zhang and Ahmad, 2021), there are studies alleging that CSR and purchase intention relationship has shown mixed results (Öberseder et al., 2011; Kim et al., 2014; Wang, 2020). The mixed results identified in the CSR-behavioral intentions link can be primarily attributed to the continuum on which the company is positioned, ranging from hypocrisy to sincerity (see Fassin and Buelens, 2011). Fassin and Buelens (2011) claimed the perceived dissonance of the consumers between the message and reality in the CSR practices of the company shapes the consumer behaviors. The role of communication is a vitally important phenomena in the formation of the consumer perceptions as companies intend to position their CSR strategies on a continuum from idealism to hypocrisy,



leading to the creation of either shared value (Porter and Kramer, 2019) or negative attitudes and behaviors toward the hypocritical companies, consequently resulting in the devaluation of the concept of CSR (İzmir, 2021). Nonetheless, meta-analyses conducted in this field indicate a positive relationship between CSR and purchase intention, identifying moderating roles of some variables considered important in the CSR studies (Al Jarah and Emeagwali, 2017; Santini et al., 2021; Park et al., 2023). Based on the meta-analysis results and the literature reviewed, hypotheses of the study are proposed and research model is illustrated in the Figure 1.

**Figure 1:** Research Model



Turgut (2020) found evidence for the significant direct and indirect effects of CSR on purchase intention in the airline industry. Similarly, Konstantoulaki et al. (2019) examined consumers' attitudes and behavioral intentions towards CSR practices in the airline industry. They found that consumer perceptions of value dimensions and CSR expectations positively impact customer attitudes when purchasing airline services and positive attitudes are linked to purchase intention. Park et al. (2015) examined the effects of economic, social, and environmental dimensions of CSR on satisfaction and a set of behavioral intentions in the airline industry and determined that all CSR dimensions have significant positive impacts and economic responsibility has the greatest effect on both satisfaction and behavioral intentions. Al Jarah and Emeagwali (2017) determined in their meta-analysis that CSR makes positive effects at larger magnitudes on the behavioral intentions in the services industry than it does in the manufacturing industry. They claimed that in service industry, consumers have active roles in the production processes (co-producer) of the service to be offered and hence they are considered as the co-creator of the value. Therefore, it can be said that due to the possibility of direct touch with the company in services, consumers would be more familiar with the organization's activities and their behaviors would be more influenced by these close relationships with the company, which are less likely in the manufacturing industries. Based on these arguments, the following hypothesis is formulated.

*H<sub>1</sub>: CSR makes a significant impact on purchase intention in the airline industry.*

The empirical studies that examine the effect of CSR on purchase intention lack a holistic perspective encompassing other relevant factors in the consumer behaviors that contribute to the formation of consumer purchase decision making. Studies have mostly focused on the usual suspects (industry, firm size, brand perception etc.) and investigated the impact of CSR on a set of attitudinal and/or behavioral intentions (Santini et al., 2021; Wongpitch et al. 2016). However, according to Wang (2020), mixed results on CSR and behavioral intentions relationship imply that the factors possibly affecting this relationship need to be further investigated, aiming to reveal some answers on the barriers against the translation of CSR into actual behavior. Findings of Sen and Bhattacharya (2001) clearly show that both company-specific factors, such as the CSR domain and product quality, and individual-specific factors, such as CSR support and CSR-related

beliefs, have moderator roles in the development of consumers' responses to CSR initiatives. Potential moderator variables such as industry influence and environmental context (Al Jarah and Emeagwali, 2017); CSR commitment, product type, culture, geographic region, and consumer characteristics (Park et al., 2023), theoretical, methodological, cultural and economic factors (Santini et al., 2021) that could make an impact on CSR-purchase intention relationship have been mentioned in the systematic literature reviews and/or meta-analyses.

Arli et al. (2017) suggest that when consumers perceive corporate hypocrisy in the CSR efforts of a company, their trust in CSR decreases. The reduction of consumer trust in the CSR activities negatively impacts both their perception of the company's reputation and their overall attitudes toward the company. Similarly, Jung and Hur (2023) mention that consumer disconfirmation between the CSR expectations and actual CSR performance- this perceived gap by the consumers is called as corporate hypocrisy- reduces corporate reputation by which consumer-company co-creation behavior is damaged. Therefore, İzmir and Turgut (2019) emphasized that highly knowledgeable consumers are more aware of corporate hypocrisy than the less knowledgeable consumers and hence, their CSR perception does not translate into purchase intention if there is a perceived corporate hypocrisy. Pradhan (2018) claimed that consumers who are CSR aware make their purchase decisions on the basis of their knowledge/experience level. Based on these arguments, the following hypothesis about the moderating effect of knowledge is formulated.

*H<sub>2</sub>: Consumer knowledge on the CSR practices of the companies moderates the effect of CSR on purchase intention.*

Ataniyazova et al. (2022) argue that consumers in the developed countries have low price elasticity for the products due to higher welfare and economic standards, often making purchase decisions for the sake of social image and brand uniqueness. Conversely, the consumer profile in the developing economies tend to be more price elastic in their purchase behaviors due to low incomes. Hence, they are prone to abstain from paying price premium and focus on optimum purchase decisions that meet their needs and wants. According to Hanaysha (2020), price is the most elastic element of the marketing mix and therefore, consumers are quite sensitive to the price changes. İzmir and Turgut (2019) supported the relationship of CSR activities with willingness to pay price premium and purchase intention. However, Hanaysha (2020) claimed that price consciousness hinders the willingness to buy the goods and services unreasonably priced. Andrews et al. (2014) supported the interaction effect of price with cause marketing activities, such as CSR, on consumer purchase. Tong and Su (2018) supported moderating effect of price on attitudes and behavioral intentions. Based on these arguments, the following hypothesis about the moderating effect of price premium is formulated.

*H<sub>3</sub>: Consumer willingness to pay price premium to compensate the CSR practices of the companies moderates the effect of CSR on purchase intention.*

## **METHOD**

In the literature, the synergy between qualitative and quantitative methods has been emphasized to attain a more comprehensive understanding of the focal phenomenon (Kordestani et al., 2023). This study employs a mixed-method approach and intends to integrate both qualitative and quantitative methods. Qualitative methods are considered as valuable tools when it comes to identifying diverse factors that shape the impact of CSR in consumer behaviors (Guzzo et al., 2020; İzmir and Turgut, 2019). In the context of this paper, the factors reached in the qualitative inquiry are positive CSR, normative CSR, and the traditional dimensions of CSR. The reason lying behind the utilization of qualitative approach is to gain further insights into these three important elements pertaining to the impact of CSR on exchange behaviors of the consumer from a marketing perspective. İzmir (2023) highlights the importance of focusing on exchange relationship

networks developed in the consumer behaviors because marketing as a science is built on these exchange relationships.

Quantitative data analysis provides statistical rigor to the study and it also helps the researcher make generalizability for the study's findings. Therefore, a quantitative approach is also used in this study to determine the influence of CSR on purchase intention, moderated by CSR knowledge and willingness to pay price premium. As selection of one method over the other might accompany some disadvantages, the weakness of qualitative method is it can sometimes fail to capture essential contextual factors, which includes the nuances of human experiences and viewpoints because it works with the structured models and test of hypotheses developed by the researcher (Creswell, 2012). The quantified effects of CSR on purchase intention would not reveal the complete effects of CSR on consumer behaviors, even though two moderator variables were added to the study in order to explain when this effect is significant and what factors could make an impact on this relationship. CSR and purchase intention relationship examined by the help of the statistical methods would fail to capture the entire spectrum of positive CSR, normative CSR, and traditional dimensions of CSR that were qualitatively identified.

In this study, qualitative and quantitative findings were combined. By doing this, validity and comprehensiveness of the results will be enhanced and hence stronger insights will be gained into the concept of CSR and its implications for consumer behaviors in which purchase intention is specifically focused. Bryman and Bell (2011) claimed that using triangulation technique, researchers intend to cross-check the results of the same study obtained from one research approach with those from another approach. It is believed that his technique enhances the overall validity and reliability of the findings and researchers, hence, would like to combine the strengths of the different approaches in data analysis. Based on the suggestions of Bryman and Bell (2011), triangulation approach has been adopted in the data analysis of this study. In order to provide enhanced validity and reliability of the findings, qualitative themes were integrated with quantitative measurements and then discussed in the light of the relevant CSR literature.

### **Sampling and Data Collection**

The population for this study comprises individuals residing in Turkey. Data was collected using convenient sampling method. Both qualitative and quantitative data were gathered through an online survey using Google Forms. Participant consent was obtained through the online questionnaire process, and respondents were assured that their answers would be kept anonymous and confidential, and only used for scientific purposes. A within-group design was employed in the quantitative data collection phase for two leading brands selected in the Turkish airline industry following the methodology of Turgut (2020). In line with the study's objectives, data collected for two different brands for the same constructs were combined in the analysis to focus on the research model, controlling the possible confounding effects of brands. Qualitative data collection part has been fulfilled based on the suggestions of İzmir and Turgut (2019).

Sample of the quantitative design is composed of 267 participants, while sample of the qualitative design is 141. Qualitative and quantitative data were concurrently collected from the same participant pool. Qualitative study participants were drawn from those involved in the quantitative design who expressed a willingness to engage in the qualitative part. In the qualitative phase, participants were posed one closed-ended and three open-ended questions regarding their overall perceptions of CSR.

### **Measures**

In this study, two unidimensional latent variables are used, measuring CSR and purchase intention. Moderator variables are measured by single items. CSR is measured based on Baygül-Özpınar (2015); Lichtenstein et al. (2004), and Turgut (2020). Purchase intention, the key determinant of consumer

behaviors, is measured by Hausman and Siekpe (2009), and Cakici and Shukla (2017). CSR knowledge, determining the participants' level of knowledge about the corporate social responsibility activities of the companies used in the study, and price premium, determining the willingness to pay price premium to support the projects the socially responsible companies carry out, are measured using the study of İzmir and Turgut (2019). All the questions in the quantitative design were measured on five-point scales. In the end of the quantitative section of the questionnaire, qualitative part started. In this section, one closed ended and three open ended questions were presented to the participants. Qualitative questions were formulated based on the study of İzmir and Turgut (2019), who conceptualized CSR with a set of positive and normative dimensions. Items of the scales, moderator variables in the quantitative section and the questions in the qualitative section were presented in the Appendix.

## **Data Analysis**

Two different data analysis techniques are used as this research has been built on a mixed method approach. Qualitative data was analyzed using content analysis. Participants answered to the open-ended questions in the qualitative part of the questionnaire regarding their overall perceptions of CSR. Subsequently, their written responses in the questionnaire were content analyzed and related codes and themes were reached using Gioia approach (Gioia et al., 2013). On the other hand, quantitative data was analyzed using regression and moderation analyses by SPSS 25.0 and PROCESS macro (v4.2 for SPSS) of Hayes (2022). In order to examine the effect of CSR on purchase intention, testing the validity of H<sub>1</sub>, a simple regression analysis was used. Conversely, to identify the effects of the moderator variables on the CSR-purchase intention link, PROCESS macro was utilized, specifically running “model 2” in the templates, to test the simultaneous effects of two moderators.

## **Development of the Codes and Themes**

Following the framework outlined by Gioia et al. (2013), qualitative analysis has been completed. Through this approach, a summary of the data structure was created (refer to Figures 3, 4, and 5), facilitating the transparent tracking of the conversion process from interview data to final themes. Adhering to the methodology as guided by Gioia et al. (2013) and aligning with Figures 3, 4, and 5, the illustration of the data structure starts with identifying “1st order concepts” derived from the raw interview data. Then, relevant concepts sharing similar characteristics are refined into “2nd order themes”. Lastly, “aggregate dimensions” are formed as the highest data cluster, encompassing positive CSR, normative CSR, and traditional dimensions of CSR. The qualitative analysis and data structure development were executed by the author and then expert opinion was taken by an independent researcher who is expert in qualitative data analysis to enhance the reliability of the investigation. This approach provides possibilities for the visualization of the data structure. The visual nature of the data structure promotes transparency in the qualitative analysis process and intends to provide concrete evidence for the potential data cherry-picking concerns in the qualitative methods, in general (Gioia et al., 2013).

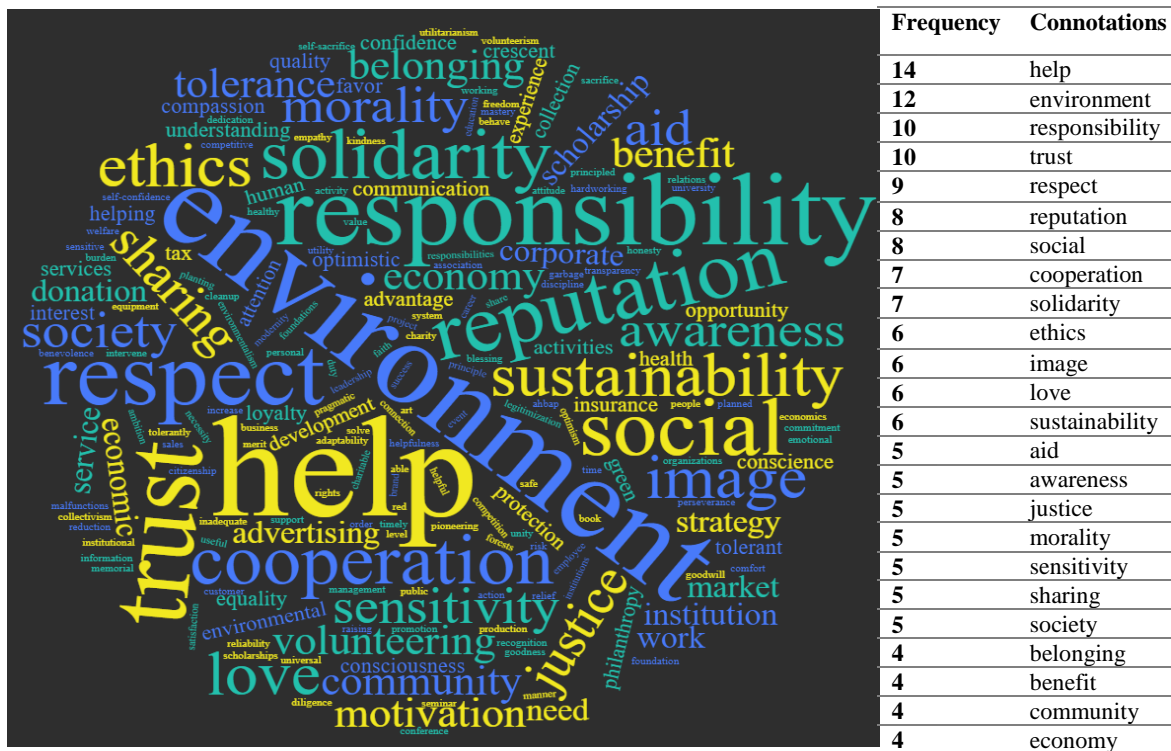
## **RESULTS AND DISCUSSION**

### **Results and Discussion on Qualitative Design**

Participants of the study were asked to provide three words with which they associate CSR, and the resulting word cloud and frequency of CSR connotations were presented in the Figure 2. The words most frequently associated with CSR by participants include “help”, “environment”, “responsibility”, “trust”, and “respect”. Furthermore, words like “trust”, “reputation”, “cooperation”, “solidarity”, “image”, “sharing”, “belonging”, “benefit” etc. suggest perspectives aligned with value co-creation and relationship marketing in CSR.

Additionally, in the word cloud presented in Figure 2, four basic dimensions of CSR- social, environmental, economic, and ethical- seem quite salient.

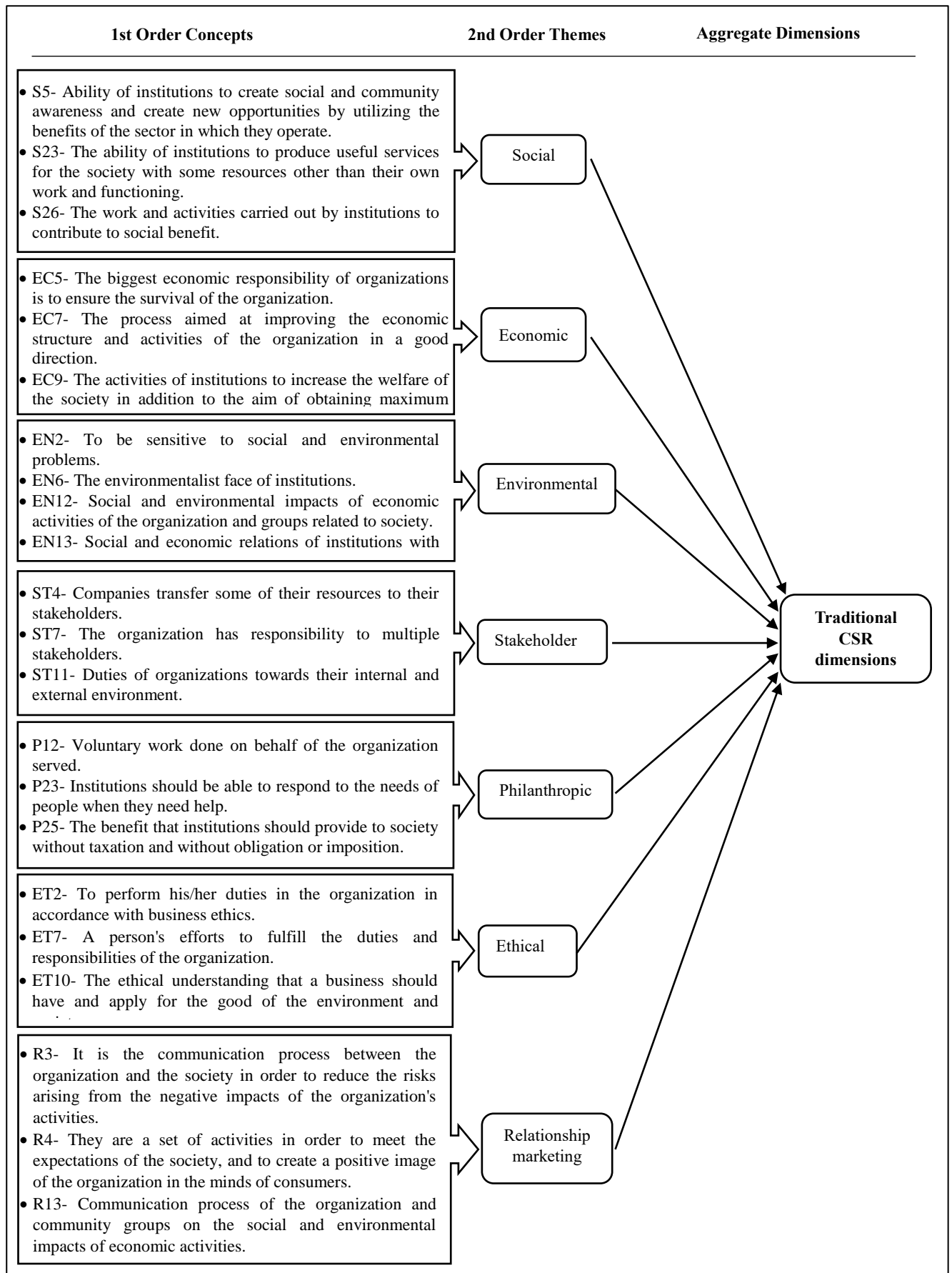
**Figure 2:** Word cloud and CSR connotations



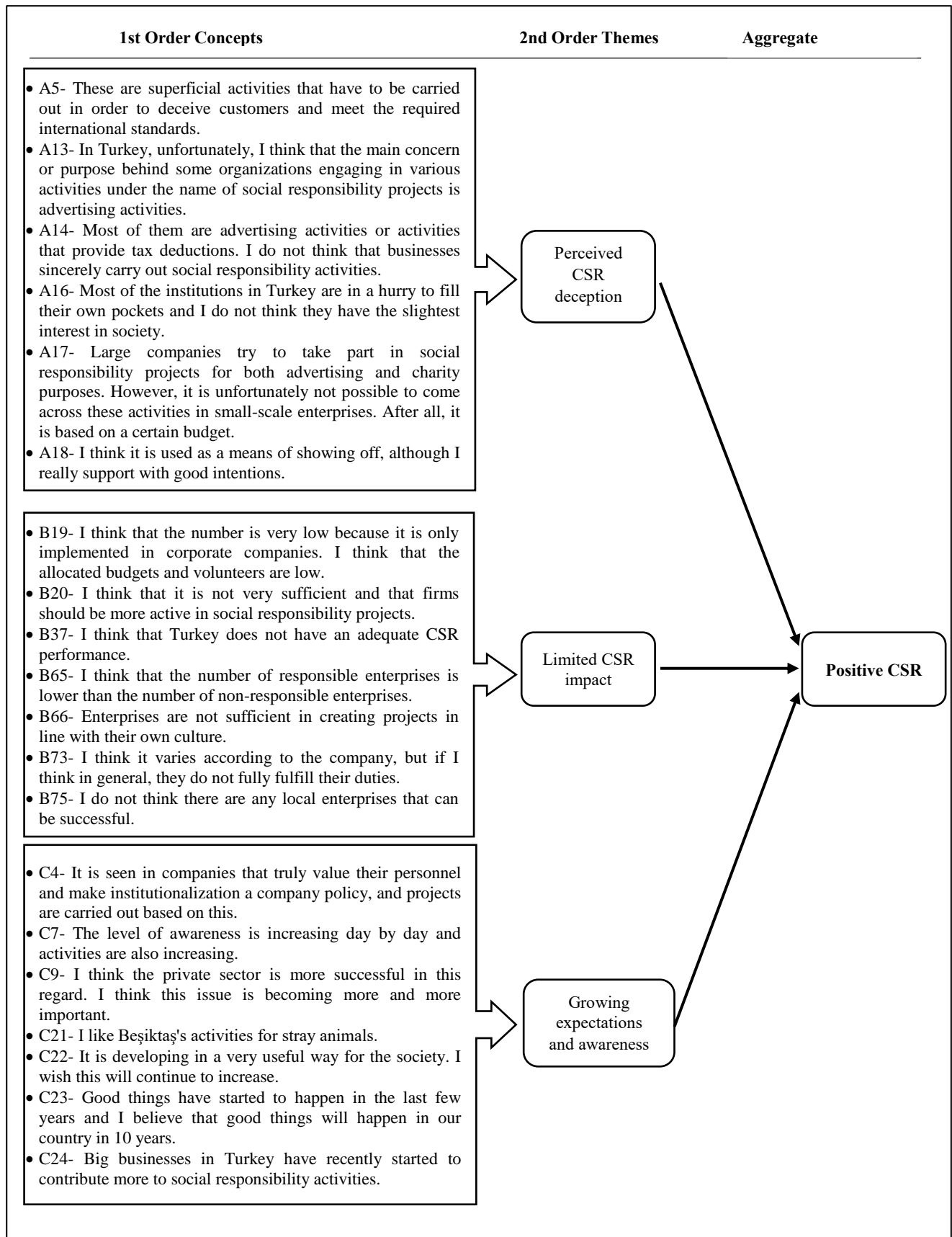
Qualitative results indicate that CSR can be evaluated from three aspects, which are positive, normative and traditional CSR dimensions. **Positive CSR** gives insights into how CSR has been perceived and evaluated by the various stakeholders. **Normative CSR** stipulates how CSR activities ought to be. The distinction as drawn by İzmir and Turgut (2019) is that positive CSR is related to “what is” and normative CSR mentions “what ought to be”. **Traditional dimensionality of CSR** has been shaped on the axis of Carroll’s (1979; 1991) CSR framework. Over time, this framework has been extended by the growing needs developed in the triangle of business-stakeholders-consumer relationships and contributions of the several authors in this field (see, Hoeffler and Keller, 2002; Okan et al., 2015; Öberseder et al., 2014; Pérez et al., 2013; Porter and Kramer, 2019; Turker, 2009). Codes and themes derived from qualitative analysis were illustrated in Figure 3, 4, and 5.

Votaw (1973) claimed that CSR “means something, but not always the same thing to everybody.” and his early evaluation on the concept of social responsibility remains pertinent. Based on diverse CSR definitions of the participants, seven dimensions were reached, as they touched upon various aspects that they considered important in their interpretations of CSR. These dimensions, “Social”, “Economic”, “Environmental”, “Stakeholder”, “Philanthropic”, “Ethical” and “Relationship marketing”, are in parallel with the traditional CSR dimensions in the literature (Carroll, 1979; 1991; Dahlsrud 2008; Okan et al., 2015; Öberseder et al., 2014; Pérez et al., 2013; Porter and Kramer, 2019; Turker, 2009), which are illustrated in Figure 3. Notably, the “Relationship marketing” dimension appears to be a novel approach in the CSR studies. Although there are studies evaluating CSR on the relationship marketing and value co-creation axis (Hwang and Kandampully, 2015; Luu, 2019; Mubushar et al., 2020; Pfajfar et al., 2022; Porter and Kramer, 2019), this perspective represents a relatively novel dimension within CSR research.

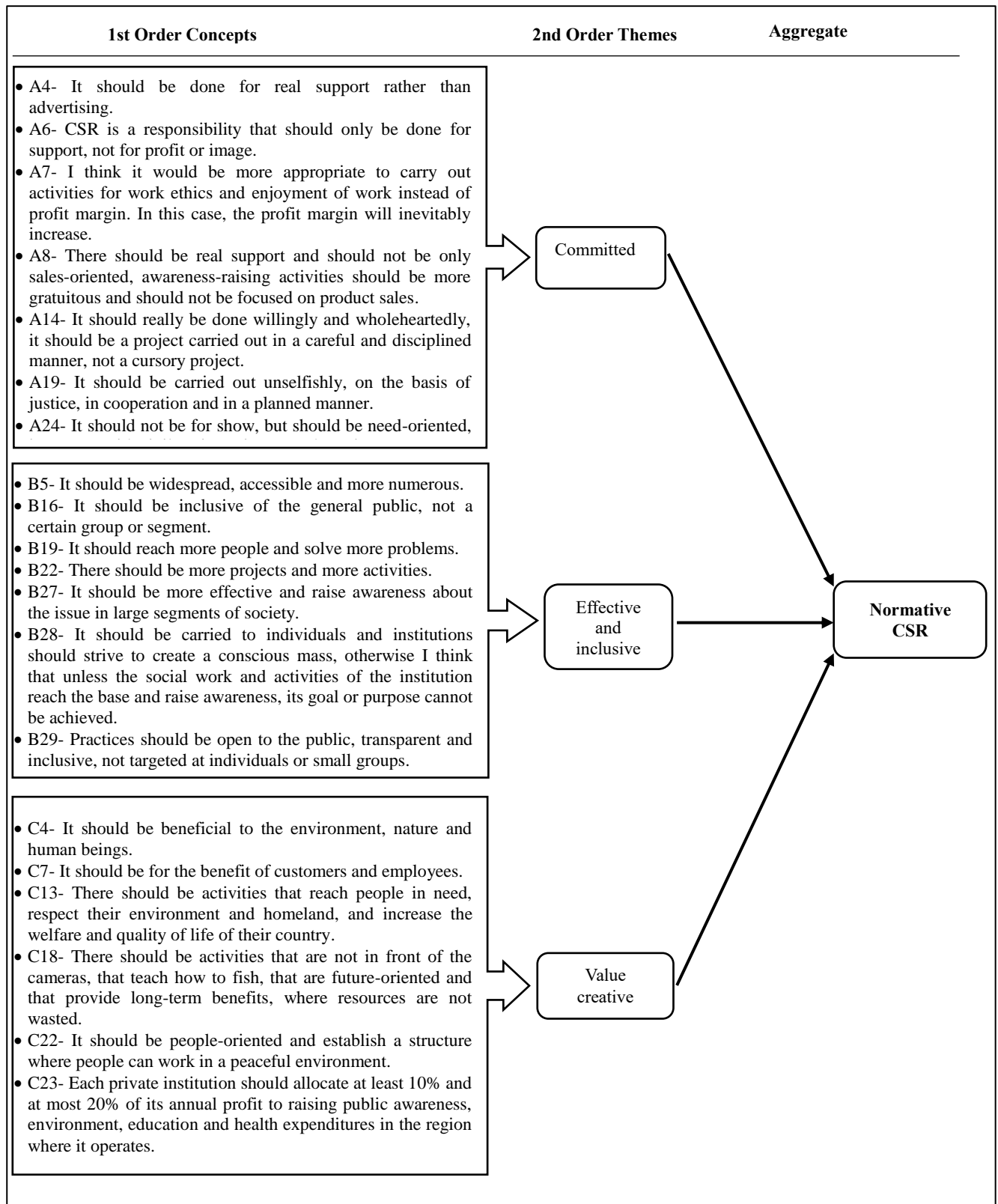
**Figure 3: Traditional CSR dimensions**



**Figure 4: Positive CSR**



**Figure 5: Normative CSR**





The intersection of CSR with value co-creation and relationship marketing encompasses the voluntary activities conducted by organizations to enhance their image and reputation, establish long term relationships through trust and commitment, and engage in mutually beneficial exchanges with consumers and stakeholders. As in all other CSR perspectives, the focal point in the value and relationship-oriented CSR is to address societal needs by reducing negative impacts. In that, organizations conduct their economic activities in a socially and environmentally responsible manner. The difference is this new dimension stipulates that CSR should shift from business-oriented manners to consumer-oriented view, and shared value should be co-created through the inclusion of the customers as well as other stakeholders in the formation and implementation of company's CSR projects. R9 summarized the main idea of the relationship marketing dimension of CSR, "*It is the whole of the activities of legal or real persons who fulfill their commercial activities for profit, to use the experience, reputation and target audiences they have gained while carrying out these activities for any problematic situation that needs to be improved and to raise awareness among the public.*".

Next, participants critically evaluated the effectiveness and practical outcomes of firms' CSR strategies in Turkey under the positive CSR theme. Based on this evaluation, three codes were identified, which are namely perceived CSR deception, limited CSR impact, and growing expectations and awareness. Having identified to what extent CSR activities are beneficial and effective in Turkey, participants generated corresponding normative statements to overcome the shortcomings of CSR implementations. Under normative CSR theme, three codes were identified. Based on this theme, CSR should be committed, effective and inclusive, and value creative. Therefore, it is identified that each code in the positive CSR theme has a matching code in the normative CSR themes.

Within the positive CSR theme, 19.5 percent of participants perceived CSR as a form of **deception**. This perceived sense of deception varies among participants, with some viewing CSR as a form of greenwashing. For instance, A3 suggests that firms primarily "... *act in their own interests.*". Conversely, other participants lean towards the belief that CSR ultimately brings benefits, as indicated by the statement of A20: "*There are good ones and bad ones, the important thing is that they are useful to people...*". On the other hand, within the normative CSR theme, 39.1 percent of participants expressed the opinion that firms should be **committed** to their CSR strategies. According to Fassin and Buelens (2011), certain companies act as if they are responsible by employing CSR as a means to advance their questionable strategies, aiming to establish connections with consumers and gain an edge over competitors. Nonetheless, when consumers remain unconvinced of the company's sincere commitment to CSR, it results in a detrimental impact on consumer perceptions and harms the company's image and reputation (Kim et al., 2015). A6 states, "*CSR is a responsibility that should only be done for support, not for profit or image.*". Furthermore, according to İzmir (2022), committed and sincere CSR initiatives naturally cultivate a set of positive attitudes and behaviors, which are just as significant as the financial performance (FP) metrics, as these variables forecast concrete purchase actions, which in turn drive company profits. A7 mentions, "*I think it would be more appropriate to carry out activities for work ethics and enjoyment of work instead of profit margin. In this case, the profit margin will inevitably increase.*". If firms abstain from deceptive CSR strategies and focus solely on sincere and committed CSR initiatives, CSR can realize its full potential and strike a delicate equilibrium between firm interests and the concerns of various stakeholders.

Among the participants within the positive CSR theme, 63.4 percent expressed the belief that CSR has a **limited impact**. B37 asserts, "*I think that Turkey does not have an adequate CSR performance.*". This perceived limited impact might stem from the deceiving and ineffective implementation of CSR strategies by companies, which fail to create substantial value for diverse stakeholders. B20 states, "*I think that it is not very sufficient and that firms should be more active in social responsibility projects.*". The allocation of advertising and communication budgets by certain businesses to promote CSR actions, surpassing the

budgets assigned for actual CSR initiatives, undermines trust in both CSR and the implicated businesses (Porter and Kramer, 2006). B19 states, *“I think that the number is very low because it is only implemented in corporate companies. I think that the allocated budgets and volunteers are low.”*. Waddock and Graves (1997) argue that firms often require slack resources to engage in CSR practices. However, even small companies with limited resources can endeavor to contribute positively within the confines of their available means. Therefore, 28.2 percent of the participants under the normative CSR theme suggest that CSR should be **effective and inclusive**. For the CSR practices of the companies, B19 suggests *“It should reach more people and solve more problems.”*. Similarly, B27 states, *“It should be more effective and raise awareness about the issue in large segments of society.”*. Participants expect effectiveness and inclusiveness from the CSR initiatives. Vanhamme and Grobben (2009) asserted that studies on the effectiveness of CSR projects are scarce. Barnett et al. (2020) emphasized the need for further research in this area to gain a deeper understanding of whether CSR indeed has a meaningful impact in addressing pressing issues. If the CSR projects do not generate benefits to the society at large and solve existing problems of the stakeholders, consumers and other stakeholders might develop skepticism towards the company's actions, potentially eroding their trust and confidence in the CSR initiatives of the company. This could lead to a decline in the company's reputation, as well as in a set of positive attitudes and behaviors towards the company. Hence, CSR initiatives must attain their asserted objectives and include the presence of a wide range of stakeholder groups.

17.1 percent of the participants under the positive CSR theme have **growing expectations and awareness** from CSR initiatives of the firms. C7 states, *“As the level of awareness increases day by day, activities also increase.”*. Emphasizing growing expectations, C23 mentions, *“Good things have started to happen in the last few years and I believe that good things will happen in our country in 10 years.”*, while C9 claims, *“I think this issue is becoming more and more important.”*. Global challenges centered mostly around environmental and social issues, such as climate change, social inequality, and sustainability, attract attention of different stakeholders. Changing consumer preferences for environmentally and socially responsible companies create a chance for competitive advantage. Izmir (2021) claims that companies that effectively engage in CSR can attract talented employees, improve brand image, and build stronger customer loyalty. Therefore, C24 claims, *“Big businesses in Turkey have recently started to contribute more to social responsibility activities.”*. Participants of normative CSR theme draws the directions for the CSR efforts of the companies. 32.7 percent of the participants under the normative CSR theme expects that CSR should be **value creative**. Increased expectations and awareness focus on value driven CSR practices because some participants perceive CSR activities as business-oriented and non-value-creating strategic approaches to enhance sales volume and product pricing. C18 summarizes how CSR strategies should be shaped, *“There should be activities that are not in front of the cameras, that teach fishing, that are future-oriented and provide long-term benefits, and where resources are not wasted.”*. Similarly, C13 states, *“There should be activities that reach people in need, respect their environment and homeland, and increase the welfare and quality of life of their country.”*. Focusing on satisfaction from CSR efforts and adding consumer perspective, C31 states, *“It should be customer satisfaction-oriented and protect the nature and the employees.”*. C31 emphasizes a very important element of CSR that has been long overlooked. Leclercq-Machado et al. (2022) claim that consumers as the most important stakeholder should be satisfied with the CSR initiatives so that positive behaviors can be established. Porter and Kramer (2019) advocated that firms desperately strive to entice consumers to consume more and more of their products. However, the concept of shared value is strictly connected to the policies and practices that improve a company's competitiveness while also advancing economic and social conditions in the communities it operates in. The shared value concept emphasizes the connection between societal and economic progress through a value-driven approach, which bridges the gap between traditionally separate concerns in business and the social sector. Therefore,

participant of this study is prone to think that CSR initiatives should be centered on value creation. The perception and definition of CSR made by C3 summarize the essence of CSR most effectively:

*Corporate social responsibility is a form of perception management to create positive associations in the minds about the image of the organization. Through their social responsibility activities, organizations gain intangible values such as loyalty, trust and commitment. While intangible values positively affect and strengthen corporate reputation, financial values will also rise in parallel with reputation. Most people should know that the financial part is not the main thing.*

## **Results and Discussion on Quantitative Design**

Skewness and kurtosis values of the variables in the dataset were checked for normal distribution, showing the acceptable threshold values of -2 and +2 (George and Mallery, 2010). The reliability of the scales was assessed with Cronbach's alpha coefficient, which should be 0,70 or above (Nunnally, 1978). It was determined that purchase intention scale was reliable (0,890), whereas reliability of CSR scale was low (0,601). In exploratory research, reliability values ranging from 0.60 to 0.70 are considered acceptable, while reliability values between 0.70 and 0.90 are regarded as satisfactory to good (Hair et al., 2021). Schmitt (1996) proposed that there is no universally accepted threshold value for reliability, such as 0.70 for Cronbach's alpha because scales with relatively low alpha values might be still valuable under certain circumstances. For instance, the traditionally accepted threshold of 0.70 can be considered flawed if the scale measures knowledge facets because metrics related to knowledge have diverse and non-coherent nature (Taber, 2018). The reliability level of the CSR scale in this study can be considered acceptable because it can be said that the development of CSR perception for a given company requires a certain level of involvement and information gathering and processing. No further assessment for the scales used in this study has been done, as only two latent variables were used in the research model. The other two variables in the model assigned as moderators were measured with single item. Next, the validity of the hypotheses in the study was assessed using simple regression and moderation analyses. The results of the hypothesis tests were illustrated in Table 1.

To test  $H_1$ , the influence of CSR on purchase intention was examined through regression analysis in model 1, as the coefficients of the independent variables in model 2, except for the brand variable whose effect is controlled, are simple effects due to the inclusion of the interaction effects (product of CSR perception and CSR knowledge, and product of CSR perception and price premium) in the model. Based on the statistical outcome of model 1, it was determined that CSR significantly affects purchase intention, supporting  $H_1$ . Öztay and Birinci (2019) suggested that CSR is positively related to a set of attitudes toward a company and its products. However, Öberseder et al. (2011) argued that these positive attitudes do not always translate into actual behaviors due to overexposure of consumers to CSR stimuli in the research designs, and various influencing factors in consumer behavior such as financial concerns, peer pressure, and consumer perceptions of the company. According to Erçin-Yurcu (2021), attitudes towards green behavior are guided by subjective norms that reflect social beliefs about the expected consequences of the behavior and what others will think. Izmir and Turgut (2019) suggested that understanding the complex relationship between CSR and attitudinal/behavioral constructs might require identifying intervening variables, implying the need for further investigation of the moderators and mediators. Therefore, the effect of CSR on purchase intention, which is one of the most important behavioral outcomes of CSR from the consumer behavior perspective, is further investigated in the model 2 including two possible moderators that can make an effect on the CSR-purchase intention relationship. For the moderation analysis, PROCESS tool was employed. In contrast, when testing  $H_1$ , simple regression analysis in SPSS is utilized.

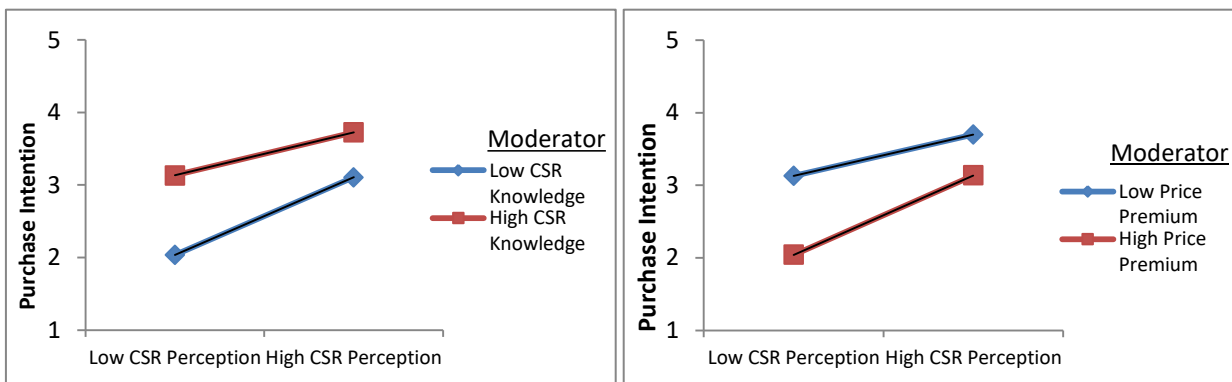
**Table 1:** Hypothesis tests

Variables	Purchase Intention		Hypothesis test
	(Model 1)	(Model 2)	
CSR Perception	,461***	,416*	H <sub>1</sub> supported
CSR Knowledge	-	,429**	
CSR Perception * CSR Knowledge	-	-,119*	H <sub>2</sub> supported
Price Premium	-	-,413**	
CSR Perception * Price Premium	-	,131**	H <sub>3</sub> supported
Brand	-,406***	-,386***	
R	,450	,479	
R <sup>2</sup>	,202	,229	
F	67,237	26,102	
P	,000	,000	

\* p<0,05  
 \*\* p<0,01  
 \*\*\* p<0,001

It was determined that both of the interaction effects were significant, supporting H<sub>2</sub> and H<sub>3</sub>. The knowledge of the consumers about a company’s CSR activities weakens the effect of CSR on purchase intention, whereas the willingness to pay for price premium to support the cause of the company’s CSR activities strengthens this effect. These results derived from the slope analysis of the interaction effects are visualized in Figure 6.

**Figure 6:** Slope analysis of the interactions in the research model



Probing the significant interaction effects, values of the moderators using mean ± SD were presented in Table 2. The effect of CSR on purchase intention gets the strongest level when CSR knowledge is low and willingness to pay for price premium is high. İzmir and Turgut (2019) supported the similar effect of CSR on purchase intention in the food industry in Turkey when consumers have limited CSR knowledge. As consumers become more informed about a company's CSR activities, their inclination to purchase the company's products decreases compared to those with lower CSR knowledge. Arli et al. (2017), and Jung and Hur (2023) claimed that when consumers lack trust in company’s full commitment to its promises, it negatively affects the reputation of the company and diminishes the positive attitudes and behaviors. Therefore, knowledgeable consumers are aware of the tactical use of CSR by companies leveraging it for a

competitive edge over rivals. Conversely, it seems less knowledgeable consumers base their CSR perceptions primarily on a company's CSR communications and make purchase decisions based on this positive CSR perception.

**Table 2:** Conditional effects of the CSR at values of the moderators

CSR Knowledge	Price Premium	Effect	p
1,602	1,792	,461	,000
1,602	2,882	,604	,000
1,602	3,971	,747	,000
2,769	1,792	,322	,000
2,769	2,882	,465	,000
2,769	3,971	,608	,000
3,936	1,792	,183	,041
3,936	2,882	,327	,000
3,936	3,971	,470	,000

Consumers are willing to pay extra for products or services from companies engaged in CSR activities to support the good causes. The consumers with high willingness to pay price premium tend to exhibit a heightened purchase intention for the companies whose CSR efforts are positively perceived. In his experimental design, Wójcik (2013) indicates that positive corporate behaviors of the companies lead to higher purchase intention, but price premium sensitivity of the consumers for socially responsible products might cause adverse effects on sales volume. Similarly, results of Tong and Su (2018) clearly show the interaction effect between CSR and price on a set of attitudinal and behavioral constructs. Ataniyazova et al. (2022) suggest that consumers might express willingness to pay premium price in their purchase decisions for products and services of the companies involving CSR activities, but this willingness may not transform into actual behavior because they simply cannot afford it due to economic reasons. However, Wang (2020) states that consumers purchase products of socially responsible companies at higher prices to encourage their CSR activities. Andrews et al. (2014) supported the moderating effect of price between cause marketing -i.e., CSR- and consumer purchase, showing a U-shaped relationship. Results of this study show that willingness to pay price premium has a potential to translate CSR perception into actual purchase behavior.

## CONCLUSION

In this study, answers for what constitutes the concept of CSR and when it triggers purchase intention were sought. It is identified that consumer knowledge dampens the relationship between CSR and purchase intention, while willingness to pay price premium strengthens this effect. When consumers have well established positive perceptions or attitudinal and behavioral intentions for a company resulting from its CSR endeavors, at the first sight, it seems as if it is a naturel outcome that this perceptual, attitudinal and behavioral element would positively moderate the impact of CSR perception on purchase intention and many other behavioral intentions. However, this line of thinking might not applicable in each consumer behavior as the price is one of the most elastic components in the marketing mix and consumers tend to be highly responsive to price fluctuations for a specific product or service. In their exchange behaviors with the companies, consumers need to bear various costs of possessing the ownership of a specific product or service such as time, effort, money etc. Hence, consumers' willingness to pay a premium for a product or service from companies engaged in CSR initiatives implies their readiness to support CSR causes and contribute to sharing the costs of the CSR projects. Consequently, although the positive moderating effect of price premium is in parallel to the extant literature, the negative moderating effect of CSR knowledge becomes

meaningful considering the insights gained from qualitative analysis. Consumers view CSR as essential from various perspectives, including “Social”, “Economic”, “Environmental”, “Stakeholder”, “Philanthropic”, “Ethical” and “Relationship marketing”. However, consumers develop negative perceptions when they become aware that companies engage in hypocritical and sensationalized CSR activities, using the appearance of responsibility to increase both the profit and sales of their products and services. Qualitative findings clearly depicted that the consumers in Turkey hold negative perceptions of CSR practices from various angles, indicating a lack of trust in such activities within the country. As a result, consumers with extensive CSR knowledge about a company's practices tend to exhibit fewer positive attitudes and behaviors compared to those with limited knowledge, as they are fully aware of the insincerity in these CSR practices. Conversely, less knowledgeable consumers tend to develop their CSR perceptions based on the CSR communications of the company and the general belief that CSR aims to benefit various stakeholders. As a result, they tend to be less suspicious with the CSR initiatives of these companies in Turkey, which translates to a stronger impact of CSR on purchase intention compared to those of highly knowledgeable consumers.

The knowledgeable consumers seem to be more suspicious with the concept of CSR, and do not exactly trust in company's CSR efforts. Positive CSR theme in the qualitative design summarizes how CSR is perceived in Turkey, pointing to three codes namely, perceived CSR deception, limited CSR impact, and growing expectations and awareness. These codes imply that CSR as a concept has been perceived negatively in general, but a group of consumers still has hope for the future of CSR and there is a growing expectations and awareness to improve the implementations of CSR in Turkey. Based on the shortcomings on the effectiveness and benefits detected in the positive CSR theme, consumers suggested a set of normative statements according to which CSR should be committed, effective and inclusive, and value creative. Although there are various approaches focusing on diverse aspects of CSR, findings of the study imply that CSR strategies should be developed on the basis of value co-creation and building mutually beneficial long-term relationships. Based on the findings of this study, a new CSR definition has been developed. *CSR is a process of co-creating shared value in environmental, social, and governance issues, while developing and sustaining long-term relationships based on mutual commitment, trust, and satisfaction to realize the CSR goals of the firm.*

### **Implications for Marketing Theory and Practice**

CSR as a value co-creation activity seems like a novel approach and it requires collaboration between a company and consumers, including other stakeholders, in the creation of (shared) value. This approach would go beyond traditional notions of CSR because most of the CSR approaches are business oriented and benefits are solely created by the company and then provided to the customers and other stakeholders. This practice is flawed and does not help the formation of a common ground on which CSR strategies and implementations can be discussed and shaped together with the consumers. CSR strategies have been built from the ivory towers of the business world so far, leading to unproductive and non-problem-solving outcomes. The part missed in the formation of the CSR projects is companies fail to understand that if they contribute to the development of a strong and prosperous society, they will excel in such a healthy environment in the course of the time. Value co-creation in CSR can even create a supporting environment for the company, eventually expanding to the development of new and more superior products and services.

Value co-creation in the realm of CSR should focus on developing long term relationships based on mutuality, commitment and trust with consumers and various stakeholders. Consumers are the key stakeholders and they should be regarded as active participants in the formation and implementation of a company's CSR strategies related to social, economic and environmental issues. Involving consumers and other stakeholders in the CSR process and responding to their expectations and values, companies can build long term relationships based on commitment and trust, enhance their reputation and image, and the most

importantly create shared value for both the business and its stakeholders. Once the mutuality and long-term relationships are established, consumers will be eager to pay a price premium to flourish the good causes derived from value creating CSR projects. Then, CSR perception turns to purchase intention for the consumers willing to pay price premium. Conversely, consumer claims of corporate hypocrisy are evident in Turkey and there is also information gap for the companies who are sincere in and committed to their CSR strategies because findings on weakened link between CSR and purchase intention as knowledge increases support these claims. Companies in Turkey should base their CSR policies on the axis of relationship marketing and value co-creation, and work on better CSR communication to convey correct information, creating awareness to change the perspectives of knowledgeable consumers.

### **Limitations and Directions for Future Studies**

Findings of this study is limited to the sample and hence cannot be generalized. The effects of two prominent brands were held constant in order to concentrate on the examination of the research model. However, the changing magnitude of the impact of CSR on purchase intention across different brands could provide vital insights into the role of brands in the formation of CSR perceptions and its translation into purchase intention. Similarly, findings might be specific to the airline industry in Turkey as well as particular brands examined.

Future studies can focus on identifying other potential moderators and mediators that can make a significant impact on the link between CSR and a set of behavioral intentions. Potential moderators on this relationship can be positive perceptual, attitudinal and behavioral elements formed by CSR implementations of the companies, such as reputation, image, trust, commitment, satisfaction etc. This study has advanced CSR theory within the context of relationship marketing and value co-creation. Therefore, future studies should look CSR through the consumer-oriented lenses rather than business oriented one, build and test their research models from pure marketing-oriented perspectives centering on the relationship marketing and value co-creation.

### **REFERENCES**

- Akdeniz, F., Yavuz, Z. & Açar, D. (2021). Çevre Muhasebesi ve Çevresel Raporlama. *Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 29-46.
- Akdeniz, F. (2022). Rüzgâr Enerjisi Santrali Yatırımlarının Muhasebeleştirilmesi. S. Yıldız (Ed.), *Uluslararası bilimsel araştırmalar serisi sosyal bilimlerde güncel yaklaşımlar- 2* (ss. 51-76). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Al Jarrah, A., & Emeagwali, O. L. (2017). Corporate social responsibility and behavioral intention: the moderator effect of contextual factors: a meta-analytic examination. *Social Responsibility Journal*, 13(4), 678-697.
- Andrews, M., Luo, X., Fang, Z., & Aspara, J. (2014). Cause marketing effectiveness and the moderating role of price discounts. *Journal of Marketing*, 78(6), 120-142.
- Ataniyazova, Z., Friedman, B. A., & Kiran, P. (2022). New corporate social responsibility brand evaluation in a developing country: Uzbekistan. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 7(1), 3.
- Arli, D., Grace, A., Palmer, J., & Pham, C. (2017). Investigating the direct and indirect effects of corporate hypocrisy and perceived corporate reputation on consumers' attitudes toward the company. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 37, 139-145.
- Barnett, M. L., Henriques, I., & Husted, B. W. (2020). Beyond good intentions: Designing CSR initiatives for greater social impact. *Journal of Management*, 46(6), 937-964.

- Baygöl-Özpinar, Ş. B. (2015). *Kurumsal itibarın ölçümü: Türkiye'ye yönelik ölçek geliştirme çalışması* (Doctoral dissertation, Anadolu University, Turkey).
- Cakici, N. M., & Shukla, P. (2017). Country-of-origin misclassification awareness and consumers' behavioral intentions: Moderating roles of consumer affinity, animosity, and product knowledge. *International Marketing Review*, 34(3), 354-376.
- Carroll, A. B. (1979). A three-dimensional conceptual model of corporate performance. *Academy of management review*, 4(4), 497-505.
- Carroll, A. B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. *Business horizons*, 34(4), 39-48.
- Dahlsrud, A. (2008). How corporate social responsibility is defined: an analysis of 37 definitions. *Corporate social responsibility and environmental management*, 15(1), 1-13.
- Erçin-Yurcu, M. (2021). Yeşil Tüketim. M. Vardarsuyu (Ed.), *Pazarlamanın Geleceği* (ss. 183-214). Nobel Yayınevi.
- Fassin, Y., & Buelens, M. (2011). The hypocrisy-sincerity continuum in corporate communication and decision making: A model of corporate social responsibility and business ethics practices. *Management Decision*, 49(4), 586-600.
- George, D., & Mallery, P. (2010). *SPSS for windows step by step: A simple guide and reference* (10th ed). Pearson.
- Gioia, D. A., Corley, K. G., & Hamilton, A. L. (2013). Seeking qualitative rigor in inductive research: Notes on the Gioia methodology. *Organizational research methods*, 16(1), 15-31.
- Guzzo, R. F., Abbott, J., & Madera, J. M. (2020). A micro-level view of CSR: A hospitality management systematic literature review. *Cornell Hospitality Quarterly*, 61(3), 332-352.
- Hair Jr, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., Sarstedt, M., Danks, N. P., Ray, S., ... & Ray, S. (2021). Evaluation of Reflective Measurement Models. *Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) Using R: A Workbook*, 75-90.
- Hanaysha, J. R. (2020). Marketing mix elements and corporate social responsibility: do they really matter to store image?. *Jindal Journal of Business Research*, 9(1), 56-71.
- Hausman, A. V., & Siekpe, J. S. (2009). The effect of web interface features on consumer online purchase intentions. *Journal of Business Research*, 62(1), 5-13.
- Hayes, A. F. (2022). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach*. Guilford Publications.
- Hoeffler, S., & Keller, K. L. (2002). Building brand equity through corporate societal marketing. *Journal of Public Policy & Marketing*, 21(1), 78-89.
- Hwang, J., & Kandampully, J. (2015). Embracing CSR in pro-social relationship marketing program: Understanding driving forces of positive consumer responses. *Journal of Services Marketing*, 29(5), 344-353.
- İzmir, O. (2021). Tüketici Davranışları ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk. D. Karaman (Ed.), *Tüketici Davranışları III: Güncel Akademik Çalışmalar içinde* (pp. 145-191). Eğitim Yayınevi.
- İzmir, O. (2022). Investigating the inconsistent findings in the CSR-financial performance link: Does it really have to pay to be sustainable?. In S. Artan and P. Hayaloğlu (Eds.), *Current Debates on Sustainable Development* (pp. 213-233). London: IJOPEC Publications.



- İzmir, O. (2023). From Marketing As A Thought To Marketing As A Science: The Scope, Properties And Methodology Of Marketing Science. *Sinop University Journal of Social Sciences*, 7(1), 536-569.
- İzmir, O., & Turgut, A. B. (2019). Kurumsal sosyal sorumluluk algısının satın alma niyeti ve yüksek fiyat verme isteği üzerindeki görece etkilerinin tespiti. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 8(15), 133-151.
- Jung, C. M., & Hur, W. M. (2023). How does corporate hypocrisy reduce customer co-creation behaviors? Moderated mediation analysis of corporate reputation and self-brand connection. *International Journal of Bank Marketing*. Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. DOI: 10.1108/IJBM-08-2022-0375
- Kim, M. S., Kim, D. T., & Kim, J. I. (2014). CSR for sustainable development: CSR beneficiary positioning and impression management motivation. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 21(1), 14-27.
- Konstantoulaki, K., Yigitbas, A., Giovanis, A., & Rizomyliotis, I. (2019). Understanding consumers' attitudes and behavioural intentions towards corporate social responsibility in the airline industry: The role of perceived value and expectations. In *Strategic Innovative Marketing and Tourism: 7th ICSIMAT, Athenian Riviera, Greece, 2018* (pp. 673-681). Springer International Publishing.
- Leclercq-Machado, L., Alvarez-Risco, A., Esquerre-Botton, S., Almanza-Cruz, C., de las Mercedes Anderson-Seminario, M., Del-Aguila-Arcentales, S., & Yáñez, J. A. (2022). Effect of corporate social responsibility on consumer satisfaction and consumer loyalty of private banking companies in Peru. *Sustainability*, 14(15), 9078.
- Lichtenstein, D. R., Drumwright, M. E., & Braig, B. M. (2004). The effect of corporate social responsibility on customer donations to corporate-supported nonprofits. *Journal of marketing*, 68(4), 16-32.
- Luu, T. T. (2019). CSR and customer value co-creation behavior: The moderation mechanisms of servant leadership and relationship marketing orientation. *Journal of Business Ethics*, 155, 379-398.
- Mubushar, M., Jaafar, N. B., & Rahim, R. A. (2020). The influence of corporate social responsibility activities on customer value co-creation: The mediating role of relationship marketing orientation. *Spanish Journal of Marketing-ESIC*, 24(3), 309-330.
- Nunnally, J. (1978). *Psychometric theory*. (2<sup>nd</sup> ed.). McGraw-Hill.
- Okan, T., Peker, I., & Demirelli, S. (2015). A corporate social responsibility framework for mining sector using analytic network process. *International Business Research*, 8(12), 9-25.
- Öberseder, M., Schlegelmilch, B. B., & Gruber, V. (2011). "Why don't consumers care about CSR?": A qualitative study exploring the role of CSR in consumption decisions. *Journal of business ethics*, 104, 449-460.
- Öberseder, M., Schlegelmilch, B. B., Murphy, P. E., & Gruber, V. (2014). Consumers' perceptions of corporate social responsibility: Scale development and validation. *Journal of Business Ethics*, 124, 101-115.
- Öztay-Çağan, H. (2023). An evaluation of fashion involvement in the context of sustainable consumption behavior. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, 10, 106-121.
- Öztay, H., & Birinci, E. (2020). The corporate social responsibility perception and sustainable consumption behavior of the employees in forest products industry enterprises: the case of Western Black Sea section. *Forestist*, 70(1), 36-43.
- Park, E., Lee, S., Kwon, S. J., & Del Pobil, A. P. (2015). Determinants of behavioral intention to use South Korean airline services: Effects of service quality and corporate social responsibility. *Sustainability*, 7(9), 12106-12121.

- Park, M., Chitiyo, M., Kim, K., & Yoh, T. (2023). Systematic review and meta-analysis of the relationship between attitudes toward socially responsible corporations and purchasing intentions. *Social Responsibility Journal*.
- Pérez, A., Martínez, P., & Rodríguez del Bosque, I. (2013). The development of a stakeholder-based scale for measuring corporate social responsibility in the banking industry. *Service Business*, 7, 459-481.
- Pfajfar, G., Shoham, A., Małeczka, A., & Zalaznik, M. (2022). Value of corporate social responsibility for multiple stakeholders and social impact—Relationship marketing perspective. *Journal of business research*, 143, 46-61.
- Pradhan, S. (2018). Role of CSR in the consumer decision making process—The case of India. *Social Responsibility Journal*, 14(1), 138-158.
- Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2006). Strategy and society: The link between corporate social responsibility and competitive advantage. *Harvard business review*, 84(12), 78-92.
- Porter M.E., & Kramer M.R. (2019) Creating Shared Value. In: Lenssen G., Smith N. (eds) *Managing Sustainable Business*. Springer, Dordrecht.
- Taber, K. S. (2018). The use of Cronbach's alpha when developing and reporting research instruments in science education. *Research in science education*, 48, 1273-1296.
- Tong, X., & Su, J. (2018). Exploring young consumers' trust and purchase intention of organic cotton apparel. *Journal of Consumer Marketing*, 35(5), 522-532.
- Turgut, A. B. (2020). *Havayolu taşımacılığı sektöründe kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının ürün satın alma niyetine etkisi: İtibar ve güvenin aracılık rollerinin incelenmesi* (Master's thesis, Sakarya University).
- Turker, D. (2009). Measuring corporate social responsibility: A scale development study. *Journal of business ethics*, 85, 411-427.
- Santini, F. D. O., Ladeira, W. J., Dalmoro, M., & Matos, C. A. D. (2021). Antecedents and consequences of corporate social responsibility: a meta-analysis. *Journal of Social Marketing*, 11(3), 278-305.
- Sen, S., & Bhattacharya, C. B. (2001). Does doing good always lead to doing better? Consumer reactions to corporate social responsibility. *Journal of marketing Research*, 38(2), 225-243.
- Schmitt, N. (1996). Uses and abuses of coefficient alpha. *Psychological assessment*, 8(4), 350-353.
- Vanhamme, J., & Grobben, B. (2009). "Too good to be true!". The effectiveness of CSR history in countering negative publicity. *Journal of Business Ethics*, 85, 273-283."
- Votaw, D. (1973). Genius becomes rare: a comment on the doctrine of social responsibility Pt. II. *California management review*, 15(3), 5-19.
- Wang, C. C. (2020). Corporate social responsibility on customer behaviour: The mediating role of corporate image and customer satisfaction. *Total Quality Management & Business Excellence*, 31(7-8), 742-760.
- Wang, Z., & Sarkis, J. (2017). Corporate social responsibility governance, outcomes, and financial performance. *Journal of cleaner production*, 162, 1607-1616.
- Wójcik, P. (2013). The effects of corporate social responsibility initiatives and price premiums on Polish consumers' responses: An experimental study. *International Journal of Management and Economics*, 38(1), 84-101.
- Wongpitch, S., Minakan, N., Powpaka, S., & Laohavichien, T. (2016). Effect of corporate social responsibility motives on purchase intention model: An extension. *Kasetsart Journal of social sciences*, 37(1), 30-37.

Zhang, Q., & Ahmad, S. (2021). Analysis of corporate social responsibility execution effects on purchase intention with the moderating role of customer awareness. *Sustainability*, 13(8), 4548.

## **Appendix**

### **CSR perception** (Baygöl-Özpinar, 2015; Lichtenstein et al., 2004; Turgut, 2020)

- 1- This business helps the poor.
- 2- This business does not pollute the environment.
- 3- This business cooperates with non-governmental organizations and aid associations.
- 4- This business pays its taxes.
- 5- This business tries to close the gaps in society where the state is not sufficient.
- 6- This business gives back its profits to the communities it does business with to a certain extent.

### **Purchase Intention** (Cakici and Shukla, 2017; Hausman and Siekpe, 2009)

- 1- I will definitely buy the services of this business.
- 2- I may consider purchasing the services of this business.
- 3- I would buy the services of this business for myself.
- 4- I would buy the services of this business for my close circle of friends.

### **CSR Knowledge** (İzmir and Turgut, 2019)

- 1- Please indicate your level of knowledge about the corporate social responsibility activities of the following companies.

### **Price Premium** (İzmir and Turgut, 2019)

- 1- I buy the products of socially responsible companies by paying premium prices in order to support the projects they carry out.

### **Qualitative questions** (İzmir and Turgut, 2019)

- 1- Can you write (at most) 3 words that evoke the concept of corporate social responsibility?
- 2- Could you define the concept of corporate social responsibility in your own way?
- 3- What do you think about the corporate social responsibility activities of businesses in Turkey?
- 4- In general, how should corporate social responsibility activities actually be?



## How Can Automated Text Analysis Enhance Local Digital Democracy?

**Betül AYDOĞAN ÜNAL**

Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, İİBF

[betul.aydogan@ege.edu.tr](mailto:betul.aydogan@ege.edu.tr)

<https://orcid.org/0000-0000-0003-2371-0921>

Makale Başvuru Tarihi : 11.08.2023

Makale Kabul Tarihi : 04.10.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10004517

### Abstract

#### Keywords:

Digital democracy,  
Local governance,  
Automated text  
analysis,  
Participatory  
democracy, Natural  
language processing

*This article begins by defining digital democracy and tracing its development through two distinct waves. The first wave introduced digital tools for political discussions, while the second wave revolutionized digital democracy with advanced functionalities, increased binding nature, and mass participation. As the digital technologies have been integrated into society, digital democracy has played a pivotal role in transforming civic engagement and collective action. It has empowered individuals to shape their participation, fostering more responsive and inclusive decision-making processes. At the local level, digital democracy initiatives have emerged as powerful tools for citizen engagement and transparent governance. This article discusses the potential of automated text analysis in enhancing local democratic processes. It explores how these methods can improve citizen engagement, policy formation, and transparency at the grassroots level. By employing advanced natural language processing techniques, automated text analysis allows for the systematic examination of vast volumes of digital discourse such as social media conversations, online forums, and government documents. Through sentiment analysis, topic modeling, and clustering, these methods can contribute into how the sentiments, concerns, and priorities of local communities are shared and understood. Furthermore, these methods can also contribute to the development of more responsive and inclusive governance structures. By identifying emerging issues and public sentiment trends, policymakers can tailor their responses to address the evolving needs of their constituencies. This proactive approach fosters a deeper connection between local governments and their citizens, promoting greater trust and cooperation.*

### Otomatik Metin Analizi Yerel Dijital Demokrasiyi Nasıl Geliştirebilir?

#### Özet

#### Anahtar Kelimeler:

Dijital demokrasi,  
Yerel yönetim,  
Otomatik metin  
analizi, Katılımcı  
demokrasi, Doğal  
dil işleme

*Bu makale, dijital demokrasiyi tanımlayarak başlamakta ve onun iki farklı dalga aracılığıyla gelişimini izlemektedir. İlk dalga, siyasi tartışmalar için dijital araçları tanıtırken, ikinci dalga gelişmiş işlevselliği, artan bağlayıcılığı ve kitle katılımı ile dijital demokrasiyi devrimleştirmektedir. Dijital teknolojiler topluma entegre olduğu sürece yerel demokrasi, sivil katılımı ve kolektif eylemi dönüştürmede önemli bir rol oynamaktadır. Bireylere katılımlarını şekillendirme gücü vererek daha duyarlı ve kapsayıcı karar alma süreçlerini oluşturmaktadır. Yerel düzeyde, dijital demokrasi girişimleri, vatandaş katılımı ve şeffaf yönetim için güçlü araçlar olarak ortaya çıkmaktadır. Bu makale, otomatik metin analizinin yerel demokratik süreçleri geliştirmekteki potansiyelini tartışmaktadır. Bu yöntemlerin vatandaş katılımını, politika oluşturmayı ve temel düzeyde şeffaflığı nasıl artırabileceğini incelemektedir. Gelişmiş doğal dil işleme tekniklerini kullanarak otomatik metin analiz yöntemleri; sosyal medya konuşmaları, online forumlar ve resmi belgeler gibi büyük hacimli metinleri sistemli bir şekilde incelemektedir. Bu yöntemler, yerel toplulukların duygusal tepkilerini, endişelerini ve önceliklerini nasıl paylaştığını ve anlamlandırıldığını anlamamıza katkı sağlamaktadır. Ayrıca, bu yöntemler daha duyarlı ve kapsayıcı yönetim yapılarının geliştirilmesine de katkıda bulunmaktadır. Böylece, politika yapıcılar ortaya çıkan sorunları ve halkın duygusal eğilimlerini belirleyerek seçmenlerinin değişen ihtiyaçlarına cevap vermek için stratejilerini uygulayabilmektedirler. Bu proaktif yaklaşım, yerel yönetimler ile vatandaşlar arasında daha derin bir bağ kurulmasına yardımcı olmakta, güveni ve işbirliğini teşvik etmektedir.*

## INTRODUCTION

Political communication is an essential element of any democratic system due to serving as the central mechanism of the political system (Dahlgren, 2005). When we refer to the ‘public’, we generally mean open goods and spaces that are accessible to everyone. As there are more concrete public things like buildings, parks and squares, there are also more abstract public concepts such as public education and public opinion. These public goods are intended for the entire community, not for a small, privileged group. The public sphere acts as a space for political communication that mediates between society’s other subsystems such as economy, culture, politics, and private life. As Habermas (1989: 52) stressed that the ideal public sphere encourages critical publicness and facilitates critical public debate within society. It serves as a platform where citizens meet, acquire information about society’s life, and engage in political communication. The public sphere is where political opinions take shape (Habermas, 1989). In modern society, the media system plays a crucial role in organizing public communication (Fuchs, 2014). Media actors within this system generate public information. Although Habermas’s concept of public sphere has faced criticism especially from postmodern perspectives, it remains relevant in the digital age and can be adapted to this context.

Digital public sphere cannot be considered as a separate space, instead it is a dimension of the public sphere (Fuchs, 2021). It involves the dissemination of information, critical promotion, and critical public discourse facilitated by digital communication technologies. In line with the increasing influence of digital technologies on online political engagement of citizens, the realm of digital democracy has gained prominence as one of the most vigorously examined areas within academic circles in recent years. The proliferation of publications addressing online political participation has shown a substantial uptick compared to the preceding decade (Rice & Fuller, 2013). Political participation, as defined by Verba, Scholzman, and Brady (1995), contains activities aimed at directly or indirectly influencing government actions or the outcomes of such endeavors. As well, online political participation involves activities that share the same objectives as traditional forms of civic engagement, such as voting or party membership. However, these activities also include seeking and consuming political information online, making financial contributions, sending email messages to government representatives or politicians, connecting with similar minded people in online communities and participating in protests, boycotts, and e-voting actions (Lutz, Hoffmann and Meckel, 2014). Utilizing online political participation platforms to boost citizen engagement in the policymaking process can be considered as a groundbreaking method because it helps elected officials ensure that their policies and programs accurately reflect the real needs of the society (Hull, West & Cecez-Kecmanovic, 2010). Research has shown that active participation in digital democracy by politicians and political entities can foster citizen trust, provided they exhibit accessibility, openness to discussion, and authenticity in their online presence, aligning it with their offline persona (Timonen, 2013). Nonetheless, it is essential to repeat that digital democracy does not simplify a politician’s life or necessarily reinforce existing political structures. Instead, it establishes a direct connection between citizens and their representatives, inherently valuable in fostering engagement. These platforms empower citizens to exchange ideas and mobilize for political causes. Digital media offer a cost-effective means for political actors for disseminating their messages to a wider audience. It should also be noted that using digital democracy is a slowly evolving process to increase public engagement in policymaking. It needs a transformation in political culture to create transparent practices. In addition to that, along with traditional participation practices, digital democracy platforms can make civic involvement widespread (Freeman & Quirke, 2013).

At the local level, initiatives in digital democracy have emerged as mechanisms to promote transparency, accountability, and citizen empowerment, thereby reshaping the conventional relationship between residents and their governing bodies (Rouet & Côme, 2023: 109; Guallart, 2014). Citizens are empowered to enhance social justice and equality with the quality of decision-making processes locally. Digital democracy platforms can help governments become more transparent and accountable. Guillamón et al. (2016) show

that how Italian and Spanish municipalities use digital democracy platforms to share information. Factors such as the size of the population and income of citizens also affect how much these platforms are used. Interestingly, lower-income citizens seem to want more information through these platforms. However, governments in underdeveloped countries may be less willing to share information on these platforms to hide their problems. Their study also suggests that as more governments use digital democracy platforms, at the end, it will encourage governments to be more transparent because they promote interaction between citizens and governments.

This article aims to present the evolution of digital democracy at the local level and how automated text analysis methods can contribute to this transformation. It will start with the defining two waves of digital democracy, and then continue with its impact on civic engagement. Subsequently, it will present examples of digital democracy on local governance around the world. Following this, this article will provide some methods that can be used to improve the experiences of local democracy practices with respect to how the ideas are shared and understood. Lastly, this article will discuss the benefits and obstacles associated with its implementation at the local level.

## **THE WAVES OF DIGITAL DEMOCRACY**

The rise of the Information and Communication Technologies (ICTs) has led to the use of digital technologies for democratic governance. The first instances of digital democracy go back to the proliferation of the Internet. The main aim of these instances were mainly to include more people into the political decision-making processes. In the literature, these practices have been called by different names such as “electronic democracy”, “teledemocracy”, and “cyber democracy” (Hague & Loader, 1999: 4, Hoggett, 1996). There are various understandings regarding the implementation of democratic practices using digital media outlets and tools. Despite this diversity, there is often a consensus when it comes to defining digital democracy (Dahlberg, 2011). Following the general approach in the literature, this study prefers the term ‘digital democracy’, which shows the potential of ICTs through advancements in digital data transmission, in bringing together existing electronic technologies. Digital democracy covers a broad spectrum of mechanisms and tools that utilize digital technology to make political participation, deliberation, and accountability easier (Chadwick, 2009). This definition can reflect the multifaceted nature of digital democracy by emphasizing its role in both enhancing citizen engagement and redefining the relationships between governments and their constituents.

The emergence of digital democracy has occurred in two distinct waves that each was marked by notable developments in the use of technology to enhance democratic processes. The first wave of digital democracy that goes back to the late 20th century, was based on the use of mass email campaigns and online forums. These early experiments created the foundation for the broader concept of electronic democracy. It was enough to show the potential of digital tools to engage citizens in political discussions and decision-making (Shulman, 2006; Andersen, Lee & Henriksen, 2020). On the other hand, in his seminal work, Gerbaudo (2019: 106-110) has distinguished between two different waves of digital democracy. The current second wave of digital democracy represents a significant evolution from its predecessor by introducing several noteworthy features. Firstly, it has witnessed a profound transformation in software functionalities. Unlike the early days when such tools were rudimentary, today’s digital democracy platforms can incorporate advanced features that were non-existent previously. These new functionalities have revolutionized the process of decision-making and made it more accessible and inclusive for many people.

Secondly, the second wave of digital democracy is distinguished by the increased binding nature of its initiatives (Gerbaudo, 2019: 191). During the first wave, digital democracy efforts often operated as advisory mechanisms. Their functions were limited to provide recommendations to policymakers without any

guarantee of implementation. However, contemporary digital democracy initiatives can carry more weight, as they are increasingly designed to have a direct impact on policy decisions. This shift has elevated their political significance and reinforced their role in shaping the democratic landscape. The third and perhaps most remarkable feature of this second wave is the remarkable surge in mass participation. Beginning around the 2010s, digital democracy applications have succeeded in attracting unprecedented numbers of participants. These platforms can now boast participant counts that were unimaginable in earlier periods and even reach up to hundreds of thousands. This democratization of participation means that citizens are not merely passive observers but active contributors (Noveck & Cerf, 2020). They empowered to express their preferences and opinions directly. Consequently, this wave has transformed the traditional relationship between citizens and elected representatives, encouraging a shift from delegation to direct engagement in the democratic process.

## **DIGITALIZATION'S IMPACT ON CIVIC ENGAGEMENT**

Digitalization is integrating digital technologies and communication systems into contemporary needs of society. This process has been transforming how the economy, culture, and social life function which has led to the emergence of a digitalized information society (Scott & Kreiss, 2016). While it enables organizing, backing up, and transferring data through a unified infrastructure, it has been reshaping power dynamics in political communication by overcoming spatial and temporal constraints (Korkut, 2022: 62). Digitalization has significantly changed political participation by altering the dynamics of civic engagement and collective action. Recently, individuals have more choice and agency in defining and shaping their civic participation, contrasting with the predigital era where participation was primarily influenced by organizations' incentives and opportunities (Bimber, Flanagan and Stohl, 2012). This shift has encouraged organizations to offer inclusive forms of engagement that allow individuals to share their ideas freely.

The use of digital trace data and analytics has played a crucial role in this transformation, providing immediate feedback on user actions and interactions. Civic organizations, such as MoveOn.org, utilize digital analytics to gauge interests and preferences of their users. That allows for more responsive and inclusive decision-making processes (Karpf, 2012). Moreover, digitalization has given rise to radically decentralized and networked forms of collective action. Scholars like Bennett and Segerberg (2013) highlight how digital media can create collective actions without a leader or a central government. The movements like El Movimiento 15-M in Spain and Occupy Wall Street in the United States are good examples for this transformation. These movements rely on personalized narratives and expressions that bridge the gap between public and private speech, shaping communication as the organizing principle itself. Consequently, mass movement can occur when there is no formal organizational structures to shape group action.

### **Enhancing Local Democracy Through Digitalization**

In the context of digital democracy, there is ongoing debate regarding its practicality due to the limitations in enabling full citizen participation in governance. On the one hand, new technology would facilitate decentralized governance by shifting away from centralized policies and administration towards participatory democracy and local citizen management systems (Hoggett, 1996). On the other hand, as this transition has not yet fully materialized, prerequisites for successful applications for local citizen management systems would prevent the widespread implementation and hinder the realization of a truly participatory electronic democracy (Lim & Yigitcanlar, 2022). However, some local governments have successfully utilized Internet technologies to integrate citizens in political processes with effective electronic democracy platforms (Kars Tayanç & Çil, 2022: 24-25).

The emergence of the internet has created a virtual dimension of public space, including the operation of horizontal and non-centralized decision-making processes (Guallart, 2014). Despite the challenges faced by local governments in fully implementing such practices, efforts are being made to establish structures for electronic city communities and promote participatory democracy at the local level. For instance, in the 1992 U.S. presidential campaign, Ross Perot introduced the concept of “Electronic Town Meeting” (ETM) to enable direct citizen input into decision-making processes (Grosswiler, 1998). The term “Electronic Town Meeting” (ETM) has been used in various ways since its inception. It has been applied to public forums on TV and even phone voting by TV stations. Although this approach faced challenges in implementation, Perot gained 19% of the total vote in the presidential election and that was indicating public interest in such mechanisms. He talked about holding electronic town halls to gather public input on tax matters if he became president. He was essentially aiming to make it more of a public discussion or hearing. In between his 1992 and 1996 presidential campaigns, Perot tested this concept with TV presentation and a poll in a magazine. This approach was highly criticized for being biased and poorly produced and for being far from the original ETM idea (Becker, 2001). Despite failing to be applied correctly, it was important to continue innovative experiments, and demonstrate how ETMs can improve representative democratic processes and make them more citizen-friendly in the 21st century.

The evolution of digital democracy at the local level has been marked by several significant events and initiatives. In February 1989, The City of Santa Monica’s early launch of its official city website marked one of the initial instances of local governments. The Public Electronic Network (PEN) of Santa Monica introduced the world’s first municipal computer teleconferencing system (McKeown, 1991). Even though PEN was initially designed to connect residents with City Hall, it has quickly become an unexpected phenomenon as over six thousand residents signed up in a really short time of period. It is important to note that this was in a pre-social media era, PEN was a text-only with slow connection. Nonetheless, PEN democratized voices and included even the homeless resulting in initiatives like the homeless services center (Göker, 2007). PEN connected residents, activists, and officials, fostering discussions on local issues. However, the attacks from trolls eventually lead to its decline in the mid-90s. Despite its end, PEN remains a symbol of early online community engagement, highlighting both its potential and challenges in fostering civic discourse in the digital age. In 1994, the foundation of Minnesota E-Democracy set the stage for online citizen engagement in public policy discussions (Dahlberg, 2001). It was a non-profit organization aimed to enhance participatory democracy in Minnesota by utilizing information networks. Around the world, numerous innovative digital democracy initiatives at the local level have emerged as powerful tools for citizen engagement and transparent governance. Notable examples include:

- *Better Reykjavik*: Reykjavik, Iceland launched the Better Reykjavik platform in 2010. This pioneering initiative allows residents to propose and vote on ideas aimed at improving the city. It has been remarkably effective in empowering citizens to shape local policies and projects, contributing to Iceland’s reputation for participatory democracy (Lackaff, 2016).

- *Decide Madrid*: In Madrid, Spain, Decide Madrid introduced in 2016 has transformed the landscape of local governance. This platform facilitates direct resident participation in political processes through online discussions and voting. Citizens can influence the allocation of municipal budgets and contribute to the development of policies, fostering a sense of ownership in the city’s direction (Tseng, 2022).

- *Civic Engagement Commission*: New York City, USA, has embraced digital democracy with this platform that was introduced in 2019. This initiative connects residents with opportunities to volunteer and participate in local government initiatives, promoting civic engagement in the city’s diverse communities (Fung, 2022).



- *Madame la Maire, J'ai une Idée!*: In Paris, France, it launched in 2014, allowing Parisians to have a direct say in local decision-making. This platform enables citizens to propose ideas and solutions directly to city officials, fostering collaboration and responsiveness in the city's administration (Certomà, Corsini & Frey, 2020).

## **INTEGRATING AUTOMATED TEXT ANALYSIS METHODS**

Benefitting from automated text analysis methods serves for various purposes for local democracy practices. As the rapid growth of online communication platforms generates a huge volume of human-generated content, that offers a valuable source to understand public sentiments, concerns, and preferences. Integrating automated text analysis enables local governments to efficiently process and make sense of this vast information that would be impractical and sometimes impossible to analyze manually. With these analysis methods, local authorities can better prioritize issues, customize policies to answer specific concerns, and enhance community engagement (Cai, 2021). In addition to that, automated text analysis methods provide a data-driven approach to increase transparency and accountability by enabling decision-makers to base their actions on a more comprehensive understanding of public tendencies (Moats & Tseng, 2023). This integration allows for more informed, evidence-based decisions that can ultimately lead to more effective and responsive local democracy practices. At the end, the relationship between citizens and their government will be strengthened by integrating automated text analysis.

### **Public Sentiment Monitoring**

Public sentiment analysis uses Natural Language Processing (NLP) techniques to determine the emotional tone of text data. It can be used to examine the sentiments of citizen for issues and projects. It can measure whether the public is generally supportive, neutral, or critical of these issues. Sentiment analysis usually involves the use of pre-trained models like BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) or GPT (Generative Pre-trained Transformer) to analyze text (Gao et al, 2019). It can use machine learning models like Support Vector Machines (SVM) and Recurrent Neural Networks (RNNs). They are trained on a labeled dataset of text with positive, negative, or neutral sentiments (Misnikov & Filatova, 2019). This method can be applied to the inputs of locals such as their comments, feedbacks, or their discussions on platform. For example, if there is a proposal to build a new park in a defined neighborhood, people can discuss their points, hesitations or expectations on the discussion board designated on the digital platform for this issue. Sentiment analysis of these comments can reveal that the general sentiment is either positive or negative. If the result is positive, that indicates that public sentiment is strongly backing for the initiative.

### **Issue Prioritization**

This method can be used to prioritize issues based on public sentiment. To prioritize issues, sentiment analysis assigns a sentiment score to each piece of text inputs from citizens. It might assign a score of +1 for positive sentiment, -1 for negative sentiment, and 0 for neutral sentiment (Albanese, 2021). Sentiment analysis models can be fine-tuned specifically for local administration context. It can be trained with a labeled dataset of previously made comments on the digital platform that are tagged with sentiment labels. The model learns to recognize local sentiment patterns. At the end, it can enable to more accurately prioritize issues based on local sentiments. If sentiment analysis reveals that a particular policy proposal is generating overwhelmingly negative sentiment, it may indicate that the proposal needs further examination or adjustment before implementation. The municipality can then aggregate these scores to determine the overall sentiment of comments related to different issues. Issues with lower sentiment scores may indicate higher levels of concern (Zadra, 2020). For example, after a flood in that city, the municipality considers various flood mitigation measures. Sentiment analysis can show that the sentiment has turned negative over time

because of the mismanagement of the municipality. This signals that flood management is now a high-priority issue that demands immediate attention.

### **Performance Assessment**

For longer periods of time, sentiment analysis can track changes in public sentiment toward the municipality's performance. This involves tracking sentiment scores on a rolling basis, calculating moving averages, and identifying trends and seasonality in sentiment data. This can be used to assess the effectiveness of projects and performance of local authority. It uses time-series analysis and regularly analyzes sentiment scores. Autoregressive integrated moving average (ARIMA) models and more advanced RNNs can be used for time-series analysis (Muhammad et al, 2021; Heidari, Navimipour & Unal, 2022). The local administration can detect trends in sentiment and assess whether public sentiment is improving or deteriorating over time. For example, if sentiment analysis consistently indicates that citizens are increasingly dissatisfied with the quality of public transportation services, this indicates that the municipality should conduct a thorough review of the transportation system and make necessary improvements.

### **Automatic Topic Identification**

Topic modeling algorithms can automatically identify the main topics discussed on the digital platform. The most used algorithms are Latent Dirichlet Allocation (LDA) and Non-Negative Matrix Factorization (NMF) (Cai, 2021). The algorithms analyze the frequency and co-occurrence of words in the text data. They aim to find hidden topics that best explain the patterns in the text. For example, LDA assumes that each document is a combination of different topics, and each word is attributable to only one of those topics. It uncovers the underlying topic by iteratively adjusting these assignments in a way that maximizes the likelihood of the observed data. NMF factorizes the document-term matrix into non-negative components (Romberg & Escher, 2023). These components can be interpreted as topics and term distributions. It can reveal the topics discussed by citizens and group under categories such public safety, infrastructure, and transportation. This insight can help the municipality understand the multifaceted concerns of the community and allocate resources based on this data.

### **Content Organization**

Right after the topics are identified, the text data can be categorized into these topics based on the probability of words belonging to each topic. Topic-document distributions can be calculated using probability distributions to assign each document a probability distribution over topics. The most probable topics for each document can be determined based on these distributions. This process can be implemented using linear algebra techniques. These techniques include singular value decomposition (SVD) and matrix factorization (Jha, 2020). This can allow the local administration to organize discussions and comments into relevant topic categories. When the discussions are categorized into topics, the result is a structured and easily navigable archive of information. This not only helps citizens find relevant information more efficiently but also helps local administrators in tracking the evolution of key topics over time (Moats & Tseng, 2023). For example, citizens interested in local education opportunities can quickly access all relevant discussions and updates related to this topic. This can help them stay informed and engaged in the decision-making process. At the same time, local administrators can use this structured archive to watch the public sentiment and identify areas that require further attention. At the end, this method can transparency and collaboration in local governance.

### **Clustering Similar Ideas**

Clustering text data can be used to group similar comments or ideas together. This is valuable for identifying main attitudes in public discussions and understanding the diversity of opinions on a particular topic. These methods can provide a consolidated view of citizen feedback. Clustering algorithms use mathematical optimization to minimize the variance within clusters. They calculate the distance between data points in a high-dimensional space and iteratively assign data points to clusters based on Euclidean distance or cosine similarity. The most used clustering techniques are K-Means and Hierarchical Clustering to analyze the similarity between different pieces of text (Sabo et al, 2022). These techniques measure the distance or similarity between comments based on words and longer phrases and group them into clusters accordingly. Comments with similar content or context are grouped together. For example, clustering can identify that several citizens are discussing traffic jam, while others are writing on safety of passengers. By grouping similar comments within these clusters, the local administration can gain a comprehensive view on transportation issues and can create an inclusive plan to address them.

## Community Building

Topic modelling can also be used for user clustering based on their interaction with topics. The techniques like K-means clustering on user behavior data can track the frequency of engagement with specific topics or the similarity of topic interests (Sabo et al, 2022). Advanced clustering techniques like spectral clustering or density-based spatial clustering can be applied. They look at the density and connectivity of data points to allow for more accurate identification of community boundaries. This advanced user profiling can help customize content recommendations and engagement strategies. It can be used to identify niche areas of interest within the local community (Cai, 2021). For example, in the digital platform, a subgroup of users who share the same interests can be identified who frequently engage with specific topics or discussions. From that point, the local administration can suggest them to form a community and encourage local engagement by customizing projects to their specific concerns. A sense of community among like-minded individuals can be fostered with organizing some workshops and building a community house. Other than that, if a user frequently participates in discussions related to one specific issue, the platform can suggest relevant events, news articles, or discussions to that user to foster their involvement.

**Table 1. Detailed summary of automated text analysis methods**

Analysis Method	Description	Cases Used	Techniques	Data Sources
<b>Public Sentiment Monitoring</b>	Utilizes NLP techniques to determine emotional tone of text data.	- Examining public sentiments on issues and projects.	NLP, Machine Learning	Citizen Comments, Feedback, Discussion Boards
		- Analyzing comments, feedback, and discussions on a digital platform.		
<b>Issue Prioritization</b>	Assigns sentiment scores to text inputs to prioritize issues.	- Assessing public support or opposition to initiatives.	Sentiment Analysis Models	Citizen Comments, Feedback, Sentiment Labels
		- Identifying policy proposals that require further examination.		
<b>Performance Assessment</b>	Tracks changes in public sentiment over time to assess performance.	- Prioritizing issues based on public sentiment.	Time-Series Analysis, ARIMA, RNNs	Sentiment Scores Over Time
		- Evaluating effectiveness of projects and local administration.		
		- Detecting trends and seasonality in sentiment data.		

		- Recommending improvements based on sentiment analysis.		
<b>Automatic Topic Identification</b>	Automatically identifies main topics discussed on a digital platform.	- Understanding the diverse range of issues and concerns within the community. - Using algorithms like LDA and NMF to uncover hidden topics. - Grouping topics under relevant categories.	LDA, NMF, Topic Modeling	Text Data on Digital Platforms
<b>Content Organization</b>	Categorizes text data into topics to make it easily navigable.	- Organizing discussions and comments for efficient access. - Structuring and archiving vast amounts of text data. - Tracking the evolution of key topics over time.	SVD, Matrix Factorization	Categorized Text Data, Topic-Document Distributions
<b>Clustering Similar Ideas</b>	Groups similar comments or ideas together for a consolidated view.	- Identifying main attitudes in public discussions. - Understanding diversity of opinions on a topic. - Creating inclusive plans to address common issues.	K-Means, Hierarchical Clustering	Text Data, Clusters of Similar Ideas
<b>Community Building</b>	Uses topic modeling and user clustering to foster community engagement.	- Customizing content recommendations and engagement strategies. - Identifying niche areas of interest within the community. - Encouraging local engagement and sense of community.	User Clustering Algorithms, Spectral Clustering, Density-Based Clustering	User Behavior Data, Topic Interests

## CONCLUSION

The concept of digital democracy, as explored in this article, offers significant implications and avenues for discussion in the context of modern political communication and governance. It presents a dual landscape of challenges and opportunities. On one hand, the democratization of participation through digital platforms can be hindered by issues such as the digital divide, where certain groups may have limited access to technology and the internet. Moreover, concerns about online privacy and security remain prominent, potentially deterring individuals from engaging in digital democracy. Balancing inclusivity and security are a complex challenge that policymakers and technologists must address. On the other hand, digital democracy opens doors to unprecedented opportunities for citizen engagement. It allows for the direct expression of preferences, opinions, and concerns, reducing the intermediation of traditional political structures. Moreover, digital platforms enable real-time feedback and data analysis, fostering responsive decision-making processes. The challenge lies in harnessing these opportunities while mitigating the associated risks. The question arises as to whether digital democracy complements or competes with representative democracy. Striking a balance between direct and representative forms of governance is a subject of ongoing debate. Additionally, the transparency and accountability facilitated by digital democracy platforms can reshape the relationship between citizens and governments. Governments are compelled to be more responsive to citizen

input, fostering a sense of ownership among the public. This change in dynamic can strengthen trust in institutions but may also necessitate adjustments in governance structures and practices.

The journey of digital democracy from its early days as a concept to its current form as a transformative force in local governance reveals a dynamic and evolving landscape of civic engagement. The concept of digital democracy, rooted in the idea of enhancing citizen participation through digital technologies, has evolved through two distinct waves. The first wave laid the groundwork by introducing digital tools for political discussions, while the second wave has ushered in a new era marked by advanced functionalities, increased binding nature, and mass participation. This second wave has redefined the relationship between citizens and their representatives, promoting direct engagement and democratizing participation. The use of digital trace data and analytics has allowed organizations to respond more effectively to citizens' preferences, fostering a more responsive and inclusive decision-making process. Moreover, digitalization has facilitated decentralized and networked forms of collective action, enabling leaderless and decentralized movements to emerge and shape the democratic landscape. At the local level, digital democracy initiatives have emerged as powerful tools for citizen engagement and transparent governance. Examples such as Better Reykjavik, Decide Madrid, Civic Engagement Commission in New York City, and Madame la Maire, J'ai une Idée! in Paris have demonstrated the potential of digital platforms to empower citizens, improve local policies, and foster a sense of ownership in their communities. While challenges and obstacles remain, the success stories of local digital democracy initiatives provide inspiration and guidance for future applications.

Integrating automated text analysis methods in local digital democracy practice holds great promise for different viewpoints. These methods offer a multifaceted approach to understanding and engaging with citizens. Public sentiment analysis can indicate which issues can be prioritized based on local's concerns. That enables more responsive decision-making for local authorities. Performance assessment over time allows for understanding reactions to government projects. Automatic topic identification and content organization help in structuring and accessing vast amounts of text data efficiently. Clustering similar ideas helps identify key attitudes in public discussions, and community building encourages engagement among like-minded individuals. Furthermore, it should be noted that online privacy and security concerns should be top priority to ensure inclusivity and trust in digital democracy platforms. In this area, we are witnessing the transformation of representative democracy and the new tools and opportunities for direct citizen participation. Transparency and accountability become crucial in this context because governments are increasingly expected to be responsive to citizen input. Local digital democracy practices present new opportunities for further research and development. If digital democracy platforms can be optimized through integrating automated text analysis methods, digital democracy at the local level can contribute to strengthen democratic societies for the future of democratic governance.

## REFERENCES

Albanese, V. (2021). Sentiment and Visual Analysis: A Case Study of E-Participation to Give Value to Territorial Instances. *Representing Place and Territorial Identities in Europe: Discourses, Images, and Practices*, 67-79.

Andersen, K. N., Lee, J. and Henriksen, H. Z. (2020). Digital sclerosis? Wind of change for government and the employees. *Digital Government: Research and Practice*, 1(1), 1-14.

Becker, T. L. (2001). The comprehensive electronic town meeting and its role in 21st-century democracy. *Futures*, 33(3-4), 347-350.

Bennett, W. L. and Segerberg, A. (2013). *The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Brennen, J. S. and Kreiss, D. (2016). Digitalization. *The international encyclopedia of communication theory and philosophy*, UK: Wiley Blackwell, 1-11.

- Cai, M. (2021). Natural language processing for urban research: A systematic review. *Heliyon*, 7(3), e06322.
- Certomà, C., Corsini, F. and Frey, M. (2020). Hyperconnected, receptive and do-it-yourself city. An investigation into the European “imaginary” of crowdsourcing for urban governance. *Technology in Society*, 61, 101229.
- Chadwick, A. (2008). Web 2.0: New challenges for the study of e-democracy in an era of informational exuberance. *Isjlp*, 5(1), 9-41.
- Dahlberg, L. (2011). Re-constructing digital democracy: An outline of four ‘positions.’ *New media & society*, 13(6), 855-872.
- Dahlberg, L. (2005). The Internet, public spheres, and political communication: Dispersion and deliberation. *Political Communication*, 22(2), 147-162.
- Foster, D. (2013). Community and identity in the electronic village. *Internet Culture*. (Editor: D. Porter). Routledge, 23-37.
- Freeman, J. and Quirke, S. (2013). Understanding e-democracy government-led initiatives for democratic reform. *JeDEM-eJournal of eDemocracy and Open Government*, 5(2), 141-154.
- Fuchs, C. (2014). Social media and the public sphere. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, 12(1), 57–101.
- Fuchs, C. (2021). The Digital Commons and the Digital Public Sphere: How to Advance Digital Democracy Today. *Westminster Papers in Communication and Culture*, 16(1), 9-26.
- Gao, Z., Feng, A., Song, X. and Wu, X. (2019). Target-dependent sentiment classification with BERT. *IEEE Access*, 7, 154290-154299.
- Gerbaudo, P. (2019). *The Digital Party: Political Organisation and Online Democracy*. London: Pluto.
- Göker, G. (2007). İnternet’in Türkiye Kadın Hareketi Üzerindeki Etkisi: Kadın Kurultayı E-Grubu Örneği. *Yeni Medya Çalışmaları*, 205-247.
- Grosswiler, P. (1998). Historical hopes, media fears, and the electronic town meeting concept: where technology meets democracy or demagoguery?. *Journal of Communication Inquiry*, 22(2), 133-151.
- Guallart, V. (2014). *The Self-Sufficient City: Internet has changed our lives but it hasn't changed our cities, yet*. New York City: Actar.
- Guillamón, M. D., Ríos, A. M., Gesuele, B. and Metallo, C. (2016). Factors influencing social media use in local governments: The case of Italy and Spain. *Government Information Quarterly*, 33(3), 460-471.
- Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hague, B. N. and Loader, B. (1999). *Digital democracy: Discourse and decision making in the information age*. New York: Psychology Press.
- Heidari, A., Navimipour, N. J. and Unal, M. (2022). Applications of ML/DL in the management of smart cities and societies based on new trends in information technologies: A systematic literature review. *Sustainable Cities and Society*, 104089. DOI: 10.1016/j.scs.2022.104089
- Hoggett, P. (1996). New modes of control in the public service. *Public Administration*, 74(1), 9-32.
- Jha, R. (2020). Review of Data Mining and Data Warehousing Implementation in E-Governance. *International Journal of Innovative Science and Research Technology*, 5(10), 18-28.
- Karpf, D. (2012). *The MoveOn effect: The unexpected transformation of American political advocacy*. New York, NY: Oxford University Press.
- Korkut, Y. (2022). Siyasal Katılım ve Dijitalleşme. *Dijital Demokrasi*, (Editor: S. Çil). İstanbul: Eğitim Yayınevi, 55-69.
- Lackaff, D. (2016). Case Study: Better Reykjavik—Open Municipal Policymaking. In *Civic media: Technology, Design, Practice*, (Editor: E. Gordon and P. Mihailidis), MIT Press, 229–234.

- Lim, S. B. and Yigitcanlar, T. (2022). Participatory governance of Smart cities: Insights from e-participation of Putrajaya and Petaling Jaya, Malaysia. *Smart Cities*, 5(1), 71-89.
- Lutz, C., Hoffmann, C. P. and Meckel, M. (2014). Beyond just politics: A systematic literature review of online participation. *First Monday*, 19(7), 1-36.
- McKeown, K. (1991). Social Norms and Implications of Santa Monica's PEN (Public Electronic Network).
- Misnikov, Y. and Filatova, O. (2019). Testing the applicability of training the Recurrent Neural Networks for analyzing online policy discourses in Russia. EGOV-CeDEM-ePart 2019, Proceedings of *Ongoing Research, Practitioners, Posters, Workshops, and Projects of the International Conference EGOVCeDEM-ePart 2019*. San Benedetto Del Tronto, Italy, 119-129.
- Moats, D. and Tseng, Y. S. (2023). Sorting a public? Using quali-quantitative methods to interrogate the role of algorithms in digital democracy platforms. *Information, Communication & Society*, 1-35.
- Muhammad, A. N., Aseere, A. M., Chiroma, H., Shah, H., Gital, A. Y. and Hashem, I. A. T. (2021). Deep learning application in smart cities: recent development, taxonomy, challenges and research prospects. *Neural Computing and Applications*, 33, 2973-3009.
- Noveck, B. S. and Cerf, V. G. (2020). Digital Democracy: Past, Present, Future An Interview with Vinton G. Cerf Vice President and Chief Internet Evangelist, Google. *Digital Government: Research and Practice*, 1(1), 1-10.
- Pina, V., Torres, L., Royo, S. and Garcia-Rayado, J. (2022). Decide Madrid: A Spanish best practice on e-participation, *Engaging Citizens in Policy Making* (Editor: T. Randma-Liiv, R. Nurske and V. Lember). London, UK: Edward Elgar Publishing, 152-165.
- Romberg, J. and Escher, T. (2023). Making Sense of Citizens' Input through Artificial Intelligence: A Review of Methods for Computational Text Analysis to Support the Evaluation of Contributions in Public Participation. *Digital Government: Research and Practice*. DOI: 10.1145/3603254
- Rouet, G. and Côme, T. (2023). *Participatory and Digital Democracy at the Local Level: European Discourses and Practices*. Springer Nature.
- Sabo, I. C., Dal Pont, T. R., Wilton, P. E. V., Rover, A. J. and Hübner, J. F. (2022). Clustering of Brazilian legal judgments about failures in air transport service: an evaluation of different approaches. *Artificial Intelligence and Law*, 30(1), 21-57.
- Shulman, S. (2006). Whither deliberation? Mass e-mail campaigns and U.S. regulatory rulemaking. *Journal of E-Government*, 3(3), 44-45.
- Tayanç, N. K. and Çil, S. (2022). Demokrasi Arayışında İletişim Teknolojileri Ve Yönetim Modelleri. *Dijital Demokrasi*. (Editor: S. Çil). İstanbul: Eğitim Yayınevi, 7-30.
- Timonen, A. (2013). Digital democracy in the EU. *European View*, 12(1), 103-112.
- Tseng, Y. S. (2022). Rethinking gamified democracy as frictional: a comparative examination of the Decide Madrid and vTaiwan platforms. *Social & Cultural Geography*, 1-18.
- Verba, S., Schlozman, K. L. and Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Zadra, M. (2020). Do Central Government e-Democracy Reforms Work for Mid-Size Municipalities? A Case Study of the Long-Term Effects of e-Petitioning in Southampton. In *14th ECPR General Conference*, 1-20.



## Finansal Sağlık: Türk Bankacılık Sektörünün Bankometer ile İncelenmesi

**Asuman ERBEN YAVUZ**  
Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi  
[aeayavuz@baskent.edu.tr](mailto:aeayavuz@baskent.edu.tr)  
<http://orcid.org/0000-0002-1934-5055>

Makale Başvuru Tarihi : 12.08.2023  
Makale Kabul Tarihi : 04.10.2023  
Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023  
Makale Türü: Araştırma Makalesi  
DOI: 10.5281/zenodo.10004532

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

Bankometer Modeli,  
Finansal Sağlık  
Testi, Finansal  
sıkıntı

*Bu çalışmanın amacı literatürde kabul görmüş finansal sağlık testlerinden Bankometer modeli ile 2006-2022 yılları arasında birçok global ve ülkeye özgü krize maruz kalan, Türk bankacılık sisteminde yer alan bankaların finansal durumlarını görebilmektir. IMF tarafından önerilen Bankometer modeli, bankaların finansal durumlarını değerlendirmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Analiz bulguları, incelenen dönem boyunca bankaların büyük bir kısmının finansal sağlık kriterlerini karşıladığını göstermektedir. Ancak, 2020-2021 yıllarında Halkbank ve Vakıfbank'ın bazı oranlarda düşüş yaşadığına dikkat çekilmektedir. Ayrıca, faiz giderlerinin faiz gelirlerine oranının (CIR) tavsiye edilen sınıır üzerinde olduğu ve bazı bankaların 2006-2021 yılları arasında toplam kredilerin toplam varlıklara oranında (LA) ideal sınıır üzerinde bulunduğu tespit edilmiştir. Bu analiz, bankaların mali sağlığını değerlendirmek için kullanılan yöntemlerin etkinliğini ve Türkiye'deki bankacılık sektörünün genel durumunu göstermekte büyük öneme sahiptir.*

### *Financial Soundness: An Examination of the Turkish Banking Sector through Bankometer*

### Abstract

**Keywords:**

Bankometer Model,  
Financial Soundness  
Test, Financial  
Distress

*The purpose of this study is to observe the financial status of banks in the Turkish banking system, which have been exposed to numerous global and country-specific crises between 2006 and 2022, using the Bankometer model, one of the financially soundness tests accepted in the literature. The Bankometer model, recommended by the IMF, has been used as a tool to assess the financial conditions of banks. The findings of the analysis indicate that the majority of the banks have met the financial robustness criteria throughout the examined period. However, it is noted that Halkbank and Vakıfbank experienced some declines in certain ratios in the years 2020-2021. Additionally, it is identified that the ratio of interest expenses to interest income (CIR) is above the recommended limit and that some banks exceed the ideal limit in the ratio of total loans to total assets (LA) between 2006 and 2021. This analysis is of great importance in demonstrating the effectiveness of the methods used to assess the financial robustness of banks and the general state of the banking sector in Turkey.*



## GİRİŞ

Bankalar, ülkelerin ekonomi döngüsünde çok önemli rol oynarlar. Bundan dolayı banka iflas olasılığını mümkün olduğunca erken belirlemek gerekmektedir. Aksi halde ülkelerin ekonomisinde aksamalara neden olabilir ve toplumu geniş çapta etkileyebilir (Nova vd., 2016). Finansal zorluklar, bankanın kârlılığındaki belirsizlikle ölçülür ve genellikle bankaların iflasının erken bir göstergesidir (Ni Made ve Maria, 2013). Banka başarısızlıklarının etkisini en aza indirmek için bankaların karşılaştığı finansal problemlerin erken uyarılarını belirten bir sisteme ihtiyaç vardır. İflas olasılığını tahmin etmenin bir yolu şirketin mali tablolarını analiz etmektir. Mali tabloların analiziyle, yöneticiler mali durumlarını takip edebilir ve iflas durumundan kaçınmak için atacakları bir sonraki stratejileri hızla belirleyebilir. İflası tahmin etmek için kullanılacak birkaç yöntem vardır. Ancak araştırmacılar Bankometer S- Skor yöntemini kullanmayı tercih ederler çünkü unsurları özellikle bankacılık sektörüne özgüdür. Bankometer S- Skor yöntemi, Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin önerileri temel alınarak geliştirilen bir yöntemdir (Vina ve Rivai, 2018). Modelin geliştirme süreci bankacılık sistemine uygun olduğundan, bir bankanın performansını daha iyi yansıtabilir. Bu yöntem ayrıca birçok araştırmacı tarafından bankacılık sektöründe iflası tahmin etmek için de kullanılır (Anita vd., 2013; Muhammad, 2017 ve aynı zamanda kullanımı daha kolay ve daha doğrudur.

Bankometer S-Skor modeli, Solvency (S-skor) parametresiyle bir bankanın sağlamlığını değerlendirmek için kullanılan bir modeldir (Fitria vd., 2018) ve finansal kuruluşlardaki kırılganlığı ölçmek için geliştirilmiştir. Model bankacılık sektörü için düzenlendiği için Altman Z-Skoru gibi diğer modellere göre daha iyi performans sergiler. Bu modelin potansiyel yatırımcılara, hesap sahiplerine ve banka yönetimine karar verme ve finansal sistemi kontrol etme konusunda yardımcı olması beklenmektedir. Böylece gelecekteki finansal krizlerin olasılığını önlemek mümkün olacaktır.

## FİNANSAL SIKINTI VE TAHMİN MODELİ

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda finansal sıkıntıya dair kabul edilmiş genel bir tanım bulunmamaktadır. Finansal sıkıntının resmi bir tanımının olmaması, bu alanda yapılan araştırmaların geçerliliğini sorgulamaktadır. Farklı standart ölçümleri, sıkıntıda olmayan firmaları sıkıntılı olarak kategorize edebilir veya tam tersi, sıkıntıda olan firmaları da sağlıklı gösterebilir. Bu nedenle, finansal sıkıntının resmi bir tanımı olmadan bu sorunu ele almak oldukça zor olacaktır (Platt & Platt, 2006). Finansal sıkıntı, bir borçlunun (bireysel veya kurumsal) alacaklılarına karşı yükümlülüğünü yerine getiremediği bir durumu ifade eder. Finansal sıkıntı genellikle iki tarafı (borçluyu ve alacaklıyı) içerir. Bu sebeple finansal sıkıntıyı bir şirketin finansal yükümlülüğünü yerine getiremediği bir durum olarak tanımlandığını varsayarsak, bu finansal sıkıntının sadece dış finansman kullanan şirketlerde meydana gelebileceğini öne sürer (Outecheva, 2007). Outecheva (2007) finansal sıkıntıyı olay odaklı, süreç odaklı ve teknik sebepler odaklı olarak üçe ayırır.

Olay odaklı finansal sıkıntı çoğunlukla temerrüt, başarısızlık, ödeme yetersizliği ve iflas terimleriyle ilişkilendirilir. Genellikle bu terimler sıkça birbirinin yerine kullanılsa da resmi olarak her birinin farklı bir tanımı vardır. Başarısızlık, yatırılan sermayedeki gerçekleşen getirinin benzer yatırımlardaki mevcut oranlardan önemli ölçüde daha düşük olması anlamına gelir (Altman ve Hotchkiss, 2006). Bir şirketin ekonomik olarak birçok yıl boyunca başarısız olmuş olabileceği, ancak yükümlülüklerini yerine getirmede hiçbir zaman başarısız olmadığı belirtilmelidir (Altman ve Hotchkiss, 2006). Ödeme yetersizliği, negatif firma performansını tasvir eden başka bir terimdir ve genellikle daha teknik bir şekilde kullanılır.

İkinci kategori için finansal sıkıntı bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım, finansal sıkıntının bir olgu olarak anlaşılmasına yardımcı olur ve finansal sıkıntının kapsamlı bir teorisini oluşturur (Outecheva, 2007). Purnanandam (2007) finansal sıkıntının, çözüm ve ödeme yetersizliği arasında yer alan bir süreç olduğunu belirtir ve şirketin ödeme yetersizliği olmadan düşük nakit akışı ve zarar yaşadığı bir durum olarak tanımlar.

Üçüncü kategori ise teknik ödeme yetersizliği içerir ve finansal sıkıntı geçici bir durum olabilir, ancak genellikle iflasın nedenidir. Altman ve Hotchkiss (2010) ayrıca iflas anlamında ödeme yetersizliğini, toplam borçların toplam varlıkların adil değerini aştığı ve firmanın net değerini negatif yaptığı bir durum olarak da tanımlar. Temerrüt sıkıntısıyla sıkça ilişkilendirilen diğer bir durum, teknik ve/veya hukuki olabilir. Teknik temerrüt, borçlunun bir alacaklıyla anlaşmanın bir şartını ihlal ettiğinde meydana gelir ve hukuki işlem için sebep olabilir. İflas programına tabi olmak için dilekçenin verilmesi resmi bir süreç olarak anlaşılabilir (Altman ve Hotchkiss, 2006:6). Zmijewski, finansal sıkıntıyı resmi mahkemede iflas ilanı olarak tanımlar. Sonuç olarak, mahkemede iflası ilan edilmemiş herhangi bir şirket finansal sıkıntı olarak kategorize edilemez (Wertheim & Robinson, 2011).

Finansal sıkıntı, tahmin modelleri tarafından kullanılan göstergeler aracılığıyla tanımlanır. Halen çok eleştiri olsa da birçok finansal sıkıntı tahmin modelinde oranların kullanılmasının amacı, bir şirket içindeki finansal sıkıntı ve temerrüt olasılığına ilişkin sonuçlar üretmektir (Outecheva, 2007). Genel olarak kârlılık, likidite ve ödeme yetersizliğini ölçen oranlar, finansal sıkıntıyı tahmin edebilmek için yaygın bir şekilde kullanılır.

Literatürde işletmelerin finansal sağlıklarını test eden bazı modeller bulunmaktadır. Bathory modeli Alexander Bathory (1987) tarafından önerilen, işletmelerin sermaye yapısı, kârlılık, varlıklara yapılan yatırım oranı göstergelerini kapsayan bir ölçekle işletmelerin finansal risklerini ölçmek için bir modeldir. Alandaki bir diğer model Chesser'in (1974) ticari kredilerin temerrüdünü tahmin etmek için logit modelini kullandığı çalışmadır. Ancak uygulamada en fazla kullanılan finansal sağlamlık modelleri Altman Z-Skor ve Bankometer modelleridir. Bu modellere ilişkin bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

### **Altman Z-Skor Modeli**

Finansal sıkıntı tahmin modellerinden ilki Altman Z-Skor modelidir. Model bir işletmenin önümüzdeki iki yıl içerisinde iflas etme olasılığını tahmin etmek için kullanılan sayısal bir ölçümdür. 1968 yılında Amerikalı finans profesörü Edward Altman tarafından şirketlerin finansal istikrarının bir ölçüsü olarak geliştirilmiştir. Altman'ın Z-Skor modeli, çoklu bilanço değerlerini kullanarak herhangi bir kuruluşun finansal sıkıntı durumunu tahmin etmenin etkili bir yöntemi olarak kabul edilir. Altman'ın iflası tahmin etmek için bir formül geliştirme fikri, işletmelerin temerrüt vakalarında keskin bir artış yaşadığı Büyük Buhran zamanında başlamıştır. Yapılan çalışmalara göre, model iflas gerçekleşmeden iki yıl önce gerçekleşme olasılığını tahmin etmede %72'lik bir başarı göstermiştir.

Z-Skor modelini oluştururken Altman, bir şirketin iflas etme olasılığını tahmin eden diğer oranların yanı sıra bir ağırlıklandırma sistemi kullanmıştır. Altman farklı işletme türleri için toplam üç farklı Z-puanı oluşturmuştur. Orijinal model 1968'de kullanılmaya başlanmış ve özellikle 1 milyon \$'ı aşan varlıklara sahip halka açık üretim şirketleri için tasarlanmıştır. Orijinal model, varlıkları 1 milyon \$'ın altında olan özel şirketleri ve imalat dışı şirketleri hariç tutmuştur. Daha sonra 1983'te Altman, daha küçük özel imalat şirketlerinde kullanılmak üzere iki model daha geliştirmiştir. Model A Z-Skoru özel imalat şirketleri için özel olarak geliştirilirken, Model B halka açık olmayan şirketler için oluşturulmuştur. 1983 Z-Skoru modelleri çeşitli ağırlıklandırma, öngörülebilirlik puanlama sistemleri ve değişkenlerden oluşmaktadır.

Z-Skoru modeli beş temel finansal orana dayanır ve formülü aşağıdaki gibi yazılır.

$$\zeta = 1.2A + 1.4B + 3.3C + 0.6D + 1.0E$$

Zeta ( $\zeta$ ), Altman'ın Z-puanıdır

A: İşletme Sermayesi/Toplam Aktif oranı

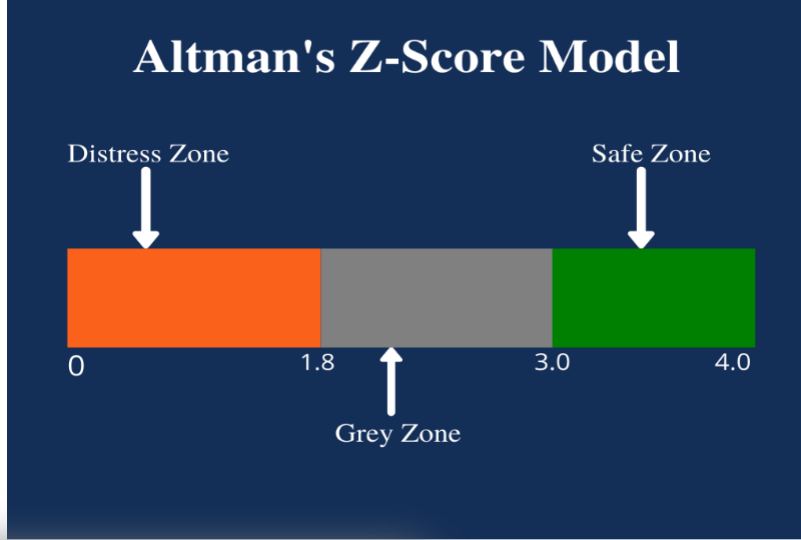
B: Birikmiş Kazanç/Toplam Varlıklar oranı

C: Faiz Öncesi Kazanç ve Vergi/Toplam Aktif oranı

D: Özkaynak/Toplam Borçların Piyasa Değeridir oranı

E: Toplam Satış/Toplam Varlık oranı

**Şekil 1:** Altman Z-Skor Modeli Puan Aralıkları



**Kaynak:** Corporate Finance İnstitute

Genellikle, Z-Skoru ne kadar düşük olursa, bir şirketin iflasa gitme olasılığı o kadar yüksek olur. 1,8'den düşük bir Z-Skoru, şirketin finansal sıkıntı içinde olduğu ve iflas etme olasılığının yüksek olduğu anlamına gelir. Öte yandan, 3 ve üzeri bir puan, şirketin güvenli bir bölgede olduğu ve iflas başvurusunda bulunma ihtimalinin düşük olduğu anlamına gelir. 1,8 ile 3 arasında bir puan, şirketin gri bir alanda olduğu ve iflas başvurusunda bulunma şansının ılımlı olduğu anlamına gelir (Şekil 1).

Ancak, literatürde yapılan bazı çalışmalar, Altman Z-Skorunun bankalardaki finansal sıkıntıyı tahmin etmede uygun olmadığını belirtmiştir. Erari vd. (2013) tarafından yapılan bir araştırma, Altman Z-Skor modelini ve Bankometer modelini Endonezya'daki Papua Bankası'nda bir arada uygulamıştır. Sonuçlar, Altman Z-Skor modelinin sonuçlarının birçok durumda Bankometer modeli sonuçlarıyla çeliştiğini göstermiştir.

### **Bankometer Modeli**

Bankaların hangi finansal sıkıntılara karşı hassas olduğunu öngörme yeteneği, merkez bankaları, alacaklılar ve yatırımcılar için son derece önemlidir (Shar vd., 2010). Bir banka iflas ettiğinde, alacaklılar genellikle anapara ve faiz ödemelerinin bir kısmını veya tümünü kaybedebilir (Shar vd., 2010). Bu nedenle, banka yönetiminin Bankometer modelini kullanarak yakın gelecekte finansal sıkıntıya duyarlı bankaları tahmin etmeye daha fazla odaklanması gerekmektedir (Shar ve diğ., 2010). Bankometer modeli içerisinde kullanılan formül ve oranlar aşağıdaki gibidir;

$$S\text{-Score} = 1.5(CA)+1.2(EA)+3.5(CAR)+0.6(NPL)+0.3(CIR)+0.4(LA)$$

CA = Ana Sermayenin Toplam Varlıklara Oranı (Capital to Asset Ratio)

EA = Özsermayenin Toplam Varlıklara Oranı (Equity to Asset Ratio)

CAR = Sermaye Yeterlilik Oranı (Capital Adequacy Ratio)

NPL = Takipteki Kredilerin Toplam Kredilere oranı (Non Performing Loan Ratio)

CIR = F Giderlerin Gelirlere Oranı Cost to Income Ratio)

LA = Kredilerin Toplam Varlıklara Oranı (Loans to Asset Ratio)

S = S Skoru

S <50 = Ödeme güçlüğü var

70<S = Sağlıklı

50<S<70 = Gri alan

Kriterlere göre;

CA>%4; EA>%2; CAR>%8; NPL<%15; CIR<%40; LA<%65

Bir bankanın ana sermayesinin işlevi, tasfiye durumunda mevduat sahiplerini korumak ve bankanın zararlarına karşı bariyer sağlayarak bankanın faaliyetlerine devam edebilmesini sağlamaktır (El Tibi, 2011). Bankalar için ideal sermaye yeterlilik oranı %8 ile %40 arasında olmalıdır (Shar vd., 2010). Öte yandan, varlık başına sermaye oranı için ideal sayı %4'ün üzerindedir. Bir bankanın varlık başına sermaye oranı ne kadar yüksekse, banka o kadar güvenlidir. Çünkü bu durumda bankanın uzun vadeli finansmanla finanse edildiğini gösterir (Erari vd., 2013). Varlık başına sermaye oranı, varlığın ne kadarının dış borçlarla finanse edildiğini de gösterir. Daha yüksek bir özsermaye-varlık oranı, bir banka için istenilen bir durumdur. Özsermaye varlık oranı için ideal sayı %2'nin üzerindedir (Shar vd., 2010). NPL oranı tahsili gecikmiş kredi oranıdır ve bir banka tarafından verilen kredilerin ne kadar verimli olduğunu gösterir. Shar vd. (2010) 'ye göre, NPL oranı için ideal sayı %15'in altında olmalıdır. Öte yandan, kredi-varlık oranı, varlıkların ne kadarının kredi tahsisine kullanıldığını gösterir. Oran ne kadar yüksekse, bir bankanın kârlılığı için o kadar iyidir, ancak bankanın likiditesini olumsuz etkileyebilir (Erari vd., 2013). Kredi-varlık oranı için ideal sayı %65'in altındadır. Son olarak düşük bir gider-gelir oranı, bir banka için daha yüksek bir kârlılığa katkıda bulunacaktır. Gider-gelir oranı için ideal sınır %40'ın altında olmalıdır. Bankometer Skoruna ilişkin olarak, Shar vd. (2010), Skorun %70'in üzerinde olan bankaların sağlam bankalar olarak kategorize edilebileceğini söylemektedir.

## LİTERATÜR

Literatürde çeşitli ülkelerde birçok çalışmanın Bankometer modelini uyguladığı görülmüştür. Bunlardan bazıları Pakistan'da Shar vd. (2010) ve Hanif vd. (2012), Sri Lanka'da Nimalathan vd. (2012) ve Arulvel ve Balaputhiran (2014), Makedonya'da Popovska (2014), Mısır'da Fayed (2013) tarafından uygulanmış ve Bankometer modelinin bankalarda Altman Z-Skor modelinden daha uygun olduğu ve daha kolay uygulandığını öne sürülmüştür. Bazı çalışmaların sonuçları da aynı tahmin modeline rağmen araştırmacılar arasındaki araştırma konularının farklılığından dolayı tutarsız bulunmuştur. Bu nedenle, farklı araştırma örnekleri ve farklı zaman dilimleriyle tekrar incelenmektedir.

Kattel (2014) Nepal'de bulunan özel sektör ve ortak girişim bankalarının finansal sağlamlığını araştırmış ve çalışmanın sonucunda her iki grup bankanın da sağlam yapıda olduğunu ancak, özel sektör bankalarının ortak girişim bankalarına göre daha sağlıklı olduğunu tespit etmişlerdir. Ashraf ve Tarig (2016) Pakistan Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören bankaların sağlamlığını Bankometer yöntemi ve Altman Z- Skor modeliyle analiz etmişlerdir. Analizin sonucuna göre her iki yöntem de birbirine yakın sonuçlar vermiştir.

Çalışmada ayrıca analiz edilen bankalar içerisinde beş bankada finansal sıkıntı tespit edilmiştir. Mousa (2017) 2008-2015 dönemleri arasında Amman Menkul Kıymetler Borsası (ASE)'nda bulunan Ürdün bankalarının sağlamlığını araştırmıştır. Bankometer yöntemiyle analiz yaptığı çalışma sonucuna göre bölgesel istikrarsızlık ve ekonominin yavaşlamasına rağmen analiz edilen tüm bankaların güvenli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Permata ve Purwanto (2018) Endonezya Menkul Kıymet Borsası'nda işlem gören toplam 23 bankanın finansal sağlamlığını Bankometer, Altman Z-Skor ve CAMELS yöntemleriyle analiz etmişlerdir. Analizlerinin sonucuna göre CAMELS yönteminin bankacılık sektörünün finansal sağlamlığını ölçmek için kullanılabilir en iyi yöntem olduğunu, bunun yanında Bankometer ve Altman Z-Skor yönteminin CAMELS sonuçlarını desteklemek amaçlı kullanılabilir sonucuna ulaşmışlardır. Suresh vd. (2019) 2012-2017 dönemleri arasında Bank of Butan Limited ve Tashi Bank'ın finansal performanslarını Bankometer yöntemiyle analiz etmiş ve her iki bankanın da finansal sağlamlığını teyit etmiştir.

Literatürde ayrıca Türkiye'deki bankalar için de yapılmış az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Aksoy ve Göker (2018) BIST'te faaliyet gösteren ticari bankaların finansal risk seviyelerini belirlemeyi amaçlamışlardır. 2012-2016 dönemlerini kapsayan çalışmada Altman Z-Skor ve Bankometer yöntemlerini birlikte kullanmışlardır. Bankometer yöntemi sonucuna göre söz konusu dönemler boyunca bütün ticari bankaların yüksek borç ödeme gücüne sahiptir; yani sağlıklı yapıdadırlar. Ancak Altman Z-Skor analizi ile tam tersi bulgular tespit edilmiştir. Yazarlara göre Bankometer yöntemi Altman Z- Skor yöntemine göre Türk bankacılık sistemine daha uygun bir yöntemdir. Uçar ve Eren (2021) pandemi öncesi ve sonrası dönemlerde BIST'te işlem gören mevduat bankalarının finansal sağlamlığını test etmiş ve bu dönemlerde söz konusu bankaların ödeme borç ödeme güçlerinin yeterli olduğunu tespit etmişlerdir. Çalış vd. (2022) Türkiye'de faaliyette bulunan 5 katılım bankasının finansal sağlamlığını 2016-2020 dönemleri verileriyle ve Z-Skor ve Bankometer yöntemleriyle analiz etmişlerdir. Z-Skor modeli sonucuna göre katılım bankaları iflas riskiyle karşı karşıya iken Bankometer yöntemi sonuçlarına göre tüm katılım bankaları gri alanda yer aldığı sonucuna ulaşmışlardır.

## VERİ SETİ VE UYGULAMA

Çalışmada analize konu olan bankalar Türk Bankacılık sektöründe bulunan ve veri setine kesintisiz ulaşılabilen 15 ticari bankadır (Tablo 1). Veriler Türk Bankalar Birliği (TBB) sitesinden derlenmiştir. Analiz dönemi 2006- 2022 yılları arasını kapsamaktadır.

Çalışmada analize konu olan bankalar Türk Bankacılık sektöründe bulunan ve veri setine kesintisiz ulaşılabilen 15 ticari bankadır (Tablo 1). Veriler Türk Bankalar Birliği (TBB) sitesinden derlenmiştir. Analiz dönemi 2006- 2022 yılları arasını kapsamaktadır.

**Tablo 1: Bankometre Yöntemiyle Analizi Yapılan Bankalar**

<b>Banka Adı</b>	<b>Kısaltma Adı</b>
Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	Ziraat
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	Halk
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	Vakıf
Akbank T.A.Ş.	Akbank
Anadolubank A.Ş.	Anadolu
Şekerbank T.A.Ş.	Şeker
Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	TEB
Türkiye İş Bankası A.Ş.	İş
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	YKB

Alternatifbank A.Ş.	Alternatif
Denizbank A.Ş.	Deniz
HSBC Bank A.Ş.	HSBC
ING Bank A.Ş.	ING
QNB Finansbank A.Ş.	QNB
Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	Garanti

Çalışmada 15 bankanın finansal verileri Eşitlik 1’de gibi hesaplanarak S-Skorları bulunmuştur.

$$S\text{-Score} = 1.5(CA)+1.2(EA)+3.5(CAR)+0.6(NPL)+0.3(CIR)+0.4(LA) \quad (1)$$

**Tablo 2.** S- Skor Hesaplamasında Kullanılan Rasyolar ve İdeal Referans Oranları

Rasyo Adı	Rasyo Kısaltması	İdeal Oran
Ana Sermayenin Toplam Varlıklara Oranı	CA	≥ %4
Özsermayenin Toplam Varlıklara Oranı	EA	≥ %2
Sermaye Yeterlilik Oranı	CAR	≥ %8
Takipteki Kredilerin Toplam Kredilere Oranı	NPL	<%15
Giderlerin Gelirlere Oranı	CIR	<%40
Kredilerin Toplam Varlıklara Oranı	LA	<%65
S Skoru	S	S <50 Finansal Sıkıntı %50<S<%70 Gri Alan 70<S Sağlıklı

Formülasyonda yer alan finansal oranlar ve IMF yönergeleri doğrultusunda S-Skor ideal oranı Tablo 2’de görülmektedir.

**Tablo3.** 2006-2022 Yılları Banka Finansal Oranlar ve S-Skorları

2006	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S	2007	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S
Ziraat	39,5	9,2	5,1	1,8	71,5	24,2	189,21	Ziraat	25,4	8,9	4,9	1,8	73,7	26,7	140,80
Halk	32	11	4,2	9,3	74,8	33,8	173,04	Halk	20	10,9	4,3	5,7	74,7	45	133,36
Vakıf	19,7	12,1	7,5	5,6	73,6	48,7	139,59	Vakıf	15,4	12,3	7,4	4,9	74,2	55,3	127,03
Akbank	20,7	12,3	5,9	2,1	70,4	49,5	138,28	Akbank	18,9	15,5	7,0	2,7	68,6	54,3	139,24
Anadolu	15,2	10,6	9,2	1,3	79,4	49,8	124,24	Anadolu	14,3	12,1	10	1,6	76,5	58,2	126,76
Şeker	16,7	9,5	6,6	12,3	69,9	49,8	127,96	Şeker	16,8	14,2	10,2	4,1	70,7	59,4	138,51
TEB	14,3	6,7	2,4	0,9	82,5	59,8	110,96	TEB	14,9	7,7	6,6	1,8	85,3	58,2	121,19
İş	23,9	12,5	6,1	3,9	73,1	39,6	147,91	İş	20,5	13,2	7	4,4	69,1	42,4	138,42
YKB	12,3	6,8	7,1	7,6	83,3	46	109,86	YKB	13,7	9,7	7,5	6,1	83,9	56,6	122,29
Alternatif	12,7	9,2	11,4	2,8	73,8	68,1	123,61	Alternatif	14,6	9,4	8,6	3,5	68,4	71,8	126,67
Deniz	15,5	10,8	5,5	2,4	73,5	59,4	122,77	Deniz	13,2	9,8	6,2	2,4	80,1	69,8	120,64
HSBC	11,8	12,4	5,4	2,5	75,9	73,2	117,84	HSBC	13,7	15	10,2	3,3	74,5	69,6	133,45
ING	12,7	8,3	7,7	0,8	87,4	61,9	117,36	ING	12,8	10,2	9,1	1,3	87,8	67,9	124,91
QNB	16,8	12	7,4	0,8	60,6	62,4	127,97	QNB	13	12,6	9,6	1,3	71,4	67,9	124,40
Garanti	14,1	9,3	5,4	2,3	73,7	54,4	113,79	Garanti	15,4	10,2	5,2	2,3	66,7	55,1	117,41

2008	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S
Ziraat	20,1	7,1	4,2	2	77,1	29,5	121,37
Halk	14,5	8,4	4	4,8	76,9	50,6	113,02
Vakıf	14,3	10,9	7,7	4,8	78,8	58,4	124,56
Akbank	18,2	13,1	7,1	2,6	72,4	51,8	134,05
Anadolu	18,5	13,3	12,7	2,2	75,1	57,9	146,77
Şeker	14,7	12,1	8,9	4,9	76,2	59,7	129,03
TEB	17,7	9,7	8,5	2,4	85,7	57,7	136,55
İş	15,2	9,7	6,7	4,6	74,2	48,8	119,43
YKB	15,7	10,8	8,2	4,4	78,7	60,7	130,71
Alternatif	14,1	10	8,4	5,4	73,4	63,3	124,47
Deniz	17,2	10,6	8,0	3,2	76,8	66,4	136,49
HSBC	15,4	15,4	11,8	5,3	77,1	66,2	142,90
ING	13,8	9,8	9,2	2,4	86,2	66,9	127,95
QNB	16	10,7	9,5	2,4	75,4	67,3	134,02
Garanti	16,1	10,6	6,7	2,5	76,2	56,1	125,90

2009	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S
Ziraat	23,2	8,3	4,5	2,3	66,5	29,5	131,08
Halk	16	9,5	4,6	5,1	64,8	53,5	118,20
Vakıf	15,4	11,4	7,4	6,1	65,8	53,4	123,39
Akbank	22,5	14,9	7,8	4,5	60,5	41,7	145,81
Anadolu	20	16,5	13,4	3,3	64,2	63,5	156,54
Şeker	16,3	14	10,6	8,2	69,2	54,8	137,37
TEB	17,7	10,9	9,4	4,8	78	59,7	139,28
İş	18,3	11,9	6,9	5,7	60,5	42,7	127,33
YKB	17,8	12,8	9,6	6,8	62,9	58,6	138,49
Alternatif	12,8	12	10,2	7,1	64,2	75,1	128,13
Deniz	19	100	8,6	6,2	58,8	66,8	247,46
HSBC	17,3	18	13,8	12	67,3	63,2	155,45
ING	15,6	12,8	12,0	4	77,1	72,2	142,36
QNB	18	12,4	9,7	8,3	66,8	59,8	141,41
Garanti	21,2	12,6	7,0	4,5	59,5	47,2	139,31

2010	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S
Ziraat	19,2	8,9	5,4	2,9	66,8	38	122,89
Halk	15,9	10,2	5,6	3	61,1	60,7	120,70
Vakıf	14,4	11,6	8,0	4	66,5	60,7	122,91
Akbank	20,6	15,5	8,9	1,3	62,3	46,7	142,24
Anadolu	18,8	16,8	14,2	3,3	67,2	67,4	156,36
Şeker	14	12,3	10,2	3,8	73,6	61,6	128,11
TEB	14,4	9,5	7,4	2,2	76,9	61,8	122,08
İş	17,5	12,9	7,5	1,9	64,2	48,7	127,86
YKB	16,1	12,2	8,9	3,3	58,7	62,1	128,78
Alternatif	15	10,9	10,1	4,5	80,2	76,2	137,96
Deniz	16,4	11,4	8,5	4,2	63,6	66,7	132,12
HSBC	16,5	15,2	11,9	4,8	75	54,5	141,05
ING	14,6	12	11,6	2,4	85,3	70,4	138,14
QNB	16,7	13,7	10,6	6,9	67,6	65,3	141,38
Garanti	19,6	13,3	8,1	2,3	63,2	52,3	137,96

2011	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S
Ziraat	15,6	8,2	6,7	2,2	75,6	44,5	116,26
Halk	14,3	9,5	6,2	2,6	62,4	61,7	115,71
Vakıf	13,4	10,4	7,9	4,1	69,1	64,3	120,10
Akbank	17	13,1	9,2	1,5	67,4	52,6	131,25
Anadolu	17	14,5	13,1	2,6	74,8	64,6	146,39
Şeker	13,2	10,2	9,1	5,1	80,3	59,1	122,92
TEB	14,2	11,1	8,7	2,3	87,6	67,3	130,67
İş	14,1	11,1	7,5	1,7	67,7	56,7	117,93
YKB	14,7	10,8	8,8	3,7	67,6	62,7	125,23
Alternatif	13,5	7,5	7,1	3,6	77,7	67,3	119,29
Deniz	15,6	11	7,8	3,6	71	62,3	127,92
HSBC	16,1	11,6	9,6	6,3	80	57,3	135,39
ING	14,2	11,2	11,0	2,3	86,9	73	136,34
QNB	17,2	12,3	10,7	6,9	73,1	65,5	143,30
Garanti	16,9	12	8,6	2,1	65,5	57,2	130,20

2012	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S
Ziraat	19	10,5	7,7	1,9	67	43,9	129,49
Halk	16,2	11,4	6,7	3,6	61,1	60,9	125,28
Vakıf	16,1	11,4	7,8	3,8	67,8	65,1	130,42
Akbank	18,6	14,1	9,2	1,8	64,7	56,2	138,77
Anadolu	19,6	18,4	13,4	3,1	66,4	66,4	159,12
Şeker	14,5	12,6	9,9	5,7	70,2	68,7	132,63
TEB	15,2	11	8,1	2,5	79,7	68,2	131,23
İş	16,3	12,9	8	1,6	69,1	61,1	130,66
YKB	16,3	13,8	9,2	3,6	67,8	62	134,73
Alternatif	14,3	7,1	6,2	5	67	65,3	117,03
Deniz	14,6	11,4	7,7	3,9	66,7	63,8	124,14
HSBC	17,1	12,1	10,1	6,4	81,5	61	142,24
ING	14,3	12,2	11,6	2,7	77,7	75	136,96
QNB	18,8	13,5	10,7	5,4	67,8	67	148,37
Garanti	18,2	13,3	9,3	2,5	67,3	57,3	138,22

2013	CAR	EA	CA	NL	CIR	LA	S
Ziraat	13,2	8,9	7,2	1,7	62,4	53,5	108,84
Halk	13,9	10,1	6,7	3,1	62,5	60,6	115,67
Vakıf	13,7	9,3	7,0	3,9	64,8	64	117,02
Akbank	15	11,6	9,1	2,4	60,2	60,2	123,63
Anadolu	15,2	14,1	13,5	3,7	73,1	67,4	141,48
Şeker	13,5	11	8,9	6	75,2	72,1	128,85
TEB	14,2	9,9	7,5	2,3	77,4	71,4	126,03
İş	14,4	11,2	8	2	68,9	64,3	123,43
YKB	16	11,6	8,6	4,1	66,2	64,5	131,01
Alternatif	14,7	5,7	5,2	5,1	70,3	61,8	115,00
Deniz	12,8	8,3	7,1	5,2	70,8	65	115,73
HSBC	14,9	8,3	7,6	6,1	79,9	52,7	122,16
ING	12,6	10,2	9,4	3	79,9	73,3	125,54
QNB	17	11,6	10,2	6,6	70,4	64,7	139,61
Garanti	14,4	11,5	9,0	2,8	65,5	60,3	123,16

2014	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S	2015	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S
Ziraat	18,2	11,5	7,3	1,8	67,3	57,3	132,61	Ziraat	15,1	10,4	7,6	1,6	67,7	61,7	122,67
Halk	13,6	10,6	7,6	3,2	70,6	65,5	121,02	Halk	13,8	10,3	7,4	3	73,4	67,5	122,58
Vakıf	14	9,3	6,9	4,3	71,7	66,1	121,08	Vakıf	14,5	9,2	6,8	4,2	74,6	67,7	123,96
Akbank	15,2	12,2	9,3	2,6	64,1	61,3	127,15	Akbank	14,6	11,4	9,3	2,4	66,3	60,4	124,17
Anadolu	15,1	13	11,6	3,1	69,9	65,9	135,04	Anadolu	14,5	12,4	11,3	2,9	75,1	62,1	131,69
Şeker	14,6	11,3	9,3	6,1	76,9	69,1	132,98	Şeker	13,7	10,3	9,2	4,9	80,1	68,5	128,50
TEB	14	9,4	7,2	3,1	77,2	72,1	125,01	TEB	13,9	9,7	7,2	3,1	75,5	73,9	125,16
İş	16	12,3	8,1	2,4	72,1	65,6	132,22	İş	15,6	11,6	8	2,2	73,9	64,5	129,81
YKB	15	10,6	8,2	5	70,5	67,3	128,59	YKB	13,8	10,5	7,4	4,6	74,5	67,5	124,11
Alternatif	15,1	9	7,8	5,2	74,9	74	130,60	Alternatif	15,5	7,6	7,3	4,6	76,8	71,1	128,56
Deniz	14,1	8,2	6,7	5,3	76,9	62	120,31	Deniz	16,1	9,8	7,6	4,8	79,4	61	130,63
HSBC	15,1	8,9	8,2	10,1	84	57,2	129,96	HSBC	15,7	8,4	8,5	5,7	86,3	64,7	132,99
ING	14,4	9,1	8,7	4	81,1	73,8	130,62	ING	15,8	9,1	8,5	4,4	81,3	71,5	134,59
QNB	17	11,4	9,9	6,1	72,1	66,8	140,02	QNB	15,4	10,5	9,7	5,2	75,5	66,8	133,54
Garanti	15,2	11,9	9,3	2,8	67,4	61,2	127,77	Garanti	15	12,2	9,7	2,6	69,7	62,6	129,22
2016	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S	2017	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S
Ziraat	14,5	10,7	7,8	2	61	65	120,74	Ziraat	15,2	10,8	8,1	2,8	65	68,7	126,7
Halk	13,1	9,2	6,9	3,4	71,7	68,4	118,15	Halk	14,2	8,3	5,9	5,1	76,3	66,6	121,0
Vakıf	14,2	9,1	6,7	4,9	70,4	69,5	122,5	Vakıf	15,5	8,6	6,2	5,9	69,8	68	125,6
Akbank	14,3	11,3	8,9	4,2	64,5	59,7	122,3	Akbank	17	12,8	8,8	7,3	64,5	60,3	135,0
Anadolu	13,8	12,2	11,2	8,4	73,1	70,6	134,5	Anadolu	14,2	11,7	10,4	10,6	79,1	72,7	138,1
Şeker	13,1	10,6	9,9	5,7	77,5	73,9	129,3	Şeker	15,4	8,7	8,1	13,1	80,7	65,9	134,8
TEB	14,4	9,8	7,3	4,3	72,7	70,7	125,4	TEB	16,1	10,5	8,0	6	75,3	73,8	136,2
İş	15,2	11,5	7,8	4,3	68,3	65,5	127,7	İş	16,7	11,9	7,6	6,5	70,4	66,3	135,7
YKB	14,2	10,3	7,2	5,9	71,8	68,3	125,0	YKB	14,5	10,1	7,0	7,6	71,2	65,5	125,1
Alternatif	18,3	7,4	8,4	4,4	81,9	64,2	138,4	Alternatif	18,1	8,4	7,2	5,2	81,1	67,9	138,9
Deniz	17,5	10,2	8,4	6,8	71,9	59,9	135,6	Deniz	19,5	10,6	9,1	10,4	73,1	62,9	147,9
HSBC	20,4	9,3	9,7	5,6	83,8	58,1	148,2	HSBC	17,6	10,4	8,1	4	78,7	61,8	136,7
ING	17,7	16	8,6	5,4	72,7	70,1	147,0	ING	19,9	10,9	8,8	8,5	68,9	72,7	150,6
QNB	14,5	10	8,9	6,5	71,5	62	126,3	QNB	15	9,7	8,1	7	71,5	65,7	128,5
Garanti	16,2	12,5	9,7	5,1	64,7	65,5	134,3	Garanti	18,7	12,7	9,7	6,9	63,5	64,5	144,3

2018	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S	2019	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S
Ziraat	14,8	10,7	8,1	2,3	67,2	69,1	125,97	Ziraat	17	10,8	9,0	1,9	72,6	68,9	136,44
Halk	13,8	7,7	5,7	3,8	79,3	66,2	118,64	Halk	14,3	7	5,5	3	80,6	67,7	119,70
Vakıf	17	8,6	6,1	4	68,7	66,9	128,74	Vakıf	16,6	7,9	6,0	3,1	69,1	69,6	127,01
Akbank	18,2	13,4	9,8	6,8	59,5	56,5	139,01	Akbank	21	15,1	10,9	5	58	56,5	150,97
Anadolu	18,6	16,3	12,7	8,8	62,6	68,1	155,01	Anadolu	16,9	15,8	12,0	6,4	62,2	73,2	147,88
Şeker	15,1	7,6	9,3	9,9	76,6	65,7	131,12	Şeker	13,4	6,5	8,2	6,9	74,5	71,3	122,01
TEB	16,9	10	8	4,2	69,1	66	132,80	TEB	16,9	9,1	8,2	3,1	66,5	64,5	129,98
İş	16,5	11,9	7,6	5,6	63,6	62,5	130,87	İş	17,9	12,6	8,2	4,1	63,2	61,8	136,21
YKB	16,1	11,2	8,2	6,4	60,2	60,7	128,27	YKB	17,8	10,6	8,5	4,6	61,7	62,1	133,88
Alternatif	17,2	6,7	6,7	4,6	68,9	64,2	127,40	Alternatif	17,8	8,1	7,6	2,4	75,9	62,3	132,58
Deniz	19,5	11,2	8	8,9	69,6	63,3	145,23	Deniz	17,7	11,3	8,5	8	61,2	67,6	138,46
HSBC	20	8,9	7,3	2,4	66,2	47,8	132,05	HSBC	20,4	8,8	6,7	1,2	62,7	50,3	131,66
ING	21,7	12,7	9,6	5,7	57,7	65	152,32	ING	26,8	14,4	11,7	3,6	56,9	60,7	172,14
QNB	15,4	9,3	7,3	6,1	61,7	59,7	122,06	QNB	15,7	9,2	7,7	4,2	65,6	65,5	125,94
Garanti	18,3	13	10,1	4,6	53,9	62,1	138,57	Garanti	19,6	13,7	11,1	3,8	54	64,2	145,85
2020	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S	2021	CAR	EA	CA	NPL	CIR	LA	S
Ziraat	18,2	9,9	7,6	1,1	59,8	63,7	131,06	Ziraat	16,5	7,1	5,9	1,9	70,8	56,8	120,22
Halk	15,2	6,3	4,1	2,2	74,2	66,1	116,93	Halk	14,5	4,8	3,4	3	79,6	59,9	111,23



Vakıf	16,4	6,7	4,2	2,1	60,5	62,9	116,31	Vakıf	14,8	5,2	3,5	3,1	72,7	58,8	110,48
Akbank	21,8	14,1	10,0	3	49,3	56,8	147,53	Akbank	22,2	10,7	7,1	5	51	49,8	139,41
Anadolu	16,2	12,7	9,5	3,6	63,6	57,9	130,54	Anadolu	17,6	12,7	9,5	6,4	70,2	54,6	137,87
Şeker	14,5	7	6,7	3,9	67,3	69,1	119,37	Şeker	16,7	5,9	5,1	6,9	71,4	60,6	122,98
TEB	18,5	8,1	7,0	1,8	64,3	59,2	129,02	TEB	18,1	7	5,8	3,1	71,9	55,6	126,12
İş	18,7	11,4	7,5	3	50,5	61,5	131,93	İş	20,4	9,4	5,5	4,1	58,3	55,5	133,08
YKB	18,2	10,3	8,0	3,4	52,2	63,8	131,28	YKB	18,7	8,6	5,6	4,6	56,9	55,1	126,04
Alternatif	18,2	6,5	7,1	1,9	76,1	63,8	131,62	Alternatif	21,9	5,2	5,6	2,4	83,1	55,3	139,71
Deniz	18,7	11,5	8,5	5,5	48,2	67,8	136,88	Deniz	17,9	9,3	6,1	8	52,8	61,3	128,12
HSBC	16,9	8	6,5	0,4	56,7	60,4	119,91	HSBC	18,7	5,7	4,2	1,2	54,7	39,4	111,48
ING	25,1	14,6	13,4	2,2	55,8	63,3	168,85	ING	20,2	13,1	11,1	3,6	63,3	57,4	147,18
QNB	16,4	8,5	7,3	2,5	55,6	65,7	123,01	QNB	15,9	6	5,5	4,2	62	57,3	115,14
Garanti	18,5	12,6	10,1	2,6	41,3	63,9	134,53	Garanti	18,3	10,4	7,3	3,8	39,6	56,1	124,08
<b>2022</b>	<b>CAR</b>	<b>EA</b>	<b>CA</b>	<b>NPL</b>	<b>CIR</b>	<b>LA</b>	<b>S</b>								
Ziraat	16,5	8,8	4,7	1,1	47,1	54,8	112,07								
Halk	14,7	6,5	2,5	2,2	59,3	60,5	106,31								
Vakıf	15,2	6,4	2,6	2,1	51,9	56,7	104,29								
Akbank	24,6	14,3	5,7	3	40,6	52,1	146,63								
Anadolu	22,4	17,6	9,8	3,6	55,9	54,6	154,99								
Şeker	20,7	7,4	4,5	3,9	54,1	56,6	129,29								
TEB	18,6	9,2	4,8	1,8	47,4	54,3	120,36								
İş	24,4	13,6	4,9	3	44,7	55,6	146,52								
YKB	21,3	11,4	4,5	3,4	41,7	54,5	131,33								
Alternatif	23,3	6,8	4,7	1,9	74,1	59,8	144,05								
Deniz	18,9	10,4	4,3	5,5	44,4	57,2	124,58								
HSBC	21,4	8,4	4,7	0,4	47,1	44,2	124,08								
ING	19,6	13,7	10,4	2,2	55,4	63,3	143,90								
QNB	15,1	7,4	4	2,5	46,3	60,1	107,16								
Garanti	20,6	13,3	5,8	2,6	35,1	58,1	132,09								

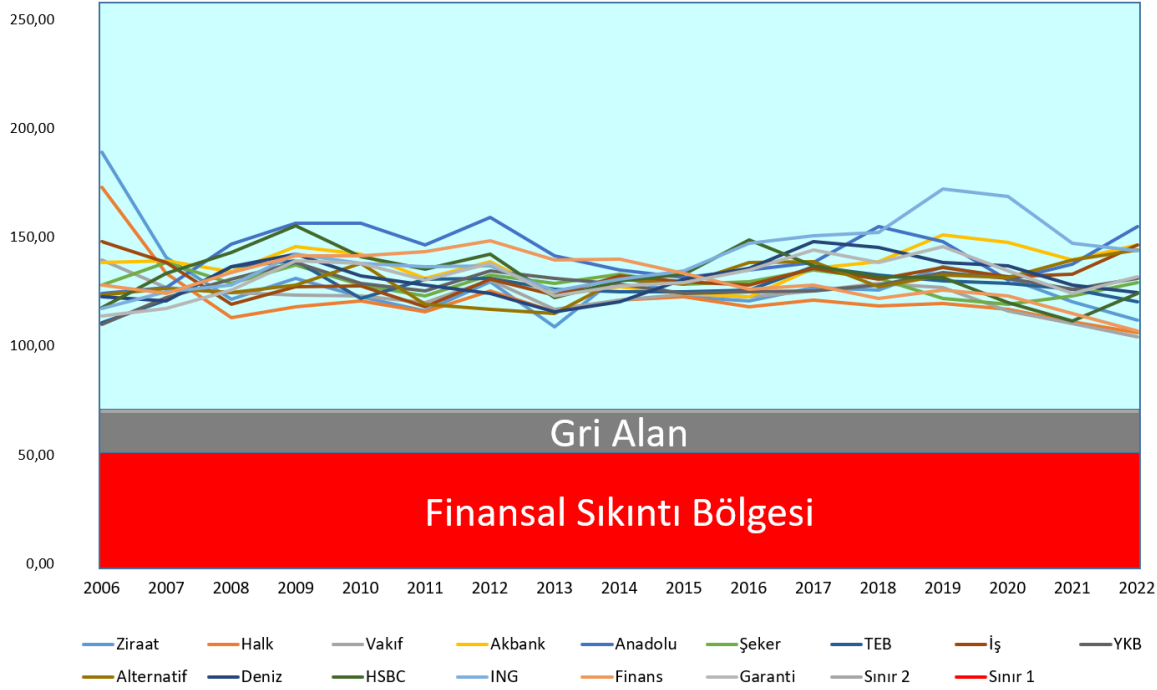
Tablo 3'te analiz yapılan tüm bankaların oranları görülmektedir. Buna göre tüm bankaların 2006-2019 yılları arasında  $CA \geq \%4$  şartını sağlamakla beraber Halkbank ve Vakıfbank'ın 2020-2021 yıllarında  $\%4$ 'ün altında kaldığı görülmektedir. Bu oran bankaların sahip oldukları varlık başına ödenmiş sermaye, geçmiş yıl kârları ve kâr yedeğini göstermektedir.  $EA \geq \%2$  şartı özsermaye/ toplam varlık oranını göstermektedir ve incelenen tüm yıllarda bütün bankaların EA oranı  $\%2$  sınırının oldukça üzerindedir. Basel II düzenlemeleriyle 1999 yılında sermaye yeterlilik oranı  $\%8$  olarak belirlenmiştir. IMF yönergeleri de bu doğrultuda söz konusu sınırı  $CAR \geq \%8$  olarak belirlemiştir. Ancak Türkiye'de bankacılık sektöründe asgari sermaye yeterlilik oranı, bankacılık sisteminin sağlanması amacıyla 2006 yılında Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) tarafından yapılan düzenlemeyle  $\%12$  olarak belirlenmiştir. Analiz edilen bankaların CAR oranlarına bakıldığında  $\%8$  sınırının çok üzerinde olduğu görülmektedir. Aynı şekilde takipteki kredilerin toplam kredilere oranını gösteren NPL rasyosu ise tavsiye edilen  $\%15$  sınırının oldukça altında bir orana sahiptir. Faiz giderlerinin faiz gelirlerine oranı  $CIR < \%40$  olarak tavsiye edilmektedir. Ancak analiz edilen tüm bankalarda bu oran sınırın oldukça üzerindedir. Toplam kredilerin toplam varlıklara olan oranında tavsiye edilen ideal oran  $LA < \%65$ 'in altında olması gerekirken 2006-2021 yılları arasında bazı bankaların bu oranın üzerinde olduğu görülmektedir. 2021 yılından sonra ise tüm bankalar ideal oranın altındadır. Son olarak Bankometer yöntemi ile S-Skoru Eşitlik 1 yardımıyla hesaplanmış ve tüm yıllar Tablo 2'de gösterilmiştir.

**Tablo 4.** 2006-2022 Yılları Arasında Bankaların Hesaplanan S-Skorları

Bankalar	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Ziraat	189,21	140,80	121,37	131,08	122,89	116,26	129,49	108,84	132,61	122,67	120,74	126,97	125,97	136,44	131,06	120,22	112,07
Halk	173,04	133,36	113,02	118,20	120,70	115,71	125,28	115,67	121,02	122,58	118,15	121,10	118,64	119,70	116,93	111,23	106,31
Vakıf	139,59	127,03	124,56	123,39	122,91	120,10	130,42	117,02	121,08	123,96	122,55	125,56	128,74	127,01	116,31	110,48	104,29
Akbank	138,28	139,24	134,05	145,81	142,24	131,25	138,77	123,63	127,15	124,17	122,73	135,90	139,01	150,97	147,53	139,41	146,63
Anadolu	124,24	126,76	146,77	156,54	156,36	146,39	159,12	141,48	135,04	131,69	134,95	138,51	155,01	147,88	130,54	137,87	154,99
Şeker	127,96	138,51	129,03	137,37	128,11	122,92	132,63	128,85	132,98	128,50	129,63	134,88	131,12	122,01	119,37	122,98	129,29
TEB	110,96	121,19	136,55	139,28	122,08	130,67	131,23	126,03	125,01	125,16	125,84	136,62	132,80	129,98	129,02	126,12	120,36
İş	147,91	138,42	119,43	127,33	127,86	117,93	130,66	123,43	132,22	129,81	127,97	135,67	130,87	136,21	131,93	133,08	146,52
YKB	109,86	122,29	130,71	138,49	128,78	125,23	134,73	131,01	128,59	124,11	125,20	125,51	128,27	133,88	131,28	126,04	131,33
Alternatif	123,61	126,67	124,47	128,13	137,96	119,29	117,03	115,00	130,60	128,56	138,44	138,79	127,40	132,58	131,62	139,71	144,05
Deniz	122,77	120,64	136,49	247,46	132,12	127,92	124,14	115,73	120,31	130,63	135,66	147,89	145,23	138,46	136,88	128,12	124,58
HSBC	117,84	133,45	142,90	155,45	141,05	135,39	142,24	122,16	129,96	132,99	148,82	136,97	132,05	131,66	119,91	111,48	124,08
ING	117,36	124,91	127,95	142,36	138,14	136,34	136,96	125,54	130,62	134,59	147,20	150,76	152,32	172,14	168,85	147,18	143,90
Finans	127,97	124,40	134,02	141,41	141,38	143,30	148,37	139,61	140,02	133,54	126,23	128,25	122,06	125,94	123,01	115,14	107,16
Garanti	113,79	117,41	125,90	139,31	137,96	130,20	138,22	123,16	127,77	129,22	134,93	144,23	138,57	145,85	134,53	124,08	132,09

Bakometer yöntemine göre S-Skor değerinin %50'nin altında olması durumunda bankanın finansal sıkıntı içerisinde olduğu, %50-%70 arasında gri alanda olduğu %70'in üzerinde ise bankanın borç ödeme gücünün yüksek olduğu belirtilmiştir. Bu doğrultuda hesaplanan S-Skorlarının Tablo 4'de görüldüğü üzere 2006-2022 yılları arasında analiz edilen tüm bankaların için % 70 üzerinde olduğu dikkat çekmektedir.

**Grafik 1.** 2006-2022 Yılları Arasında Bankaların S- Skorları



Grafik 1'de analize dahil edilen 15 bankanın S-Skorları daha net bir şekilde görülmektedir. Buna göre bankaların tamamı sağlıklı bölgededir.

## SONUÇ

Bankometer yöntemi, IMF tarafından önerilen ve bankacılık sektörü için özel olarak tasarlanmış bir modeldir. Bu model, bankaların finansal sağlığını ölçmek için karmaşık ve maliyetli süreçlere gerek duymadan, kolaylıkla uygulanabilir bir yöntem sunmaktadır. Türkiye'deki ticari bankaların finansal durumlarını değerlendirmek için bu yöntemin seçilmesinin nedeni, modelin sektöre özgü adaptasyonunun yanı sıra yapılan çalışmalar sonucunda Türk bankacılık sisteminin finansal risklerinin tespitinde daha uygun olduğunun görülmesidir (Aksoy ve Göker, 2018).

Çalışmanın bulgularına göre 2006-2022 yılları arasında Türkiye'deki bankacılık sektörü, genel olarak finansal sağlık açısından olumlu bir tablo çizmektedir. Ancak, Halkbank ve Vakıfbank gibi bazı bankaların 2020-2021 döneminde belirli oranlarda düşüş yaşaması, sektörde dikkat edilmesi gereken noktaların bulunduğunu gösteriyor. Ayrıca, faiz giderlerinin faiz gelirlerine oranı olan CIR oranının tavsiye edilen sınırların üzerinde olması, maliyet yönetiminin önemini vurgulamaktadır.

Bu bağlamda çalışmanın sonucunda bir takım çıkarım ve önerilerinden bahsedilebilir. Öncelikle Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'nun (BDDK) sürekli denetim mekanizmalarını güçlendirmesi ve

bankaları belirli oranlarda tutmaya teşvik edici politikalar üretebilir. Öte yandan bankaların maliyet yönetim stratejilerini gözden geçirmeleri ve faiz gelir/gider dengesini optimize etmeleri gerekmektedir. Ayrıca risk yönetimi uygulamalarının güçlendirilmesi, özellikle takipteki kredilerin toplam kredilere oranının düşük tutulması için kritik öneme sahiptir.

Gelecek çalışmalarda Bankometer yöntemi dışında farklı finansal sağlamlık ölçüm yöntemlerinin de Türkiye'deki bankalar üzerinde uygulanması ve sonuçların karşılaştırılması önerilir. Ayrıca Türkiye dışında farklı ülkelerdeki bankacılık sektörlerinin Bankometer yöntemi ile değerlendirilmesi ve uluslararası bir karşılaştırma yapılması da literatüre farklı bir katkı sunabilir.

## KAYNAKÇA

- Aksoy, E. E. A. ve Göker, İ. E. K. (2018) Bankacılık Sektöründe Finansal Risklerin Z-Skor ve Bankometer Metodları ile Tespiti, BİST'te İşlem Gören Ticari Bankalar Üzerine Bir Araştırma. Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, 20(2), 418-438.
- Altman, E. I. (1968). "Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy." The journal of finance, Vol. 23 No. 4, pp. 589-609.
- Altman, E. I., & Hotchkiss, E. (2010). Corporate financial distress and bankruptcy: Predict and avoid bankruptcy, analyze and invest in distressed debt (Vol. 289). John Wiley & Sons.
- Anita, E., Ubud, S., Mohammad, S.I., and Djumahir. (2013). Financial Performance Analysis of PT. Bank Papua: Application of Cael, Z-Score and Bankometer. Journal of Business and Management, 7(5), 8-16.
- Arulvel, K. K., & Balaputhiran, S. (2013). "Financial position of banking sector: A comparative study between state and private sector banks in Sri Lanka." ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, Vol. 3 No. 2, pp. 212-221.
- Ashraf, A., & Tariq, Y. B. (2016). Evaluating the Financial Soundness of Banks: An Application of Bankometer on Pakistani Listed Banks. IUP Journal of Financial Risk Management, 13(3), 47-63.
- Bankometer ve Z-Skor Yöntemleriyle Analizi. Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi. 12 (2), 301-321.
- Bathory, A. (1987). The analysis of credit: foundations and development of corporate credit assessment. McGraw-Hill.
- Chesser, D. (1974). Predicting Loan Noncompliance. - The Journal of Commercial Bank Lending, Vol. 56 (12), pp. 28-38.
- Chotalia, P. (2014). Evaluation of Financial Health of Sampled Private Sector Banks with Altman Z-Score Model. International Journal of Research in Management Science & Technology. Vol. 2. No. 3.
- Çalış, N., Kevser, M., Sakarya, Ş. (2022). Katılım Bankalarının Finansal Sağlamlığının
- Endri. (2009). Prediksi Kebangkrutan Bank untuk Menghadapi dan Mengelola Perubahan Lingkungan Bisnis : Analisis Model Altman Z-Score. Perbanas Quaterly Review. Vol. 2. No 1. March 2009.
- Erari, A. D. (2013). "Financial Performance Analysis of PT. Bank Papua: Application of CAEL, Z-Score and Bankometer." IOSR Journal of Business and Management. Vol. 7 No. 5. pp. 08-16
- Kattel, I. K. (2014). Evaluating The Financial Solvency of Selected Commercial Banks of Nepal: An Application of Bankometer. Journal of Advanced Academic Research, 1(1), 88-95.
- Kusdiana, Y. (2014). Analisis Model Camel dan Altman Z-Score Dalam Memprediksi Kebangkrutan Bank Umum di Indonesia (Studi Pada Bank Umum yang Tercatat di Bursa Efek Indonesia Tahun 2007-2011). Jurnal Tepak Manajemen Bisnis. Vol. 6 No. 1. pp. 85-94.

- Laila, N., Wisihadnanto, F. (2017). Financial Distress Prediction Using Bankometer Model on Islamic and Conventional Banks: Evidence from Indonesia. *Int. Journal of Economics and Management* 11 (S1) : 169 – 181 (2017).
- Mousa, T. A. (2017). Performance Evaluation of the Jordanian Commercial Banks Based on Bankometer Parameters. *International Journal of Economics and Finance*, 9(12), 249-252.
- Muhammad, Y. (2017). Dampak Indikator Rasio Keuangan terhadap Profitabilitas Bank Umum Syariah di Indonesia. *Jurnal Keuangan dan Perbankan*, 13(2), 141-151.
- Fitria, N., Dewi, S.P.A., and Fadjar, H. (2018).
- Ni Made, P. and Maria, M.M.R. (2013). Prediksi Kebangkrutan dengan Model Grover, Altman ZScore, Springate dan Zmijewski pada Perusahaan Food and Beverage di Bursa Efek Indonesia. *EJurnal Akuntansi Universitas Udayana*, 5(2), 417-435.
- Nova, N., Andi, S.A., and Puti, D.H. (2016). Analisis Kebangkrutan Bank melalui Rentabilitas, Capital dan Bankometer: Studi pada Bank Umum.
- Outecheva, N. (2007). Corporate financial distress: An empirical analysis of distress risk (Doctoral dissertation, University of St. Gallen).
- Pengaruh Opinion Shopping dan Audit Tenure terhadap Opini Audit Going Concern dengan Ukuran Perusahaan sebagai Variabel Moderasi. *Jurnal Akuntansi dan Sistem Teknologi Informasi*, 14(1), 115-124.
- Permata, M., & Purwanto, E. (2018). Analysis of CAMEL, Z-Score, and Bankometer in Assessment Soundness of Banking Listed on the Indonesia Stock Exchange (IDX) from 2012-2015. *Journal of Applied Economic Sciences*, 5(59), 1311-1324.
- Platt, H. D. & Marjorie B. P. (2006). "Understanding Differences Between Financial Distress and Bankruptcy." *Review of Applied Economics*, Vol. 2 No. 2, pp. 141-157.
- Pradhan, R. (2014). "Z Score Estimation for Indian Banking Sector." *International Journal of Trade, Economics and Finance*, Vol. 5 No. 6, pp. 516.
- Purnanandam, A. (2008). "Financial distress and corporate risk management: Theory and evidence." *Journal of Financial Economics*, 87(3), 706-739.
- Shar, A. H., Shah, M. A., & Jamali, H. (2010). "Performance evaluation of banking sector in Pakistan: An application of bankometer." *International Journal of Business and Management*, 5(9), 81.
- Suresh, N., Ligori, A., Khan, S., & Khan, S. A. (2019). Comparative Financial Performance and Financial Soundness of Banks in Bhutan: Application of Dupont and Bankometer Models. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 23(1), 441-444.
- Uçar, M., & Eren, Ö. (2021). Covid-19 Sürecinde Türk Bankacılık Sektörünün Finansal Sağlamlığının Analizi: Bankometer Yöntemi, Uluslararası Kapadokya Salgın Dönemleri Kongresi. 31 Mayıs-3 Haziran 2021.
- Vina, N.A and Rivai, A. (2018). Analisis Potensi Kebangkrutan Bank Umum Swasta Nasional Devisa yang Terdaftar di BEI. *Jurnal Perbarnas*, 3(2), 19-33.
- Wertheim, P., & Robinson, M. (2011). "Evidence On The Effect Of Financial Distress On Type II Audit Errors." *Journal of Applied Business Research (JABR)*, Vol. 27 No. 6, pp. 135-150.



## Advocacy Activities of Environmental Non-Governmental Organizations in the Protection of Coastal Areas

**Duygu YILDIZ KARAKOÇ**  
Dr. Öğr. Ü., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, SBKY.  
dyildiz@erzincan.edu.tr  
<https://orcid.org/0000-0001-9396-5917>

Makale Başvuru Tarihi : 12.08.2023  
Makale Kabul Tarihi : 04.10.2023  
Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023  
Makale Türü : Araştırma Makalesi  
DOI: 10.5281/zenodo.10004540

### Abstract

**Key words:**

Coastal areas,  
Non-governmental  
organizations,  
Advocacy,  
Coastal  
management.

*The degradation of coastal areas, which encompass numerous ecological, economic, social, and cultural values, has been increasing in recent years. Deterioration of coastal regions, caused by factors such as urbanization, housing, agriculture, tourism, and climate change, is being countered through effective legal and political efforts. One of the strong actors engaged in this struggle is Non-governmental Organizations (NGOs). Advocacy activities are a crucial tool for environmental NGOs that aim to preserve natural assets like forests, marine, and coastal areas. Advocacy, characterized by robust activism and engagement, holds significant importance in the preservation of coastal areas. In this context, this study aims to elucidate the impact of environmental NGOs in advocacy efforts dedicated to safeguarding one of Turkey's most sensitive ecosystems, the coastlines. The study also seeks to determine which advocacy mechanisms these environmental NGOs utilize most effectively. The research involved an analysis of various sources, including newspaper articles, NGO websites, social media accounts, activity reports, press releases, and publications. Following this research, the advocacy activities conducted by NGOs in Turkey have been categorized, and the obtained findings have been presented in the study enriched with examples. The findings of the study indicate that environmental NGOs effectively employ a comprehensive range of advocacy mechanisms to protect coastal ecosystems. Additionally, it was observed that nationally organized environmental NGOs tend to focus more on knowledge-based advocacy approaches, while locally organized NGOs emphasize action-oriented advocacy strategies.*

### Kıyı Alanlarının Korunmasında Çevreci Sivil Toplum Kuruluşlarının Savunuculuk Faaliyetleri

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

Kıyı alanları,  
Sivil Toplum  
Kuruluşları,  
Savunuculuk,  
Kıyı yönetimi

*Ekolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak birçok değeri içinde barındıran kıyı alanlarının tahribi son yıllarda giderek artmıştır. Kentleşme ve konut, tarım, turizm, iklim değişikliği gibi baskı unsurlarının neden olduğu kıyı alanlarının bozulmasına karşı hukuki ve politik düzlemde etkili mücadeleler verilmektedir. Bu mücadeleyi gerçekleştiren güçlü aktörlerden bir tanesi Sivil Toplum Kuruluşları (STK) dır. Ormanlar, denizel ve kıyı alanları gibi doğal varlıkları korumayı amaçlayan çevreci STK'ların en önemli başarımları araçlarından birisi savunuculuk faaliyetleridir. Güçlü bir aktivizm ve mücadele içeren savunuculuk kıyı alanlarının korunması için son derece önemlidir. Bu bağlamda çalışma Türkiye'de en hassas ekosistemlerden biri olan kıyıların korunması için gerçekleştirilen savunuculuk faaliyetlerinde çevreci STK'ların etkisini ortaya koymayı ve hangi savunuculuk mekanizmalarını daha etkin biçimde kullandıklarını saptamayı amaçlamıştır. Çalışmada savunuculuk stratejisini değerlendirmek için gazete haberleri, STK'ların web siteleri ve sosyal medya hesaplarındaki haberler, faaliyet raporları, basın bültenleri, STK'ların yayınları gibi birçok doküman taranmıştır. Bu tarama sonrasında Türkiye'deki STK'ların yürüttükleri savunuculuk faaliyetleri kategorize edilmiş ve elde edilen saptamalar örneklerle zenginleştirilerek çalışmada sunulmuştur. Çalışmada çevreci STK'ların kıyı ekosistemlerinin korunmasında savunuculuk mekanizmalarını etkin kullandığı belirlenmiştir. Bununla birlikte ulusal düzeyde örgütlenen çevreci STK'ların daha çok bilgi temelli savunuculuk yaklaşımında, yerel düzeyde örgütlenen çevreci STK'ların ise eylem temelli savunuculuk yaklaşımında bulunduğu sonucuna varılmıştır.*

## INTRODUCTION

Coastlines are open public spaces accessible to everyone. Hosting humans and other living beings for centuries, coastal areas are among the most crucial environmental assets that need to be preserved due to their biological diversity, economic benefits, and the social and cultural values they encompass. However, the establishment of human settlements, especially cities, in proximity to coastlines, coupled with the increasing urban population, intensifies the pressure on urban coastal areas. The escalating impact of climate change, which we are increasingly feeling, further exacerbates the risks on coastlines. Apart from urbanization and population dynamics, various human activities such as agriculture, industry, commerce, and tourism conducted in coastal areas have led to their degradation.

The intense demand for settlement and usage of coastal areas has transformed them into attractive centers for capital. Indeed, at this point, similar to other spatial transformations, there has been a transition from use value to market value in the transformation of coastal areas. This situation stems from the encroachment of neoliberal policies dominant in the late 20th century over these areas. The transformation of coastal areas and lands, made available to capital through the state, stands as one of the most significant factors contributing to the degradation of coastlines. Furthermore, the investments made by capital in pursuit of profit and rent upon seizing these areas have led to the exclusion of the public from this space and the loss of their communal character. However, the Constitution of the Republic of Turkey explicitly states that the priority in utilizing coastlines should be the public benefit. Despite this right being clearly granted to the public in the Constitution, in practice, it has been granted to the owners of capital. The ecological integrity and carrying capacity of coastal areas that have lost their public character are continuously put at risk by permissions granted for urbanization or various economic activities. As long as the symbiotic relationship between the state and capital continues, the destroying of coastal areas will persist. Achieving ecological sustainability through measures such as coastal planning or integrated coastal management seems unlikely to succeed as long as capital remains unchecked.

The defence of coastal and marine areas under significant pressure becomes inevitable in the face of such threats. To accomplish this defence, numerous environmental NGOs are actively engaged in both domestic and international arenas. While the ideological stance of these NGOs influences the methods and approaches, they adopt in their struggle, all environmental NGOs aim to protect the environment through their advocacy activities. Environmental values of significant importance, such as coastal and marine areas, which encompass various ecological and other functions, have always been at the forefront of these environmental NGOs' agendas.

Compared to other NGOs in Turkey, environmental NGOs, which have a relatively low presence, have some that have particularly focused on issues of coastal area degradation. While certain environmental NGOs concentrate on other areas such as combating desertification or opposing energy power plants, some of these efforts also have implications for coastal areas. This situation adds strength to political and legal battles concerning coastal areas.

One of the most significant tools supporting the efforts of environmental NGOs is advocacy activities. These activities encompass a wide array of actions, from knowledge generation to campaigns, protests, and legal battles, and are frequently utilized by these organizations. The fundamental aim of these activities is the preservation or conservation of the relevant natural asset and, ultimately, the attainment of ecological integrity. Moreover, while conducting advocacy, it is also an important objective to inform the public, draw their attention to these deteriorations, and create awareness.

In this context, the subject that the study focuses on is discussing the advocacy activities undertaken by environmental NGOs for the preservation of coastal areas and examining their effectiveness. Considering

that Turkey possesses significant coastal areas and that spatial transformations in favour of capital are accelerating in the country, the struggles of environmental NGOs are increasingly gaining importance. This aspect also serves as another factor enhancing the significance of the study.

When the literature was reviewed, it was observed that there is a limited number of studies regarding coastal areas. These studies mostly focus on topics such as coastal area planning (Çelik, 2015; Alpaslan and Ortaçşme, 2009; Alpaslan, 2009), coastal area management (Erkal, 2015; Demir, 2018; Yontar & Yılmaz, 2013), and land use changes in coastal areas (Onur, 2007; Bayrak et al. 2022). Studies related to the active struggles and activities of NGOs, which are the key actors in these struggles, are very scarce. This study aims to fill this gap in the literature.

## **THE SIGNIFICANCE OF COASTAL AREAS AND ISSUES ARISING FROM THEIR USE**

The preservation of natural areas by humans is an effort to counteract the harm they cause to the environment. A usage that considers ecological principles, maintains a balance between conservation and utilization, and does not disrupt the harmony and equilibrium of nature will undoubtedly avoid causing harm to the environment. However, concrete realities reveal that this ideal is often not upheld. Forests, wetlands, marine areas, and grazing lands, among other natural spaces, are rapidly deteriorating. Coastal areas, one of the most fragile ecosystems, are also being degraded and losing their natural characteristics, similar to other ecosystems. Thus, the conservation, enhancement, and restoration of ecological values in coastal areas emerge as crucial topics within environmental policy and management.

There are two main reasons for preserving and conserving coastal areas. The first of these is the unique value that coastal areas possess in ecological, economic, social, and cultural terms. Coastal areas, possessing an interface between terrestrial and marine realms, exhibit ecological diversity and multiple functions. These interrelated and interacting coastal zones provide habitat for numerous species, with nearly half of these species relying on coastal areas either as their sole habitat or as one of their habitats. The utilization of coastal habitats by fish and certain invertebrates is particularly crucial for population dynamics and fishing productivity (Seitz et al., 2014: 659).

Coastal areas offer essential ecosystem services to humans and life, such as sustaining biodiversity, nutrient cycling, and storage. These services are indispensable for livelihoods. Coastal habitats are required to access resources like food, salt, minerals, and petroleum, as well as construction materials like sand, rock, and limestone, and genetic diversity utilized in medicine and biotechnology (Martinez et al., 2007).

In developing countries, the livelihoods of over 500 million people are dependent on fishing and aquaculture. The loss of biodiversity and ecosystem degradation in coastal areas disproportionately affects impoverished segments of the population who rely on local ecosystem services for their livelihoods (Khera et al., 2015).

Moreover, coastal areas are crucial ecosystems in regulating the climate and combating climate change. Coastal and marine ecosystems such as mangroves, tidal marshes, and seagrasses and sequester more carbon compared to terrestrial forests. The deterioration of these ecosystems can negatively impact the carbon sink capacity of these areas known as "blue carbon sinks" (IUCN, 2017). Additionally, the rise in sea levels due to climate change can lead to direct consequences such as submergence of coastal areas, coastal flooding, coastal erosion, intrusion of saltwater into coastal groundwater, and economic setbacks. Indirect effects can include changes in land use and alterations in ecosystem dynamics along the coast (TEMA, 2019).

Coastal regions also hold significant cultural and historical value. The aesthetic benefits of these areas significantly contribute to a country's tourism potential. Coastal tourism ranks among the leading economic activities in many countries (Khera et al., 2015). In some cases, this signifies the city's economic dependence on tourism, and this dependency continues in the form of mass tourism (Gezici et al., 2010: 768-769). The



resultant high population in coastal cities due to tourism disrupts both ecosystem services and urban facilities.

The second reason for the need for tighter protection of coastal areas stems from the continuous and systematic pressures these regions face, despite their significance. Coastlines can undergo sudden changes due to factors such as earthquakes and tsunamis, as well as gradual alterations caused by natural forces. However, the primary influences on coastal structures and the main causes of coastal degradation are human factors (Avcı, 2017: 118). Coastal areas are vulnerable spaces facing various anthropogenic pressures and threats. These areas are directly impacted by terrestrial pressures such as agriculture, industry, energy production, urbanization, and extensive urban development. They also face risks like pollution, erosion, sedimentation, damage to coastal and marine biodiversity, and the disappearance of coastal aesthetics.

Coastal areas have hosted denser populations since ancient times, serving as the foundation for empires and witnessing numerous wars fought to seize control of these coastal regions. These areas have been the catalyst for increased production and trade, serving as the initial point of exploration (Demir, 2018: 412). The population in coastal areas has always been higher than in the interior. Migration from inland to coastal areas has often led to a significant increase in the number of coastal inhabitants in comparison to other regions. Consequently, in many coastal areas, particularly in the developing world, population density is extremely high. Such dense population exerts significant pressure on coastal ecosystems due to increased resource usage and pollution (Lundin&Linden, 1993: 468). Coastal ecosystems worldwide, including major deltas, are experiencing a net migration. Despite all the risks, this trend is expected to continue in the coming years (Neuman et al., 2015: 2).

It is important to acknowledge that the environmentally detrimental factors caused by humans are interconnected and cannot be strictly separated. For instance, overpopulation in cities and coastal areas leads to a plethora of issues and exacerbates other problems such as global warming and habitat loss. To illustrate, the urban heat island effect in densely populated cities gives rise to various problems such as air pollution, increased emission levels, and heightened energy demand (Nichols et al., 2019: 127). Considering that coastal areas are densely populated settlements, the likelihood of encountering these issues is higher (Nichols et al., 2019).

## **THE NEED FOR ADVOCACY IN COASTAL AREAS IN TURKEY**

The problems experienced in coastal areas have significant effects on coastal settlements in Turkey, just as they do on all coastal cities. The emergence of coastal issues in Turkey, a country surrounded by seas on three sides, dates back to the post-1970s. During this period, rapid urbanization, the relocation of industry outside city centers, changes in people's leisure and entertainment habits, increased demand for holiday residences, tourism, and transportation have led to increased construction along the coasts. Speculative investments and land speculation have also played a significant role in the increase of coastal construction (Keleş, 1989: 39). The degradation of coasts continues to intensify today, with the addition of new problems brought about by climate change to the pressures arising from high population, urbanization, and economic activities.

In Turkey, the principle that the coasts are under the jurisdiction and disposal of the state and open for the benefit of everyone is enshrined in the Turkish Constitution. Internationally, the "Convention for the Protection of the Mediterranean Sea Against Pollution" (Barcelona Convention), signed in 1976, and the "Convention on the Protection of the Black Sea Against Pollution" (Bucharest Convention), signed in 1992, are significant international legal frameworks that Turkey is a party to, concerning coastal and marine areas. In addition, Turkey has the Coastal Law, Law No. 3621, specifically enacted for the coasts. While the Coastal Law serves as the foundation, various organizations have legal authority and responsibility in the planning, preservation, utilization, and management of coastal areas in Turkey. Coordination and

communication deficiencies among these institutions lead to challenges in the preservation, use, and oversight of coastal areas. Additionally, conflicts between the different legal regulations to which these institutions are subject can result in decisions that may harm coastal areas. These regulations not only lack cohesion but often contain provisions that undermine or render each other ineffective. Furthermore, prolonged dispute processes among these organizations and their inability to prevent unlawful practices render them ineffective at times (Özyurt, 2012: 25). In such cases, the ineffectiveness of these institutions and, in some instances, the legislation itself, underscores the role of NGOs and their advocacy efforts in safeguarding coastal areas.

This multi-faceted administrative structure, contributing to the progressive deterioration of the coastal areas, has resulted in the utilization of this area for individual gain. Social groups, each striving to serve their own interests on the coast, directly or indirectly contribute to the degradation of the coastal quality. Numerous social groups, including entrepreneurs involved in industry or tourism, real estate agents, property developers, laborers migrating from rural areas to work in tourist facilities, and both local and foreign tourists, impact this process. The state is also a part of this process. The state employs these areas as spaces for its own services and positions itself as a regulator and planner in coastal areas (Duru, 2003: 18-19). The desire of capital to appropriate the rent and value of coastal areas, combined with the state's role as the sole regulator of these areas, establishes a relationship between the state and capital. The state and capital jointly act and undertake transformations through different roles. The state's role in spatial transformation is to act in favour of capital, facilitate the necessary conditions for capital, and mediate when required. The tools employed by the state in this process include urban plans, allocations, projects, and incentives. In the transformation of these areas, offered to capital through the state and losing their public characteristics, it also becomes the state's responsibility to secure public consent (Yazar, 2017). However, there is significant opposition to this collaboration. Environmental NGOs are the primary stakeholder in this opposition. NGOs, sometimes align with local administrations, take a stance against the central administration, which is often pro-capital. At times, these NGOs also oppose the actions and activities of local administrations. The differentiation in the relationship between local administrations and environmental NGOs stems from the fact that some local administrations prioritize ecology, while others focus on the economy. While the central administration typically follows a uniform approach, local administrations may have varying perspectives. Therefore, the attitudes of local administrations in coastal areas toward nature conservation are crucial in the context of coastal preservation. Nonetheless, in all cases, environmental NGOs have undertaken the advocacy of these areas not adequately protected by the state. In this context, the mechanisms through which NGOs carry out these advocacy activities will be explained.

## **MECHANISMS FOR ADVOCACY ACTIVITIES OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS**

In the modern era, civil society, emerging as a separate entity from the state, is considered an indispensable element for a democratic society. Its most fundamental characteristic is its absence from the sway and control of political power and governance, but this position does not imply stepping beyond the boundaries of the law. In other words, civil society operates within the confines and standards set by the law, yet remains outside the authority of political power (Tağma, 2001: 61). Through their activities, NGOs apply pressure and oversight on state institutions, facilitating the limitation of state power and enabling society to control authority. They contribute to the development of democratic values and create avenues for the participation of many sectors that are otherwise excluded from politics (Yılmaz, 2003: 323-324). Civil society supports members in coming together freely and voluntarily to articulate their goals and objectives.

Governments, employing various forms of power, activate regulatory policy tools and pressure mechanisms, while the business sector can exert influence through tools such as attracting investment, paying taxes, or providing employment by putting pressure on the government. Civil society, with non-governmental organizations (NGOs) as a key component, possesses a softer approach for influencing and exerting power

over other actors. Through tools like knowledge production, protests, lobbying activities, and field activism, civil society endeavours to influence decision-makers. It can impact the design or implementation of policies and even collaborate with local governments to assist in the implementation of local policies (Pachego-Vega and Murdie, 2020: 84, as cited in Keck and Sicking, 1998).

Advocacy can be defined as the act of NGOs influencing decision-makers and public policy towards a common interest using various tools and methods, advocating for the representation of vulnerable groups (Aksakoğlu, 2006). NGOs play a significant role as platforms for expressing the needs, demands, and opinions of underrepresented groups. They work to defend the rights of these segments, striving for justice and supporting the principle of equality. They may criticize the government for the sake of better formulating social and other policies or provide services aimed at monitoring (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 7). When advocacy is carried out in an organized and structured manner, the likelihood of achieving concrete results increases. Elements such as lobbying and campaigning are part of this process and constitute integral components of advocacy efforts for the protection and enhancement of rights (Tolotto & Silina, 2018: 4).

In conducting advocacy activities, organizations can adopt various approaches that suit their objectives. While some focus on advocating for the prevention of environmental degradation or the mitigation of climate change for the general public interest, others emphasize activities that center on disadvantaged individuals (Aksakoğlu, 2006).

During advocacy efforts, NGOs employ important strategies and tactics to achieve their goals. The advocacy strategies adopted by NGOs can range from collaborating with actors to shaming or blaming actors, encompassing a wide spectrum of approaches. Strategies based on collaboration include activities such as education and research to better inform policymakers, as well as promoting and encouraging alternative policies. Among more aggressive strategies, there are methods such as exerting public pressure (accusation and shaming), resorting to legal action, and filing appeals (Brown et al., 2012). Creating public pressure by engaging in actions that shame and blame the targeted actors is an essential advocacy strategy for NGOs. Mainstream media as well as social media are frequently utilized for shaming actions (Merry, 2013). Shaming or blaming activities can pertain to the environmentally harmful actions undertaken by the targeted actors, as well as their failure to respond to such actions, their reluctance to take responsibility for the damage caused, or their dissemination of misinformation to the public.

Collaborating with local administrations in seeking joint solutions while advocating for the protection of crucial areas by environmental organizations can be effective in resolving local issues. For example, it is also a part of advocacy for NGOs to provide education to the public or support such initiatives to raise awareness or promote understanding on a specific topic (Aksakoğlu, 2006).

Another tool in the struggle for environmental protection and the execution of advocacy efforts is the law. Lawsuits are often initiated against projects or practices believed to be harmful to the environment, and legal battles sometimes extend beyond the borders of Turkey. For example, in the Bergama resistance, the villagers' fight and struggles transcended local boundaries, and they took their legal battles to the European Court of Human Rights (ECHR). The decisions made by the ECHR against Turkey led capitalists and politicians to consider advocacy efforts. However, this awareness has not significantly contributed to environmental protection; instead, it has led to a continuous process of softening and flexing legislation, undermining the effectiveness of law as a means of environmental preservation. Since the 1990s, with the inclusion of the state's repressive apparatus, advocacy practices in favour of capital have been weakened over time (Altıparmak, 2014: 29).

In strengthening local advocacy efforts, international advocacy networks also play a significant role. The involvement of these networks as a pressure mechanism can occur when a state accepts international legal regulations but fails to implement or internalize them. In such cases, transnational actors collaborate with

grassroots NGOs to establish advocacy networks, creating pressure mechanisms (Bal, 2021: 112-113). For instance, in the struggle against the nuclear power plant in Akkuyu, an international network was formed with the arrival of the first Greenpeace ship. Subsequently, scientists, artists, and activists from various countries joined this advocacy network. These groups mainly aimed to carry out advocacy activities by generating technical and scientific knowledge (Kadirbeyoğlu, 2005: 107).

## **RESEARCH METHOD**

The study focuses on the advocacy activities of environmental NGOs regarding coastal areas in Turkey. These organizations present their activities to the public through various documents or platforms. Therefore, utilizing document analysis method will provide insights into the activities of these organizations without the need for interviews or observations (Yıldırım&Şimşek, 2008:188). In this context, the study involved the scanning of documents such as scientific reports, press releases, policy and information briefs, activity reports from NGOs, as well as newspaper articles and publications from other institutions. Following this scanning process, advocacy activities carried out by NGOs in Turkey related to coastal areas were categorized, and the findings were presented in the study with enriched examples.

Within the scope of the study, many NGOs specifically engaged in coastal-related work were examined. Some environmental NGOs focus on specific themes such as oceans, climate change, while others address environmental issues in a more integrated and comprehensive manner. Within the coastal context, certain environmental NGOs concentrate solely on marine and coastal areas, while it is evident that NGOs concerned with broader environmental policies and issues also address problems in coastal areas. For instance, the Turkish Foundation for Combating Soil Erosion, Reforestation, and the Protection of Natural Habitats (TEMA) conducts local and national level initiatives concerning various environmental issues such as land use, climate change, and erosion. On the other hand, Turkish Marine Environment Protection Association (TURMEPA) is specifically focused on advocating for and protecting coastal and marine areas. Apart from these, organizations like the Doga, SAD-AFAG (Underwater Research Association - Mediterranean Seal Research Group), Turkish Marine Research Foundation (TÜDAV), Mediterranean Conservation Society, Mediterranean Greens, Antalya Seafaring Platform, Muğla Environmental Platform (MUÇEP), Gökova-Akyaka Lovers Association, Marmaris Ecological Struggle Committee, WWF-Turkey, and many other local and national institutions, organizations, and platforms strive for the conservation of coastal ecosystems. Public institutions like the Union of Chambers of Turkish Engineers and Architects (TMMOB) also contribute to these efforts. However, the study focuses on NGOs, so these public professional organizations are excluded from the scope.

## **FINDINGS**

Following the conducted research, advocacy mechanisms employed by environmental NGOs in Turkey have been categorized and examined as educational and awareness activities, scientific studies and projects, lobbying activities, campaigns, legal actions, and civil actions.

### **Education and awareness activities**

Education and awareness activities conducted in coastal areas aim to help people understand the significance of coastal ecosystems, raise awareness about the conservation of natural resources, and enhance their sensitivity towards potential negative impacts. These activities include a variety of educational programs such as conferences, seminars, workshops, and meetings that cover topics related to the functioning, balance, integrity, functions, issues, and conservation of coastal ecosystems. While these programs are suitable for everyone, their primary target audience is often students and teachers.

When looking at the educational activities of NGOs regarding coastal areas, it can be observed that TURMEPA places a strong emphasis on this topic. With the slogan "Life began in the sea, let it not end in the sea," TURMEPA particularly conducts significant activities against marine and coastal pollution. TURMEPA predominantly engages in advocacy through education and raising awareness. It strives to convey the importance of marine and coastal areas to various segments, especially children, through conferences, educational publications and projects, mainstream and social media shares. Collaborating with schools and other institutions in many cities across Turkey, it aims to instill a sense of nature conservation in children and develops numerous national projects to achieve this awareness. Examples of such projects include the "Mavi Nefes (Blue Breath)" Project, "Benim Hayalim Benim Hikayem (My Dream My Story)" Project, and "Masmavi Deniz Eğitim Kampı (Azure Sea Education Camp)."

One effective approach to raising awareness and conserving coastal areas is through cleanliness campaigns. These activities, often taking place in coastal and shoreline regions, not only help reduce coastal pollution but also draw people's attention to create awareness. For instance, TURMEPA frequently organizes coastal cleaning activities to address waste issues along the shores and deploys waste collection boats in the seas to mitigate waste problems. The collection of coastal waste is carried out by association volunteers.

The informational notes prepared by NGOs for the public also have a significant impact on awareness campaigns. For example, TEMA's "Ekosiyaset Belgesi (Eco-Politics Document)" that they prepare and share with the public is an important source of information for advocacy activities. This document provides insights into TEMA's approaches regarding coastal areas. Apart from eco-politics documents, the Foundation reflects its viewpoints and shares updates on coastal developments in press releases with the public. Additionally, accessing information about coastal developments and the activities of NGOs related to coasts is easily achievable through the activity reports prepared by these organizations.

When it comes to awareness and consciousness-raising efforts, it is observed that NGOs frequently utilize social media in addition to mainstream media. It has been identified that many NGOs have social media accounts and share current information through these platforms. Furthermore, communication tools such as brochures, posters, and booklets are used to highlight the importance and problems of coastal areas.

To gauge public awareness, NGOs sometimes conduct surveys and share the results. For instance, SAD-AFAG has undertaken this approach specifically targeting coasts. The survey asked coastal residents about coastal problems and threats, aiming to draw public attention to these issues (Deniz Haber, 2007). The same NGO conducted a survey targeting professional groups along the Gökova coasts, seeking to identify threats and professional challenges related to the coasts, as well as proposing solutions (SAD-AFAG, 2010).

### **Scientific research and projects**

Scientific data and evidence are essential to understand the functioning and significance of coastal ecosystems and to devise appropriate conservation strategies and advocacy activities. Science and knowledge-based advocacy encourage governments, local authorities, and other stakeholders to take action against issues. They assist in setting priorities for policy development. In essence, scientific research forms the foundation of advocacy efforts. In Turkey, there are significant NGOs conducting scientific studies related to coastal areas. WWF-Turkey is among the leading NGOs in this regard. For example, an association conducting scientific research between Patara and Antalya conveyed the research findings and recommendations for the area to the relevant authority. As a result of the research, it was revealed that the coasts of Kaş are among the richest areas in terms of marine biodiversity, leading to the inclusion of Kaş in the Kekova Special Environmental Protection Area in 2006 (Yokeş, 2020). Another NGO that stands out with its scientific studies is the Doga (Doğa Derneği). Doga has introduced the "Key Biodiversity Areas" (KBA) methodology in collaboration with an international team of scientists, and the International Union for Conservation of Nature (IUCN) has further developed and internationally recognized this methodology as a

standard (Doğa Derneği, n.d.). Using this methodology, the organization's study titled "Key Biodiversity Areas of Turkey" (Doğa Derneği, 2006) demonstrates how these areas can be conserved and defended in the long term and in a comprehensive manner. The effort of an NGO to conduct such work is a valuable endeavour. The study identifies KBAs, provides information about the status, habitat, species, and usage of these areas. Furthermore, it identifies threats to these areas and outlines conservation efforts related to them. Such scientific studies serve as important guides for advocacy and conservation activities. Indeed, this study formed the basis for the "Protection and Defence of Key Biodiversity Areas Along Turkish Coasts " project by SAD-AFAG.

SAD-AFAG is one of the NGOs that has been consistently engaged in scientific work since its establishment. The Middle East Technical University Underwater Society (ODTÜ Sualtı Topluluğu), founded by a group of students and academics in 1985, transitioned to an organized NGO format to achieve its goals more professionally and established SAD-AFAG in 1994 (SAD-AFAG, 2018). An important feature of SAD-AFAG is its specialized research groups. Each research group focuses on specific aspects related to marine and coastal areas, conducting research and carrying out advocacy activities within their respective fields.

One of the scientific research and projects carried out by SAD-AFAG focusing on coastal areas and achieving success is the "Conservation and Defence of Important Nature Areas on the Coasts of Turkey." SAD-AFAG conducted this project between 2015 and 2019, executing a protection and advocacy initiative for 28 at-risk coastal areas defined as Important Nature Areas. Within the scope of the project, correspondence with relevant authorities took place, reports were prepared, all information and documents were shared with the public, and the significance of conserving these areas was communicated to all stakeholders. The aim was to prevent habitat loss in these areas through collaboration among local NGOs, nature conservation platforms, legal experts, and citizens. Additionally, as a result of this project, a legal regulation proposal addressing the issues faced by Mediterranean seals in their habitats was accepted and implemented. Most of the attempts at urbanization in the project areas were halted, but unfortunately, irreversible habitat destruction occurred in some cases (Kıraç&Ververi, 2019: 17-18).

## **Lobbying**

Utilizing lobbying activities is important for the effective and successful execution of advocacy strategies. NGOs that are financially and institutionally strong and experienced have a greater potential to influence relevant institutions. However, the question of whether environmental NGOs in Turkey possess such power is debatable, as this situation can vary based on numerous factors. For instance, NGOs that maintain better relationships with politicians and adopt a moderate stance tend to engage in more powerful lobbying. Public reactions also impact the strength of lobbying efforts.

Considering that a significant portion of environmental NGOs in Turkey organize at the local level, it can be argued that lobbying is relatively weak. Eryılmaz (2018) indicated that environmental NGOs in Turkey are divided into professional lobbying organizations at the central level and volunteer protesters at the local level. Structural changes in NGOs like WWF-Turkey, TEMA, Doga, along with the professionalization of their staff, dependency on funding sources, and avoidance of confrontation with government institutions, have led these NGOs to transform from pressure groups into entities engaged in "Public Interest Lobbying." However, some of these NGOs occasionally engage in struggles against centralized governance, emphasizing their role as pressure groups.

Concerning coastal areas, locally organized NGOs focus on civil and mass actions, while larger professional NGOs prioritize lobbying activities. Through lobbying efforts, numerous projects related to coastal areas have been realized, and legal regulations perceived as detrimental to coastlines have been withdrawn. For instance, TEMA expressed concerns that proposed amendments to the Mining Law would adversely affect

not only forests, agricultural lands, wetlands, and national parks but also coastal areas. Through robust lobbying efforts, TEMA succeeded in having the proposal withdrawn (TEMA, 2013).

## **Campaigns**

Environmental NGOs frequently resort to campaigns, which are among the most essential tools for achieving advocacy strategies. Unlike advocacy, campaigns are not long-term processes. They focus on specific topics within a defined timeframe and target a particular audience. Regarding coastal issues, environmental NGOs organize campaigns to protect coastal ecosystems and marine life, promote clean coasts by addressing waste and pollution, campaign against coastal urbanization, oppose marine pollution or overfishing, and carry out education and awareness campaigns. Collaboration between NGOs can also occur in these campaigns. For instance, in the 1990s, SAD-AFAG conducted a successful campaign in collaboration with local NGOs against the urbanization of Karaada for tourism purposes (Doğa Derneği, 2006: 208).

Signature campaigns, which have become more visible with the influence of social media, are also effectively used for advocacy purposes. Local NGOs, in particular, tend to resort to signature campaigns more frequently. For example, MUÇEP (Mugla Environmental Protection and Tourism Platform) has organized signature campaigns with titles such as "Another Mugla is Possible!", "Let Natural Sites Stay Natural," and "Don't Touch Alavara." Another example is the initiative by the Kaş Culture and Environment Association, which launched a signature campaign against the zoning plan amendment that would open up the coastlines in Kaş for urban development. This signature campaign was successful, leading to the rejection of the zoning plan changes (Yeşil Gazete, 2023).

## **Legal appeal**

Since coastlines are under the jurisdiction and authority of the state, any actions or decisions taken in these areas directly concern the administration. Article 125 of the Constitution of the Republic of Turkey stipulates that legal recourse is available against all actions and decisions of the administration. Therefore, environmental NGOs can sue the administration or be involved in lawsuits for actions or transactions related to coastal areas. Zoning plans or coastal management plans, EIA decisions, decisions regarding the privatization of coastlines, decisions concerning structures on the coast, changes to coastal legislation, and decisions to alter the status of coastal areas are the subjects of legal cases that environmental NGOs bring against the administration in relation to coastlines.

A recent example of legal action against coastal management plans is the case in 2021 where the TEMA Foundation requested the partial annulment and suspension of execution of the Integrated Coastal Area Plans for the provinces of Aydın-Muğla and Balıkesir-Çanakkale (TEMA, n.d.). The legal process is still ongoing. These plans sparked significant public outcry, and citizens, local administrations, and many environmental NGOs raised objections against the plans.

Administrative actions regarding the reduction of the protection status of the coasts also lead environmental NGOs to apply to the judiciary. For instance, in April 2006, the Underwater Research Association, Doga, Ege Doga Derneği, and Greenpeace Mediterranean filed two separate annulment lawsuits against decisions to downgrade the conservation status of protected areas along the coastlines of Alaçatı and Çeşme (Doğa Derneği, 2023).

MUÇEP is highly effective in lawsuits against privatizations. MUÇEP vehemently opposes the privatization of coastlines, advocating for public access to the use of these areas. It combats coastal encroachments, profiteering, and pillaging of coastlines. MUÇEP has stated that it will employ all legitimate means of struggle, including filing lawsuits, for lands in Muğla and other provinces that are being sought to be sold by the Privatization Administration (MUÇEP, 2022a). Indeed, on April 5, 2021, the Platform filed a lawsuit

against the decision that would allow the privatization of Kargı Cove in Datça for the construction of a hotel and parking lot (MUÇEP, 2021a).

Lawsuits against EIA decisions are also crucial for the preservation of coastal areas. MUÇEP's Marmaris Assembly and Marmaris Ecological Struggle Committee filed a lawsuit on July 5, 2022, against the decision stating "Environmental Impact Assessment is not necessary" for an integrated project initiated by a company named Sinpaş, which includes constructions like hotels, timeshare properties, villas, and shopping malls in the İçmeler/Kızılkum area (MUÇEP, 2022b). While an injunction decision was issued following the lawsuit, MUÇEP alleged that the company continued its activities and subsequently reported this to the prosecutor's office (MUÇEP, 2022c).

### **Civil actions**

Advocacy strategies can be more successful when supported by strong actions. Protests, marches, demonstrations, rallies, sit-ins, signature campaigns, press releases are civil actions carried out by local communities and NGOs to protect coastal ecosystems. Additionally, events such as celebrations, festivals, and camps held along coastlines also draw attention to the preservation of coastal ecosystems. For instance, the "Joyful Coasts Festival" held in Datça emphasizes that coastlines belong to the public, and raises a voice against the illegal leasing of the coasts (BirGün, 2023).

These types of actions related to coastlines are predominantly led by local NGOs and conducted at the local level. For example, following an announcement by the MUÇEP Gökova Assembly, many citizens gathered in Akyaka to protest coastal constructions and concluded their demonstration with a press release (MUÇEP, 2021b). In 2021, at the call of Datça Democracy Platform and City Defense, Datça locals and NGOs came together. Even parliament members and political party representatives reportedly participated (MUÇEP, 2021c). In 2022, again upon MUÇEP's call, Datça citizens gathered, marching against the leasing of coasts, asserting "coasts belong to all of us" (MUÇEP, 2022d). In Marmaris, numerous local NGOs engaged in a vigil to prevent a company named Sinpaş from constructing within a national park area due to the company's continuation of construction despite a court ruling (Gazete Duvar, 2022).

One of the widespread actions related to coastal areas is the "towel movement." Originating in Greece, this movement has spread to the Aegean coasts of Turkey. Taking place in various coastal settlements like Foça, Datça, Çeşme, and Altınova, this movement has become a symbol of citizens' fight against the privatization of coasts.

### **CONCLUSION**

In Turkey, a country with an extensive coastline, the pressures of population, urbanization, and economic activities on the coasts began in the 1980s and have continued to increase until today. The commodification and commercialization of many values associated with these areas have led to the pursuit of profits and rents from these areas, prompting capital to focus on them. As a result of the convergence of various pressures, coastal ecosystems, which hold numerous values, are rapidly deteriorating. Biodiversity is diminishing, species are disappearing, and aesthetic beauties are being destroyed. Although some areas have been rehabilitated and restored through conservation and advocacy efforts, irreversible losses have occurred in others. Therefore, the preservation of these areas should be a priority within the environmental agenda.

While the primary responsibility for implementing policies for the conservation of natural assets lies with the state, the symbiotic relationship between the state and capital raises questions about the state's protective role. In such a situation, NGOs, perceived as a third actor apart from the public and private sectors, come into play. Environmental NGOs, which constitute a small proportion of NGOs, have chosen to organize at local and national levels and have developed various advocacy tools to protect the environment.



When it comes to the effectiveness of the tools/mechanisms used by environmental NGOs, it can be said that resorting to the judiciary is one of the mechanisms that operate effectively. Typically, lawsuits related to coasts predominantly revolve around the issue of private property in coastal areas. However, the common goal of the lawsuits filed by NGOs is to serve the public interest. NGOs believe that adopting a rights-based approach advocating open access to coasts for everyone will ensure the realization of the public interest. Furthermore, NGOs view the utilization of coasts as part of the right to environment, promoting people living in a healthy environment. Given the frequent occurrence of violations of public rights in coastal areas, resorting to the judiciary becomes inevitable for NGOs. Since it does not incur very high costs, education and awareness campaigns are on the agenda of every environmental NGO, and with the increase in these efforts, their effectiveness also increases. Scientific research and projects are not effectively used by every NGO. This situation depends on the budget of the environmental NGO and the priorities within that budget. Although lobbying activities have the potential to influence government and institutions significantly, the underdevelopment of this culture often hinders the effective use of lobbying. It can be said that many locally organized environmental NGOs lack the power to engage in lobbying activities. Therefore, if used effectively, lobbying has the potential to be one of the most powerful advocacy mechanisms.

When examining the advocacy activities of environmental NGOs dedicated to preserving the coasts, some differentiations can be observed among these organizations. National-level environmental NGOs tend to focus on education and awareness campaigns, scientific research, projects, and lobbying efforts. They have adopted an information-based advocacy approach and often engage in discussions without necessarily anchoring them in the political sphere. On the other hand, local-level environmental NGOs predominantly engage in civil actions and campaigns, emphasizing a more action-oriented advocacy approach. These organizations prioritize active struggle, organization, and resistance. Legal action is a mechanism frequently employed and trusted by all NGOs. However, the disregard for court decisions at times necessitates on-the-ground activism. In this context, the prominent role of civil actions led by NGOs cannot be underestimated.

In summary, the active roles of NGOs, engaging in both legal and scientific efforts as well as field activities, are indispensable in the conservation of natural assets such as coastal areas. In the endeavour for a sustainable way of life, it is essential to provide support for environmental NGOs to continue their conservation efforts. Whether such support exists in Turkey and the challenges faced by environmental NGOs, such as financial constraints, capacity development gaps, and insufficient public support, could be proposed as a separate subject for investigation and evaluation.

## KAYNAKÇA

Aksakoğlu, Y. (2006). *STK'lar için savunuculuk rehberi*. STGM: Ankara.

Altıparmak, C. (2014). *Çevresel konularda halkın hukuki süreçlere katılımı*. EMO, İzmir Şubesi.

Alpaslan, A. Ç. (2009). Antalya kıyı bölgesi planlama sürecinin kıyı alanına etkileri: Side-Manavgat Örneği, *Planlama*, 22, 67-72.

Alpaslan, A.Ö., Ortaçşme, V. (2009). Side-Manavgat kıyı kesimi alan kullanımlarının kıyı planlaması ve yönetimine yönelik değerlendirilmesi, *Akdeniz University Journal of the Faculty of Agriculture*, 22(2), 169-178.

Avcı, S. (2017). Kıyı alanlarının kullanımında beşerî faktörler. *Yasal ve Bilimsel Boyutlarıyla Kıyı*. Eds. H. Turoğlu, H. Yiğitbaşıoğlu, İstanbul: Jeomorfoloji Derneği, 117-146.

Bal, S. (2021). Ulusötesi savunuculuk ağları aracılığıyla insan hakları normlarının yerelde yayılması: LGBT+ hakları örneği. *Uluslararası İlişkiler*, 18(71), 109-127.

BirGün (2023). *Kıyılar işgal edilemez*. Retrieved August 08, 2023, from <https://www.birgun.net/haber/kiyilar-iskal-edilemez-448329>.

- Brown, L. D., Ebrahim, A., Batliwala, S. (2012). Governing international advocacy NGOs. *World Development*, 40(60), 1098-1108.
- Çelik, K. (2015). Kıyı alanlarının planlanmasında kıyı kenar çizgisinin önemi, *Küresel Mühendislik Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 36-43.
- Demir, K. A. (2018). Bütünleşik kıyı alanları yönetimi bağlamında kıyı kentleşmeleri. *Yönetim ve Ekonomi*, 25:2, 409-426.
- Deniz Haber (2007). *Türkiye'nin kıyıları tehdit altında*. Retrieved June 11, 2023, from <https://www.denizhaber.net/turkiyenin-kiyilari-tehdit-altinda-haber-8820.htm>.
- Doğa Derneği (2006). *Türkiye'nin önemli doğa alanları*. In G. Eken, M. Bozdoğan, S. İsfendiyaroğlu, D.T. Kılıç, Y. Lise (Eds.), Ankara: Doğa Derneği.
- Doğa Derneği (2023). *Çeşme kıyılarının korunması için mahkemeden olumlu haber*. Retrieved July 29, 2023, from <https://www.dogadernegi.org/cesme-kiyilarinin-korunmasi-icin-mahkemeden-olumlu-haber/>
- Doğa Derneği (n.d.). *Hikayemiz*. Retrieved June 10, 2023, from <https://www.dogadernegi.org/hikayemiz/>
- Duru, B. (2003). *Kıyı politikası: Kıyı yönetiminde bütünleşik yaklaşımlar ve ulusal kıyı politikası*, Mülkiyeliler Birliği Vakı Yayınları: Ankara.
- Erkal, T. (2015). Kıyı yönetimi açısından Türkiye'de yapılan kıyı jeomorfolojisi çalışmalarının değerlendirilmesi. *Türk Coğrafya Dergisi*, 65, 23-34
- Eryılmaz, Ç. (2018). Türkiye'de çevreci örgütlerin dönüşümü: Merkezi profesyonel lobici örgütler ve yerelde gönüllü protestocular. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73(1), 49-76.
- Gazete Duvar (2022). *Sinpaş A.Ş.'ye karşı nöbet eylemi başlatıldı: 15 çevreci gözaltında*. Retrieved August 18, 2023, from <https://www.gazeteduvar.com.tr/sinpas-asye-karsi-nobet-eylemi-baslatildi-15-cevreci-gozaltinda-haber-1576713>
- Gezici, F., Yazgan Gül, A. ve Alkay, E. (2010). Türkiye'de turizmin kıyı gelişim sürecinin analizi. In L. Balas (Ed.), *Türkiye'nin Kıyı ve Deniz Alanları VIII. Ulusal Kongresi Bildiriler Kitabı*. 27 Nisan-1 Mayıs, Kıyı Alanları Yönetimi Türkiye Milli Komitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Cilt II, Ankara.
- IUCN (2017). *Blue carbon*. Issues Brief, Retrieved June 15, 2023, from [https://www.iucn.org/sites/default/files/2022-07/blue\\_carbon\\_issues\\_brief.pdf](https://www.iucn.org/sites/default/files/2022-07/blue_carbon_issues_brief.pdf),
- Kadirbeyoğlu, Zeynep (2005). Assessing the efficacy of transnational advocacy networks. In F. Adaman ve A. Murat (Eds.), *Environmentalism in Turkey: Between Democracy and Development*, NY, Routledge, 101-116.
- Kalkınma Bakanlığı (2018). *Kalkınma sürecinde sivil toplum kuruluşları*. Özel ihtisas komisyon raporu, Ankara.
- Keleş, R. (1989). Kıyıların korunması ve toplum yararı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 44(1), 39-62.
- Khera, N., Sivakumar, K. ve Kulkarni, S. (2015). *Training resource material on coastal and marine biodiversity and protected area management for field-level MPA managers*. Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) India and the Wildlife Institute of India.
- Kıraç C.O, Veryeri N. O (2019). *Türkiye kıyılarında önemli doğa alanlarını koruma ve savunma*. Ankara: Sualtı Araştırmaları Derneği Yayınları.
- Lundin, C. G., Linden, O. (1993). Coastal ecosystems: Attempts to manage a threatened resource. *Ambio*, 22(7), 468-473.
- Martinez, M.L, Intralawan, A., Vazques, G., Perez-Maqueo, Sutton, P., Landgrave, R. (2007). The coasts of our world: Ecological, economic and social importance. *Ecological Economics*, 63(2-3), 254-272.
- Merry, M.K. (2013). Tweeting for a cause: microblogging and environmental advocacy. *Policy and Internet*, 5 (3), 304-327.

- MUÇEP (2021a). *MUÇEP Kargı koyu için dava açıyor*. Retrieved July 15, 2023, from <https://mucep.org/mucepliler-kargi-koyunun-ozelleştirilmesi-dolayısıyla-cumhurbaşkanlığı-ve-ozelleştirme-idaresine-dava-acıyor/>
- MUÇEP (2021b). *Kıyılardan ellerinizi çekin!*. Retrieved July, 06, 2023, from <https://mucep.org/kiyilardan-ellerinizi-çekin/>
- MUÇEP (2021c). *Datça'yı savunuyoruz*. Retrieved August 14, 2023, from <https://mucep.org/datçayı-savunuyoruz/>
- MUÇEP (2022a). *Özelleştirmeler son bulsun*. Retrieved July 12, 2023, from <https://mucep.org/ozelleştirmeler-son-bulsun/>, 12.07.2023.
- MUÇEP (2022b). *Daha güzel bir Marmaris için*. Retrieved July 18, 2023, from <https://mucep.org/daha-guzel-bir-marmaris-icin/>
- MUÇEP (2022c). *Sinpaş ve Kızılıbük GYO hukukun üstünde midir?*, Retrieved July 20, 2023, from <https://mucep.org/sinpaş-ve-kızılıbuk-gyo-hukukun-ustunde-midir/>,
- MUÇEP (2022d). *Kıyılar hepimizin*. Retrieved July 24, 2023, from <https://mucep.org/kiyilar-hepimizin/>
- Nichols, C. R., Zinnert, J., Young, A. R. (2019). Degradation of coastal ecosystems causes, impacts and mitigation efforts, tomorrow's coasts: Complex and impermanent. *Tomorrow's Coasts: Complex and Impermanent*, In Lynn Donelson, C. Reid Nichols (Eds), Coastal Research Library 27, Springer.
- Özyurt, G. (2012). Yapı denetimi hakkında kanun ve bazı kanunlarda değişiklik taslağı "kıyı kanunu'nu nasıl etkiliyor?", *Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi*, 474(4), 24-28.
- Pacheco-Vega, R., Murdie (2021). When do environmental NGOs work? A test of conditional effectiveness of environmental advocacy. *Environmental Politics*, 30, 180-201.
- SAD-AFAG (2010). *Gökova'da anket çalışmaları tamamlandı*. Retrieved June 27, 2023, from <https://sadaafag.org/gokovada-anket-calismalari-tamamlandi/>
- SAD-AFAG (2018). *Hakkımızda*. Retrieved July 24, 2023, from <http://sad.org.tr/tr/hakkimizda/>
- Seitz, R. D., Wennhage, H., Bergström, U., Lipcius, R. N., Ysebaert, T. (2014). Ecological value of coastal habitats for commercially and ecologically important species. *ICES Journal of Marine Sciences*, 71(3), 648-665.
- Tağma, K. (2001). *Yeniden yapılanma kuralları*. İstanbul: Timaş.
- TEMA (2013). *Bu maden kanunuyla nice kaz dağı yok olacak!*, Retrieved June 06, 2023, from <https://www.tema.org.tr/basin-odasi/basin-bultenleri/bu-maden-kanunuyla-nice-kaz-dagi-yok-olacak,06.06.2023>
- TEMA (2019). *TEMA vakfı 2019 yerel yönetimler için ekoyasayış belgesi*. Retrieved May 30, 2023, from <https://www.tema.org.tr/calismalarimiz/savunuculuk-ve-cevre-politikalari/ekoyasayış-bildirgemiz>
- TEMA (n.d.), *Davalarımız*. Retrieved June 12, 2023, from <https://www.tema.org.tr/calismalarimiz/savunuculuk-ve-cevre-politikalari/davalarimiz>
- Tolotto, M., Silina, M. (2018). *Savunuculuk rehberi: Savunuculuk çevre politikalarını nasıl etkiler?*, In A. Abrahams, J. Sullivan (Eds.), Ankara: TEMA.
- Yazar, A. (2017). *Kıyı alanlarında turizm odaklı mekansal dönüşüm: Antalya Kemeragzı- Kundu örneği*, Unpublished doctoral dissertation, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yeşil Gazete (2023). *Kaş Marina'ya AVM ve otel yapımına yönelik imar planı değişikliği belediye meclisinde reddedildi*. Retrieved August 18, 2023, from <https://yesilgazete.org/kas-marina-avm-ve-otel-yapimina-yonelik-imar-plani-degisikligi-belediye-meclisinde-reddedildi/>
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Yılmaz, A. (2003). *Çağdaş siyasal akımlar*. İstanbul: Vadi.
- Yokeş, M. B. (2020). *Kaş-Kekova özel çevre koruma bölgesi denizel biyoçeşitlilik raporu*, İstanbul: WWF-Türkiye

Yontar, İ. G., Yılmaz, F. (2013). Türkiye’de bütünleşik kıyı yönetiminin aktörleri, rolleri ve sorumlulukları, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(1), 147-184.



## Success Strategies in Digital Transformation: A Qualitative Research

Ela OĞAN

Dr. Öğretim Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Arhavi MYO

[elaadiguzel@artvin.edu.tr](mailto:elaadiguzel@artvin.edu.tr)

<https://orcid.org/0000-0001-5491-771X>

Makale Başvuru Tarihi : 12.08.2023

Makale Kabul Tarihi : 04.10.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10004549

### Abstract

#### Keywords:

Digitalization,  
Digital  
Transformation,  
Digital Strategies,  
Enerjisa Üretim.

*In recent years developing technology has led to changes in socio-economic structures in many areas. Businesses are also affected by the changes and try to adapt to new market conditions. Businesses have to transform their functions into digital in a holistic structure in order to perform their functions more agilely than their competitors with new business models. Based on this, this research aims to reveal the strategies that businesses implement in achieving a successful digital transformation. In line with the purpose of the research, the digital transformation success strategy of Enerjisa Üretim, which leads the sector with its products and services in the fields of energy production, energy supply, renewable energy and sustainability, is examined. The research data were obtained through document review and in-depth interviews with Enerjisa-Üretim information technologies digital business senior manager and expert employees. In this direction, a conceptual model was created by determining the strategies related to the digital transformation of the company, which is the subject of the research. In the research, it has been determined that strategies such as flexible and agile organizational structure, governance, digital leadership, digital capabilities, cooperation are adopted for the success of the digital transformation process. It is argued that digital transformation strategies can be successfully implemented in the focus of the organizational culture created. It has been observed that strategies for digital production are created with product lifecycle management and agile practices, based on the product. In addition, it can be said that Enerjisa Üretim has successfully determined and implemented digital transformation strategies.*

### Dijital Dönüşümde Başarı Stratejileri Üzerine Nitel Bir Araştırma

#### Özet

#### Anahtar Kelimeler:

Dijitalleşme,  
Dijital Dönüşüm,  
Dijital Stratejiler,  
Enerjisa Üretim.

*Son yıllarda gelişen teknoloji, pek çok alanda sosyo-ekonomik yapıları değişime sürüklemektedir. İşletmeler de söz konusu değişimden etkilenmekte ve yeni pazar şartlarına uyum sağlama çabasına girmektedir. İşletmeler, işlevlerini yeni iş modelleri ile rakiplerinden daha çevik biçimde yerine getirmek amacıyla bütünsel bir yapıda dijital dönüşüm zorundadır. Buradan hareketle bu çalışmada, işletmelerin başarılı bir dijital dönüşüm gerçekleştirmelerinde uyguladıkları stratejileri ortaya çıkarmak amaç edinmektedir. Araştırmanın amacı doğrultusunda enerji üretimi, enerji tedarigi, yenilenebilir enerji ve sürdürülebilirlik alanlarında ürün ve hizmetleriyle sektöre yön veren Enerjisa Üretim'in dijital dönüşüm başarı stratejisi incelenmektedir. Araştırma verileri, Enerjisa-Üretim bilgi teknolojileri dijital işletme üst düzey yöneticisi ve uzman çalışanlarıyla yapılan doküman incelemesi ve derinlemesine görüşmeler yoluyla elde edilmiştir. Araştırmada dijital dönüşüm sürecinin başarısı için esnek ve çevik organizasyon yapısı, yönetim, dijital liderlik, dijital yetenekler, iş birliği gibi stratejilerin benimsendiği tespit edilmiştir. Oluşturulan organizasyon kültürü odağında dijital dönüşüm stratejilerinin başarıyla uygulanabileceği görüşü savunulmaktadır. Dijital üretime ilişkin stratejilerin, ürünü temele alarak ürün yaşam döngüsü yönetimi ve çevik uygulamalarla oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca Enerjisa Üretim, dijital dönüşüm stratejilerini başarıyla belirleyerek uyguladığı söylenebilir.*

## INTRODUCTION

Innovations play a crucial role in the emergence of social, economic, and political changes around the world. In parallel with technological advancements from the past to the present, the societal structure is observed to be shaped accordingly. At the core of digital transformation lies Industry 4.0 technologies. New disruptive technologies are altering business structures and processes, pushing them towards a transformation process (Hitpass & Astudillo, 2019). This mandatory transformation stems from the innovation needs of businesses. Adapting to the changing market structure brings forth new competitive conditions, and the ability to turn transformation into an opportunity provides a competitive advantage between businesses (Porter & Millar, 1985). In this sense, innovations not only accelerate the pace of change for businesses but also reveal the efforts to possess resources for a successful transformation (Mert, 2019). Digitized systems in businesses offer innovations at every stage, from the supply process to production, marketing, and distribution processes. These developments in business systems and processes facilitate integration with the environment and society (Bhatnagar, 2017; Karaçuha & Pado, 2018). In the digital age, the inability to adapt to the requirements of societal change poses obstacles for significant future investments (Sambamurthy et al., 2003; Fukuyama, 2018). Firstly, the adoption of business strategies related to digitization is essential (Klein, 2020). In the subsequent step, being able to lead digital transformation and adapting the organization's capabilities to digital and implementing them is of paramount importance.

In the relevant literature, it is possible to encounter various studies addressing the digital transformation process of businesses. Kane, Palmer, Philips, Kiron & Buckley (2015) emphasize that digital transformation cannot be achieved with technology alone through their "*Strategy, Not Technology, Drives Digital Transformation*" model, stating the importance of leading transformation, developing capabilities, and creating culture. Schumacher, Erol & Sihn (2016) examine digital transformation in manufacturing businesses through their digitalization strategies model, focusing on dimensions such as "*Strategy*," "*Leadership*," "*Technology*," "*Governance*," "*Culture*," and "*Human Capital*." Similarly, Ismail, Khater & Zaki (2017) draw attention to the importance of digital transformation strategies and leadership in their "*Digital Transformation Content Strategy*" model. Canetta, Barni & Montini (2018) assess technology in a strategic vision in their "*Development of a Digitalization Maturity*" model, considering digital transformation as an integrated model that includes process, technology, strategy, and value-creating product. In addition to the aforementioned elements, Atak (2018) discusses digital awareness, adaptation, and collaboration. Klein (2020) also attempted to construct a conceptual model for businesses' digital transformations in a similar fashion. Oğan (2022), in research on Fortune 500 Turkey businesses; presents the mediation model of digital transformation culture in the relationship between digital transformation strategies and digital transformation performance. In the literature, models that highlight similar critical elements related to the digital transformation process in businesses are focused upon. In this context, within the framework of the relevant literature, a model related to the success of digital transformation strategies is tried to be revealed.

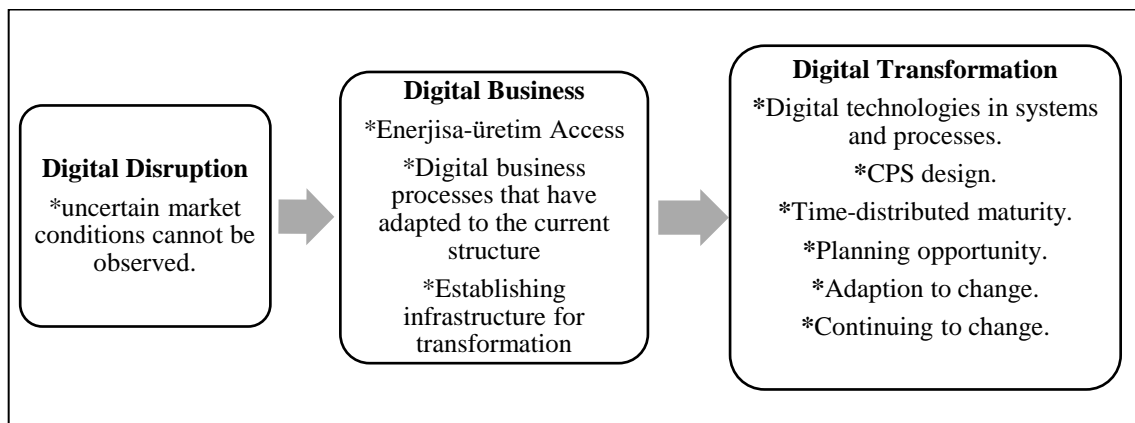
In today's world, as in every field, it is crucial for businesses to successfully carry out digital transformation. *Enerjisa Üretim Company* is an organization that leads the sector with its products and services in energy production, energy supply, renewable energy, and sustainability. By adopting its digital vision as a North Star, Enerjisa Üretim has taken on the mission of continuous development and renewal within its goals. The process of digital transformation in businesses is carried out under the leadership of the "*Information and Communication Technologies*" (IT) department, digital transformation office, or an equivalent unit. Therefore, in businesses, the digital transformation of IT group structures is primarily designed. Conceptual modeling of successful strategies for digital transformation in businesses is an important issue. Based on this, in this study, a conceptual model proposal is attempted to be developed for the successful implementation of digital transformation in businesses, with the example of Enerjisa Üretim. Especially since digital transformation has become a necessity for businesses, as in every field, it is expected that the conceptual modeling of the topic will

be guiding. Besides, since successful strategies in digital transformation are a new and emerging subject, it is believed that the relevant literature will benefit from this study.

## CONCEPTUAL FRAMEWORK

### Digital Transformation Process

As digitalization becomes widespread in many sectors such as energy, information, production, finance, food, and tourism, various models are being developed for digital transformation. Digital transformation represents an integrated process with other elements of the organization, starting with digital business strategies that are aware of the real need and continuing with digital applications integrated into business life (Oğan and Wolff, 2022). It can be seen that the digitalization process of Enerjisa Üretim is carried out in the framework of becoming compatible with innovations, being able to apply digital business models, and the digitalization of systems and processes. In this context, it can be said that the company's digitalization concept is designed with digital disruption, digital business, and digital transformation (Figure 1) (İnal, 2020a).



**Figure 1.** Digitalization Concept of Enerjisa Üretim

*Digital Disruption:* Technological innovations can reveal uncertainties in various areas of social life (Solzhenitsyn, 2000). The level of uncertainty created by new disruptive technologies in the environment is higher parallel to the magnitude of change, and it affects socio-economic areas. Digital technologies and uncertainties can be observed as consecutive processes, but digital disruptions can be prevented with high adaptation abilities to innovations or awareness of predictable changes. In other words, flexible organizational structures are more capable of coping with uncertainties (Basalla, 1998; Uys, 2002). It is expected that businesses that are sensitive to changes in the environment will focus on change with the necessary infrastructure. Because businesses that are prepared for change and do not allow uncertainties to arise gain an advantage (Ruelle, 1991). When looking at Enerjisa Üretim's digital transformation concept, there is awareness of the possible changes that may occur in the light of environmental developments. In other words, there is no digital disruption in the business ecosystem. Although there are environmental uncertainties, it is possible to minimize or eliminate the fuzziness depending on the company's flexibility level.

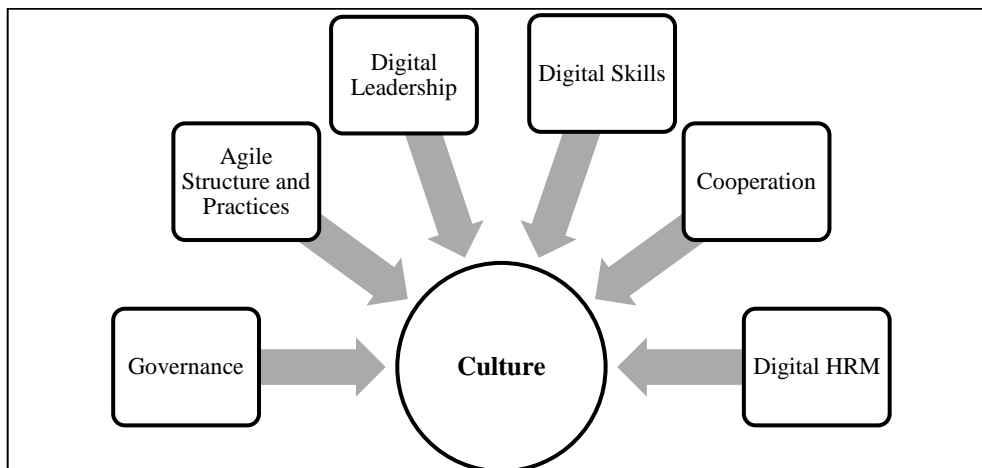
*Digital Business:* Another transformation concept of Enerjisa Üretim is designed as digital business. In the digital business stage, with the support of the technologies owned by organizations, work processes are moved to and carried out in digital environments (Osterwalder & Pigneur, 2010). Digitized business processes accelerate enterprise systems and enable tasks to be performed quickly. With this feature, it can be said that the reflections of digital technologies on business life are quite deep and extensive (Schwab, 2017). Enerjisa Üretim, within the framework of its continuous improvement and process renewal goals, has prevented digital disruption and prepared the infrastructure for digital transformation through the EnerjisaAccess platform project. Thus, while the enterprise adopts a flexible structure, its adaptation to digital transformation is fast. In a

sense, digital business processes have been designed parallel to Enerjisa Üretim’s existing business platforms. EnerjisaAccess is not a critical application for Enerjisa Üretim. However, it can be said that it is the only application that is open to the outside due to the way the business in its industry is conducted (İnal, 2020a).

*Digital Transformation:* Digitalization means the digitization of all systems and processes in various fields with the support of information and communication technologies. Today, it is observed that network-based digital technologies added to information technologies make business systems and processes smarter (Yoo, 2010; Wang et al., 2010; Guo and Leu, 2013; Von Solms and Van Niekerk, 2013; Lee et al., 2014; Drath and Horch, 2014; Bahrin et al., 2016; Zawra et al., 2017; Fahem et al., 2018). However, having a digital technology infrastructure alone is not sufficient for digital transformation of businesses. To achieve this, technology needs to be combined with organizational structure and other organizational elements. It can be said that Enerjisa Üretim’s digital transformation efforts continue with a holistic design where digital capabilities exist in its systems and processes. For example, the Enerjisa Üretim CPS tool is one of the newly designed digital applications for production sharing/direction (dispatch in technical jargon) between power plants, and it sends tasks related to automation to related institutions for day-ahead and intraday planning and optimization purposes. Firstly, it is accepted that digital transformation is a process that can mature over time. In this context, the goals of continuous improvement and adaptation to emerging innovations will continue (İnal, 2020a).

### Digital Transformation Strategies

The emergence of digital transformation is not likely to happen suddenly, and it is known that it can be successfully realized within a well-designed process that incorporates future predictions. The emergence of digitization as a necessity makes it necessary for businesses to determine their strategies within the framework of future predictions. To carry out their digital transformations, businesses must first embrace this process by adopting certain strategies that are based on business resources derived from digital technologies. Digital capabilities integrated with business resources reveal the organizational culture. No talent that is not focused on the culture of the organization can be expected to contribute to digital transformation. In order to successfully carry out digital transformation, Enerjisa Üretim develops a visionary perspective and realistic strategies. These strategies are expressed in general terms as governance, agility, digital leadership, digital capabilities, collaboration, and digital HRM (Figure 2) (İnal, 2020b).



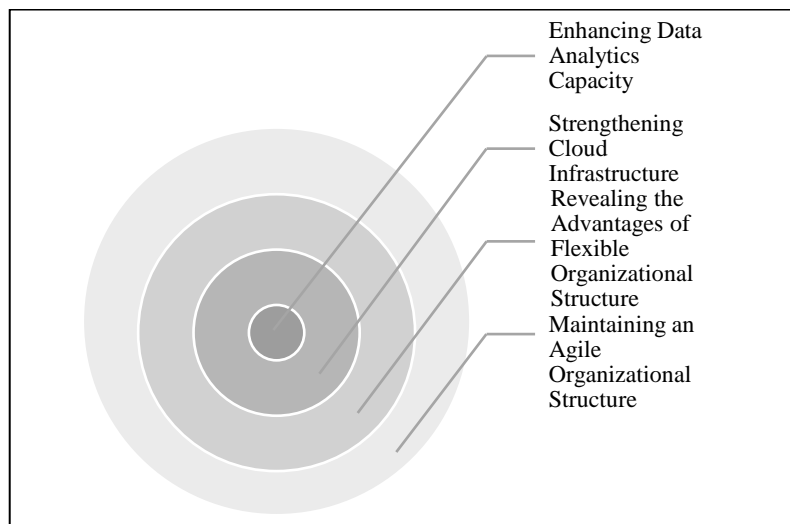
**Figure 2.** Digital Transformation Strategies of Enerjisa Üretim

Digitalization advocates obtaining more information by searching for it. Therefore, the openness, accessibility, and transparent sharing of information are important in order to produce. Thus, governance, which is one of the basic principles of development through knowledge, is a digital transformation strategy for businesses. Agility is becoming the focus of general goals for businesses whose activities and decision-making mechanisms have



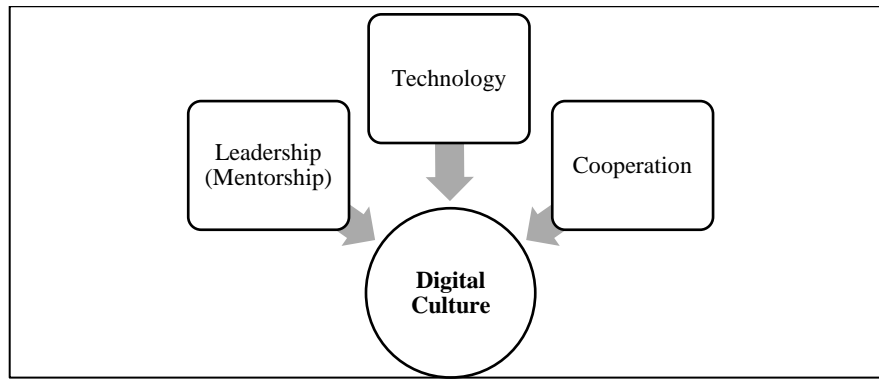
accelerated with digital technologies. In other words, it is considered an important strategy for digital transformation (Rigby, 2020). Leading the process is undoubtedly one of the critical elements for success. A leadership understanding with digital skills that believes in the necessity of digital transformation is a strong strategy for creating organizational culture. At the same time, human capital, new generation systems, and other digital skills that the company has are seen as critical strategies that provide organizational integrity with transformation. In the digital age, businesses focus more on digital skills, which can make access to them insufficient or difficult. To overcome this, it is an important strategic step to render the HRM process more agile. Collaborations with other businesses within the same ecosystem are also considered an important strategy because they offer the opportunity to benefit from their digital skills.

*Digital Goals:* Data analytics and cloud computing are important technologies that constitute the infrastructure of digital transformation. Big data refers to the data that can be obtained from all kinds of smart systems through network technologies (World Bank Group, 2017). As the use of smart systems increases, exponential data is being generated (Reinsel et al., 2017). Therefore, it should be considered as a valuable skill that can shed light on activities that can be predicted for the business vision. Cloud computing also serves the same purpose by storing information from big data in a certain systematic way. With cloud computing, it is possible to obtain data that can add value to the new production process (Zhang et al., 2012). The digital goals of Enerjisa Üretim's IT structure are focused on creating a flexible and agile organization built around the core digital technology capability. It is understood that strengthening data analysis in the IT structure is critical for digital transformation. This also creates an important digital capability for the business. It is believed that digital technologies that transform the IT structure into more flexible and agile processes contribute to the sustainability of the company (Figure 3).



**Figure 3.** Digital Goals of Enerjisa Üretim

*The Success of Digital Transformation:* The development of digital strategies by businesses with a digital vision is crucial for achieving their digital transformation goals. Taking a strategic approach to digital transformation requires processes integrated with an inclusive organizational culture. Focusing on the business vision and creating a harmonious organizational structure in line with internal and external environmental factors provides a competitive advantage (Nedelea & Paun, 2009).



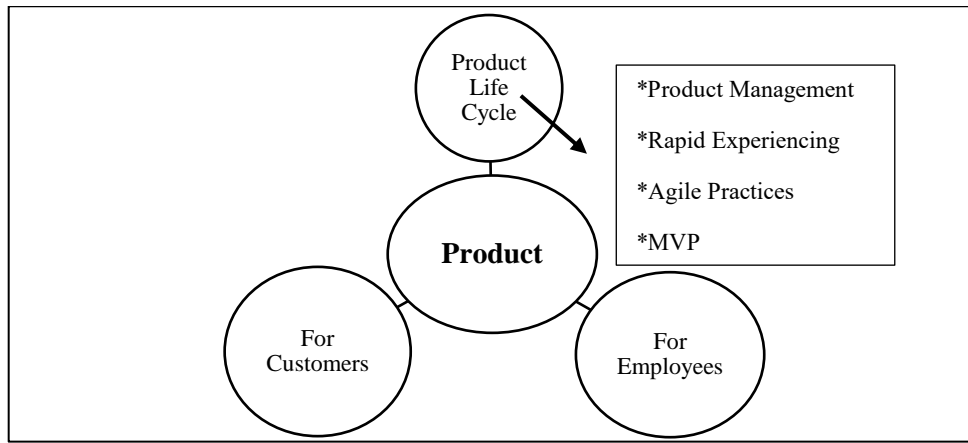
**Figure 4.** Enerjisa Üretim Digital Transformation Success Factors

Leading digital transformation involves innovative and transformative abilities. As organizational structures are renewed in the digital age, they evolve into flexible, agile, and digital processes with new business models. Leadership skills are needed to integrate the organization with digital systems in each element. In Enerjisa Üretim, leadership is seen more as a mentoring role with the accumulated knowledge, experience, and guidance of the leader. Thus, it is expected that the mentoring leader will direct the followers towards the goal with awareness, knowledge, and belief about the subject. From this perspective, possessing leadership skills should also be considered a valuable organizational asset. Similarly, it is necessary for the company to have technological infrastructure resources that can help them reach their goals faster and partners they can collaborate with in fundamental abilities. Therefore, it seems possible to achieve transformation with an inclusive organizational culture that covers all aspects of the company (Figure 4).

#### **Digital Information and Communication Technologies (IT)**

The vision of digital transformation concentrates on creating value in the products and services of the company. Besides, it aims to optimize digital processes according to customer needs and expectations and to achieve change through a shared culture (Dahlström, Desmet & Singer, 2017). To create value in the products and services of the company, it is crucial to acquire and develop the necessary skills (Bughin, Deakin & O’Beirne, 2019).

Enerjisa Üretim is creating the North Star model with its digital IT, which is capable of producing digital products and at the same time has an external customer related to the product. In a sense, it can be said that the IT group continues its development by determining the digital as its North Star. As illustrated in Figure 5, production IT adopts an agile working model while focusing on digital products. Generic processes are designed through the digital infrastructure owned by production. Communication platforms and collaboration with business partners are maintained to increase coordination with internal customers. The life cycle of the product is a process that needs to be managed for the product to meet needs and continue its life. Therefore, continuous improvement or innovation efforts related to the product are monitored. A product management process is adopted where all responsibility for the product is carried out. For this, importance is given to the leadership of the product manager. Agile structures are created through digital applications used in product development, and quick experiences are revealed about the results. Thus, the “MVP” or “Minimum Viable Product” product model, which can respond to users’ needs in the simplest and shortest way, is offered.



**Figure 5.** Product Support Network – North Star Model

## METHODOLOGY

The aim of this study is to identify some strategies that can guide businesses to successfully carry out their digital transformations. Since the research includes identifying, classifying, and describing the relationships between the elements of the business's digital transformation, it has qualitative research characteristics (Corbin & Strauss, 2008). The reliability and validity of scientific research is an important criterion. The reliability and validity of qualitative research mostly depend on the credibility of the researcher, having in-depth knowledge of the subject, and the accuracy of the research (Sandelowski, 1986; Başkale, 2016). Because qualitative research deals with a small sample group, so in-depth findings on the subject can be reached (Houser, 2015). In this context, the research is based on two phases: semi-structured in-depth interview and secondary data. First of all, articles, theses and models related to digitalization and digital transformation in the literature were searched. Within the framework of the digital transformation literature, 7 interview questions were structured. Afterwards, a model was tried to be created according to the answers given to the semi-structured interview questions. Document analysis is a systematic process that evaluates both electronic and print materials to examine primary and secondary data relevant to the research (Bowen, 2009; Özkan, 2021). To support and confirm the findings of document analysis, various techniques such as interviews and observations are utilized (Yin, 1994). In this direction, a meeting was held with the top management of the Enerjisa Üretim IT (Information and Communication Technologies) Digital Business and the employees unit to identify the strategies related to digital transformation.

In this research, the preference of a group was consulted in order to some success strategies in digital transformation. It was thought that it would be appropriate to focus on a business that can compete in the international market, which attracts attention with its digitalization activities in the energy field. Enerjisa Üretim has been operating in the energy sector since 1996. With a mission to constantly improve, the company has represented successful leadership in the energy sector in Turkey for many years with a responsible, transparent, and flexible management structure. The company continues to develop its products and services in energy production, energy supply, renewable energy, and sustainability. Moreover, Enerjisa Üretim operates with 5 different technologies, 23 power plants, a capacity of 3,727 MW, and 950 employees (Enerjisa Üretim, 2023).

Working group of the research was determined as Enerjisa Production IT and Digital Business Department. There are 82 employees in the said department. In this direction, purposive sampling, which is a nonprobabilistic sampling method, was used in the research and 1 senior manager and 10 expert employees were selected for the application. In the purposeful sampling method, an application is made to a consciously determined group in line with the purpose of the research (Denscombe, 2017). Different opinions are expressed

about determining the sample size in qualitative studies. For example, in case studies that try to reveal a process, it is stated that there can be more than one person who has a relationship with at most 4 or 5 situations (Creswell, 2017). According to another view, in qualitative research, since data repetition starts after a certain time, theoretical saturation can be achieved with less number of participants (Baltacı, 2019). For this reason, a total of 11 employees reflecting the organizational climate were consulted for the research data. After several mutual information-sharing meetings, seven questions were identified and data was obtained through a semi-structured interview technique. The questions in the semi-structured interview form are as follows:

- Why is digital transformation necessary for your company?
- What are your company's digital transformation strategies?
- How is your company leading the digital transformation?
- How do you evaluate the role of human resources and culture in realizing your company's digital transformation strategies?
- How do you evaluate the role of human resources and culture in realizing your company's digital transformation strategies?
- What factors determine the success of digital transformation?
- Do you evaluate the performance of your company's digital transformation?
- What are the obstacles to digital transformation for your company?

In regards to the interview questions, ethical committee approval was obtained from Artvin Coruh University Scientific Research and Publication Ethics Committee on 03.29.2023 with the approval number of E-18457941-050.99-87467. The research data was collected through document analysis and an interview in April 2023. In analyzing the research data, first, the data obtained through document analysis was presented as a conceptual model proposal. Lastly, in the analysis stage of the data obtained through the semi-structured interview form technique, abbreviations were made in the manager's responses, and the main focus was determined to identify the company's digital transformation strategies. Within this scope, the obtained data from the managerial perspective were subjected to content analysis and presented as the findings of the research.

## **FINDINGS AND INTERPRETATION**

The semi-structured interview form included questions about the necessity of digital transformation for businesses, digital transformation strategies, leading digital transformation, the role of human resources and culture in digital transformation, success factors in digital transformation, and digital transformation performance. The responses of the manager and employees to these questions are presented and interpreted in Tables 1, 2, 3, 4, 5, 6, and 7 below.

**Table 1.** Findings Pertaining to the Necessity of Transformation

<b>Why is digital transformation necessary for your company?</b>	<p><i>The realization of digital transformation is an important strategy for Enerjisa Üretim. In order to provide a competitive advantage to the business, digitalization and agility are adopted together. “Why would a power generation business want to be digital and agile?” When the question is evaluated, the outputs are formed under four main headings;</i></p> <p><i>(a) The concept of “digital” is a forward-growing competence to gain more insights from data and make the right decision at the right time.</i></p> <p><i>(b) Being prepared for this, considering the reality that the electricity generation sector has not yet experienced a “disruptive innovation” in its full sense.</i></p> <p><i>(c) The imperative to optimize our production methods for sustainability and environmental awareness.</i></p> <p><i>(d) The need for agile and value-oriented management principles to acquire and retain new talent.</i></p>
--	---

The perspective of Enerjisa Üretim regarding why digital transformation is a necessity for companies is presented in Table 1. Firstly, digital transformation is adopted as a strategy for Enerjisa Üretim. With this statement, it can be claimed that Enerjisa Üretim is digitally aware of and concentrates on its capabilities through its digital vision. It is possible to assert that they perceive it as a need to maintain their competitive advantage in the market and sustain their functions.

**Table 2.** Findings Pertaining to the Digital Transformation Strategies

<b>What are your company's digital transformation strategies?</b>	<p><i>The main purpose of digital transformation is to improve and streamline the way central and field business units operate, as well as to prepare for upcoming disruptive changes. In addition, the goal is to create a prepared environment for constructive disruptions that are expected to occur. The adopted vision of the company, "to be an IT company that produces electricity," suggests that it is not acceptable for only the IT department to embrace the digitalization mission. Therefore, it is crucial for all business units to unite under a correct understanding of digitalization. Especially in sectors such as electricity generation where non-unique products are concerned, digitalization approaches that only affect the top line are insufficient. Thus, it is important to adopt a digitalization purpose that will affect the bottom line, while also serving growth, expansion, and scaling scenarios. Existing services must be able to grow more flexibly, and know-how exchange must be more efficiently facilitated. Supporting growth through traditional methods is difficult, costly, and slow. Therefore, it is expected that the digital perspective and expertise will be established in all business units.</i></p>
---	---

Enerjisa Üretim's digital transformation strategies are presented in Table 2. Firstly, it can be claimed that Enerjisa Üretim adopts a strategy of being prepared for innovation and change, in other words, not facing digital disruption. It is also seen as an important strategy to adopt a predictable future vision for this purpose. It is understood that the business applies its digital transformation strategies in all business units and capabilities. Supporting business processes with technology, adopting a flexible organizational structure to easily adapt to innovations, and facilitating know-how exchange are among the other strategies.

**Table 3.** Findings Pertaining to Leading the Digital Transformation

<p><b>How is your company leading the digital transformation?</b></p>	<p><i>Enerjisa Üretim company holds a leading position in the market it operates in. Therefore, the companies it can compare itself with are on a global scale. The approach here is to focus on "next practices" rather than "best practices." The main aim is for the company, which is deprived of the developmental power of competition, to define its own cultural and digital development path. It is necessary for the departments within the company to write their own digital transformation stories with the catalytic and guiding support of IT. For the company to lead the industry, it is important for this logic to be collectively adopted and for IT to take the lead in making this logic established within the company. For this purpose, a "Digital Journey Mentorship" unit was established within the IT department and an IT Business Partner structure was established for each business unit. Each business unit has an assigned ITBP. The main task of these ITBPs is; to define "Digital Journey Roadmaps" of business units. These roadmaps are made separately for each business unit and each domain, and are planned as short-term, medium-term and long-term. These agreement texts, which were prepared together with the business units and then signed together, enable the business to see the front more clearly in the digital leadership concept. The main tasks of ITBPs are to follow digital developments in the energy sector, IT sector and other related environmental sectors, to analyze their compliance, to integrate business units and appropriate innovations into the digital journey maps of business units.</i></p>
---	--

The information regarding the extent to which Enerjisa Üretim leads digital transformation is presented in Table 3. Under the leadership of Enerjisa Üretim IT group, the company adopts mentoring to processes and capabilities in its other units. It is seen that an activity aimed at raising digital awareness, which is an important priority for digital transformation, is included. Then, technology, applications, and capabilities are aligned. This also means leading the culture to be created. Enerjisa Üretim, while leading digital transformation within its own structure, also undertakes a leadership mission for other companies in the sector.

**Table 4.** Findings Pertaining to the Roles of Human Resources and Culture in the Digital Transformation

<p><b>How do you evaluate the role of human resources and culture in realizing digital transformation strategies?</b></p>	<p><i>Digital transformation is a cultural transformation rather than a technical transformation. Therefore, it is important to firstly adopt approaches, increase digital prowess for all employees, correctly understand the extent to which the status-quo cannot continue, how new approaches and upcoming constructive disruptions will affect the industry, business, business units and indirectly people. Accordingly, we accept People and Culture as the most important and constant part of digital transformation. We consider a culture change necessary not only for the IT unit but for the entire enterprise, and we maintain a culture change management within the framework of a planned program.</i></p>
---	--

Information regarding the extent to which Enerjisa Üretim evaluates the role of human resources and culture in carrying out digital transformation is presented in Table 4. Enerjisa Üretim evaluates digital transformation within a common cultural framework that encompasses all organizational processes. Therefore, it attaches importance to the development of digital skills in systems and processes. It is aware that digital transformation essentially requires a cultural change and manages the process with this perspective. The human capital resource is the one that would create cultural change.

**Table 5.** Findings Pertaining to the Success Strategies of Digital Transformation

<p><b>On which factors does the success of digital transformation depend?</b></p>	<p><i>Upon evaluating the success of digital transformation, regardless of priority order, it can be claimed that it includes the following factors;</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li><i>(a) Human and Cultural development and mental structure transformation</i></li> <li><i>(b) Agile approach and product-oriented designs</i></li> <li><i>(c) Business unit – IT integration and the digital prowess expected to come with it</i></li> <li><i>(d) Stakeholder management involving technology producing companies and suppliers</i></li> <li><i>(e) Follow industry status and trends (local and global) as part of the business</i></li> <li><i>(f) Design and maintain a systematic Digital Journey Map.</i></li> </ul> <p><i>The absence of any of these factors is the biggest obstacle to successful digital transformation. Changing the way of thinking is the largest part of digital transformation. It is only possible to talk about a real change in thinking and the digital transformation it brings in an environment where employees have changed their way of thinking, are questioning, not afraid of experimental methods, see no benefit from the top-down hierarchy, and work transparently.</i></p>
---	---

Information on the factors that affect the success of digital transformation is presented in Table 5. It can be seen that Enerjisa Üretim identifies the factors that affect the success of digital transformation as digital skills, digital awareness, having/producing technology, collaboration, agile structures, and continuous renewal. It can be argued that all these factors are possible through the transformation of culture.

**Table 6.** Findings Pertaining to the Digital Transformation Performance

<p><b>Can you evaluate the digital transformation performance of your company?</b></p>	<p><i>The performance of digital transformation is evaluated by both internal and external sources. In order to avoid the possibility of bias in evaluations made by internal sources, more weight has been given to external evaluations. Accordingly, there are evaluations such as "Digital Execution Scorecard" by Gartner and "Digital Acceleration Index" by Boston Consulting Group. In both evaluation outputs, Enerjisa Üretim's position was found to be quite good compared to industry benchmarks. The evaluation outputs are reduced to improvement recommendations and actionable items. The recommended actions are integrated into the Digital Journey Maps through the relevant units and ITBPs. These studies with external analysts will be repeated within the recommended renewal process, and a status assessment will be conducted again.</i></p>
--	--

Information on the company's digital transformation performance is presented in Table 6. It can be seen that Enerjisa Üretim utilizes different sources to evaluate its digital transformation activities. This also shows that the company obtains realistic results by giving importance to objective control mechanisms. As part of the evaluations, it compares itself with the international sector and provides improvements. In this direction, it can be said that it continues to take action for the transformation.

**Table 7.** Findings Pertaining to the Obstacles to Digital Transformation

<p><b>What are the obstacles to digital transformation for your company?</b></p>	<p><i>The main purpose of the transformation adventure, which started about three or four years ago; is to create the digital approach of the business, establish the culture and to accelerate this by creating a customized “digital transformation” approach for the company. In order to accelerate the digital transformation, emphasize its importance and do the authorization correctly (empowerment), the IT structure was raised to the level of a General Manager and the unit was enabled to work directly with the CEO. In addition, it has been ensured that it is directly integrated not only in IT, but also in business goal cards, long-term planning and strategies. Thanks to these actions, the digital transformation in the business has been opened directly. Due to what has already been done, ongoing investments and support, there is no obstacle in terms of politics, logistics and strategy. Although with a decreasing trend, our employees, who still have difficulty in adapting to the new approach by leaving their comfort zones, old ways of doing business and learned learnings, are seen as the most important obstacles which are also gradually removed.</i></p>
--	---

The information regarding the obstacles facing digital transformation is presented in Table 7. It can be asserted that Enerjisa Üretim overcomes the barriers in compliance with its vision. The fact that their digital transformation strategies have been identified and their tendencies towards this direction eliminate the barriers. However, failure to adapt to innovative working models, falling behind in technological trends, prejudice, and most importantly, the inability to create a digital culture are perceived as significant obstacles.

## CONCLUSION AND SUGGESTIONS

Based on the necessity of digital transformation as an important strategy for companies, this study has yielded significant results. In order to achieve a successful digital transformation, strategies have been identified, supported by an application in the IT structure of Enerjisa Üretim, which holds a leading position in the energy sector. According to the research findings, Enerjisa Üretim’s focal point in digital transformation is on possessing and developing technological skills. With its technical and managerial capabilities, it also assumes responsibility in other companies in the industry. Therefore, it emphasizes the necessity of always being prepared for change, since change is deemed necessary for transformation.

The digital transformation strategies of Enerjisa Üretim are determined in general areas; improving business models, creating flexible structures, developing agile capabilities, collaborating with stakeholders using core competencies, enhancing the company’s “know-how” value, and sustaining digital transformation as a culture. Good leadership skills for digital transformation are also adopted as an important strategy. In this context, a strong alliance is formed with the company’s internal resources, technology-producing companies, and the IT department. Thus, in the digital transformation process, Enerjisa Üretim sets a good example as a leader in the market.

The factors that affect the success of Enerjisa Üretim's digital transformation are having digital intelligence, being aware of digital transformation and moving in that direction, focusing on agile and product-oriented designs, having digital skills, creating collaborations with other business capabilities that can better showcase quality, focusing on continuous improvement, and being able to clearly define and implement strategies for this purpose. Executing digital transformation is a top priority strategy for Enerjisa Üretim. It is thought that the feasibility of this strategy depends on the maturity of the organizational culture. Therefore, it appears to be extremely critical for businesses to establish an organizational culture in order to successfully carry out digital transformation. Therefore, it is recommended that businesses develop their digital transformation strategies with



a focus on digital culture. Digital skills cannot be ignored in achieving successful transformation. Digital skills should be present in every resource that the business has in its systems and processes. Then, it is necessary to ensure the adaptation of the organizational culture with the digital skills that the company acquires.

When the literature on digital transformation is examined; elements such as strategy, leadership, culture and technology seem to be of critical importance. Influencing the success of digital transformation; attention is drawn to a model incorporating strategy and culture (Kane et al., 2015; Schumacher et al., 2016; Canetta et al., 2018; Klein, 2020; Asiltürk, 2021; Oğan & Wolff, 2022). Therefore, it can be said that the digital transformation strategies created within the framework of "Enerjisa Production" cover and support the relevant models.

**Acknowledgement:** Enerjisa Üretim Information Technologies Department' made valuable contributions in providing the research data.

---

#### **AUTHORS' DECLARATION:**

This paper complies with Research and Publication Ethics, has no conflict of interest to declare, and has received no financial support. For the scale used in the article, it is declared by the authors that permission was obtained from the original owner of the scale. The author(s) sent a signed "*Copyright Transfer Form*" to the journal. **Regarding the conduct of this research, an "Ethics Permission Certificate" dated 31/03/2023 and numbered E-18457941-050.99-87467 was obtained from the Ethics Committee of the University of Artvin Çoruh. The "Declaration Form Regarding No Ethics Permission Required" was sent to the journal by the authors on this subject**

---

#### **REFERENCES**

- Atak, G. (2018). Impact factors and current issues on technology development for industry 4.0 transformation in technopark companies: The case of Turkey. *İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Master Thesis: İstanbul.*
- Asiltürk, A. (2021). İşletmelerde dijital dönüşüm yönetiminde nihai hedef: Dijital olgunluk. *Alanya Akademik Bakış, 5(2), 647-669.*
- Bahrin, M.A.K., Othman, M.F., Azli, N.H.N. and Talib, M.F. (2016). Industry 4.0: A review on industrial automation and robotic. *Jurnal Teknologi, (78),6-13.*
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(2), 368-388.*
- Basalla, G. (1998). *Teknolojinin evrimi.* (Çev. C. Soydemir), Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Başkale, H. (2016). Nitel araştırmalarda geçerlik, güvenilirlik ve örneklem büyüklüğünün belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi, 9(1), 23-28.*
- Bhatnagar, H. (2017). Demonetization to digitalization: A step toward progress. *Management and Economics Research Journal, (3),11-15.*
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative re-Search Journal, 9(2), 27-40.*
- Bughin, J., Deakin, J. and O'Beirne, B. (2019). Digital transformation: Improving the odds of success. *McKinsey Quarterly, (22), 1-5.*

- Canetta, L., Barni, A., and Montini, E. (2018). *Development of a digitalization maturity model for the manufacturing sector*. In 2018 IEEE International Conference on Engineering, Technology and Innovation (ICE/ITMC) (1-7). IEEE.
- Corbin, J., and Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research techniques and procedures for developing grounded theory*. Los Angeles, USA: Sage.
- Creswell, J.W. (2017). *Araştırma Deseni: Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları*. 3. Baskı, Ankara: Eğiten Kitap Yayınevi.
- Dahlström, P., Desmet, D., and Singer, M. (2017). The seven decisions that matter in a digital transformation: A CEO's guide to reinvention. *Digital McKinsey Article*.
- Denscombe, M. (2017). *EBOOK: The good research guide: For small-scale social research projects*, UK: McGrawHill Education.
- Drath, R., and Horch, A. (2014). Industrie 4.0: Hit or hype? [Industry forum]. *IEEE Industrial Electronics Magazine*, 8(2), 56-58.
- Enerjisa-Üretim, (2023). *Bizi tanıyın*. <https://www.enerjisauretim.com.tr/hakkimizda/bizi-taniyin/>. (14.03.2023).
- Fahem, M., Shah, B. H., Butt, R. A., Raza, B., Anwar, M., Ashraf, M. W., ngadi, Md. A., and Güngör, V. C. (2018). Smart grid communication and information technologies in the perspective of industry 4.0: Opportunities and challenges. *Computer Science Review* (30), 1-30.
- Fukuyama, M. (2018). Society 5.0: Aiming for a new human-centered society. *Japan Spotlight*, (27), 47-50.
- Guo, N., and Leu, M. C. (2013). Additive manufacturing: Technology, applications and research needs. *Frontiers of Mechanical Engineering*, 8(3), 215-243.
- Hitpass, B., and Astudillo, H. (2019). Editorial: Industry 4.0 challenges for business process management and electronic-commerce. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 14(1), 1-3.
- Houser, J. (2015). *Nursing research: reading, using, and creating evidence*. (3rd ed.). Burlington: Jones ve Bartlett Learning.
- İnal, A. (2020a). *Dijitalleşen organizasyonlarda IT yapılarının ve iş gücünün yeniden yapılandırılması*. Bölüm I: Dijitalleşme nedir? Mükemmelliğin Peşinde Yazı Dizisi, Enerjisa Üretim.
- İnal, A. (2020b). *Dijitalleşen organizasyonlarda IT yapılarının ve iş gücünün yeniden yapılandırılması*. Bölüm II: Bir süreç olarak dijitalleşme ve Enerjisa Üretim IT grubunun dijital dönüşümü. Mükemmelliğin Peşinde Yazı Dizisi, Enerjisa Üretim.
- Ismail, M. H., Khater, M., and Zaki, M. (2017). Digital Business Transformation And Strategy: What Do We Know So Far. *Cambridge Service Alliance*, 10, 1-35.
- Kane, G. C., Palmer, D., Phillips, A. N., Kiron, D., and Buckley, N. (2015). Strategy, not technology, drives digital transformation. *MIT Sloan Management Review and Deloitte University Press*, 14, 1-25.
- Karaçuha, E. ve Pado, G. (2018). Dijital inovasyon stratejisi yönetimi. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)*, 3(1), 118-130.
- Klein, M. (2020). İşletmelerin dijital dönüşüm senaryoları-kavramsal bir model önerisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(74), 997-1019.
- Lee, J., Bagheri, B., and Kao, H. A. (2015). A Cyber-physical systems architecture for industry 4.0-based manufacturing systems. *Manufacturing Letters*, (3), 18-23.
- Mert, S. (2019). *İşletmelerin dijital dönüşüm (endüstri 4.0) farkındalık ve algı düzeyinin değerlendirilmesi: Elazığ OSB örneği*, (Doktora tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Nedelea, S., and Paun, L. A. (2009). The importance of the strategic management process in the knowledge-based economy. *Review of International Comparative Management*, 10(1), 95-105.
- Oğan, E. (2022). İşletmelerde dijital dönüşüm stratejileri ile performans ilişkisinde dijital kültürün aracılık rolü: Fortune 500 Türkiye'de bir uygulama. *Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi: Giresun*.

- Oğan, E. ve Wolff, R. A. (2022). Fortune 500 işletmelerinin dijital dđnüşüm performansında dijital kùltürün aracılık rolü. *Fiscaoeconomia*, 6(3), 1282-1307.
- Özkan, U. B. (2021). *Eğitim bilimleri araştırmaları için doküman inceleme yöntemi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Porter, M. E., and Millar V. E. (1985). *How information gives you competitive advantage*, Harvard Business Review, July-August.
- Reinsel, D., Gantz, J., and Rydning, J. (2017). *Data age 2025: The evolution of data to life-critical don't focus on big data*. Framingham: IDC Analyze the Future.
- Rigby, D. K. (2020). *Dijital dđnüşüm: Çeviklik. Oyuna girmenin ve oyunda kalmanın yolu*. (Çev. T. Gezer), Harvard Business Review Press. İstanbul: Optimist Kitap.
- Ruelle, D. (1990). The claude bernard lecture, 1989. Deterministic chaos: The science and the fiction. *Proceedings of the Royal Society*, (427), 241-248.
- Sambamurthy, .V., Bharadwaj, A., and Grover, V. (2003). Shaping agility through digital options: Reconceptualizing the role of information technology in contemporary firms. *Management Information Systems Research Center. University of Minnesota*, 27(2), 237-263.
- Sandelowski, M. (1986). The Problem Of Rigor in Qualitative Research. *Advances in Nursing Science*, 8(3), 27-37.
- Schumacher, A., Erol, S., and Sihni, W. (2016). A Maturity Model for Assessing Industry 4.0 Readiness and Maturity Of Manufacturing Enterprises. *Procedia Cirp*, 52, 161-166.
- Schwab, K. (2017). *The fourth industrial revolution*. First U.S, Ebook. Edition, New York: Crown Business.
- Solzhenitsyn A. (2000). *Yirmi birinci yüzyıl şafağından önceki gecenin düşleri, yüzyılın sonu: Büyük düşünürler çağımızı yorumluyor*, İstanbul: İş Bankası Kùltür Yayınları.
- Uys, F. (2002). Chaos theory and practice: A new management paradigm. *Politeia*, 21(2), 31-51.
- Von S.R., and Van N.J. (2013). From information security to cyber security. *Computers & Security*, (38), 97-102.
- Wang, L., Von L., G., Younge, A., He, X., Kunze, M., Tao, J., and Fu, C. (2010). Cloud computing: A perspective study. *New Generation Computing*, 28(2), 137-146.
- World Bank Group (2017). *Big data in action for government big data innovation in public services: Policy and engagement*, World Bank Group.
- Yin, R.K. (1994). *Case study research: Design and methods*. Thousand Oaks: Sage.
- Yoo, Y. (2010). Digitalization and innovation. *Institute of Innovation Research, Hitotsubashi University*, 10(09), 1-33.
- Zawra, L.M., Mansour, H.A., Eldin, A.T., and Messiha, N.W. (2017). Utilizing the internet of things (IoT) technologies in the implementation of industry 4.0. In *International Conference on Advanced Intelligent Systems and Informatics* (798-808). Springer, Cham.
- Zhang, L., Luo, Y., Tao, F., Li, B. H., Ren, L., Zhang, X., and Liu, Y. (2014). Cloud manufacturing: A new manufacturing paradigm. *Enterprise Information Systems*, 8(2), 167-187.



## Bibliometric Analysis of Studies on Emissions from Air Transportation Sector: The Case of Journal of Air Transport Management

**Harun KARAKAVUZ**

Dr. Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu

[harun.karakavuz@selcuk.edu.tr](mailto:harun.karakavuz@selcuk.edu.tr)

<https://orcid.org/0000-0002-3989-5249>

Makale Başvuru Tarihi : 13.08.2023

Makale Kabul Tarihi : 04.10.2023

Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023

Makale Türü : Araştırma Makalesi

DOI: 10.5281/zenodo.10004554

### Abstract

**Keywords:**

Air transportation,  
Carbon emission,  
Bibliometric  
analysis,  
Performance  
analysis,  
Science mapping  
analysis

*One of the biggest challenges of our time is global warming. Increasing global warming causes climate change and makes our world a less habitable place. The most important greenhouse gas that causes global warming is carbon dioxide, and one of the sectors that cause carbon dioxide emissions is the air transportation sector. This study aims to analyze the literature published in JATM on the carbon emissions caused by the air transport sector by using the bibliometric analysis method and to provide a perspective on the course. In this context, performance and science mapping analyses were applied to 126 studies published in JATM between 2000 and 2022. The findings show that China is the most productive country in studies on carbon emissions in JATM, while the UK has the highest citation productivity. The findings show that the most collaboration is realized by the USA. On the other hand, it was revealed that the rate of both national and international collaboration in studies on carbon emissions is quite high. It is expected that understanding the themes revealed by thematic analysis and the network structures revealed by science mapping analysis will shed light on future research..*

### *Hava Taşımacılığı Sektöründen Kaynaklanan Emisyonlar Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi: Journal of Air Transport Management Örneği*

### Özet

**Anahtar Kelimeler:**

Hava taşımacılığı,  
Karbon emisyonu,  
Bibliyometrik analiz,  
Performans analizi,  
Bilim haritalama  
analizi

*Çağımızın en büyük sorunlarından biri küresel ısınmadır. Artan küresel ısınma iklim değişikliğine neden olmakta ve dünyamızı daha az yaşanabilir bir yer haline getirmektedir. Küresel ısınmaya neden olan en önemli sera gazı karbondioksittir ve karbondioksit emisyonuna neden olan sektörlerden biri de hava taşımacılığı sektörüdür. Bu çalışmanın amacı, hava taşımacılığı sektörünün neden olduğu karbon emisyonları ile ilgili JATM'da yayınlanan literatürü bibliyometrik analiz yöntemini kullanarak analiz etmek ve gidişata dair bir bakış açısı sunmaktır. Bu kapsamda, 2000-2022 yılları arasında JATM'da yayımlanan 126 çalışmaya performans ve bilim haritalama analizleri uygulanmıştır. Bulgular, JATM'da karbon emisyonları üzerine yapılan çalışmalarda Çin'in en üretken ülke olduğunu, İngiltere'nin ise en yüksek atıf üretkenliğine sahip olduğunu göstermektedir. Bulgular, en fazla işbirliğinin ABD tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Öte yandan, karbon emisyonları ile ilgili çalışmalarda hem ulusal hem de uluslararası işbirliği oranının oldukça yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Tematik analiz ile ortaya çıkan temaların ve bilim haritalama analizi ile ortaya çıkan ağ yapılarının anlaşılmasının gelecekteki araştırmalara ışık tutması beklenmektedir.*

## INTRODUCTION

The steady increase in air travel almost every year has led to an increase in environmental concerns. According to the International Civil Aviation Organization (ICAO) data, the number of airline passengers has increased continuously since 1970, reaching 4.56 billion by 2020, when the effects of COVID-19 were felt. In 2040, this number is estimated to be around 10 billion passengers (ICAO, 2020). Similarly, when the number of aircraft takeoffs is analyzed, approximately 39 million aircraft took off in 2019, and this number is expected to increase to 90 million in 2040 (ICAO, 2020). According to Airbus estimates, about 39,000 new aircraft will be needed by 2041. Of this number, about 24,000 will be needed to meet the new traffic volumes (Airbus, 2022). Boeing's forecasts are no different from Airbus'. Therefore, in the coming years, we will see more airplanes in the air and we will witness a further increase in environmental concerns. However, regulators, aircraft and engine manufacturers, airports, airlines, ground handling companies, air traffic service providers, and all other air transport stakeholders are working to address environmental concerns.

ICAO, which is the regulator of international aviation, carries out studies on environmental problems arising from air transportation through the Committee on Aviation Environmental Protection (CAEP). In this context, CAEP sets standards for noise generated by aircraft with Annex 16 Volume I, emissions from aircraft engines with Annex 16 Volume II, aircraft emissions with Annex 16 Volume III, and Carbon Offsetting and Reduction Scheme for International Aviation (CORSIA) with Annex 16 Volume IV. While aircraft manufacturers are improving the aerodynamic structures and technologies of aircraft to support emission reduction (Airbus, 2023; Boeing, 2022; Embraer, 2022), engine manufacturers are trying to produce engines with lower emission values and develop engines powered by alternative energy sources, especially electricity, hydrogen and sustainable aviation fuel (SAF) (Pratt&Whitney, 2023; RollsRoyce, 2023; Worley & Palmet, 2022). Airline companies are trying to reduce their emissions by using SAF in their operations (Ahlgren, 2020).

According to the Federal Aviation Administration (FAA), airport operators can reduce emissions by insulating buildings, improving energy efficiency, using renewable energy sources, and using low- or zero-emission vehicles and equipment (FAA, 2022). When they fulfill these processes, they are entitled to receive the Airport Carbon Accreditation certificate. Ground handling companies are also trying to reduce their emissions by replacing their ground handling equipment with electric vehicles, using renewable energy sources, and constructing their buildings and facilities with Leadership in Energy and Environmental Design (LEED) certification (Southwest, 2021; TAV, 2022). Finally, air traffic service providers strive to reduce aircraft emissions by using airspace capacity efficiently, minimizing air and ground delays, and providing optimal routes (Kale et al., 2021).

According to the Air Transport Action Group (ATAG), the air transport sector has spent more than \$150 billion on research and development to reduce emissions (ATAG, 2021). Two important factors can be considered to underlie these efforts of air transportation stakeholders. The first is the genuine sharing of environmental concerns, while the second is the desire to be perceived as a socially responsible business in the eyes of society. Regardless of what businesses think, it is believed that the activities carried out for the protection of the environment have positive effects.

In parallel with the efforts of air transportation stakeholders to reduce emissions, many studies on emissions have been carried out in the academic community. In the Scopus database, it is seen that the first study on emissions with environmental impact in the category of Business, Management, and Accounting (BMA) was conducted by Gellhorn and Joslyn (1937). Although the first study was very early, it can be mentioned that studies on emissions remained limited until the 1990s. As a matter of fact, as of February 2023, while there

are 82,149 academic studies on emissions in the BMA category in the Scopus database, only 475 of them were conducted until the 1990s. After the 1990s, it can be mentioned that studies on emissions have increased in the academic community in parallel with the increase in technological developments and the increase in environmental awareness in society.

The first study on air transportation emissions in the BMA category in the Scopus database is Guild (1996), published in *Airline Business*. Guild's study discusses emissions and noise pollution, CAEP's work on the subject, the environmental concerns of countries, and the effects on the costs of methods applied to reduce environmental concerns. In the Web of Science Core Collection, the first study in the Transportation category was published in *Transportation Research Part D-Transport and Environment* by Perl et al. (1997). The study of Perl et al. focuses on the calculation of the cost of environmental pollution caused by aviation at Lyon-Satolas airport. The first study on emissions in the *Journal of Air Transport Management (JATM)*, which constitutes the sample of the study, was conducted by Olsthoorn (2001). Olsthoorn (2001)'s study reveals the relationship between international carbon dioxide (CO<sub>2</sub>) emissions and world crude oil prices and global gross domestic product (GDP). Another article published in the same year as Olsthoorn (2001)'s article but in the next issue is the article by Schipper et al. (2001). In this article, the environmental externalities of the air transportation sector are mentioned, and emissions are discussed as negative externalities.

This study aims to examine the studies published in *JATM* on carbon emissions in air transportation through bibliometric analysis and to retrospectively identify the trajectory of the literature. In this context, 126 articles published in *JATM* between 2000 and 2022 were analyzed with R-based bibliometrix software. The study also analyzed the relationships between authors, countries, and keywords using VosViewer software with a scientific mapping approach. On the other hand, research themes were also identified within the scope of the keywords used by the authors. It is thought that the emerging themes will guide the researchers for their future studies. Finally, it is thought that the lack of bibliometric analysis on carbon emissions from air transportation in the existing literature makes this study important.

## **LITERATURE REVIEW**

### **Carbon emissions**

Global warming caused by greenhouse gases has become one of the most important problems of today's world. Global warming has reached a position that jeopardizes the ecological system, human life, and the development of the social economy (Ballantyne et al., 2016; Chen et al., 2023; Saunois et al., 2020; Shuai et al., 2017). The greenhouse gas component that makes the biggest contribution to global warming is CO<sub>2</sub>. CO<sub>2</sub> is being released in excess from the burning of fossil fuels and growing populations, causing serious environmental problems such as acidification of the oceans and major climate change (Podrojková et al., 2020; Sun et al., 2023). According to International Energy Agency (IEA) data, CO<sub>2</sub> emissions from oil in 2022 increased by 2.5% compared to the previous year, reaching 11.2 Gt (IEA, 2023). However, this increase should be evaluated together with the restrictions, production losses, and decreases in the transportation sector during the COVID-19 period. As a matter of fact, the IEA states that half of the 2.5% increase in oil in 2022 is due to the transportation sector, and this is due to the recovery in the transportation sector in the post-COVID-19 period (IEA, 2023). The massive consumption of fossil fuels in the electricity generation and transportation sector contributes to more than 90% of total CO<sub>2</sub> emissions in the atmosphere (Khawaja et al., 2023; Umar et al., 2021). In this context, many studies have been carried out on how CO<sub>2</sub> reduction can be realized in various sectors.

When the literature is examined, it is seen that studies have been carried out in many sectors such as fuel technologies such as biofuels and hybrids (Fu et al., 2023; Lee et al., 2023; Shukla et al., 2023), transportation sector (Joshi et al., 2023; Law et al., 2023; Matusiewicz et al., 2023; Nie & Zhang, 2023;

Opoku et al., 2023; Torvanger et al., 2023; Zhang et al., 2023), renewable energy sources (Kaiprath, 2023; Khan et al., 2023; Olabi et al., 2023), engine technology (Dinani et al., 2023; Kim et al., 2023; Yadav et al., 2023), coal-based enterprises (Liu et al., 2023), air conditioning systems (Zou et al., 2023), automotive sector (Dinani et al., 2023; Hossain et al., 2023) and construction sector (Guo et al., 2023; Luo et al., 2023; Rangrazian et al., 2023; Shang & Lv, 2023).

One of the sectors where studies on carbon emissions are carried out is the transportation sector. One of the modes in the transportation sector that emits a significant amount of carbon emissions is air transportation (Dahal et al., 2021). In 2018, air transportation accounted for 2.4% of global carbon emissions (Graver et al., 2019). In 2019, global CO<sub>2</sub> emissions from aviation were realized at 2.0% (Hasan et al., 2021). In 2021, with the recovery in the aviation sector after the COVID-19 pandemic, it started to rise again and reached 2.1% (Fageda & Teixidó, 2022). The fact that the air transportation sector has returned to the pre-COVID-19 period, even surpassing the statistics of that period, suggests that carbon emissions will increase.

When the academic studies conducted in the air transportation sector are examined, it is seen that most of the studies can be categorized under five groups: technology and innovation, climate change, CO<sub>2</sub> policies, operational processes, and historical statistics of CO<sub>2</sub>. Technology and innovation-oriented studies have been conducted on a wide range of topics, and these include hydrogen-fueled aircraft (Boretti, 2021; Victor, 1990), next-generation jet engine designs (Langmaak et al., 2011; Langmaak et al., 2016), fuselage and wing designs (Cansino & Román, 2017; Linke et al., 2020; Moolchandani et al., 2013; Proesmans & Vos, 2022; Variyar et al., 2014), use of composite materials (Timmis et al., 2015), new generation fuels such as sustainable aviation fuel (Feser & Gupta, 2021; Jain et al., 2021; Kieckhäfer et al., 2018; Lim et al., 2021; Ploetner et al., 2018; Romero-Izquierdo et al., 2021; Scheelhaase et al., 2019; Undavalli et al., 2023; Wang et al., 2019) and aircraft with electric engines (Barelli et al., 2022; Baumeister et al., 2020; Hendricks et al., 2021; Hoelzen et al., 2018; Staack et al., 2021; Strathoff et al., 2022).

When the climate change-focused studies are examined, it is seen that the studies are carried out on topics such as European Union Emissions Trading System (EU-ETS) (Wall et al., 2008), comparing transportation modes and sectors and developing recommendations (Bows, 2010; Chapman, 2007; Hasan et al., 2021), statistical values of the effects of aviation on the atmosphere (Lee et al., 2010), the relationship between aviation and tourism (Bows et al., 2009; Gössling & Freytag, 2012), the relationship between travel behavior and climate change (Gössling & Dolnicar, 2023), developing scenarios for the future to reduce carbon emissions (Bernabeo et al., 2018), and the costs incurred to prevent climate change (Dray et al., 2022).

Another category of academic studies on carbon emissions in the air transportation sector is those on CO<sub>2</sub> policies. This category includes policies implemented in different modes of transportation (Han et al., 2008), studies examining what should be done in the near, medium and long term (Kar et al., 2009; Sgouridis et al., 2011), policies that should be implemented for emission reduction (Bergero et al., 2023; Dray & Doyme, 2019; Dray et al., 2008; Nick & Thalmann, 2022), studies on emission trading policies (Leggett et al., 2012; Yoon & Jeong, 2016) and studies on the legal basis for emission reduction (Green & Jupp, 2016; Scheelhaase, 2014).

Another category of research on carbon emissions in the air transportation sector is studies on operational processes. In this category, studies on parameters such as flight time, thrust, fuel flow, long-haul flights, and aircraft size (Montlaur et al., 2021; Morrell, 2009; Morrison et al., 2012; Pukhova et al., 2021; Tanveer et al., 2014; Tyagi & Crossley, 2009; Zhi-Qiang & Chao, 2010), studies on changing routes (Derigs & Illing, 2013; Wells et al., 2023), studies on emissions during taxiing and take-off (Christien et al., 2022; Duinkerken, 2013; Pukhova et al., 2021; Vaishnav, 2012, 2014; Wei et al., 2019) and studies on fleet planning (Cui et al., 2022; Müller et al., 2018; Yin et al., 2016) are carried out to reduce carbon emissions.

The last category in the studies on carbon emissions is the category related to CO<sub>2</sub> statistics. This category includes the following studies; A study analyzing the 2004-2006 global commercial aircraft emission data provided by the Volpe National Transportation Systems Center (Wilkerson et al., 2010), a study analyzing the emission values of airline companies operating in the USA domestic routes between 2010-2012 (Kwan & Rutherford, 2015), a study calculating the carbon emissions of airline companies operating in China between 2005-2014 (Sun et al., 2016), a study analyzing the carbon emission data between 1985-2013 among the transportation modes in China by time series analysis method (Li et al., 2017), a study analyzing the static and dynamic efficiencies of carbon emissions in China between 2009-2013 (Z. Wang et al., 2020), a study examining carbon emissions in the Lombardy region of Italy between 1997 and 2011 with an econometric model (Lo et al., 2020), a study calculating the effects of global carbon emissions between 2000 and 2018 (Lee et al., 2021), a study investigating the effects of the EU emissions trading system between 2010 and 2016 (Fageda & Teixidó, 2022), a study on the inventory of emissions from aircraft operations between 2017 and 2020 (Quadros et al., 2022), and a study examining the impact of fuel tax increase on fuel consumption and carbon emissions between 1995 and 2013 (Fukui & Miyoshi, 2017).

To the best of the author's knowledge, a limited number of bibliometric studies on carbon emissions have been conducted. Although bibliometric studies on emissions started in 2018, their intensity increased after 2022. Tian et al. (2018) studies on carbon emissions in the transportation sector between 1997-2016, Zhao et al. (2020) studies on sustainability between 2000-2019, Mahi et al. (2021) studies on energy efficiency between 1990-2019, Verma et al. (2021) research on the conceptual structure and typological thematic areas of carbon emissions from urban households between 1991-2019, Zhang et al. (2021) studies on the transition to clean energy between 1950-2020, Mishra et al. (2022) studies on the relationship between tourism and carbon emissions between 1990-2021, Wu et al. (2022) studies on carbon footprint in China and outside China between 2007-2020, Xia et al. (2022) analyzed the studies on Environmental Kuznets Curve (EKC) between 2010-2020, Maier (2022) analyzed the studies on sustainable biofuels that can be produced from wood waste between 2012-2021, Zhang et al. (2022) studies on forest management to achieve carbon neutrality between 2002-2022, Ritchie and Tsalaporta (2022) studies on carbon capture technology between 1997-2020, Yu and Song (2023) studies on the effects of land use changes on carbon capture between 1985-2021, Wang et al. (2023) studies on carbon neutrality between 1991-2022, de Oliveira Dias et al. (2023) studies on Carbon Credits between 2012-2022, Padhan and Bhat (2023) studies on the relationship between trade and environment between 2000-2021, Sudarsan et al. (2023) studies on renewable energy until 2021 and Zhong et al. (2023) studies on blue carbon sequestration between 2003-2021 by bibliometrics method. A review of the literature reveals that there is no bibliometric study on carbon emissions caused by air transportation. In this context, it is considered that this study can contribute to this gap in the literature.

### **Bibliometric analysis**

The term bibliometrics was first used by Pritchard (1969) instead of "statistical bibliography". Pritchard stated that bibliometrics can be used in almost all studies aimed at quantifying written communication processes. As a matter of fact, there are bibliometric studies in many disciplines or sectors such as finance (Kumar et al., 2021; Qing et al., 2022), management (Smith & Sarabi, 2021; Vogel, 2014), marketing (Maucuer et al., 2022), production (Silva et al., 2022), tourism (Pahrudin et al., 2022), technology (Dadkhah et al., 2020) and agriculture (Bertoglio et al., 2021).

Bibliometric studies have become very popular in recent years in parallel with the expansion of the literature (Bakır et al., 2022; Donthu et al., 2020). Bibliometric analysis is one of the critical tools for meticulously processing large volumes of scientific material and obtaining important outputs (Donthu et al., 2021), and it enables the evaluation of scientific studies in terms of both quantity and quality (Al & Soydal, 2012).



Bibliometric analyses are performed for a variety of reasons, such as uncovering emerging trends in article or journal performance, collaboration patterns, and research components, and exploring the intellectual structure of a particular field in the existing literature (Donthu et al., 2020). In this context, bibliometric studies help to obtain an overview of a particular field, identify knowledge gaps, derive new ideas, and make intended contributions to the field (Donthu et al., 2021). Bibliometric methods have the potential to provide a systematic, transparent, and reproducible review process and thus improve the quality of reviews (Zupic & Čater, 2015). Bibliometric analyses make an important contribution to the evaluation of the existing literature by enabling analyses such as performance analysis, citation analysis, co-citation analysis, bibliographic matching, co-author analysis, and co-word analysis.

There are several other methods for reviewing, organizing, and evaluating the existing literature. For example, meta-analysis examines the overall strength and direction of effects and associations, variances, and the factors that explain them. Systematic literature reviews, on the other hand, examine the existing literature using procedures such as content and thematic analysis. However, although such descriptive literature reviews allow for retrospective research, they are subjective and may focus on a limited number of studies (Tanrıverdi et al., 2020). Bibliometric analyses are more reliable because they have a strong mathematical basis, provide quantitatively accurate findings, and reduce subjectivity bias (Donthu et al., 2021). Therefore, this study attempts to fill this gap by using bibliometric analysis to provide a more objective and in-depth view of the relevant literature.

## **METHODS AND MATERIALS**

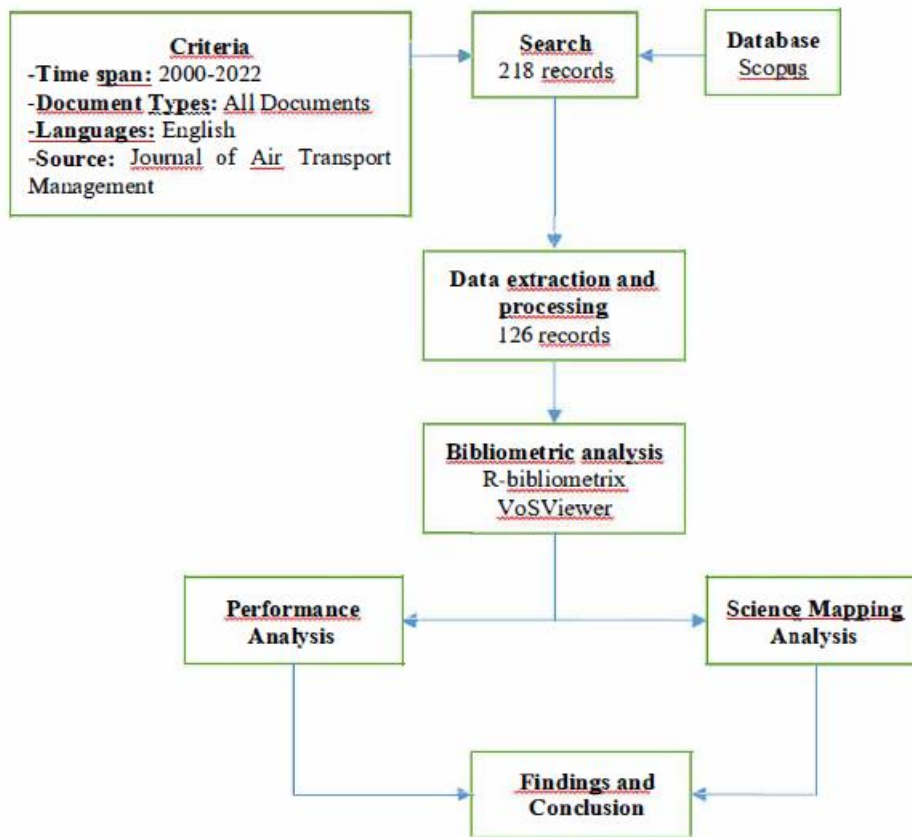
In this study, a bibliometric analysis of the studies on carbon emissions published in the Journal of Air Transport Management between 2000 and 2022 was conducted, and the findings obtained were tried to be quantified and visualized. Data collection and data analysis processes are detailed below.

### **Data collection**

The data within the scope of the study were obtained from the widely used Scopus database. Scopus database was preferred for bibliometric analysis in social sciences because it contains more scientific articles than Web of Science, can present many data together, and is a comprehensive database (Falagas et al., 2008; Singh et al., 2021). The article search in the Scopus database was carried out with the following limitations and terms;

TITLE-ABS-KEY (carbon) OR ("carbon tax") OR ("carbon emission") OR ("carbon dioxide") OR ("carbon footprint") OR (emission) OR ("emission trading") OR ("emission control") OR ("emission inventory") OR ("greenhouse gas") OR ("gas emission") OR ("climate footprint") OR (corsia) OR ("traffic emission") OR (biofuel) OR (SAF) OR ("pollution tax") OR ("aircraft emission") AND (LIMIT-TO(SUBJAREA,"BUSI")) AND (LIMIT-TO (EXACTSRCTITLE, "Journal Of Air Transport Management"))

As a result of the search, 218 studies published in the Journal of Air Transport Management were found. Abstracts of all 218 publications were analyzed and 126 studies on carbon emissions were identified. The bibliometric material used in the study can be found in the Open Science Framework: <https://osf.io/q872v/>. On 126 studies, bibliometric aspects such as number of citations, average number of citations per study, h-index values, most cited studies, worldwide distribution of studies, most productive countries, collaborations between countries, and most frequently used terms in titles and abstracts were investigated. The research design is summarized in Figure 1.



**Figure 1. Bibliometric analysis flow chart.**

### **Data analysis**

Bibliometric analysis is based on the analysis of bibliographic characteristics of a publication, such as authors, collaborations, citations, keywords, etc., to learn about the structure of a scientific field, its social networks, and themes in the field (Zupic & Čater, 2015). In this study, R-bibliometrix, a free open-source software, and VoSViewer for visualizations were used to reveal these features. In the study, first performance analyses and then science mapping analyses were performed.

### **Performace analysis**

Performance analysis is a type of bibliometric analysis in which several quantitative data can be obtained, such as the number of publications, the number of citations, the most prolific authors and countries, associated organizations, and the journals with the most publications (Fusco et al., 2020). In this study, the most productive author, the most productive countries and h-indexes, the most cited countries and authors, the countries of responsible authors, and the most cited publications were analyzed within the scope of performance analysis. R-bibliometrix software, which is frequently used in bibliometrics studies, was used for the analysis.

### **Science mapping analysis**

Science mapping analysis is a graphical representation of how fields of knowledge, countries, articles, or authors are related to each other (Small, 1999). When the literature is examined, some studies use science

mapping analysis, while some sources use the concept of collaboration analysis. However, both concepts have the same meaning. In this context, it was deemed appropriate to use science mapping analysis in this study. Science mapping analysis is a method that presents countries, institutions, authors, and keywords as a node in the context of bibliometric analysis (Wang et al., 2016). In other words, science mapping analysis provides an overview of collaboration and research communities, focusing on coming together at different levels (Fusco et al., 2020). Science mapping analysis is based on network analysis. Network analysis allows us to perform statistical analysis on the generated maps to show different measurements of the whole network, measurements of relationships, or overlap of different clusters detected (Aria & Cuccurullo, 2017). In this study, authors and countries were taken as the unit of analysis within the scope of science mapping analysis. VoSViewer software, one of the most widely used software, was used for science mapping.

## RESULTS

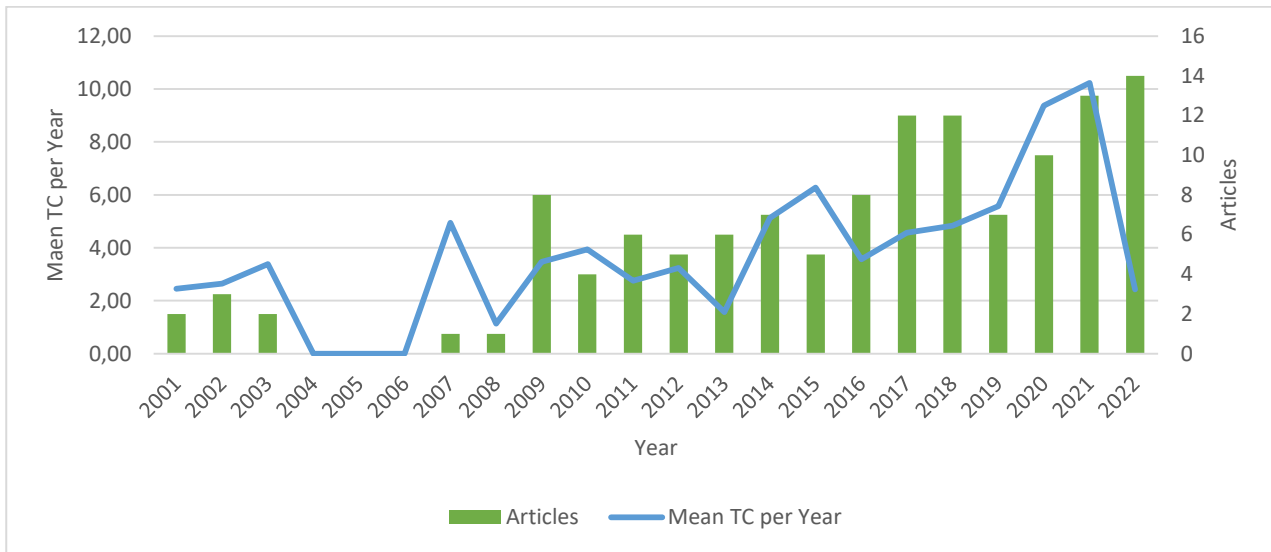
### Performance analysis findings

In this study conducted with the data obtained from the Scopus database, 126 (n=126) studies on carbon emissions from air transportation between 2000 and 2022 were accessed. While 125 of these studies are articles, 1 is a conference paper. The first study on emissions was conducted in 2001. Table 1 presents an overview of the 126 studies. While the authors used 451 keywords to accurately reflect their studies, the number of keywords plus determined by Scopus is 319. There were only 21 single-author studies, while the rate of international author collaboration was 31.75%.

**Table 1. Descriptive statistics for bibliometric data.**

Description	Frequency
Period	2000:2022
Documents	126
Annual Growth Rate %	9,71
Document Average Age	7,29
Average citations per doc	29,37
References	5884
Keywords Plus	319
Author's Keywords	451
Authors	346
Authors of single-authored docs	18
Single-authored docs	21
Co-Authors per Doc	3,04
International co-authorships %	31,75

Figure 2 shows the historical development of scientific studies in the literature. Accordingly, although the first study was conducted in 2001, the number of publications has been increasing since 2009. This is thought to be due to the EU-ETS launched by the European Union (EU) in 2005. As can be seen in the graph, although there has been a decline in some periods, the number of studies on carbon emissions and the average number of citations per year has been on an upward trend. On the other hand, 53.9% (n=68) of the publications were published after 2017. This is thought to be due to the signing of the Paris Agreement in December 2015 and ICAO's plan to introduce CORSIA in 2016, requiring member airlines to purchase carbon offsets to cover their emissions above 2020 levels from 2021 (ICAO, 2023b).



**Figure 2. Number of publications and mean total citations by year.**

Another performance analysis carried out in the study concerns the most productive authors. Progress in a research field depends on the authors who undertake scientific production and contribute to a better understanding of the current limits of the scientific field (Bakır et al., 2022). Table 2 shows the most prolific authors, their total citations, and h-index values. When Table 2 is examined, it is seen that Wang Q is the most productive author (A: 4) and the author who contributed the most to the expansion of the field (h-index: 4). On the other hand, the most cited author with 2 studies is Waitz IA with 184 citations. In terms of citation efficiency of the publications, it is seen that the most efficient authors are Chikodzi D, Dube K, and Nhamo G. When the data set is analyzed, it is seen that these authors were involved in the same study. In addition, when the author productivity was analyzed with Lotka's Law analysis, it was seen that 315 authors were involved in a single study (91%), 26 authors were involved in two studies (7.5%), 4 authors were involved in three studies (1.2%) and 1 author was involved in four studies (0.3%) among 346 authors. The reason why many researchers are included in only one study can be interpreted as that most of the publications are after 2017 and that they continue their follow-up research on the subject and will publish new studies in the coming years.

**Table 2. Most productive and most cited authors.**

R	Authors	A	TC	TC/A	h-index	R	Authors	A	TC	TC/A	h-index
1	Wang Q	4	83	20,75	4	1	Waitz IA	2	184	92	2
2	Liu X	3	88	29,33	3	2	Gössling S	2	161	80,5	2
3	Scheelhaase JD	3	108	36	3	3	Chikodzi D	1	142	142	1
4	Wang C	3	18	6	3	4	Dube K	1	142	142	1
5	Zhou D	3	78	26	3	5	Nhamo G	1	142	142	1
6	Alonso G	2	69	34,5	2	6	Semejn J	2	133	66,5	2
7	Becken S	2	59	29,5	2	7	Babikian R	1	122	122	1
8	Benito A	2	69	34,5	2	8	Lukacko SP	1	122	122	1
9	Button K	2	62	36	2	9	Gillingwater D	2	116	58	2
10	Chen L	2	52	21	2	10	Williams V	2	110	55	2

Notes: R: Rank, A: Articles, TC: Total Citations

Another issue investigated in the study is the most cited studies on carbon emissions published in JATM. Table 3 shows the most cited studies on carbon emissions published in JATM. The most cited article is "COVID-19 Pandemic and prospects for recovery of the global aviation industry" by Dube et al. (2021) with 142 citations.

It is seen that the same study ranks first in the average number of citations per year. It is thought that the reason for the high number of citations and the average number of citations per year of this study, which is newer than all of the studies in Table 3, may be because all researchers want to conduct studies on COVID-19 during the COVID-19 period and the number of studies on COVID-19 is high. A similar situation can be said for the study by Abate et al. (2020), which is ranked 6th in Table 3. Although these studies are not directly related to carbon emissions, they provide various information on the effects of the COVID-19 period on carbon emissions. The most cited study on direct carbon emissions (TC: 121) is by Babikian et al. (2002), while the most cited study on average per year (TCPY: 18) is by Scheelhaase et al. (2018).

**Table 3. Top 20 most cited studies in JATM from 2000 to 2022.**

Rank	Title	Author(s)	Year	TC	TCPY
1	COVID-19 pandemic and prospects for recovery of the global aviation industry	Dube et al.	2021	142	47,33
2	The historical fuel efficiency characteristics of regional aircraft from technological, operational, and cost perspectives	Babikian et al.	2002	121	5,55
3	Evaluating energy efficiency for airlines: An application of VFB-DEA	Cui Q. and Li Y.	2015	107	11,89
4	Environmental capacity and airport operations: current issues and future prospects	Upham et al.	2003	103	4,90
5	Including aviation in the European emissions trading scheme: Impacts on the industry, CO2 emissions and macroeconomic activity in the EU	Anger A.	2010	100	7,14
6	Government support to airlines in the aftermath of the COVID-19 pandemic	Abate et al.	2020	97	24,25
7	Can we fly less? Evaluating the ‘necessity’ of air travel	Gössling et al.	2019	89	17,80
8	Exploring the green image of airlines: Passenger perceptions and airline choice	Hagmann et al.	2015	84	9,33
9	The market development of aviation biofuel: Drivers and constraints	Gegg et al.	2014	83	8,30
10	Carbon dioxide emissions from international aviation: 1950–2050	Olsthoorn, X.	2001	83	3,61
11	Dynamic cost indexing – Managing airline delay costs	Cook et al.	2009	82	5,47
12	EU ETS versus CORSIA – A critical assessment of two approaches to limit air transport's CO2 emissions by market-based measures	Scheelhaase et al.	2007	79	4,71
13	The environmental implications of airlines' choice of aircraft size	Givoni, M. and Rietveld, P.	2010	77	5,50
14	Emissions trading for international aviation—an estimation of the economic impact on selected European airlines	Scheelhaase, D. J. and Grimme G. W.	2018	71	18,00
15	Risks, resilience, and pathways to sustainable aviation: A COVID-19 perspective	Gössling, S.	2020	69	11,83

16	Air travel attitudes and behaviors: The development of environment-based segments	Davison et al.	2014	68	6,80
17	A dynamic network efficiency measurement of airports performance considering sustainable development concept: A fuzzy dynamic network-DEA approach	Olfat et al.	2016	64	8,00
18	Fully solar powered airport: A case study of Cochin International airport	Sukumaran, S, and Sudhakar, K.	2017	63	9,00
19	The impact of the European Union Emissions Trading Scheme on US aviation	Malina et al.	2012	62	5,17
20	The carbon emissions of selected airlines and aircraft types in three geographic markets	Miyoshi, C. and Miyoshi J. K.	2009	60	4,00

Notes: TC: Total Citations, TCPY: Total Citations per Year

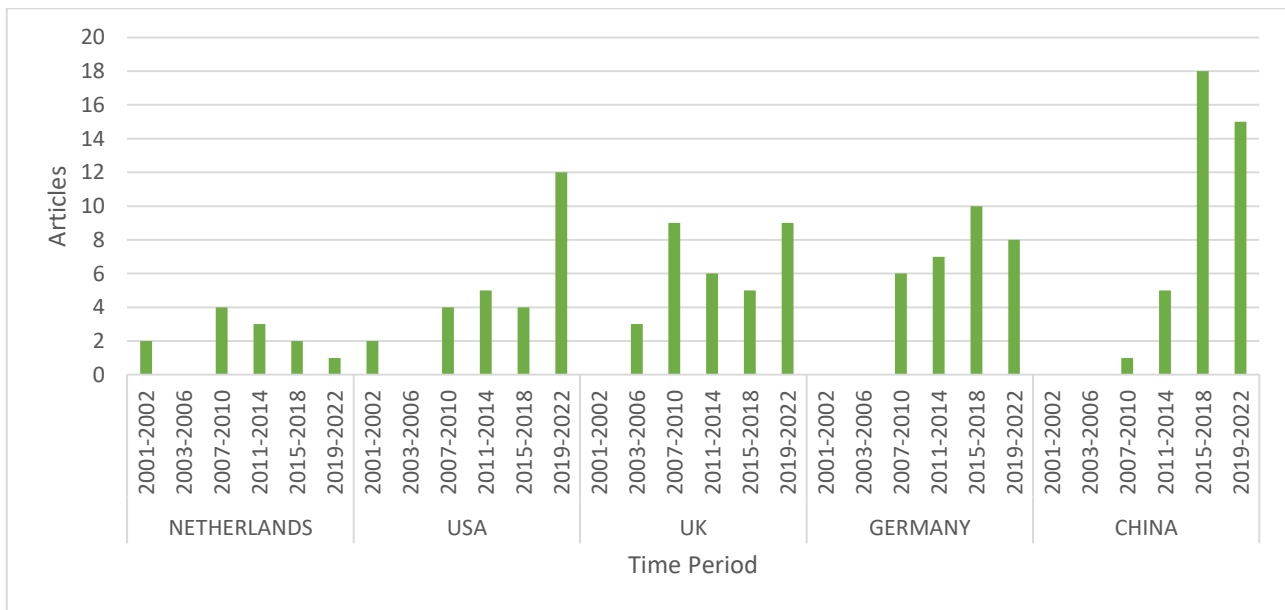
Another issue examined in the study is the organizations that support research on carbon emissions and the countries in which the research is conducted. Table 4 shows the top ten organizations supporting the studies and the top ten countries where the studies were conducted. The Nanjing University of Aeronautics and Astronautics with 7 studies, and Cranfield University and Griffith University with 5 studies are the institutions where studies on carbon emissions are supported the most. On the other hand, when the studies conducted are evaluated in terms of countries, China ranks first with 38 studies, followed by the UK with 32 studies. When the citation efficiency of the number of publications of the countries is analyzed, the UK ranks first (TC/TS: 25.03), while the Netherlands ranks second (TC/TS: 16.71).

**Table 4. Most productive institutions and countries that contribute to JTAM.**

Institutions	S	Country	TS	TC	TC/TS
Nanjing University of Aeronautics and Astronautics	7	China	38	461	12,13
Cranfield University	5	UK	32	801	25,03
Griffith University	5	Germany	31	355	11,45
Allameh Tabataba'i University	4	USA	27	386	14,29
Loughborough University	4	Netherlands	14	234	16,71
German Aerospace Center (DLR)	3	Spain	12	111	9,25
Maastricht University	3	Australia	11	65	5,90
Massachusetts Institute of Technology	3	Turkey	11	12	1,09
Nazarbayev University	3	Canada	7	63	9
Technical University of Munich	3	India	7	12	1,71

Notes: S: Studies; TS: Total Studies; TC: Total Citations

Figure 3 shows the number of publications produced by the top five countries over a 4-year period. While the UK and Germany seem to have published for longer periods, China and the USA have contributed to the aviation carbon emissions literature in JATM by publishing more studies in recent years.



**Figure 3. Publication production of countries in JATM in 4-year periods**

In addition to Figure 3, Table 5 shows the countries of the corresponding author of the publications and the international collaborations in the studies. When Brazil and France are excluded because they have 2 publications each, it is seen that the USA is the country with the highest number of publications (46%) in the context of international collaboration. Spain is in second place with 33%. Authors from China, on the other hand, have the highest number of publications, but relatively low international collaboration (20%).

**Table 5. Corresponding author countries and international collaborations**

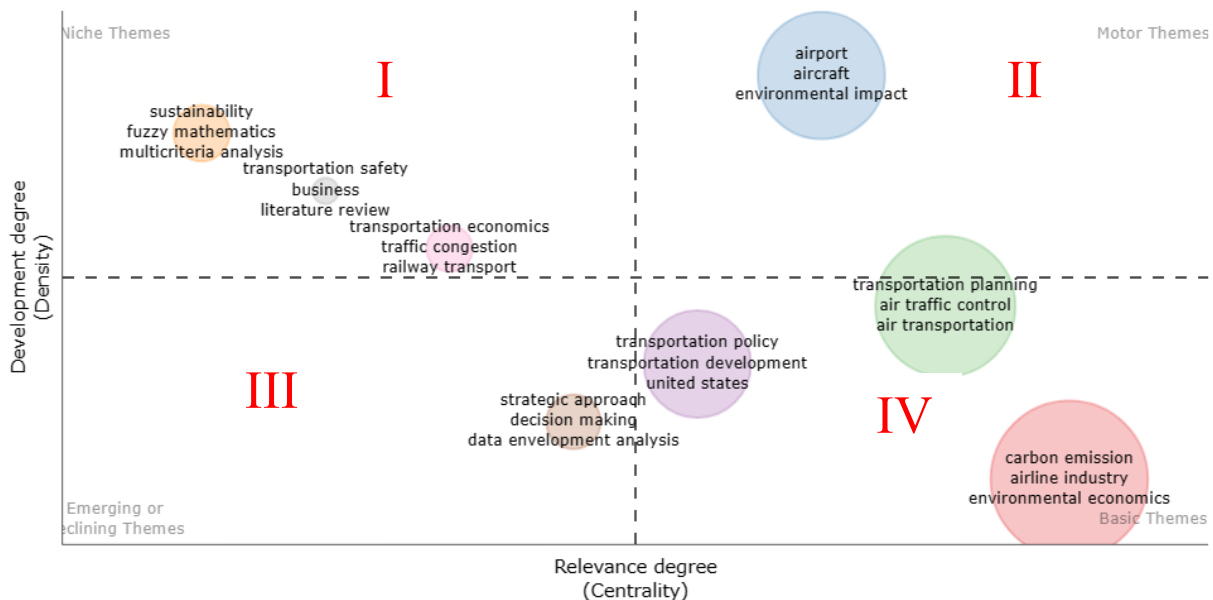
Country	Articles	SCP	MCP	MCP %
China	20	16	4	20
UK	16	12	4	25
Germany	15	14	1	6
USA	13	7	6	46
Spain	6	4	2	33
Netherlands	4	3	1	25
Australia	3	2	1	33
Canada	3	3	0	0
Brazil	2	1	1	50
France	2	1	1	50

*SCP: Single Country Production, MCP: Multi Country Production*

One of the most powerful tools used to illustrate the thematic development of a study area is thematic maps (Bakır et al., 2022). Furthermore, the creation of a thematic map provides more unbiased insight by identifying themes based on the clustering of recurring keywords (Bajaj et al., 2022; Rejeb et al., 2022). The thematic map is framed on centrality (x-axis) and density (y-axis) (Sharma et al., 2021). Intensity is a measure of the development of the chosen theme, while centrality measures the importance of the theme. The thematic map has four quadrants. The themes in the upper right quadrant are both well-developed and

important for structuring a research area. The themes in this section are known as the motor themes of the field. The placement of themes in this quadrant indicates that they are externally related to concepts applicable to other themes that are conceptually closely related. The themes in the upper left quadrant have well-developed internal ties, but only marginal importance for the field as they have insignificant external ties. In other words, the upper left quadrant represents niche themes, developed but isolated. The themes in the lower left quadrant are both poorly developed and marginal. The themes of this quadrant have low intensity and low centrality and represent themes that are either emerging or declining. The themes in the lower right quadrant are important for a research area. Much research has been done on these themes, but they are constantly evolving (Bakır et al., 2022; Cahlik, 2000; Cobo et al., 2011; Sharma et al., 2021). The size of the bubbles in the thematic map is determined by the number of publications in which the keyword appears (Rejeb et al., 2022).

Before the thematic map analysis of carbon emissions in air transportation, it was considered that some keywords should be removed from the analysis and some should be combined to provide more accurate results. In this context, the keywords air transportation, air transport, and aviation were removed, and carbon emission, carbon emissions, co2 emissions, carbondioxide emissions, carbon dioxide emissions, and carbon footprint were combined as one group and greenhouse gases, greenhouse gas emissions were combined as another group. As a result of the analysis, it is seen that themes emerged in each quadrant.



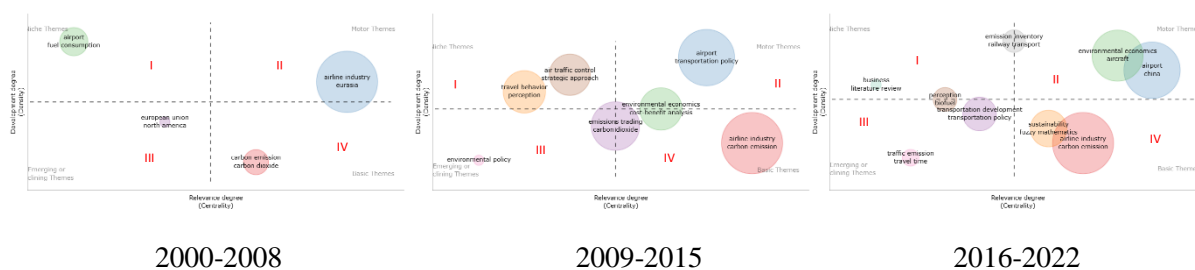
**Figure 4. Thematic map**

According to Figure 4, the motor themes related to carbon emissions (quadrant II) are airport, aircraft, and environmental impacts. The basic themes in the study (quadrant IV) are transportation policies, transportation development, carbon emissions, the airline industry, and environmental economy. Strategic approach, decision making, and data envelopment analysis have either emerging or declining themes (quadrant III). Finally, sustainability, fuzzy mathematics, multi-criteria analysis, transportation safety, literature review, transportation economics, traffic congestion, and railway transport represent niche themes (quadrant I).

Evaluating thematic development in the context of time periods is important for understanding how the field has developed in the historical process. The thematic evolution of the field examines the broad picture of the field's development in a given period of time, dividing the entire time frame into different time periods



(Ingale & Paluri, 2022). In terms of time periods, the first period (Figure 5a) is 2000-2008, the second period (Figure 5b) is 2009-2015 and the last period (Figure 5c) is 2016-2022. The main reason why the first period in the study was determined between 2000-2008 is that it includes the years when studies on carbon emissions were not yet intensive. Figure 5a shows that in the first studies on carbon emissions, the motor themes were airline industry and Eurasia, the niche themes were airport and fuel consumption, the basic themes were carbon emission and carbon dioxide, and the finally emerging or declining themes were European Union and North America. The next period is the period covering the years 2009-2015. This is the period when the studies started to intensify, and it is thought that the signing of the Paris Agreement may change the course of the studies. When Figure 5b is analyzed, it is seen that the airport, which was in quadrant I in the previous period, has now become a motor theme in quadrant II. Another motor theme in this period was transportation policy. The airline industry became the basic theme in this period. The themes of environmental economy and cost-benefit analysis remained between quadrants II and IV, while emission trading and carbon dioxide remained between quadrants III and IV. Environmental policy is seen as an emerging or declining theme. On the other hand, air traffic control, strategic approach, travel behavior, perception, and perception emerged as niche themes in this period.



**Figure 5. Thematic evolution by time slice**

The last period of thematic development is the period covering 2016-2022. This time period was chosen because it is both the period when the studies are at their peak and the period when both the Paris Agreement and CORSIA have their effects. When Figure 5c is analyzed, it is seen that environmental economics, aircraft, airport, and China were the motor themes in this period, while sustainability, fuzzy mathematics, airline industry, and carbon emission were the basic themes. In this period, transportation policy, which was the motor theme in the previous period, is seen as a disappearing theme, while transportation development is an emerging theme. Traffic emission and travel time appear to be themes that emerging or declining in this period. While perception was a niche theme in the previous period, it is seen as a disappearing theme in this period. Biofuel took place between quadrants I and III. The themes that declining or emerging in this period were business and literature review. Finally, emission inventory and railway transport were included between quadrants I and II in this period.

### Science mapping analysis findings

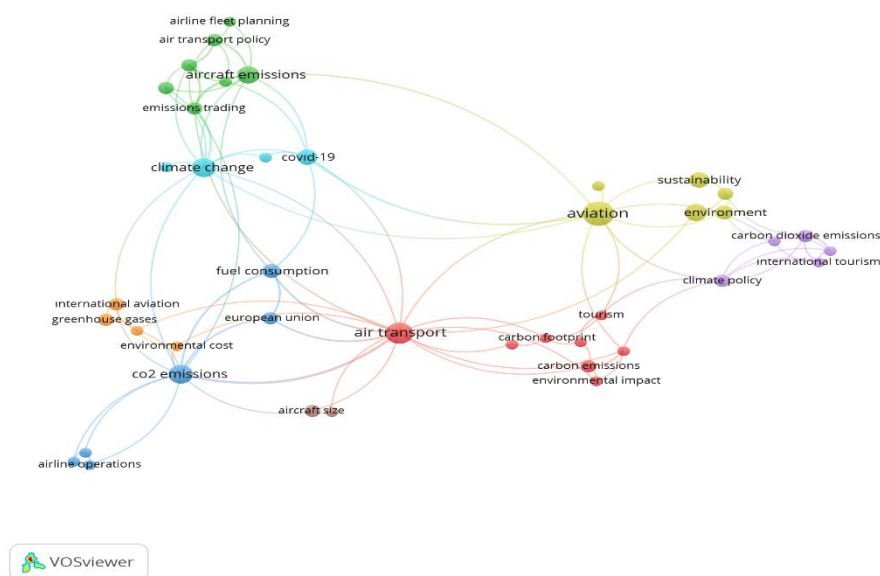
Science mapping analyses are widely used in bibliometrics studies. In this study, co-occurrence, co-citation, and collaboration network analyses were performed. VoSViewer software was used to visualize the analyses.

#### Co-occurrence analysis

Co-occurrence analysis is one of the most important analyses to support knowledge mining and to gain insight into knowledge structure and research trends (X. Wang et al., 2020). In the study, the analysis was conducted using the most frequently used author keywords. In the literature, it is recommended to use 50

keywords with the highest rank in some studies (Ingale & Paluri, 2022) and 40 keywords in some studies (Aria & Cuccurullo, 2017) for co-occurrence analysis. In this context, an analysis of 50 keywords was performed for a more comprehensive analysis. Figure 6 shows the results of the co-occurrence analysis.

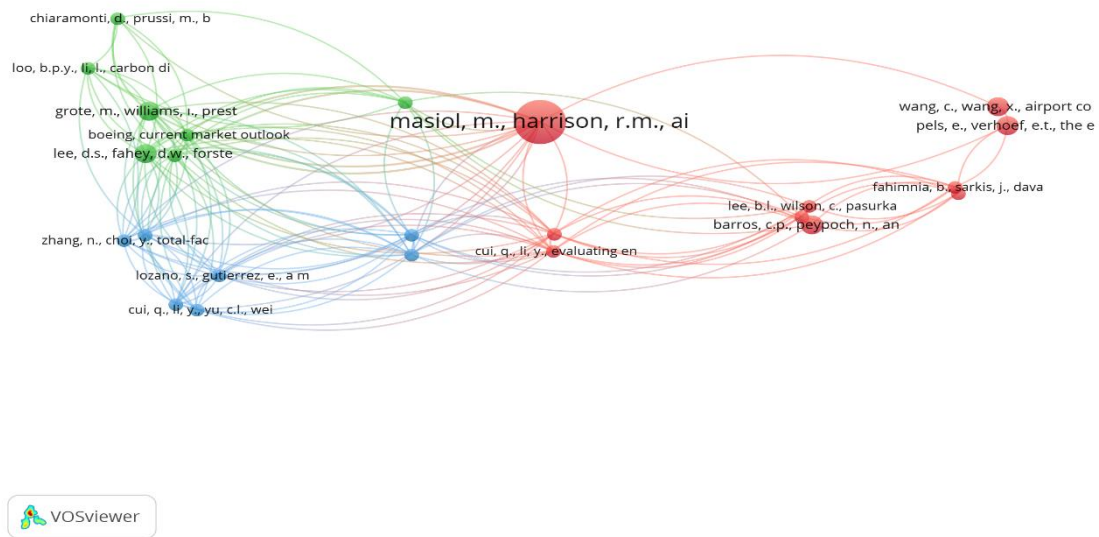
As a result of the analysis, eight different clusters were formed from the most frequently used keywords. The most frequent keyword in the first cluster, shown in red, is transport and this cluster includes the keywords carbon emissions, carbon footprint, civil aviation, environmental impact, flight shame, sustainable development, and tourism. This cluster integrates the environmental impacts of carbon emissions from air transportation, flight shame, and carbon footprint from tourism. The second cluster, shown in green, includes the keywords aircraft emission, air transport policy, airline fleet planning, emission trading, airline competition, environmental economy, and CORSIA. In this cluster, aircraft emissions are associated with airline fleet planning and air transport policy. On the other hand, aircraft emissions are associated with emissions trading under EU legislation and CORSIA, an ICAO scheme. The third cluster, shown in blue, includes the keywords CO2 emission, airline operation, European Union, flight delays, fuel consumption, and game theory. In this cluster, CO2 emissions are integrated with fuel consumption, flight delays, and airline operations. The fourth cluster, shown in yellow, includes the keywords aviation, airport, air traffic management, environment, sustainability, and systematic literature review. In this cluster, aviation is integrated with airports and air traffic management and associated with environmental and sustainability efforts. The fifth cluster, shown in purple, includes the keywords carbon dioxide emission, climate policy, externalities, international tourism, and open skies agreement. In this cluster, carbon dioxide emissions are associated with climate change and externalities. On the other hand, the effects of the Open Skies Agreement and international tourism on carbon emissions are associated. The sixth cluster, shown in light blue, includes the keywords climate change, COVID-19, greenhouse gas emission, and resilience. The impacts of COVID-19 on climate change and greenhouse gas emissions are associated. The seventh cluster, shown in orange, includes the keywords international aviation, greenhouse gases, environmental regulation, and environmental cost. In this cluster, the environmental costs of greenhouse gases generated by international aviation and environmental regulations are integrated. Finally, in the eighth cluster, shown in brown, aircraft size and airline operation are associated.



**Figure 6. Co-occurrence analysis**

*Co-citation analysis*

Another widely used method in bibliometric analysis is co-citation analysis, which enables the discovery and mapping of intellectual connections between influential articles in any field (Hota et al., 2020). In other words, co-citation analysis refers to the study of relationships between journals, articles, or authors to discover patterns within a particular intellectual tradition. (Köseoğlu et al., 2015). Co-citation means that two previously published articles are cited together in a subsequent study. The more these two articles are cited together, the closer the relationship between them is assumed to be. (Vogel & Güttel, 2013). Within the scope of the study, a co-citation analysis of the 25 most cited references was conducted to ensure the comprehensibility of the analysis. As a result of the co-citation analysis, three different clusters were formed as shown in Figure 7.



**Figure 7. Co-citation Analysis**

As a result of the analysis, Masiol and Harrison (2014) article "Aircraft engine exhaust emissions and other airport-related contributions to ambient air pollution: A review" was the most co-cited publication in JATM. The research clusters and themes derived from the co-citation analysis are shown in Table 6. As can be seen in Table 6, most of the co-cited studies are related to aviation emissions, while the most commonly used methods are data envelopment analysis (DEA) and review.

**Table 6. Research clusters derived from co-citation analysis.**

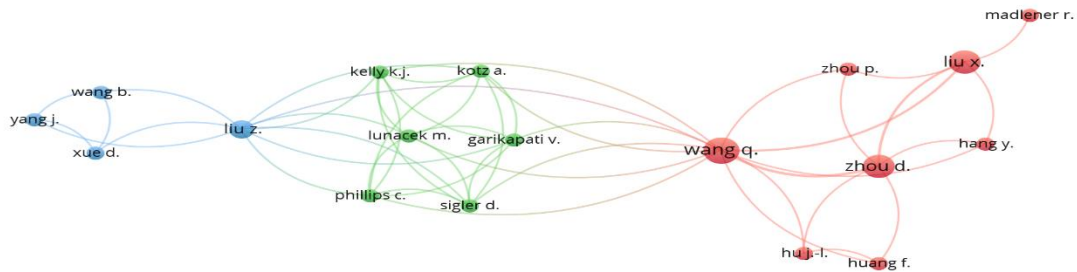
Cluster	Theme and Method	Related publication	Journal
1	Aircraft and airport emissions /Review	Masiol and Harrison (2014)	Atmospheric Environment
	Airline operational efficiency / Data envelopment analysis (DEA)	Barros and Peypoch (2009)	International Journal of Production Economics
	Carbon reduction efficiency /Stochastic network DEA	Chen et al. (2017)	Energy Economics
	Airline energy efficiency /Virtual Frontier Benevolent DEA	Cui and Li (2015)	Journal of Air Transport Management

	Green supply chain management/ Bibliometric analysis	Fahimnia et al. (2015)	International Journal of Production Economics
	Organizational studies/Co-citation analysis	Gmür (2003)	Scientometrics
	Airline carbon efficiency/Luenberger productivity indicator	Lee et al. (2017)	Journal of Productivity Analysis
	Airline performance efficiency /DEA	Lee and Worthington (2014)	Journal of Air Transport Management
	Airports congestions prices/Model development	Pels and Verhoef (2004)	Journal of Urban Economics
	Airport congestions/Wellfare analysis	Wang and Wang (2019)	Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review
2	Aircraft emission/ Review	Grote et al. (2014)	Atmospheric Environment
	Aviation emission/ Review	Lee et al. (2009)	Atmospheric Environment
	Biofuels/ Review	Chiaromonti et al. (2014)	Applied Energy
	Market Outlook/Forecasting	Boeing (2012)	
	Emissions from transport/ Forecasting	Loo and Li (2012)	Energy Policy
	Aviation emission/ Review	Lee et al. (2010)	Atmospheric Environment
	Greenhouse gases/ Guidelines	IPCC (2006)	
3	Emission reduction/ Malmquist index analysis and DEA	Zhou et al. (2016)	Applied Energy
	Emissions from transport/ Malmquist index analysis and DEA	Zhang et al. (2015)	Renewable and Sustainable Energy Reviews
	Airlines energy efficiency/ Virtual Frontier Dynamic Slacks Based Measure	Cui, Li, et al. (2016)	Energy
	EU-ETS emission/ Dynamic Environmental DEA	Cui, Wei, et al. (2016)	Applied Energy
	Airlines fuel and operating cost efficiency/ Multiobjective DEA	Lozano and Gutiérrez (2011)	Computers & Industrial Engineering
	CO2 emission performance/Malmquist index analysis and DEA	Zhou et al. (2010)	Energy Economics
	Carbon emission performance/Non-radial Malmquist index analysis and DEA	Zhang and Choi (2013)	Energy Economics

### *Collaboration analysis*

In the last step of the scientific mapping analysis, collaboration networks between units in the research field were analyzed. In this context, author and country level analyses were conducted. Figure 8 shows the results of the analysis of author collaborations.

As seen in Figure 8, three different clusters emerged in the authors' collaboration network analysis. The most striking and largest network is the cluster shown in red, which includes Wang Q, Zhou D, Liu X, Hang Y, Hu JL, Zhou P, Huang F and Madlener R. At the center of the red cluster are Wang Q, Zhou D and Liu X. The second cluster is shown in green and includes Kelly KJ, Kotz A, Lunacek M, Garikapati V, Phillips C and Sigler D. The last cluster is shown in blue and includes Wang B, Yang J, Xue B and Liu Z.



**Figure 8. Authors' collaboration network map.**

Another analysis within the scope of collaboration analysis is the collaboration between countries. Studies conducted by countries that do not collaborate with countries were not included in the collaboration analysis. As can be seen in Figure 9, eight different clusters emerged in collaborations between countries. The first cluster shown in blue includes the UK, Germany, France, Kazakhstan, and Singapore, while the cluster shown in brown includes the USA and Israel. The orange cluster includes China, Taiwan, and Hong Kong, while the yellow cluster includes Croatia, Lithuania, Ireland, the Netherlands, and Vietnam. The cluster in light blue includes Australia, Belgium, Greece, and Italy, while the cluster in purple includes Spain, Brazil, Turkey, Portugal, and Russia. The cluster in green includes Norway, Sweden, New Zealand, Canada, Japan, and South Korea, while the cluster in red includes Egypt, India, Indonesia, Malaysia, Pakistan, and Saudi Arabia. The collaboration network map obtained as a result of the analysis shows that USA, UK, Germany, and China are effective in collaboration with other countries in studies on carbon emissions.



**Figure 9. Countries collaboration network map.**

## DISCUSSION AND CONCLUSION

With the beginning of the effects of global warming, interest in greenhouse gases is increasing day by day in the academic community. The air transportation sector also contributes to climate change with greenhouse gases (Anger, 2010). It is stated that the most important anthropogenic greenhouse gas emitted in the sector is CO<sub>2</sub> (Grote et al., 2014). In this context, the retrospective analysis of the literature on carbon emissions in JATM between 2000 and 2022 was evaluated using bibliometric analysis. Within the scope of bibliometric analysis, performance analysis and scientific mapping analysis were performed. In the study, 126 publications were used for analysis.

According to the results of the analysis, the first study on carbon emissions in JATM was published by Olsthoorn (2001). 346 authors contributed to the development of the field. The analysis revealed that the collaboration rates in the studies are quite high (83.3%). The number of single-author studies is only 21. The number of authors per document is 3.04. When international collaboration rates are analyzed, 31.75% of the studies show collaboration. In this context, it can be said that there is a culture of cooperation in the literature on carbon emissions. It is stated in the literature that the increase in both national and international collaboration increases the impact of the publication, in other words, the possibility of citation (Glänzel et al., 1999; Polyakov et al., 2017; Teodorescu & Andrei, 2011). On the other hand, it would not be wrong to say that collaborations increase learning together (Laal & Ghodsi, 2012), thus contributing to the development of the field by adding different perspectives.

Although the first of the studies on carbon emissions in JATM was published in 2001, it can be said that the field did not grow much until 2009, but it has gained increasing momentum after 2009. Approximately 54% of the publications in the JATM literature were published between 2017 and 2022, with the highest number of publications (n=14) published in 2022. It can be mentioned that there are various reasons for the increase in publications especially after 2009. The first of these reasons is the emergence of the EU-ETS in 2005. EU-ETS can be defined as a system that works on the principle of "cap and trade", determines the maximum greenhouse gas upper point that enterprises can emit, and rewards enterprises that reduce greenhouse gas emissions. One of the sectors defined in the EU-ETS is the air transportation sector. In this context, such regulation seems to have triggered studies on greenhouse gases, and more narrowly on CO<sub>2</sub> emissions. The reason for the increase in publications after 2015 may be the Paris Agreement, which was signed in 2015 and entered into force in 2016. The Paris Agreement establishes the framework of the climate change regime and aims to keep the increase in global warming caused by anthropogenic greenhouse gases below 2 degrees Celsius compared to the pre-industrialization period. (MFA, 2022). This agreement can also be considered to have triggered studies on carbon emissions. CORSIA can be mentioned as another trigger for the increase in the number of publications. While the EU-ETS and the Paris Agreement set the general framework for almost all sectors, CORSIA, announced by ICAO in 2016, is a program specific to the air transport system that seeks to reduce emissions from aviation and minimize market distortion. (ICAO, 2023a). ICAO has defined three phases for the implementation of CORSIA: pilot phase (2021-2023), phase one (2024-2026), and phase two (2027-2035). Participation in the pilot phase and phase one is voluntary, while participation in phase two will be based on 2018 RTK data starting in 2027. As a result, the emergence of a sector-specific regulation on carbon emissions by the international authority seems to have triggered studies on carbon emissions. Finally, the increase in emissions from air transportation and the fact that emission values are expected to increase further (Perryman et al., 2022) may also have triggered an increase in studies on carbon emissions.

When the literature on carbon emissions in JATM is evaluated in terms of authorship, it is seen that the most productive author (n=4) is Wang Q, who examines aviation carbon emissions in aviation components such as airports and airlines. The most cited author (n=184) in the field is Waitz IA, who studies fuel efficiency and EU-ETS. Waitz IA's "The historical fuel efficiency characteristics of regional aircraft from technological, operational, and cost perspectives" is an early study published in 2002. The Scopus database shows that this study has 122 citations. It can be mentioned that the early period of the study increased the number of citations. When we look at the contributions of countries to the field, it is seen that China (n=38), the UK (n=32) and Germany (n=31) stand out. Of course, it is not surprising that China ranks first. When scientific academic journals are analyzed, it is known that Chinese authors have published a lot in the last 20 years. There are various reasons for this. The first is the requirement to publish in the Science Citation Index (SCI) to obtain a Ph.D. degree, which has become established in many universities in China. (Li, 2016). Second, in parallel with China's economic development, Chinese scholars living overseas are returning home, both as academics and practitioners. (Zhou & Leydesdorff, 2006). As a matter of fact, these repatriations have been reflected in the number of publications by academics and researchers based in China through collaborations and learning from returnees. Third, China sees research productivity as central to economic competitiveness, increasing research expenditures and thus putting pressure on research staff to publish in SCI or Social Science Citation Index (SSCI).

The keywords used by the authors of academic studies in a scientific field are very important for understanding the current situation in that field. In this study, thematic analysis and co-occurrence analysis were conducted using the keywords used by the authors. As a result of these analyses, trending topics and concepts in the past and current situations were revealed. According to the results of the thematic analysis (see Fig 4), the motor themes that have contributed the most to the development of the literature are aircraft,

airports, and environmental impact. The niche themes are traffic congestion, railway transport, transportation safety, and transportation economics. It can be evaluated that these themes will become more prominent in the future. As a matter of fact, in recent years, some of the studies in JATM (Chen et al., 2022; Erdogan et al., 2020) have compared high-speed trains with air transportation and presented these comparisons through economic evaluations. When the publications in JATM are thematically analyzed in three periods (see Fig 5), it is seen that the motor themes are airline industry and Eurasia in the period 2000-2008, airport and transportation policy in the period 2009-2015, and environmental economics, airport, aircraft and China in the last period 2016-2022. In this context, it would not be wrong to say that the first studies in JATM examined the emissions of airline companies, but in the following periods, they focused on the impacts of the air transportation system as a whole.

As a result of the co-citation analysis (see Fig 7), which is one of the science mapping analyses performed, three different clusters emerged. Table 6 shows the themes and methods of the studies in the clusters. Accordingly, while most of the studies in the first cluster were efficiency studies, many of them used data envelopment analysis (Barros & Peypoch, 2009; Chen et al., 2017; Lee & Worthington, 2014). Most of the studies in the second cluster are review studies that examine aviation-related emissions (Chiaramonti et al., 2014; Grote et al., 2014; Lee et al., 2010). Finally, the studies in the third cluster are those that focus on emission performance and mitigation and use both the Malmquist index analysis and DEA (Zhang & Choi, 2013; Zhang et al., 2015; Zhou et al., 2016). The last of the scientific mapping analyses was carried out for collaborations. The author's collaboration analyses produced three different clusters (see Fig 8). In the clusters shown in red and blue, the collaborations of Chinese authors stand out. When the collaboration network between countries is analyzed (see Fig 9), it is seen that USA, UK, Germany, and China come to the fore.

This study aims to provide an overview of the historical development of studies on carbon emissions published in JATM and to describe the structure of the research field. The main contribution of this study is that it is the first bibliometric analysis of the existing literature on carbon emissions published in JATM. In this context, in terms of revealing the general structure of the research field, the study can be considered a guide for researchers who want to get to know the existing literature. Through the study, researchers can obtain statistical information such as the most prolific authors, countries, and the most cited studies in the field, as well as identify gaps by monitoring the development direction of the literature.

Sustainability and environmental issues are important themes in air transportation management. (Merkert, 2022). Therefore, JATM, the leading journal of air transportation management, also publishes various studies on these themes. In this context, learning the historical development and existing status of the JATM literature will guide future studies. For these reasons, in this study, a bibliometric analysis of the studies published in JATM on carbon emissions was conducted. On the other hand, the main objective has also emerged as a limitation. The exclusion of studies published in other journals on carbon emissions from air transportation is considered an important limitation. In future studies, it is thought that analyzing carbon emission studies on air transportation in all journals in indexes such as Scopus or WoS will contribute to a more comprehensive perspective on the field. Finally, in this study, a bibliometric analysis of carbon emissions from the air transportation sector was conducted. In future studies, a more comprehensive perspective can be obtained by including all emissions generated by air transportation in the analysis.

## REFERENCES

Abate, M., Christidis, P. and Purwanto, A. J. (2020). Government support to airlines in the aftermath of the COVID-19 pandemic. *Journal of Air Transport Management*, 89, 101931.



- Ahlgren, L. (2020). Which Airlines Use Sustainable Aviation Fuel? Retrieved 15.02.2023 from <https://simpleflying.com/sustainable-aviation-fuel-airlines/>
- Airbus. (2022). Global Services Forecast 2022-2041 Commercial Aviation. Retrieved 14.02.2023 from <https://aircraft.airbus.com/en/market/global-services-forecast-gsf-2022-2041>
- Airbus. (2023). Aerodynamics and the art of aircraft design. Airbus. Retrieved 15.02.2023 from <https://www.airbus.com/en/newsroom/stories/2023-01-aerodynamics-and-the-art-of-aircraft-design>
- Al, U., ve Soydal, İ. (2012). Dergi kendine atfının etkisi: Energy Education Science and Technology örneği. *Türk Kütüphaneciliği*, 26(4), 699-714.
- Anger, A. (2010). Including aviation in the European emissions trading scheme: Impacts on the industry, CO2 emissions, and macroeconomic activity in the EU. *Journal of Air Transport Management*, 16(2), 100-105.
- Aria, M., and Cuccurullo, C. (2017). Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of informetrics*, 11(4), 959-975.
- ATAG. (2021). Waypoint 2050. <https://www.iata.org/en/programs/environment/flynetzero/>
- Babikian, R., Lukachko, S. P. and Waitz, I. A. (2002). The historical fuel efficiency characteristics of regional aircraft from technological, operational, and cost perspectives. *Journal of Air Transport Management*, 8(6), 389-400.
- Bajaj, V., Kumar, P. and Singh, V. K. (2022). Linkage dynamics of sovereign credit risk and financial markets: A bibliometric analysis. *Research in International Business and Finance*, 59, 101566.
- Bakır, M., Özdemir, E., Akan, Ş. and Atalık, Ö. (2022). A bibliometric analysis of airport service quality. *Journal of Air Transport Management*, 104, 102273.
- Ballantyne, A. G., Wibeck, V. and Neset, T.-S. (2016). Images of climate change—a pilot study of young people’s perceptions of ICT-based climate visualization. *Climatic change*, 134, 73-85.
- Barelli, L., Bidini, G., Ottaviano, P., Gallorini, F. and Pelosi, D. (2022). Coupling hybrid energy storage system to regenerative actuators in a more electric aircraft: dynamic performance analysis and CO2 emissions assessment concerning the Italian regional aviation scenario. *Journal of Energy Storage*, 45, 103776.
- Barros, C. P. and Peypoch, N. (2009). An evaluation of European airlines’ operational performance. *International Journal of Production Economics*, 122(2), 525-533.
- Baumeister, S., Leung, A. and Ryley, T. (2020). The emission reduction potentials of first generation electric aircraft (FGEA) in Finland. *Journal of Transport Geography*, 85, 102730.
- Bergero, C., Gosnell, G., Gielen, D., Kang, S., Bazilian, M. and Davis, S. J. (2023). Pathways to net-zero emissions from aviation. *Nature Sustainability*, 1-11.
- Bernabeo, R. A., Khalifeh, H. A., Andretta, A., Al Khatib, I. T. and Ghori, M. H. (2018). The impact of climate change and weather on air transport in the UAE: Reduction of co 2 emissions. 2018 Advances in Science and Engineering Technology International Conferences (ASET),
- Bertoglio, R., Corbo, C., Renga, F. M. and Matteucci, M. (2021). The digital agricultural revolution: a bibliometric analysis literature review. *IEEE Access*, 9, 134762-134782.
- Boeing. (2012). Boeing Commercial Airplanes Outlook, Current Market. In: Seattle.
- Boeing. (2022). THE BOEING COMPANY 2022 SUSTAINABILITY REPORT. <https://www.boeing.com/principles/sustainability/annual-report/index.page>
- Boretti, A. (2021). Perspectives of hydrogen aviation. *Advances in aircraft and spacecraft science*, 8(3), 199-211.
- Bows, A. (2010). Aviation and climate change: confronting the challenge. *The Aeronautical Journal*, 114(1158), 459-468.

- Bows, A., Anderson, K. and Peeters, P. (2009). Air transport, climate change and tourism. *Tourism and Hospitality Planning & Development*, 6(1), 7-20.
- Cahlik, T. (2000). Comparison of the maps of science. *Scientometrics*, 49(3), 373-387.
- Cansino, J. M. and Román, R. (2017). Energy efficiency improvements in air traffic: The case of Airbus A320 in Spain. *Energy Policy*, 101, 109-122.
- Chapman, L. (2007). Transport and climate change: a review. *Journal of Transport Geography*, 15(5), 354-367.
- Chen, G., Bai, J., Bi, C., Wang, Y. and Cui, B. (2023). Global greenhouse gas emissions from aquaculture: a bibliometric analysis. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 348, 108405.
- Chen, Y., Yang, H., Wang, K. and Guo, L. (2022). Intercity network expansion by low-cost carrier or high-speed rail, from the environmental perspective. *Journal of Air Transport Management*, 104, 102267.
- Chen, Z., Wanke, P., Antunes, J. J. M. and Zhang, N. (2017). Chinese airline efficiency under CO<sub>2</sub> emissions and flight delays: A stochastic network DEA model. *Energy Economics*, 68, 89-108.
- Chiaromonti, D., Prussi, M., Buffi, M. and Tacconi, D. (2014). Sustainable bio kerosene: Process routes and industrial demonstration activities in aviation biofuels. *Applied Energy*, 136, 767-774.
- Christien, C., Favennec, B., Trzmiel, A. and Zeghal, K. (2022). Control of airborne delays by acting on ground delays: an option to reduce fuel burn and CO<sub>2</sub> emissions? *AIAA Aviation Forum*, USA,
- Cobo, M. J., López-Herrera, A. G., Herrera-Viedma, E. and Herrera, F. (2011). An approach for detecting, quantifying, and visualizing the evolution of a research field: A practical application to the Fuzzy Sets Theory field. *Journal of informetrics*, 5(1), 146-166.
- Cui, Q., Lei, Y.-I. and Li, Y. (2022). Potential carbon emissions reduction from fleet schedule reconfiguration of China's and India's external routes. *Patterns*, 3(11), 100614.
- Cui, Q. and Li, Y. (2015). Evaluating energy efficiency for airlines: An application of VFB-DEA. *Journal of Air Transport Management*, 44, 34-41.
- Cui, Q., Li, Y., Yu, C.-I. and Wei, Y.-M. (2016). Evaluating energy efficiency for airlines: an application of virtual frontier dynamic slacks based measure. *Energy*, 113, 1231-1240.
- Cui, Q., Wei, Y.-M. and Li, Y. (2016). Exploring the impacts of the EU ETS emission limits on airline performance via the Dynamic Environmental DEA approach. *Applied Energy*, 183, 984-994.
- Dadkhah, M., Lagzan, M., Rahimnia, F. and Kimiafar, K. (2020). What do Publications say about the Internet of Things Challenges/Barriers to uninformed Authors?: A bibliometric Analysis. *Italian Journal of Library, Archives and Information Science*, 11(3) 77-98.
- Dahal, K., Brynolf, S., Xisto, C., Hansson, J., Grahn, M., Grönstedt, T. and Lehtveer, M. (2021). Techno-economic review of alternative fuels and propulsion systems for the aviation sector. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 151, 111564.
- de Oliveira Dias, F., dos Santos Bonfim, H., Bombardelli, J. and da Costa Matos, G. B. (2023). Bibliometric Analysis Of Scientific Production On Carbon Credits (2012-2021). *Revista de Gestão Social e Ambiental*, 17(1), 1-18.
- Derigs, U. and Illing, S. (2013). Does EU ETS instigate Air Cargo network reconfiguration? A model-based analysis. *European Journal of Operational Research*, 225(3), 518-527.
- Dinani, A. M., Nassaji, A. and Hamzehlouyan, T. (2023). An optimized economic-environmental model for a proposed flare gas recovery system. *Energy Reports*, 9, 2921-2934.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. and Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of business research*, 133, 285-296.
- Donthu, N., Kumar, S. and Pattnaik, D. (2020). Forty-five years of Journal of Business Research: A bibliometric analysis. *Journal of business research*, 109, 1-14.

- Dray, L. and Doyme, K. (2019). Carbon leakage in aviation policy. *Climate Policy*, 19(10), 1284-1296.
- Dray, L., Evans, A., Reynolds, T. and Schäfer, A. (2008). A comparison of aviation greenhouse gas emission mitigation policies for Europe. 9th AIAA Aviation Technology, Integration, and Operations Conference (ATIO) and Aircraft Noise and Emissions Reduction Symposium (ANERS),
- Dray, L., Schäfer, A. W., Grobler, C., Falter, C., Allroggen, F., Stettler, M. E. and Barrett, S. R. (2022). Cost and emissions pathways towards net-zero climate impacts in aviation. *Nature Climate Change*, 12(10), 956-962.
- Dube, K., Nhamo, G. and Chikodzi, D. (2021). COVID-19 pandemic and prospects for recovery of the global aviation industry. *Journal of Air Transport Management*, 92, 102022.
- Duinkerken, M. (2013). Reducing emissions of taxiing at airports. 27th European simulation and modelling conference, 23-25 Oktober 2013 331-335.
- Embraer. (2022). Sustainability in action – Embraer’s roadmap for a greener future. Retrieved 15.02.2023 from <https://www.embraercommercialaviation.com/sustainability-in-action-embraers-roadmap-for-a-greener-future/>
- Erdogan, S., Adedoyin, F. F., Bekun, F. V. and Sarkodie, S. A. (2020). Testing the transport-induced environmental Kuznets curve hypothesis: The role of air and railway transport. *Journal of Air Transport Management*, 89, 101935.
- FAA. (2022). Airport Carbon Emissions Reduction. Retrieved 15.02.2023 from [https://www.faa.gov/airports/environmental/air\\_quality/carbon\\_emissions\\_reduction#resources](https://www.faa.gov/airports/environmental/air_quality/carbon_emissions_reduction#resources)
- Fageda, X. and Teixidó, J. J. (2022). Pricing carbon in the aviation sector: Evidence from the European emissions trading system. *Journal of Environmental Economics and Management*, 111, 102591.
- Fahimnia, B., Sarkis, J. and Davarzani, H. (2015). Green supply chain management: A review and bibliometric analysis. *International Journal of Production Economics*, 162, 101-114.
- Falagas, M. E., Pitsouni, E. I., Malietzis, G. A. and Pappas, G. (2008). Comparison of PubMed, Scopus, web of science, and Google scholar: strengths and weaknesses. *The FASEB journal*, 22(2), 338-342.
- Feser, J. and Gupta, A. (2021). Performance and emissions of drop-in aviation biofuels in a lab-scale gas turbine combustor. *Journal of Energy Resources Technology*, 143(4).
- Fu, D., Yang, T., Pan, Y. and Tong, Y. (2023). An inexact multiple-recourse hybrid-fuel management model with considering carbon reduction requirement for a biofuel-penetrated heating system. *Energy Reports*, 9, 4224-4242.
- Fukui, H. and Miyoshi, C. (2017). The impact of aviation fuel tax on fuel consumption and carbon emissions: The case of the US airline industry. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 50, 234-253.
- Fusco, F., Marsilio, M. and Guglielmetti, C. (2020). Co-production in health policy and management: a comprehensive bibliometric review. *BMC health services research*, 20(1), 1-16.
- Gellhorn, E. and Joslyn, A. (1937). The influence of oxygen want, hyperpnea, and carbon dioxide excess on psychic processes. *The Journal of Psychology*, 3(1), 161-168.
- Glänzel, W., Schubert, A. and Czerwon, H.-J. (1999). A bibliometric analysis of international scientific cooperation of the European Union (1985–1995). *Scientometrics*, 45(2), 185-202.
- Gmür, M. (2003). Co-citation analysis and the search for invisible colleges: A methodological evaluation. *Scientometrics*, 57(1), 27-57.
- Gössling, S., and Dolnicar, S. (2023). A review of air travel behavior and climate change. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 14(1), 802.
- Gössling, S., and Freytag, T. (2012). Die Globalisierung des Tourismus in Europa aus der Perspektive des Klimawandels. *Geographische Rundschau*, 36-42.

- Graver, B., Zhang, K., and Rutherford, D. (2019). *Emissions from commercial aviation*, 2018. In: The International Council on Clean Transportation.
- Green, J., and Jupp, J. (2016). CAEP/9-agreed certification requirement for the Aeroplane CO<sub>2</sub> Emissions Standard: a comment on ICAO Cir 337. *The Aeronautical Journal*, 120(1226), 693-723.
- Grote, M., Williams, I., and Preston, J. (2014). Direct carbon dioxide emissions from civil aircraft. *Atmospheric environment*, 95, 214-224.
- Guild, S. (1996). Never Green Enough. *Airline Business*.
- Guo, Y., Luo, L., Liu, T., Hao, L., Li, Y., Liu, P., and Zhu, T. (2023). A review of low-carbon technologies and projects for the global cement industry. *Journal of Environmental Sciences*. 136, 682-697
- Han, J., Bhandari, K., and Hayashi, Y. (2008). Evaluating Policies for CO<sub>2</sub> Mitigation in India's Passenger Transport. *International Journal of Urban Sciences*, 12(1), 28-39.
- Hasan, M. A., Mamun, A. A., Rahman, S. M., Malik, K., Al Amran, M. I. U., Khondaker, A. N., Reshi, O., Tiwari, S. P., and Alismail, F. S. (2021). Climate change mitigation pathways for the aviation sector. *Sustainability*, 13(7), 3656.
- Hendricks, T. J., Tarau, C., and Dyson, R. W. (2021). Hybrid electric aircraft thermal management: now, new visions and future concepts and formulation. 2021 20th IEEE Intersociety Conference on Thermal and Thermomechanical Phenomena in Electronic Systems (iTherm),
- Hoelzen, J., Liu, Y., Bensmann, B., Winnefeld, C., Elham, A., Friedrichs, J., and Hanke-Rauschenbach, R. (2018). Conceptual design of operation strategies for hybrid electric aircraft. *Energies*, 11(1), 217.
- Hossain, M., Fang, Y. R., Ma, T., Huang, C., and Dai, H. (2023). The role of electric vehicles in decarbonizing India's road passenger toward carbon neutrality and clean air: A state-level analysis. *Energy*, 127218.
- Hota, P. K., Subramanian, B., and Narayanamurthy, G. (2020). Mapping the intellectual structure of social entrepreneurship research: A citation/co-citation analysis. *Journal of Business Ethics*, 166(1), 89-114.
- ICAO. (2020). The World of Air Transport in 2019. ICAO. Retrieved 14.02.2023 from <https://www.icao.int/annual-report-2019/Pages/the-world-of-air-transport-in-2019.aspx>
- ICAO. (2023a). Carbon Offsetting and Reduction Scheme for International Aviation (CORSA) Retrieved 15.06.2023 from <https://www.icao.int/environmental-protection/CORSA/Pages/default.aspx>
- ICAO. (2023b). CORSA Eligible Emissions Units. ICAO. <https://www.icao.int/environmental-protection/CORSA/Pages/CORSA-Emissions-Units.aspx>
- IEA. (2023). CO<sub>2</sub> Emissions in 2022. Retrieved 10.03.2023 from <https://www.iea.org/reports/co2-emissions-in-2022>
- Ingle, K. K., and Paluri, R. A. (2022). Financial literacy and financial behaviour: A bibliometric analysis. *Review of Behavioral Finance*, 14(1), 130-154.
- Jain, S., Chao, H., Mane, M., Crossley, W. A., and DeLaurentis, D. A. (2021). Estimating the Reduction in Future Fleet-Level CO<sub>2</sub> Emissions From Sustainable Aviation Fuel. *Frontiers in Energy Research*, 9, 771705.
- Joshi, S., Ó Gallachóir, B., and Glynn, J. (2023). A deep learning architecture for energy service demand estimation in transport sector for Shared Socioeconomic Pathways. *Scientific Reports*, 13(1), 3522.
- Kaiprath, J. (2023). A review on solar photovoltaic-powered thermoelectric coolers, performance enhancements, and recent advances. *International Journal of Air-Conditioning and Refrigeration*, 31(1), 1-30.
- Kale, U., Jankovics, I., Nagy, A., and Rohács, D. (2021). Towards Sustainability in Air Traffic Management. *Sustainability*, 13(10), 5451. <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/10/5451>

- Kar, R., Bonnefoy, P., Hansman, R. J., and Sgouridis, S. (2009). Dynamics of Implementation of Mitigating Measures to Reduce Commercial Aviation's Environmental Impacts. 9th AIAA Aviation Technology, Integration, and Operations Conference (ATIO) and Aircraft Noise and Emissions Reduction Symposium (ANERS),
- Khan, M. Z. M., Rehman, H. M. A., Janjua, A. K., Waqas, A., Shakir, S., and Ali, M. (2023). Techno-economic assessment of wind farm for sustainable power generation in Northern coastal region of Arabian sea. *Energy Reports*, 9, 1278-1290.
- Khawaja, A. S., Zaheer, M. A., Ahmad, A., Mirani, A. A., and Ali, Z. (2023). Advances in limitations and opportunities of clean biofuel production to promote decarbonization. *Fuel*, 342, 127662.
- Kieckhäfer, K., Quante, G., Müller, C., Spengler, T. S., Lossau, M., and Jonas, W. (2018). Simulation-based analysis of the potential of alternative fuels towards reducing CO<sub>2</sub> emissions from aviation. *Energies*, 11(1), 186.
- Kim, J.-S., Lee, W.-J., and Choi, J.-H. (2023). Effects of hydrogen mixture ratio and scavenging air temperature on combustion and emission characteristics of a 2-stroke marine engine. *Energy Reports*, 9, 195-216.
- Köseoglu, M. A., Sehitoglu, Y., and Craft, J. (2015). Academic foundations of hospitality management research with an emerging country focus: A citation and co-citation analysis. *International Journal of Hospitality Management*, 45, 130-144.
- Kumar, S., Pandey, N., Lim, W. M., Chatterjee, A. N., and Pandey, N. (2021). What do we know about transfer pricing? Insights from bibliometric analysis. *Journal of business research*, 134, 275-287.
- Kwan, I., and Rutherford, D. (2015). Assessment of US domestic airline fuel efficiency since 2010. *Transportation Research Record*, 2501(1), 1-8.
- Laal, M., and Ghodsi, S. M. (2012). Benefits of collaborative learning. *Procedia-social and behavioral sciences*, 31, 486-490.
- Langmaak, S., Langmaak, S., Scanlan, J., Scanlan, J., Sobester, A., Wiseall, S., Wiseall, S., and Sobester, A. (2011). Strategic jet engine system design in light of uncertain fuel and carbon prices. 11th AIAA Aviation Technology, Integration, and Operations (ATIO) Conference, including the AIAA Balloon Systems Conference and 19th AIAA Lighter-Than,
- Langmaak, S., Scanlan, J., and Sobester, A. (2016). Robust Gas Turbine and Airframe System Design in Light of Uncertain Fuel and CO<sub>2</sub> Prices. *Journal of Aircraft*, 53(5), 1372-1390.
- Law, L. C., Othman, M. R., and Mastorakos, E. (2023). Numerical analyses on performance of low carbon containership. *Energy Reports*, 9, 3440-3457.
- Lee, B. L., Wilson, C., Pasurka, C. A., Fujii, H., and Managi, S. (2017). Sources of airline productivity from carbon emissions: an analysis of operational performance under good and bad outputs. *Journal of Productivity Analysis*, 47, 223-246.
- Lee, B. L., and Worthington, A. C. (2014). Technical efficiency of mainstream airlines and low-cost carriers: New evidence using bootstrap data envelopment analysis truncated regression. *Journal of Air Transport Management*, 38, 15-20.
- Lee, D. S., Fahey, D. W., Forster, P. M., Newton, P. J., Wit, R. C., Lim, L. L., Owen, B., and Sausen, R. (2009). Aviation and global climate change in the 21st century. *Atmospheric environment*, 43(22-23), 3520-3537.
- Lee, D. S., Fahey, D. W., Skowron, A., Allen, M. R., Burkhardt, U., Chen, Q., Doherty, S. J., Freeman, S., Forster, P. M., and Fuglestedt, J. (2021). The contribution of global aviation to anthropogenic climate forcing for 2000 to 2018. *Atmospheric environment*, 244, 117834.
- Lee, D. S., Pitari, G., Grewe, V., Gierens, K., Penner, J. E., Petzold, A., Prather, M., Schumann, U., Bais, A., and Bernsten, T. (2010). Transport impacts on atmosphere and climate: Aviation. *Atmospheric environment*, 44(37), 4678-4734.

- Lee, J. I., Yoon, B. Y., and Cha, S. W. (2023). Analysis of solid oxide fuel cell hybrid power system in marine application for CO<sub>2</sub> reduction. *Energy Reports*, 9, 3072-3081.
- Li, X., Fan, Y., and Wu, L. (2017). CO<sub>2</sub> emissions and expansion of railway, road, airline and in-land waterway networks over the 1985–2013 period in China: A time series analysis. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 57, 130-140.
- Li, Y. (2016). “Publish SCI papers or no degree”: Practices of Chinese doctoral supervisors in response to the publication pressure on science students. *Asia Pacific Journal of Education*, 36(4), 545-558.
- Lim, J. H. K., Gan, Y. Y., Ong, H. C., Lau, B. F., Chen, W.-H., Chong, C. T., Ling, T. C., and Klemeš, J. J. (2021). Utilization of microalgae for bio-jet fuel production in the aviation sector: Challenges and perspective. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 149, 111396.
- Linke, F., Dahlmann, K., Gerlinger, B., Woehler, S., Otten, T., Plohr, M., Presto, F., Hartmann, J., and Weiss, M. (2020). The impact of a new mid-range aircraft with advanced technologies on air traffic emissions and climate. AIAA Aviation 2020 Forum,
- Liu, S., Wei, N., Jiang, D., Nie, L., Cai, B., Tao, Y., and Li, X. (2023). Emission reduction path for coal-based enterprises via carbon capture, geological utilization, and storage: China energy group. *Energy*, 127222.
- Lo, P. L., Martini, G., Porta, F., and Scotti, D. (2020). The determinants of CO<sub>2</sub> emissions of air transport passenger traffic: An analysis of Lombardy (Italy). *Transport Policy*, 91, 108-119.
- Loo, B. P., and Li, L. (2012). Carbon dioxide emissions from passenger transport in China since 1949: Implications for developing sustainable transport. *Energy Policy*, 50, 464-476.
- Lozano, S., and Gutiérrez, E. (2011). A multiobjective approach to fleet, fuel and operating cost efficiency of European airlines. *Computers & Industrial Engineering*, 61(3), 473-481.
- Luo, X., Liu, C., and Zhao, H. (2023). Driving factors and emission reduction scenarios analysis of CO<sub>2</sub> emissions in Guangdong-Hong Kong-Macao Greater Bay Area and surrounding cities based on LMDI and system dynamics. *Science of The Total Environment*, 870, 161966.
- Mahi, M., Ismail, I., Phoong, S. W., and Isa, C. R. (2021). Mapping trends and knowledge structure of energy efficiency research: what we know and where we are going. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(27), 35327-35345.
- Maier, D. (2022). The use of wood waste from construction and demolition to produce sustainable bioenergy—A bibliometric review of the literature. *International Journal of Energy Research*, 46(9), 11640-11658.
- Masiol, M., and Harrison, R. M. (2014). Aircraft engine exhaust emissions and other airport-related contributions to ambient air pollution: A review. *Atmospheric environment*, 95, 409-455.
- Matusiewicz, M., Możdżeń, M., and Paprocki, W. (2023). Physical Internet in passenger air transport to decrease emissions—A concept. *Sustainable Materials and Technologies*, 36, e00589.
- Maucuer, R., Renaud, A., Ronteau, S., and Muzellec, L. (2022). What can we learn from marketers? A bibliometric analysis of the marketing literature on business model research. *Long Range Planning*, 55(5), 102219.
- Merkert, R. (2022). Quo vadis air transport management research? *Journal of Air Transport Management*, 100, 102205
- MFA. (2022). Paris Anlaşması. Retrieved 15.06.2023 from <https://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa>
- Mishra, H. G., Pandita, S., Bhat, A. A., Mishra, R. K., and Sharma, S. (2022). Tourism and carbon emissions: A bibliometric review of the last three decades: 1990–2021. *Tourism Review*, 77(2), 636-658.
- Montlaur, A., Delgado, L., and Trapote-Barreira, C. (2021). Analytical models for CO<sub>2</sub> emissions and travel time for short-to-medium-haul flights considering available seats. *Sustainability*, 13(18), 10401.

- Moolchandani, K., Agusdinata, D. B., Mane, M., DeLaurentis, D., and Crossley, W. (2013). Assessment of the effect of aircraft technological advancement on aviation environmental impacts. 51st AIAA Aerospace Sciences Meeting including the New Horizons Forum and Aerospace Exposition,
- Morrell, P. (2009). The potential for European aviation CO<sub>2</sub> emissions reduction through the use of larger jet aircraft. *Journal of Air Transport Management*, 15(4), 151-157.
- Morrison, J. K., Hansman, R. J., and Sgouridis, S. (2012). Game theory analysis of the impact of single-aisle aircraft competition on emissions. *Journal of Aircraft*, 49(2), 483-494.
- Müller, C., Kieckhäfer, K., and Spengler, T. S. (2018). The influence of emission thresholds and retrofit options on airline fleet planning: An optimization approach. *Energy Policy*, 112, 242-257.
- Nick, S., and Thalmann, P. (2022). Towards True Climate Neutrality for Global Aviation: A Negative Emissions Fund for Airlines. *Journal of Risk and Financial Management*, 15(11), 505.
- Nie, L., and Zhang, Z. (2023). Is high-speed rail heading towards a low-carbon industry? Evidence from a quasi-natural experiment in China. *Resource and Energy Economics*, 72, 101355.
- Olabi, A., Obaideen, K., Abdelkareem, M. A., AlMallahi, M. N., Shehata, N., Alami, A. H., Mdallal, A., Hassan, A. A. M., and Sayed, E. T. (2023). Wind Energy Contribution to the Sustainable Development Goals: Case Study on London Array. *Sustainability*, 15(5), 4641.
- Olsthoorn, X. (2001). Carbon dioxide emissions from international aviation: 1950–2050. *Journal of Air Transport Management*, 7(2), 87-93.
- Opoku, R., Ahunu, B., Ayetor, G. K., Ayitey, D. T., Uba, F., Asiedu, N., and Obeng, G. Y. (2023). Unlocking the potential of solar electric vehicles for post-COVID recovery and growth in the transport sector in Ghana. *Scientific African*, 20, e01583.
- Padhan, L., and Bhat, S. (2023). Interrelationship between trade and environment: a bibliometric analysis of published articles from the last two decades. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-25.
- Pahrudin, P., Liu, L.-W., and Li, S.-Y. (2022). What Is the Role of Tourism Management and Marketing toward Sustainable Tourism? A Bibliometric Analysis Approach. *Sustainability*, 14(7), 4226.
- Pels, E., and Verhoef, E. T. (2004). The economics of airport congestion pricing. *Journal of Urban Economics*, 55(2), 257-277.
- Perl, A., Patterson, J., and Perez, M. (1997). Pricing aircraft emissions at Lyon-Satolas airport. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 2(2), 89-105.
- Perryman, M., Besco, L., Suleiman, C., and Lucato, L. (2022). Ready for take-off: Airline engagement with the United Nations Sustainable Development Goals. *Journal of Air Transport Management*, 103, 102246.
- Ploetner, K. O., Urban, M., Roth, A., Tay, G., and Habersetzler, A. (2018). Fulfilling long-term emission reduction goals in aviation by alternative fuel options: An evolutionary approach. 2018 Aviation Technology, Integration, and Operations Conference,
- Podrojková, N., Sans, V., Oriňak, A., and Oriňaková, R. (2020). Recent developments in the modelling of heterogeneous catalysts for CO<sub>2</sub> conversion to chemicals. *ChemCatChem*, 12(7), 1802-1825.
- Polyakov, M., Polyakov, S., and Iftekhar, M. S. (2017). Does academic collaboration equally benefit impact of research across topics? The case of agricultural, resource, environmental and ecological economics. *Scientometrics*, 113(3), 1385-1405.
- Pratt&Whitney. (2023). Powering Sustainable Aviation. Retrieved 15.02.2023 from <https://prattwhitney.com/company/Sustainability>
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics. *Journal of documentation*, 25(4), 348-349.
- Proesmans, P.-J. and Vos, R. (2022). Airplane design optimization for minimal global warming impact. *Journal of Aircraft*, 59(5), 1363-1381.

- Pukhova, A., Moreno, A. T., Llorca, C., Huang, W.-C., and Moeckel, R. (2021). Agent-Based Simulation of Long-Distance Travel: Strategies to Reduce CO<sub>2</sub> Emissions from Passenger Aviation. *Urban Planning*, 6(2), 271-284.
- Qing, L., Chun, D., Ock, Y.-S., Dagestani, A. A., and Ma, X. (2022). What myths about green technology innovation and financial performance's relationship? A bibliometric analysis review. *Economies*, 10(4), 92.
- Quadros, F. D., Snellen, M., Sun, J., and Dedoussi, I. C. (2022). Global civil aviation emissions estimates for 2017–2020 using ADS-B data. *Journal of Aircraft*, 59(6), 1394-1405.
- Rangrazian, M., Madandoust, R., Mahjoub, R., and Raftari, M. (2023). Reduction of CO<sub>2</sub> environmental pollution from concrete, by adding local mineral pozzolan as a part of cement replacement in concrete: a case study on engineering properties. *Nanotechnology for Environmental Engineering*, 8(1), 253-268.
- Rejeb, A., Rejeb, K., Abdollahi, A., and Treiblmaier, H. (2022). The big picture on Instagram research: Insights from a bibliometric analysis. *Telematics and Informatics*, 101876.
- Ritchie, S., and Tsalaporta, E. (2022). Trends in carbon capture technologies: a bibliometric analysis. *Carbon Neutrality*, 1(1), 38.
- RollsRoyce. (2023). Engineering and innovation. Retrieved 15.02.2023 from <https://www.rolls-royce.com/sustainability/engineering-and-innovation.aspx#/>
- Romero-Izquierdo, A. G., Gómez-Castro, F. I., Gutierrez-Antonio, C., Hernández, S., and Errico, M. (2021). Intensification of the alcohol-to-jet process to produce renewable aviation fuel. *Chemical Engineering and Processing-Process Intensification*, 160, 108270.
- Saunois, M., Stavert, A. R., Poulter, B., Bousquet, P., Canadell, J. G., Jackson, R. B., Raymond, P. A., Dlugokencky, E. J., Houweling, S., and Patra, P. K. (2020). The global methane budget 2000–2017. *Earth system science data*, 12(3), 1561-1623.
- Scheelhaase, J., Maertens, S., and Grimme, W. (2019). Synthetic fuels in aviation—Current barriers and potential political measures. *Transportation Research Procedia*, 43, 21-30.
- Scheelhaase, J., Maertens, S., Grimme, W., and Jung, M. (2018). EU ETS versus CORSIA—A critical assessment of two approaches to limit air transport's CO<sub>2</sub> emissions by market-based measures. *Journal of Air Transport Management*, 67, 55-62.
- Scheelhaase, J. D. (2014). International and national political regulations of aviation's climate impact and cost impacts on air freight. In *The Economics of International Airline Transport* 4, 255-280.
- Schipper, Y., Rietveld, P., and Nijkamp, P. (2001). Environmental externalities in air transport markets. *Journal of Air Transport Management*, 7(3), 169-179.
- Sgouridis, S., Bonnefoy, P. A., and Hansman, R. J. (2011). Air transportation in a carbon constrained world: Long-term dynamics of policies and strategies for mitigating the carbon footprint of commercial aviation. *Transportation research part A: policy and practice*, 45(10), 1077-1091.
- Shang, W.-L., and Lv, Z. (2023). Low Carbon Technology for Carbon Neutrality in Sustainable Cities: A Survey. *Sustainable Cities and Society*, 104489.
- Sharma, S., Malik, K., Kaur, M., and Saini, N. (2021). Mapping research in the field of private equity: a bibliometric analysis. *Management Review Quarterly*, 1-29.
- Shuai, C., Chen, X., Shen, L., Jiao, L., Wu, Y., and Tan, Y. (2017). The turning points of carbon Kuznets curve: evidences from panel and time-series data of 164 countries. *Journal of cleaner production*, 162, 1031-1047.
- Shukla, A., Kumar, D., Girdhar, M., Kumar, A., Goyal, A., Malik, T., and Mohan, A. (2023). Strategies of pretreatment of feedstocks for optimized bioethanol production: distinct and integrated approaches. *Biotechnology for Biofuels and Bioproducts*, 16(1), 44.



- Silva, R., Rocha, R. S., Ramos, G. L. P., Xavier-Santos, D., Pimentel, T. C., Lorenzo, J. M., Campelo, P. H., Silva, M. C., Esmerino, E. A., and Freitas, M. Q. (2022). What are the challenges for ohmic heating in the food industry? Insights of a bibliometric analysis. *Food Research International*, 157, 111272.
- Singh, V. K., Singh, P., Karmakar, M., Leta, J., and Mayr, P. (2021). The journal coverage of Web of Science, Scopus and Dimensions: A comparative analysis. *Scientometrics*, 126(6), 5113-5142.
- Small, H. (1999). Visualizing science by citation mapping. *Journal of the American society for Information Science*, 50(9), 799-813.
- Smith, M., and Sarabi, Y. (2021). "What do interlocks do" revisited—a bibliometric analysis. *Management Research Review*, 44(4), 642-659.
- Southwest. (2021). 2021 One Report. <https://www.southwest.com/onereport/>
- Staack, I., Sobron, A., and Krus, P. (2021). The potential of full-electric aircraft for civil transportation: from the Breguet range equation to operational aspects. *CEAS Aeronautical Journal*, 12(4), 803-819.
- Strathoff, P., Zumegen, C., Stumpf, E., Klumpp, C., Jeschke, P., Warner, K. L., Gelleschus, R., Bocklisch, T., Portner, B., and Moser, L. (2022). On the Design and Sustainability of Commuter Aircraft with Electrified Propulsion Systems. AIAA AVIATION 2022 Forum,
- Sudarsan, A., Kurukkanari, C., and Bendi, D. (2023). A state-of-the-art review on readiness assessment tools in the adoption of renewable energy. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-16.
- Sun, L., Chen, L., Guan, X., Lv, R., Liu, F., and Yang, R. (2016). CO 2 emission of Chinese airlines. 2016 12th World Congress on Intelligent Control and Automation (WCICA),
- Sun, X., Jin, Y., Cheng, Z., Lan, G., Wang, X., Qiu, Y., Wang, Y., Liu, H., and Li, Y. (2023). Dual active sites over Cu-ZnO-ZrO<sub>2</sub> catalysts for carbon dioxide hydrogenation to methanol. *Journal of Environmental Sciences*, 131, 162-172.
- Tanrıverdi, G., Bakır, M., and Merkert, R. (2020). What can we learn from the JATM literature for the future of aviation post Covid-19?-A bibliometric and visualization analysis. *Journal of Air Transport Management*, 89, 101916.
- Tanveer, H., Gauntlett, D., Diaz, J., and Yeh, P.-C. (2014). Design of a flight planning system to reduce persistent contrail formation to reduce greenhouse effects. 2014 Systems and Information Engineering Design Symposium (SIEDS),
- TAV. (2022). Çevresel Sürdürülebilirlik. Retrieved 12.02.2023 from <https://tavhavalimanlari.com.tr/tr-TR/surdurulebilirlik/pages/cevresel-surdurulebilirlik>
- Teodorescu, D., and Andrei, T. (2011). The growth of international collaboration in East European scholarly communities: A bibliometric analysis of journal articles published between 1989 and 2009. *Scientometrics*, 89(2), 711-722.
- Tian, X., Geng, Y., Zhong, S., Wilson, J., Gao, C., Chen, W., Yu, Z., and Hao, H. (2018). A bibliometric analysis on trends and characters of carbon emissions from transport sector. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 59, 1-10.
- Timmis, A. J., Hodzic, A., Koh, L., Bonner, M., Soutis, C., Schäfer, A. W., and Dray, L. (2015). Environmental impact assessment of aviation emission reduction through the implementation of composite materials. *The International Journal of Life Cycle Assessment*, 20, 233-243.
- Torvanger, A., Tvedt, J., and Hovi, I. B. (2023). Carbon dioxide mitigation from public procurement with environmental conditions: The case of short-sea shipping in Norway. *Maritime Transport Research*, 4, 100085.
- Tyagi, A., and Crossley, W. (2009). Investigating long-range aircraft staging for environment, economic and travel time impacts. 9th AIAA Aviation Technology, Integration, and Operations Conference (ATIO) and Aircraft Noise and Emissions Reduction Symposium (ANERS),

- Umar, M., Ji, X., Kirikkaleli, D., and Alola, A. A. (2021). The imperativeness of environmental quality in the United States transportation sector amidst biomass-fossil energy consumption and growth. *Journal of cleaner production*, 285, 124863.
- Undavalli, V., Olatunde, O. B. G., Boylu, R., Wei, C., Haeker, J., Hamilton, J., and Khandelwal, B. (2023). Recent advancements in sustainable aviation fuels. *Progress in Aerospace Sciences*, 136, 100876.
- Vaishnav, P. (2012). Low-hanging fruit? The costs and benefits of reducing fuel burn and emissions from taxiing aircraft. 12th AIAA Aviation Technology, Integration, and Operations (ATIO) Conference and 14th AIAA/ISSMO Multidisciplinary Analysis and Optimization Conference.
- Vaishnav, P. (2014). Costs and benefits of reducing fuel burn and emissions from taxiing aircraft: Low-hanging fruit? *Transportation Research Record*, 2400(1), 65-77.
- Variyar, A., Lukaczyk, T. W., Colonno, M., and Alonso, J. J. (2014). Fuel-Burn Impact of Re-Designing Future Aircraft with Changes in Mission Specifications. 52nd Aerospace Sciences Meeting,
- Verma, P., Kumari, T., and Raghubanshi, A. S. (2021). Energy emissions, consumption and impact of urban households: A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 147, 111210.
- Victor, D. G. (1990). Liquid hydrogen aircraft and the greenhouse effect. *International Journal of Hydrogen Energy*, 15(5), 357-367.
- Vogel, R. (2014). What happened to the public organization? A bibliometric analysis of public administration and organization studies. *The American Review of Public Administration*, 44(4), 383-408.
- Vogel, R., and Güttel, W. H. (2013). The dynamic capability view in strategic management: A bibliometric review. *International Journal of Management Reviews*, 15(4), 426-446.
- Wall, R., Taverna, M. A., and Anselmo, J. C. (2008). Climate of fear. *Aviation Week & Space Technology*, 168(22).
- Wang, C., and Wang, X. (2019). Airport congestion delays and airline networks. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 122, 328-349.
- Wang, G., Shi, R., Cheng, W., Gao, L., and Huang, X. (2023). Bibliometric Analysis for Carbon Neutrality with Hotspots, Frontiers, and Emerging Trends between 1991 and 2022. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(2), 926.
- Wang, M., Dewil, R., Maniatis, K., Wheeldon, J., Tan, T., Baeyens, J., and Fang, Y. (2019). Biomass-derived aviation fuels: Challenges and perspective. *Progress in Energy and Combustion Science*, 74, 31-49.
- Wang, X., Xu, Z., and Škare, M. (2020). A bibliometric analysis of Economic Research-Ekonomiska Istraživanja (2007–2019). *Economic research-Ekonomiska istraživanja*, 33(1), 865-886.
- Wang, Y., Lai, N., Zuo, J., Chen, G., and Du, H. (2016). Characteristics and trends of research on waste-to-energy incineration: A bibliometric analysis, 1999–2015. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 66, 95-104.
- Wang, Z., Xu, X., Zhu, Y., and Gan, T. (2020). Evaluation of carbon emission efficiency in China's airlines. *Journal of cleaner production*, 243, 118500.
- Wei, Z., Han, X., Joon, C., and Aaron, S. (2019). Calculation and Analysis of Aircraft Pollution Emissions in the Take-off Phase. The Proceedings of the 2018 Asia-Pacific International Symposium on Aerospace Technology (APISAT 2018) 9<sup>th</sup>.
- Wells, C. A., Williams, P. D., Nichols, N. K., Kalise, D., and Poll, I. (2023). Minimising emissions from flights through realistic wind fields with varying aircraft weights. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 117, 103660.
- Wilkerson, J., Jacobson, M. Z., Malwitz, A., Balasubramanian, S., Wayson, R., Fleming, G., Naiman, A., and Lele, S. (2010). Analysis of emission data from global commercial aviation: 2004 and 2006. *Atmospheric Chemistry and Physics*, 10(13), 6391-6408.

- Worley, S., and Palmet, W. (2022). Future Of Flight: These GE Engineers Are Finding Ways To Reduce Carbon Emissions. GE. Retrieved 15.02.2013 from <https://www.ge.com/news/reports/future-of-flight-these-ge-engineers-are-finding-ways-to-reduce-carbon-emissions>
- Wu, R., Xie, Y., Wang, Y., Li, Z., and Hou, L. (2022). The comparative landscape of Chinese and foreign articles on the carbon footprint using bibliometric analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(23), 35471-35483.
- Xia, L., Wang, Z., Du, S., Tian, D., and Zhao, S. (2022). New insight into the Bibliometric Analysis on the Topic of Environmental Kuznets Curve. *E3S Web of Conferences*,
- Yadav, J., Deppenkemper, K., and Pischinger, S. (2023). Impact of renewable fuels on heavy-duty engine performance and emissions. *Energy Reports*, 9, 1977-1989.
- Yin, K.-s., Dargusch, P., and Halog, A. (2016). Study of the abatement options available to reduce carbon emissions from Australian international flights. *International Journal of Sustainable Transportation*, 10(10), 935-946.
- Yu, H., and Song, W. (2023). Research Progress on the Impact of Land Use Change on Soil Carbon Sequestration. *Land*, 12(1), 213.
- Zhang, N., and Choi, Y. (2013). Total-factor carbon emission performance of fossil fuel power plants in China: A metafrontier non-radial Malmquist index analysis. *Energy Economics*, 40, 549-559.
- Zhang, N., Zhou, P., and Kung, C.-C. (2015). Total-factor carbon emission performance of the Chinese transportation industry: A bootstrapped non-radial Malmquist index analysis. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 41, 584-593.
- Zhang, W., Li, B., Xue, R., Wang, C., and Cao, W. (2021). A systematic bibliometric review of clean energy transition: Implications for low-carbon development. *PLoS One*, 16(12), e0261091.
- Zhang, Y., Fei, X., Liu, F., Chen, J., You, X., Huang, S., Wang, M., and Dong, J. (2022). Advances in Forest Management Research in the Context of Carbon Neutrality: A Bibliometric Analysis. *Forests*, 13(11), 1810.
- Zhang, Y., Li, G., Zhang, Z., Huang, Y., Zhou, M., and Wei, Y. (2023). Insights into CO<sub>2</sub> removal mechanism via the carbonaceous surface in the exhaust gas of marine NG engines: A first-principles study. *Applied Surface Science*, 617, 156542.
- Zhao, X., Ke, Y., Zuo, J., Xiong, W., and Wu, P. (2020). Evaluation of sustainable transport research in 2000–2019. *Journal of cleaner production*, 256, 120404.
- Zhi-Qiang, W., and Chao, W. (2010). Estimating method of pollution emissions for scheduled flight in different phases. *Journal of Traffic and Transportation Engineering*, 10(6), 48-52.
- Zhong, C., Li, T., Bi, R., Sanganyado, E., Huang, J., Jiang, S., Zhang, Z., and Du, H. (2023). A systematic overview, trends and global perspectives on blue carbon: A bibliometric study (2003–2021). *Ecological Indicators*, 148, 110063.
- Zhou, D., Wang, Q., Su, B., Zhou, P., and Yao, L. (2016). Industrial energy conservation and emission reduction performance in China: A city-level nonparametric analysis. *Applied Energy*, 166, 201-209.
- Zhou, P., Ang, B., and Han, J. (2010). Total factor carbon emission performance: a Malmquist index analysis. *Energy Economics*, 32(1), 194-201.
- Zhou, P., and Leydesdorff, L. (2006). The emergence of China as a leading nation in science. *Research policy*, 35(1), 83-104.
- Zou, S., Zhang, Q., and Yue, C. (2023). Comparative study on different energy-saving plans using water-side economizer to retrofit the computer room air conditioning system. *Journal of Building Engineering*, 106278.
- Zupic, I., and Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational research methods*, 18(3), 429-472.



## University Students' Attitudes Towards Age Discrimination And Affecting Factors In Turkey: A Systematic Review

### Ozden GUDUK

Assistant Professor, Yuksek Ihtisas University,  
Faculty of Health Sciences, Healthcare Management Department  
ozdenguduk@gmail.com  
<https://orcid.org/0000-0002-2268-0428>

Makale Başvuru Tarihi : 13.08.2023  
Makale Kabul Tarihi : 05.10.2023  
Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023  
Makale Türü: Araştırma Makalesi  
DOI: 10.5281/zenodo.10004569

### Samad Joshani SHIRVAN

Assistant Professor, Yuksek Ihtisas University,  
Department of English  
samadjs@hotmail.com  
<https://orcid.org/0000-0002-2744-4029>

### Ozlem OZAYDIN

Assistant Professor, Istinye University,  
Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences,  
Healthcare Management Department  
ozlem.ozaydin@istinye.edu.tr  
<https://orcid.org/0000-0003-0929-1302>

### Abstract

#### Keywords:

Ageism, Young people, Aged people, University students, Systematic review.

*The discriminatory attitudes towards older people is a global problem. The aim of the study is to reveal university students' attitudes towards the aged people in Turkey and the affecting factors. A systematic review was conducted on articles published between 2018-2022 in January, 2023. This study was conducted and the results were reported following the PRISMA checklist. Google Scholar, PubMed, and Scopus databases were searched. The risk of bias was assessed using the Newcastle-Ottawa Scale. It was identified 57 eligible studies out of 210. Most studies were conducted with nursing students (14 studies), followed by elderly care program students (6 studies). The most commonly used scales are Ageism Attitude Scale (AAS) and Kogan Attitudes Toward Old People Scale (KAOPS) (respectively 32 and 15 studies). In most of the studies, students' attitudes towards the aged people were found to be positive (39 studies). The ageism level of female students is lower compared to that of males. The attitudes of students living with an aged person, having a large family structure and living in the countryside, towards old age are more positive. Furthermore, with regard to the results obtained from the studies, it can be stated that age is not considered as a determining factor. Students with a low level of ageism have more positive insight concerning working with older people in the future. University students in Turkey generally have low ageism. However, it is possible to mention that ageism is influenced by the individual characteristics of students.*

## Özet

### Anahtar Kelimeler:

Yaş ayrımcılığı,  
Gençler, Yaşlılar,  
Üniversite  
öğrencileri,  
Sistemantik inceleme,

Yaşlılara yönelik ayrımcı tutumlar küresel bir sorundur. Bu araştırmanın amacı Türkiye'de üniversite öğrencilerinin yaşlılara yönelik tutumlarını ve etkileyen faktörleri ortaya koymaktır. Ocak 2023'te 2018-2022 yılları arasında yayınlanan makaleler üzerinde sistemantik bir inceleme yapıldı. Çalışmanın yürütülmesinde ve sonuçların raporlanmasında PRISMA kontrol listesi takip edildi. Google Akademik, PubMed ve Scopus veri tabanları tarandı. Önyargı riski Newcastle-Ottawa Ölçeği kullanılarak değerlendirildi. Toplam 210 çalışmadan 57'si uygun çalışma olarak belirlendi. Çalışmaların çoğu hemşirelik öğrencileriyle (14 çalışma), ardından yaşlı bakımı programı öğrencileriyle (6 çalışma) uygulanmıştır. En sık kullanılan ölçekler Yaşlı Ayrımcılığı Tutum Ölçeği (YATÖ) ve Kogan Yaşlılara Yönelik Tutum Ölçeği'dir (KAOPS) (sırasıyla 32 ve 15 çalışma). Araştırmaların çoğunda öğrencilerin yaşlılara yönelik tutumları olumlu bulunmuştur (39 çalışma). Kız öğrencilerin yaş ayrımcılığı düzeyi erkeklere göre daha düşüktür. Yaşlı biriyle birlikte yaşayan, geniş aile yapısına sahip olan ve kırsal kesimde yaşayan öğrencilerin yaşlılığa yönelik tutumları daha olumludur. Ayrıca çalışmalardan elde edilen sonuçlara bakıldığında yaşın belirleyici bir faktör olarak dikkate alınmadığı ifade edilebilir. Yaş ayrımcılığı düşük düzeyde olan öğrencilerin gelecekte yaşlı insanlarla çalışmaya ilişkin daha olumlu içgörüleridir. Türkiye'deki üniversite öğrencilerinde genel olarak düşük yaş ayrımcılığı görülmektedir. Ancak yaş ayrımcılığının öğrencilerin bireysel özelliklerinden etkilendiğini söylemek mümkündür.

## INTRODUCTION

Ageism being defined as “stereotypes, prejudice and discrimination directed towards people on the basis of their age” in the WHO report, is a significant social problem today (WHO, 2021; Ha and Kim, 2021). Ageism is the negative perception of individuals as "too old" or "too young" to do anything or to deal with anything (Officer et al., 2020). Although it can affect individuals of all ages, its manner against older person is more highlighted, and it is the subject of academic studies in this respect (Officer et al., 2020; de la Fuente-Núñez et al., 2021).

There has been an increase in the proportion of the older aged population globally in recent years. It is also predicted that the number of individuals aged 65 and over will reach 2.1 billion by 2050 (Heckemann et al., 2022). As the older aged population increases, social and cultural problems related to older adults are emerging in many countries. One of these problems is discrimination against the aged people (Ha and Kim, 2021). Older adults are often perceived to be sick, lonely, bored, irritable, angry, incompetent and living in poverty (Cooney et al., 2021). However, owing to the loss of capacity originated from aging and numerous chronic diseases they experience, the aged people are perceived as "weak" individuals who need constant support and care (Ha and Kim, 2021). All these negative perceptions regarding old age lead to discrimination against the aged people. A theory in the literature argues that some people have negative attitudes towards aged individuals since they associate old age with death and want to avoid death-related issues and keep death away from themselves (Dahlke and Hunter, 2022). With regard to another perspective, young people's perceptions of the aged people are negative as they believe that the public resources, financial sources, and opportunities allocated to the aged people are actually supposed to be reserved for them (Fukase et al., 2021).

Prejudices towards older people may prevent them from participating in working life and recreational activities, and even force them into social isolation (Donizzetti, 2019; Kim et al., 2020a). Ageism results in various harms, disadvantages, and injustices, including age-based health inequities and poorer health outcomes, and negative impact on quality of health care received (Ayalon and Tesch-Römer, 2018; Burnes et al., 2019). Besides, being exposed to such discrimination can have negative impacts on psychological wellbeing (Burnes et al., 2019). Self-bias, low self-esteem, depression, anxiety symptoms and even suicide

may be observed in older individuals who are exposed to discrimination (Lou et al., 2013; Lyons et al., 2018).

In modern societies that are rapidly developing, urbanization and industrialization are thought to make the status of the aged people in the society decrease (Kim et al., 2021). This situation prepares the ground for ageism. Ageism is highly influenced by the cultural structure of the countries. In some countries, attitudes towards older people are generally positive, while in other countries these attitudes can be quite negative (Wilson et al, 2019; López-Hernández et al, 2021). On the other hand, another factor being as important as culture is the demographic structure of the country. It is even possible to consider that culture and demography are very closely related although they seem different in terms of age discrimination (Ng and Lim-Soh, 2021). Thus, it may be misleading to make a single judgment by scrutinizing ageism levels globally. Rather, examining the rate and causes of ageism within communities with different demographic and cultural structures can help to obtain comparable results.

Turkey has experienced a social and socio-demographic change in recent years. The proportion of individuals aged 65 and over in the Turkey's population is low (9.7%) compared to many developed countries; however, it is expected to be increased in the coming years (TÜİK, 2022). The family structure has become smaller and even the number of people living alone has increased, neighborhood and kinship relations have weakened and the rate of urbanization has increased (Guduk and Ankara, 2022). All these issues have weakened the intergenerational relationship. In this study, it is aimed to reveal university students' attitudes towards the aged people in Turkey and the affecting factors. It is hoped that the findings of this study will contribute to the development and expansion of intervention programs to struggle with ageism.

## **METHODS**

This systematic review was conducted and the results were reported following the PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) checklist (Page et al., 2021).

### **Search Strategy and Study Selection Process**

Google Scholar, PubMed, and Scopus databases were searched in this systematic review study to investigate university students' attitudes towards the aged people in Turkey and the affecting factors in January, 2023. In both English and Turkish languages, ("ageism" OR "age discrimination") AND ("university student" OR "student") AND ("Turkish" OR "Turkey" OR "Türkiye") keywords are used. The publication year is limited to the last five years (2018 and later).

Databases search were done by two researchers (OG and OO). Duplicates were excluded from studies accessed independently by the same researchers. Then, the titles and summaries of the studies were read and the ones appropriate for the purpose of the study were evaluated. The full text of potential studies has been reached.

### **Eligibility Criteria**

Studies satisfying the specified criteria were included. The inclusion criteria for studies were as follows:

- The research studies conducted in Turkey
- The studies written in Turkish or English
- The studies universe-sample group of which is students studying at universities in Turkey

- The studies using a scale with proven validity and reliability to measure attitudes towards the aged people
- The studies published in the last five years (2018 and after) measuring the university students' attitudes towards the aged people and investigating the affecting factors

The exclusion criteria for studies were as follows:

- The studies which did not have the full text available
- The studies which were qualitative, systematic reviews, case reports, meeting reports
- The studies conducted outside of Turkey
- The studies not conducted with university students
- The studies with a sample of less than 100 students

### **Data Extraction**

A Microsoft Excel form created by the researchers was applied for data extraction. This form comprises the study year, study type, author/s, heading, language of publication, purpose of study, study universe, sample, ageism scale used and findings (gender, age, class, faculty/department, place of residence, family type, education status of parents, living with the aged people the desire to work with an aged individual, the desire to live with parents). The original or Turkish version of each scale used in the studies examined was reached, and the attitude the test results expressed was doublechecked.

### **Risk of Bias Assessment**

Two reviewers (OG and OO) independently evaluated and rated the included reviews. The risk of bias was assessed using the Newcastle-Ottawa Scale, which being adapted with an overall quality score ranging from 0 (minimum) to 9 (maximum) (Modesti et al., 2016). For each article, the following aspects of the risk of bias were considered: 1) selection, 2) comparability, and 3) exposure. The articles with scores of  $\geq 6$  represented a low risk of bias.

## **RESULTS**

### **Search Results Summary**

As a result of scanning the databases, 210 studies were reached. After removing the duplicate and irrelevant studies, the headings and abstracts of the remaining 102 studies were read and those (21 studies) that did not meet the study criteria were excluded. The full text of the remaining 81 studies was read and the risk of bias assessment was made. At this stage, 24 studies were removed and 57 studies remained (Figure 1).

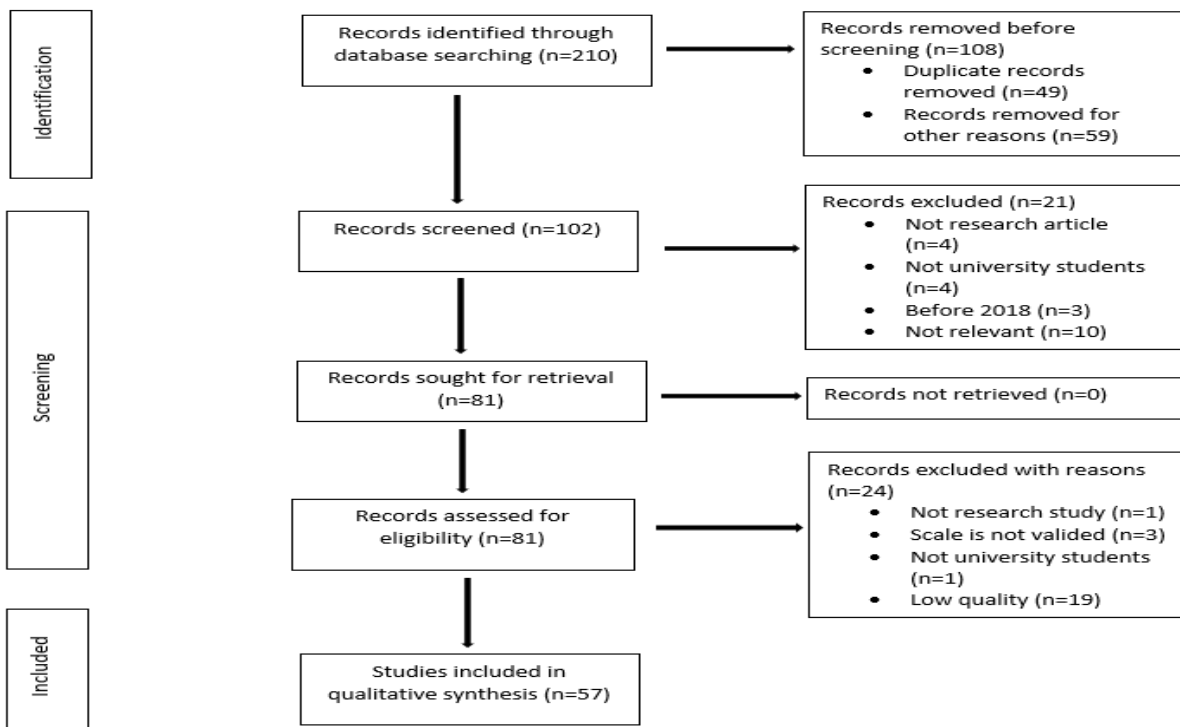


Figure 1. Flowchart for selection of included studies.

### Characteristics of the Included Studies

It was observed that the most studies were published in 2020 and 2021 (16 studies in each year). Just over half of the studies (32 studies) were published in Turkish. In the majority of the studies (26 studies), the universe/sample was students studying in various departments in one or more universities. Among the studies in which the population/sample selection was limited to a single section, the most studies were conducted with nursing students (14 studies), followed by elderly care program students (6 studies) (Table 1).



Table 1. The characteristic of studies

Nb.	Year	Researchers	Title	Language	Aim of the study	Population of the study	Sample of the study	Ageism scale	Scale point	Attitude towards aged people	Risk of Bias
1	2018	Zubaroglu et al.	Examination of Ageist Attitudes in Terms of Some Variables Among Social Work Students	English	To assess the attitudes of social work students towards ageism in terms of some variables such as gender, grade, willing to work with old people in the future and having fun to spend time with old people	Social Work Department students (N=320)	153 students	AAS	91.32±10.60	Neutral	9
2	2018	Cinar et al.	Investigation of the attitudes of university students towards discrimination of the elderly	English	To determine the attitudes of university students studying in different fields towards discrimination of the elderly	University students (Department of science, Department of social sciences, Department of health sciences) (N=22677)	416 students	AAS	67.7±6.0	Positive	9
3	2018	Bakan et al.	Identification of nursing students' attitudes towards older people	English	To identify nursing students' attitudes towards older people	Nursing students (N=175)	166 students	KAOPS	NA	Positive	8
4	2018	Ates et al.	Determination of Health Science Faculty Students' Attitudes Towards Elderly Individuals and the Influential Factors	Turkish	To determine the attitudes of students studying in a health sciences faculty at a university towards the aged people and related factors	1st and 2nd year students in Health Science Faculty (nursing, occupational therapy, child development, occupational health and safety, management of health institutions, social work) (N= 465)	335 students	KAOPS	129.5±15.02	Low positive	9
5	2018	Akpınar Soylemez et al.	Examining Nursing Students' Attitudes Towards the Elderly and Factors Affecting Attitudes Towards the Elderly	English	To examine the attitudes of nursing students towards the elderly and the relationship between their personal characteristics and these attitudes	Nursing students (N=518)	357 students	KAOPS	145.35±16.08	Positive	9

6	2018	Salman et al.	Evaluation of the attitudes of nursing students towards elderly people	Turkish	To determine the attitudes of nursing undergraduate students towards their ageing	Nursing students (N=561)	472 students	KAOPS	80.21±11.61	Positive	9
7	2018	Bahadır-Yılmaz	The relationship between nursing students' professional values and their attitudes towards the elderly people: A cross-sectional study	English	To determine the relationship between nursing students' professional values and their attitudes towards the elderly	Nursing students (N=326)	275 students	AAS	82.7±8.8	Positive	9
8	2019	Kalınkara et al.	Determination of attitudes of university students studying in different fields towards elderly discrimination	Turkish	To investigate the attitudes of university students studying in different fields towards older adult discrimination and to determine their relationship with other variables	Students from different universities (Social Work, Gerontology, Aged Care, Nursing, Health Sciences, Social Sciences, and Science)	1320 students	AAS	69.12±7.98	Not mentioned	8
9	2019	Yenal and Yenal	Perceptions of Healthcare Services Students on Older People and Ageing	English	To evaluate the perception of older people and ageing among students of a Vocational School of Healthcare Services	Students in seven different programs (Paramedic program, Medical documentation and secretariat program, Medical laboratory program, Opticianry program, Medical imaging program, Anaesthesia program and Radiotherapy program) (N=1164)	669 students	ASTAE	2.86±0.60	Moderate	9
10	2019	Ozaturker	Erzincan Binali Yıldırım University social work students' views of elderly	Turkish	To determine students' perspectives on ageing	2nd year Social Work program students who took the course "Social Work with the Aged People"	112 students	KAOPS	100.71±7.04	Positive	7

11	2019	Baser and Cingil	Evaluation of University Students' Attitudes Towards the Elderly	Turkish	To determine the attitudes of university students towards elderly	4th year students (Science and Mathematics and Turkish and Social Sciences) (N=180)	137 students	KAOPS	106.7±15.1	Positive	9
12	2019	Sari et al.	Attitudes of Nursing Students towards Elderly People and Empathic Approach Skills	Turkish	To determine the attitudes of nursing students towards aged people and their empathic approach skills	4th year nursing students (N=220)	220 students	KAOPS Basic Empathy Scale	136.18±9.17	Slightly positive	9
13	2019	Kurtkapan	Attitudes of Young People Towards Elderly Discrimination: The Case of Nevsehir	Turkish	To determine the attitudes of university students towards age discrimination and the factors affecting these attitudes	Students at a university	819 students	AAS	81.13±8.83	Positive	7
14	2019	Can et al.	Determination of Attitudes of Vocational School of Health Services Elderly Care Department Students towards Elderly	Turkish	To measure Vocational School of Health Services Elderly Care Department Students' attitudes towards individuals 65 years of age and older / and above	Elderly care program students (N=160)	122 students	UCLA-GAS	47.79±5.56	Moderate	9
15	2019	Yardimci-Gurel	Attitudes of Nursing Students Towards Ageism and Related Factors	Turkish	To determine the attitudes of nursing students towards ageism and the related factors	Nursing students	312 students	AAS	85.18±7.99	Positive	9
16	2020	Toygar and Kardakovan	Factors affecting the attitudes of nursing students towards ageism	English	To determine the attitudes of nursing students towards ageism and the factors affecting them	1st to 4th year nursing students	509 students	AAS	83.97±7.72	Low level	7
17	2020	Bozdogan-Yesilot et al.	Determination of Nursing Students' Attitudes Towards Elderly Discrimination and Affecting Factors	Turkish	To determine the attitudes and factors affecting nursing students towards elderly discrimination	Nursing students (N=1200)	851 students	AAS	80.78±8.67	Positive	9

18	2020	Yelboga	The Perception of University Students in Elderly: Borçka Acarlar MYO Sample	Turkish	To reveal the perception of ageing of young people	Vocational School students	141 students	AAS	68.72±9.17	Higher than moderate	7
19	2020	Can et al.	Attitudes of students towards ageism: an example of university	English	To determine university students' attitudes towards individuals	Nursing, physical therapy, and rehabilitation students (N=745)	599 students	AAS	85.09±9.53	Positive	9
20	2020	Seven and Dulger	Attitudes of Health Care Services Students Towards Ageism and Affecting Factors	Turkish	To determine the attitudes of health care services students towards ageism and affecting factors	Home health care program and Elderly care program students	160 students	AAS	84.76±8.47	Positive	7
21	2020	Akyil et al.	Healthcare Students' Levels of Compassion and Attitudes towards Older People: A Cross-sectional Descriptive Study	English	To determine the dentistry, medical, and nursing students' attitudes towards older people and their levels of compassion	Nursing, medical, and dentistry students (N=1610)	880 students	KAOPS Compassion Scale	98±14.05	Positive	9
22	2020	Koc A. et al.	Evaluation of the relationship between age discrimination and intercultural sensitivities of university students in healthcare fields	English	To determine the relationship between the ageism and Cross-cultural sensitivity levels of university students	Students at a university (Nursing Department, Social Services Department, Physiotherapy and Rehabilitation Department, Nutrition and Dietetics Department, and the Geriatric Care Program) (N=1195)	502 students	PNAS Cross-cultural Sensitivity Scale	Positive Ageism: 46.21±5.71 Negative Ageism: 38.52±5.39	Positive	9
23	2020	Acikgoz et al.	Physiotherapy Students' Attitudes Towards Ageism and Related Factors	English	To identify the ageism attitudes of physiotherapy students and investigate the factors associated with these attitudes	Physical Therapy and Rehabilitation students (N=605)	417 students	AAS	81.0±9.5	Generally positive	9

24	2020	Yonder-Ertem and Yildirim	Undergraduate students' attitudes towards ageism and influencing factors of ageism	English	To determine the attitudes of university students towards ageism and influencing factors	1st and 2nd year university students taking elderly care course	380 students	AAS	47.65±6.49	Positive	7
25	2020	Altun and Demirel	Attitudes of University Students on Elderly Discrimination: The Case of Keskin Vocational School	Turkish	To examine attitudes of college students about elderly discrimination	Vocational School students	322 students	AAS	69.57±8.27	Positive	7
26	2020	Erdogan-Yuce	Determination of the Attitudes of Students Studying in the Field of Health Services Towards the Elderly	Turkish	To determine the attitudes of students studying in the field of health services towards the elderly and the factors affecting these attitudes	Students in Elderly Care, Medical Promotion and Marketing, and Medical Documentation and Secretariat programs (N=340)	180 students	UCLA-GAS	48.55±5.18	Moderate	9
27	2020	Demir	Sociology Students' Attitudes Towards Ageism in The Covid-19 Pandemic Process	Turkish	To reveal the sociology students' attitudes towards ageism during the COVID-19 pandemic process	Sociology department students (N=174)	165 students	AAS	65.93±7.30	Not mentioned	9
28	2020	Uzuntarla and Ceyhan	Ageism and altruism among students in the department of health technician training, Türkiye	English	To determine the attitudes of students in the department of health technician training toward the elderly and reveal the relationship between these attitudes and students' socio-demographic characteristics, as well as their levels of altruism	Vocational School of Health Services students (N=1600)	796 students	AAS	79.49±9.51	Positive	9

29	2020	Koc M. et al.	Attitudes of nursing and medical school students towards ageism	English	To evaluate the attitudes of nursing and medical school students towards age discrimination and to determine the association between these attitudes and various variables	Nursing and medical faculty students (N=941)	662 students	AAS	Nursing students: 86.51±8.22 Medical faculty students: 85.78±8.52	Positive	9
30	2020	Kaplan-Serin and Tülüce	Determining nursing students' attitudes and empathic tendencies regarding aged discrimination	English	To determine nursing students' attitudes and empathic tendencies regarding aged discrimination	Nursing students (N=472)	229 students	AAS Empathic tendency scale	68.59±5.67	Mid-level	9
31	2020	Koca et al.	Health School Students' Views on Aging and Their Attitudes Towards Aging	Turkish	To determine the students' views and attitudes about ageing	Students from different departments (child development, nursing, health management, nutrition and dietetics, and midwifery) (N=1652)	1237 students	KAOPS	155.92 (Standart deviation is not available)	Positive	7
32	2021	Gungor and Borazan	The attitudes of elderly care and paramedic students toward ageism	Turkish	To determine the attitudes of elderly care and first and emergency aid (paramedic) students towards ageism	Elderly care program and paramedic program students (N=386)	291 students	PNAS	Positive Ageism: 50.12±7.04, Negative Ageism: 40.19±16.16	Negative ageism is low, positive ageism is high	9
33	2021	Kaplan et al.	Attitudes of first-and fourth-year nursing department students at a foundation university regarding elderly discrimination	Turkish	To determine the attitudes of 1st year and 4th year nursing student regarding elderly discrimination	Nursing students (N=180)	102 students	AAS	86.76±11.59	Positive	9
34	2021	Pekesen et al.	Determining The Attitudes of University Students About Elderly Discrimination	Turkish	To determine the attitudes of the students of the Department of Gerontology and the Elderly Care program	Gerontology department and vocational school students (N=1010)	780 students	AAS	85.33±9.38	Positive	9

35	2021	Kavuran and Caner	Determining The Attitudes of Students In Elderly Care Program Towards The Elderly and Affecting Factors	Turkish	To determine attitudes towards the elderly of the students in elderly care program and affecting factors	Elderly care program students (N=285)	257 students	KAOPS	155.62±40.16	Positive	9
36	2021	Aliumuerova et al.	Attitudes of 6th Grade Students of Faculty of Medicine Regarding Ageism and Related Factors	Turkish	To determine attitudes towards the elderly of 6th grade students in Faculty of Medicine and to evaluate the related factors with ageism	6th year medical faculty students (N=359)	259 students	AAS	84.6±9.7	Positive	9
37	2021	Kose-Tosunoz and Gungor	Ageism: An Example of Nursing and Elderly Care Students	Turkish	To determine the attitudes of nursing and elderly care students towards ageism and the factors affecting these attitudes	Nursing students and elderly care program students (N=799)	559 students	AAS	83.31±8.24	Positive	9
38	2021	Koseoglu and Bayindir	Attitudes towards the older adults among the senior dentistry students at the University of Atatürk dentistry faculty in Türkiye	Turkish	To examine the attitudes of last-year dentistry students at a university towards elderly patients	Last year dentistry students (N=120)	103 students	Aged Semantic Differential Scale	3.89±0.97	Generally positive	9
39	2021	Bahcecioglu-Turan et al.	Investigation of University Students' Emphatic Tendency and Attitudes towards Age Discrimination	Turkish	To investigate university students' emphatic tendencies and attitudes relating to discrimination against older people	Students at a university (N=7800)	483 students	AAS Emphatic Tendency Scale	80.84±10.33	Positive	9
40	2021	Birinci	Evaluation of the Attitudes of Social Worker Candidates Regarding Elderly Discrimination	Turkish	To determine the attitudes of social worker students regarding elderly discrimination	Social work students (N=210)	165 students	AAS	64.92±6.66	Negative	9

41	2021	Karabekiroglu et al.	Determination of Attitudes of Kahramanmaras Sutcu Imam University Faculty of Medicine Students on Aged Discrimination	Turkish	To determine the attitudes of medical school students towards elderly discrimination and their relationship with sociodemographic variables	Medical faculty students	224 students	AAS	68.28±7.54	Positive	7
42	2021	Gumus	Healthcare School Students' Willingness to Work With The Elderly: Influence of Ageism	English	To examine the influence of ageism attitude and the associated factors such as demographics of healthcare school students on willingness to work with elderly after graduation	Students from different departments (Dental and Prosthetics Technology, Oral and Dental Health, Anesthesia, Dialysis, Medical Imaging Techniques, Medical Documentation, Orthosis and Prosthesis Techniques, Physiotherapy)(N=768)	704 students	AAS	3.961±0.430	Positive	9
43	2021	Arisoy and Onal	Determination of Vocational School Students' Attitudes Towards Senility and Aging	Turkish	To investigate the attitudes and the parameters affecting the attitudes of vocational school students towards ageing and senility, also, to examine whether there is any difference in these attitudes between Welfare Service students and the students from other departments in the same vocational school or not	Vocational School students (N=538)	272 students	ASTAE	131.92±26.80	Negative perception and attitude towards old age and ageing	9
44	2021	Kocak et al.	College Students' Attitudes Towards the Elderly: an Exploratory Study in Turkey	English	To determine the attitudes of university students towards elderly people and the variables that affect these attitudes	Students from Social Sciences, Health Sciences, Education, Economy and Management, and Engineering	149 students	KAOPS	135.17±19.89	Generally positive	7
45	2021	Celebi and Uncu	Nursing Students' Attitudes Towards the Elderly and Affecting Factors	English	To determine nursing students' attitudes towards the elderly and affecting factors	Nursing students (N=563)	454 students	KAOPS	129.64±16.47	Generally positive	9



46	2021	Kabakoglu and Mansuroglu	Relationship Between Attitudes Towards Elderly and Preparedness for Caregiving in Health Students During Covid-19 Pandemic in Turkey	English	To examine the relationship between Nursing and Elderly Care students' attitudes towards elderly and their preparedness for caregiving during the COVID-19 pandemic	Nursing and elderly care program students (N=666)	310 students	KAOPS Preparedness for Caregiving Scale	103.29±14.00	Positive	9
47	2021	Oral et al.	Attitudes of Medical Faculty Students Towards Ageism: A Cross-Sectional Study From Kayseri	English	To determine some factors related to the attitudes of the first and last (sixth) year students	1st and 6th year medical faculty students (N=542)	468 students	AAS	84.9±8.8	Generally positive	9
48	2022	Tayaz and Koc	Attitudes of Nursing Students Towards Ageism and Related Factors	Turkish	To determine the attitudes of nursing students towards ageism	Nursing students in different universities in Ankara (N=4327)	1744 students	AAS	70.05±7.27	Positive	9
49	2022	Ayguler and Buz	Examination of university students' attitudes towards older people: the case of social work education	English	To determine the attitudes of social work students towards the older adults, the effect of the duration of education on their attitudes towards older people, and the factors that positively affect attitudes toward older people	Students from different departments (social work, health management, and international relations departments) (N=640)	506 students.	KAOPS	NA	NA	8
50	2022	Kose-Tosunoz	The Relationship Between Ageism and Professional Values: The Case of Nursing Students	Turkish	To determine the relationship between nursing students' attitudes towards the elderly and their professional values and the related factors	Nursing students (N=543)	231 students	PNAS Nurses' Professional Values Scale	Positive Ageism: 47.24±5.17 Negative Ageism: 38.51±5.43	Positive	9

51	2022	Okur et al.	The willingness of elderly care program students to care for older adults and the associated factors: a multi-centered research	English	To evaluate the attitudes of students in the elderly care program at the associate degree towards the older adults and their willingness to provide care	Elderly care program students at five universities (N=745)	525 students	ASTAE	137.4±26.7	Negative	9
52	2022	Sonmez et al	Attitudes on Ageism Among First- and Sixth-Year Medical Students and Related Factors	English	To investigate the attitudes of 1st and 6th year medical students on ageism and related factors, and to examine their willingness to work with older patients in their professional lives	1st and 6th year medical students (N=637)	524 students	AAS	84.1±8.9	Generally positive	9
53	2022	Demir-Cam et al.	Does peer support affect attitude towards ageism in students studying in elderly care program?	Turkish	To determine the attitudes of students studying in the elderly care program towards ageism, the factors affecting peer support, and to evaluate the effect of peer support on ageism	Elderly care program students (N=237)	223 students	AAS Peer Support Scale	81.27±13.12	Positive	9
54	2022	Sönmez Sari and Yildirim Gürkan	Determining The Attitudes of Elderly Care Program Students About Ageism	Turkish	To determine the attitudes of aged care program students towards ageism	Elderly care program students (N=143)	133 students	AAS	84.78±9.24	Positive	9
55	2022	Demir-Dikmen and Baltacı-Yıldız	Attitudes of aged care technician students towards age discrimination	Turkish	Examining the attitudes of Elderly care program students towards ageism	Elderly care program students (N=290)	256 students	PNAS	Positive Ageism: 47.54±8.44, Negative Ageism: 35.86±6.44	Negative ageism is moderate, positive ageism is high	9
56	2022	Aydın	Attitudes Towards Ageism Among Nursing Students Studying at a University	English	To determine attitudes towards ageing and factors affecting these among university nursing students	Nursing students (N=480)	307 students	AAS	68.53±6.91	Positive	9

57	2022	Ayrancı et al.	Investigation of the Effect of the Use of Cinema in Medical Education on the Attitudes of Medical Students Towards the Elderly: An Interventional Study	English	To evaluate the attitudes of Medical Faculty students towards the elderly and the change in their attitudes after watching a movie about elderly people	1st and 6th year medical faculty students (N=540)	402 students	UCLA-GAS KAOPS	Preintervention UCLA-GAS score: 48.12±5.19, postintervention UCLA-GAS score: 46.38±5.86 Preintervention KAOPS: 102.35±12.80 Post-intervention KAOPS: 98.22±13.64	Not mentioned	9
----	------	----------------	---	---------	---	---	--------------	-------------------	---	---------------	---

AAS: Ageism Attitude Scale

ASTAE: Attitude Scale Towards Aging and Elderliness

KAOPS: Kogan Attitudes Towards Old People Scale

PNAS: Positive and Negative Ageism Scale

UCLA-GAS: UCLA Geriatric Attitude Scale

NA: Not Available

The most commonly used scales are Ageism Attitude Scale (AAS) and Kogan Attitudes Toward Old People Scale (KAOPS) (32 and 15 studies, respectively). In most of the studies, students' attitudes towards the aged people were found to be positive. It was stated that 33 studies had positive attitudes and 6 studies had generally positive attitudes.

While the attitudes of women were more positive in 20 of 55 studies, the attitudes of men were found to be more positive in 8 of them. According to 27 studies, there was no difference in terms of gender. While in 22 out of 26 studies no difference was found between age groups and attitudes, in 2 studies it was stated that older students' attitudes were more positive (Table 2).

In 18 of 35 studies, no difference was found in students' attitudes according to the year of study. On the other hand, the senior students' attitudes in 7 studies and the first grade students' attitudes in 5 studies, and the second and/or the third year students' attitudes in 5 studies were found to be more positive. While there was no difference in terms of faculties or departments in 6 of 19 studies, different results were revealed in 13 studies.

While 27 out of 37 studies stated that there was no difference in the students' attitudes based on living in the rural area or the city, only 7 of them stated that the attitudes of those living in rural areas and 3 of those living in the city were more positive. 28 out of 39 studies reveal that family structure has no impact on attitudes towards the aged people. On the other hand, 7 studies indicate that the students living in extended families and 3 studies indicate that students living in nuclear families have more positive attitudes. Of the 25 studies, 3 found the attitude of those with a high income level to be more positive, and 1 of those with a lower income level found the attitude more positive. Eight of the 13 studies reveal that the educational status of the parents had no effect on the student's attitude. In 5 studies, different results were indicated on the relationship between the parents' educational status and the the students' attitudes. In 13 of 52 studies, the students' attitudes regarding living in the same house with the aged individual is more positive.

In 25 of 29 studies, the students' attitudes who want to work with older people in the future was more positive. 17 out of 22 studies indicate that the students who want to live with their parents in the future had more positive attitudes.

Table 2. The characteristics of the studies in terms of factors affecting students' attitudes towards the aged people

Nb	Year	Researc hers	Gender	Age	Education year	Faculty/ department	Urban/rural	Family type	Income	Parents education	Living with aged person	Want to work with aged people	Want to live with parents	Recommendations
1	2018	Zubarog lu et al.	Not significant	NA	4th year students have more positive attitude	NA	NA	NA	NA	NA	NA	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	Geriatric studies should be encouraged, Empathy should be included in education, The number of internships should be increased
2	2018	Cınar et al.	Males have more positive attitude	NA	NA	Not significant	NA	NA	NA	NA	Students living with aged person have more positive attitude	NA	NA	Action must be taken to remove discrimination of aged people, and policies must be developed to increase social sensitivity
3	2018	Bakan et al.	Not significant	Not significant	NA	NA	NA	Not significant	NA	NA	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	Perceiving Geriatrics education as a separate profession, providing nurses who work in this field with certificate about Geriatrics, and organizing postgraduate and doctoral programs on the issue

4	2018	Ates et al.	Females have more positive attitude	Not significant	Not significant	Not significant	Not significant	Not significant	Not significant	NA	Students living with aged person have more positive attitude	NA	NA	Organizing activities or social responsibility projects that will increase the interaction of university students and aged people, inclusion of issues related to ageing in the education curriculum, increasing interaction with aged people in clinical practice, providing counseling services to students
5	2018	Akpınar Soylemez et al.	Not significant	Not significant	Not significant	NA	Not significant	NA	NA	NA	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	Geriatric education should be an integral part of nursing education
6	2018	Salman et al.	Males have more positive attitude	Not significant	Not significant	NA	Not significant	Not significant	NA	NA	Not significant	Students who don't want to work with aged people have more positive attitude	Students who don't want to live with parents have more positive attitude	Establishment of training programs university students to increase the awareness of ageing
7	2018	Bahadır -Yılmaz	Not significant	Not significant	4th year students have more positive attitude	NA	Students living in urban areas have more positive	Not significant	Not significant	NA	Not significant	Students who want to work with aged people	NA	The nursing students' professional values are associated with their attitudes

						attitude						have more positive attitude		towards aged people. Professional values should be taught and that courses on values should be added to the curriculum to improve the attitudes of the students towards ageism
8	2019	Kalınkara et al.	Females have more positive attitude	NA	NA	Social science faculty students have higher positive attitude compared to Health Science Faculty students	Students living in rural areas have more positive attitude	NA	NA	NA	NA	NA	NA	Awareness-raising activities should be carried out for young people about ageing. Activities that will increase interaction with the aged people should be planned
9	2019	Yenal and Yenal	Not significant	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	Not significant	NA	To include lectures on ageing in the syllabus for healthcare technicians
10	2019	Ozuturker	Females have more positive attitude	NA	NA	NA	Students living in rural areas have more positive attitude	Students living in an extended family have more positive attitude	NA	NA	NA	Students living with aged person have more positive attitude	NA	Education should be planned for students and internship opportunities should be offered, raising awareness of ageism should be considered

11	2019	Baser and Cingil	Not significant	NA	NA	Not significant	Not significant	Not significant	Not significant	Not significant	Not significant	NA	Students who want to live with parents have more positive attitude	Activities related to ageing should be planned for university students
12	2019	Sari et al.	Not significant	NA	NA	NA	Not significant	Not significant	Not significant	NA	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude	Not significant	Geriatrics course should be included in the nursing curriculum. This course content should be supported with active learning techniques such as simulation and role play so that they can better empathize with aged people
13	2019	Kurtkap an	Females have more positive attitude	Not significant	NA	NA	Not significant	Not significant	Not significant	NA	Students living with aged person have more positive attitude	Students who want to work with aged people have more positive attitude	Students who want to live with parents have more positive attitude	Comparative studies should be conducted on the age discrimination of young people
14	2019	Can et al.	Not significant	Not significant	NA	NA	NA	Not significant	NA	NA	Not significant	NA	Students who want to live with parents have more positive attitude	Giving more place to issues related to ageing in the education process
15	2019	Yardim ci-Gurel	Females have more positive attitude on Restricting Life and	NA	Not significant	NA	NA	Not significant	Not significant	NA	Not significant	Students who want to work with aged people have more	Not significant	Increasing the number of courses on aged patient care in the education curricula and conducting



			Negative Discrimination, males have more positive attitude on Positive Discrimination									positive attitude		interventional studies that will contribute to the development of positive attitudes and behaviors of students
16	2020	Toygar and Kardakovan	Females have more positive attitude	NA	2nd, 3rd, 4th years students have more positive attitude compared to 1st year students	NA	Not significant	NA	NA	NA	Students living with aged person have more positive attitude	NA	NA	Nursing curriculum should be revised to reduce ageism
17	2020	Bozdogan-Yesilot et al.	Not significant	NA	1st year students have more positive attitude on Positive Discrimination, 3rd year students have more positive attitude on Negative Discrimination	NA	Students living in rural areas have more positive attitude	Students living in extended family have more positive attitude on Positive Discrimination, but less positive attitude on Negative Discrimination	NA	NA	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	Increasing the activities that increase the positive attitude towards the aged people. Inclusion of monitoring and care of aged people in education
18	2020	Yelboga	Not significant	NA	NA	Occupational Health and Safety department students have the highest positive attitude on Restricting	NA	NA	Students with higher income have more positive attitude on Restricting Life	Not significant	Not significant	NA	NA	Policies for the protection of the extended family should be developed. Empathic skills of young people should be developed

Life

19	2020	Can et al.	Females have more positive attitude on Restricting Life	NA	NA	Physical therapy and rehabilitation on students have more positive attitude on Restricting Life	NA	Students living in extended family have more positive attitude	NA	Students whose mothers have lower education have more positive attitude on Positive Discrimination, students whose fathers have higher education have more positive attitude on Negative Discrimination	NA	NA	Students who want to live with parents have more positive attitude	Inclusion of the issues on ageism in the courses given during the education
20	2020	Seven and Dulger	Females have more positive attitude	NA	NA	Not significant	Not significant	Students having broken family have more positive attitude	Not significant	NA	Not significant	Not significant	NA	Subjects related to ageing should be added to the curriculum, practical training and interaction with aged people should be increased

21	2020	Akyil et al.	Females have more positive attitude	NA	NA	Nursing students have the highest positive attitude, dentistry students have the lowest positive attitude	Not significant	Not significant	NA	NA	Not significant	NA	NA	There was / There should be a positive relationship between students' attitudes and compassion levels towards older people
22	2020	Koc A. et al.	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude	Students who want to live with parents have more positive attitude	The subject of ageism may be included more in the relevant health curriculum
23	2020	Acikgoz et al.	Females have more positive attitude	Not significant	NA	NA	Not significant	Not significant	Students with higher income have more positive attitude on Positive Ageism	Not significant	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude	Students who want to live with parents have more positive attitude	Interactions with older adults can increase positive ageism attitudes
24	2020	Yonder- Ertem and Yildirim	Not significant	Not significant	NA	NA	NA	Not significant	NA	Not significant	Not significant	NA	Students who want to live with parents have more positive attitude	To restructure the curricula of healthcare students
25	2020	Altun and Demirel	Males have more positive attitude	Not significant	NA	Child development program students have the lowest positive	NA	Not significant	NA	NA	NA	NA	NA	Developing educational curricula to increase university students' positive attitudes towards the older people.

attitude														Preparation of additional programs
26	2020	Erdogan -Yuce	Not significant	NA	Not significant	Medical Promotion and Marketing department students have more positive attitude on Social Values subscale, Aged Care Department students have more positive attitude on Compassion Subscale	NA	Not significant	NA	NA	Not significant	NA	NA	To include more subjects related to ageing in the education curriculum, restructuring education to allow for positive experiences with aged people
27	2020	Demir	Males have more positive attitude	Not significant	Not significant	NA	Students living in rural areas have more positive attitude	Students living in extended family have more positive attitude	NA	NA	Students living with aged person have more positive attitude	NA	NA	NA

28	2020	Uzuntarla and Ceyhan	Females have more positive attitude	Older students have more positive attitude on Positive Discrimination	Not significant	NA	Not significant	Students living in a joint family have more positive attitude on Restricting Life	Not significant	NA	Not significant	NA	Students who want to live with parents have more positive attitude	There was a significant positive relationship between altruism and ageism scale score. The curricula for students might cover more content on ageing to prevent ageism and promote awareness
29	2020	Koc M. et al.	Females have more positive attitude	Not significant	Last year students have more positive attitude	Nursing students have more positive attitude on Restricting Life, medical faculty students have more positive on Negative Discrimination	Nursing students living in urban areas have more positive attitude	Not significant	Not significant	Not significant	Students living with aged person have more positive attitude	Students who want to work with aged people have more positive attitude	Students who want to live with parents have more positive attitude	Curricula need to be improved for nursing and medical school students to acquire a more holistic view of the care of aged people
30	2020	Kaplan-Serin and Tülüce	Females have more positive attitude	NA	4th year students have more positive attitude on Restricted Life and Negative Discrimination but less positive attitude on Positive Discrimination	NA	Not significant	NA	NA	NA	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude on Restricting Life	NA	To improve the nursing students' empathic approach skills and attitudes towards older people. Curricula should be designed to allow study programs to be specifically integrated into curricula for those who are favorably

														disposed to work in healthcare settings for older people after graduation
31	2020	Koca et al.	Not significant	Not significant	3rd year students have more positive attitude	Child Development Program students have more positive attitude	Not significant	Not significant	NA	Students whose fathers have higher education have more positive attitude	Not significant	NA	NA	Inclusion of ageing-related issues in the education curriculum, and ensuring that students are involved in aged care settings
32	2021	Gungor and Borazan	Not significant	NA	1st year students have more positive attitude on Negative3Discrimination	Not significant	Not significant	Not significant	Not significant	NA	Not significant	NA	Students who want to live with parents have more positive attitude	Including issues related to ageing in education curricula. Internship for students to interact with older people. Raising awareness of ageism, information, and awareness-raising activities
33	2021	Kaplan et al.	Not significant	NA	4th year students have more positive attitude	NA	NA	NA	NA	NA	Not significant	Not significant	NA	To include more issues and practices related to ageing in the undergraduate education content. To introduce a separate course on aged care into the curriculum, to create areas of

														practice in which students can give more care to the aged people and spend more time with them. To organize programs on geriatric nursing after graduation
34	2021	Pekesen et al.	Males have more positive attitude on Positive Discrimination	NA	2nd year students have more positive attitude	Department of Gerontology students have the highest positive attitude, medical documentation and secretarial department students have the lowest positive attitude	Not significant	Not significant	Not significant	NA	Students not living with aged person have more positive attitude	Students who want to work with aged people have more positive attitude	Students who want to live with parents have more positive attitude	Education should be provided, strategy and social policies on the ageing should be established
35	2021	Kavuran and Caner	Males have more positive attitude	NA	2nd year students have more positive attitude	NA	Not significant	Students living in nuclear family have more positive attitude	Not significant	Not significant	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	To organize social activities for students to spend more time with aged people, to give the students the opportunity to implement their education in the field, to increase the awareness of the society on ageing

36	2021	Aliumurova et al.	Females have more positive attitude	NA	NA	NA	Students living in urban areas have more positive attitude on Negative Discrimination	Not significant	Not significant	Students whose fathers have lower education have more positive attitude	Students living with aged person have more positive attitude on Positive Discrimination	Students who want to work with aged people have more positive attitude	Students who want to live with parents have more positive attitude	Creating programs in which students can meet more with aged patients or individuals
37	2021	Kose-Tosunoz and Gungor	Females have more positive attitude on Restricting Life, but males have more positive attitude on Positive Discrimination	NA	NA	Nursing students have more positive attitude on Negative Discrimination	Not significant	Not significant	Students with higher income have more positive attitude on Restricting Life	NA	Not significant	NA	Students who want to live with parents have more positive attitude on Positive Discrimination	Education programs should be developed and opportunities should be created for young people to have positive experiences with aged individuals
38	2021	Koseoglu and Bayindir	Not significant	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	Further studies are recommended to investigate the ageism attitudes of dentistry students in different universities
39	2021	Bahcecioglu-Turan et al.	Females have more positive attitude on Positive Discrimination	Weak significant negative correlation was observed in AAS scores and age	NA	NA	Not significant	Not significant	Students with higher income have less positive attitude on Negative Discrimination	NA	There is no relationship between the number of years lived with the aged person and ASS	NA	NA	As the emphatic tendency of students increase, they show positive attitude towards older people. Organizing training programs to increase the empathy and awareness of



														young people
40	2021	Birinci	Males have more positive attitude	NA	Not significant	NA	Not significant	Not significant	Not significant	NA	Students not living with aged person have more positive attitude	NA	NA	Adding courses related to ageing to the curriculum, course and certificate programs. Implementation of projects that will improve intergenerational dialogue, raising social awareness about ageing
41	2021	Karabekiroglu et al.	Not significant	NA	Not significant	NA	Students living in rural areas have more positive attitude on Restricting Life	Not significant	Not significant	NA	Not significant	Students who don't want to work with aged people have more positive attitude	Students who want to live with parents have more positive attitude on Positive Discrimination	There is a need for studies to increase the awareness of physician candidates on aged discrimination
42	2021	Gumus	Not significant	Not significant	Not significant	NA	NA	Not significant	Not significant	Students whose mothers have higher education have more positive attitude	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude	Students who want to live with parents have more positive attitude	The university students of health vocational schools should be encouraged to pursue a career in aged care after their graduation
43	2021	Arisoy and Onal	Not significant	Not significant	Not significant	Aged Care Program students have lower positive attitude on	NA	NA	Not significant	NA	Not significant	NA	NA	Increasing students' communication skills, teaching the subject of "Emotional Labor"

						difficulty in coping with life								
44	2021	Kocak et al.	Not significant	Not significant	Not significant	Health Science Faculty students have more positive attitude	Not significant	Not significant	NA	NA	Not significant	NA	Not significant	Planning and implementation of trainings, organizing social events and social responsibility projects that bring together the young and aged people
45	2021	Celebi and Uncu	Not significant	Not significant	Not significant	NA	NA	NA	NA	NA	NA	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	To develop educational interventions for increasing and encouraging nursing students' intention to work with aged people
46	2021	Kabakoglu and Mansuroglu	NA	Not significant	Not significant	Not significant	NA	NA	NA	NA	Not significant	NA	NA	A moderate correlation was found between students' attitudes towards the older people and their preparedness for caregiving. Enriching the curriculum and ensuring that students gain experience in practice on the field

47	2021	Oral et al.	Females have more positive attitude on Restricting Life	Older students have more positive attitude	Last year students have more positive attitude	NA	Not significant	Students living in a nuclear family have more positive attitude on Restricting Life	Not significant	NA	Students who lived with aged person before have more positive attitude on Negative Discrimination	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	Lessons on aged people health and ageing should be included in the curriculum. Students should be supported with spending time with aged people
48	2022	Tayaz and Koc	Males have more positive attitude	NA	1st and 2nd year students have more positive attitude compared to 3rd and 4th students	NA	Not significant	NA	NA	NA	Students living with aged person have more positive attitude on Restricting Life and Positive Discrimination	NA	NA	A course on ageing should be added to the curriculum. Considering interventions and studies to develop positive attitudes towards the aged people. Qualitative studies on the problems that students experience should be carried out
49	2022	Ayguler and Buz	Not significant	Not significant	3rd year students have more positive attitude	The social work students have more positive attitude	NA	NA	NA	NA	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	Various educational events such as seminars, courses, and lectures should be organized to encourage students to be in contact with older people more
50	2022	Kose-Tosunoz	Females have more positive attitude on Negative Discrimination	Not significant	1st year students have more positive attitude on negative discrimination	NA	Not significant	Not significant	Not significant	NA	Not significant	Students who want to work have more positive attitude	Not significant	Organizing nursing education programs that encourage the development of professional values

51	2022	Okur et al.	Not significant	NA	1st year students have more positive attitude	NA	NA	Not significant	NA	NA	Students living with aged person have more positive attitude	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	Students should be prepared / trained to work in clinics. It is necessary to develop government policies and raise awareness on this issue
52	2022	Sonmez et al.	Females have more positive attitude	NA	NA	NA	Students living in rural areas have more positive attitude	NA	NA	Students whose parents have lower education have more positive attitude	Students living with aged person have more positive attitude	Students who want to work with aged people have more positive attitude	Students who want to live with parents have more positive attitude	Curricula should be supported from the first years of education, social activities such as community support projects should be organised to increase communication with healthy older people
53	2022	Demir-Cam et al.	Not significant	NA	Not significant	NA	Not significant	Students living in an extended family have more positive attitude	NA	NA	Students living with aged person have more positive attitude	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	Peer support score was found to be a low predictor of attitude score, so education for students and what they can do with older individuals events should be planned. To increase peer support, appropriate environments should be provided for students to work with each other

54	2022	Sönmez Sari and Yildirim Gürkan	Not significant	Not significant	Not significant	NA	Not significant	NA	NA	NA	Not significant	Students who want to work with aged people have more positive attitude	NA	Subjects related to ageing should be added to the education content
55	2022	Demir-Dikmen and Baltacı-Yıldız	Not significant	Not significant	Not significant	NA	Not significant	Students living in a nuclear family have more positive attitude on Positive Ageism	Not significant	NA	Not significant	NA	Students who want to live with parents have more positive attitude on Positive Discrimination	The activities to raise awareness about ageing should be carried out at all educational levels
56	2022	Aydın	Not significant	Weak significant negative correlation was observed in AAS scores and age	Not significant	NA	Students living in rural areas have more positive attitude on Restricting Life	Not significant	NA	Not significant	Not significant	NA	NA	Knowledge and skills should be included in nursing training programs
57	2022	Ayrancı et al.	Females have more positive attitude	NA	As the academic period increases, students' positive attitude scores decrease	NA	Not significant	Students living in an extended family have more positive attitude	Not significant	Not significant	Not significant	NA	NA	Geriatric education and rotationships should also be organized during undergraduate education, and more detailed studies are needed on the deficiencies and what can be done on this subject

NA: Not Available



## DISCUSSION

In this study, being conducted to reveal the university students' attitudes towards the aged people and the affecting factors, 57 studies with students studying in Turkey were scrutinized. In the studies examined, the relationship between the students' attitudes towards aging and demographic characteristics (age, gender), the variables related to their education (class, department), family variables (family type, income level, parents' education level, region of residence, living with an aged individual) and their opinions concerning the future (in terms of wanting to work and wanting to live with parents in the future) were evaluated.

Demographic structure is of great significance among the causes of ageism in society. Some studies indicate that the size of the population over 65 years old and the rate of increase in the old aged population are related to ageism (Ng and Lim-Soh, 2021). Furthermore, there exists another fact that the cultural structure of the society also impacts the attitude towards the aged people. In Turkish culture, respect for old age, listening to the words of the aged people and taking care of them are considered as traditional and irreversible expectations. On the other hand, the status and prestige of the aged people in society are changing as a result of the transformation from extended family to nuclear family, migration from rural to urban, women entering the working life, and changes in traditional culture and values (Ugurlu et al, 2019). Although the proportion of the aged population in Turkey is not a very high figure yet, projections indicate that the country (Turkey) is in a rapid aging process (TUIK, 2022). In the articles examined in this study, there are students living in a country with the same demographic characteristics and a similar cultural structure. In this context, it is significant to highlight how the ageism levels of young people in a society are influenced by individual's characteristics, assuming that the demographic structure and cultural variables remain constant.

In the majority of the studies examined, it was observed that the level of students' ageism is low. This result reveals that the manner of the new generation towards aged individuals in Turkey is generally positive. Numerous studies have been carried out to measure the ageism level of university students in different countries. In these studies, it is possible to observe negative (Smith et al, 2017), positive (López-Hernández et al, 2021) or neutral (Ha and Kim, 2021) results for aged individuals.

In some of the studies examined, it is observed that the students studying in the departments related to faculty of health sciences have higher scores in attitudes towards ageism in the dimension of "limiting the life of the elderly". Ha and Kim (2021) state that as the duration of education increases in nursing students, the level of ageism becomes more negative.2 The reason for this is that the students think that interacting with sick aged people makes them shape negative attitudes. On the other hand, in a study conducted with university students in Spain, ageism was not found in students studying healthcare. However, ageism is observed in other student groups (psychology, education, and professions with possible contact with older adults) examined in the study. The fact that healthcare students do not have a negative attitude towards the aged people is believed. It is supposed that that they are at the beginning of their education period and they have not contacted with aged individuals yet (Gutiérrez and Mayordomo, 2019). In another study, students who were in contact with older adults in a care institution or had no previous experience with older individuals were found to have more ageism attitude compared to others, although there was no statistically significant difference (López-Hernández et al, 2021). Accordingly, it is possible to mention that interaction with the aged people is a significant factor in ageism. However, there are some circumstances that attract the attention regarding the positive or negative results of the interaction. Ha and Kim (2021) found that the level of age discrimination decreases when the quality and frequency of contact increase.2 In this case, it is prominent to design the clinical practices for the students studying in the fields that are supposed to work with aged individuals in the future, particularly nursing, and to ensure that the interaction is positive.

Similarly, young people who spend more time and interact with older people have more positive attitudes towards the aged people (Cooney et al., 2021; Dobrowolska et al., 2017; Fukase et al., 2021). Ramamonjarivelo et al. (2021), in their study with university students, divided the students receiving the same course into two different groups. In one of these groups, students were asked to spend time with seniors staying at Senior Living Facilities and report their experiences. The other group was requested to submit a written assignment concerning aging without interacting with the aged people. As a result of the study, the ageism level of the students interacting with the aged people was found to be significantly lower compared to the other group.

Hutchison et al. (2010) point out that frequent and positive contact between generations reduces the anticipations of negative outcomes in interaction with older people. Besides, it was found that frequent and positive contact was associated with a greater willingness to have future contact with older people. On the other hand, it has been revealed that young people are less willing to come into contact with the aged people in the future on the condition that the negative outcome anticipations and intergenerational anxiety in interacting with the aged people are high. As a result, the notion that constant contact and closeness between young and older individuals can reduce negative emotions and make it possible for more harmonious intergroup relations is supported (Hutchison et al, 2010). In the studies reviewed, lower ageism is observed in those living in extended families and those who have experience of living with an aged individual. Similarly, Alquwez et al. (2018) concluded that nursing students with extended family type expressed more positive attitudes towards aging compared to the students from nuclear families. Furthermore, they state that nursing students who have more contact with an aging population have positive perceptions and attitudes towards aged care and are eager to work with this population (Alquwez et al, 2018). The results obtained from this study also indicate that positive attitudes towards aging are higher in those who want to work with aged individuals in the future.

Age discrimination among young people is believed to be due to lack of knowledge, lack of communication with older adults, aging anxiety, and fear of death (Fukase et al., 2021). "Anxiety about aging", which is summarized as concerns regarding the losses and changes that naturally originate with aging, is presented as one of the predictors of ageism. There is a positive relationship between anxiety regarding aging and ageism (Donizzetti, 2019; Ha and Kim, 2021), and prejudice and negative images towards the aging increase negative attitudes towards the aged people (Kim et al., 2021b).

On the other hand, there are studies indicating that the ageism level of students who take courses on aging is lower than compared to those who do not take the same course (Cooney et al., 2021; Dobrowolska et al., 2017; Donizzetti, 2019). When the studies examined in general are considered, the more time students spend in education, the lower ageism is observed. On the other hand, in many studies examining the difference between the groups based on the age of the students, the result was found statistically insignificant. Ageism scores were different from the others merely in four studies (in two studies, older subjects, and in the other two studies, younger subjects). This circumstance suggests that students have knowledge about aging during their education or may have participated in the activities that lead to a positive attitude. In conclusion, based on the data in this study, it can be mentioned that the relationship between the attitude towards ageism and age remains unclear.

36% of the studies examined reveal that ageism is lower in female students compared to males. Similarly, lower ageism was observed in female students in previous studies (Smith et al, 2017; López-Hernández et al, 2021). It is thought that the traditional role of women in the care of aged people in Turkey may be effective in this.



The most expressed recommendation in the studies was to add courses on aging in the education curriculum planned developed for the students. Besides, it has been recommended to perform activities with the aged people, to consider performing social responsibility projects, to provide trainings to increase the students' empathy skills, to increase the interaction of the students studying in the the faculty of health sciences with the aged individuals in clinical practices. Moreover, in four studies, it was stated that policies on aging are supposed to be established.

## CONCLUSION

Some studies indicate that university students in Turkey generally have low ageism. However, it is possible to mention that ageism is influenced by the individual characteristics of students. The ageism level of female students is lower compared to that of males. The attitudes of students living with an aged person, having a large family structure and living in the countryside, towards old age are more positive. Furthermore, with regard to the results obtained from the studies, it can be stated that age is not considered as a determining factor. Students with a low level of ageism have a more positive insight concerning working with older people in the future. Awareness-raising activities should be carried out to increase the positive attitude of young people towards aged individuals. To provide courses or seminars on aging to young people throughout their education would be beneficial. In this context, internship programs and projects can be tools to increase positive interaction between young and aged individuals.

**Limitations:** This systematic review has included the studies in either English or Turkish. All the studies were developed in Turkey.

**Funding:** The authors declare no conflict of interest, and the research received no external funding.

**Ethical issues:** As the research did not involve interventions over human beings, an Ethics Committee approval was not required.

**Author Contributions:** Conceptualization, OG, OO, SJS; Data curation, OG, OO; Investigation, OG, OO; Methodology, OG, OO; Writing–original draft, OG, OO, SJS; Writing–review and editing, OG, OO, SJS.

**Statements and Declarations:** The authors of this manuscript acknowledge no conflict of interest.

## REFERENCES

- Acikgoz, A., Tuna, H., Yildirim, M., and Acar, S. (2020). Physiotherapy students' attitudes toward ageism and related factors. *Turkish Journal of Geriatrics*, 23(2), 260-269. <https://doi.org/10.31086/tjgeri.2020.161>
- Akpınar Soylemez, B., Kucukguclu, O., Tekin, D., Balci Ergin, S., and Yaman, A. (2018). Examining nursing students' attitudes towards the elderly and factors affecting attitudes towards the elderly. *DEUHFED*, 11(2), 173-179. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/deuhfed/issue/46783/586652>
- Akyil, R. C., Kahraman, A., Taskiran, N., Akyil, M. S., Oncu, S., and Turk, G. (2020). Healthcare students' levels of compassion and attitudes towards older people: a cross-sectional descriptive study. *International Journal of Caring Sciences*, 13(3), 2201-2208.
- Aliumuerova, Z., Simsek Sekreter, O., and Simsek, H. (2021). Attitude of 6th grade students of faculty of medicine regarding ageism and related factors. *JDEU Med*, 35(3), 363-375. Doi: 10.5505/deutfd.2021.60465
- Alquwez, N., Cruz, J. P., Almazan, J. U., Alamri, M. S., and Mesde, J. J. (2018). The Arabic version of the Kogan Attitudes toward Older People Scale among Saudi nursing students: A psychometric analysis. *Annals of Saudi Medicine*, 38(6), 399-407. <https://doi.org/10.5144/0256-4947.2018.399>

- Altun, A., and Demirel, B. (2020). Attitudes of university students on elderly discrimination: The case of Keskin Vocational School. *MANAS Journal of Social Studies*, 9(1), 423-434. <https://doi.org/10.33206/mjss.679054>
- Arisoy, A., and Onal, O. (2021). Determination of vocational school students' attitudes towards senility and aging. *Journal of Applied Sciences of Mehmet Akif Ersoy University*, 5(2), 229-245. Doi: 10.31200/makuubd.919978
- Ates, S., Ardic, E., Yilmaz, I., Seller, K., Erdogan, C., and Kuldal, C. Y. (2018). Determination of health science faculty students' attitudes towards elderly individuals and the influential factors. *International Journal of Psychiatry And Psychological Researches*, 12: 51-62. Doi: 10.17360/UHPPD.2018.2.4
- Ayalon, L., and Tesch-Römer, C. (2018). *Contemporary Perspectives on Ageism*. Springer Nature, E Book ISBN: 978-3-319-73820-8
- Aydın, A. (2022). Attitudes toward ageism among nursing students studying a university. *SBedergi*, 6(10), 1-16. Doi:10.29228/sbe.55730
- Ayguler, E., and Buz, S. (2022). Examination of university students' attitudes towards older people: The case of social work education, *Educational Gerontology*, 48(6), 237-249. Doi:10.1080/03601277.2022.2031576
- Ayrancı, A., Karaoglu, N., and Kizmaz, M. (2022). Investigation of the effect of the use of cinema in medical education on the attitudes of medical students towards the elderly: An interventional study. *Turkish Journal of Geriatrics*, 25(1), 148-160. Doi:10.31086/tjgeri.2022.272
- Bahadır-Yılmaz, E. (2018). The relationship between nursing students' professional values and their attitudes towards the elderly people: A cross-sectional study. *Nurse Education Today*, 70, 8-12. Doi: 10.1016/j.nedt.2018.08.007
- Bahcecioglu Turan, G., Ozer, Z., Usta, S., and Ahmed, A. A. (2021). Investigation of university students' emphatic tendency and attitude towards age discrimination. *Kocaeli Med J*, 10(3), 359-366. Doi: 10.5505/ktd.2021.79745
- Bakan, A. B., Karadag Arli, S., and Varol, E. (2018). Identification of nursing students' attitudes toward older people. *Contemporary Nurse*, 54(3), 284-292. Doi:10.1080/10376178.2018.1501276
- Baser, G., and Cingil, D. (2019). Evaluation of university students' attitudes toward the elderly. *Health and Society (Sağlık ve Toplum) Journal*, 29(2), 79-85. Retrieved from <https://ssyv.org.tr/wp-content/uploads/2019/09/10-%C3%9Cniversite-%C3%96%C4%9Frencilerin-Ya%C5%9F1%C4%B1lara-Kar%C5%9F%C4%B1-Tutumlar%C4%B1n-De%C4%9Ferlendirilmesi.pdf>
- Birinci, E. (2021). Evaluation of the attitudes of social worker candidates regarding elderly discrimination. *Journal of Inonu University Health Services Vocational School*, 9(2), 566-577. Doi: 10.33715/inonusaglik.839540
- Bozdoğan-Yesilot, S., Yesil Demirci, P., and Oztunc, G. (2020). Determination of nursing students' attitudes towards elderly discrimination and affecting factors. *Journal of Duzce University Health Sciences Institute*, 10(1), 87-93. Doi: <https://dx.doi.org/10.33631/duzcesbed.537976>
- Burnes, D., Sheppard, C., Henderson, Jr. C. R., Wassel, M., Cope, R., Barber, C., and Pillemer, K. (2019). Interventions to reduce ageism against older adults: A systematic review and meta-analysis. *American Journal of Public Health*, 109(8), e1-e9. Doi:10.2105/AJPH.2019.305123
- Can, R., Isik, M. T., Erenoglu, R., Tambag, H., and Halidi, G. (2019). Determination of attitudes of vocational school of health services elderly care department students towards elderly. *Turkish Journal of Bioethics*, 6(1), 13-25. Doi: 10.5505/tjob.2019.30306
- Can, R., Tambag, H., Hüzmetli Dogru, E., and Duman, F. (2020). Attitudes of students towards ageism: An example of university. *Health Sciences Journal of Adiyaman University*, 6(1), 68-76. Doi:10.30569.adiyamansaglik.669761

- Cinar, D., Karadakovan, A., and Karaca Sivrikaya, S. (2018). Investigation of the attitudes of university students to discrimination of the elderly. *North Clin Istanb*, 5(1), 25-30 Doi:10.14744/nci.2017.10437
- Cooney, C., Minahan, J., and Siedlecki, K. L. (2021). Do feelings and knowledge about aging predict ageism? *J Appl Gerontol*, 40(1), 28-37. Doi: 10.1177/0733464819897526. Epub 2020 Jan 10. PMID: 31920128.
- Celebi, E., and Uncu, F. (2021). Nursing students' attitudes towards the elderly people and affecting factors. *Journal of History School*, 51,1296-1308. Doi: 10.29228/joh.49233
- Dahlke, S., and Hunter, K. F. (2022). Harnessing nursing to diminish ageism. *Int J Older People Nurs*, 17(2), e12417. Doi: 10.1111/opn.12417. Epub 2021 Aug 22. PMID: 34420260.
- de la Fuente-Núñez, V., Cohn-Schwartz, E., Roy, S., and Ayalon, L. (2021). Scoping review on ageism against younger populations. *Int J Environ Res Public Health*, 18(8), 3988. Doi: 10.3390/ijerph18083988. PMID: 33920114; PMCID: PMC8069403.
- Demir, A. (2020). Sociology students' attitudes towards ageism in the COVID-19 pandemic process. *Social Sciences: Theory and Practice*, 4(2), 12-25. Doi: 10.48066/kusob.825551
- Demir Dikmen, R., and Baltacı Yildiz, E. A. (2022). Attitudes of aged care technician students towards age discrimination. *J Soc Anal Health*, 2(2), 101-108. Doi:10.5281/zenodo.6769543
- Demir, S., Erkal, E., and Demirkiran, B. (2022). Does peer support affect attitude towards ageism in students studying in elderly care program? *The Medical Journal of Mustafa Kemal University*, 13(46), 203-210. Doi:10.17944/mkutfd.1020621
- Dobrowolska, B., Jędrzejkiewicz, B., Pilewska-Kozak, A., Zarzycka, D., Slusarska, B., Deluga, A., Kosciolek, A., and Palese, A. (2019). Age discrimination in healthcare institutions perceived by seniors and students. *Nursing Ethics*, 26(2), 443-459. Doi:10.1177/0969733017718392 Epub 2017 Jul 26. PMID: 28745574.
- Donizzetti, A. R. (2019). Ageism in an aging society: The role of knowledge, anxiety about aging, and stereotypes in young people and adults. *Int J Environ Res Public Health*, 16(8), 1329. Doi: 10.3390/ijerph16081329. PMID: 31013873; PMCID: PMC6517915.
- Erdogan, G. Y. (2020). Determination of the attitudes of students studying in the field of health services towards the elderly. *Journal of Inonu University Health Services Vocational School*, 8(2), 208-218 Doi: 10.33715/inonusaglik.715353
- Fukase, Y., Kamide, N., Murayama, N., Kawamura, A., Ichikura, K., Shiba, Y., Tayaga, H. (2021). The influence of ageism on stereotypical attitudes among allied health students in Japan: A group comparison design. *BMC Med Educ*, 21:27. Doi:10.1186/s12909-020-02439-0
- Guduk, O., and Ankara, H. G. (2022). Factors affecting long-term care preferences in Turkey. *Ann Geriatr Med Res*. 2022;26(4):330-339. Doi: 10.4235/agmr.22.0088. Epub 2022 Nov 18. PMID: 36397295; PMCID: PMC9830061.
- Gungor, S., Borazan, N. G. (2021). The attitudes of elderly care and paramedic students toward ageism. *Elderly Issues Research Journal (EIRJ)*, 14(1), 19-26. Doi: 10.46414/yasad.821579
- Gutiérrez, M., and Mayordomo, T. (2019). Age discrimination: A comparative study among university students. *Acta Colombiana de Psicología*, 22(2), 53-69.
- Gumus, R. (2021). Healthcare school students' willingness to work with the elderly: influence of ageism. *Dicle University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 11(22), 634-652.
- Ha, J., and Kim, J. (2021). Ageism and the factors affecting ageism among Korean nursing students: A cross-sectional study. *Int J Environ Res Public Health*, 18(4), 1798. Doi:10.3390/ijerph18041798. PMID: 33673236; PMCID: PMC7918635.
- Heckemann, B., Schüttengruber, G., Wolf, A., Großschädl, F., Holmberg, C. (2022). Attitudes towards oldest-old adults (age  $\geq 80$  years): A survey and international comparison between Swedish and Austrian nursing students. *Scand J Caring Sci*. 2022;36(4):1083-1093. Doi: 10.1111/scs.13005. Epub 2021 Jun 1. PMID: 34075609.

- Hutchison, P., Fox, E., Laas, A. M., Matharu, J. and Urzi, S. (2010). Anxiety, outcome expectancies, and young people's willingness to engage in contact with the elderly. *Educational Gerontology*, 36(10-11), 1008-1021. <https://doi.org/10.1080/03601271003723586>
- Kabakoglu, H., and Mansuroglu, S. (2021). Relationship between attitudes toward elderly and preparedness for caregiving in health students during COVID-19 pandemic in Turkey. *International Social Sciences Studies Journal*, 7(86), 3268-3277.
- Kalinkara, V., Gunay, G., Aydiner Boylu, A., Sahin, H., Arpacı, F., Ay, F., Ozgun Basibuyuk, G., Kalayci, I., Kilic, C., Salman, M., and Artan, T. (2019). Determination of attitudes of university students studying in different fields towards elderly discrimination. *Elderly Issues Research Journal (EIRJ)*, 12(2), 73-83. Doi: 10.14744/nci.2017.10437
- Kaplan, B., Ortabag, T., Guler, S., Dirgar, E., Avci, S., and Barlık, M. (2021). Attitudes of first-and fourth-year nursing department students at a foundation university regarding elder discrimination. *Zeugma Health Res*, 3(1), 33-38. Retrieved from <https://sbf.hku.edu.tr/wp-content/uploads/2021/07/ZEUGMA-HEALTH-RES.-31-1.pdf>
- Kaplan-Serin, E., and Tuluçe, D. (2020). Determining nursing students' attitudes and empathic tendencies regarding aged discrimination. *Perspectives in Psychiatric Care*, 57(1), 380-389. Doi: 10.1111/ppc.12652
- Karabekiroglu, B., Kus, C., and Gumustakim, R. S. (2021). Determination of attitudes of kahramanmaraş sutcu imam university faculty of medicine students on aged discrimination. *The Medical Journal of Mustafa Kemal University*, 12(44), 177-185. Doi: 10.17944/mkutfd.929207
- Kavuran, E., and Caner, E. (2021). Determine attitudes of students in elderly care program towards the elderly and affecting factors. *Turkish Journal of Science and Health*, 2(2), 89-97. Doi:10.51972/tfsd.860588
- Kim, J., Song, A., Chung, S., Kwak, K. B., and Lee, Y. (2020a). The comparative macro-level agism index: an international comparison. *Journal of Aging and Social Policy*, 33(6), 571-584 Doi: 10.1080/08959420.2020.1750540
- Kim, J. H., Kim, M., Hosoe, Y., and Ju, K. (2020b). Images of older adults among university students: a comparison between Japan and Korea. *J Cross Cult Gerontol*, 35(3), 273-290. Doi: 10.1007/s10823-020-09402-y. PMID: 32621107.
- Koc, A., Inkaya, B. V., and Bilgehan, T. (2021). Evaluation of the relation between age discrimination and intercultural sensitivities of university students in healthcare fields. *Ageing Int*, 46:129-141. Doi:10.1007/s12126-020-09374-x
- Koc, M., Kissal, A., Cıtil, R., and Onder, Y. (2020). Attitudes of nursing and medical school students towards ageism. *Medicine Science*, 9(4), 848-55 Doi: 10.5455/medscience.2020.05.072
- Koca, S., Metin Akten, I., and Kilic, B. (2020). Health school students' views on aging and their attitudes towards aging. *Journal of Anatolia Nursing and Health Sciences*, 23(2), 177-187. Doi: 10.17049/ataunihem.455768
- Kocak, O., Aydin, S., Tomac, N., and Younis, M. Z. (2021). College students' attitudes toward the elderly: an exploratory study in Turkey. *Ageing International*, 46:383-394. Doi:10.1007/s12126-020-09393-8
- Kose Tosunoz, I. (2022). The relationship between ageism and professional values: the case of nursing students. *Health Academy Kastamonu*, 7(3), 426-440. Doi:1010.25279/sak.732939
- Koseoglu, M., and Bayindir, F. (2021). Attitudes toward the older adults among the senior dentistry students at the University of Atatürk dentist in Turkey. *Yeditepe J Dent*, 17(3), 196-201. Doi: 10.5505/yeditepe.2021.79836
- Kose-Tosunoz, I., and Gungor, S. (2021). Ageism: an example of nursing and elderly care students. *Journal of Inonu University Health Services Vocational School*, 9(1), 176-190. Doi: 10.33715/inonusaglik.813815
- Kurtkapan, H. (2019). Attitudes of young people towards elderly discrimination: The case of Nevşehir. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli University Journal of ISS*, 9(1), 220-237.

- López-Hernández, L., Martínez-Arnau, F. M., Castellano-Rioja, E., Botella-Navas, M., and Pérez-Ros, P. (2021). Factors affecting attitudes towards older people in undergraduate nursing students. *Healthcare*, 9:1231. Doi:10.3390/healthcare9091231
- Luo, B., Zhou, K., Jin, E. J., Newman, A., and Liang, J. (2013). Ageism among college students: a comparative study between U.S. and China. *J Cross Cult Gerontol*, 28(1), 49-63. Doi: 10.1007/s10823-013-9186-5. PMID: 23397227
- Lyons, A., Alba, B., Heywood, W., Fileborn, B., Minichiello, V., Barrett, C., Hinchliff, S, Malta, S., and Dow, B. (2018). Experiences of ageism and the mental health of older adults. *Aging Ment Health*, 22(11), 1456-1464. Doi: 10.1080/13607863.2017.1364347. Epub 2017 Aug 10. PMID: 28795587.
- Modesti, P. A., Reboldi, G., Cappuccio, F. P., Agyemang, C., Remuzzi, G., Rapi, S., et al. (2016). Panethnic differences in blood pressure in Europe: A systematic review and meta-analysis. *PLoS ONE*, 11(1), e0147601. Doi:10.1371/journal.pone.0147601
- Ng, R., and Lim-Soh, J. W. (2021). Ageism linked to culture, not demographics: Evidence from an 8-billion-word corpus across 20 countries. *The Journals of Gerontology: Series B*, 76(9), 1791-1798. Doi: 10.1093/geronb/gbaa181
- Officer, A., Thiyagarajan, J. A., Schneiders, M. L., Nash, P., and de la Fuente-Núñez, V. (2020). Ageism, healthy life expectancy and population ageing: how are they related? *Int J Environ Res Public Health*, 17(9), 3159. Doi: 10.3390/ijerph17093159. PMID: 32370093; PMCID: PMC7246680.
- Okur, E., Akbal, Y., Yagci Senturk, A., Dastan, B., and Kuralay, C. (2022). The willingness of elderly care program students to care for older adults and the associated factors: multi-centered research. *Educational Gerontology*, 1-12 Doi:10.1080/03601277.2022.2111894
- Oral, B., Ener, D., Gunay, O., and Çetinkaya, F. (2021). Attitudes of medical faculty students toward ageism: a cross-sectional study from Kayseri. *Erciyes Med J*, 43(4), 343-9. Doi:10.14744/etd.2020.00878
- Ozaturker, S. (2019). Erzincan Binali Yıldırım University social work students' views of elderly. *Elderly Issues Research Journal (EIRJ)*, 12(2), 107-112. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/907871>
- Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., Boutron, I., Hoffmann, T. C., Mulrow, C. D., Shamseer, L., Tetzlaff, J. M., Akl, E. A., Brennan, S. E., Chou, R., Glanville, J., Grimshaw, J. M., Hróbjartsson, A., Lalu, M. M., Li, T., Loder, E. W., Mayo-Wilson, E., McDonald, S., McGuinness, L. A., Stewart, L. A., Thomas, J., Tricco, A. C., Welch, V. A., Whiting, P., and Moher, D. (2021). The PRISMA 2020 statement: an updated guideline for reporting systematic reviews. *BMJ*, 372, 71. Doi: 10.1136/bmj.n71. PMID: 33782057; PMCID: PMC8005924.
- Pekesen, M., Akdeniz, S., and Sinan, A. (2021). Determining the attitudes of university students about elder discrimination. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, 18, 82-103. Doi: 10.46218/tshd.961336
- Ramamonjivarivelo, Z., Renick, O., and Osborne, R. (2021). Intergenerational service learning: a way to increase cultural competency and decrease ageism. *The Journal of Health Administration Education*, 38(3), 785-808.
- Salman, M., Gulcek, E., Aylaz, R., and Polat, F. (2018). Evaluation of the attitudes of nursing students towards elderly people. *Elderly Issues Research Journal (EIRJ)*, 11(2), 1-7. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/yasad/issue/41789/296733>
- Sari, D., Baysal, E., Taskiran, N., Acar, E., and Cevik Akyil, R. (2019). Attitudes of nursing students towards elderly people and empathic approach skills. *Suleyman Demirel University The Journal of Health Science*, 10(2), 80-87. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/737187>
- Seven, A., and Dulger, H. (2020). Attitudes of health care services students towards ageism and affecting factors. *Pearson Journal of Social Sciences and Humanities*, 5(7), 363-371.

- Smith, M. L., Bergeron, C. D., Cowart, C., Ahn, S., Towne, Jr., S. D., Ory, M. G, ... and Chaney J. D. (2017). Factors associated with ageist attitudes among college students. *Geriatrics and Gerontology International*, 17(10), 1698-1706. Doi: 10.1111/ggi.12894. Epub 2016 Aug 31.
- Sonmez, Y., Akdemir, M., Varkal Toprak, E., and Aktekin, M. R. (2022). Attitudes on ageism among first- and sixth-year medical students and related factors. *Turkish Journal of Geriatrics*, 25(1), 106-119. Doi: 10.31086/tjgeri.2022.268
- Sonmez Sari, E., and Yıldırım Gurkan, D. (2022). Determining the attitudes of elderly care program students about ageism. *YOBU Faculty of Health Sciences Journal*, 3(2), 97-105. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2283893>
- Tayaz, E., and Koc, A. (2022). Attitudes of nursing students towards ageism and related factors. *Journal of Ege University Nursing Faculty (JEUNF)*. 38(2), 86-94 Doi:10.53490/egehemsire.950970
- Toygar, I., and Kardakovan, A. (2020). Factors affecting the attitudes of nursing students towards ageism. *Nursing Practice Today*, 7(1), 38-44. Doi:<https://doi.org/10.18502/npt.v7i1.2298>
- Turkish Statistical Institute. Elderly statistics [Internet]. Ankara, Turkey: Turkish Statistical Institute; 2022. Retrieved from <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yaslilar-2021-45636>. Accessed 15 January 2023.
- Ugurlu, Z., Kav, S., Karahan, A., Akgun Catak, E. (2019). Correlates of ageism among health care professionals working with older adults. *Journal of Transcultural Nursing*, 30(3), 303-312. Doi:10.1177/1043659618810128
- Uzuntarla, Y., and Ceyhan, S. (2020). Ageism and altruism among students in the department of health technician training, Turkey. *J Clin Med Kaz*, (58), 67-72. Doi: 10.23950/1812-2892-JCMK-00799
- Wilson, D. M., Errasti-Ibarrondo, B., and Low, G. (2019). Where are we now in relation to determining the prevalence of ageism in this era of escalating population ageing? *Ageing Research Reviews*, 51:78-84. Doi:10.1016/j.arr.2019.03.001
- WHO. *Global report on ageism*. World Health Organization 2021. Retrieved from <https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2021/03/9789240016866-eng.pdf>. ISBN 978-92-4-001686-6 (electronic version) ISBN 978-92-4-001687-3 (print version). Accessed 02 February 2023.
- Yardimci Gurel, T. (2019). Attitudes of nursing students towards ageism and related factors. *Turkiye Klinikleri J Nurs Sci*, 11(4), 381-9. Doi: 10.5336/nurses.2019-65924
- Yelboga, N. (2020). The perception of university students in elderly: Borçka Acarlar MYO sample. *The Journal of International Social Research*, 13(70), 1084-1097. Doi: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2020.4160>
- Yenal, S., and Yenal, K. (2019). Perceptions of healthcare services students on older peoples and ageing. *Eur J Geriatr Gerontol*, 1(2), 46-50. DOI: 10.4274/ejgg.galenos.2019.42
- Yonder Ertem, M., and Yildirim, J. G. (2020). Undergraduate students' attitudes towards ageism and influencing factors of ageism. *Elderly Issues Research Journal (EIRJ)*, 13(2), 98-106. Doi:10.46414/yasad.803533
- Zubaroglu Yanardag, M., Say Sahin, D., and Yanardag, U. (2018). Examination of ageist attitudes in terms of some variables among social work students. *Turkish Journal of Applied Social Work*, 1(1), 21-31. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/trjasw/issue/41299/454088>



## Yeşil Pazarlamanın Kavramsallaştırılması ve Öne Çıkan Temalar Üzerine VOSviewer İle Bir Araştırma

**Barış ARMUTCU**  
Dr. Öğr. Üyesi., Iğdır Üniversitesi, İşletme Bölümü  
b.armutcu2765@gmail.com  
https://orcid.org/0000-0002-4865-026X

Makale Başvuru Tarihi : 13.08.2023  
Makale Kabul Tarihi : 07.10.2023  
Makale Yayın Tarihi : 10.10.2023  
Makale Türü : Araştırma Makalesi  
DOI: 10.5281/zenodo.10004577

### Özet

#### **Anahtar Kelimeler:**

Yeşil Pazarlama,  
Tüketici Davranışı,  
Pazarlama,  
Bibliyometrik  
Analiz, VOSviewer,  
Türkiye

*Bu makale, yeşil pazarlama alanındaki literatürü incelemek ve analiz etmek amacıyla bibliyometrik yöntemleri kullanmaktadır. Yeşil pazarlama ile ilgili konular giderek daha fazla önem kazanırken, bu alanın mevcut durumunu, eğilimlerini ve dinamiklerini anlamak büyük önem taşımaktadır. Makale, VOSviewer2 programını kullanarak elde edilen verileri görselleştirme, analiz etme ve anlam çıkarma amacıyla kullanmaktadır. Makale, farklı bibliyometrik analiz yöntemleri kullanarak çeşitli önemli sonuçlara ulaşmıştır. Bu sonuçlar arasında en fazla atıf alan yazarlar, en çok bağlantılı ülkeler, kurumlar ve anahtar kelimeler belirlenmiştir. Ayrıca, yeşil pazarlama konusundaki yayınların zaman içindeki gelişimi, hangi konuların daha fazla vurgulandığı ve hangi yazarların en çok etki yarattığı gibi konular da analiz edilmiştir. Makale, yeşil pazarlama alanındaki mevcut durumu anlamak, gelecekteki çalışma yönlerini belirlemek ve sürdürülebilirlik çabalarını desteklemek için bibliyometrik analizin güçlü bir araç olduğunu vurgulamaktadır. Bu tür analizler, araştırmacılara, karar vericilere ve iş dünyasına farklı açılardan içgörüler sunarak, daha bilinçli ve etkili adımlar atma fırsatı sağlamaktadır. Yapılan analizler sonucunda en yüksek bağlantıya sahip yazarlar arasında 11 isim tespit edilmiş ve toplamda 41 bağlantı görülmüştür. Bu yazarlar arasında en çok atıf alan yazarlar, yani Daniel Kammerer ve Cathy Hartman en fazla bağlantıya sahip olanlar arasında yer almamıştır. Toplam bağlantı gücü açısından ise Rosa Maria Dangelico, Daniele Vocalelli ve M.S. Balaji ilk üçte yer almaktadır. En fazla atıf alan ülkeler sırasıyla China, ABD ve Taiwan olarak öne çıkmıştır. Yeşil pazarlama ile ilgili yayınlarda en sık kullanılan anahtar kelimeler incelendiğinde, yeşil pazarlama, sürdürülebilirlik, sürdürülebilir gelişme, yeşil ürün ve tüketici davranışı en sık öne çıkan ifadelerdir.*

### **A Study on Conceptualization of Green Marketing and Prominent Themes With VOSviewer**

### **Abstract**

#### **Keywords:**

Green Marketing,  
Consumer Behavior,  
Marketing,  
Bibliometric  
Analysis,  
VOSviewer, Turkey

*This article uses bibliometric methods to examine and analyze the literature in the field of green marketing. As issues related to green marketing are gaining more and more importance, understanding the current status, trends and dynamics of this field is of paramount importance. The article uses the data obtained using the VOSviewer2 program to visualize, analyze and make sense of it. The article reached several important conclusions using different bibliometric analysis methods. Among these results, the most cited authors, the most linked countries, institutions and keywords were determined. In addition, the evolution of publications on green marketing over time, which topics are emphasized more and which authors have had the most impact are also analyzed. The article highlights that bibliometric analysis is a powerful tool to understand the current situation in green marketing, identify future work directions, and support sustainability efforts. Such analyzes provide insights from different perspectives to researchers, decision makers and the business world, providing the opportunity to take more informed and effective steps. As a result of the analysis, 11 names were identified among the authors with the highest connection, and a total of 41 connections were seen. Among these authors, the most cited authors, namely Daniel Kammerer and Cathy Hartman, were not among those with the most links. In terms of total connection strength, Rosa Maria Dangelico, Daniele Vocalelli and M.S. Balaji is in the top three. The most cited countries were China, USA and Taiwan, respectively. When the most frequently used keywords in the publications related to green marketing are examined, green marketing, sustainability, sustainable development, green product and consumer behavior are the most prominent expressions.*

## GİRİŞ

Çevresel endişelerin ve sürdürülebilirlik hedeflerinin gün geçtikçe arttığı bir dönemde, iş dünyası için yeşil pazarlama giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Yeşil pazarlama, sadece çevre dostu ürünlerin satışını artırmakla kalmaz, aynı zamanda tüketici bilincini artırma ve sürdürülebilir iş uygulamalarını teşvik etme potansiyeli taşır. Yeşil pazarlama kavramı, sadece bir iş stratejisi olarak değil, aynı zamanda çevresel sorunların ve kaynakların etkili bir şekilde yönetilmesinin bir parçası olarak da ele alınmaktadır.

Yeşil pazarlama, çevresel sürdürülebilirliği ve tüketici sağlığını gözeterek ürünlerin üretiminden dağıtımına kadar olan tüm süreçlerde çevre dostu uygulamaları benimseyen bir pazarlama yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, hem işletmelerin hem de tüketicilerin çevresel sorumluluklarını ve etik değerleri vurgular. Yeşil pazarlama, geleneksel pazarlama stratejilerinin ötesine geçerek çevresel etkileri minimize ederek, doğal kaynakları koruyarak ve tüketici bilincini artırarak sürdürülebilir bir gelecek oluşturmayı amaçlar.

Yeşil pazarlama, ürünlerin ve hizmetlerin çevreye olan etkilerini azaltmayı hedefler. Bu yaklaşım, doğal kaynakların korunması, enerji verimliliği, atık yönetimi ve karbon ayak izinin azaltılması gibi konulara odaklanarak çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasına katkıda bulunur. Aynı zamanda yeşil pazarlama tüketiciler, çevre ve sağlık konularına artan bir duyarlılık göstermektedir. Yeşil pazarlama, tüketicilerin ürün ve hizmetlerin çevresel etkileri hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlar. Bu da tüketicilerin daha bilinçli tercihler yapmalarını teşvik eder. Yeşil pazarlama, işletmeleri çevre dostu ürün ve hizmetler geliştirmeye yönlendirir. Bu durum, işletmelere rekabet avantajı kazandırabilir. Yeşil ürünler ve yenilikçi çözümler, tüketici taleplerini karşılamada ve yeni pazar segmentlerine ulaşmada işletmelere fırsat sunar. Bununla birlikte yeşil pazarlama, işletmelerin toplumsal sorumluluklarını göstermelerine yardımcı olabilir. Çevre dostu uygulamalar, işletmelerin olumlu bir imaj oluşturmaya ve müşteri sadakati kazanmasına katkıda bulunabilir. Birçok ülkede çevresel düzenlemeler giderek artmaktadır. Yeşil pazarlama, işletmeleri bu düzenlemelere uyum sağlamaya teşvik ederken, aynı zamanda potansiyel yaptırımlardan kaçınmalarına da yardımcı olabilir. Ayrıca yeşil pazarlama, uzun vadeli bir perspektife sahiptir. Çevre dostu uygulamalar, doğal kaynakların tükenmesini yavaşlatmak ve gelecek nesiller için sürdürülebilir bir dünya oluşturmak açısından büyük önem taşır.

Bu makale, yeşil pazarlama alanında yapılan araştırmaların bibliyometrik bir analizini sunmayı amaçlamaktadır. Bibliyometri, büyük veri setlerini kullanarak bilimsel yayınların analizini yapma yöntemi olarak bilinir ve akademik alandaki belirli konuların gelişimini ve eğilimlerini anlamamıza yardımcı olur. Bu çalışma, yeşil pazarlama alanındaki önemli yayınları ve bu alandaki önde gelen araştırmacıları belirlemek, hangi konuların daha fazla vurgulandığını anlamak ve gelecekteki araştırmalara yol göstermek için yapılmıştır.

Makalenin ilerleyen bölümlerinde, yeşil pazarlama kavramının önemi üzerine odaklanarak, yeşil pazarlama ve tüketici ilişkisi ele alınmıştır. Ardından, bibliyometrik analizin yöntemsel çerçevesi açıklanmıştır. Bu çalışmanın, yeşil pazarlama konusundaki literatüre yeni bir bakış açısı sunması ve sürdürülebilirlik odaklı iş uygulamalarının geleceğini şekillendirmeye katkı sağlaması umulmaktadır.

## YEŞİL PAZARLAMA

Yeşil pazarlama, çevre dostu ürünlerin ve hizmetlerin pazarlanmasını içermektedir. Bu tür pazarlama stratejisi, tüketicilerin doğal kaynakların daha verimli kullanımını teşvik etmeye, çevresel etkilerini azaltmaya ve çevre dostu seçenekler sunmaya odaklanmaktadır. Yeşil pazarlama, şirketlerin hem çevresel sorumluluklarını yerine getirmeye çalışırken aynı zamanda kar elde etmeye çalıştığı bir denge sağlamayı amaçlamaktadır (Hussein ve Cankül, 2010:51).



Yeşil pazarlama, hem işletmelerin hem de tüketicilerin çevresel etkilerini anlamaları ve azaltmaları gerektiği anlamına gelir. Yeşil pazarlama, mal ve hizmetlerin dünya üzerindeki etkisini azaltmaya odaklanmaktadır. Bu, ürünlerin daha uzun süre kullanışlı olmasını, geri dönüştürülebilir malzemelerin kullanılmasını ve tasarımların enerji verimli olmasını içerebilir. İşletmeler, çevre dostu özelliklerini ve sürdürülebilirlik çabalarını müşterilerine açık ve net bir şekilde tanıtmalıdır. Bununla birlikte, bu iletişimde yeşil yıkama olarak bilinen aldatıcı stratejilerden kaçınılmalıdır (Dangelico ve Vocalelli, 2017:1264). Yeşil pazarlama, çevre dostu mal ve hizmetlerin filmler, diziler ve diğer medya platformlarında doğal bir şekilde tanıtılması yoluyla müşterilerin çevre bilincini artırabilmektedir. Yeşil ürünlerin satın alınmasını teşvik etmek için farklı teşvikler ve fiyatlandırma yaklaşımları kullanılabilir. Örneğin, çevre dostu ürünlere vergi indirimleri veya özel indirimler uygulanabilir. Yeşil pazarlama, malların taşınması ve depolanması sürecindeki çevresel etkiyi azaltmayı içermektedir. Taşıma yöntemlerini optimize etmek veya geri dönüştürülebilir ambalajlar kullanmak bu kapsamda değerlendirilebilir. Yeşil pazarlama, işletmelerin çevresel etkilerini azaltmalarına ve müşterilerin sürdürülebilirlik konusunda daha duyarlı davranmalarına yardımcı olmak için çaba göstermektedir. Bu yöntem, işletmelerin çevresel etkilerine ve uzun vadeli başarılarına katkıda bulunabilmektedir (Kinoti, 2011:264).

İşletmeler, yeşil pazarlama yapmak için tedarik zincirinin her aşamasında sürdürülebilirlik ilkelerini uygulamalıdır. Tedarikçilerden başlayarak son tüketiciye kadar her aşamada çevresel etkileri azaltmak çok önemlidir. Sürdürülebilirlik konusunda müşterileri bilgilendirmek için yeşil pazarlama kullanılmaktadır. Tüketicilerin ürünlerin çevresel etiketlerini okumaları ve yeşil ürünleri nasıl ayırt edeceklerini öğrenmeleri gerekmektedir. Yeşil pazarlama, çevresel sorunların yanı sıra toplumsal ve sosyal sorumlulukları da içerir. İşletmeler, yerel toplulukları desteklemek, etik iş uygulamalarını teşvik etmek ve sürdürülebilir sosyal katkıda bulunmak gibi daha geniş bir sosyal amaç taşıyabilirler (Chan vd., 2012:559).

Yeni iş modellerinin ve teknolojilerin geliştirilmesi, yeşil pazarlama yoluyla desteklenmektedir. Bu teknolojiler, daha çevre dostu üretim teknikleri, enerji verimliliği ve atık yönetimi gibi alanlarda kullanılabilir. İşletmeler, ürünleri veya hizmetlerini çevre dostu olarak sürdürülebilir bir şekilde sunduğunu kanıtlamak için çeşitli çevresel sertifikalar veya belgelendirmeler alabilirler. Bu belgeler, müşterilere güvenilir ve çevre dostu ürünler sunduğunu gösterebilmektedir. Hedef kitlenin çevresel kavramları ve inançları, yeşil pazarlama stratejileri geliştirirken dikkate alınmalıdır. Bu nedenle, pazarlama iletişimi ve ürün özellikleri kişiselleştirilebilir. İşletmeler, sürdürülebilir politikalarını halkın gözüne sokarak olumlu bir imaj oluşturabilirler. Basın bültenleri, etkinlikler ve sosyal medya gibi iletişim araçları bu amaca hizmet edebilir. Yeşil pazarlamanın artık bir trend değil, gelecekteki iş planları için gerekli bir yaklaşım olduğu vurgulanmaktadır. Daha sürdürülebilir bir gelecek için, hem işletmelerin hem de tüketicilerin çevresel ve sosyal sorumluluklarını yerine getirmesi çok önemlidir (Cronin vd., 2011:166).

## **YEŞİL PAZARLAMAYI ETKİLEYEN FAKTÖRLER**

Yeşil pazarlama, birçok faktöre bağlıdır. İşletmelerin stratejilerini, tüketicilerin tercihlerini ve genel olarak yeşil pazarlama uygulamalarının başarısını bu unsurlar etkilemektedir (Armutcu et al., 2023b). Yeşil pazarlama, iklim değişikliği, doğal kaynakların azalması ve atık yönetimi gibi çevresel sorunlara odaklanmaktadır. Bu nedenlerle, şirketler çevreye duyarlı mal ve hizmetler üretmeye teşvik edilmektedir. İşletmeler, çevresel düzenlemeler ve standartlar nedeniyle çevre dostu ürünler ve prosedürlerini iyileştirir. Ürünlerin sertifikalandırılması veya çevre etiketlemesi gibi yasal zorunluluklar, yeşil pazarlama stratejisini destekler (Dangelico ve Vocalelli, 2017:1267).

Yeşil ürün ve hizmetlere olan talep, tüketicilerin çevresel sorunlarla ilgili artan farkındalığının bir sonucudur. Çevre dostu seçeneklere daha fazla değer veren tüketiciler vardır. İşletmeler, yeşil pazarlama yoluyla rekabet avantajı elde edebilmektedir. Sürdürülebilirlik, çevreye duyarlı işletmelerin sektörlerinde fark yaratmasını

sağlamaktadır. Yenilikçi teknolojiler sayesinde çevre dostu ürünler ve hizmetler geliştirilebilir ve üretim süreçleri daha verimli hale getirilebilir. Yeşil pazarlama, teknolojik ilerlemelerden de etkilenmektedir. Tedarikçilerden gelen talepler, şirketleri çevresel sürdürülebilirliğe daha fazla odaklamaya teşvik etmektedir. Tedarik zinciri içindeki diğer aktörlerin beklentileri, yeşil pazarlama stratejilerinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Yan ve Yazdanifard, 2014:34).

Çevresel sorunlar ve sürdürülebilirlik hakkında medyanın geniş bilgi yayınlaması, halkın bu konulara daha fazla ilgi göstermesine ve farkındalığına neden olmaktadır (Armutcu et al., 2023a). Bu nedenle, işletmeler daha çevresel olarak daha sorumlu davranmaya teşvik edilebilir. Sürdürülebilirlik ve çevresel sorunlar hakkında medyanın geniş bir şekilde bilgilendirilmesi, halkın bu konulara daha fazla ilgi göstermesine ve farkındalığına neden olmaktadır. Sonuç olarak, işletmeler çevresel olarak daha duyarlı davranmaya teşvik edilebilir. Tüketiciler ve işletmeler, yeşil yaşam tarzı ve sürdürülebilirlik trendlerine göre hareket eder. Yeşil pazarlama üzerinde etkisi olan faktörler arasında moda ve trendler yer almaktadır (Choudhary ve Gokarn, 2013:29). İşletmeler, toplumdaki çevre ve sosyal sorumluluk kavramları nedeniyle bu konulara daha fazla dikkat etmektedir. Yeşil pazarlamayı etkileyen bu unsurlar, işletmelerin planlarını oluştururken ve müşteri tercihlerini belirlerken dikkate alınmalıdır. Her şey, yeşil pazarlamanın nasıl uygulandığını etkileyebilir ve işletmelerin daha sürdürülebilir bir geleceğe katkıda bulunmasına yardımcı olabilecek çeşitli faktörlerden oluşabilir (Kumar ve Ghodeswar, 2015:341).

## **YEŞİL PAZARLAMA VE TÜKETİCİ DAVRANIŞI İLİŞKİSİ**

Yeşil pazarlama ile tüketici davranışı arasındaki ilişki, işletmelerin çevre dostu mal ve hizmetler pazarlarken müşterilerin bu mal ve hizmetlere nasıl tepki gösterdiğini ve satın alma kararlarını nasıl etkilediğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Yeşil pazarlama, müşterilerin çevresel sorunlara daha fazla dikkat etmelerini sağlar. Yeşil mal ve hizmetlerin tanıtılması, müşterilerin sürdürülebilirlik ve çevresel sorunlar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmalarını sağlamaktadır. Tüketicilerin inançları ve görüşleri, çevre dostu ürünleri seçme eğilimini etkiler. Çevre dostu yaşam tarzına değer veren müşteriler, daha olumlu bir şekilde yeşil ürünleri değerlendirebilirler (Armağan ve Karatürk, 2014:5).

Tüketiciler, yeşil ürünlerin hem çevresel faydalarını hem de kullanım risklerini inceler. Bu görüşler, yeşil pazarlama stratejileri tarafından değiştirilebilmektedir. Örneğin, enerji tasarruflu ürünlerin tasarruf sağladığını vurgulamak, algılanan faydayı artırabilir. Tüketiciler, yeşil ürünlerin kalitesi ve performansından etkilenmektedir. Yeşil ürünlerin aynı kalite ve performansı sağlayabileceğine dair güven, müşteri tercihlerini etkiler. Sosyal etkileşimler de tüketici davranışını etkilemektedir. Tüketiciler çevre dostu ürünler kullanmaya alışmışsa veya sosyal çevre bu tür ürünleri teşvik ediyorsa bu yönde hareket edebilir (Boztepe, 2012:10).

Geleneksel seçeneklere kıyasla yeşil ürünler bazen daha pahalı olabilmektedir. Yeşil ürünlerin fiyatlarına nasıl tepki gösterdikleri ve çevre dostu ürünlerin daha yüksek fiyatlara layık olup olmadıkları, tüketici davranışını etkiler. Yeşil pazarlama iletişimi, müşterilerin yeşil ürünler hakkındaki görüşlerini etkilemektedir. Net çevresel mesajlar ve duyarlı reklam kampanyaları, müşterilerin dikkatini çekebilir ve olumlu bir etki yaratabilir. Tüketicilerin yeşil ürünler hakkında ne kadar bilgili ve eğitilmiş olduklarını belirlemeleri, satın alma kararlarını da etkilemektedir. Tüketiciler, yeşil ürünlerin kullanımını ve faydalarını anlamakta zorlanabilir. İşletmelerin yeşil ürünler sunma konusundaki kararlılığı, müşterilerin markalara olan sadakatini etkileyebilir. Yeşil pazarlama yoluyla olumlu bir marka imajı oluşturmak, müşterilerin markaya daha fazla bağlılık geliştirmesine yardımcı olabilir (Bui, 2005:22).

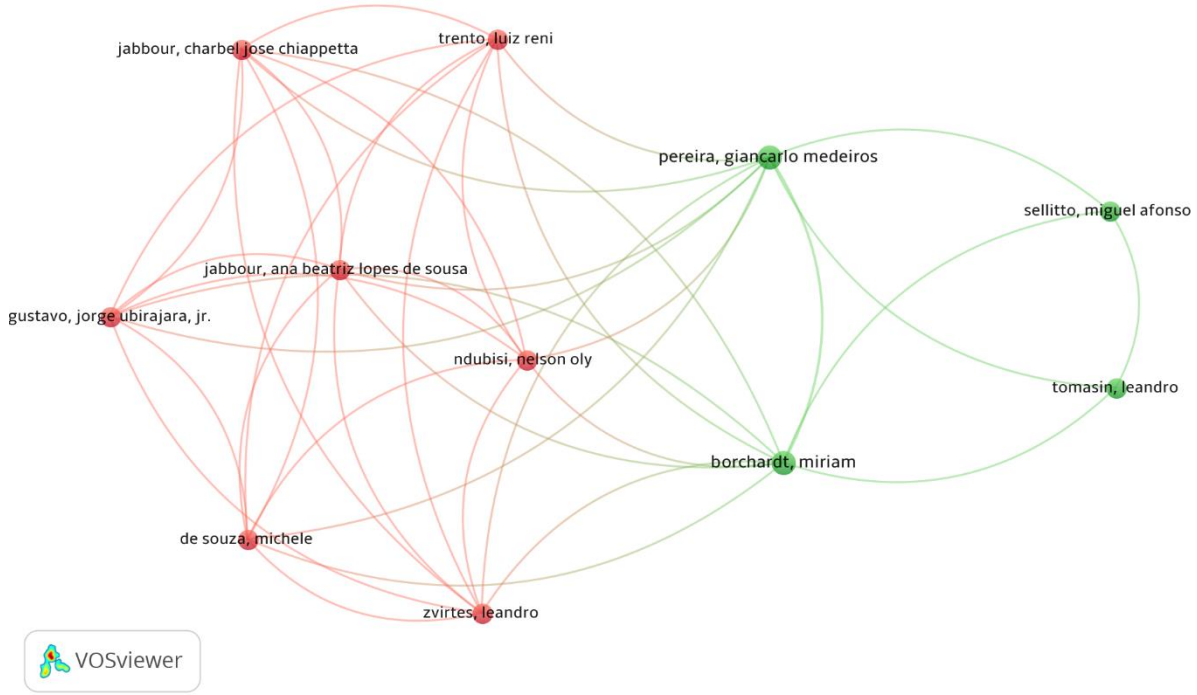
## **METEDOLOJİ**

Bibliyometrik analizler, yeşil pazarlama alanında mevcut olan geniş literatürü sentezlemeyi, eğilimleri ve dinamikleri izlemeyi, boşlukları ve fırsatları belirlemeyi, işbirliklerini ve ağları gözlemlemeyi ve ayrıca etki

analizi yapmayı amaçlayan etkili araçlar olarak öne çıkmaktadır (Wang vd., 2016). Bu tür analizler, araştırmacılara ve karar vericilere, alandaki mevcut durumu anlamada, gelecekteki çalışma yönlerini belirlemede ve alandaki etkiyi değerlendirmede yol gösterici olmaktadır. Aynı zamanda, bibliyometrik analizler karmaşık yeşil pazarlama alanını anlamak için güçlü bir metodoloji olarak kullanılmaktadır. Sayısal verilere dayalı nicel ölçüm göstergeleri aracılığıyla, bu analizler amaçları, kavramları ve alanın çok yönlü boyutlarını anlama fırsatı sunmaktadır (Yu ve MuñozJusticia, 2020). Bu çalışma, yeşil pazarlama alanındaki literatürü daha derinlemesine anlamak amacıyla bibliyometrik analiz yöntemini VOSviewer2 programı kullanarak uygulamaktadır. VOSviewer2, evrimleri ve ilişkileri ortaya çıkarma, yeni kavramları literatürde keşfetme gibi işlevleri ile araştırmacılara önemli içgörüler sunan bir araç olarak öne çıkmaktadır. Bu program, görselleştirme, haritalama ve çok boyutlu analizin ötesine geçerek karmaşık veri kümelerinden derinlemesine anlayış sağlamaktadır. Çalışmanın temel amacı, yeşil pazarlama alanını daha kapsamlı bir şekilde incelemek ve anlamak için bibliyometrik analiz yöntemini kullanmaktır. Bu amaç doğrultusunda, güvenilir sonuçlar elde etmek amacıyla Web of Science veri tabanı temel alınmıştır. Bu veri tabanı, nitelikli araştırma verilerine ulaşmayı sağlayan gelişmiş arama göstergeleri ve sıkı kontrol mekanizmaları sunmaktadır. Ayrıca yüksek yayın etiği standartlarına uygun çalışmaların yer aldığı bu veri tabanı, analizlerin güvenilirliğini artırmaktadır. Veri tabanının geniş kapsamı ve farklı disiplinleri içermesi, incelenen verilerin zenginliğini artırmaktadır. Bu çalışma, "green marketing" anahtar kelimeleriyle 23.06.2023 tarihinde Web of Science veri tabanında gerçekleştirilen aramalar sonucunda elde edilen verilere dayanmaktadır. Araştırmanın tarih aralığı 2006'dan 2023'e kadar olan dönemi içermekte olup, SSCI, SCI-E ve ESCI indekslerinde yer alan nitelikli içeriğe odaklanmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, yeşil pazarlama alanına özgü uzmanlaşmış dergilerin seçilmesi, analizin alanla daha uyumlu olmasını sağlamaktadır. Bu analizler, yazarlar, atıflar, dergiler, ülkeler, kurumlar ve anahtar kelimeler gibi çok yönlü verileri içermektedir. Bu şekilde, yeşil pazarlama alanının derinlemesine anlaşılması ve gelecekteki çalışma alanlarının belirlenmesi amaçlanmaktadır.

## **ORTAK YAZAR ANALİZİ**

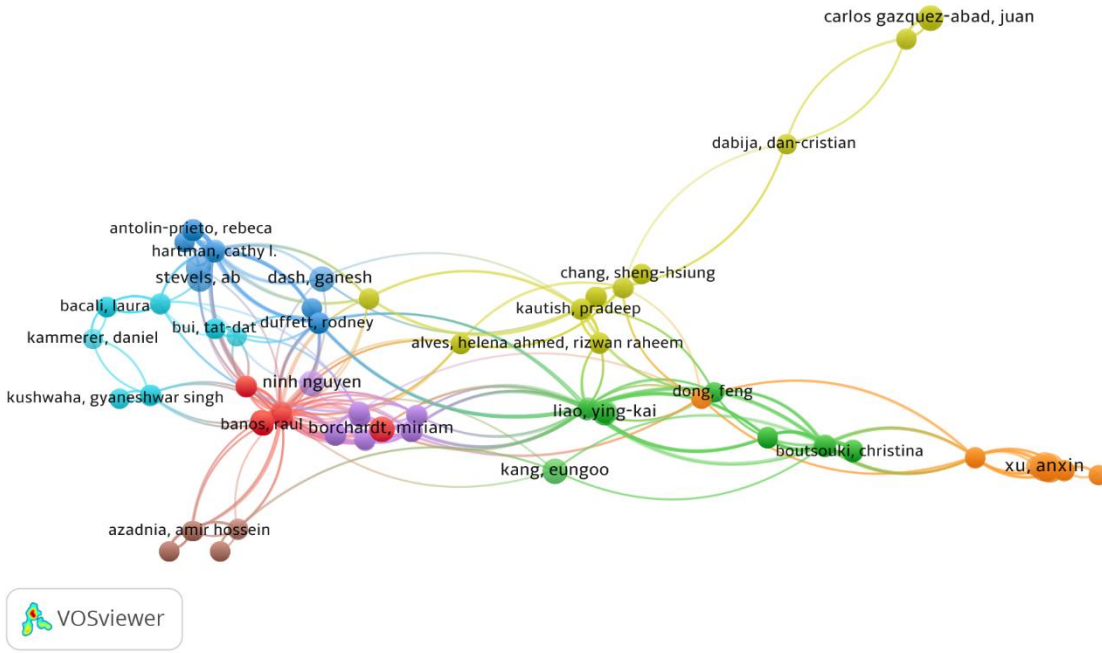
Yazarların ortak yazarlık analizine göre, en fazla bağlantılı ve iş birliği yapan yazarları tespit etmek üzere en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri belirlenerek ağ haritası oluşturulmuştur. Aralarında en yüksek bağlantı bulunan isimler arasında yapılan analize göre tek bir kümede birleşen 11 isim ve toplam 41 bağlantı görülmektedir. En çok atıf alan yazarların (363 atıf ile Daniel Kammerer, 340 atıf ile Cathy Hartman ve 340 atıf ile Jacquelyn Ottman) en bağlantılı yazarlar arasında yer almadığı görülmektedir. En çok eser üreten yazarlar da (Luthfatul Amaliana 5 bağlantı, Ani Budi Astuti 5 bağlantı ve Darmanto 5 bağlantı) en bağlantılı yazarlar arasında olduğu görülmektedir.



**Şekil 1. Yazarlar Arası İş Birliğini Gösteren Ortak Yazar Bağları**

## YAZAR ATIF SAYISI

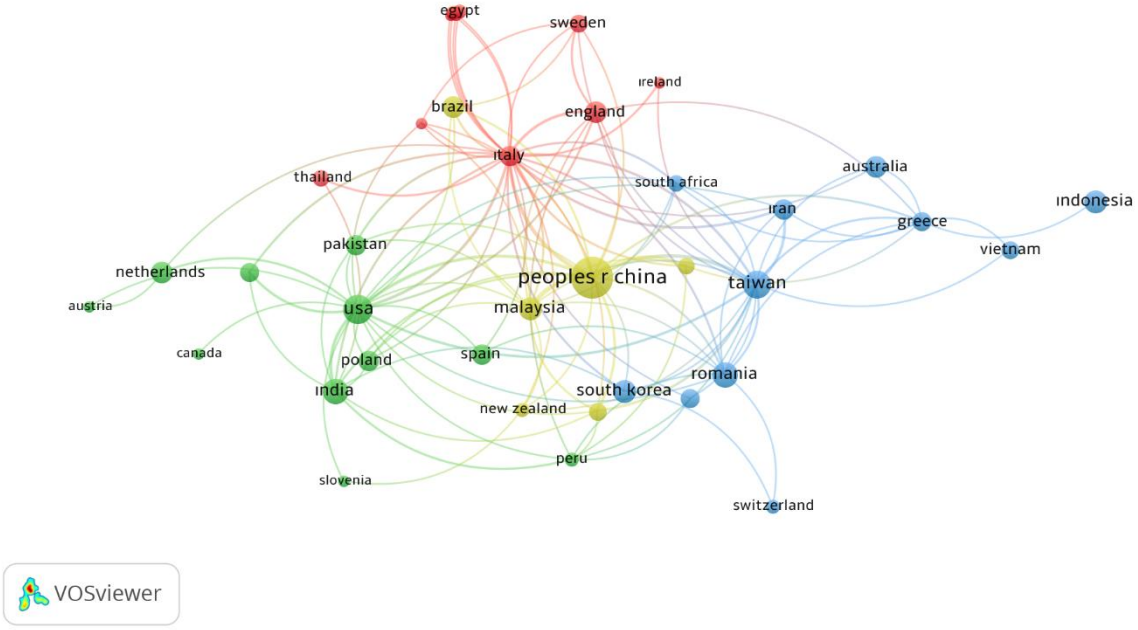
Atıf ağlarını tespit etmek üzere en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri ile yazar atıf analizine dair ağ haritası çıkarılmıştır. Birbiriyle bağlantılı olduğu görülen 573 birim üzerinden yapılan analizde toplamda 8 küme, 818 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 835 olarak tespit edilmiştir. En fazla atıf alan yazarlar arasında 363 atıf ile Daniel Kammerer, 340 atıf ile Hartman Cathy, ve 340 atıf ile A. Jacquelyn olmuştur. Bununla birlikte toplam bağlantı gücü açısından da Rosa Maria Dangelico 112 bağlantı ile, Daniele Vocalelli 112 bağlantı ile ve M.S.Balaji 44 bağlantı ile ilk üçte yer almaktadır.



**Şekil 2. Yazarların Atıf Bağları**

## ÜLKE ATIF ANALİZİ

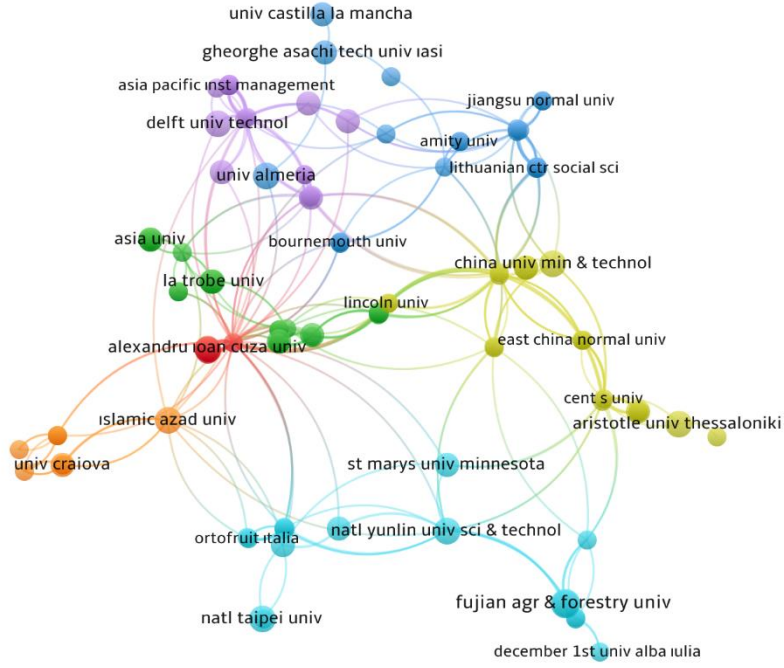
Yayınların menşei ülkelerine göre aldıkları atıflara dair ağ haritası oluşturmak üzere bir ülke tarafından en az 1 eser yayınlanması ve 1 atıf alınması kriteri kapsamında aralarında ilişki bulunan 53 gözlem (ülke) birimi üzerinden analiz yapılmıştır. 40 küme ve 190 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. En fazla atıf alan ülkeler China (1069 atıf), ABD (720 atıf) ve Taiwan (669 atıf) olmuştur. Toplam bağlantı gücü açısından Italy (59), China (46) ve ABD (38) ilk üçte yer almaktadır. Eser sayısı olarak ise sıralama China (67 yayın), ABD (20 yayın) ve Taiwan (17 yayın) şeklindedir.



**Şekil 3. Ülkelerin Atıf Bağları**

## KURUM ANALİZİ

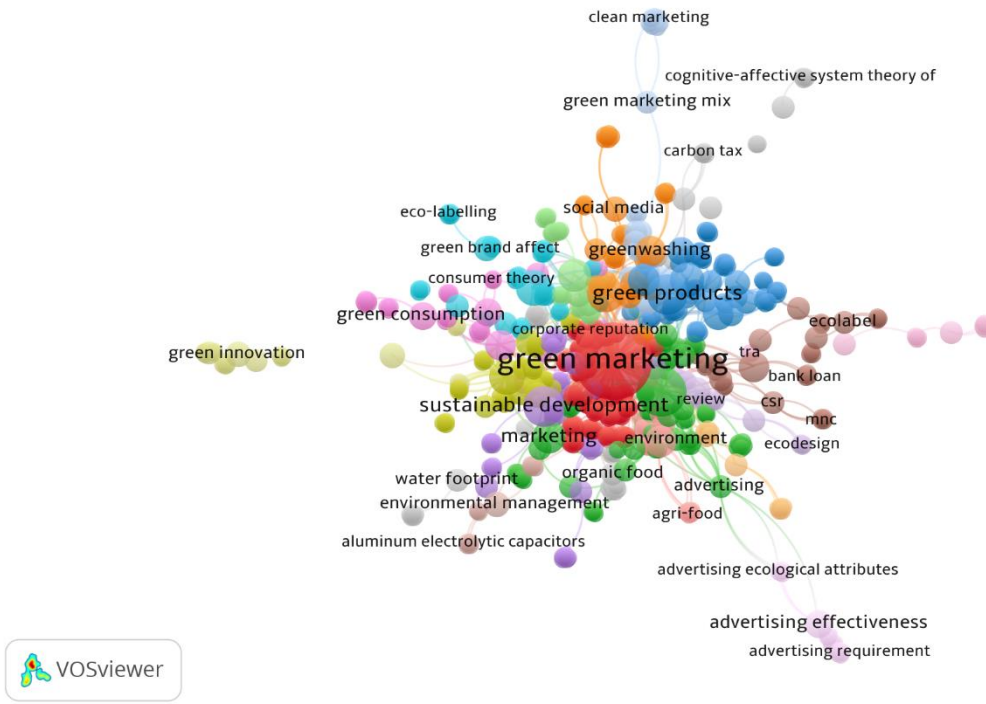
Kurumlar arası atıflara dair ağ haritası oluşturmak üzere bir kurum tarafından en az 1 eser yayınlanması ve 1 atıf alınması kriteri kapsamında aralarında ilişki bulunan 323 gözlem birimi üzerinden analiz yapılmıştır. Brawijaya University (5 eser), Fujian and Forestry University (4 eser), Natl Yunlin University (3) eserle temsil edilirken en fazla atıf alan yayınların adres kurumları Swiss Fed Inst. Technol University (363 atıf), J.Ottman Consulting Inc. (340 atıf) ve Utah State University (340 atıf) olmuştur. Toplamda 40 küme, 121 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 190 olarak tespit edilmiştir



**Şekil 3. Kurum Analizi**

### ANAHTAR SÖZCÜK

Yeşil pazarlama ile ilgili yayınlarda en sık kullanılan anahtar sözcüklere bakıldığında 113 tekrar ile yeşil pazarlama (green marketing), 26 tekrar ile sürdürülebilirlik (sustainability), 14 tekrar ile sürdürülebilir gelişme (sustainable development), 14 tekrar ile yeşil ürün (green products) ve 10 tekrar ile tüketici davranışı (consumer behavior) ifadeleri başı çekmektedir. Toplam bağlantı gücü açısından en güçlü ifadeler yeşil pazarlama ve sürdürülebilirlik olmuştur. En az 1 defa görülen ve aralarında ilişki bulunan 740 gözlem birimi ile yapılan analiz neticesinde toplam 23 küme, 2127 bağlantı ve 2261 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir.

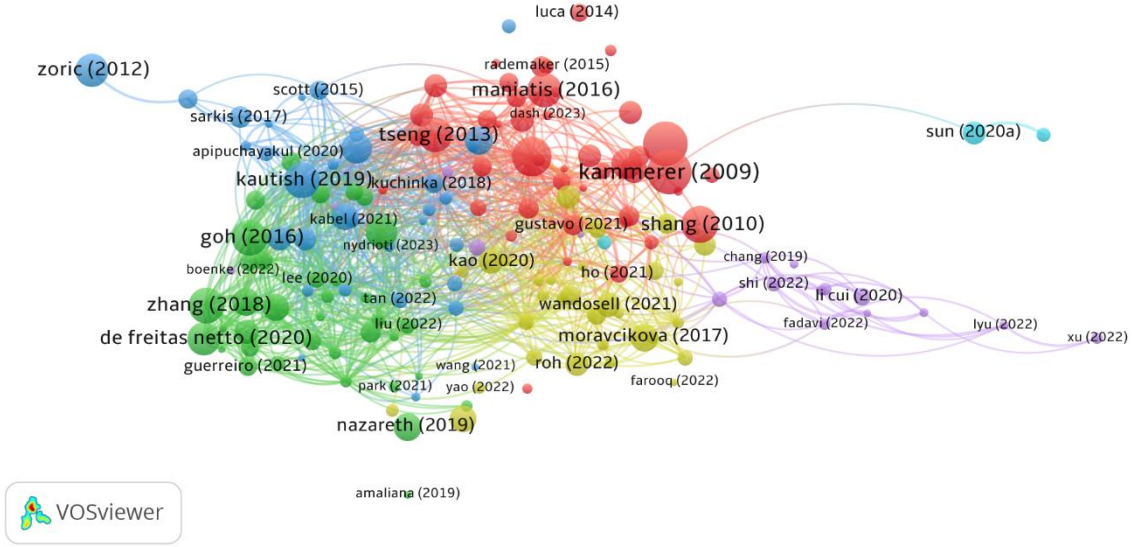


**Şekil 5. En Sık Kullanılan Anahtar Kelime Bağları**

## METİNLERİN BİBLİYOMETRİK EŞLEŞME ANALİZİ

Bibliyografik eşleşme, birbirinden bağımsız iki kaynak tarafından alıntılanmış ortak bir esere atıf yapılması durumunu ifade eder. En az 1 atıf almış olmak kriteri ile seçilen ve aralarında bağlantı bulunan 175 birim eser ile yapılan analize göre 6 küme, 4180 bağlantı ve 8303 toplam bağlantı gücü elde edilmiştir. En fazla bibliyografik eşleşme olan yayınlar 363 alıntı ile Kammerer (2009), 340 alıntı ile Ottman (2006) ve 238 alıntı ile Dangelico (2017) olmuştur. Toplam bağlantı gücünün en yüksek olduğu eserler ile Dangelico (2017), Kautish (2019) ve Majeed (2022) olmuştur.

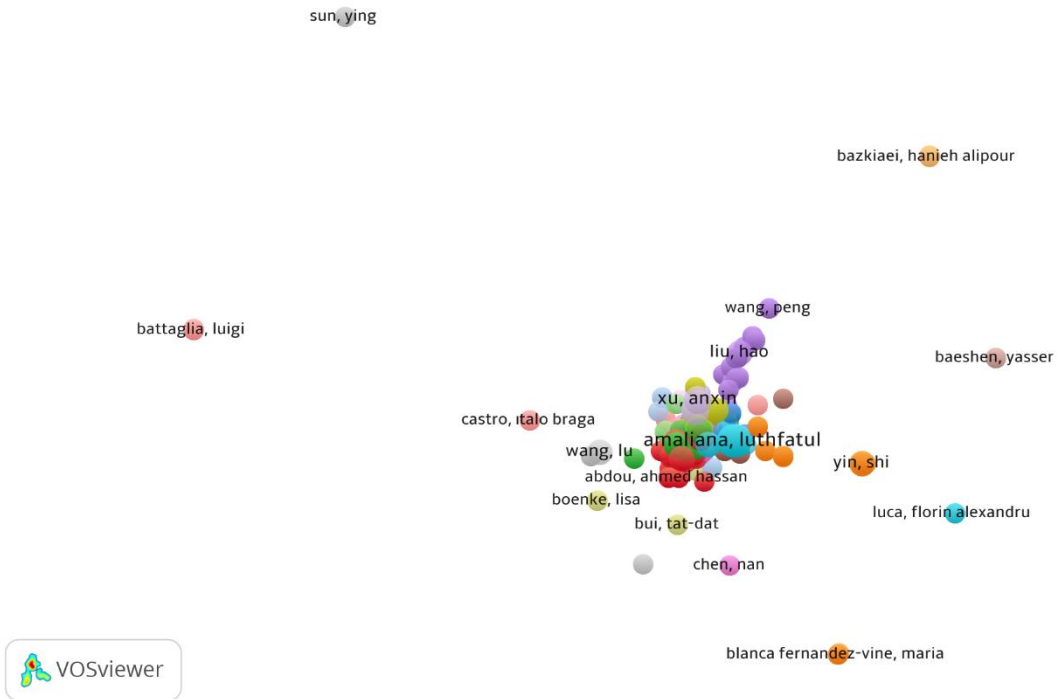




**Şekil 6. Eserlerin Bibliyografik Eşleşme Bağları**

## YAZARLARIN EŞATIF ANALİZİ

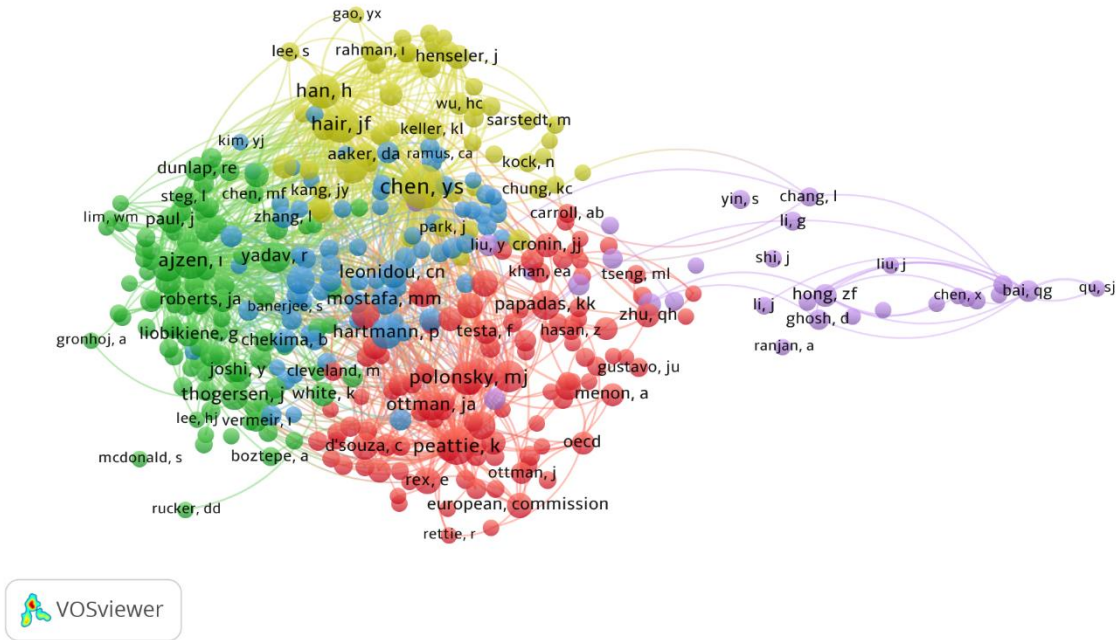
En az 1 eser yayınlamış ve 1 atıf almış olmak kriteri ile seçilen ve aralarında bağlantı bulunan 683 birim ile yapılan analize göre 6 küme, 4180 bağlantı ve 8303 toplam bağlantı gücü elde edilmiştir. En fazla bibliyografik eşleşme olan yazarlar 363 alıntı ile Daniel Kammerer (206 bağlantı gücü), 340 alıntı ile Cathy Hartman (157 bağlantı gücü) ve 340 alıntı ile Jacquelyen Ottman (157 bağlantı gücü) olmuştur.



## Şekil 7. Yazarların Bibliyografik Eşleşme Bağları

### YAZARLARIN ORTAK ATIF ANALİZİ

Bir yayında atıf yapılan farklı kaynaklar co-citation (ortak atıf) olarak adlandırılır. Atıf sayısı minimum 3 seçilerek 917 birim üzerinden yapılan analize göre toplamda 7 küme, 58835 bağlantı ve 102846 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. En fazla ortak atıf yapılan yazarlar Chen (118), Peattie (63) ve Ajzen (61) olarak tespit edilmiştir.



## Şekil 8. Ortak Atıf Yapılan Yazarlar Arası Bağlar

### SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Yazarlar arasındaki ortak yazarlık analizi, en az 1 yayın ve 1 atıf kriterine göre gerçekleştirilmiş ve bu analiz sonucunda ağ haritası oluşturulmuştur. Analizde en yüksek bağlantıya sahip yazarlar arasında 11 isim tespit edilmiş ve toplamda 41 bağlantı görülmüştür. Bu yazarlar arasında en çok atıf alan yazarlar, yani Daniel Kammerer (363 atıf), Cathy Hartman (340 atıf) ve Jacquelyen Ottman (340 atıf) en fazla bağlantıya sahip olanlar arasında yer almamıştır. Bunun yanı sıra en çok eser üreten yazarlar da (Luthfatul Amaliana, Ani Budi Astuti ve Darmanto) en bağlantılı yazarlar arasında yer almaktadır.

Atıf ağlarının tespiti için en az 1 yayın ve 1 atıf kriteri kullanılarak yapılan analizde, 573 birim arasında bağlantılar incelenmiş ve 8 farklı küme, 818 bağlantı ve toplam 835 bağlantı gücü tespit edilmiştir. Bu analizde en fazla atıf alan yazarlar arasında yine Daniel Kammerer, Hartman Cathy ve A. Jacquelyn öne

çıkıştır. Toplam bağlantı gücü açısından ise Rosa Maria Dangelico, Daniele Vocalelli ve M.S. Balaji ilk üçte yer almaktadır.

Ülkelerin yayınlarına göre aldıkları atıfların analizi, 53 ülke arasında gerçekleştirilmiş ve 40 farklı küme, 190 toplam bağlantı gücü belirlenmiştir. En fazla atıf alan ülkeler sırasıyla China, ABD ve Taiwan olarak öne çıkmıştır. Kurumlar arası atıfların analizi ise 323 kurum üzerinde gerçekleştirilmiş, 40 farklı küme ve 121 bağlantıya sahip olduğu belirlenmiştir. En fazla atıf alan kurumlar ise Swiss Fed Inst. Technol University, J.Ottman Consulting Inc. ve Utah State University olarak tespit edilmiştir. Yeşil pazarlama ile ilgili yayınlarda en sık kullanılan anahtar kelimeler incelendiğinde, yeşil pazarlama, sürdürülebilirlik, sürdürülebilir gelişme, yeşil ürün ve tüketici davranışı en sık öne çıkan ifadelerdir.

Son olarak, bibliyografik eşleşme analizi ile alıntılanan ortak eserlere atıf yapma durumu incelenmiştir. Bu analiz sonucunda 6 farklı küme, 4180 bağlantı ve 8303 toplam bağlantı gücü belirlenmiştir. En fazla bibliyografik eşleşme alan yayınlar Kammerer (2009), Ottman (2006) ve Dangelico (2017) olarak öne çıkmıştır.

Genel olarak, bu analizler yeşil pazarlama alanındaki yazarlar, ülkeler, kurumlar ve anahtar kelimeler arasındaki bağlantıları, eğilimleri ve ilişkileri anlamada önemli içgörüler sunmuştur. Bu sonuçlar, yeşil pazarlama alanında gelecekteki çalışmaların yönünü belirlemek, iş birliklerini artırmak ve etkili politikalar geliştirmek açısından faydalı olabilir.

Analiz sonuçları, yeşil pazarlama alanındaki araştırmalarda en fazla atıf alan üniversiteleri ve kurumları belirlemiştir. Bu kurumlar arasında iş birliği ve bilgi paylaşımını teşvik ederek, daha kapsamlı ve etkili araştırmaların yapılmasına yönelik ortak projeler ve çalışmalar düzenlenmelidir. En fazla atıf alan eserler ve yazarlar incelenerek, neden bu kadar fazla atıf aldıkları anlaşılmalıdır. Bu eserlerdeki değerli içerik ve katkılar analiz edilerek, gelecekteki araştırmaların da bu tür değerli içeriğe odaklanması teşvik edilmelidir. Üniversiteler ve akademik kurumlar, yeşil pazarlama ve sürdürülebilirlik dersleri sunmalı ve bu konuları müfredatlara dahil etmelidir. Bu, öğrencilerin bu önemli konuları öğrenmelerini sağlar.

Yeşil pazarlama, sürdürülebilirlik ve çevresel sorumluluk konuları, eğitim kurumlarında daha fazla vurgu yapılacak şekilde programlara dahil edilmelidir. Akademik kurumlar ve araştırma kuruluşları, yeşil pazarlama ve sürdürülebilirlik alanında araştırma yapmak için özel fonlar ve burslar sunmalıdır. Ayrıca yeşil pazarlama ve sürdürülebilirlik konularında farklı disiplinlerden gelen araştırmacılar arasında iş birliği teşvik edilmelidir. Bu kapsamda akademik konferanslar ve seminerler, yeşil pazarlama ve sürdürülebilirlik konularını ele almak için önemli platformlar sunmaktadır. Bu tür etkinliklere katılımı teşvik etmek ve düzenlemek, bilgi paylaşımını artırır. Bu, daha kapsamlı ve etkili araştırmaların yapılmasına olanak tanımaktadır. Bu, araştırmacıların daha fazla çalışma yapmalarına olanak sağlamaktadır. Bu noktada geleceğin liderleri bu konularda farkındalık kazanarak, iş dünyasına ve topluma daha sürdürülebilir yaklaşımlar getirebilirler. Bununla birlikte akademik kurumlar, endüstri ve sivil toplum kuruluşlarıyla iş birlikleri kurmalıdır. Bu işbirlikleri, akademik araştırmaların pratik uygulamalara dönüştürülmesine yardımcı olur.

Yeşil ürünler ve sürdürülebilir teknolojilerin geliştirilmesine yönelik araştırmalara ve iş birliklerine öncelik verilmelidir. Hükümetler ve endüstri liderleri, yeşil ürün inovasyonunu teşvik etmek için finansal teşvikler ve destek programları oluşturabilirler. Yeşil pazarlamanın halk arasında daha iyi anlaşılması ve benimsenmesi için kampanyalar düzenlemek ve eğitim programları oluşturmak gereklidir. Tüketicilere, sürdürülebilir ürünleri ve tüketici davranışının çevresel etkilerini anlatan bilinçlendirme kampanyaları önemlidir.

Yeşil pazarlamayı teşvik etmek ve sürdürülebilirliği desteklemek amacıyla hükümetler, çeşitli politika ve düzenlemeleri hayata geçirebilir. Örneğin, yeşil ürünlerin vergilendirilmesi veya sürdürülebilirlik

standartlarının belirlenmesi gibi adımlar alınabilir. Yeşil pazarlama ve sürdürülebilirlik konuları, farklı sektörler arasında iş birliği fırsatları yaratır. İşletmeler, sivil toplum kuruluşları ve akademik kurumlar, sektörler arası iş birliği ile daha etkili çözümler üretebilirler.

## KAYNAKÇA

Armağan, E., Karatürk, H.E. (2014). Yeşil Pazarlama Faaliyetleri Çerçevesinde Aydın Bölgesindeki Tüketicilerin Çevreye Duyarlı Ürünleri Kullanma Eğilimlerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(1), 1-17.

Armutcu, B., Ramadani, V., Zeqiri, J., Dana, L. P. (2023a). The role of social media in consumers' intentions to buy green food: evidence from Türkiye. *British Food Journal*. Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/BFJ-11-2022-0988>.

Armutcu, B., Zuferi, R., Tan, A. (2023b). Green product consumption behaviour, green economic growth and sustainable development: unveiling the main determinants. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/JEC-05-2023-0074>.

Boztepe, A. (2012). Green marketing and its impact on consumer buying behavior. *European Journal of Economic & Political Studies*, 5(1).

Bui, M. H. (2005). Environmental marketing: A model of consumer behavior. In Proceedings of the Annual Meeting of the Association of Collegiate Marketing Educators (Vol. 20, No. 1, pp. 24-26). New Orleans.

Chan, H. K., He, H., Wang, W. Y. (2012). Green marketing and its impact on supply chain management in industrial markets. *Industrial marketing management*, 41(4), 557-562.

Choudhary, A., Gokarn, S. (2013). Green marketing: A means for sustainable development. *Journal of Arts, Science & Commerce*, 4(3), 3.

Cronin, J. J., Smith, J. S., Gleim, M. R., Ramirez, E., Martinez, J. D. (2011). Green marketing strategies: an examination of stakeholders and the opportunities they present. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 39, 158-174.

Dangelico, R. M., Vocalelli, D. (2017). "Green Marketing": An analysis of definitions, strategy steps, and tools through a systematic review of the literature. *Journal of Cleaner production*, 165, 1263-1279.

Hussein, A. T., Cankül, D. (2010). Üniversite öğrencilerinin yeşil pazarlama faaliyetleri kapsamında çevreye ilişkin davranışlarını belirlemeye yönelik bir araştırma. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1), 50-67.

Kinoti, M. W. (2011). Green marketing intervention strategies and sustainable development: A conceptual paper. *International journal of business and social science*, 2(23), 263-273.

Kumar, P., Ghodeswar, B. M. (2015). Factors affecting consumers' green product purchase decisions. *Marketing Intelligence & Planning*, 33(3), 330-347.

Yan, Y. K., Yazdanifard, R. (2014). The concept of green marketing and green product development on consumer buying approach. *Global Journal of Commerce & Management Perspective*, 3(2), 33-38.

# Uluslararası Akademik



ISSN 2757-6469

## Birikim Dergisi

# International Journal of ACADEMIC Accumulation



**Uluslararası Hakemli E-Dergi**

Yıl: 2023 Cilt: 6 Sayı: Özel Sayı

Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye'de Sosyal Bilimler Araştırmaları

<https://akademikbirikimdergisi.com>